

ФОНД ПЕРВОГО ПРЕЗИДЕНТА
РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН - ЕЛБАСЫ

**«ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ИННОВАЦИЯЛЫҚ
ДАМУ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМНЫҢ ҚАЖЕТТІЛІГІ»
ЖАС ҒАЛЫМДАРДЫҢ XIII ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ
КОНФЕРЕНЦИЯ МАТЕРИАЛДАРЫ**

**МАТЕРИАЛЫ XIII МЕЖДУНАРОДНОЙ НАУЧНОЙ
КОНФЕРЕНЦИИ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ
«ИННОВАЦИОННОЕ РАЗВИТИЕ И ВОСТРЕБОВАННОСТЬ
НАУКИ В СОВРЕМЕННОМ КАЗАХСТАНЕ»**

**MATERIALS OF THE XIII INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND
PRACTICAL CONFERENCE OF YOUNG SCIENTISTS
«INNOVATIVE DEVELOPMENT AND THE REQUIREMENT
OF SCIENCE IN MODERN KAZAKHSTAN»**

II ТОМ

Тараз, 2019

**«ИННОВАЦИЯЛЫҚ ДАМУ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ
ҒЫЛЫМНЫҢ ҚАЖЕТТІЛІГІ»
ЖАС ҒАЛЫМДАРДЫҢ XIII ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ
КОНФЕРЕНЦИЯ МАТЕРИАЛДАРЫ**

**МАТЕРИАЛЫ XIII МЕЖДУНАРОДНОЙ НАУЧНОЙ
КОНФЕРЕНЦИИ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ
«ИННОВАЦИОННОЕ РАЗВИТИЕ И ВОСТРЕБОВАННОСТЬ
НАУКИ В СОВРЕМЕННОМ КАЗАХСТАНЕ»**

**MATERIALS OF THE XIII INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND
PRACTICAL CONFERENCE OF YOUNG SCIENTISTS
«INNOVATIVE DEVELOPMENT AND THE REQUIREMENT OF
SCIENCE IN MODERN KAZAKHSTAN»**

II том

Тараз, 2019

Редакция алқасының төрағасы:

М.Н. Сарыбеков – педагогика ғылымдарының докторы, профессор, М.Х. Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университетінің ректоры.

С.Т. Тохтаров – Қазақстан Республикасы Тұңғыш Президенті – Елбасы Қорының Алматы қаласы бойынша өкілдігінің директоры

Редакция алқасының мүшелері:

Г.С. Абдирайымова – әлеуметтану ғылымдарының докторы, профессор, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ «Әлеуметтану және әлеуметтік жұмыстар» кафедрасының меңгерушісі, Қазақстан Республикасы Тұңғыш Президенті – Елбасы Қоры жанындағы ғылым жөніндегі Кеңес төрайымы;

С.А. Жапаров – медицина ғылымдарының кандидаты, Қазақстан Республикасы Тұңғыш Президенті – Елбасы Қоры жанындағы ғылым жөніндегі Кеңес төрағасының орынбасары;

Ж.А. Темірбекова – экономика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Еуразия технологиялық университетінің ректоры, Қазақстан Республикасы Тұңғыш Президенті – Елбасы Қоры жанындағы ғылым жөніндегі Кеңес мүшесі;

М.А. Ахметжанов – физика-математика ғылымдарының кандидаты, М.Х. Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университетінің Ғылым және технологияларды коммерцияландыру басқармасының басшысы;

Ж.Н. Молдамұратов – PhD, М.Х. Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университеті жас ғалымдар Кеңесінің төрағасы, «Құрылыс және материалдар өндіру» кафедрасының меңгерушісі;

Н.Ж. Жоламанов – PhD докторант, М.Х. Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университетінің «Патенттер және метрология» секторының меңгерушісі.

«Қазіргі Қазақстандағы инновациялық даму және ғылымның қажеттілігі» жас ғалымдардың XIII Халықаралық ғылыми конференциясы материалдарының жинағы: II том. **«Инновационное развитие и востребованность науки в современном Казахстане»** сборник материалов XIII Международной научной конференции молодых ученых: том II. – Тараз университеті, 2019. – 434 с.

ISBN 978-601-7300-77-7

Бұл жинаққа 2019 жылдың 7-8 қарашасында Қазақстан Республикасы Тұңғыш Президенті – Елбасы Қоры мен М.Х. Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университеті бірлесе өткізген **«Қазіргі Қазақстандағы инновациялық даму және ғылымның қажеттілігі»** атты XIII Халықаралық ғылыми конференцияның материалдары енгізілген.

Жинақ қазіргі қоғамның даму проблемаларына қызығушылық танытатын жоғары оқу орындарының оқытушыларына, жас ғалымдарға, зерттеушілерге, докторанттарға, магистранттарға және студенттерге, сондай-ақ орталық және жергілікті басқару органдарының өкілдеріне ұсынылады.

Мақала мазмұнына автор жауапты.

В сборник вошли статьи, представленные на XIII международной научной конференции **«Инновационное развитие и востребованность науки в современном Казахстане»**, которая была проведена 7-8 ноября 2019 года Фондом Первого Президента Республики Казахстан – Елбасы совместно с Таразским государственным университетом имени М.Х. Дулати.

Сборник рекомендован преподавателям вузов, молодым ученым, исследователям, докторантам, магистрантам и студентам, а также представителям центральных и местных органов управления, интересующимся проблемами развития современного общества.

За содержание статьи ответственность несет автор.

КБЖ 74.58

ISBN 978-601-7300-77-7

СЕКЦИЯ
ХИМИКО-ТЕХНОЛОГИЧЕСКИЕ

*****

УДК 544-537

ПОЛУЧЕНИЕ, СТРУКТУРА И СВОЙСТВА НАНОСТРУКТУРИРОВАННОГО
ОКСИДА ЕВРОПИЯ (III)Абдусалимова М.Н., Баротов С.С., Махмудов Ф.А., Шаймарданов Э.Н.
Институт химии им. В.И.Никитина АН Республики Таджикистан

В последнее время большое внимание уделяется синтезу нано структурированных порошков [1-3]. Предполагается, что такие материалы по своим электронным, оптическим и каталитическим свойствам будут отличаться от материалов с большими размерами зерен. В частности, бинарные оксиды редкоземельных металлов (РЗМ) широко используются в химической промышленности (катализаторы), металлургии и ядерной энергетике (огнеупоры), оптике (люминофоры) и прочие [4-6].

Данная работа посвящена поиску и разработке оптимальных способов синтеза, определению структуры и изучению свойств нано структурированного оксида европия (III).

ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНАЯ ЧАСТЬ

Использованные материалы

Для синтеза оксида европия (III) использованы металлический европий и азотная кислота марки х.ч. Поверхность слитка металла европия, хранящегося под слоем парафинового масла, была обработана с целью удаления внешнего коррозионного слоя. С этой целью кусок металла в форме призмы был предварительно отпилен от слитка и отшлифован по каждой грани абразивной бумагой. Обработка образца металла произведена с использованием парафинового масла в качестве смазки для уменьшения трения и недопущения местного перегрева и искр, вызванных разлетающимися и легко окисляющимися на воздухе мелкими опилками. Отшлифованный кусок металла очищен петролейным эфиром для удаления остатков масла. Приготовленный образец европия (массой четыре грамма) сразу растворяли в 10%-м водном растворе азотной кислоты. Компоненты взяты в количествах, соответствующих стехиометрии следующей реакции:

Высокодисперсные порошки оксида европия (III) Eu_2O_3 были синтезированы методом начальной влажной пропитки шаблона с использованием гидратцеллюлозных нитей (медицинской ваты) в качестве такового [7]. Согласно этому методу, гидратированные волокна целлюлозы (медицинской ваты) были пропитаны водным раствором нитрата европия с концентрацией в 10 раз меньшей той, которая соответствует максимальной по стехиометрическому значению, когда металл европий был растворен в 63%-й азотной кислоте. Влажные волокна затем были высушены на воздухе при 80°C в течение 3 часов и после этого прокалены на воздухе при 550°C в течение 9 часов. Синтезированы три различных образца, с отличающимися температурами прокаливания. Образцы также отличаются использованием аммиака в качестве восстанавливающего агента в процессе синтеза. Выбор температуры прокаливания в 550°C обусловлен требованием, что низкие температуры синтеза способствуют формированию нано-структурных частиц. В рамках реализации проекта в наших предыдущих работах [7] показано, что полное термическое разложение целлюлозных волокон протекает при температурах, значительно превышающих 500°C . Другие образцы оксида европия (III) Eu_2O_3 получены при температурах прокаливания 700°C и, высоко закристаллизованного образца при 1100°C .

Методы исследования

Исследование состава и структуры полученных образцов оксида европия (III) Eu_2O_3 проведено современными методами физико-химического анализа. Распределение структурированных областей в порошках образцов изучено методом просвечивающей электронной микроскопии высокого разрешения на приборе JEM-2100 фирмы JEOL. Элементный анализ на содержание C, H, N проведён методом сжигания и на содержание кислорода — методом пиролиза с использованием прибора CHNS/O «Vario Micro cube». Рентгено флуоресцентный элементный анализ проведён на энергодисперсионном рентгенофлуоресцентном спектрометре «X-Арт М» СОМТ Рентгенофазовый анализ проведён методом порошка при комнатной температуре на дифрактометре ДРОН-2, CuK_α -излучение. Уточнение параметров элементарной ячейки проведено методом Ритвелда с использованием программы PowderCell 2. Регистрация кривых потерь веса и дифференциальная сканирующая калориметрия проводились при программируемом нагреве в потоке аргона и воздуха со скоростью $10^\circ\text{C}/\text{мин}$ с использованием термоанализатора STA 409 LUXX «Netzsch» сопряженного с синхронным термическим масс-спектрометром для определения элементного состава газов, выделяющихся в ходе нагрева образца.

ПОЛУЧЕННЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ

Полученные порошки имели белую окраску в дневном освещении, а спектр рентгеновской флуоресценции порошка синтезированного образцов оксида европия (III) термическим разложением нитрата европия при 700°C не показывает присутствия металлов, отличных от европия (Рис. 1).

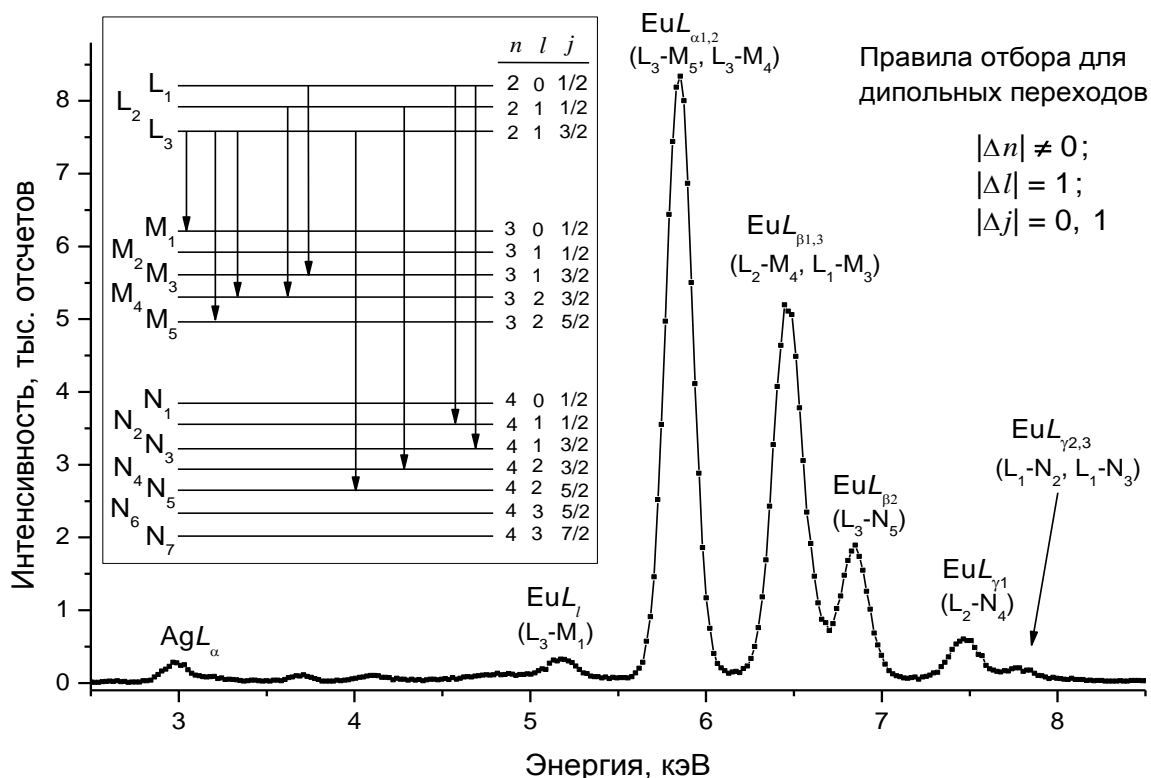

Рис. 1. Спектр рентгеновской флуоресценции образцов оксида европия (III) синтезированного при 700°C на воздухе, термическим разложением нитрата европия, взятого при низкой концентрации

Данные термического анализа (термогравиметрия) (Рис.2 и 3) свидетельствуют, что при нагревании все соединения, присутствующие, как в объеме, так и на поверхности порошковых образцов оксида европия (III) (гидроксиды и карбонаты) разлагаются. Следует отметить, что температура 550°C вероятно недостаточна для синтеза полностью окисленного образца оксида европия (III): потеря массы для образца ЕО-550 больше при нагреве в потоке аргона, чем при

нагреве в потоке воздуха (Рис.2). Удельная поверхность порошков колеблется в диапазоне 10–20 м²/г.

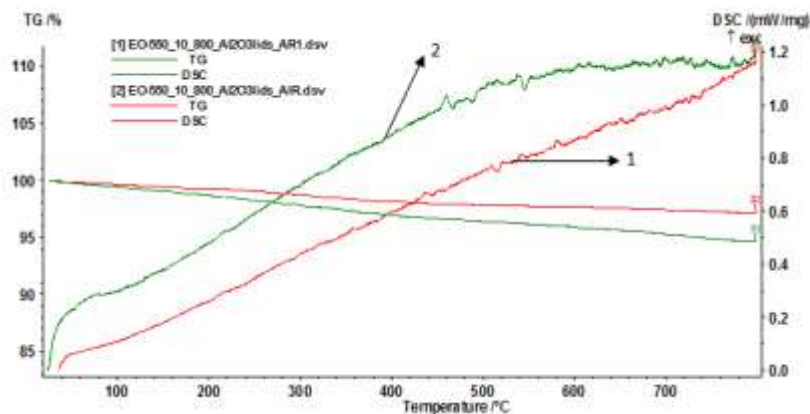

Рис.2. Термический анализ (ТГ и ДСК) образцов оксида европия (III), синтезированного термическим разложением на воздухе нитрата европия при 550°C (образец EO-550). Анализ был проведен в потоках воздуха (1 кривые) и аргона (2 кривые)

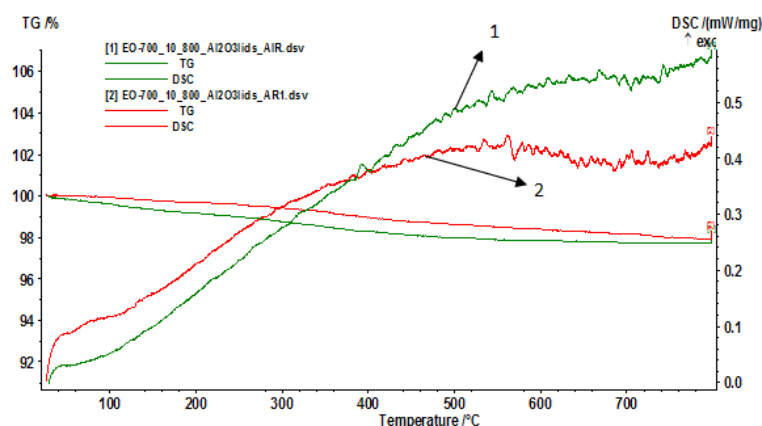

Рис.3. Термический анализ (ТГ и ДСК) образцов оксида европия (III), синтезированного термическим разложением на воздухе нитрата европия при 700°C (образец EO-700). Анализ был проведен в потоках воздуха (1 кривые) и аргона (2 кривые)

Анализ рентгеновских дифрактограмм образцов оксида европия (III), полученных термическим разложением на воздухе при 550°C и 700°C нитрата европия, взятого при низкой концентрации (Рис.4), свидетельствует о присутствии одной кристаллической фазы Eu_2O_3 со структурным типом биксбиита $\alpha\text{-Mn}_2\text{O}_3$.

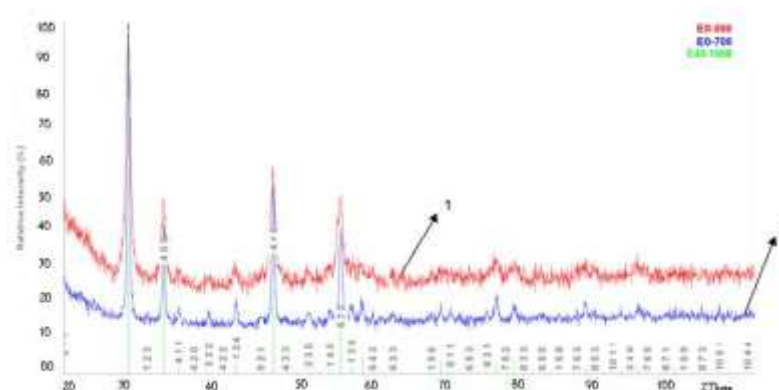

Рис.4. Порошковые рентгеновские дифрактограммы образцов оксида европия (III), полученных при 550°C (1-гистограмма) и 700°C (2-гистограмма)

Размеры кристаллитов оценивали по формуле Шеррера:

$$d = \frac{k\lambda}{\beta \cos\theta}$$

где d - средний размер кристаллитов, λ - длина волн использованного излучения $\lambda(\text{CuK}\alpha) = 0.154051$ нм, β – ширина пика на половине высоты, θ – дифракционный угол, $k = 0.9$.

ПЭМ исследование показало, что образцы отожженные при 550 и 700°C являются поликристаллическими и состоят, главным образом, из зерен размером 10-15 нм.

Авторы статьи благодарят за помощь в проведении этой работы профессора Ю.М. Шульгу

Литература

1. Adachi G., Nobuhito I. The Binary Rare Earth Oxides . - Chemical Reviews, 1998, v.98, pp.1479–1514.
2. Fishel N.A., John M.H., Harry A.E. Preparation of Ytterbium and Europium Oxides in Liquid Ammonia. - Inorganic Chemistry, 1970, v.9, pp.413–416.
3. Delatters R.D., Kessler E.G. X-ray transition energies. New approach to a comprehensive evaluation. - Reviews of Modern Physics, 2003, v.75, pp.35-39.
4. Schaefer, Hans-Eckhardt. - Nanotechnology for Computers, Memories, and Hard Disks. - Nanoscience and Technology. Berlin Heidelberg., 2010, pp.425–476.
5. Kraus Werner and Gert Nolze. POWDER CELL a Program for the Representation and Manipulation of Crystal Structures and Calculation of the Resulting X-ray Powder Patterns. - Journal of Applied Crystallography, 1996, v.29, pp.301–303.
6. Арсеньев П.А., Ковба Л.М., Багдасаров Х.С., Джурицкий Б.Ф. Системы с оксидами элементов I- III групп. - Наука, 1983, с.31.
7. De Jong, Krijn Pieter de. Synthesis of Solid Catalysts. - Weinheim: Wiley-VCH, 2009.

УДК 546.05:661.682

ПОЛУЧЕНИЕ АМОРФНОГО ДИОКСИДА КРЕМНИЯ ИЗ РИСОВОЙ ШЕЛУХИ В УСЛОВИЯХ СВЕРХВЫСОКОЧАСТОТНОГО ОБЛУЧЕНИЯ

Аппазов Н.О., Тажимбетова У.У., Байшылыкова А.Б., Акылбеков Н.И.

Кызылординский государственный университет им. Коркыт Ата, Кызылорда

Рисовая шелуха – это оболочка рисового зерна, отделяемая при очистке риса. Белые сажа и зола рисовой шелухи состоят в основном из кремнезема. Рисовая шелуха из-за ее высокого многотоннажного выхода в виде отходов при переработке риса представляет серьезную экологическую проблему, данную проблему можно решить с производством широкоприменяемого продукта – диоксида кремния. Аморфный диоксид кремния применяется для изготовления зубных паст, в фармацевтической промышленности в качестве вспомогательного вещества, для стабилизации суспензий и линиментов, в качестве загустителя мазевых основ, наполнителя таблеток и суппозиторий. Входит в состав композиции пломбирочных материалов, используется в качестве сорбента, а также в качестве лекарственного препарата – энтеросорбента. Диоксид кремния применяют в производстве стекла, керамики, абразивов, бетонных изделий, для получения кремния, как наполнитель в производстве резин, при производстве кремнезёмистых огнеупоров, в хроматографии и т.д.

Авторами [1] получен аморфный диоксид кремния из отсева рисовой шелухи, пробу промывают в холодной воде, выщелачивают в 0,01-0,1 нормальном растворе серной или соляной кислоты при температуре 80-90°C в течение 3-4 ч, затем в течение 1-2 ч промывают в горячей воде с температурой 80-90°C, после этого 4-6кратно промывают в холодной воде при 105-120°C и сжигают при 350-400°C, далее в токе воздуха проводят окислительное сжигание при 700-780°C, а затем в токе кислорода в течение 40 мин. Таким образом получают аморфный диоксид кремния чистотой 99,979%.

Получение диоксида кремния проводили обработкой рисовой шелухи 20% раствором гидроксида натрия при соотношении шелуха: раствор = 1:13 и при температуре 95°C, после обработки не растворившийся осадок отделяют от полученного раствора. Из раствора минеральной кислотой осаждают твердый продукт и сушат при температуре 50-60°C. Полученный осадок

подвергают термической обработке при 600°C в течение 30 мин, охлаждают и обрабатывают 20% раствором гидроксида натрия при соотношении осадок:раствор = 1:13 при 40°C с получением раствора ортосиликата натрия. Диоксид кремния осаждают минеральной кислотой, отделяют от раствора, промывают до нейтральной реакции и сушат при 600°C. Выход диоксида кремния от исходной шелухи составляет 3,5% [2].

Авторами [3] получен диоксид кремния из рисовой шелухи промывкой 10% серной кислотой при температуре 90°C и промывкой дистиллированной водой, сушкой, пиролиза рисовой шелухи при температуре от 200 до 500°C при недостатке воздуха, сжиганием углеродистого остатка при температуре от 500 до 750°C. Таким образом получается диоксид кремния с выходом 16,8% и чистотой 99,99%.

Известен способ получения диоксида кремния из рисовой шелухи промывкой деионизированной водой в ультразвуковом поле в режиме кавитации с подогревом до 90°C в течение 10 мин при частоте 20 кГц и 20 мин при частоте 35-60 кГц. Затем проводят обугливание при температуре 120-400°C, золу размалывают в лабораторной мельнице и проводят окислительный обжиг в реакторе при температуре 500-700°C. Таким образом получают диоксид кремния чистотой до 95,2-99,99% с выходом 14-18% [4].

Получение аморфного диоксида кремния из рисовой шелухи проводили по общей методике: 20 г мелкоизмельченную рисовую шелуху промывают перемешиванием 0,1 Н раствором соляной кислоты в микроволновой печи при мощности облучения 700 Вт (при низких мощностях раствор плохо нагревается, при высших мощностях раствор вскипает) и продолжительности 5 мин (при большей продолжительности никаких изменений не наблюдается). Параллельно тот же процесс проводили обычным нагревом при температуре при 100°C в течение 30-60 мин. Затем промывали дистиллированной водой до нейтральной pH, высушивали и проводили обжиг в муфельной печи при температурах 300°C, 500°C и 800°C выдерживая при каждой температуре 30-60 мин. Чистоту полученного диоксида кремния определяли фотометрическим методом. Из полученного продукта получают окрашенное комплексное соединение кремнемолибденовой гетерополикислоты в результате реакции кремниевой кислоты с молибденовым аммонием с последующим восстановлением комплекса аскорбиновой кислотой и измерении оптической плотности испытуемых растворов по отношению к раствору, содержащему определенное количество диоксида кремния. Оптическую плотность измеряли при длине волны 815 нм. Выход и чистота полученного аморфного диоксида кремния показаны в таблице.

Таблица

Результаты экспериментальных исследований полученного аморфного диоксида кремния из рисовой шелухи

Результаты экспериментальных исследований					
Мощность облучения, Вт	Температура, °C	Продолжительность нагрева, мин	Выдержка обжига, мин	Выход диоксида кремния, мас. %	Чистота диоксида кремния, мас. %
700	-	5	30	15,3	100
-	без нагрева	60	30	14,3	95,1
-	100	60	30	14,8	96,5
-	100	30	30	14,8	90,0
-	100	60	60	14,8	98,4

По результатам экспериментальных исследований получен диоксид кремния высокой чистоты.

Работа выполнена при поддержке Комитета науки МОН РК за счет грантового финансирования AP05134356.

Литература

1. Данг Нян Тхонг, Балмашов М.А. Способ получения высокочистых аморфных диоксида кремния и углерода пиролизом рисовой шелухи // Материалы XV Международной научно-практической конференции студентов и молодых ученых им. профессора Л.П.Кулёва, Томск, 2014. Т. 1. – С. 39-41.

2. Земнухова Л.А., Федорищева Г.А. Патент РФ №2394764 на изобретение. Способ получения диоксида кремния // Дата опубл. 20.07.2010. Бюл. №20.
3. Патент РФ №2488558 на изобретение. Способ получения аморфного микрокремнезема высокой чистоты из рисовой шелухи // Дата опубл. 27.07.2013. Бюл. №21. Патентообладатель: ООО «Рисилика».
4. Лягуша К.Н. Патент РФ №2480408 на изобретение. Способ получения аморфного диоксида кремния из рисовой шелухи // Дата опубл. 27.04.2013. Бюл. №12.

УДК 685.34.013.2

АДАМДАРДЫҢ ТАБАНДАРЫНЫҢ ПОТОЛОГИЯЛЫҚ АУЫТҚУЛАРЫ МЕН ОЛАРҒА АРНАЛҒАН ТҮЗЕТПЕ АЯҚ КИІМДЕРДІҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Байдильдаева А.К., Джиембетова И.С.

М.Х. Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университеті, Тараз

Қазақстан Республикасының денсаулық сақтау министрлігінің статистикасы бойынша сүйек-бұлшық ет жүйесі мен дәнекер тіннің ауруларымен 2018 жылғы дерек бойынша 986339 адам аурады. Соның ішінде табандардың потологиялық ауытқуларымен ауыратын адамдар кем емес [1]. Заманауи қоғам дамуының жоғары деңгейі тұрғындардың денсаулығы мен қоршаған ортаның жайлылығын басты назарға алуда. Осыған байланысты, аяқ киім адаммен бірге жүретін өмірлік маңызды элемент ретінде жетілдіруді қажет етеді.

Денсаулықты сақтау мен нығайту мәселесін тек медицинаның көмегімен шешу мүмкін емес, сыртқы орта мен өмір салты да маңызды. Өмір салты дегеніміз - жаман әдеттердің болуы не болмауы ғана емес екенін түсіну керек. Өмір салты - бұл әлеуметтік категория және ол өмір сүру деңгейі, мәдениет, білім, медицина, сонымен қатар тұтынылатын өнімдердің сапасынан тұрады. Осылайша, аяқ киім адам денсаулығына әсер етуі мүмкін өнімдердің қатарына жатады.

Қазақстан Республикасындағы аяқ киім саласындағы жүргізілген зерттеулер дамуға кедергі келтіретін бірқатар мәселелер мен кедергілер бар екенін көрсетті. Оның бірі - кез-келген жастағы адамдарда аяқтың патологиялық ауытқуы үшін дамыған түзеткіш аяқ киімнің аздығы. Аяқтың деформациясы балаларда туа біткен түрінде және ересектерде өмір сүру және жұмыс жағдайларының әсерінен, жарақаттанудан, неврологиялық аурулар нәтижесінде пайда болуы мүмкін. Сонымен қатар, қартаю кезінде денеде патологиялық өзгерістер орын алады, әсіресе табан өзгерістері. Майтабан, өкше тепкісі, бас бармақтың деформациясы өмір сүру сапасына әсер етеді.

Аяқтардың патологиялық ауытқулары әртүрлі түрлерге бөлінеді, мысалы: табанның сыртқа қайырылу деформациясы, аяқтың гиперкератозы, диабеттік табан синдромы, табанның алдыңғы бөлігіндегі сүйел, аяқ саусақтарының қисықтығы, аяқ сүйектері, өкше ауытқуы, табан фасцииті, өкше тепкісі және тағы басқа [2].

Табанның сыртқа қайырылу деформациясы сыртқы ақау ғана емес, сонымен қатар көптеген қолайсыздықтар мен ауырсынуды тудыратын маңызды патология болып табылады. Бұл ауру кезінде білек пен табанның ішкі жиекке қарай X-тәрізді қисаюы жүреді. Деформация аяқтардың бірге жиналуы кезінде өкшелердің арасындағы айтарлықтай қашықтығының болуымен көрінеді.

Аяқ саусақтарының қисаюы - бұл саусақтардың табиғи емес пішінге ие болу патологиясы. Бұл тек эстетикалық мәселе ғана емес, сонымен қатар ауырсыну, сіңір тартылу, жаралар және аяқ буындарының созылмалы ауруларының себептері болып келеді.

Сүйелдер, әдетте, тым биік өкшелі, өте тығыз немесе шамадан тыс жеңіл аяқ киімді кию нәтижесінде пайда болады. Олар ең көп күшке ұшырайтын табан бөлшектерінде көбіне пайда болады. Сүйелдер - бұл тек косметикалық ақау емес. Олар жиі серуендеуге кедергі келтіретін, ауырсынуды және аяқтың шаршағандығын тудыратын ауру түрі.

Өкше тепкісі - бұл табан сіңірінің өкше сүйегіне қосылу жерінде тіндердің таралуы. Әдетте бұл зат алмасудың бұзылуы кезінде пайда болады. Қауіп факторлары - қан айналымының бұзылуы, артрит және артық салмақ.

Табан фасцииті - бұл табанның дәнекер тінінің қабынуы және әдетте өте қатты емес, бірақ тұрақты ауырсыну түрінде көрінеді. Диагнозды дәрігер ғана тағайындай алады. Емдеу кем дегенде алты айды алады.

Қандай табан ауруы болмасын, оны ары қарай тарқатып, босатып алмау үшін, және де қарапайым ыңғайлылық факторы үшін түзетпе аяқ киімдер кию қажеттілігі туындауда.

Профилактикалық қасиеттері бар аяқ киімдер тұтыну нарығының белгілі бір бөлігін құрайды. Ол қолдану кезінде максималды ыңғайлылықты қамтамасыз ететін конструктивті шешімдермен, анатомиялық ұлтарак, жартылай ұлтарак секілді арнайы бөлшектердің болуымен, аяқ киімнің ұтымды ғылыми негізделген ішкі пішіні және аяқ киім өндірісінде жоғары технологиялық материалдарды қолданумен, физикалық, механикалық және гигиеналық көрсеткіштермен ерекшеленеді. Түзетпе аяқ киімдер киілу кезінде ыңғайлы болу үшін жаңа конструкторлық шешімдер мен материалдар қабылданады және аяқтың аурулары мен табан деформацияларының алдын-алу үшін қажетті жағдайлар жасайды [3].

Адамның тірек-қимыл аппаратының қалыпты анатомиялық құрылымы мен жұмысынан ауытқу ауыр сырқаттардың бірі болып табылады. Аяқ түзілімдерінің таралуы мен жиілігі, түзетпе аяқ киімдерге қанағаттанбау мәселелері табанның құрылымы мен жұмысының бұзылулары бар адамдарға ортопедиялық көмек көрсету мәселесін өзекті екендігін көрсетеді.

Адамдардың аяқтарының жеке ерекшеліктерін ескере отырып аяқ киім жасау, жоғары дәлдікті және уақытты қажет ететін жұмыс. Сондықтан, қалыпты әзірлеу кезінде уақыт шығындарын азайту мен қатар антропометриялық дәлділік пен қонымдылық дәрежесін арттыру - өзекті мәселе болып табылады. Бұл мәселені шешудің бір тәсілі - сапаға жағымды әсер ететін автоматтандырылған жобалау [4].

М.Х. Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университетінің «Жеңіл өнеркәсіп бұйымдарының технологиясы мен конструкциялау және дизайн» кафедрасының лабораториясында орналасқан LSF350 3D footscanner сканері мен Stepline.ru фирмасының сандық бағдарламалық басқару бар ISL01 жонғыш білдек көмегімен антропометриялық өлшемдер алынып, қалып жасау мүмкіндігі бар.

LSF350 3D footscanner табанның 63 өлшемін нақты алатын лазерлік сканер. Алынған өлшемдердің көмегімен арнайы бағдарламада қалыптың 3D өлшемді үлгісі алынады.

Сандық бағдарламалық басқару бар ISL01 жонғыш білдек – бұл ағаш және басқа да материалдармен жұмыс істеуге арналған 3D білдек. Ол аналогтары арасында жоғары жылдамдықты фрезерлеу (0-2м/мин) және суппорттың жоғары нақты қозғалысымен (0-3м/мин) ерекшеленеді.

Жалпы, аяқ киім саласында адамның жалпылама табан антропометриялық зерттеулерімен көптеген ғалымдар айналысқан. Мысалы Горбачик В.Е., Бекк Н.В., Зыбин Ю.П., Фукин В.А., Кочеткова Т.С., Анохин Д.И., Калита А.Н. және тағы басқа зерттеушілердің еңбектерінде антропометриялық зерттеулер және оның нәтижесінде конструкторлық шешімдер көрсетілген.

Кисилев С.Ю., Казеннов И.О., Юнусова Э.Ф., Лапина Т.С., Аветисова А.А. және тағы басқа ғалымдар әртүрлі табан ауруларымен, және оған қажетті ыңғайлыққа арнап аяқ киім конструкциясын зерттеген.

Қорыта келгенде, әлеуметтік және экологиялық факторларға байланысты, қазіргі таңда табан аурулары түрлері көбеюде. Оны асқындырып алмау үшін және жүру кезінде ыңғайлылық, сонымен қатар ең басты сенімділік сезімін беру үшін түзетпе аяқ киімдерді жасау өзектілігі туындады. Бұл жағдайды іске асыру үшін жалпылама антропометриялық зерттеулер жүргізілу керек, нақты ауру түріне арналған қалып жасалу қажет, және соның негізінде түзетпе аяқ киімдер әзірленуі керек.

Әдебиет

1. Қазақстан Республикасы денсаулық сақтау министрлігі «2018 жылда Қазақстан Республикасы халқының денсаулығы және Денсаулық сақтау ұйымдарының қызметі» статистикалық жинағы, Нұр-Сұлтан, 2019
2. Дис. на соискание ученой степени кандидата технических наук Лапина Т.С. «Разработка и обоснование конструкций ортопедической обуви для детей с дцп с позиций инклюзивного дизайна» / 2019. 189 С.
3. Горбачик В.Е. Конструирование обуви. Учебно-методическое пособие / В.Е. Горбачик, А.И. Линник, С.В. Смелкова. - Витебск: ВГТУ, 2012. – 242 С.
4. Костылева В.В. Разработка конструкций обуви по показателям ортопедического статуса: монография / В. В. Костылева, В. М. Ключникова, Е. Г. Румянцева. – М. - МГУДТ, 2016. - 159 С.

УДК 613.6.02

НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКИЕ МЕРОПРИЯТИЯ ПО ОПРЕДЕЛЕНИЮ СТЕПЕНИ, ВИДА, АРЕАЛА ЗАГРЯЗНЕНИЙ И ОБЪЕМА ОЧИСТКИ ДНА ОЗЕРА БИЛИКОЛЬ

Байжигитова М.Т., Иманаилев Т., Кулумбекова А.А.

Таразский государственный университет имени М.Х.Дулати, Тараз

Каждый водоем – сложная экосистема, где обитают бактерии, водоросли, высшие растения. Общая их деятельность обеспечивает самоочищение водоема. Факторы самоочищения многообразны. Их можно разделить на 3 группы: физические, механические, биологические.

Среди физических факторов самоочищения водоемов первостепенное значение имеет разбавление, растворение и перемешивание поступающих загрязнителей в воде.

К биологическим факторам самоочищения относятся сапрофитные бактерии, грибы, актиномицеты, водоросли, для которых основным источником энергии является потребление неживого органического материала. Общая их деятельность обеспечивает самоочищение водоемов [1,2].

Чрезмерное загрязнение водоема подрывает самовосстановительные процессы, полезная микрофлора подавляется, что и произошло на озере Биликоль.

Для того, чтобы помочь водоему справиться с загрязнением, требуется дополнительная очистка водоема от органических веществ, удаление донных отложений и разбавление воды путем притока чистой воды.

Исходя из выше сказанного, делаю вывод, что для очистки озера нужен комплексный подход. Изучив мировой опыт, я выбрала наиболее подходящие мероприятия для озера Биликоль, и предлагаю следующий план реабилитации озера (таблица 1).

Таблица 1

План мероприятий по реабилитации озера Биликоль

Физические способы очистки (улучшение гидрологического режима)	Биологические способы очистки воды и донных отложений	Механические способы очистки
<p>1. Для увеличения стока по реке Аса необходимо обеспечить рациональное использование водных ресурсов. Для экономии воды на полив необходимо перейти к технологии капельного орошения.</p> <p>2. Обеспечить сток воды по реке Бериккара, не допуская на реке строительство дамбы.</p> <p>3. «Промывание» и подпитка озера подземными водами при помощи бурения скважин по берегу озера.</p>	<p>1. Использование растения водяной гиацинт (эйхорния настоящая) для очистки воды и донных отложений от вредных веществ, в том числе тяжелых металлов и радионуклидов.</p> <p>2. Очистка воды и донных отложений при помощи штаммов естественных аэробных и факультативных микроорганизмов, для которых основным источником энергии являются органические вещества и питательные элементы азота и фосфора.</p> <p>3. Насажение кустов облепихи по берегу.</p>	<p>Механическая очистка прибрежной зоны от избыточного камыша при помощи специальной техники.</p>

Физические способы очистки

1. Для притока чистой воды необходимо обеспечить пропуски воды по притокам Биликоля – рекам Аса и Бериккара. Известно, что уровень использования водных ресурсов в бассейне реки Аса уже в 1970 году составлял 100%. «Однако эффективность водопользования в Казахстане остается на низком уровне, прежде всего это связано с нерациональным использованием водных ресурсов».

Поэтому для экономии воды в сельском хозяйстве необходимо:

- широко внедрять водосберегающие технологии в бассейне р.Аса, как например, капельное орошение, при котором экономия воды для полива достигает в среднем 50-90%;
- провести ремонт ирригационных каналов;
- пробурить скважины на берегу озера, чтобы в озеро поступали чистые подземные воды.

Вода в озере и в источнике будет совершать круговорот по принципу сообщающихся сосудов, проходя и очищаясь через слой земли, как через естественный фильтр (рисунок 1). Это мероприятие нужно проводить после биологической очистки водоема.

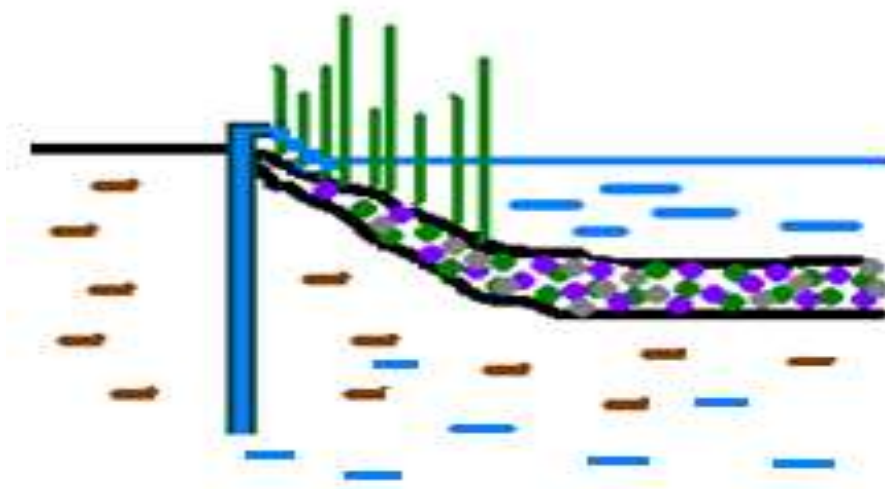

Рис. 1. Схема бурения скважин по периметру озера

Биологические способы очистки

Биологическая очистка воды и донных отложений на основе растения водной гиацинт (эйхорния отличная). Технологию очистки донных отложений водоемов от радионуклидов и тяжелых металлов при помощи водяного гиацинта разработали Новосибирские ученые Института цитологии и генетики [3]. Возможность ускорить процесс размножения гиацинта на пастообразном сапропеле предложена кандидатом технических наук И.Д. Бысеком из Центра по сапропелю. Органический сапропель сам по себе также имеет сорбционные свойства и впитывает в себя из воды загрязняющие вещества.

Водяной гиацинт как губка впитывает в себя различные вредные вещества, очищая при этом водоем. Исследования показали, что он поглощает огромное количество тяжелых металлов и радионуклидов до 4,6-4,8 г на 1кг сухого веса растений.

Силу растений испытали на полигоне аэропорта Толмачево, на предприятиях Росатома на Беловском горнообогатительном комбинате, в г. Озерск (Челябинск 40). Были получены положительные результаты при очистке фосфоритного карьера, заполненного водой в г. Маарду близ Таллинна в Эстонии.

Утилизация растений происходит путем сжигания, при этом от тонны сухих растений остается всего 15-20 кг пепла, который подлежит захоронению.

Выращенные растения для очистки водных и донных отложений водоемов можно заказать вместе с технологией проведения работ [1].

Литература

1. Аджиенко В.Г. «Очистка объектов от донных отложений». Всероссийский научно-практический журнал «Вода: химия и экология», №3, 2010.
2. Скрипник Г. «Патовая ситуация». Знамя труда, 21 июля 2015 г.
3. Середа Т., Варников В. «Биологическая очистка воды». Журнал «Наука и жизнь», №7 2002.

ЕРТЕ ИСЛАМ ДӘУІРІНДЕГІ ЖАМБЫЛ ОБЛЫСЫ МЕШІТТЕРІНІҢ СӘУЛЕТІ

Бапанова Ж.Ж.

М.Х.Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университеті, Тараз

VIII ғасырдың соңында Оңтүстік Қазақстан территориясының едәуір бөлігі арабтардың жаулап алуына ұшырады, бұл ислам дінінің көбеюіне әкелді. Феодализмнің қарбалас кезеңінде, Қарахандықтар дәуірінде мұнда мәдениет өте жоғары деңгейге жетті. Мұны бүгінгі күнге дейін сақталған сәулет ескерткіштері және Талас алқабында, Сайрамда, Түркістанда, Отырарда және басқа жерлерде археологиялық қазба жұмыстары кезінде табылған көптеген материалдық және көркем мәдениет объектілері растайды.

Сонымен қатар, сол кездегі тарихшылар мен саяхатшылардың көптеген жазбалары осыны дәлелдейді. XIII ғасырдың басында моңғол шапқыншылығынан кейін Орталық Азиядағы көптеген халықтардың алуан түрлі мәдениеті бұзылды, гүлденген қалалары мен аймақтары қирады, осыдан кейін халықтардың отырықшы ауылшаруашылық және мәдени өмірі ұзақ уақытқа тоқтап қалды.

Ислам дінінің таралуымен діни ғимараттардың (мешіттер, медреселер, кесенелер) құрылысы басталды. VII-XII ғасырларға жататын ең көне мешіттер өте қарапайым болды. Олардың негізі ретінде киіз үй болды. Сондықтан олардың жалпы құрылысы мен сыртқы формалары бір-біріне ұқсас болып келді. Бұл ескерткіштер ғасырлар бойына сақталуы негізінде үлкен қауіпсіздікпен соғылған және утилитарлық сипатта болған. Оларды салуға әдетте құрылыс алаңының жанында өндірілген табиғи тастан жасалған құрылыс материалдар, саз және ағаш болды [1].

751 жылы Талас өзенінің бойында арабтардың қарақытайлармен соғысы қазақтарды исламдандыруда үлкен рөл атқарды. Кейбір араб тіліндегі жазбаша деректердің арқасында 893 жылы Тараз қаласында шіркеудің орнына мешіт салынды. Қазіргі уақытта тарихшылар бұл шартты түрде республикадағы алғашқы мешіттердің бірі деп санайды.

Тараздағы мешіт Қарахан кесенесінің жанында орналасқан. Мешіттің қалдықтары жоспарланған жоба бойынша сыртқы өлшемдері 20×20м болатын шаршы және ішкі зал көлемі 14,60×14,15м құрайды. Ішкі интерьер негізі тас бағандармен толықтырылған. Біліктер арасындағы көлденең қадам - 2,75-3,5м құрайды. Кіре беріске қарама-қарсы тас іргетастардың арасы 3,8м. Едендегі күйдірілген қабаттарды тазарту кезінде диаметрі шамамен 17-18 см болатын ағаш бағаналардың қалдықтары, сондай-ақ өртенген ағаштың сынықтары анықталды. Бағандардың тас негіздері сәл ауытқып тұр (сурет 1).

Ғимарат қабырғаларының құрылысы тас блоктарынан және шикі кірпішпен араластырып соғылған. Бұл құрылым оңтүстік, солтүстік және шығыс қабырғаларында анықталған. Сақталған қабырғалардың ені: 2 метрден 3 метрге дейін әртүрлі қалыңдықта болған. Құрылыс кезінде тіктөртбұрышты кірпіштер қолданылды, олар VI-X ғасырлардың ерте орта ғасырларында кеңінен қолданылды [2].

Табылған мешіттің қабырғасының құрылымын анықтау кезінде оның алғашқы ғимараты ерте орта ғасырларда салынғанын көрсетеді. Бұл ғибадатхана болды ма, әлде байдың үйі болды ма оны нақты анықтау мүмкін емес. Бірақ кейініректе ол мешітке айналған монументалды құрылым болды.

Сурет 1. Тараз мешітінің жобасы

Сондай-ақ, Жамбыл облысынан табылған ең алғашқы мешіттер қатарына Жамбыл облысының ежелгі Құйрық-Төбе елді мекенінде қазылған Кедердегі соборлық мешіт кіреді; дәл осындай кешенде орналасқан Ақыртас мешіті қазіргі Тараздан шығысқа қарай 40 км жерде, Ақшолақ теміржол станциясының оңтүстігінде 6 км жерде орналасқан; Өрнектегі мешіт Ақыртас кешенінің жанында, 20 км жерде шығыс жағында орналасқан.

Ақыртас мешіті. Тараздан шығысқа қарай 40 км жерде орналасқан тастан қаланған аяқталмаған сарай ғимараты. Төрт блоктың біреуінде (солтүстік-батыста) өлшемі $27 \times 27,75$ м болатын өңделмеген учаскесі бар. Ақыртас сарайының салыну уақыты - VIII ғасырдың екінші жартысы.

Археологиялық зерттеулерге сүйенсек, Ақыртас сарайы кешенінде іздері табылған Ақыртас мешіті (IX-X ғғ.) тіректі (көп бағанды) болуы мүмкін деп болжамдалады. Оны арнайы өңделген бағаналық негіздердің қалдықтары дәлелдейді. Мұндай мешіттер ислам сәулеті өнерінің ең алғашқы орындарының бірі болып табылады және олардың ерекшелігі - әр бағандар 3-3,5 м ара қашықтықта орналасқан бағаналардың көп болуы (сурет 2).

Мешіттің тегіс шатыры дәл осы бағандарға сүйенетін. 1996 жылы Ақыртаста жүргізілген зерттеулер құрылысты мешіт деп санауға мүмкіндік берді. Бұл болжамды батыс қабырғадағы михрабтың төменгі бөлігінің бар болуы растайды. Оңтүстік қабырғадағы тамбурлы үш өткелінің және бағаналардың негізі ретінде өңделген тастан жасалған бірнеше блоктардың мешіт еденінде болуымен расталады [3].

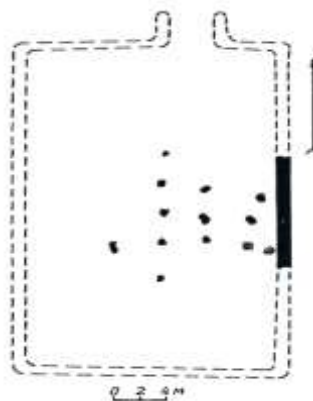
Сурет 2. Ақыртас қаласындағы мешіт қалдықтары

Ежелгі Өрнек елді мекеніндегі мешіт (IX-X ғасырлар). Бұл ескерткіш Ұлы Жібек жолының бойымен Тараз қаласынан 20 км шығысында Ақыртас кешенінің жанында орналасқан (3-сурет). Зерттеулер көрсеткендей, құрылыс Қазақстанның исламдық сәулет өнерінің ең алғашқы қатарына кіретін Құйрықтөбе мен Ақыртастағы құрылысқа ұқсас тегіс шатыры бар көп бағаналы мешіт түрі болып табылады. Қалашықтың орталық бөлігінде жүргізілген қазба жұмыстары кезінде 40×20 м өлшемді тікбұрышты құрылыс нысаны табылды.

Қабырғалардың негізі тастардан қаланған. Қабырғаларының өзі, ені шамамен 1 м болған. Мешітке кіре беріс солтүстік-шығыс қабырғада орналасқан және ұзындығы 3,5 м болатын екі қабырғаның проекциясымен безендірілген. Кіреберіске қарама-қарсы михраб қабырғасы болған. Еденнің кейбір тазартылған жерлерінде тастан жасалған 14 бағаналар табылды. Үш негіз тас блоктардан оюланған, екеуі ою-өрнектермен безендірілген, ал қалғандары үлкен өңделмеген тастар болды. Көлемі $0,5 \times 0,5 \times 1$ м болатын бірінші негіз кішкене дөңгелектеніп, бір жағы ою-өрнектермен безендірілген. Қос сызықпен құмыраның аяғы түріндегі фигура бейнеленген. Екінші негіз - биіктігі 1,2 м болатын трапеция тәрізді астыңғы жағы $1,1 \times 1,25$ м және үстіңгі жағы $0,75 \times 1$ м. Үстіңгі бөлігінде биіктігі 10 см болатын кірпіштен жасалған орын бар. Блоктың екі шеті мүжілген. Екі қырында антропоморфты тіршілік иелерінің суреттері оюланған. Екі сатылы блок түріндегі үшінші базаның төменгі сатысының өлшемдері $1,3 \times 1,2 \times 1$ м, жоғарғы сатысы - $0,85 \times 0,9 \times 0,4$ м. Қалған 11 негіз - жоғарыдан тегістелген өлшемдері шамамен $0,8 \times 0,8$ м болатын массивті тас блоктар. Бағандар бір-бірінен 3-3,5 м ара қашықтықта тұрақты қатарлар бойынша тізілген. Құрылыстың жалпы алаңында 55 немесе 66 бағаналық негіз болуы мүмкін. Орналасуына қарап, бұл көптеген бағандарға сүйенетін тегіс шатырлы төбесі бар тікбұрышты құрылым болып табылады [4].

Сурет 3. а) Өрнек қалашығы

б) мешіт жобасы

Құйрықтөбе мешіті (Кедер қаласы) XI-XII ғасырларға жатады. Кедер қаласы Отырар оазисіндегі Құйрықтөбе бекінісімен ерекшеленеді. Бұл 1971 ж. Бастап Оңтүстік Қазақстан кешенді археологиялық экспедициясы қазба жұмыстарын жүргізіп келе жатқан ірі бекіністердің бірі. Қаланың орталығында Шахристан аймағында ашылған мешіт, ол туралы МакДиси былай деп жазды: «Кедер жаңа қала болды. Мұнда минбар орнату халықаралық соғыстарға себеп болды». Археологиялық зерттеулерге сәйкес, Кедердегі мешіт қабырғаларының сыртқы контурының өлшемі $36,5 \times 20,5$ м тіктөртбұрыш болған. Мешітке кіре беріс солтүстік-шығыс қабырғасы жағында, ал оған қарама-қарсы михраб орналасқан. Мешіттің қабырғалары күйдірілген және шикі кірпіштен қаланған. Моңғол шапқыншылығынан кейін қала күйреп, кейін мешітке жақын жерде орналасқан маңғолардың жерлеу орындарын салу үшін кірпішке бөлшектелген.

Мешіт елді мекеннің орталығында негізгі көшелердің қиылысында орналасқан. Оның екі кезеңі атап өтілген. Ерте құрылыста $22 \times 22 \times 4 - 5$ см өлшемді төртбұрышты күйдірілген кірпіштен соғылған қабырғаларының қалдықтары ғана сақталған. Мешіт, уақыт өте келе, XIII - XV ғасырларда мұсылмандарды жерлеу үшін кірпіштеп бөлшектенсе де, оның негізгі контурлары бойынша қалпына келтірілген.

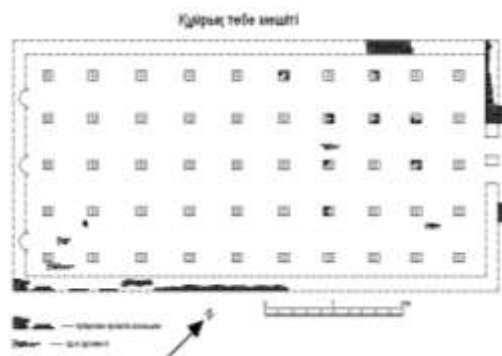
Оның қабырғалары күйдірілген және шикі кірпіштерді қатарлап, араластырып қою техникасымен қаланған. Қабырғасының қалыңдығы 1,5 м. Ол оңтүстік-батыс - солтүстік-шығыс бағытта созылған. Едені тек кейбір аудандарда бақыланады. Жақсырақ сақталған солтүстік-батыс жартысында еденде күйдірілген кірпіштен соғылған 16 бағананың негіздері табылған. Негіздер жоспар бойынша тіктөртбұрышты, өлшемі 75×100 см. Барлығы 50 база болды; қысқа қатарда 5 және ұзын қатарда 10. Бағанның қадамы 3-тен 3,2 м-ге дейін. Шеткі база мен қабырғалар арасындағы қашықтық 1,5 м.

Құйрық төбе мешіті тірек немесе бағаналы ғимараттардың түріне жатады және кірпіш негіздегі 50 ағаш бағаналарынан тұрады. Мұндай мешіттердің өлшемі бағандар арасындағы төбенің стандартты квадраттарының санымен анықталады, олардың арасындағы ұзындығы 3,5-тен 4,6 м-ге дейін жетеді. Осындай мешіт XII -ғасырда Өзбекстандағы Сапол-тепа қаласында ашылды [5].

Кедер мешіті Қазақстандағы кейінгі бірнеше мешіттердің прототипі болды (сурет 4).

а) Құйрықтөбе қалашығы

б) мешіт жобасы

Сурет 4.

Ерте заманнан бастап Алланың алғашқы үйлері адамдарды отырықшылыққа өмір сүруге итермелеген. Бұл тек тұрақтылықты ғана емес, сонымен қатар белгілі бір дәрежеде ойлауды да көздейді. Олардың бірінші кезекте Оңтүстік Қазақстанда қалыптасуы кездейсоқтық емес, мұнда қала құрылысы мәдениеті түрде дамыған.

Осылайша, талдау барысында Жамбыл облысындағы ерте мешіттерді, ертедегі ислам мешіттері тіректік немесе бағаналы ғимараттар түріне жататынын анықтаймыз. Сонымен қатар бұл мешіттер Қазақстандағы кейінгі бірнеше мешіттердің прототипінің негізі болды.

Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, Тараз орта ғасырларда Қазақстанда және бүкіл Орта Азияда адам белсенділігінің дамуында үлкен мәнге ие болды деп айтуға болады. Тараз Ұлы Жібек жолындағы ең ірі қала - ежелгі жолдың негізгі бағыты болды. Жібек жолының барлық қалалары бір-біріне бірдей әсер етті, өнер, сәулет, қолөнер және т.б. жаңа жетістіктердің берілуіне ықпалын тигізді. Ежелгі Тараз адамдардың қоғамдық-саяси өмірінің даму болашағына үлкен әсер етті. Өкінішке орай, ежелгі Тараздың өмір сүруі XIII ғасырда үзілді, әйтпесе Тараз қаласы керемет «шыңдарға» жетіп, Орталық Азиядағы ең ірі қалалардың бірі болатын еді.

Әдебиет

1. Герасимов Г.Г. Памятники архитектуры долины реки Кара-кенгир в центральном Казахстане. Издательство академии науки Казахской ССР. - Алма-Ата, 1957. — С.3-5.
2. Илияс С.Р. 2007 жылғы ежелгі Тараз қаласының орнында жүргізілген археологиялық ғылыми зерттеулердің нәтижесі // Мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасы бойынша 2007 жылғы археологиялық зерттеулер жайлы есеп. - Алматы, 2008. 145—148 бб.
3. Каллаур В.А. Поездка на Ахыр-Тас (Ахур-Таш, Таш-Ақыр) и его окрестности // ПТКЛА. 10 прот. № 2 от 23.12.1905. Ташкент, 1905.
4. Байпаков К.М. Средневековая городская Культура Южного Казахстана и Семирчья (VI-начало XIII в.). Издательство, Наука 1 Казахской ССР. - Алма-Ата, 1986. — С.139-140.
5. Байпаков К.М. Исламская археологическая архитектура и археология Казахстана. - Алматы, 2012. — С.14-16.

УДК 72.033

ТРАДИЦИОННЫЕ КАНОНЫ В АРХИТЕКТУРЕ ГЛАВНОЙ ЦЕНТРАЛЬНОЙ МЕЧЕТИ ГОРОДА ТАРАЗ

Бапанова Ж.Ж.

Таразский государственный университет имени М.Х. Дулати, Тараз

Современная архитектурная деятельность Казахстана в настоящее время активизировали исследования в области строительства исламских религиозно-культурных сооружений.

Одними из важных задач, стоящими перед архитекторами на данном этапе являются поиски современного выражения художественного образа мечетей, их градостроительная значимость, национального содержания.

Анализ современных мечетей, построенных за последнее время в Казахстане, показывает, что архитектурно-планировочные и композиционно-образные принципы этих сооружений имеют ярко выраженную тенденцию к воспроизведению древних средневековых образов и традиционных архитектурных форм, деталей и декораций.

По всей видимости, эта тенденция сохранится, так как у современных архитекторов с одной стороны, ностальгия по исчезнувшим в советский период мечетям и они стремятся, и в этом видят свой гражданский долг, восстановить и наполнить древними образами пространство городов [1. С.11].

Мечети должны строиться по определенными нормативными правилами. В данном случае можно использовать нормативные данные из СНиП Кыргызской Республики, где впервые в пространстве СНГ разработаны нормы и правила строительства мечетей. Градостроительные, архитектурно-типологические, художественно-образные, экономические, строительно-конструктивные, санитарные противопожарные и другие требования очень похожи по странам Средней Азии. Ведь развитие исламской архитектуры одинаково по происхождению историй по всей

Республики Азии. Дата введения строительного нормативного документа 28 декабря 2018 года [2. С.11]. Настоящие строительные нормы распространяются на проектирование и в строительстве вновь возводимых и реконструируемых зданий, сооружений и комплексов мечетей, а также молельных помещений, встроенных в здания другого назначения. Проектирование медресе, комплексов, миссий и духовных центров должно производиться в соответствии с утвержденными заданиями на проектирование с учетом требований настоящих строительных норм.

Нормы в данном нормативе не распространяются на проектирование мечетей, временно размещаемых в сборно-разборных и других аналогичных зданиях.

Таким образом, тенденция в формировании архитектурно-художественного образа современных мечетей, связанная с цитированием исторических форм имеет под собой социально-психологические, духовно-нравственные и чисто профессиональные корни.

Наглядным примером использования традиционных методов в проектировании современных мечетей является главная соборная мечеть г. Тараза «Хибатулла Тарази» (рис. 1). Она расположена по главной улице города Толе би, 89 Б., на пересечении улицы Каратая Турысова. Мечеть построила компания АО «Жамбылжолкурылыс», по руководством проекта И.Тортаева. Место для строительства мечети выбрано не случайно:

Во-первых, она расположена по главной улице и в самом центре города, что сложило традиционный поток населения;

Во-вторых, здание мечети является прекрасным архитектурным доминантам со стороны въезда и выезда в город.

Анализ объемно-планировочного решения мечети показывает что данное сооружение воплощает в себе традиционное композиционное решение продольно-осевых комплексов, характерных для средневековых культовых сооружений среднеазиатского региона, таких как туркестанский комплекс Ходжи Ахмеда Ясави, бухарское медресе Улугбека и др. Сооружение по своему функциональному назначению относится к типу соборных (джума) мечетей.

Общая площадь двухэтажного строения мечети составляет 2324,2 м². Высота стен мечети 16,7 метра, высота нижнего этажа 4,2 метра.

Главный фасад выделен монументальным порталом. Плоскость стены главного фасада украшена килевидной формой арочной нишей характерного для среднеазиатского региона и завершена ступенчатым фризом, опоясывающим весь периметр здания.

Фасады прорезаны двумя рядами окон, стрельчатого очертания. Этот тип имеет округлую форму с конической вершиной и со временем стал важным элементом готической архитектуры.

Сооружение увенчано одним большим сферическим куполом и четырьмя крестовыми сводами. Высота основного купола составляет 32,5 метра, остальные по 14,5 метров. Основной купол мечети представляет собой объем высоко поставленный на световой барабан, прорезанный проемами полуциркульного очертания [3].

Восприятие симметричной композиции мечети подчеркивается отдельно стоящими двумя высокими оригинальными минаретами. Которые расположены по краям главного фасада. Высота минарета составляет 47 м и является доминирующим вертикальным акцентом мечети.

В облицовке стен фасадов здания и башен минаретов использовалась белая мраморная плитка и цветные изразцы, оформленные в геометрическую мозаику выполненными в казахских национальных мотивах, а также изысканные каллиграфические надписи взятые из Корана.

В отделке интерьеров мечети применены: мрамор, керамические изразцы, декоративная мраморная штукатурка.

Купола мечети и угловых минаретов облицованы голубой керамической плиткой. Такое лаконичное цветовое решение, характерное для этого региона создает настроение особой торжественности и приподнятости.

Монументальный купол здания мечети, уникальный килевидный тип арки, стрельчатого очертания формы окон и декоративные узоры демонстрируют трансцендентную природу исламской архитектурной традиции.

Учитывая нормативы при строительстве мечетей участок для строительства главной соборной мечети было выполнено по стандарту ГОСО на расстоянии не менее 200 м от дошкольных и образовательных учреждений и больниц, также должна быть озеленена не менее 15% площади участка.

Таким образом, территория мечети выложено тротуарными плитами, засажено зелеными насаждениями и цветами разных видов. Аккуратные газоны, повсеместное освещение территории, обильная засадка деревьев и удобные скамейки делают ее практически парковой зоной.

Рис. 1. Центральная мечеть «Хибатулла Тарази»

Участок комплекса городской мечети, огорожена по всему периметру.

На основании градостроительного задания как правило вблизи существующих комплекса мечетей и медресе должны быть обеспечены общественными пассажирскими транспортом. Так как здания мечети расположена по главной улице города Толе би, на пересечении улицы Каратая Турысова, с передней фасадной и восточной части мечети находятся остановки для общественного транспорта.

Главный вход в здание размещен со стороны подходов и остановок общественного транспорта с ориентацией на вход в мечеть. Остановки предусмотрены для обеспечения потока населения, которые посещают мечеть и медресе построенное рядом со зданием.

С входной зоны восточной стороны предусмотрены мусульманские лавки по продаже религиозных принадлежностей, а за пределами ограды комплекса городской мечети предусмотрены места для парковок автомобилей из расчета 2 машино-места на каждые 50 мест вместимости мечети.

В поиске архитектурного традиционного решения главной соборной мечети г. Тараз нашли отражение региональные представления в методе проектирования культового сооружения.

Мечеть находится в составе общественного центра и является примером гармоничного вписания в существующую городскую застройку. В решении образа мечети прослеживаются традиционные для среднеазиатской культовой архитектуры черты. Это продольно – осевая композиция плана, форма купола, стрельчатое очертание арок и оконных проемов.

Анализ архитектуры центральной мечети города Тараз показал, что при выборе конструкций перекрытий молельного зала мечети (которое во многом формирует архитектуру культового сооружения) отечественные зодчие отдают приоритет конструкциям, позволяющим получать формы близкие к традиционным историческим моделям, то есть куполу.

Архитектурные традиционные решения в рассмотренном мечети, г.Тараз наглядно демонстрируется отражение, с одной стороны, столкновения занесенных исламских композиционных идей с учетом местных древних традиций, с другой стороны, эволюционное развитие пространственной композиции.

Таким образом, проанализировав центральную мечеть можно отметить следующее: архитектурно-планировочные и художественные принципы формирования архитектуры мечети имеют, с одной стороны ярко выраженную тенденцию к воспроизведению традиционных средневековых образов, что вполне закономерно, так как традиции в религии всегда играли важную роль в исламской архитектуре.

Этот образ в основном характеризуются возведением сводов в форме купола, минарета и других, характерных для этого региона декоративных элементов.

Архитекторы понимают, что процесс формирования художественного образа мечети будет развиваться и поэтому ведут активные поиски современного выражения мечети, которые должны отражать местные, современные и исламские черты.

Литература

1. Шукуров Ш.М. Архитектура современной мечети. - М.: Истоки. Прогресс-традиция, 2014. - С.11.

2. Система нормативных документов в строительстве мечети. СНиП Кыргызской Республики, 28.12.2018 г. - С.45.
3. old.sunna.kz/ru/mosque/view?id=11

ӘОЖ 631.6.02

ЖАСАНДЫ ЖЕР АСТЫ СУ ҚОЙМАЛАРЫ

Бейсембин Қ.Р., Естаев Қ.Ә., Акилова К.

М.Х. Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университеті, Тараз

Жер асты су қоймаларын салу кезінде, қолданылатын грунт (ыза қабаты) суы тұздылау және шаруашылықта пайдалануға жарамсыз болуы мүмкін. Бірақ мұндай кедергіліктерге, жұмысты ары қарай жалғастыру үшін, тоқтаудың қажеті жоқ [1].

Су қоймасы құрылысы жүру ауданын зерттеу және гидрогеологиялық бақылау кезінде, бізді қызықтырып отырған телім (сай, жыра) аймағы көбіне су тежеу грунттарына тірелетінін, ал олар өз кезегінде ондағы жатқан су өту грунттарын сортандауы мүмкін емес екенін көруге болады, соған байланысты, грунт суларының тұздануы – жақын жатқан қыраттардан тұзданған беттік шөгінділердің шайылуы есебінен жүруі мүмкін деп пайымдауға болады. Бұл шөгінділер, көктемгі сулар және нөсерден болған негізгі тасқынның жүріп өтуінен кейін ақырындап шайылған, олар өздерінің қабаты жұқалығынан су жүру грунттарында тоқтап қалған [1-4].

Бұл сулар өз жүру жолында әртүрлі тұздарды ерітіп, және сай-жыралардың су жүру грунттарынан буланып, грунт суларындағы тұздар концентрациясын ақырындап арттырған. Бірақ, егер бұл осылай болса, онда неге сайлардың су жүру грунттары, кей кездері мөлшері өте жоғары болатын тасқын суларымен шайылмайды? Бұл мынамен түсіндіріледі, суының температурасы салыстырмалы төмен көктемгі тасқын суы, негізінен 3-10 тәулік ішінде ағып өтеді және әлі де тоңнан ери қоймаған грунт бетімен, құмға сінбей, оларды сілтілемей және шаймай, ағып шығады.

Осы мақсаттарда, қалыпты жағдайларда жасанды су қоймаларын құру кезінде, жер асты бөгеті соғылуы тиіс, бірақ оның, грунтты шаю кезінде көктемгі тасқынды өткізу үшін түпкі шығарғышы бар реттелетін кәрізі болғаны дұрыс [5].

Кәріздік түпкі су шығарғыш, су қоймасының төменгі бөлігінде оның жер асты бөгетіне көлденең төселетін артезиандық ұңғылар (торлы, саңылаулы, құмшағалды және т.б.) сүзгілеріне ұқсас, металл немесе асбесцемент құбырлардан жасалады. Мұндай кәрізден жер асты бөгеті арқылы, су қоймасынан шығатын суды реттеуге арналған, бөгеттен төмендегі ағыс бойымен, бақылау құдығында ысырмалы суды бұру құбыры төселуі қажет. Суды жұтыну үшін суды бұрып әкету құбыры едеуір ұзындықта және суы ылғал жұтқыш грунттарға кететін тесігі болуы керек. Егер суды жер бетіне (шұңқыр, тік құзды сай) бұру мүмкіндігі болса – бұл өте тиімді шешім болады. Жер асты су қоймаларының еніне байланысты, кәріздік түпкі шығарғыштар саны бірнешеу болады [6].

Су қоймасының жоғарғы бөлігінде бітік шектеуші жер асты бөгеті тұрғызылуы тиіс, ол сайдың жоғарғы бөлігінен жоғары минералданған сулардың тұрғызылған су қоймасына ағып келуіне тосқауыл болады, ал бұл бөгеттен төменде, көктемгі тасқын суларын тоқтатын суды жұтушы орлар қазылады. Тосқауылдаушы жер асты бөгетінен кейін ақырындап жоғары минералдылықты су жинала бастайды, ал сумен қамту көзімен мұндай көршілік, әрі оның жоғарғы жағында, өте жағымсыз жайт. Бұл сулар бөгет арқылы су қоймасына сүзіліп өтіп кетпеуі үшін, оны су қоймасынан тыс жаққа – не болмаса өзіндік ағысымен, ия болмаса, арнайы осындай мақсат үшін тұрғызылатын суалғышты және құбырлы сорғы қондырғысымен, бұрып жіберу керек.

Бүкіл құрылымдар кешенінің құрылысы аяқталған және су қоймасының сужинау грунттары қуысы суға толық сыйымдылығына дейін толған соң, су қоймасының грунттарында қалып қойған тұздардың одан ары еруінің процесі басталады. Бұл еру процесі, су қоймасындағы су температурасы үлкен және су грунттарда көп уақыт болған сайын, жылдам жүре бастайды. Су жинау грунттарындағы тұздар грунтқа қатып қалған емес, тек топырақта ерітінді түрінде немесе шашын түрінде болады және оларды оңай шаюға болады. Сондықтан, көктемгі тасқын суы алдында, су қоймасы онда бірнеше ай бойы тұрған судан арыла бастайды, соңғысы едеуір мөлшердегі тұз мөлшерін өзімен бірге алып кетеді (20 пайыздан астам) және су қоймасын әжептеуір тұщыландырады [1].

Көктемгі су тасқыны өтуі алдында, ол жерде жоғары минералды судың біршама мөлшері жиналады. Көктемгі тасқын ағып өтуі алдында түпкі су шығарғышты ашып, су қоймадан тұзды

суларды шығарып жіберу керек. Сужинау грунттары арқылы бағытталған көктемгі тасқын, осы жерде қалған жоғары минералды судың қалдығын өзімен тартып, су қоймасын шаяды және тазартады, осыдан кейін жиналған көктемгі тасқын суы, алғашқы 3-5 айда шаруашылық-ауыз су қажеті үшін жарамды және тұщы болады. Екі-үш көктемгі шаюдан кейін, мұндай су қоймасы өте тазарған тұщы су беретін болады.

Кей кездері құны өте қымбат түпкі су шығарғыштың орнына, жер асты су қоймасын шаю мен босатуды, өнімділігі жоғары және төмен арынды сорғы агрегатын пайдаланған тиімді. Бұл жағдайда тек қана сужинау галереясы мен пайдалану мақсаты үшін тұрғызылған сорғы имараты керек болады, сорғы станциясына қосымша бір немесе екі сорғы агрегатын орнату қажет. Көктемгі тасқын суы аяқталуы алдында, түпкі су шығарғышты жабу немесе су тарту сорғысын өшіру керек және су қоймасын толық сыйымдылығына дейін толтыру қажет [1].

Сумен қамтамасыз ету көздерін іздеу кезінде, алыс аралықтардың өзінде пайдалануға жарамды тұщы су қоймасын табу өте қиын және сонымен қатар су тоспа ауданы үлкен, су ағыны жағдайы жақсы және жеткілікті тереңдіктегі, жағалары суға тік құлайтын көлдік ойыстарды, яғни барлық талаптарға жауап беретін көлдерді табуға болады, бірақ оның суы ащы тұзды немесе тұздылау болуы мүмкін.

Егер, басқа жол жоқ болса, сумен қамтамасыз ету үшін осындай суы ащы көлдерді, алдынала тұщыландырып, пайдалануға әрекет жасау керек.

Жоғарыда айтып өтілгендей, мұндай аудандардағы көлдердің көбіне түбі жазықтау, грунт суымен толыспайтын және табаны сазды топырақтардан тұратын болып келеді. Суы ащы мұндай көлдердің минералдануы сортаң топырақтар есебінен болғаны аян, олардың тұздары көктемгі тасқындар және жаңбыр суларымен көлге құйылып, жыл сайын ондағы тұздар концентрациясының ұлғаюына алып келген.

Қыраттардан бүткіл тұз шөгінділері шайылып ағып келіп толысқан көлдер де бар. Қазіргі уақытта мұндай көлдердің тұзсызданған қыраттары шөптерме өсіп кеткен және көлдердегі тұз концентрациясын ұлғайтпайды, сондықтан мұндай көлдерді бірінші кезекте тұщыландыру қажет.

Мұндай көлдер қалайша тазартылып, тұщыландырылады?

Тұзды су қоймаларының өзінде мұздар тұщы болатыны белгілі, тек тұзды көлдердің ең жоғарғы қабатынан басқа, ондай жерлердің мұздануы желді ауа-райында жүреді. Судың беті өте жұқа мұз қабыршақтарымен көмкерілген соң, яғни судың толқуы, соған байланысты судың араласуы тоқтаған соң, тек химиялық таза су ғана қататын болады, ал барлық ондағы еріген тұздар мұз астында судың төменгі қабатында ақырындап жинала бастайды [1].

Су көзін тұщыландыру үшін, тек мұз астындағы үлке концентрациялы тұздарды алып тастау ғана қалады.

Қандайда-бір қарастырылатын көлдерді тұщыландыру бойынша шараларды іс жүзінде жүргізу үшін, ең алдымен мына деректерді анықтау керек:

- 1) көлдің су тоспа ауданы жеткілікті ме;
- 2) көлге жауын-шашын ағыны мен қар жинау үшін жақсы жағдайлар барлығы;
- 3) көлдің су тоспа ауданында көлді қайтадан ащы тұзды қылатын, сортаңды жерлердің жоқтығы;

4) көл тұзданбаған грунттар аймағында орналасқаны, ал көл түбінде жоғары концентрациялы тұзды тұнбалы шөгінділер мөлшері шамалы ғана екенін анықтау.

Ең соңғы шарттың бірі, көлден жақындау маңда қойма жасауға жарамды ойыс табу керек, оған қыс мезгілінің соңында мұздың астынан екі-үш бойы өте ащы суды тартып толтырады. Зерттеуден және қажетті деректерді алғаннан кейін, егер көл жоғарыда аталған жағдайларға жауап беретін болса, мұздың астынан қандай мөлшерде суды тарту қажет, қандай мерзімге және қандай сорғымен, көлден суайырыққа дейін суды жеткізуге қажет құбырлардың диаметрі мен олардың ұзындығын анықтап есептеу керек, суайырықтан кейі судың өз ағысымен мақсатты орынға дейін жетуінде қадағалаған жөн.

Мысалға алсақ, дөңгелек пішінді диаметрі 600 м және айдынының ауданы 282000 м², суының тереңдігі 2 м көлді тұщыландыру қажет.

Тұзды көлдер әдетте көмілген бөлігінде өсімдіктері жоқ, сондықтан мұндай көлдің беткі қабатында қар үйіндісі жиі кездеседі. Бір қыс мезгілінде ол, бар болғаны 0,8 м-ге қатады делік. Көл табанының жайпаң еңістігі бар деп ескерсек, мұздың төменгі ернеуі диаметрі 400 м ауданды алады, ал көлдің ең орталық бөлігінің диаметрі 200 м-ді құрайды. Осыған байланысты, қыстың соңына қарай, мұз астында қалатын судың мөлшерін, кесілген коус формуласы бойынша анықталады:

$$K = 0,262(h_1 - h_2) \cdot (D_1^2 + D_2^2 + D_1 \cdot D_2) = 0,262(400^2 + 200^2 + 400 \cdot 200) = 88032 \text{ м}^3$$

мұнда h_1 - көлдегі су тереңдігі, м; h_2 - қатқан мұз қалыңдығы, м; D_1 - жалпы көлдің диаметрі, м; D_2 - көлдің орталық бөлігінің диаметрі, м.

Табылған су көлемі мөлшерін жылымық кезеңі түскенге дейі, толығыме тартып алу керек. Тәулік бойы жұмыс істеген кезде 88032 м³, өнімділігі 333 м³/сағ. Сорғыме 11 тәулікте сорып тартуға болады. Осы мақсатта, каталог бойынша маркасы өнімділігі 340 м³/сағ. 8КМ-12 центрден тепкіш сорғысын таңдап алуға болады, оның арын шамасы 25,4 м, жұмысшы доңғалағы 315 мм, айалу жиілігі 1450 айн/мин, қозғалтқышының қажетті қуаты – 40 кВт.

Көлден шамамен 1,5 шақырымда ораласқан суайырық желісі ары мұздың астына алынған ащы суды ағызып бұру үшін, уақытша құбыр желісін төсеу керек болады. Құбырдың диаметрін, сорғының қуаты ме суайырық желісі биіктігіе байланысты есептеу қажет.

Жылдам және мүмкіндігінше аз шығындарме көлді тұщыландыру жұмыстарын жүргізу үшін, жергілікті алдын-ала зерттеу лер жүргізген және қажетті есептер орындаған соң, уақытша құрылымдар нобайларын құрастыру қажет және күзден бастап, жер бетіне арынды құбыр желісін төсейді. Тек кейбір орындарда ғана, құбырлардан асып өту өткелдерін жасайды. Құбыр соңын, оған су кіріп, қатып қалмауы үшін қыс мезгілінде жауып тастайды. Көлдің тереңдеу бөлігінен құбыр желісі жағына қарай түбінен жағаға еністікпен ор қазылады, ол жерде ор, құлауда қорғалуы үшін құрғақ қабырғаларме бекітілген шұңқырмен аяқталуы тиіс. Тікелей осы шұңқырда тұзды суды тартуға мақсатталған сорғыны тіреулерде орнатып, монтаждайды және оы құбырме жалғайды. Сорғы агрегаты жәе шұңқыр астына жеңілдетілген түрдегі жылытылған будка жасайды, осының бәріне жылу жүргізіп, су тарту кезеңі басталғаға дейін жабу керек.

Суды тартатын (сорғылау) құбырды, суықта қатып қалуының алдын алып, бұрандаларда шешіп, судан шығарады. Көлдің мұзға өте қатты қатуын ұлғайту үшін, оны қарда тазалайды. Көлді қардан атқа жегілген қармағыштармен немесе арнайы қармағыштармен жабдықталған жеңіл автокөліктермен жүрізеді. Соымен қатар, суға малтынған көп мөлшердегі қар мөлшері қалдыруға болмайды: қардың салмағынан ол шөгеді, жарықшақтар арқылы сыртқа шыққан тұзды су, жасалған жұмыстың барлығын жояды. Қарды мұздың жағалық бөлігінен жинау керек, ол жерде қар көл табанында жатыр жәе төмен суға түспейді.

Көлді мүмкіндігінше мұз етіп қатырған соң, сорғы будкасын жылытып, сорғының электрлі қозғалтқышын электр желісіне немесе уақытша осында жеткізілге ЖЭС-60 жылжымалы электр станциясы желісіне қосады. Сорғы қозғалтқышы ретіде трактор жетегі (привод) және т.б. қызмет етуі мүмкін. Сорғылау желісі өз орнына қою, арынды желіі ашу жәе көлде тұзды суды тартуды бастауды алдыңғыдай, мұз астымен қазылған ормен жасайды.

Қатты минералданған суды мұз астына арылтқан соң, мұз еруі мен көктемгі тасқыан кейін, көлдегі судың кермектігі нольдік деңгейде болады. Бірақ, көлдің түбіндегі тұбалы шөгінділер қатты тұзданған күйде қалады. Тұнбадағы тұздар ақырындап суме ери отырып, жылдың соңында көлдің тұздылығы қайтадан өседі. Тұнбалы шөгінділердегі тұздардың мөлшері және суды мұз астынан толық тартып алуға байланысты, көлді толық тұщыландыру үшін қанша уақыт қажет екені тәуелді болады.

Шағын мөлшердегі тұбалы шөгінділер ме толық тартып алу кезінде, ол – бірінші жыл-ақ тазартылуы мүмкін, басқа жағдайларда екі-үш жыл қажет болады, бірақ барлық жағдайларда, көлді толық тазартып болғанға дейін, мұз ерігеннен кейін бірнеше ай бойы, су шаруашылық-ауыз су қажеті үшін пайдалануы мүмкін.

Су қоймасын тазарту екі-үш жылға созылатын жағдайларда, су сусыз кезеңде (үш-төрт ай), жақтаулары бекітілмей, уақытша әуізді соғу қажеттілігі туындауы мүмкін, бұл құрылысқа кететі шығындарды төмендету үшін жасалады [1].

Әдебиет

1. Балабанов В.К. Водоснабжение в условиях отсутствия надежных источников. Казахское госиздательство – Алма-Ата, 1963, - 79с.
2. Водные ресурсы Казахстана и их использование /Тепляков И.Н., Лаврентьев П.Ф., Абильдин С.А. - Алма-Ата: КазНИИТИ, 1978.-78 с.
3. Водные ресурсы Казахстана (поверхностные и подземные воды, современное состояние). – Смоляр В.А., Буров Б.В. и др. Справочник.- Алматы: НИЦ « Ғылым, 2002.- 596 с.
4. ҚР ҚНЖЕ 4.01 – 02 – 2001. Сумен қамтамасыз ету.- Алматы. 2001.
5. Васильева И.А. Водохранилища на местном стоке. – М.: «Сельхозгиз», 1959. 128 с.
6. СНиП РК 3.04-01-2008г. Гидротехнические сооружения. Основные положения проектирования.

ӘОЖ 627.886

БӨГЕТСІЗ БАСТОҒАНДАРДЫ ТОПТАСТЫРУ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**Бейсембин Қ.Р., Наурзалиев Н.А., Кадырбекова А.А.***М.Х. Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университеті, Тараз*

Бастоғанды құрылымдар келесі талаптарды қанағаттандыруы қажет:

а) судың қажетті мөлшерін алуды және су бетінің биік нүктесін үнемі қамтамасыз ету; б) зиянды тасындылардан тазартылған суды алу; в) қалыпты қыс мезгіліндегі су алуды қамтамасыз ету; су арнасының гидрологиялық режимі су алу талаптарына жауап беруі тиіс.

Өзендегі су жиегі каналдағы деңгейден барлық уақытта биік болатын жағдайда, ал өзеннің өтімі су алу өтімінен жоғары болса, бөгетсіз бастоған құруға болады.

Егер өзендегі өтімдер жеткілікті болса, ал өзеннің жиегі каналдан төмен болса, бөгетті бастоған қолданылады, яғни, өзенде тосқауылды су көтеру бөгеті тұрғызылады.

Бастоғанға су беруге өтімі үнемі жеткіліксіз өзендерде, ағынды маусымдық және көпжылдық реттейтін су қоймалары тұрғызылады.

Кейбір жағдайларда өзеннің суы мол және суалу құрылымына қажетті су жиегі мен өзендегі су деңгейінің айырмасы үлкен болса, суды механикалық жолмен көтеру (насос станциясымен) тиімді болмақ.

Грунт суларын көтеру кезінде ұңғымалар, құдықтар, суалу галереялары және т.б. қолданылуы мүмкін.

Сонымен, бастоғанның принципіалды нобайына, негізінен гидрометриялық деректер әсер етеді. Топографиялық және геологиялық жағдайлары қабылданған бастоған нобайын қықартуы немесе күрделендіруі мүмкін.

Бөгетсіз бастоғандар, өзендегі су деңгейі каналдағы су жиегінен суды алуды қамтамасыз ету шартынан, каналдарға су беру үшін бұрындары кеңінен қолданылатын. Олар қазіргі уақыттарда қолданылады. Бөгетсіз бастоғандар келесі түрлерге бөлінуі мүмкін:

1. Каналға бұрылу жеріндегі құрылымсыз бастоған. Үлкен өзендерде, ағысы қатты арналарда, қаралатын жармада өзеннен алынатын су 10-20% аспаған жағдайда қолданылады.

2. Бас жағында реттегіші бар каналдағы бастоған. Жағасы шайылатын кезде, құрылым өзеннен шамалы алшақта орнатылады және өзенмен қазба канал арқылы жалғанады. Жағасы берік немесе жасанды болған жағдайда ол жағамен бір сызықта орналасады.

Бөгетсіз бастоғанның негізі - өзеннен суды бүйірден алу болып табылады. Бұл кезде өзенде ағынның шамалы бұрылуы туындайды және түпкі тасындыларды үдетіп өзіне тартуды қамтамасыз ететін көлденең циркуляция пайда болады. Тартылатын тасындылардың үлесі шамамен алынатын судан екі есе көп.

В.А.Шаумян [2] бақылаулары бойынша беттік ақпаларды тұту аймағы келесі формуламен өрнектеледі:

$$b_n = 0,72(k + 0,02)b, \quad (10)$$

ал түпкі ақпаларды тұту аймағы – мына формуламен анықталады

$$b_d = 1,15(k + 0,35)b \quad (11)$$

бұл жерде b - суды бұру арнасы ені;

$$k = \frac{q_k}{q_p} \text{ - канал мен өзеннің үлестік өтімдері қатынасы.}$$

В.А. Шаумян деректеріне сәйкес, суды бұру бұрышы тұту аймағының еніне және суалу кезіндегі тасындылар тарту мөлшеріне әсері шамалы.

Бұрып алынған ағындағы тасындылар мөлшерінің ұлғаюына және каналдағы су еңістігі мен жылдамдығы төмендеуіне байланысты өзенмен салыстырғанда каналдың лай басуы және

шайылатын жағалардың деформациясы жүреді: бір жаға шайылады, ал екіншісінде тасындылар жиналады. Бұл әдетте бастапқы бөліктерде жақсы көрінеді.

Жоғарыда аталған арналық үдерістердің салдары ретінде ағыс бойымен каналдар бас жағындағы ойысуларды айтуға (Амудария өзенінің төменгі ағысында жылына 100 м-ге дейін барады) болады.

Өндірісте ең оңай орындалатын түрдегі ретінде алдында айтып өтілген - басында құрылымы жоқ сулғыштарды айтуға болады, олар тек ашық қазылған арнадан ғана тұрады. Бұл түрі, бастаған – су алу құрылымдарына қойылатын талаптарға жауап бермейді.

Су алу құрылымының бұл түрін жақсартуға, келесі тәсілдердің көмегімен қол жеткізуге болады:

1. Өзендерде ең жоғарғы су жиегі болған кездері, каналға судың түсуін шектейтін уақытша аралшалар орнатады.
2. Өзендерде судың ең төменгі жиегі орын алған кездері, тежеу құбылысын тудыратын және каналға судың түсуін ұлғайтатын шпоралар орнатады.
3. Көп салалы су алу құрылымын құру.

Уақытша аралшалар мен шпораларды орнату мен бұзу, және де каналдарды тасындылардан тазалау жыл сайын жүргізіледі.

Каналдың бас жағындағы су алу құрылымы бөгетсіз бастағанды әлдеқайда жақсартады. Мұндай құрылым орныққан шығыңқы жағағ орналастырылуы және биіктеу табалдырығы болуы қажет. Өзендегі су жиегіне басқаруды қамтамасыз ету үшін, алдыңғы жағдайдағы сияқты, қажет болған жағдайда суды тұты шпорлары (көлденең бөгетшелер) қолданылады.

Өзендердің тұзу сызықты бөліктерінде су алу үшін, түпкі тасындыларды тартумен күрес, жасанды қисық сызықты арнаны құру жолымен іске асырылуы мүмкін.

Су алу құрылымының орнын өзеннің арнасында таңдау кезінде, белгілі ағылым, осы бағытта көп жұмыс жүргізген Н.Ф.Данелияның айтқан тұжырымдарын ескеру қажет.

1. Қисық арна бойымен су ағыны қозғалысы іске асқан сайын, көлденең циркуляцияның қарқындылығы арта түседі. Қисық арна телімінің соңына қарай ағын толығымен бастапқы бағытын толығымен өзгертеді және оның төменінде ең жоғарғы циркуляция мен ең үлкен терендік орын алады.

2. Қисық телім ирелеңнен бастап бастағанның жармасына дейін көлденең циркуляция тудырады.

3. Су қабылдағышты, қисықтың басында жүргізілген шығыңқы жаға жанама ойыс қисықты қиылыстыру нүктесінен төмен орналастыру қажет, сонымен қатар бас құрылымның майданын ағынның қимасына қалыпты бағыттау керек.

Түпкі тасындыларды бөгетсіз бастағандарға түсуінің мөлшерін төмендету, өзен ағынында көлденең циркуляция туғызу көмегімен және су алу құрылымының табалдырығын көтеру жолымен қол жеткізіледі.

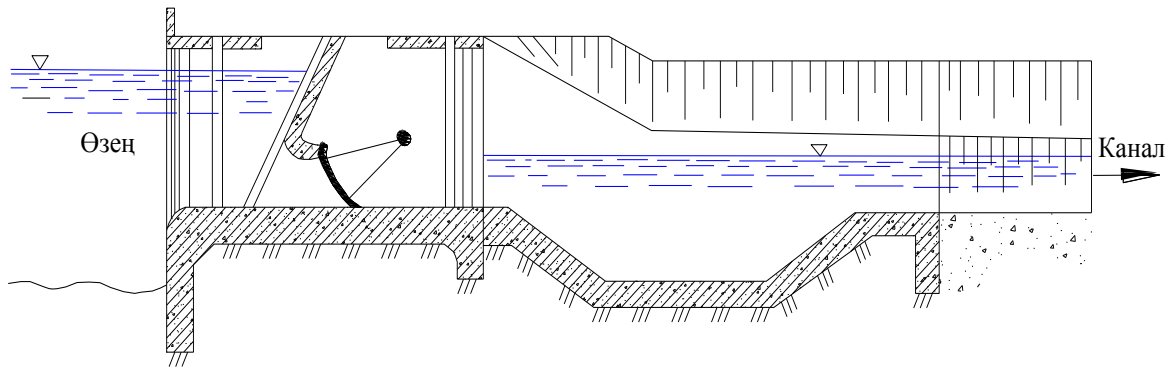
Су алу кезінде каналға түскен түпкі және қалқыма тасындылардан, су қазынды-тұндырғыш көмегімен тазартылады. Бұл үшін су алу құрылымы өзен жағасынан 1,5-3 км арақашықтықта орналастырылады. Қазынды-тұндырғыштан тасындыларды алып тастау, негізінен механикалық жолмен іске асырылады.

Кейбір жағдайларда гидравликалық шайылып отыратын тұндырғыш-қазындылар орнатылады.

Тұндырғыш-қазындылардан шөккен тасындыларды алып тастауды, каналға су жіберуді тоқтатпастан жүргізу керек, бұл бірнеше параллель қазынды-тұндырғышты орнату арқылы жүзеге асады.

Бөгетсіз су алу кезіндегі су алу құрылымдарының конструкциялары.

Бөгетсіз су алу кезіндегі бастағанды құрылымдар шомбал темірбетонсуғарғыштан тұрады, оның негізгі элементтері – жоғарғы және төменгі тісті флютбет, жағалық тіреулер мен аратіреулер (1-сурет). Құрылым көбіне көпарқалықты етіп орындалады. Ағынның артық энергиясын жою және төменгі бьефте шайылуды болдырмау үшін, құрылымның соңғы жағына суұрма құдық пен рисберма орнатады. Құрылымға су жатық қалыпта кіреді. Құрылым, жоғарғы және төменгі бьефтер жағынан сегментті жұмысшы жапқыш (тасындылар болған жағдайда жапқыштарды тығыз отырғызу шартынан) және жазық жөндеу жапқыштарымен жабдықталады.

Сурет 1. Су алу құрылымының сұлбасы
 1 – жөндеу жапқышы; 2 – бітік орын; 3 – сегментті жапқыш; 4 – қоқыс ұстағыш торша;
 5 – флютбет; 6 – суурма құдық; 7 – рисберма.

Гидравликалық шаюлар үшін су алу саңылаулары астынан түпкі тесіктер орнатылады, ал ол су тастау каналына қосылған.

Шпора құрылымы арқылы су алу кезінде, су алу құрылымына түпкі табалдырықты су тастау құрылымы орнатылуы мүмкін, ол шпорамен түзілген карманды шаюға мүмкіндік береді. Шпора ені мен ұзындығы қажетті су тежелу жиегі мен өзеннің еңістігіне байланысты болады. Мұндай жағдайларда су тастау құрылымы үздіксіз жұмыс істеуі қажет. Осыған байланысты, карманда канал мен су қашыртқының өтімдерін қосқанда, сүйретпе түпкі тасындыларды тартуға жеткілікті жылдамдық ұсталып тұрады. Карман тасындылардан механикалық жолмен тазартылып отырады.

Бөгетсіз су алу кезінде бас құрылымның гидравликалық есебі, саңылаудың қажетті енін және төменгі бьефпен жалғасу сипатын анықтаудан тұрады.

Су алу мөлшері ескеріліп тұрғызылған, өзендегі су жиегінің ауытқуының есептік графигіне, магистрал каналдың жиектерін түсіреді.

Ең төменгі арынға ие, графиктің алмағайып (қауіпті) нүктесі үшін кең табалдырықты суағарды есептеу формуласы бойынша саңылаудың қажетті ені табылады. Алынған шамалардың ішінен ең үлкені таңдап алынады.

Әдебиет

1. Дианов В.Г. Водозаборные сооружения на реках. Ташкент, Типография издательства «Узбекистан». 1974 г., - 113 с.
2. Данелия Н.Ф. Водозаборные сооружения на реках с обильными донными наносами. - М.: «Колос», 1964.
3. Жолдасов С.Қ., Атаханова А. Тау өзендерінен су алатын бастағандардың жаңа конструкциясы //Дулати-7 оқулары. Ғылыми-практикалық конференциясы материалдары, Тараз, 20-21.04.2012ж.
4. Оразбек А.Б., Кудайбергенова Г., Молдамуратов Ж.Н. Тау өзендерінен су алатын құрылымдарды жетілдіруге арналған бөгетсіз бастағанның конструкциясы. Научные исследования в мелиорации и водном хозяйстве. Сборники научных трудов. Том 51. Выпуск 2. КазНИИВХ. 2014., С. 53-58.
5. Қожамқұлова Г.Е., Оразбек А.Б., Құдайбергенова Г.Тау бөктерінде орналасқан суалу құрылымдарының негізгі бөліктерін есептеу туралы. «ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖАҢАШЫЛДЫҚ – 2015». – Тараз.: Тараз университеті, 2015.
6. Тау өзендерінен суалғыш. ҚР алдын-ала патенті №11538, 15.05.2002, бюл. №5. Авторы: Абдураманов А.А., Жолдасов С.Қ., Утеғалиев Т.Т.

УДК 624.154.3.002.6

СРАВНИТЕЛЬНАЯ ОЦЕНКА НЕСУЩЕЙ СПОСОБНОСТИ СВАЙ С РАЗНОЙ ПРОДОЛЬНОЙ ФОРМОЙ

И.И.Бекбасаров, Е.И.Атенов

Таразский государственный университет им. М.Х. Дулати, Тараз

При возведении гидротехнических сооружений протяженного типа (акведуки, лотковые сети, селепроводы, дюкеры и др.) одним из эффективных свайных конструкций, рекомендуемых к применению в составе фундаментов сооружений, являются сваи с уширениями ствола [1,2]. Вследствие наличия нескольких уширений по стволу, такие сваи могут обладать разной несущей способностью, что позволяет эффективно использовать эти сваи в условиях естественной неоднородности состава и свойств грунтов основания.

В геотехнической лаборатории ТарГУ им. М.Х.Дулати ведутся экспериментально-теоретические работы по изучению особенностей работы свай с уширениями ствола под опоры гидротехнических сооружений.

Для рассматриваемых свай с уширениями ствола разработана методика расчета их несущей способности, учитывающая особенности их геометрических параметров, подробно описанная нами в работе [3].

Расчеты по определению несущей способности выполнены для свай длиной 5 м. Рассмотрены 4 сваи с количеством уширений от 1 до 4. В качестве контрольных свай приняты 2 призматические сваи и 1 пирамидальная свая.

Призматические сваи приняты с размерами поперечного сечения 20×20 и 30×30 см. Объемы свай составили соответственно 0,2033 м³ и 0,4574 м³. Пирамидальная свая принята с размерами поперечного сечения в верхней части 30×30 см, в нижней части – 20×20 см. Уклон боковых граней пирамидальной сваи к вертикали составил $i_p = 0,01$, а объем – 0,3135 м³. Из свай с уширениями ствола рассмотрены 4 сваи с уширениями в количестве от 1 до 4. Высота каждого уширения свай принята равной 1 м, а размеры поперечного сечения сваи в верхней части уширения - равными 20×45 см. Размеры сечения призматической части свай с уширениями составляли 20×20 см. Объем сваи с 1-им уширением составил 0,2283 м³, с 2-мя уширениями – 0,2533 м³, с 3-мя уширениями – 0,2783 м³, а с 4-мя уширениями – 0,3033 м³.

В качестве грунтов свайного основания рассмотрен суглинок тугопластичный с показателем текучести 0,30-0,50 и суглинок мягкопластичный с показателем текучести 0,60 и 0,70. Коэффициент пористости грунтов составлял 0,69, а модуль деформации соответственно 17,0 и 15,0 МПа. Результаты выполненных расчетов приведены в таблице 1.

Таблица 1

Результаты расчетов несущей и удельной несущей способностей свай

Вид сваи	Несущая способность свай, кН					Удельная несущая способность свай, кН				
	в глинистом грунте с показателем текучести					в глинистом грунте с показателем текучести				
	0,30	0,40	0,50	0,60	0,70	0,30	0,40	0,50	0,60	0,70
Свая призматическая (с размерами поперечного сечения 0,2×0,2 м)	196,25	133,05	102,95	65,83	40,13	965,32	654,45	506,39	323,81	197,39
Свая призматическая (с размерами поперечного сечения 0,3×0,3 м)	371,63	250,58	192,31	120,49	74,82	812,48	547,84	420,44	263,42	163,58
Свая пирамидальная	515,82	450,44	419,48	344,36	317,68	1645,36	1436,81	1338,05	1098,44	1013,33
Свая с 1 уширением	280,73	216,53	186,05	138,83	112,63	1229,65	948,45	814,94	608,10	493,34
Свая с 2 уширениями	368,96	313,79	271,28	213,33	186,01	1456,61	1238,81	1070,98	842,20	734,35
Свая с 3 уширениями	458,69	389,98	357,51	288,58	259,89	1648,19	1401,29	1284,62	1036,94	933,85
Свая с 4 уширениями	541,77	472,63	439,91	361,1	332,19	1786,25	1558,29	1450,41	1190,57	1095,25

Анализ данных, относящихся к несущей способности свай, позволяет сделать следующие основные выводы:

1) В глинистых грунтах наибольшей несущей способностью обладает свая с 4-мя уширениями ствола, а наименьшей – призматическая свая с поперечным сечением 0,2×0,2 м.

Разница в несущей способности двух указанных свай с учетом показателей текучести глинистого грунта составляет 2,76-8,28 раза.

2) Среди рассматриваемых 7-ми свай вторым по величине несущей способности является пирамидальная свая. Ее несущая способность по сравнению с несущей способностью сваи с 4-мя уширениями ствола ниже на 4,37-4,79%.

3) Третьей по несущей способности является свая с 3-мя уширениями ствола, несущая способность которой значительно выше, чем несущая способность призматической сваи с размерами поперечного сечения $0,2 \times 0,2$ м. Превышение составляет от 57,22% до 84,56%.

4) По несущей способности свая с 2-мя уширениями ствола является четвертой. Ее несущая способность ниже на 28,47-41,45% несущей способности пирамидальной сваи. А, по сравнению с несущей способностью призматической сваи с поперечным сечением $0,2 \times 0,2$ м, несущая способность сваи с 2-мя уширениями ствола превышает ее на 46,81-78,43%.

На основе сравнения данных, относящихся к удельной несущей способности свай, можно отметить следующие закономерности:

1) Наибольшая удельная несущая способность присуща свае с 4-мя уширениями ствола, а наименьшая – призматической свае с размерами поперечного сечения $0,3 \times 0,3$ м. Разница составляет 2,2-6,7 раза.

2) Вторая удельная несущая способность характерна пирамидальной свае, которая на 7,48-7,89% ниже по сравнению с удельной несущей способностью сваи с 4-мя уширениями ствола.

3) Третьей по удельной несущей способности является свая с 3-мя уширениями ствола. Значение ее удельной несущей способности значительно выше значения удельной несущей способности призматической сваи с поперечным сечением $0,3 \times 0,3$ м. Превышение составляет 60,9-82,48%.

4) Четвертую позицию по значению удельной несущей способности занимает свая с 2-мя уширениями ствола, которая ниже на 11,47-27,53% по сравнению с удельной несущей способностью пирамидальной сваи. Если сравнивать удельную несущую способность сваи с 2-мя уширениями ствола с аналогичным показателем призматической сваи с поперечным сечением $0,3 \times 0,3$ м, то наблюдается увеличение удельной несущей способности сваи с 2-мя уширениями ствола в 1,79-4,49 раза.

Таким образом, как показывают результаты исследований, сваи с уширениями ствола обладают большей несущей и удельной несущей способностями по сравнению с традиционными призматическими сваями, а свая с 4-мя уширениями ствола по аналогичным силовым показателям превосходит пирамидальную сваю.

Литература

1. Бекбасаров И.И., Исаков Г.И. Забивная железобетонная свая. Инновационный патент РК. Описание изобретения. – Астана, 2013. – Бюллетень №1. - 3 с.
2. Бекбасаров И.И., Атенев Е.И. и др. Эффективные конструкции забивных свай, особенности их устройства и работы в грунтах // Материалы МНП конференции «IV Уркумбаевские чтения» / Роль ЭКСПО-2017 в развитии экономики страны. – Тараз: Издательство «Тараз университет», 2017. – С.256-261.
3. Бекбасаров И.И., Атенев Е.И. О несущей способности забивных свай с плоскими уширениями ствола // Материалы МНП конференции «Актуальные проблемы и перспективы развития строительных конструкций: инновации, модернизация и энергоэффективность в строительстве», посвященной Году Узбекистана в Казахстане. – Алматы: КазГАСА, 2018. – С.123-128.

УДК 624.154

О НЕСУЩЕЙ СПОСОБНОСТИ ПИРАМИДАЛЬНО-ПРИЗМАТИЧЕСКОЙ СВАИ В ОДНОРОДНЫХ ГЛИНИСТЫХ ГРУНТАХ

Бекбасаров И.И., Шаншабаев Н.А.

Таразский государственный университет им. М.Х. Дулати, Тараз

Как известно при забивке свай от ударов молота грунт площадки подвергается воздействию колебательных движений (которые совершает головная часть сваи), что приводит к его разуплотнению примерно до глубины 1,0-1,5 м. Поэтому актуальным является применение свай, обеспечивающих уплотнение грунта в верхней части толщи, при погружении. К таким сваям

можно отнести сваи с пирамидальным участком ствола (далее - пирамидально-призматические сваи), разработанные и предложенные в геотехнической лаборатории ТарГУ им. М.Х. Дулати [1].

Пирамидально-призматические сваи отличаются от существующих подобных свай, представленных в работе [2] тем, что верхняя часть их ствола изготавливается в виде усеченной четырехгранной пирамиды с наибольшими размерами сечения вверху, а остальная нижняя часть ствола – призматической с размерами квадратного сечения, равными размерам сечения низа пирамидального участка сваи.

В настоящей работе авторами изложены результаты расчетов несущей способности пирамидально-призматической сваи (далее - ППС) в сравнении с традиционной призматической свайей (далее - ПС). Расчеты произведены для однородных напластований глинистого грунта с показателем текучести от 0,3 до 0,7. При этом несущая способность пирамидально-призматической сваи устанавливалась на основе формулы, предложенной авторами и представленной в работе [1]. Расчеты выполнены применительно к следующим сваям:

- пирамидально-призматической свае длиной 5 м (с длиной пирамидального участка ствола 2 м) и размерами поперечного сечения: вверху – 30х30 см, внизу – 20х20 см;
- призматической свае длиной 5 м и размерами поперечного сечения 30х30 см.

Результаты сравнительных расчетов приведены на рисунках 1 и 2. Полученные зависимости описываются следующей формулой

$$F_d(\Delta F_d) = ae^{-\delta I_f}, \quad (1)$$

где: $F_d, \Delta F_d$ - соответственно несущая и удельная несущая способность сваи; a, δ - коэффициенты, принимаемые по таблице 1; I_f - показатель текучести грунта.

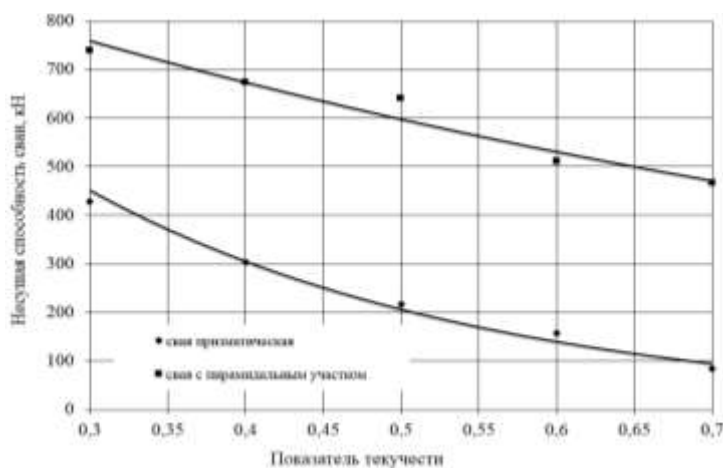

Рис. 1. Зависимость несущей способности сваи от показателя текучести грунта

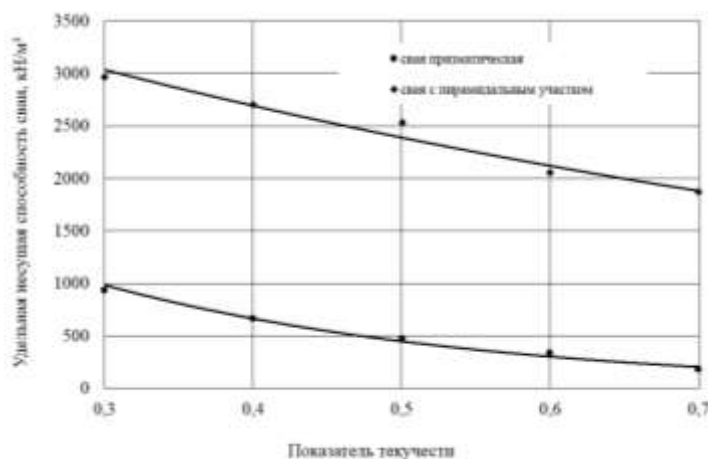

Рис. 2. Зависимость удельной несущей способности сваи от показателя текучести грунта

Таблица 1

Значения коэффициентов, *a* и *b* в формуле (1)

Силовые параметры	Значения коэффициентов	
	<i>a</i>	<i>b</i>
Несущая способность пирамидально-призматической сваи	854,57	0,119
Несущая способность призматической сваи	667,19	0,392
Удельная несущая способность пирамидально-призматической сваи	3421,3	0,119
Удельная несущая способность призматической сваи	1459,9	0,392

Представленные результаты позволяют сделать следующие выводы:

- 1) Несущая способность пирамидально-призматической сваи в 1,72-5,59 раза превышает несущую способность призматической сваи;
- 2) Удельная способность пирамидально-призматической сваи в 3,17-10,26 раза превышает несущую способность призматической сваи.

Литература

1. Бекбасаров И.И., Шаншабаев Н.А. О расчетной оценке несущей способности забивных свай с пирамидальным участком ствола // Сборник материалов IV Международной научно-практической конференции «Global science and innovations 2019: Central Asia». – Астана, 2019. – С.10-15.
2. Медведева О.П., Буланкин Н.Ф. Определение несущей способности пирамидально-призматических свай по результатам динамических испытаний // Труды международного семинара по механике грунтов, фундаментостроению и транспортным сооружениям. – М.: РИО ППИ, 2000. – С.196-199.

ӘОЖ 54 004.9:0(378)

**ХИМИЯ ПӘНІН ОҚЫТУДЫ АРТТЫРУ МАҚСАТЫНДА ЭЛЕКТРОНДЫҚ
ОҚУЛЫҚТАРДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

Дүйсенбай Г.С.

Центрально-Азиатский Техничко-Экономический Колледж, Алматы

Қазақстан Республикасының үздіксіз білім беру жүйесі саясатының басты мақсаттарының бірі жан жақты, жоғары білімді, қабілетті жеке тұлғаны тәрбиелеу. «Білім туралы» заңда білім беру жүйесінің басты міндеті «Ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар, ғылым мен тәжірибе жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға, дамытуға және кәсіби шыңдауға бағытталған білім алу үшін жағдайлар жасау» делінген.

Білім берудің кез келген саласында электрондық оқулықтарды пайдалану оқушылардың танымдық белсенділіктерін арттырып қана қоймай, логикалық ойлау жүйесін қалыптастыруға шығармашылықпен еңбекетуіне жағдай жасайды[1].

Ақпараттық – коммуникациялық технологияның жан-жақты дамуына байланысты, оқып үйрену құралдарына жататын электронды оқулықтар қазіргі таңда жиі қолдануда. Электрондық оқулық дегеніміз – мультимедиялық оқулық. Бұл дидактикалық әдіс-тәсілдер мен ақпараттық технологияны қолдануға негізделген түбегейлі жүйе. Электрондық оқулық пен оқытудың негізгі мақсаты: «Оқыту процесін үздіксіз және толық деңгейін бақылау, сонымен қатар ақпараттық ізденіс қабілетін дамыту.» Білім берудің кез келген саласында электрондық оқулықтарды пайдалану оқушылардың танымдық белсенділігін арттырып қана қоймай ойлау жүйесін қалыптастыруға шығармашылықпен жұмыс істеуге жағдай жасайды. Осы уақытқа дейінгі білім беру саласында тек мұғалімнің айтқандарын немесе оқулықты пайдалану қазіргі заман талабын қанағаттандырмайды. Сондықтан қазіргі ақпараттандыру қоғамында бұл оқулықтарды пайдаланбай алға жылжу мүмкін емес, сондықтан электронды оқулықтың құрылымы сапалы жаңа деңгейде болуы тиіс. Химияны оқыту негізінде жалпы білім беретін мектептердегі химия сабағында электрондық оқулықтарды пайдалану мүмкіншіліктерін айқындау. Оқушылардың электрондық

оқулықпен жұмыс жасау іскерлігін қалыптастыру арқылы коммуникативтік қабілеттерін, ақыл-ойын, танымдық және шығармашылық қабілеттерін дамыту, алған білімдерін практикалық іс-әрекетте қолдануға үйрету.

Химия пәні бойынша электронды оқулықтар мынадай бөлімдерді қамтиды.

- Д.И.Менделеевтің периодтық кестесі(әрбір элементке сипаттама беріледі.)
- Өтілетін әр тақырыптың мазмұны толық беріледі.
- Оқушының білімін тексеру(тест тпасырмаларлы, дидактикалық тапсырымалар).
- Жаңа тақырыпты, тарауды бекітуге арналған сұрақтар.
- Химия сабақтарында виртуалды зертхана арқылы қызықты тәжірбиелер көрсету.
- Қауіпті реактивтермен химиялық тәжірбиелерді (галогендермен, улы газдармен, органикалық қосылыстармен, жарылғыш заттармен т.б) электрондық оқулықтарды пайдаланып көрсету тиімді және нәтижелі.

Қазіргі қоғамның даму кезеңінің жалпы заңдылығының бірі әлеуметтік кеңістікті барынша технологияландыру болып табылады. Адам өмірі мен қызметінің барлық сферасына әр түрлі технологиялардың барынша енгізіліп, дамуы[2, 26 б.].

Электронды байланыс жүйелері арқылы ақпарат алмасудың тиімділігі өркениетті елдердің іс-тәжірбиелрінде айқын сезілуде. Республикамызд білім беру жүйесі мен білімді тексеру мақсатында ақпараттық технологияларды енгізу басты мәселеге айналууда. Қазақстандағы барлық орта мектептердің компьютермен жоспарлы түрде жабдықталуы оның айқын дәлелелі.

Заман ағымына сай күнделікті сабаққа бейне, аудио қондырғылары мен теледидарды, компьютерді қолдану айтарлықтай нәтижелер беруде. Бұндай қондырғылар оқушылардың қызығушылығын арттырып, зейін қойып тындаумен қатар, түсінбей қалған сәттерін қайталап көруге, тындауға және алған мағлұматты нақтылауға мүмкіндік береді. Оқушылардың өздері де алынған ақпаратты көшіріп алып онымен өз ыңғайына қарай жұмыс істей алады.

Қазіргі таңда әлеуметтік жағынан қорғанған адам-ол технология ауысуына және нарық талабына сай терең білімді, әрі жан-жақты адам. Қазіргі білім жүйесінің ерекшелігі –тек білім мен қаруландырып қана қоймай, өздігінен Қазіргі білім жүйесінің ерекшелігі –тек білім мен қаруландырып қана қоймай, өздігінен білім алууды дамыта отырып, үздіксіз өз бетінше өрлеуіне қажеттілік тудыру[3, 9 б].

Қазіргі кездегі шапшаң жүріп жатқан жаһандану үрдісі әлемдік бәсекелестікті күшейте түсуде. Тіпті бірқатар дамыған елдерде бұл идея ұлттық қағидаға айналған. Сондықтан халықаралық ұйымдар әлем елдерінің бәсекеге қабілеттілігінің рейтингін анықтауға кірісті. Елбасы Қазақстанның әлемдегі бәсекеге қабілетті 50 елдің қатарына кіру стратегиясы атты жолдауында «Білім беру реформасы – Қазақстанның бәсекеге нақтылы қабілеттілігін қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін аса маңызды құралдарының бірі» деп атап көрсетті.

Мұғалім жеке көзқарасы бар, соны қорғай білетін жігерлі тұлға, зерттеушілік, ойшылдық қасиеті бар маман, білімді де білікті, көп оқитын, көп тоқитын, білімін күнделікті ісіне шебер қолдана білетін, өзінің оқушысын өз бетінше білім алуға үйрете алатын болу керек. Бұл өмір талабы. Мұғалімде ұйымдастырушылық, құрылымдық, бейімділік, сараптамалық қабілеті болуы шарт. Ол сонымен қоса ұлттық құндылықтарды яғни, этнопедагогика, этнопсихология негіздерін меңгеру қажет. Ғаламдасуға байланысты «интернет» жүйесін жетік меңгерген, әлемдік білімге сай, мәдениеті жоғары, жеке тұлға тәрбиелей алатын ұстаз болуы қажет. Осыған қарап ХХІ ғасырда мұғалімге қойылатын талаптар зор екенін көреміз. ХХІ ғасыр – бұл ақпараттық қоғам дәуірі, технологиялық мәдениет дәуірі, айналадағы дүниеге, адамның денсаулығына, кәсіби мәдениеттілігіне мұқият қарайтын дәуір. Бүгінгі білім мазмұны мұғалім мен оқушының арасындағы байланысты субъективті деңгейде көтерудегі демократиялық бастамалардың барлығы мұғалімдер арқылы жүзеге асырылады. Бүгінгі мұғалімге тек пән мұғалімі ретінде қабылдау олқылық көрсетеді. Мұғалім қоғам айнасы[4, 56 б].

Ертеңгі күнімізге аттамас бұрын бүгінгі ұстаздың кім екендігіне баға беріп көрейік. Бүгінгі мұғалім ата-ана, бала бағбаны, қоғам қайраткері. Мұғалім – оқытушы, мұғалім – ұстаз, мұғалім – оқулық авторы, мұғалім – технолог, мұғалім-жаңалықты дәріптеуші, таратушы.

Жаңа ақпараттық технологияларға (ЖАТ) ғалымдар әр түрлі анықтама беріп отыр. Мысалы, Н.Макарова «ЖАТ – қысқаша компьютер негізіндегі технология» деп тұжырымдайды. М.И.Жильдак бұл терминнің неғұрлым кеңірек анықтамасын береді. Ол «ЖАТ – адамдардың білімін кеңейтіп, олардың техникалық және әлеуметтік үрдістерді басқару мүмкіндігін дамытатын,

ақпаратты жинау, ұйымдастыру, сақтау, өңдеу, тасымалдау және жеткізудің техникалық құралдары мен әдістерінің жиынтығы» дейді.

Біз жоғарыдағы анықтамаларды өз іс-тәжірибемізге қолдану бағытында оларды негізге ала отырып жұмыс істеп жатырмыз. Әсіресе ақпаратты оқушыға компьютер арқылы әзірлеу мен тарату үрдісіне ерекше мән беріп отырамын. Себебі әр түрлі зерттеулерге қарағанда дәстүрлі оқыту кезінде кез келген жақсы оқитын оқушы информатика заңдылықтарын тұжырымдайды, мысалдар келтіреді. Оқушылардың көпшілігі алған білімдерін практикада қолдана алады. Бұл оқушылардың оқу материалын формальды жағынан да жақсы білетінін көрсетеді. Кез келген сабақта электронды оқулықты пайдалану оқушылардың танымдық белсенділігін арттырып қана қоймай, логикалық ойлау жүйесін қалыптастыруға, шығармашылықпен еңбек етуге жағдай жасайды. Электрондық оқулықпен оқытудың негізгі мақсаты: Оқыту үрдісін үздіксіз және толық деңгейде бақылау, сонымен қатар ақпараттық ізденіс қабілетін дамыту[4, 56 б.].

Коммуникацияның дамуы мен оптикалық-талшықты инфрақұрылымға жаппай қолжетімділікті де қамтамасыз ету керек. Цифрлық индустрияны дамыту басқа барлық салаларға серпін береді. Сондықтан Үкімет IT саласын дамыту мәселесін ерекше бақылауда ұстауға тиіс.

Томирис пен шыңғыс хан қазақ екен дегенде менің ішім ашиды. Біздің басқа айтатын сөзіміз жоқ па? Басымызды артқа бұрып, алдыға қалай жүреміз? Алдыға қарайтын кез келді. Тони Блэрдің парламентте айтқан сөзі бар еді. «Ұлыбританияның ұлы тарихы бар. бірақ біз мұражайда өмір сүре алмаймыз, адамдарды компьютерге отырғызатын уақыт келді.» деген. Сол сияқты біз де ойлануымыз керек. Сіздер, ғалымдардан, дуалы ауыздан шығатын сөз болуы керек. Сондықтан, жаңа жағдайда Қазақстанның болашақ ұрпағы қандай болу керек деген сауал туындайтыны заңды. Біз тәуелсіздікке қол жеткізіп, Ұлы Дала төсінде тұғырлы мемлекет құрған аға буынбыз, осы отырғанда. Бізге осы киелі жетістіктерімізді баянды ететін, біздің асқақ болмысымызды ескелей түсетін зерек те, зияткер ұрпақ керек. Ол қандай ұрпақ? Ол – рухани әлемі бай, тәуелсіздіктің киесін пір тұтатын, діні мен мәдениетін қастерлейтін денсаулығы мықты, өресі биік азамат. Сол азаматты дайындауымыз керек. Озық технологиялар мен ғылымның білгірі атанған жаһандық деңгейдегі маман болып, әр жерде жұмыс істей алатын болуы керек. Ол үшін ана тілімен бірге ағылшын тілін игеру керек. Сонда ғана қазақтың азаматы дүниежүзілік бәсекеге қабілетті болады.

«Қазіргі заманда жастарға ақпараттық технологиямен байланысты

әлемдік стандартқа сай мүдделі жаңа білім беру өте қажет» деп Елбасымыз атап өткендей, жас ұрпаққа білім беру жолында ақпараттық технологияны оқу үрдісіне қолдану мен оның тиімділігін арттырудың маңызы аса зор. Себебі ақпараттық технология ғана жаңа педагогикалық технологиялардың мүмкіндіктерін іске асыра алады. Оқушы – оқу үрдісінің басты субъектісі, сондықтан баланың дамуына, оның ойлау қабілетін дамытуға оқушы мен оқытушының өзара ынтымақтастығы оқу процесіне қалыптастыру мен әр түрлі оқу іс-әрекетін қамтитын оқыту әдістерінің үйлесімдігі нәтижесінде жүзеге асырылуы тиіс.[5].

Әдебиет

1. Н.Ә. Назарбаев. «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан » (Ел президентінің халыққа жолдауы) Астана. 2007 ж
2. Х.Жантелі. Оқытудың компьютерлік программаларын құру технологиясын жетілдіру.//Халықаралық ғылыми-әдістемелік конференцияның еңбектері. Шымкент.2004. 446-449 б.
3. С.Н.Исабаева. Электрондық үкімет. \С.Н.Исабаева, Д.Н.Исабаева.\Оқу құралы. – Алматы: ҚазМемҚызПу, 2011-175 бет.
4. А.Сағымбаева. Білімді тексерудің тестілік әдістемесі. "Информатика негіздері" журналы, N2, 2002, -15, 26 бет.
5. Қазақстан өз дамуындағы жаңа серпіліс жасау қарсаңында Н.Ә.Назарбаев 01.03.2006ж

УДК 622.765.061.28

МЫС-СУЛЬФИДТІ КЕНДІ ФЛОТАЦИЯЛЫҚ БАЙЫТУДА ӘРТҮРЛІ КЛАСТЫ ФЛОТАЦИЯЛЫҚ РЕАГЕНТТЕР-ЖИНАҒЫШТАРДЫҢ ҚАСИЕТТЕРІН ЗЕРТТЕУ

Есенбекова С.К.

Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қарағанды

Ұсақ дақталған кендерді флотациялау – қазақстандық кендердің ең маңызды мәселелерінің бірі. Өткен ғасырдың соңғы онжылдықтары ішінде бұл кендердің үлесі өнделетін шикізаттың жалпы салмағынан 15% - дан 45-50% - ға дейін өсті. Бұл қазақстандық минералды шикізатты қайта өңдеу технологиясының дамуын зерттеу қарқындылығын және осы саланың құндылығын арттырады [1].

Бүгінде минералдық шикізатты комплексті қайта өңдеу проблемаларын шешуге бағытталған зерттеулер саны артуда. Осыған байланысты флотация пайдалы қазбаларды байытудың ең кең таралған технологиялық әдістерінің бірі болып табылады. Флотацияның бос және күрделі байытылатын кенді қайта өңдеу, кен шикізатын комплексті және толық пайдалану қажеттілігіндегі маңызы өте зор.

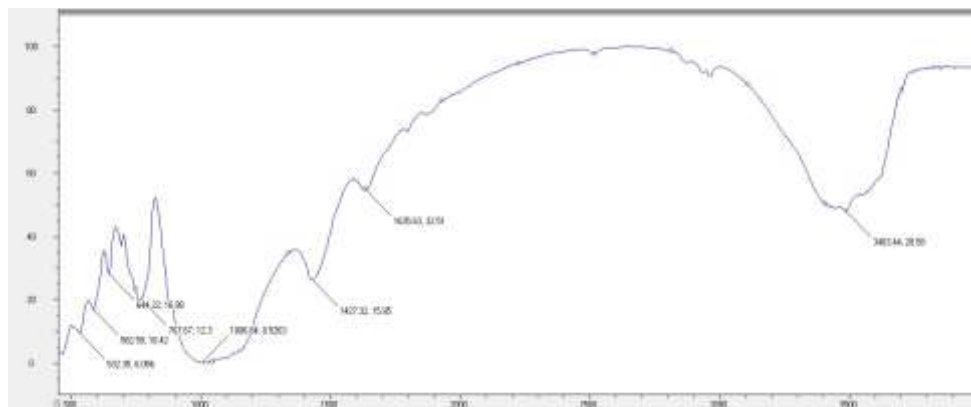
Реагенттік режимнің мыс-сульфидті кенді флотациялық байытуды жүргізу жағдайына әсерін бақылау мақсатында флотореагент-жинағыш ретінденатрий бутилді ксантогенат және оның танинмен 1:1 қатынасындағы қоспасы қолданылды. Тәжірибе "Механобр" маркалы ФМЛ-1 флотациялық машинасында іріктелген технологиялық параметрлерге сәйкес жүргізілді. Байыту процесінің эффективтілігі келесідей көрсеткіштер арқылы бағаланады: концентраттар мен қалдықтар өнімдерінің шығымы, концентрат пен қалдықтың құрамындағы пайдалы компоненттер үлесі, пайдалы компоненттің концентратқа өту, яғни, концентрлену дәрежесі [2].

Мыс-сульфидті кен үлгілерінің мыс құрамын зерттеу мақсатында атомды-эмиссиялық спектралды сараптама жұмысы «LAES Matrix Continuum» лазерлі атомды-эмиссиялық спектрометрінде орындалды.

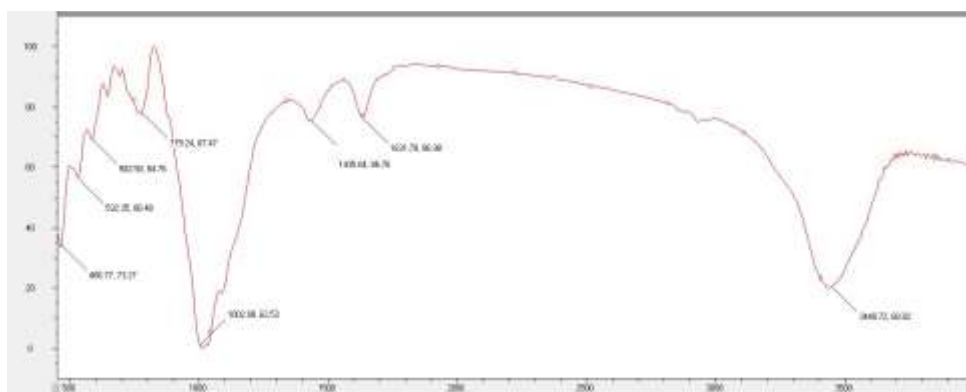
Бастапқы және флотациялық байытылған кен үлгілерінің, сондай-ақ зерттелмелі жинағыштардың молекулалық құрылысы мен беттік қосылыстарын зерттеу мақсатында ИҚ-спектроскопиялық сараптама жұмысы жүргізілді.

“Кен – ксантогенат” жүйесінде байытылған кен үлгісінде 532, 582, 644, 767, 1006, 1427, 1635 және 3483 см^{-1} спектрлері байқалады (1-сурет).

532,50 см^{-1} аумағында сульфидті қосылыстарға тән валентті C-S байланысы көрсетіледі. Бастапқы және флотациядан кейінгі кен үлгілерінде де бұл жұтылу сызығы байқалды. Болжам бойынша, 650 см^{-1} аумағынан төмен, атап айтқанда, 582,50 см^{-1} және 644,22 см^{-1} жұтылу спектрлері Si–O–Si тетраэдр тәрізді валентті тербелістерді көрсетуі мүмкін. Осыған байланысты, кен құрамында кварц немесе каолиниттің болу мүмкіндігін айтуға болады. 700 см^{-1} аумағында ароматты сақинаның жалпақ емес тербелістері пайда болады. 1006-1635 см^{-1} жұтылу сызықтары көміртегі қаңқасын көрсетеді. 3500-3400 см^{-1} аумағы екіншілік аминдердің валентті бос тербелістері –NH тобымен сипатталады.

Сурет 1. Бутилді натрий ксантогенаты жинағышымен флотациялық байыту жағдайындағы мыс-сульфидті кен үлгісінің ИҚ-спектрлік сараптама кескіні

Сурет 2. Бутилді натрий ксантогенаты мен танин жинағыштарымен флотациялық байыту жағдайындағы мыс-сульфидті кен үлгісінің ИҚ-спектрлік сараптама кескіні

Бутилді натрий ксантогенаты мен танин жинағыштарының қоспасымен мыс-сульфидті кенін флотациялаудан кейінгі ИҚ-спектрлік сараптама нәтижесінде біршама өзгерістер байқалуда (2-сурет).

Кен үлгісінің ИҚ-спектрінде 466, 532, 582, 779, 1002, 1435, 1631, 3448 cm^{-1} жұтылу сызықтары анықталынды. Валентті S-S тербелістерінің 466,77 cm^{-1} жұтылу сызығы әлсіз болғанымен, алкилдисульфидтердің түзілуін аңғаруға болады. Ал 779,24 cm^{-1} жұтылу сызығының пайда болуы таниннің құрамындағы 1,2,3-үш алмасқан бензол туындыларының қосылуымен байланысты. 1631,78 cm^{-1} жұтылу спектрі қайшы NH_3 тербелістері немесе асимметриялы валентті алкилнитратты қосылыстарды көрсетуі мүмкін.

Зертханалық жағдайда жүргізілген флотациялық байыту тәжірибелері, атомды-эмиссиялық спектрлік талдау, сондай-ақ кен үлгілері және қолданылған жинағыштардың ИҚ-сіңіру спектрлерін зерттеу жұмыстары келесі нәтижелерді көрсетті:

- бутилді натрий ксантогенатының танин жинағышымен 1:1 қатынасындағы қоспасын қолдану арқылы мыс-сульфидті кен үлгісінен концентрат өнімін бөлу шығымы өсті. «Кен-ксантогенат-танин» жүйелі тәжірибенің эксперименталдық нәтижелеріне сәйкес, концентрат өнімі шығымының орташа мәні – 42,12%. Демек, бутилді натрий ксантогенаты жинағышын танинмен қоспасы ретінде қолдану үрдісі мысқұрамды концентраттың шығымын 8,57%-ға арттырды;
- мысты концентрат өнімі шығымының өсуі байқалды. Атомды-эмиссиялық спектралды сараптама нәтижелері бойынша, «кен – ксантогенат – танин» жүйелі тәжірибесіндегі флотациялық байытудан өткен кен концентраты өнімдерінің шығымындағы мыстың орташа үлесі 0,41%. Бұл мәнді бутилді натрий ксантогенатын жеке қолдану арқылы флотациялық байытудың нәтижелерімен салыстырғанда, концентраттағы мыстың үлесі 0,2%-ға өсті. Мыстың концентратқа өтуінің орташа пайыздық мәні (72,3%) «кен – ксантогенат» жүйелі тәжірибесінің нәтижелеріне қарағанда 18,6%-ға өсті;
- мыс-сульфидті кен құрамындағы жинағыштардың беттік қосылыстарының ИҚ-спектрлік анализ нәтижелері бойынша, минералдардың флотациялануына кен бөлшектеріне жабысқан жинағыш көлемі емес, түзілетін беттік қосылыстардың құрылысы маңызды рөл атқаратынын көрсетті. Ал осы беттік қосылыстардың құрылысы кеннің әрі жинағыштардың химиялық құрамымен тығыз байланысты;
- түзілетін беттік қосылыстардың құрылысы кен бөлшектерінің флотациялануы процесінде маңызды рөл атқарады, оған әлсіз және күшті жинағыштардың комбинациясын қолдану ықпал етті;
- танинді қосымша жинағыш ретінде пайдалану жолы тиімді әрі мыс-сульфидті кен үлгісінің флотациялау процесін жетілдіруге септігін тигізді.

Әдебиет

1. Абишев Д.Н., Еремін Ю.П. Обогащение тонковкрапленных руд – приоритетное направление горно-металлургического комплекса / Промышленность Казахстана. - 2000. – С.14.
2. Воробьев, Н. И. Обогащение полезных ископаемых: пособие для студентов специальности 1-48 0101 «Химическая технология неорганических веществ, материалов и изделий» специализации 1-48 01 01 01 «Технология производства минеральных удобрений, солей и щелочей» – Минск: БГТУ, 2008. – С. 9-13.

УДК 666.914.56

АНАЛИЗ ШТУКАТУРНЫХ СМЕСЕЙ С ДОБАВЛЕНИЕМ ПЛАСТИКОВЫХ ОТХОДОВ

Ескермесов Ж.Е., Бердібекулы Д.

Таразский государственный университет им. М.Х. Дулати, Тараз

Наличие влаги в зданиях способствует возникновению различных патологий, влияющих на качество воздуха в помещениях, тепловой комфорт и энергопотребление, а также долговечность материалов и даже здоровье жильцов [1]. Влага не имеет единой причины, но имеет различные истоки и формы проявления [2]. Например, в зависимости от происхождения воды могут быть получены различные виды влаги:

- Вода от строительных работ вызывает сырость в процессе строительства.
- Вода из-под земли производит восходящую сырость.
- Вода из атмосферы генерирует инфильтрационную влагу.
- Сточные воды вызывают конденсацию влаги из внутренней атмосферы.
- Вода от несчастного случая производит случайную влагу.

Среди решений этой проблемы использование материалов с водонепроницаемыми свойствами является пассивным методом для умеренного увлажнения в закрытых средах без необходимости потребления энергии [2]. В случае гипса-одного из самых распространенных и традиционных материалов, используемых в строительстве, - его «жадность к воде» и негативные последствия, которые это вызывает, хорошо известны. Исследования показали, что "сопротивление гипса уменьшается вдвое, когда его влажность достигает 1%". Это связано с рекристаллизацией, которая происходит на его поверхности, хотя это восстанавливается, когда он высыхает [4]. И наоборот, гипс считается быть большим естественным гигротермическим регулятором путем балансировать влагу в комнатах, поглощать сверхнормальную влагу и возвращать ее когда окружающая среда более суха.

Полимерные материалы, в свою очередь, помимо своей легкости и долговечности, обладают свойством быть почти полностью непроницаемыми, но трудно перерабатываются. Некоторые пластиковые отходы могут, однако, быть переработаны механически из - за больших количеств, предлагаемых пользователями, и того факта, что они могут быть легко очищены. Кроме того, пластмассовые отходы, которые не могут быть переработаны до приемлемого качества, могут быть использованы в качестве ресурса для других решений в качестве сырья или в рекуперации энергии [4].

В этой связи были проведены многочисленные исследования по вопросу о целесообразности включения переработанных пластмасс в различные материалы для улучшения их свойств и, в свою очередь, обеспечения решения проблемы накопления такого рода отходов. Особенно заметными среди них были исследовательские работы, в которых анализировалось улучшение непроницаемости различных соединений.

Специальные исследования проводились также на гипсовых композициях с добавлением пластика, которые могут похвастаться улучшением, среди прочего, их веса, коэффициента теплопроводности, пластичности и механической прочности, электромагнитного сопротивления и изгибной способности в зданиях, расположенных в районах большой сейсмической активности [4], но никаких конкретных углубленных исследований по гипсу и воде не было обнаружено.

Поэтому в данной статье ставится задача устранить этот пробел путем анализа того, как включение пластиковых отходов улучшает водостойкие свойства гипса в его матрице и определить, хорошо ли водонепроницаемые характеристики пластика функционируют с гипсовым соединением, не влияя на его гигротермические свойства.

Для проведения исследований были использованы следующие материалы: быстротвердеющий гипс европейского типа от компании Plaso, с реальной плотностью по пикнометрии гелия $2,72 \text{ г/см}^3$; вода из канала Талас в г. Тараз. Отходы пластиковых кабелей (в данной работе называемые PW) состояли из разнообразной смеси терморезистивных и термопластичных полимеров. Эти частицы были собраны на заводе по переработке отходов и введены непосредственно в штукатурку без какой - либо предварительной обработки. Его реальная плотность по данным пикнометрии гелия составила $1,35 \text{ г / см}^3$ [4].

Экспериментальный план был основан на следующих испытаниях: капиллярное водопоглощение, проницаемость водяного пара, влажная камера, цикл "вода - печь" и полное водопоглощение, а также на порометрическом тесте для определения соответствия жадности воды и пор соединения.

Во первых, во время подготовки образцов теста серии ИИ, мы записали их влажный вес (демонтируя образцы теста) и сухой вес (после 7 дней на температуре окружающей среды 23 ± 2 °C и относительной влажности воздуха $35 \pm 5\%$, они провели 24 ч в награвали при температуре 40 ± 2 °C до постоянной массы и охлаждали в сушилке до лабораторной температуры окружающей среды) для определения их водоудерживающей способности при приготовлении.

Водоудерживающая способность смесей при их приготовлении по отношению к эталонному образцу снижалась по мере включения в них PW 27.10–25.78–24.96% соответственно с 50–60–70%. Это снижение водоудерживающей способности может быть объяснено добавлением PW, который действует как барьер, затрудняя попадание молекул воды в смесь, и подтверждено другими исследованиями в области цементной матрицы и отходов ПЭТ - полимеров (полиэтилентерефталат). Соединение с самой низкой водоудерживающей способностью составляло E0, 8-70PW (24,96%), а соединение с самой высокой водоудерживающей способностью - E0, 8 - 50PW (27,10%), что по-прежнему было улучшением по сравнению с эталонным образцом, который удерживал 35,03% воды.

Средний результат капиллярного поглощения:

Увеличение массы соединений за счет поглощения воды по капиллярности, после 10 мин испытания, были 7.31–5.91– 6.26% для 50–60–70% PW, соответственно, в то время как для эталонного образца прирост массы достиг 17,03%. То есть, увеличение массы соединений с PW было более чем на 50% ниже, чем увеличение массы эталона.

Отмечается, что поглощение воды снижается на 42.59–57.41–62.9 6% соответственно в 50–60–70% PW соединений по сравнению с эталонным соединением, превышая 40% снижение капиллярного водопоглощения, достигнутое в других исследованиях, проведенных с использованием матрицы гур - sum и полиуретановых полимерных отходов [33]. Соединение с самой низкой капиллярной водопоглощающей способностью составляло E0.8 - 70PW (2,0 мм/мин), а соединение с самой высокой - E0.8-50PW (3,1 мм/мин).

Исследование проводилось в течение 8 недель. Кроме того, в таблице 4 приведены полученные значения для проницаемости (P), передачи (WVT), проницаемости (PR) и сопротивления водяного пара (R) в конце 8 недель.

Поведение различных соединений, включая референс, было очень схожим: на второй неделе проницаемость увеличивалась по сравнению с первой неделей, а с третьей по прошествии недель значения проницаемости несколько снижались. В конце концов, все соединения и эталонный образец имели очень одинаковые значения проницаемости водяного пара, все ниже, чем в первую неделю: эталонный образец - на 17,53% меньше; 50% PW и 60% PW - на 18,42% меньше; и 70% PW - на 16,48% меньше.

В конце 8 недель, 50% PW-60% PW-70% PW сом-фунты имели уменьшенные значения передачи, проницаемости и проницаемости сравненные к образцу справки мимо 27.61–28.22–41.72% соответственно. И наоборот, в обратной зависимости их сопротивление водяному пару увеличивается на 38.84–39.37–72.71% сравненное к смеси без PW. Соединение с самой низкой проницаемостью и, следовательно, с самой высокой устойчивостью к водяному пару составляло E0. 8-70PW (0.0095 [г / (m h mmHg)] и 1.7986 [(h m2 mmHg/g)]; соединение с самой высокой проницаемостью и, следовательно, самым низким сопротивлением к водяному пару составляло E0.8 - 50PW (0,0118 [г/(m h mmHg)] и 1,4459 [(h m2 mmHg/g)]. Очевидно, что чем меньше количество пластиковых отходов, тем ниже пароизоляция.

После этого процесса воздействия непрерывной влаги водоудерживающая способность была на 25,38% и 46,54% ниже в соединениях с 50% PW и 60% PW по сравнению с эталонным соединением, но практически такая же в соединении с 70% PW (+0,77%). Соединение с наименьшей влагоудерживающей способностью с постоянной влажностью составляло E0.8 - 60PW (+1.39%), а соединение с высокой влагоудерживающей способностью - E0.8 - 70PW (+2.62%).

Циклы вод-плиты

После каждого из циклов водоподогрева емкость удержания воды соединений была одинаковой, около 35% в смесях с PW и 43% в эталонной смеси. Ухудшение качества испытываемых образцов показано на фиг. 10. Соединения с 50–60–70% PW уменьшали удерживание воды путем 18.74–22.78–24.99% сравненное к смеси без PW. Смесь с самой низкой емкостью удерживания воды после 2 циклов вод-печки была E0. 8-70PW (+32.86%) и одно с самым высоким было E0.8 - 50PW (+35.60%). Во всех случаях, результаты соединений после испытания были очень похожи.

Потеря гипсового материала показывает нагрузку на пластиковые отходы, которая, как можно заметить, распределяется равномерно.

Водопоглощающая способность уменьшилась, поскольку PW был включен в смесь, в частности 32.64–29.79–29.68% соответственно в соединениях с 50%PW-60%PW-70% PW. Кроме того, в отношении эталонного образца были получены следующие значения 27.26– 33.61–33.85% ниже. Соединение с самым низким общим водопоглощением составляло E0.8-70PW (+29,68%), а соединение с самым высоким-E0.8-50PW (+32,64%).

Выводы

При использовании пластиковых кабельных отходов в качестве заполнителей в гипсовых матрицах были получены соединения с водопоглощающей способностью значительно ниже, чем у гипса без пластиковых кабельных отходов, при сохранении, в соответствии с испытанием на воздухопроницаемость, способности регулировать относительную влажность в помещениях зданий, характерную для гипса, а также сохранении их механических свойств выше минимальных значений, указанных в правилах. Этот факт был более заметен в соединениях с 50% и 60% PW, поскольку их поведение во всех испытаниях было более постоянным.

Поэтому гипс с PW можно считать хорошей штукатуркой для применения в помещениях зданий с большим воздействием воды, таких как цокольные или цокольные этажи на стяжках, стены с углублениями и даже наружные стены защищены гофрированными крышами, подъездами и т.д. Это облегчило бы воздухопроницаемость стен и помогло бы избежать патологий, возникающих в результате поверхностной и интерстициальной конденсации.

Литература

1. Хаметова Лара. "Гипс: Техника. Приемы. Изделия" – Изд-во: АСТ-Пресс, 2013 г. – 96 с.
2. А.А. Пащенко, В.П. Сербин, Е.А. Вяжущие материалы. Старченская. издательское объединение «Высшая школа», 1975, с. 444.
3. ГОСТ 4013-82 - камень гипсовый и гипсоангидритовый для производства вяжущих материалов. Технические условия.
4. ГОСТ 125-79 - Вяжущие гипсовые. Технические условия.
5. ГОСТ 23789-79 - Вяжущие гипсовые. Методы испытаний.

УДК 691.328:620.183.3

РАСПРЕДЕЛЕНИЕ ПРОДУКТОВ КОРРОЗИИ НА ГРАНИЦЕ РАЗДЕЛА СТАЛЬ-БЕТОН

Ескермесов Ж.Е., Султанбеков Б.К.

Таразский государственный университет им. М.Х. Дулати, Тараз

Растрескивание бетонного покрытия, вызванное коррозией арматурных сталей, является важным показателем окончания срока службы железобетонных конструкций. Среди многих факторов, влияющих на процесс коррозии стали, два ключевых фактора - свойства и распределение продуктов коррозии на границе сталь - бетон. С одной стороны, коэффициент объемного расширения продуктов коррозии стали с различным химическим составом неодинаков, поэтому напряжение расширения, приложенное к бетону, также различно. Продукты коррозии могут не только накапливаться на поверхности стали как область коррозионного слоя (CL), но и проникать в окружающий бетон как область коррозионно-заполненной пасты (CP). Таким образом, состав и распределение продуктов коррозии непосредственно влияют на их расширение на границе сталь – бетон [1].

Важно отметить, что поверхность армирующей стали обычно покрывается оксидной пленкой, полученной в процессе производства, также известной как Мельничная окалина или поверхностная отделка. В лаборатории для уменьшения дискретности результатов обычно удаляют Мельничную окалину на стальной поверхности, что явно не соответствует реальной ситуации.

Низколегированная (LA) сталь-это новый тип коррозионно-стойкой стали, разработанный в последние годы. Он содержит небольшое количество легирующих элементов и является одним из заменителей традиционной низкоуглеродистой (LC) стали. Ожидается, что сталь LA будет использоваться в бетоне благодаря его улучшенной микроструктуре, повышенной коррозионной стойкости и приемлемой цене. До сих пор литература по коррозионной стойкости стали LA в бетоне очень ограничена, а сообщения о ее характеристиках в хлоридной среде несколько противоречивы [2]. Поэтому необходимо сравнить свойства продуктов коррозии стали LC и стали LA, а также их распределение на границе раздела сталь-бетон.

При нормальных условиях процесс коррозии стали в условиях воздействия природной хлоридной среды протекает очень медленно, а длительное испытание на естественное воздействие занимает много времени. По этой причине в лаборатории необходимы надежные методы ускоренной коррозии для обеспечения возможности проведения испытаний в приемлемые сроки, что может быть достигнуто с помощью современных методов, смешанных хлоридов, синтетических растворов пор бетона и хлоридной электрохимии. Однако процесс и механизм коррозии сталей с помощью этих методов ускоренной коррозии могут отличаться от процесса и механизма длительных испытаний на естественном воздействии. Однако, несмотря на все это, сравнение метода длительного естественного воздействия и метода ускоренной коррозии хлоридной электромиграцией для армирования сталей в бетоне до сих пор не изучено.

Были выбраны два типа ребристых армирующих сталей, а именно низкоуглеродистая (LC) сталь и Cr-несущая низколегированная (LA) сталь, и обе стали использовались в полученном состоянии для резервирования существующей Мельничной окалины. Химический состав стали LC составляет 0,22% C, 0,53% Si, 1,44% Mn, 0,025% P, 0,022% S, 0,038% V и Fe баланса, в то время как сталь LA имеет химический состав 0,20% C, 0,65% Si, 0,57% Mn, 0,027% P, 0,008% S, 0,032% V, 0,86% Cr и Fe баланса.

После литья в течение 24 ч образцы помещали в стандартную камеру отверждения на 28 суток и затем хранили при комнатной температуре в течение 60 суток для обеспечения полной пассивации армирующих сталей. В течение этого периода оба конца бетонных образцов обрабатывали эпоксидной смолой, чтобы избежать проникновения хлоридов через концы бетонных образцов.

Вызванная хлоридом коррозия стали проводилась путем длительного испытания на естественное воздействие и ускоренного испытания на коррозию.

Ускоренное коррозионное испытание, вызванное электролизом хлорида, верхняя поверхность бетонного образца подвергалась воздействию 3,5 мас. % раствора NaCl, и весь бетонный образец погружался в насыщенный раствор Ca(OH)₂ во время ускоренного коррозионного процесса, чтобы избежать преждевременного карбонизации бетонного покрытия. Между двумя титановыми сетками, размещенными на верхней и нижней поверхностях бетонного образца, подавался постоянный ток (DC) с постоянным напряжением 1,5 В. Поэтому хлорид-ионы могут быстро переноситься на поверхность раздела сталь - бетон электромиграцией. Некоторые образцы бетона разбивали каждые 60 дней после ускоренной коррозии для наблюдения за коррозионной морфологией сталей. Было установлено, что после 180 дней ускоренной коррозии степень коррозии стали была аналогична таковой при 4-летней естественной хлорид-индуцированной коррозии. На этом этапе ускоренное испытание на коррозию было прекращено. В частности, для минимизации влияния паразитного тока на сталь в процессе электромиграции использовалось низкое напряжение.

Следует отметить, что, в отличие от длительного воздействия, питтинговая коррозия, вызванная хлоридами, проявляется на поверхности как LC, так и LA сталей после ускоренной коррозии.

Мельничная окалина - это железоксидное покрытие, которое образуется на поверхности стали в процессе горячей прокатки. Поэтому ожидается, что свойства Мельничной окалины из стали LC и стали LA могут варьироваться из-за различных типов сталей с изменчивостью в производстве.

Мельничная окалина из стали LC относительно компактна и однородна, но проявляет плохую адгезию к стальной подложке из-за наличия щелей, указывая на то, что Мельничная окалина из стали LC затрудняет проникновение в нее продуктов коррозии. С накоплением чрезмерных продуктов коррозии в щелях, затем происходит распространение трещин для Мельничной окалины, и наконец, продукты коррозии проникают через эти трещины в окружающую цементную пасту, чтобы сформировать область коррозионной пасты (CP). Таким образом, четко определенная граница существует между областью CL и масштабом мельницы для стали LC.

Учитывая большую неоднородность сталежелезобетонной поверхности, такую как расположение заполнителей различных размеров, распределение пор в цементном растворе и наличие межфазных дефектов, распределение хлоридов на стальной поверхности неравномерно. Этот показатель может быть более выражен при ускоренном коррозионном испытании, поскольку хлориды быстро и направленно переносятся под действием электромиграции в течение короткого периода времени, что может привести к высокой концентрации хлоридов в локальных областях на поверхности стали.

Следует подчеркнуть, что явления обогащения Cr менее выражены для стали LA, подвергнутой ускоренной коррозии по сравнению с длительным естественным воздействием.

Различная структура коррозии и периоды, вызывающие коррозию, могут соответствовать этому различию, и конкретные причины будут дополнительно исследованы.

В данной работе исследовано влияние микроструктуры окалина стана, типа стали и способа индуцирования коррозии на распределение продуктов коррозии на границе сталь - бетон в присутствии хлоридов. Можно сделать следующие выводы:

1) на распределение и проникновение продуктов коррозии в значительной степени влияют свойства Мельничной окислы. Мельничная окисла LC была однородной и компактной, но между стальной подложкой и Мельничной окислой были заметны трещины. Напротив, Мельничная окисла из стали LA содержит поверхностные дефекты, но она может плотно приклеиваться к стальной подложке. Таким образом, для стали LC существует четкая граница между областью коррозионного слоя (CL) и Плотинной окислой стана, тогда как граница для стали LA менее очевидна.

2) Характер коррозии сталей, подвергнутых ускоренному коррозионному испытанию, вызванному электромиграцией хлоридов, отличался от длительного испытания на естественное воздействие, которое объяснялось распределением хлоридов на поверхности стали. Относительно равномерная коррозия была очевидна при длительном воздействии на поверхность стали из - за равномерного распределения хлоридов на поверхности стали, в то время как большое количество хлоридов накапливалось в локальной области поверхности стали для ускоренной коррозии, что приводило к типичной питтинговой коррозии.

Литература

1. Бобков А.С., Савкин Г.А. Исследования работы сталебетонных балок //молодежный научный форум: технические и математические науки: электр. сб. ст. по мат. XXXIX Междунар. студ. науч.-практ. конф. № 10(39). URL: [HTTPS: //Nauchforum. RU/Archive/MNF_TECH/10\(39\).PDF](https://Nauchforum.RU/Archive/MNF_TECH/10(39).PDF) (дата обращения: 30.10.2019)
2. Алмазов В. Московский государственный Билдинг университет. Сталебетонная платформа. <http://naukarus.com/stalebetonnaya-platforma>

УДК 621.391.037.3

МИКРОҚАДАМ КОНТРОЛЛЕРІ ҚАДАМДЫҚ ЭЛЕКТРҚОЗҒАЛТҚЫШТЫҢ БАЯУ ҚОЗҒАЛЫСЫН ҚАМТАМАСЫЗДАНДЫРАДЫ

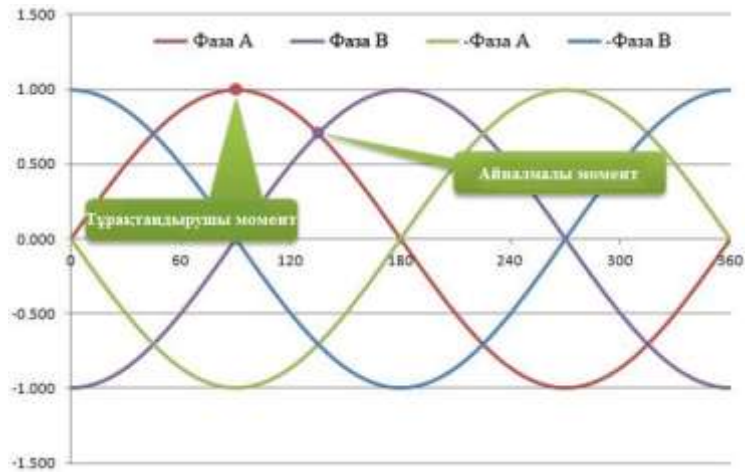
Есмаханова Л.Н., Сатов Н.

М.Х.Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университеті, Тараз

Микроқадамдық режим –қадамдық қозғалтқыштар технологиясындағы едәуір прогресс. Ол электрқозғалтқыштарға қозғалыста нақты қадамдарды жасауға мүмкіндік береді. Ағымдағы вектормен басқара отырып, микроқадамдық режим қадамның нақты жасалуына жақсы жағдай тудырады. Қадамның кіші қадамы едәуір нақты орын алуына алып келеді. Бұл сонымен қатар діріл мен естілетін шуылды азайтып, баяу қозғалыспен айнымалы сәттің пульсациясын азайтады.Көптеген бағдарламалар микроқадамнан пайданы шығарады, мысалы, нақты бейнелеуге қолжеткізетін 3D-принтерлер.

Өз уақытысында толық қадам қадамдық қозғалтқышты басқарудың бір ғана қолжетімді әдісі болып саналған. Қадамдық қолғалтқыштардың ең алғашқы жетектері жетекті электроникаға алып келген қарапайым логиканы пайдаланатын толық қадамның операциялары болып табылатын. Сонымен қатар толық қадам ең қарапайым драйверді пайдалануға мүмкіндік берді: L-R драйвері. Бұл драйвер фазалық тоқтарды бақылау үшін орамның кедергілері мен ауыстырғыштарын пайдаланды. L-R драйвері әр орамда токтың тек екі мәнін (плюс және минус) ғана бередіде, білікте өте төмен қуатты қамтамасыз етеді.

L-R драйверікелесі құрылғыларда қолданысқа ие: принтерлердің басып шығаратын басытөмен жылдамдықпен жұмыс істейді. Драйвердегі L-R жүйесіндегі айналмалы моменті жылдамдық өскен сайын күрт төмендейді, бұл автоматтандырудың заманауи қосымшалары үшін тиімсіз. Қуатты жоғары жылдамдықты айналмалы моментсіз L-R басқару режимі тиімсіз және төмен жылдамдық пен аз қуат жағдайында шектеулі жұмыс істейді[1].

Сурет 1 Қадамдық қозғалтқыштың жұмыс тоғынан айналмалы моменттің тәуелділік қисықтары

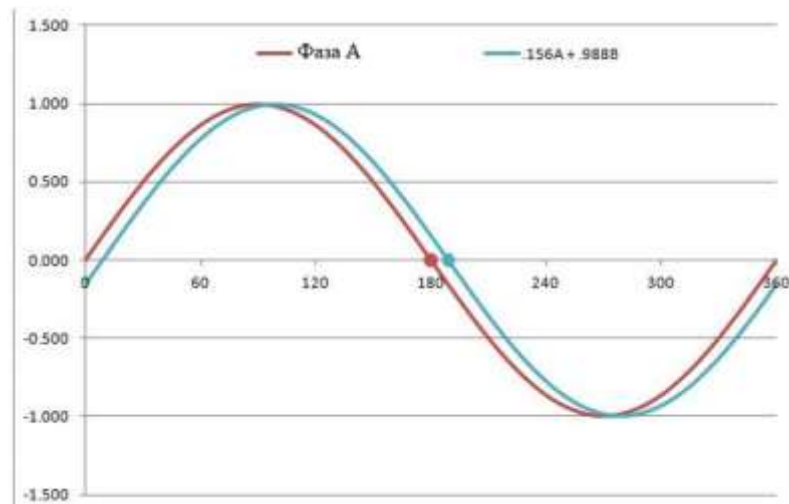
1 және 2-суреттерде қозғалыста толық қадам жасайтын қадамдық қозғалтқыштың жұмыс тоғынан айналмалы моменттің тәуелділік қисықтары көрсетілген. Қозғалтқыштың толық қадамы қозғалтқыш орамдарына толық тоқтың келуін қамтамасыз етеді. Сондықтан айналмалы моменттің нәтижелесіз қисықтары 90 градусқа тіркеледі. Сонымен қатар, бұл қозғалтқыш білігінің айналуы кезінде айналмалы моментінің күрт өзгересін тудырады, яғни айналмалы моменттің пульсациясын өзгертеді. Айналмалы моменттің пульсациясы күрт қозғалысты және естілетін шуылды тудырады. Әр фаза үшін айналмалы моментті басқаратын теңдеулер:

$$T_A = K_T \sin(\theta)$$

$$T_B = K_T \sin(\theta - 90^\circ)$$

$$T_{-A} = K_T \sin(\theta - 180^\circ)$$

$$T_{-B} = K_T \sin(\theta - 270^\circ)$$

Сурет 2. Қозғалтқышқа толық қадам жасататын айналмалы момент тәуелділіктерінің қисықтары

Микроқадам артықшылықтары

Қадамдық электрқозғалтқыштары бар заманауи электр жетектерінде орам тоқтарын басқару үшін ауыстырғыш режимді КИМ-күшейткіштері (кең-импульстік модуляция), сондай-ақ микроқадамды қамтамасыз ететін едәуір күрделі логика (кіріктірілген процессорлар) пайдаланылады. Қадамдарды өңдеу мен өлшеу кезіндегі прогресс типтік гибридті қадамдық қозғалтқышты 1,8 градусқа бөлуге мүмкіндік береді. Қозғалтқыштың толық қадамдарын кіші қадамдарға түрлендіреді (3-сурет). Әр толық қадамды 10 микроқадамға бөлген кезде формула А фазасынан кейін алғашқы микроқадамды анықтайды:

$$T = 0.988 * \sin(\theta) = 0.156 * \sin(\theta - 90^\circ)$$

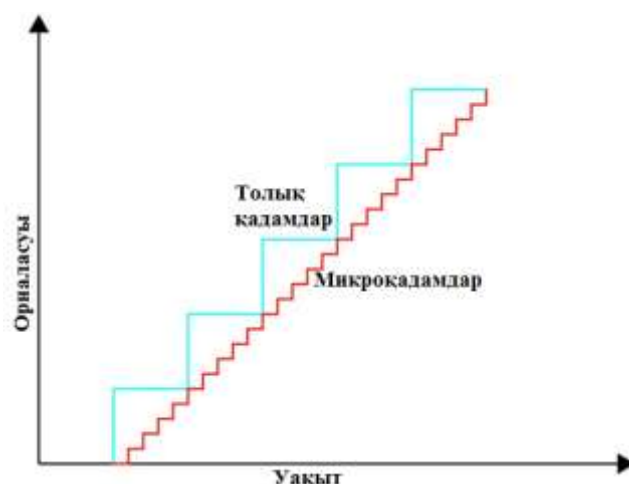
$$T = 0.988 * \text{фаза А} = 0.156 * \text{фаза В}$$

Микроқадамдар магиясы әр орамда тоқты нақты бақылаудан тұрады, яғни момент пен орналасуы кезінде нақты бақылау іске асырылады. Қосымшалар діріл мен шуылдың аз көлемінен ұтады. Кез-келген заманауи гибридті қадамдық қозғалтқыш микроқадамдардан пайда табады, себебі олардың конструкциясы бұрышқа байланысты айналмалы моменттің синусоидалы қисығы үшін магниттік элементтерді оңтайландырады [2].

Microstep эмуляциясы төмен жиілікті индексация жүйесі үшін микроқадамды ұқсатуы

Көптеген индексация схемалары (мысалы, бағдарламалы-логикалық контроллердегі төмен жиілікті шығыс) микроқадамды электрқозғалтқыштары үшін жоғары жиілікті сигналдардың жеткілікті деңгейін қамтамасыз ете алмайды. Бұл жағдайда микроқадамдарды қолдану қозғалтқыштың максималды жылдамдығын күрт төмендетеді. Сонымен қатар, көптеген машиналар қадамдары шектеулі немесе жарты қадамдық болып жобаланған, бұл микроқадамдарға ауысуды тиімсіз етеді.

Microstep Emulation төмен жылдамдықта және тез әрекеттілікте бірқалыптылыққа жетуде жасанды микроқадамды тұрақтандырады. Процесс индексатордан толық қадам сигналын қабылдайды да, жетектегі өзіндік ішкі микроқадамдарды пайдаланып берілген қозғалысты тудырады. Бұл жоғары жылдамдықты процесс қадамдардың кіріс тізбектілігін «тіркейді» де, бірқалыпты микроқадамдармен ілеседі. Қозғалыстардың бірқалыптылығы нақты микроқадам кезінде жақсы болады. Алайда ақырғы орын алуы микроқадамдарды пайдалану кезіндегідей нақты болмайды, себебі ол толық бірнеше қадамдардан тұратындықтан (3-сурет).

Сурет 3. Microstep эмуляциясы

Машина жасаушылар микроқадамдар эмуляциясын қарастыру қажет, егер контроллер жылдамдығы толық қадамдармен шектелген болса. Егер контроллер импульстардың микроқадамдарға қажетті үлкен жиілігін қамтамасыз ете алса, онда жетек микроқадамдарға бапталуы керек.

Жоғары жиілікті импульстік сигналдармен жұмыс істемейтін контроллері бар қосымшалар бұрынғыдай микроқадамдардың артықшылықтарын пайдалана алады. Яғни ол үшін микроқадамдар эмуляциясын ұсынатын арнайы драйверлерді пайдалану керек. Жоғары жылдамдықты қосымшалар тек толық қадаммен ғана жұмыс істей алатын қозғалтқыштармен жұмыс істей алады. Демек, тәуекел төмен, ал микроқадамдық режимді немесе Microstep эмуляциясын пайдалану кезінде өнімділік артады. Қозғалтқыш/драйвер көзі қозғалыс процесін жеңілдеті үшін мүмкіндіктерді қарастыруы қажет.

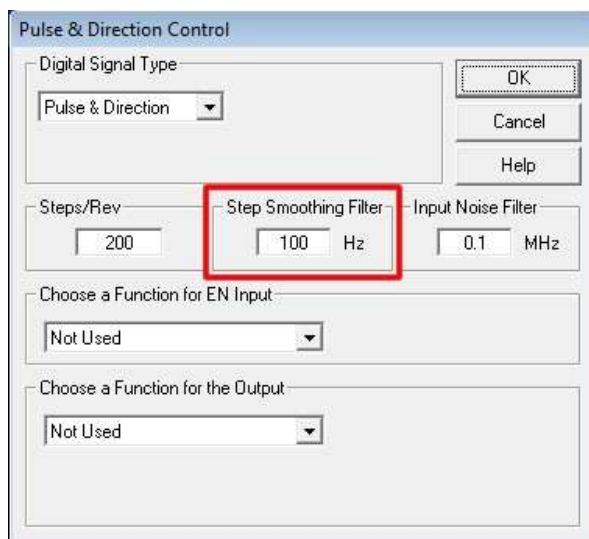
Инженерлер үшін микроқадам эмуляциясы қандай болу керектігін анықтауға мүмкіндік беретін онлайн-калькуляторлар қолжетімді. Жетектер өз қозғалтқыштарында Microstep эмуляция функциясын іске қосатын екі әдіс бар:

1. Қадамдық драйверлер және кіріктірілген степперлер кіріктірілген микроауыстырғыштармен жабдықталған. Операторлар DIP-ауыстырғыштарының 200 SMOOTH

(Microstep эмуляциясымен толық қадам) немесе 400 SMOOTH (Microstep эмуляциясымен толық қадам) баптауларын таңдайды.

2. ST Configurator бағдарламалық қамтамасыздандыру көмегімен операторлар диалогты терезеде қадамды түзету сүзгісінің мәнін баптай алады «Қозғалыспен басқару» Импульс және бағыт» (скриншот). Сатылы сүзгісінің түзету мәні төмен болған сайын микроқадамдар эмуляциясының әсері жоғары болады. Неғұрлым мәні төмен болса, соғұрлым командалық қозғалысқа синтетикалық микроқадамдардың көбісі енгізіледі. Мысалы, қадамды түзету сүзгісінің мәні 10 Гц бірқалыпты қозғалысты генерациялайды. Бұл кезде 1000 Гц мәні немесе одан жоғары мән бастапқы төмен жиілікті қадамдық қозғалтқыш жұмысына эквивалентті.

Сурет 4. ST Configurator бағдарламалық қамтамасыздандырылуы

Толық қадамдық режиммен салыстырғанда микроауысуға ауысу артықшылықтары көп. Соның ішінде айналмалы моментті басқару, аз діріл және естілетін шуыл. Бұл артықшылықтар қадамдық қозғалтқыштардың барлық қолданысына пайдалы, әсіресе 3D-баспа, суреттерді сканирлеу, камераның орын анықтауы және т.б. нақты қосымшалар үшін пайдалы.

Әдебиет

1. Минаев И.Г. Программируемые логические контроллеры: практическое руководство для начинающего инженера. / И.Г. Минаев, В.В. Ставрополь: Аргус, 2009. – 100 с.
2. А.М. Борисов, А.С. Нестеров, Н.А. Логинова. Программируемые устройства автоматизации. Челябинск: Издательский центр ЮУрГУ, 2010. – 186 с.

УДК 621.391.1.037.33

ЖАҚСЫ ӨНДІРІС НӘТИЖЕЛЕРІНЕ ЖЕТУДІҢ ЦИФРЛЫҚ ЖОЛЫ

Есмаханова Л.Н.

М.Х.Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университеті, Тараз

Көптеген өндіруші және қайта өңдеуші компаниялар өз қызметтерін цифрлық түрлендіру арқылы жоғары төрт деңгейлік деңгейдегі өнімділік көрсеткіштеріне қол жеткізуге болатындығын түсінеді. Алайда, әлі күнге дейін осы мақсатқа жол таба білгендер аз. Көптеген жағдайларда операциялық технологиялар (ОТ) және ақпараттық технологиялар (ИТ) бөлімшелері бөлек жұмыс істейді, тиімді ынтымақтастық болмайды. Қандай технологиялар мен стратегияларды іске асыру керек екендігі туралы консенсус болмаған кезде немесе, ең болмағанда, сәттілік қалай көрсетілуі керек екендігі туралы жалпы түсінік болмаған кезде, компания оның дұрыс жолда тұрғанын түсіну қиынға соғады.

Цифрлық технологиялар кәсіпорынның маңызды активтері мен процестері туралы жай-күй туралы мәліметтерді құруға мүмкіндік береді, бірақ көптеген компанияларда ақпараттың осы көлемін талдау үшін ішкі ресурстар жоқ.

Технологиялық процестерді автоматтандыру және роботехника көптеген ірі компаниялар өндіріс көлемін кеңейтуге белсенді түрде атсалысады. Бұл өнімді жасау мен шығару жылдамдығын едәуір арттырады. Автоматтандыру деңгейі жоғары болған сайын өндірістің деңгейі де жоғарылайды. Автоматтандыру жүйелері мен роботехниканың басты технологияларына төрт негізгі параметрді жатқызуға болады – модульділік, икемділік, бағдарламану, байланыстылық[1].

Модульділік

Тұрақты түрде жетілдірілетін бірінші тенденция– модульділік. Қымбат мамандандырылған машиналардың құны жоғары, сондықтан олар күрделі және көп функциялы басқару жүйелеріне ие бола отырып, тапсырыс беру үшін жасалады. Бұл жерде модульділік тетіктің қалыпты жұмыс істеуі үшін қажет жабдықты таңдауға мүмкіндік бере отырып, шығындарды азайтуға мүмкіндік береді. Автоматтандыру жүйелері дамып, функционалды өзгерістер болған кезде, экономикалық тиімділікті арттыру және жаңа технологияларды енгізу мақсатында шағын компоненттерді ауыстыруға болады.

Модульділік өзгерту мен автоматтандырылған басқару жүйелерін модернизациялау үшін өте жақсы, бірақ оның гидроокшаулаумен байланысты проблемалар сияқты кемшіліктері бар. Аппараттық және бағдарламалық жасақтама үшін бір сатушының болуы кейбір процестерді оңайлатуға көмектеседі. Басқару жүйелері әртүрлі себептерге байланысты халықаралық стандарттарға негізделуі керек. Егер жабдық жаңарту мен өзгертудің икемділігін қамтамасыз ете алмаса, онда мұндай құрылғы болашақта компанияға үлкен қиындықтар әкелуі мүмкін. Көпшілік ашық бағдарламалық қамтамасыздандыру желілік протоколдары мен қауіпсіздік протоколдарының артықшылықтарын табады. Төменгі деңгейде қайта бағдарламалауды қажет етуі мүмкін әр түрлі өндірушілердің жабдықтарына арналған интеграцияланған жүйелерді құру мүмкіндігі болуы керек. Бағдарлама өзгертілуі мүмкін, қауіпсіздік қосымшалары қайта тексеріліп, қайта бағдарламалануы мүмкін [2].

B & R Industrial Automation өнеркәсіпті OPC UA (Open Platform Communications Unified Architecture) байланыс стандарты көмегімен басқарудың жабдықтаушысы болып табылады. Hannover Messe өткен жылы өткен көрмесінде, B & R әлемде алғаш рет OPC UA үшін өрістік құрылғыны жасап шығарғаны туралы хабарлады. Жүйелік шинаның X20 I/O контроллері OPC UA өлшеу қабатын (датчиктер) қосымша интерфейссіз (Enterprise Resource Planning (ERP)) жоспарлау қабатына қосуға мүмкіндік береді. Өндіріс процесінің барлық деректері бір ғана хаттаманы пайдалану арқылы беріледі. Жаңа OPC UA көмегімен деректердің модельдері тиімді түрде таратылады.

Жүйелік шинаның X20 I/O контроллері

Икемділік

Модульділік физикалық құрылғыларға көбірек қолданылатын болса, икемділік бағдарламалық жасақтамаға қатысты. Автоматтандырылған жүйелердің заманауи жабдықтары көп бағдарламалық қамтамасыз етуді қажет етеді. Икемділік көбінесе бірнеше тілдерді, ашық көздерді

пайдалану арқылы бағдарламалық жасақтаманы тез және оңай өзгерту үшін, сондай-ақ жабдықта қолданылатын кез-келген бағдарламалық өніммен байланыс жасау үшін қолданылады.

Жабдықты, тіпті модульдік қондырғыны орнатқаннан кейін оны ауыстыру бағдарламалық жасақтамаға қарағанда әлдеқайда күрделі процесс. PLC бағдарламаланатын логикалық контроллер құрылғаннан бастап бағдарламалық қамтамасыз етумен басқарылатын жүйелерге қарай қозғалыс басталды деп сеніммен айта аламыз. Жоғары деңгейлі бағдарламалау тілдеріне көшкенде бұл үрдіс күшейе түсті. Бағдарламаны басқару қашықтықтан басқару және жүйелік диагностика сияқты артықшылықтарды ұсына алады. Бұл сонымен қатар Things PoT индустриялық интернеттің дамуын едәуір жылдамдатады және жеңілдетеді. Бағдарламалық жасақтама арқылы орындау тетіктерімен өзара әрекеттесу қосымша қосылыстар ұсынады. Мамандар сенсорлық панельдерді адам-машина интерфейсі ретінде пайдаланып, командаларды енгізе алады, графиктерді қарайды және талдай алады [3].

Жабдықты ауыстыру мүмкін емес, бірақ кейбір модульдерді жақсарту және ауыстыру үрдісі өсуде. Аппараттық және бағдарламалық жасақтамада, дәлірек айтсақ, ашық бастапқы қосымшаларда да ортақ байланыс бар. Мысалы, Bosch Rexroth икемді бағдарламалық шешімдерді қамтамасыз ету үшін заманауи ақпараттық технологиялар мен бағдарланатын логикалық контроллердің комбинациясын пайдаланады. Пайдаланушылар бағдарламалаудың кез-келген тілін пайдалануға мүмкіндік беретін микробағдарламалық қамтамасыздандырылуды «ашатын» Open Core Interface шақырылады. Микробағдарлама – өзгерту мүмкіндігі жоқ және аппараттық қамтамасыздандырылуға кіріктірілетін бағдарламалама. Қазіргі уақыттағы технологиялық жабдық автоматтандыру саласында ақпараттық технологиялардың жаңа жасалымдарымен бірдей қадам жасауы керек.

Бағдарламалық жасақтаманың икемділігі өте маңызды. Егер бірдеңе дұрыс жұмыс істемесе немесе үнемі жаңартулар қажет болса, икемді ашық бағдарламалық қамтамасыздандыру көптеген мәселелерді тез және арзан шеше алады. Ядро бірнеше жоғары деңгейлі тілдерді қолдана алатындай етіп бәрін аша отырып, біз автоматтандырылған бағдарламалау әлеміне жаңа көзқарас әкелетін аппараттық құралға көшудеміз.

Бағдарламалану

Көптеген механика және электромеханика инженерлері жоғары деңгейлі бағдарламалау тілдерінде бағдарламалай алмайды. 1970-жылдардың басында бағдарланатын логикалық контроллерлерінің пайда болуымен оларды бағдарламалау қажеттілігі туындады. Берілген міндетті жеңілдету үшін РКС (релелі-контакторлық схема тілі немесе ағылшынша LAD) сияқты тілдер пайда болды. Берілген тіл осы күнге дейін қолданыста. Алайда бағдарламалау мамандығының сұранысқа ие болуына және жаңа жасалымдардың үлкен эволюциясына байланысты жағдай өзгере бастады. ЖОО-ның көптеген бітірушілері РКС тілін білмейді, ал ірі компаниялар жоғары деңгейлі C#, C++, Java және т.б. тілдерді пайдалануды жөн көреді.

Релелік логика бұрыннан қалыптасқан және автоматтандырудың «тірегі» болып табылады, алайда кейбір әзірлеушілер оның әсерінің жақында азайып бара жатқанын және платформаны басқа тілдер қолдана бастағанын айтады. Бұл автоматтандырылған жүйелерді жобалауға және енгізуге айтарлықтай әсер етуі мүмкін. Электрондық жүйелердің өсіп келе жатқан мүмкіндіктерін сақтау үшін электроника / электромеханика инженерлері бағдарламалауды үйренуді бастау керек.

Көптеген тәжірибе жасаушылар мамандарды даярлау кезінде жоғары деңгейлі тілдерді институттарда тереңірек зерттеуді ұсынады.

Интернеттің арқасында жаңа нәрселерді үйренуде проблемалар туындамайды. Инженер видео сабақтар, блогтар, сондай-ақ әлеуметтік желілердегі мамандандырылған форумдар мен топтар көмегімен өзіне қызықты бағдарлама немесе технология мен оңай танысады. Автоматика мен робот техникасындағы баспалдақ логикасының аясын кеңейту жаңа биіктерді бағындырады және автоматтандырылған процестердің икемділігін арттырады. Ашық бастапқы кодтың арқасында әр түрлі технологияларды біріктіруге, сондай-ақ дайын кітапханалардың акты шешімнің талаптарына бейімдеуге болады.

Жеке электр жабдықтарын өндіретін компаниялар бағдарламалық қамтамасыздандырудың жеке стандарттарын жасауды қарастыруы керек. Бұл бір немесе бірнеше келісілген жоғары деңгейлі тілдерде дамыту қажеттілігіне байланысты. Бұл болашақта шатасушылық пен сәйкессіздікке жол бермейді. Сондай-ақ компаниялар өз қызметкерлерінің білім алуына көбірек қаражат салуы керек.

Жұмыс істейтін инженер үшін бағдарламалауды үйрену оңай емес болуы мүмкін. Минимумнан бастаңыз. Интернетте бағдарламалауды үйренуге арналған көптеген ресурстар бар, жаңадан бастаушыларға арналған видео оқулықтардан бастап арнайы мәселелерді шешуге арналған арнайы мәселелерді талқылайтын мамандандырылған форумдарға дейін.

Тәжірибелі бағдарламашылар сізге бастапқыда бастағыңыз келетін тілді анықтауға көмектеседі. Егер бұл мүмкін болмаса, Java, C# немесе C++ сияқты ең танымал тілдерден үйренуді бастауға болады. Сізге кәсіби бағдарламашы болудың қажеті жоқ. Негіздерді білу және «кодтау» тәжірибесінің аз болуы сіздің кәсіби деңгейіңізді едәуір арттырады және көптеген заманауи электронды өнімдердің жұмысы туралы түсінігіңізді жақсартады.

Байланыстылық

Тіпті бағдарламалауды дөрекі түсіну қанша құрылғылар жұмыс істейтіні туралы түсінік береді, сонымен қатар әртүрлі протоколдар мен желілерді қолдана отырып, олардың бір-бірімен қалай әрекеттесетіндігі туралы түсінік береді. IoT Интернет затын қолдану кеңейген сайын, веб-қосымшаларға арналған HTML сияқты тілдер қолданылады.

Адам мен машина арасындағы байланыс өте маңызды. Зерттеулер көрсеткендей, адамның миы суреті бар ақпаратты жай мәтінге қарағанда тез өңдейді. Бұл графикалық интерфейстердің пайдаланушылар арасындағы белсенділікпен түсіндіріледі (GUI). Тағы бір артықшылық: HTML адам-машина интерфейсімен және компьютер немесе смартфонның браузерімен өзара әрекеттесе алады.

Қосымша, бағдарланатын логикалық контроллер, дербес компьютер және веб-бағдарламалар арасындағы өзара іс-қимылды жақсарту жүйелер арасындағы өзара іс-қимылды жақсартады, демек, IoT заттардың өнеркәсіптік интернет әзірлеу жеңілдетіледі. Мысалы, компьютер жоғары деңгейлі Java тілін пайдалана алады, контроллер релелік-контакторлық схемалар тілін пайдалана алады, ал веб-бағдарлама HTML-генегізделе алады. Көптеген компаниялар, сондай-ақ, релелік логикамен өзара іс-қимыл жасай алатын, дамыған графикамен және Java және HTML-мен скрипті тілдерді қолданатын бағдарламалық жасақтаманы біріктіре бастайды. Қазіргі заманғы бағдарламаланатын логикалық контроллерлер ақпаратты оқу немесе адам-машина интерфейсімен (ЧМИ) жұмыс істеу үшін релелік логиканы ғана емес, сонымен қатар скрипт тілінің бастапқы коды болуы мүмкін. Бұл екі "әлемнің" ең жақсысын біріктіруге және IoT және робототехниканың интернет заттарын енгізу үшін қажетті функцияларды жылжытуды қамтамасыз ете отырып, тек Іад (ПКС) тілін меңгерген инженерлер мен жұмыс істеуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, HTML5 және Java Script-пен жұмыс істеу бағдарламалау функцияларын кеңейтпей, әртүрлі соңғы құрылғыларымен (смартфондар мен планшеттер сияқты) басқару функцияларына тікелей қол жеткізе алады. Бұл деректерді диагностикалау, визуализациялау немесе Талдау үшін веб-қосымшаларды әзірлеуді жеңілдетеді.

Rockwell Automation-бұл үрдісте жетекші ойыншы. Олар өз контроллерлері мен жиілік түрлендіргіштеріне қосылуларды ұсынады, олар операторларға өндірістік жүйенің қызметі туралы терең түсінік алуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, қажет болған жағдайда алдын алу шараларын қамтамасыз ету үшін электр қозғалтқышы-атқарушы орган жүйесінің температурасы мен жұмыс уақыты сияқты параметрлерге Белсенді бақылау жүргізуге мүмкіндік береді.

Жоғары деңгейлі бағдарламалау тілдерінің микробақылауларымен қолдау қосылуының байлығынан басқа тағы бір мүмкіндік береді – қосымшалар мен қозғалыс осьтерінің көп санын өңдеу қабілеті.

Ашық платформалар ақпаратты бірлесіп пайдаланатын түрлі жүйелерді қосады. Бұл деректерді процессорға жылжыту үшін маңызды, кейін өндірістік орындау жүйесіне (ағылш. MES), кейін кәсіпорынды басқаруды жоспарлау жүйесіне (ERP).

Модульдік, икемділік және байланыстылыққа шықбастапқы кодтың көп санын ұсыну жаңа функцияларды қосу және өнімділікті арттыру мүмкін, бірақ одан әрі дамуды ұмытпау керек. Көптеген әңгімелер өткізу қабілеті туралы, болашақта қандай технологиясын қамтамасыз етуге қабілетті, жоғары өткізу жолағының, мысалы, Rockwell Automation 1 гигабитными Ethernet порттары жаңа контроллерх Logix. Сондай-ақ, сигналдардың басымдығын білу қажет.

Мысалы, температура датчиктерінен ақпарат жергілікті өңделуі мүмкін және оны бұлтқа жіберудің қажеті жоқ. Бұлтта ақталатын қосымша ақпараталу үшін олалынуы мүмкін уақытмаңызды. Егер ақпарат жүйенің жұмысы үшін үлкен маңызды болмаса, олжаңартылуы мүмкін, мысалы, сағатына бір рет (механизмге байланысты) және оны әр секунд сайын жаңартудың қажеті жоқ. Бұл түсінік өткізу жолағын нақты анықтауға және деректерді өңдеуді жақсартуға көмектеседі.

Қазіргі заманғы автоматтандырылған басқару жүйелерінің дамуы тоқтапқалмайды, керісінше күшейтеді. Модульділік, икемділік, бағдарламалау және қосылу – автоматиканың болашағы. Енді қазіргі инженерлерге тек арнайы пәндерді (электроника, механика, электротехника және басқалар) оқып үйрену жеткіліксіз, олар бағдарламалауды да үйренулері керек. Байланыс және қауіпсіздік протоколдарын түсіну, сонымен қатар, кем дегенде пайдаланушының жоғары деңгейлі бағдарламалау тілдерін білу инженерлерге заманауи электронды құрылғылардың қасиеттері мен мүмкіндіктерін жақсы түсінуге және қолдануға көмектеседі.

Әдебиет

1. Баркун М.А., Ходасевич О.Р. Цифровые системы синхронной коммутации.- М.: Радио и связь, 2001.
2. Безуглов Д.А., Калиенко И.В. Цифровые устройства и микропроцессоры.- М.: Ростов на Дону, 2006.
3. Бройдо В.Л. Вычислительные системы, сети и телекоммуникации, - М.: 2004.

УДК 547:794.3.

СИНТЕЗ НОВЫХ АЦИЛЬНЫХ ПРОИЗВОДНЫХ ГЛИКОЛУРИЛА

Салькеева Л.К., Минаева Е.В., Мукушева Г.К., Толепбек И.С.,
 Топаева С.К., Дарина Э.Г., Достанова А.Р., Тлеухор Д.С.
 Карагандинский государственный университет им. Е.А. Букетова

Целенаправленный синтез новых соединений, обладающих различными видами биологической активности является одним из направлений современного тонкого

органического синтеза. Также известно, что сочетанием различных химических структур в соединениях иногда удается достичь их синергического эффекта или получить вещества с новыми полезными свойствами.

Химическая модификация новых биологически активных соединений основана на влиянии химического строения на биологическое действие. Направленный синтез различных классов соединений может базироваться на аналогии в строении уже известных биологически активных веществ. Сохраняет свое значение и первичный отбор, связанный с необходимостью изучения большого числа впервые синтезированных соединений.

Наличие в молекулах органических соединений атомов азота и серы обуславливает их высокую физиологическую активность, зачастую приводя к снижению токсичности [1]. Причем их гетероциклические производные, обычно характеризуются значительно более эффективным проявлением биологической активности, чем алифатические.

В настоящее время исследование свойств, а также синтез производных гликолурила, являющегося представителем класса бициклических бисмочевин, остается одним из интенсивно развивающихся областей современной химии гетероциклических соединений, рассматривающих различные направления. Бициклические мочевины активно используются в различных отраслях промышленности: смолы, имеющие в своем составе гликолурил, используются для изготовления красок и покрытий, в целлюлозно-бумажной промышленности, благодаря применению гликолурила удается избежать образованию слизи, известно использование гликолурила, как промежуточного продукта в синтезе антиоксидантов, моющих, дезинфицирующих и отбеливающих средств.

Нами исследована возможность химической модификации гликолурила с целью получения новых азатетрагетероциклов, с последующим введением их в различные реакции.

Первые сообщения о взаимодействии гликолурила и уксусного ангидрида с образованием N-ацетилзамещенных производных гликолурила (I) относятся к началу прошлого столетия. В последующих работах было установлено, что наилучшие выходы тетра-N-ацетилгликолурила достигаются при использовании в качестве катализаторов этих процессов ацетата натрия, хлорной и серной кислот. Применение кислот Льюиса приводит к низким выходам тетра-N-ацетилзамещенных бисмочевин, использование кетена и других ацетилирующих реагентов позволили получить широкий ряд N-ацетилзамещенных бициклических бисмочевин самого различного строения [2].

Несмотря на многообразие ряда N-ацетилзамещенных бициклических бисмочевин, было замечено, что N-ацилирование гликолурила (I) ограничивается синтезом N,N-ди- и N,N,N,N-тетраацетилированных производных [3], хотя, очевидно, что возможности реакции ацилирования гликолурила значительно больше и разнообразнее. Известно, что N-замещенные гликолурилы обладают широким спектром биологической активности. Ранее в литературе сообщалось, нейролептической, антидепрессивной и психостимулирующей активности гликолурила и его производных [4].

Это свойство является основополагающим фактором, вызывающим огромный интерес в исследовании синтезов новой группы соединений, способных к проявлению разнообразных видов активности. Примечательно, что N-ацильные производные гликолурила являются важными интермедиатами в синтезе лекарств, фармацевтической продукции, полимерных материалов, а также хиральных вспомогательных синтонов для асимметрического синтеза. Модифицированные производные гликолурила имеют потенциал для создания новых функциональных молекул, которые могут привести к интересным биологически активным соединениям.

Из литературы [5], в частности, известно, что синтез 1-хлоркарбонил-имидазолидин-2-она и его производных был осуществлен действием избытка фосгена в органическом растворителе. Как известно, фосген - это токсичный газ, поэтому его транспортировка и хранение представляет значительную опасность. В работе [6] описано получение 3-замещенных 1-хлоркарбонилимидазолидин-2-онов с использованием в качестве хлоркарбонилирующего агента бис-трихлорметилкарбоната, представляющего собой твердое соединение (т. пл. 79-80°C, т. кип. 205-207°C с незначительным разложением на фосген) и поэтому его удобно транспортировать и хранить.

Исходя из имеющихся литературных данных о производных имидазолининов, которые характеризуются широкими потенциальными возможностями химической модификации, и

расширяют границы создания новых биологически активных соединений, нам представился интересным синтез соединения этого класса на основе реакции гликолурила с бис-трихлорметилкарбонатом.

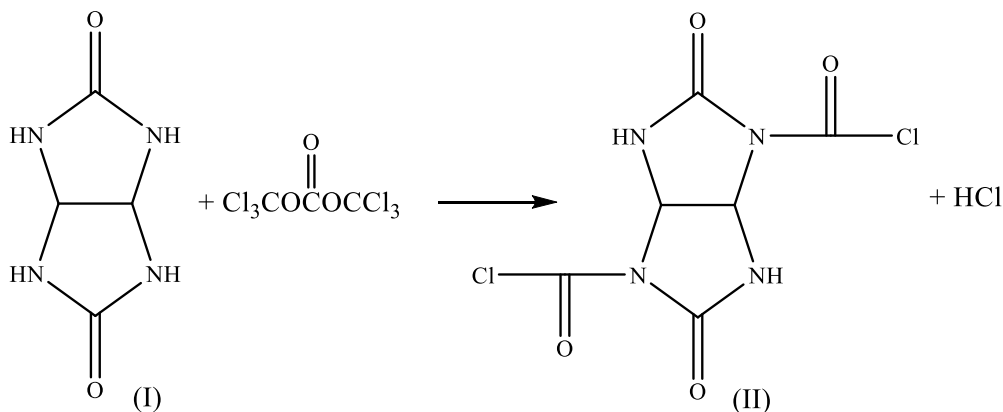
Для осуществления поставленной цели нами подбирались различные условия протекания реакций, такие как: подбор мольного соотношения исходных реагентов, подбор наиболее подходящего растворителя, определение оптимальной температуры и времени проведения реакции.

В результате проведенных экспериментальных исследований было выяснено, что даже в самых жестких условиях проведения реакции выход продукта является незначительным (не более 9%).

Исходя из стехиометрии реакции, 1/3 моль бис(трихлорметил)карбоната должно быть достаточно для протекания реакции с одним атомом азота одного моль N-незамещенного гликолурила, так как в ходе реакции один эквивалент бис (трихлорметил) карбоната может образовывать три эквивалента фосгена. Тем не менее, даже тогда, когда мы используем двукратный избыток бис(трихлорметил)карбоната на один атом азота N-незамещенного гликолурила, большая часть гликолурила оставалась непрореагировавшей. Дальнейшие исследования показали, использование четырех- и восьмикратного избытка бис (трихлорметил) карбоната так же не приводит к полной конверсии гликолурила. Экспериментально нами было определено, что реакцию хлоркарбонилирования гликолурила с использованием бис(трихлорметил)карбоната оптимально проводить в течение 12-18 часов в среде тетрагидрофурана с образованием в качестве основного продукта 2,6-ди(1-карбонилхлорид) - 2,4,6,8-тетраазобицикло[3.3.0]-октан-3,7-диона (II) с выходом не более 9%.

Структура соединения (II) доказана спектральными данными: в спектре ЯМР ^1H имеется синглетный сигнал в области 5.20 м.д., который отвечает сигналам протонов СНСН групп, синглет в области 7.31 м.д. соответствует протонам двух NH групп.

В спектре ЯМР ^{13}C имеются сигналы следующих групп: 161.78 (CO), 65.12 (CH), 44.96 (COCl), подтверждающие предполагаемое строение продукта реакции:

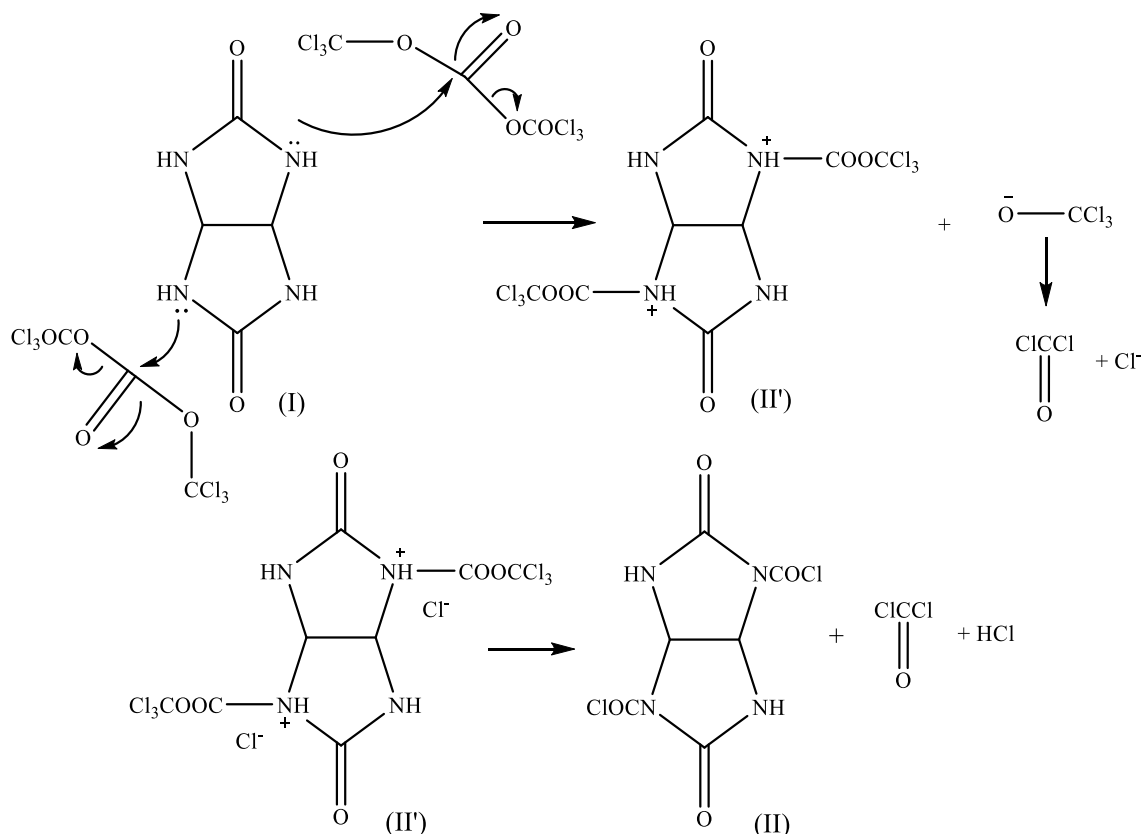

N-незамещенный гликолурил (I) атакует карбонильный углерод бис-трихлорметилкарбоната для получения промежуточного продукта (II') и трихлорметокси-аниона (Cl_3CO^-), который теряя хлорид-анион, образует фосген в реакционной смеси.

С другой стороны, промежуточный продукт (II') может дальше разлагаться с получением соединения (II), а также фосгена и хлористого водорода в качестве побочных продуктов.

Фосген, образующийся во время реакции, сразу вступает во взаимодействие с N-незамещенным гликолурилом (I) с образованием основного продукта (II), таким образом, избытка фосгена в растворе не образуется.

Наличие в структуре гликолурила свободной пары электронов у атомов азота, обуславливает основные и нуклеофильные свойства, поэтому незамещенный гликолурил способен вступать во взаимодействие с ацилирующими агентами - галогенангидридами по схеме реакции Шоттена – Баумана в присутствии пиридина или третичных аминов.

Литература

1. Оаз С. Химия органических соединений серы. – М.: Химия, 1975. – 512 с.
2. E. R. Jarvo, S. J. Miller. Amino acids and peptides as asymmetric organocatalysts. // *Tetrahedron* 2002, 58, 2481 – 2495
3. Kravchenko A.N., Sigachev A.S., Gazieva G.A. Reaction of N-alkylglycolurils with electrophilic reagents // *Chem. of Heterocyclic Comp.*-2006.- Vol.42, №3. –P.365-376.
4. Кравченко А.Н., Сигачев А.С., Максарева Е.Ю., Газиева Г.А. Синтез новых хиральных моно-,ди-, три- и тетраалкилгликолурилов // *Изв. Акад. Наук. Серия химическая.* – 2005.- №3.- С. 680-692.
5. Ulrich H., Tilley J.N., Sayigh A.A.R. Syntheses and Some Reactions of Allophanoyl Chlorides // *J. Org. Chem.*-1964.- Vol.29, №8. - P.2401-2404.
6. Su W., Zhang Y. The preparation of 3-substituted 1-chlorocarbonyl-imidazolidin-2-ones using bis(trichloromethyl)carbonate // *J.Chem.Research*-2000.-P.440-441.

УДК 666.1.002.38

ВЛИЯНИЕ ТЕМПЕРАТУРЫ НА РАВНОВЕСНУЮ СТЕПЕНЬ РАСПРЕДЕЛЕНИЯ КРЕМНИЯ (Si) В СЫРЬЕВОЙ СИСТЕМЕ СТЕКЛОТАРЫ

Жакипбаев Б.Е., Жумасыл А.Б.
Международный университет SILKWAY

Зональное разделение в стекловаренных печах стадий быстрого и медленного растворения частиц, например SiO_2 , с перемешиванием в зоне медленного растворения способствует ускорению процесса стекловарения. Для стекольной промышленности в связи с интенсификацией процессов стекловарения, совершенствованием методов окрашивания и изменения состава стекломассы путем ввода в нее соответствующих компонентов в непрерывном потоке ускорение процесса растворения твердых частиц в стеклообразующих расплавах является актуальной проблемой [1-7].

Общий анализ процесса растворения твердых частиц в высоковязких расплавах показывает, что скорость растворения будет определяться скоростью отвода продуктов растворения в объем расплава. Эту стадию интенсифицирует перемешивание. Для повышения его эффективности должен перемешиваться весь объем расплава с изменением направления потоков. Скорость растворения частиц значительно возрастает за счет уменьшения их размеров. Повышение интенсивности перемешивания сдвигает рациональный размер частиц в сторону уменьшения [1-7].

В таблице 1 приведены данные о равновесной степени распределения Si, Na, K, Al, Mg, Ca, Fe, O из которых следует, что в системе «кварцевый песок – шпат полевой – доломит – сода кальцинированная – селитра – сульфат натрия – стеклобой» (красители: селен технический – оксид кобальта) в зависимости от температуры присутствуют в виде: кремния - SiO_2 , $k^*\text{SiO}_2$, $k^*\text{Na}_2\text{Si}_2\text{O}_5$, $k^*\text{K}_2\text{Si}_4\text{O}_9$, $k^*\text{Al}_2\text{SiO}_5$, $k^*\text{MgSiO}_3$, $k^*\text{CaSiO}_3$; натрия - Na, $k^*\text{Na}_2\text{Si}_2\text{O}_5$, NaO; калия - K, $k^*\text{K}_2\text{Si}_4\text{O}_9$, KO; алюминия - $k^*\text{FeAl}_2\text{O}_4$, $k^*\text{Al}_2\text{SiO}_5$, $k^*\text{Al}_2\text{O}_3$; магния - $k^*\text{MgSiO}_3$; кальция - $k^*\text{CaSiO}_3$; железа - $k^*\text{FeAl}_2\text{O}_4$; кислорода - O, O_2 , $k^*\text{SiO}_2$, $k^*\text{MgSiO}_3$, $k^*\text{CaSiO}_3$, $k^*\text{Na}_2\text{Si}_2\text{O}_5$, $k^*\text{K}_2\text{Si}_4\text{O}_9$, $k^*\text{FeAl}_2\text{O}_4$, $k^*\text{Al}_2\text{SiO}_5$, SiO_2 , $k^*\text{Al}_2\text{O}_3$, KO, NaO.

Таблица 1

Влияние температуры на равновесную степень распределения кремния (Si) в системе «кварцевый песок – шпат полевой – доломит – сода кальцинированная – селитра – сульфат натрия – стеклобой» (красители: селен технический – оксид кобальта)

Степень распределения кремния (Si), %	Температура стекловарения, °C			
	1150	1250	1450	1550
SiO_2	0	0	0,0000014252	0,0000042342
$k^*\text{SiO}_2$	4,8279	4,8279	4,968	4,9681
$k^*\text{Na}_2\text{Si}_2\text{O}_5$	4,4688	4,4688	4,4686	4,4686
$k^*\text{K}_2\text{Si}_4\text{O}_9$	0,237944	0,237944	0,237928	0,237912
$k^*\text{Al}_2\text{SiO}_5$	0,14008	0,14008	0	0
$k^*\text{MgSiO}_3$	0,95829	0,95829	0,95829	0,95829
$k^*\text{CaSiO}_3$	1,3757	1,3757	1,3757	1,3757

Из рисунка 1 видно, что Si в пределах от 1250°C до 1450°C резко переходит в $k^*\text{SiO}_2$, после чего находится в стабильном состоянии вплоть до 1550°C.

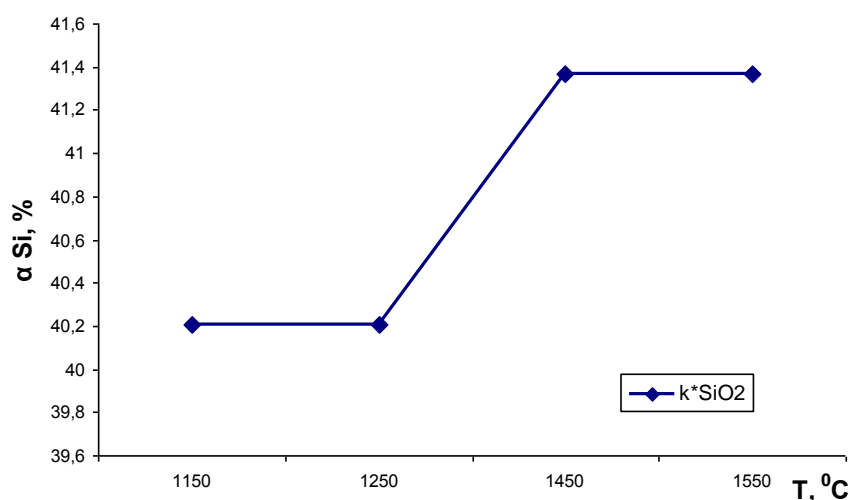

Рис. 1. Влияние температуры на равновесную степень распределения $k^*\text{SiO}_2$ в системе «кварцевый песок – шпат полевой – доломит – сода кальцинированная – селитра – сульфат натрия – стеклобой» (красители: селен технический – оксид кобальта)

При контакте твердого SiO₂ происходят быстротечные адсорбционные процессы. Как известно, химические силы действуют на малых расстояниях, и реакционная способность частиц зависит от формы, в которой они бывают химически адсорбированы. Хотя на поверхности твердого реагента и существуют атомы с ненасыщенными валентными связями, а также невыгодные валентные конфигурации атомов, для проявления химического взаимодействия необходимо, чтобы химически адсорбирующиеся частицы обладали достаточной энергией для весьма тесного сближения с атомами адсорбента и соответствующей перестройки электронного облака [1-7].

Кроме того, необходимо, чтобы колебательная энергия атомов и групп была также достаточно велика и концентрировалась в области той связи, которая будет сильно деформирована или разорвана при хемосорбции [1-7].

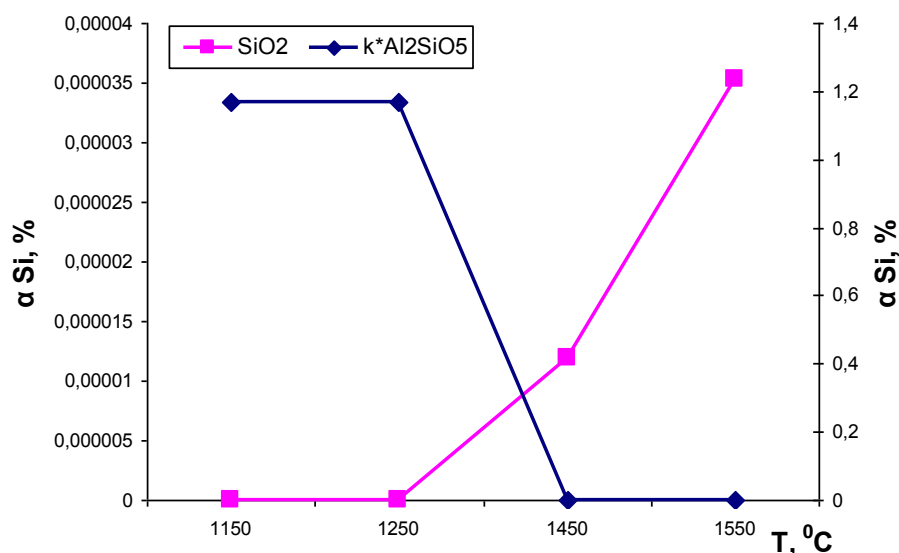
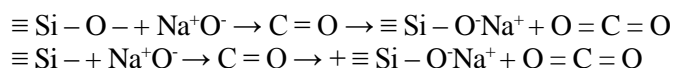

Рис.2. Влияние температуры на равновесную степень распределения SiO₂ и k*Al₂SiO₅ в системе «кварцевый песок – шпат полевой – доломит – сода кальцинированная – селитра – сульфат натрия – стеклобой» (красители: селен технический – оксид кобальта)

Атака ионов расплава на кристаллическую решетку SiO₂ приводит к образованию активного поверхностного комплекса и направленному энергетическому взаимодействию, которое концентрируется в области связи Si – O [1-7]: $\equiv \text{Si} - \text{O} - \text{Si} \equiv + 2\text{Na}^+ \dots \text{CO}_3^{2-} \rightarrow \equiv \text{Si} - \text{O} - \text{Si} \equiv (2\text{Na}^+ \dots \text{CO}_3^{2-})_{\text{адс}}$.

При этом значительно увеличивается колебательная энергия атомов, что приводит к разрыву связи, так как у ковалентно увязанных структур отсутствует перекрытие потенциальных полей на больших расстояниях [1-7]: $\equiv \text{Si} - \text{O} - \text{Si} \equiv \rightarrow \equiv \text{Si} - \text{O} - + - \text{Si} \equiv$

Появившиеся поверхностные радикалы активно взаимодействуют с адсорбированными структурными единицами расплава в соответствии со способностью элементов к образованию определенных видов связи [1-7]:

Данные взаимодействия делают возможным перегруппировку связей в анионах CO₃²⁻ с образованием нейтральных молекул CO₂. Вследствие неравномерного развития фронта реакции, выделение CO₂ способствует отрыву структурных групп и блоков от поверхности SiO₂ и переносу их в объем расплава, где продолжается взаимодействие с избытком «атакующего» реагента и происходит окончательное формирование структуры расплава с появлением структурных элементов, отвечающих метасиликату натрия [1-7].

После завершения реакций разложения компонентов шихты и образования силикатов начинается процесс растворения зерен нерастворившегося SiO₂. Вокруг зерен образуется насыщенный SiO₂ диффузионный слой. Из-за разности концентраций SiO₂ в прилегающем к зерну

слое и окружающем расплаве силикатов, SiO_2 диффундирует в расплав. Повышение температуры и перемешивание расплава существенно ускоряют указанный процесс [1-7].

При осветлении стекломасса освобождается от пузырей. Действие вводимых осветлителей различно. Некоторые из них, например вода, вызывают образование в стекломассе крупных пузырей. В таких пузырях, содержащих водяной пар, парциальное давление CO_2 , SO_2 , O_2 ничтожно и эти газы будут всасываться внутрь крупных пузырей. Кроме того, крупные пузыри увлекают за собой более мелкие [1-7].

Таким образом, исходя из результатов термодинамического моделирования распределения элементов в системе «кварцевый песок – шпат полевой – доломит – сода кальцинированная – селитра – сульфат натрия – стеклоробой» (красители: селен технический – оксид кобальта), были определены и изучены влияния температуры на равновесную степень распределения кремния (Si), натрия (Na), калия (K), алюминия (Al), магния (Mg), кальция (Ca), железа (Fe) и кислорода (O).

Литература

1. Жакипбаев Б.Е., Сухов Р.В., Алтенова Р.С. Обзор отечественного сырья для производства тарного стекла. Промышленность Казахстана. – Алматы, 2016. №3(96) – С.37-41
2. Жакипбаев Б.Е., Алтенова Р.С., Кунтубаева М.Н. Исследование кварцевых песков Аральского месторождения с целью использования их в производстве цветного тарного стекла. Труды Международной научно-практической конференции: «Ауэзовские чтения – 14: Инновационный потенциал науки и образования Казахстана в новой глобальной реальности» ЮКГУ им.М.Ауэзова. –Шымкент, 2016. Т1. –С.75-79
3. Гулюян Ю.А. Технология стекла и стеклоизделий. Изд. 2-е, перераб. и доп. – Владимир: Транзит-ИКС, 2015. – 712 с.
4. Крашенинникова Н.С. Технология стекла. Ч.1. Приготовление стекольной шихты: Учебное пособие. –Томск: ТПУ, 2006. -138с.
5. Маневич В.Е. и др. Сырьевые материалы, шихта и стекловарение. –М.: РИФ «Стройматериалы», 2008. -224с.
6. Анфилов В.Н., Быков В.Н., Осипов А.А. Силикатные расплавы. М.: Наука. 2005. 356 с.
7. Рабухин А.И., Савельев В.Г. Физическая химия тугоплавких соединений неметаллических и силикатных соединений. – Москва: Инфра-М, 2008. – 303 с.

УДК 629.3.083 (07)

ПАЙДАЛАНУ ШАРТТАРЫН ЕСКЕРІП АВТОМОБИЛЬДЕРДІҢ ТЕХНИКАЛЫҚ ЖАҒДАЙЛАРЫН БАСҚАРУ ӘДІСТЕМЕСІН ЖАСАУ

Кокаев У.Ш., Бектаев Б.Б., Жанатова А.С.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан

Қолданыстағы автокөлік құралдарын (АКҚ) пайдалану жүйесін талдау

Техникалық пайдалану жүйесі-бұл АКҚ тиімді пайдалануға, жоғары сенімділікке (техникалық дайындықтың жоғары коэффициенті), отын үнемділігі мен қозғалыс қауіпсіздігіне, техникалық қызмет көрсетудің төмен өзіндік құнына кепілдік беретін инженерлік-техникалық және ұйымдастырушылық іс-шаралар кешені.

Практикалық қызмет саласы ретінде автомобильдерді техникалық пайдалану (АТП) - бұл өзара байланысты техникалық, экономикалық, ұйымдастырушылық және әлеуметтік іс-шаралар кешені:

- 1) қажетті қызмет номенклатурасы мен саны бойынша жұмысқа қабілетті автомобильдерді көлік қызметіне немесе сыртқы клиенттерге уақтылы жеткізу;
- 2) автомобильдерді паркін жұмысқа қабілетті жағдайда ұстау;
- 3) еңбек және материалдық ресурстардың ұтымды шығындары;
- 4) жол және экологиялық қауіпсіздіктің нормативтік деңгейлері;
- 5) қызметкерлердің нормативтік еңбек жағдайлары.

Автомобильдерді техникалық пайдалану тиімділігін инженерлік-техникалық қызмет (ИТҚ) қамтамасыз етеді, ол АТП мақсаттары мен міндеттерін іске асырады.

Осылайша, автомобильдерді техникалық пайдалану автомобиль көлігінің кіші жүйелерінің бірі болып табылады, ол сондай-ақ, коммерциялық пайдаланудың кіші жүйесін немесе тасымалдау қызметін және басқарудың кіші жүйесін қамтиды.

Кәсіпорындардың түріне және олардың қызметіне байланысты автомобильдерді техникалық пайдаланудың ішкі жүйесі келесідей ұйымдық және экономикалық қызмет атқара алады:

- тасымалдаумен қатар паркті жұмысқа қабілетті жағдайда ұстауды жүзеге асыратын нақты кәсіпорынның немесе олардың бірлестіктерінің (көлік компаниясы, холдинг, коммерциялық автокөлік кәсіпорны) өндірістік құрылымы (кіші жүйелері);
- меншіктің барлық нысанындағы әртүрлі автокөлік құралдарының иелеріне ақылы қызмет көрсететін тәуелсіз шаруашылық субъектісі.

Бірінші жағдайда көлікті техникалық пайдаланудың басты үлесі кәсіпорынды коммерциялық пайдаланудың кіші жүйесін жұмысқа қабілетті және техникалық жарамды көлік құралдарымен қамтамасыз етуден тұрады. Яғни, көлік құралын іске асыру мүмкіндігін өзі қамтамасыз етеді. Коммерциялық пайдалану мен басқарудың кіші жүйелерінің міндеттері-жарамды автомобильдерді неғұрлым тиімді пайдалану, табыс алу және көлікті техникалық пайдалану жүйесімен көлік процесіне нақты салымына және алынған пайдаға сәйкес есептеу. Басқаша айтқанда, кәсіпорынның кіші жүйелері (немесе кәсіпорындар тобы) арасында ұйымдастыру-басқару және өндірістік-шаруашылық қатынастар мен байланыстар белгіленеді.

Екінші жағдайда, нарық жағдайында кең таралған техникалық пайдалану жүйесі сервистік жүйеге (автосервис) ауысады.

Сервис (сервистік жүйе) - автокөлік құралдарын сатып алу, тиімді пайдалану, жұмыс қабілетін, үнемділігін, жол және экологиялық қауіпсіздігін қамтамасыз ету бойынша ақылы қызмет көрсету құралдарының, тәсілдері мен әдістерінің жиынтығы.

Автокөлік кешенін дамыту автомобильдерді техникалық пайдалану жүйесін жетілдіруді талап етеді, бұл бірқатар объективті және субъективті себептерге байланысты. Олардың арасында:

- 1) автомобиль көлігін қарқынды дамыту және оның көлік жүйесіндегі рөлі анықтау;
- 2) көлік процесін жүзеге асыру кезінде автомобильдерді техникалық пайдалану үшін қажетті еңбек, материалдық, отын-энергетикалық және басқа да ресурстарды үнемдеу;
- 3) көлік процесін сенімді жұмыс істейтін жылжымалы құраммен қамтамасыз ету.

Автомобильдердің сенімділігі қамтамасыз етілуі мүмкін болуы үшін - бір жағынан, жобалау және өндіру кезеңдерінде автомобильдердің және олардың құрамдас бөліктерінің сенімділігін арттыру есебінен жоғары пайдалану қасиеттері бар жаңа материалдар, жоғары өнімді және технологиялық процестерді қолдану технологиялық шешімдерді және т.б. әзірлеу және негіздеу керек. Ал екінші жағынан - техникалық қызмет көрсету әдістері мен тәсілдерін жетілдіру, жөндеу (қосымша жөндеу бөлшектерінің әдісі, жөндеу өлшемдерінің әдісі және т. б.) және пайдаланудың неғұрлым қолайлы жағдайларын қамтамасыз ету шарттарымен (майлау, температуралық және күштік жүктеу және т. б.) анықталған жұмыс режимін жетілдіру керек.

Көлік құралдарының сенімділігіне қойылатын талаптар қозғалыс жылдамдығы мен қарқындылығының, қозғалтқыштардың қуатының, автомобильдердің жүк көтергіштігі мен сыйымдылығының артуына, сондай-ақ қызмет көрсететін кәсіпорындармен және басқа да көлік түрлерімен автокөлік кәсіпорынының технологиялығы мен ұйымдастырушылығына байланысты жоғарылайды [2].

Төмендегі кестеде автомобильді дайындау, техникалық қызмет көрсету (ТҚК), ағымдағы және күрделі жөндеу (АЖ және КЖ сәйкесінше) кезінде оларды амортизация мерзіміне ресурстар мен құралдарды бөлу көрсеткіштерінің пайыздық үлесі берілген.

Кесте 1

Автокөліктерді пайдаланудың амортизациялық шығындары

Технико-экономикалық көрсеткіштері	Автокөлік жасау	ТҚК	АЖ	КЖ
Жекелеген салалар бойынша есептік күрделі салымдарды бөлу (жылжымалы құрам құнын есепке алмағанда)	11,4	84,4	-	4,2
Автомобильді дайындауға және оның амортизациялық мерзімдегі жұмысқа қабілеттілігін одан әрі қолдауға жұмсалған шығындардың үлестік арақатынасы	13,0	25,0	50,0	12,0
Автомобильдің қызмет мерзімі ішінде еңбек ресурстарын бөлу	1,4	45,4	46,0	7,2
Автомобильдің қызмет ету мерзіміне металдың шығысы	43,0	36,0	36,0	21,0

Сурет 1. Жүк автомобилінің "өмірлік циклі" үшін еңбек шығындарының құрылымы

Қазіргі уақытта автомобильдерді техникалық пайдалануда автомобильдерге техникалық қызмет көрсету және жөндеу бойынша бірнеше жүйелерді (тактикаларды) бөліп көрсетуге болады: жұмыс істеу (жүгірту) бойынша, жай-күйі бойынша қызмет көрсету жүйесін және алғашқы 2 жүйенің элементтерін өзіне үйлестіретін аралас жүйе.

Жұмыс істеу бойынша жүйенің мәні агрегаттардың техникалық жай-күйіне қарамастан, белгілі бір жүріс арқылы техникалық әсер ету (техникалық қызмет көрсетудің белгілі бір түрі, жөндеу, ауыстыру) орындалады. Бұл ең қарапайым және кең таралған модель автомобиль көлігі үшін де, арнайы машиналар үшін де қолданылады. Мұндай жүйеде ресурстың едәуір бөлігі қолданылмайды, сондықтан ол өте үнемді емес (жол). Оны қозғалыс қауіпсіздігі тәуелді тораптар мен бөлшектер үшін тиімді қолдану тиімді болып табылады.

ТҚК-1-де (ТҚК мерзімділігі) белгіленген (регламенттік) профилактикалық жұмыстардың көлемі (майды ауыстыру, тежегіш механизмдерін реттеу және т.б.) орындалады, ал материалдардың техникалық жай-күйінің немесе сапасының параметрлері атаулы немесе оған жақын мәнге дейін жеткізіледі.

Сурет 2. Автокөліктерге техникалық қызмет көрсету мен жөндеуді ұйымдастыру схемасы

Бұл тактиканы қолдану оңай және $R = l - F$ ықтималдығы бойынша өнімнің жұмыс қабілеттілігіне кепілдік береді және оны қолдану оңай болып табылады. Оның кемшілігі техникалық жай-күй көрсеткіштерінің сөзсіз вариациясы жағдайында бұйымдардың едәуір бөлігінің істен шыққанға дейін (ресурс қоры), ТҚК>>ТҚК-1 белгіленген мерзімділігінен айтарлықтай асып түсетін әлеуетті атқарымы бар және осы бұйымдар (немесе жағдайлар) үшін ТҚК-1 мерзімділігімен техникалық қызмет көрсету уақытынан бұрын болып табылады және қосымша шығындар туғызады [4].

Жүйенің мәні жай-күйі бойынша өзге-техникалық әсер бақыланатын параметр өзінің сыни деңгейіне (шекті жол берілетін жай-күйіне) жеткен кезде жүргізіледі. Бұл жүйе, егер істен шығу қаупі аз болса, "артық" жөндеулер жүргізбеуге мүмкіндік береді. Ол арзан (үнемді), бірақ бақыланатын (диагностикалық) параметрлерді тұрақты немесе мерзімді өлшеуді талап етеді. Оны жүзеге асыру үшін арнайы бақылау-диагностикалық жабдық қажет [1].

Сонымен қатар, бұл әдіс-тәсілдердің барлық түрлері үшін, яғни орташа статистикалық автомобиль үшін, ТҚК және АЖ жүргізу тактикасын жүзеге асыру үшін арналғанын атап өтуге болады.

Ең перспективалы болып жоспарлы-ескертулерден техникалық қызмет көрсету стратегиясына көшу саналады [3,4]. Мұндай стратегия жүктеме мен пайдалану шарттары болжамдалмаған жағдайда АКҚ-на қызмет көрсету шығындарын азайтуға мүмкіндік береді. АКҚ-на жүктеме азайған жағдайда және оның ресурсын толық пайдаланбаған жағдайда жоспарлы алдын алу стратегиясын техникалық қызмет көрсетудің келесі кезеңін жоспарлау кезінде оны барабар бағалау және пайдалану мүмкін емес. Алайда, АКҚ-ның техникалық жай-күйін бақылау құралдарының өздері жоғары капиталды салымдарын және білікті қызмет көрсетуші мамандарды талап етеді. Бұл оларды пайдалану тиімділігін төмендетеді. Автокөлік құралдарының техникалық пайдалану қасиеттерін мониторингілеу әдістерін жетілдіру арқылы пайдалану процесінде техникалық дайындығын бағалау мен басқарудың кешенді әдістемесін әзірлеу және соның салдарынан АКҚ техникалық жағдайын бақылауды ұйымдастыру кезінде диагностика құралдарына шығындарды азайтуға мүмкіндік береді.

Әдебиет

1. Говорущенко, Н.Я. Основы теории эксплуатации автомобилей/ Н.Я.Говорущенко. -Киев: Высшая школа, 1971.-32 с.
2. Хасанов Р.Х. Основы технической эксплуатации автомобилей: Учебное пособие. - Оренбург: ГОУ ОГУ, 2003. - 193 с.
3. Е.П. Ясенков, Предпосылки для разработки методики планирования оптимальных режимов технического обслуживания автомобилей/ Лесной Вестник 6/2006 ,111с.
4. Кузнецов, Е.С, А.П. Болдин, В.И. Власов и др. Техническая эксплуатация автомобилей: Учебник для вузов - 4-е изд., перераб. и доп. /Е.С. Кузнецов. М.: - Наука, 2001. - 573 с.
5. Кузнецов, Е.С. Управление технической эксплуатацией автомобилей - 2-е изд., перераб. и доп. /Е.С. Кузнецов. - М.: Транспорт, 1990.-272 с.
6. Большой энциклопедический словарь /Гл. ред. А.М. Проханов. -М: Научное издательство БРЭ, 1998.

ӘОЖ 621.311

ЭЛЕКТРЛІ ТОК ПЕН ЗАҚЫМДАНУ ДАН ПЕРСОНАЛДЫ ҚОРҒАУ МЕН ЖЕРГЕ ДОҒАЛЫҚ БІР ФАЗАЛЫҚ ТҰЙЫҚТАЛУ ДАН КҮРЕС ҚҰРАЛЫ ТҮРІНДЕ ҚОРҒАНЫСТЫҚ ШУНТТАУ ДЫ ҚОЛДАНУ

Жанқуанышев М.Қ., Карнакова Ғ.Ж., Құттықия М.М.
М.Х. Дулати атындағы Тараз мемлекетік университеті, Тараз

Торап фазасын жерге жасанды түрде тұйықтау доғалық БЖТ-мен күресудің тиімді тәсілі ретінде XX-ші ғасырдың 20 жылдарында алғаш рет АҚШ-та ұсынылып, бейтараптамасы оқшауланған орташа кернеулі (20 кВ-ға дейін) тораптарда кең қолданылды. Ұсынылған әдіс тұйықталу болған жерде жерлендіруші доғаны басуды қамтамасыз етіп, оқшауламаның электрлік беріктілігін тиімді қалпына келтіруге жағдай жасады. Сонымен бірге зақымданған фазада доғаның қайта пайда болу мүмкіндігі азайтылды.

БЖТ болған жердің электрлік беріктілігін, оны шунттау кезіндегі қалпына келу механизмі төмендегідей: кедергісі $R_{ш}$ болатын доғаны шунттау оның тоғын азайтып, тесілген бөліктегі кернеуді төмендетеді.

Енді шунттың тұрақты жанып тұрған доғаға тигізетін әсерін қарастырайық. Доғаны шунттағанға дейінгі I_0 және шунттағаннан кейінгі $I_{0ш}$ токтары мына теңдеулер бойынша анықталады [1]:

$$I_0 = \frac{3U_{\Phi}}{3R_{cm} - jX_c}; \quad (1)$$

$$I_{\partial,uu} = \frac{3U_{\Phi}}{3R_{cm} - jX_c \left(\frac{R_{cm}}{R_{uu}} + 1 \right)}, \quad (2)$$

мұндағы R_{cm} - доғаның статикалық кедергісі.

Осы теңдеулерден көрініп тұрғанындай, доға тогының төмендеу дәрежесі R_{cm} және R_{uu} шамаларының ара қатынасына тәуелді болады. R_{cm} мен R_{uu} шамаларының белгілі бір мәндері кезінде доға тогы соншалықты төмендеп, оның нәтижесінде ол тұрақсыз жағдайға ауысуы мүмкін. Ал өтпелі процестің жоғарғы жиілікті тогының немесе негізгі жиілікті тогының бірінші нөлдік мәні арқылы өту нүктесіне жақын жерде ол сөнеді.

Шунттың доғаны сөндіру процесіне тигізетін әсерін қарастырайық. Орын ауыстыру сұлбесі негізінде еркін құрамдама үшін сипаттамалық теңдеу мына түрде болады: (1-сурет)

$$pL + \frac{1}{pC} + R_y + \frac{\left(\frac{U_{\partial}}{i_{\partial}} \right) * R_{uu}}{\left(\frac{U_{\partial}}{i_{\partial}} \right) + R_{uu}} = 0, \quad (3)$$

мұндағы R_{∂} – тізбек кедергісі.

Осы теңдеуге $i_{\partial} = \frac{U_{\partial}(\theta_P + 1)}{R_{cm}(\theta_P - 1)}$ тогына арналған теңдеуді қойып, түрлендірулерден сон

мынаны аламыз /25/:

$$p^3 + p^2 \left(\frac{1}{\theta} + \frac{R_{uu}}{R_{cm}\theta} + \frac{R_y}{L} + \frac{R_{uu}}{L} \right) + p \left(\frac{1}{LC} - \frac{R_y}{L\theta} + \frac{R_y R_{uu}}{LR_{cm}\theta} - \frac{R_{uu}}{L\theta} \right) + \left(\frac{R_{uu}}{CLR_{cm}\theta} - \frac{1}{CL\theta} \right) = 0, \quad (4)$$

мұндағы θ - доғаның уақыт тұрақтысы.

Доғаның тұрақтылығы мына шарт орындалса сақталады:

$$\frac{1}{\theta} + \frac{R_{uu}}{R_{cm}\theta} + \frac{R_y}{L} + \frac{R_{uu}}{L} > 0; \quad (5)$$

$$\left(\frac{1}{\theta} + \frac{R_{uu}}{R_{cm}\theta} + \frac{R_y}{L} + \frac{R_{uu}}{L} \right) * \left(\frac{1}{LC} - \frac{R_y}{L\theta} + \frac{R_y R_{uu}}{LR_{cm}\theta} \right) - \left(\frac{R_{uu}}{CLR_{cm}\theta} - \frac{1}{CL\theta} \right) > 0; \quad (6)$$

$$\frac{R_{uu}}{CLR_{cm}\theta} - \frac{1}{CL\theta} > 0. \quad (7)$$

(5) шарты барлық уақытта орындалады. (6) шарты бізді қызықтыратын R_{cm} және R_{uu} кедергілерімен бірге талдауды күрделендіретін R_y кедергісінен де тұрады. (7) теңдеуі қарастыруға ең қолайлы болып табылады. Қарапайым түрде оны былайша жазуға болады:

$$\frac{R_{uu}}{R_{cm}} > 1 \quad (\text{процесс тұрақты})$$

немесе

$$\frac{R_{uu}}{R_{cm}} < 1 \quad (\text{процесс тұрақты емес}) \quad (8)$$

Осыдан мынадай тұжырым жасауға болады: доғаның жану уақытының кез-келген моментінде R_{uu} мәні R_{cm} мәнінен аз болса, онда доға тұрақты түрде жана алмайды.

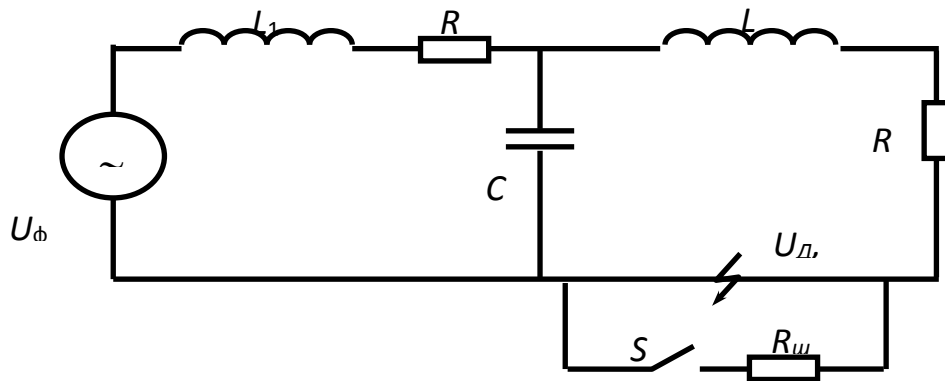
Күштік жартылай өткізгіштік техниканың дамуы мен жоғарғы вольтты тиристорлардың шығуы бұл тәсілді ток тасымалдаушы бөлікке кездейсоқ жанау кезінде қызметкерлердің электр тогымен зақымдалуынан қорғау мақсатына қолдануға мүмкіндік жасады. «Қорғаныстық шунттау» деп аталатын мұндай қорғаныс түрін тау-кен өнеркәсібіндегі кәсіпорындардың 6-10 кВ-тық таратушы тораптарында қолдану соңғы кезде көп айтылып келеді /2/.

Қорғаныстық шунттау кезінде торап фазасына жанасқан адам денесі арқылы БЖТ тогының аз бөлігі ғана өтеді. Бұл қоректендіруші қосалқы станцияның шиналарындағы тез әсерлесуші тұйықтағыш осы фазаны жасанды түрде жерге тұйықтағанда ғана мүмкін болатын жағдай. Бұл кезде адам денесіне шунттаушы кедергі мен жүктеме тогының желісіндегі кернеудің түсуі арқылы анықталатын кернеу әсер етеді. Бейтараптамасы окшауланған тораптарда қорғаныстық шунттау тәсілін жүзеге асыратын /3/ құрылғының құрылымдық сұлбесі 2-ші суретте көрсетілген.

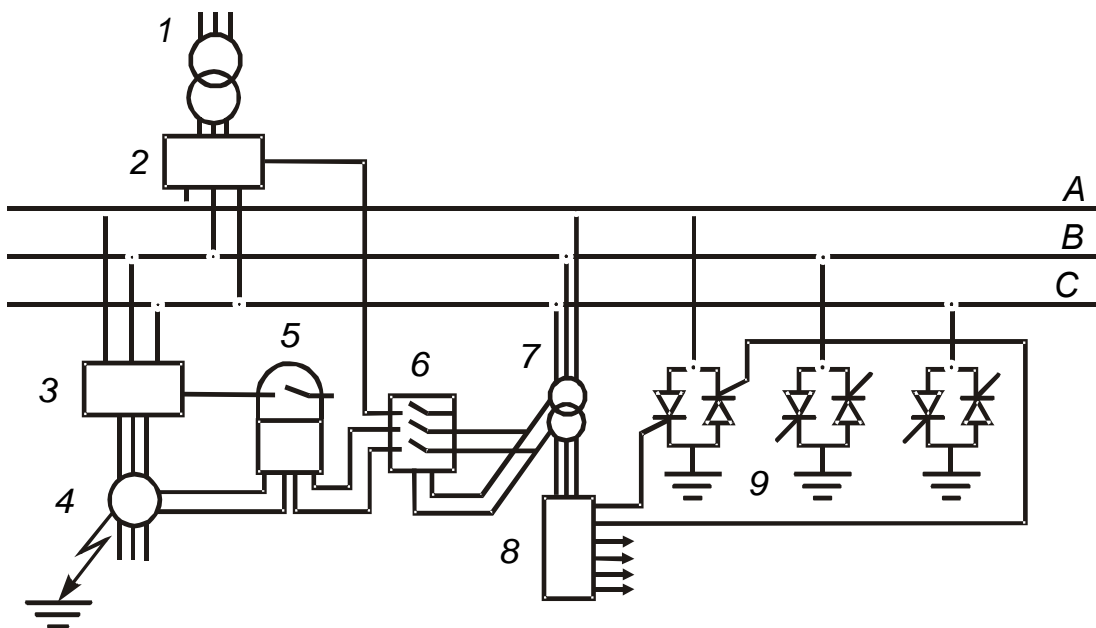
Құрылғыда зақымданған фазаны анықтаушы (ЗФА) бар. Ол БЖТ пайда болған кезде тиристорлық қысқа тұйықтағыштың іске қосылуына сигнал береді. Тиристорлық қысқа тұйықтағыш (ТҚТ) зақымданған фазаны (адам жанасқан фазаны) тұйықтайды.

Қазіргі кезде қорғаныстық шунттаудың жеткілікті тез әсері қамтамасыз етілгенмен (10 мс дейін), зақымданған фазадағы қалдық кернеудің талап етілген деңгейін қамтамасыз етудің қарапайым да тиімді тәсілдері әлі күнге дейін жоқ.

Активті кедергімен шунтталған доғалық БЖТ орнын басу сұлбесі

Сурет 1. Қорғаныс шунттау құрылғының типті құрылымдық сұлбесі: 1-көрректендіретін трансформатор; 2-кірмелі ажыратқыш; 3-қорғалған қосылымның ажыратқышы; 4-нөлдік реттілік ток трансформаторы; 5-бір фазалық жерге тұйықталудан талғаулы қорғаныс; 6-резервті талғаусыз қорғаныс; 7-өлшегіш кернеу трансформаторы; 8-зақымдалған фазаны анықтаушысы бар басқару блогы; 9-тиристорлы қысқа тұйықтауыш

Сурет 2.

Әдебиет

1. Щуцкий В. И., Жидков В. О., Ильин Ю. Н. Защитное шунтирование однофазных повреждений электроустановок. М. Энергоатомиздат, 1986.
2. Айдаров Ф. А., Савицкий В. Н. Особенности функционирования направленных защит нулевой последовательности при дуговых замыканиях фазы на землю в сетях 6-10 кВ. Пром. энергетика, 1982, №12, с. 27-30.
3. Серов В. И., Щуцкий В. И., Ягудаев Б. М. Методы и средства борьбы с замыканиями на землю в высоковольтных системах горных предприятием. Наука, 1985.

УДК 666.942

ИССЛЕДОВАНИЕ МИКРОСТРУКТУРЫ КЛИНКЕРОВ ПОЛУЧЕННЫХ ПО МАЛОЭНЕРГОЕМКИМ ТЕХНОЛОГИЯМ

Жаникулов Н.Н., Таймасов Б.Т., Джанмулдаева Ж.К., Шал А.Л.

Южно-Казахстанский государственный университет им. М. Ауэзова, Шымкент

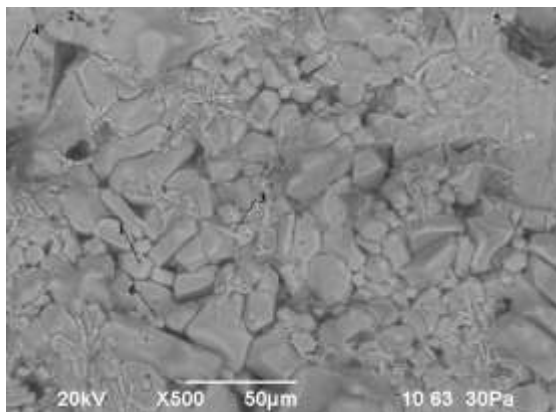
Благодаря непрерывно развивающимся темпам строительства с каждым годом потребляется все большее количества цемента. В связи с этим актуальным является снижение стоимости цемента с применением различных техногенных материалов, а также улучшение экологической обстановки регионов [1]. Поэтому нами были использованы несколько видов отходов, такие как отходы угледобычи и свинцовый шлак для получения энерго- и ресурсосберегающих портландцементов. В совокупности на основании этих материалов и отходов можно получить малоэнергоёмкие сырьевые смеси для низкотемпературного обжига цементных клинкеров [2-4]. Для экспериментальных исследований были составлены 4 серии сырьевых смесей.

Полученные энерго- и ресурсосберегающие клинкера подвергались микроскопическому исследованию. Данный вид анализа осуществлялся на растровом низковакуумном электронном микроскопе фирмы JOEL марки JSM-6490LV с системами энергодисперсионного микроанализа INCA Energy 350 и текстурного анализа поликристаллических образцов HKL Basic [5].

С помощью электронного микроскопа в области вязущих веществ можно изучить следующие вопросы: формы и размеры отдельных кристаллов; процессы роста и разрушение кристаллов процессы протекающие на границе зерен и ряд других более частных задач [5].

Анализ микрофотографии со скола клинкера, полученного из традиционной сырьевой смеси «Известняк + лесс + огарки» с высоким коэффициентом насыщения $KH=0,90$; $n=2,5$; $p=1,69$, показана рисунке 1.

Микрофотография клинкера позволяет сделать вывод, что кристаллизация сравнительно четкая, распределение минералов не равномерное. Наряду с участками, сравнительно хорошо оформившихся кристаллов алита, встречаются участки неопределенной формы, переходящие в сростки кристаллов алита. Крупных кристаллах алита наблюдается включения белита. Белит представлен мелкими кристаллами круглой и овальной формы. Количество белита значительно меньше, чем алита. На микрофотографии также определено скопление кристаллов свободного оксида кальция (темные округлые кристаллы). На поверхности кристаллов и между ними отчетливо просматривается алюмоферритная фаза (светлое промежуточное вещество). Алюминатной фазы на микрофотографиях не определено [6].

1 – C_3S ; 2, 4 – алит с включением белита; 3 – C_4AF ; 5 – CaO ; 6 – C_2S

Рис. 1. Микрофотография со скола клинкера, полученного из традиционного сырья

Анализ микрофотографии со скола клинкера, полученного из нетрадиционной энергосберегающей сырьевой смеси «Известняк + отход угледобычи + свинцовый шлак» (рисунок 2) с высоким коэффициентом насыщения $KH=0,90$, модули клинкера составили $n=2,5$; $p=1,13$.

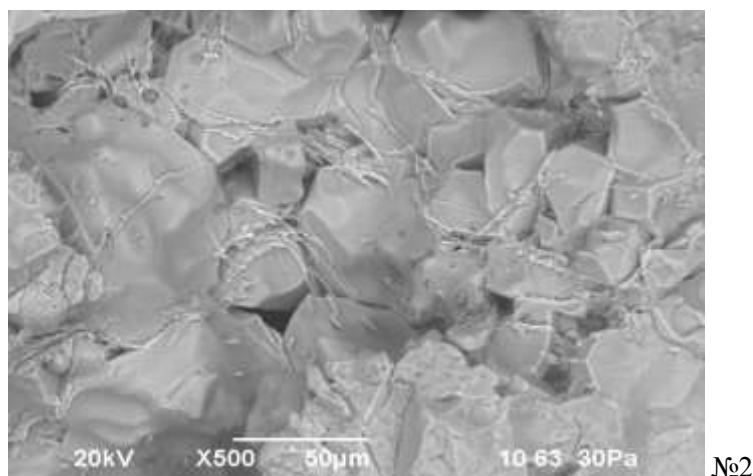

Рис. 2. Микрофотографии со сколов клинкеров, полученных из нетрадиционного сырья

В энергосберегающем составе смеси №2, лессовая порода заменена на отход угледобычи, а огарки на свинцовый шлак. На рисунке 2, представлена микрофотография клинкера, полученного из энергосберегающей сырьевой смеси, в которой лессовая порода заменена на отход угледобычи, а огарки на свинцовый шлак. Содержание свободного оксида кальция при $1350\text{ }^{\circ}\text{C}$ составила $1,74\%$. Микроструктура клинкера существенно отличается от микроструктуры клинкера, полученного из смеси традиционного состава. Кристаллизация минералов сравнительно четкая. Клинкер представлен крупнозернистым алитом, одновременно веден алит с включением белита. Наблюдается плохо закристаллизованный алит без правильных кристаллооптических очертаний. Мелкие кристаллы белита является белитом вторичного происхождения, образовавшимся результате разрушения алита с выделением свободного оксида кальция CaO . Промежуточной фазы достаточно много и она представлена в основном алюмоферритом кальция.

Анализ микрофотографии со скола клинкеров, полученного из нетрадиционной энергосберегающей сырьевой смеси «Известняк + (отход угледобычи + тефритобазальт (1:1) + свинцовый шлак» (рисунок 3) с разными коэффициентом насыщения $0,90$ и $0,95$.

На рисунке 3 представлено микрофотография со скола клинкера №5. Анализ микрофотографий позволяет сделать вывод, что кристаллизация минералов четкая, распределение их неравномерное. Наряду с участками, алит имеет правильную геометрическую форму, встречаются участки неопределенной формы. Белит представлен кристаллами круглой и овальной формы, на поверхности белитовых гранул наблюдаются трещины. Кристаллы алита крупной величины, достигающие до $100\text{-}140\text{ }\mu\text{m}$. Незначительное количество свинцового шлака ($2,57\%$) введенного в состав смеси, оказывает минерализующее действие. Это в совокупности с тефритобазальтом снижает температуру обжига с $1450\text{ }^{\circ}\text{C}$ до $1350\text{ }^{\circ}\text{C}$, содержание $\text{CaO}_{\text{своб}}$ снижается до $1,39\%$. Промежуточной фазы достаточно много и она представлена в основном алюмоферритом. Алюмоферриты кальция представлены светлыми игольчатыми кристаллами. Микрофотография клинкеров, полученных из сырьевой смеси «Известняк + (отход угледобычи + тефритобазальт (1:1) + свинцовый шлак» показано рисунке 3.

На рисунке 3 (клинкер №8) представлена микрофотография полученная со скола портландцементного клинкера, полученного из сырьевой смеси №8. Отличительной особенностью сырьевой смеси являются присутствие известняка отхода угледобычи и тефритобазальта 1:1 и свинцового шлака.

Кристаллизация минералов сравнительно четкая, распределения их неравномерное, зональное. Алит представлен кристаллами разных размеров и различной формы. Отличается также сростки кристаллов алита. Белит выкристаллизован в виде округлых и овальных кристаллов значительно меньшего размера, чем кристалла алита. На поверхности образца в достоточном количестве выкристаллизован алюмоферрит и алюминат кальция. Алюмоферриты кальция представлен светлыми и игольчатыми кристаллами, алюминат кальция темными кристаллами. При $KH=0,95$ содержание клинкерных минералов $\text{C}_3\text{S} - 68,2\%$, $\text{C}_2\text{S} - 9,18\%$, $\text{C}_3\text{A} - 6,32\%$ и $\text{C}_4\text{AF} - 11,24\%$.

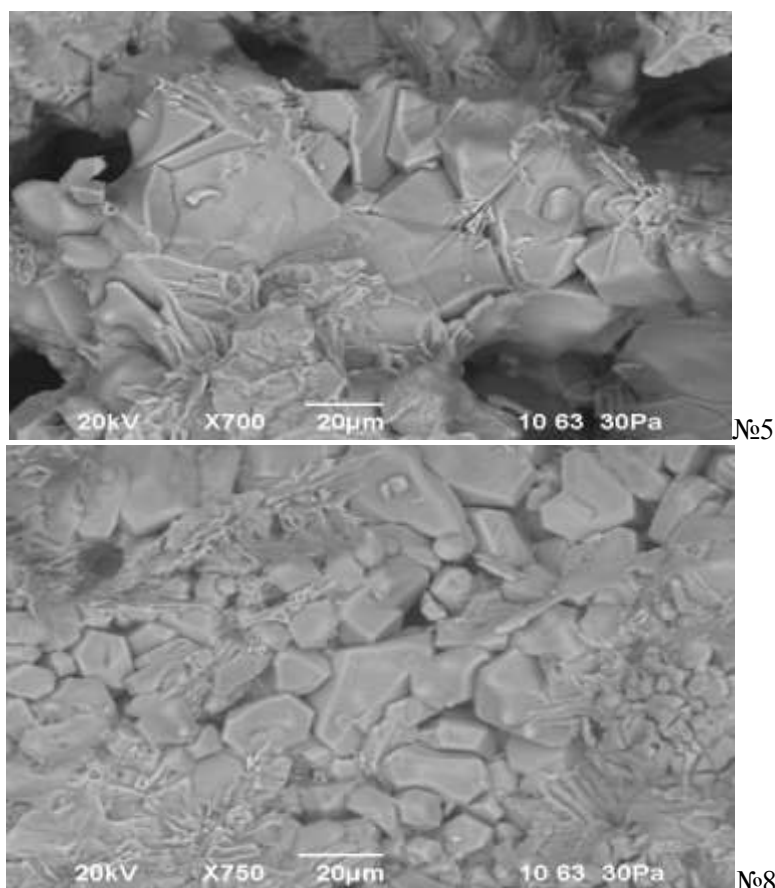

Рис.3. Микрофотографии со сколов клинкеров, полученных из сырьевой смеси «Известняк + (отход угледобычи + тефритобазальт (1:1) + свинцовый шлак»

Таким образом, с изучением структуры и свойства клинкеров показало, что отход угледобычи, тефритобазальт и свинцовый шлак улучшают процесс обжига и структуру клинкеров. В клинкерах величины кристаллы алита представлены до 100-140 мкм. Белит представлен кристаллами круглой и овальной формы. Промежуточной фазы достаточно много и она представлена в основном алюмоферритом кальция. Алюмоферриты кальция представлены светлыми игольчатыми кристаллами.

Литература

1. Классен В.К. Обжиг цементного клинкера. – Красноярск: 2012.– 326 с.
2. Классен В.К., Борисов И.Н., Мануйлов В.Е. Техногенные материалы в производстве цемента: монография. – Белгород: Изд-во БГТУ, 2008. – 126 с.
3. Таймасов, Б.Т. Химическая технология вяжущих материалов 1 том: Учебник. – Алматы: Эверо, 2015. – 332 с. 2 том. – 152с.
4. *Taimasov B.T., Sarsenbayev B.K., Khudyakova T.M., Kolesnikov A.S., Zhanikulov N.N.* Development and Testing of Low-Energy-Intensive Technology of Receiving Sulphate-Resistant and Road Portlandcement // *Eurasian Chemico-Technological Journal* 19, 2017, №4, P.347-355.
5. Шадров В.И. «Растровый электронный микроскоп JSM-6490LV с системами энергодисперсионного микроанализа INCA Energy». – Шымкент, 2014. – 64 с.
6. Таймасов Б.Т., Худякова Т.М., Жаникулов Н.Н., Хашимов А.Н. Процессы клинкерообразования в малоэнергоёмких сырьевых шихтах // *Цемент и его применение* №1, Санкт-Петербург, 2018., С.170-174.

УДК 631.6.02

НОВЫЕ КОНСТРУКЦИИ РЫБОПРОПУСКНЫХ СООРУЖЕНИЙ ПРИМЕНЯЕМЫХ В ВОДНОМ ХОЗЯЙСТВЕ**Койбаков С.М., Жоламанов Н.Ж., Абдиров М.***Таразский государственный университет имени М.Х.Дулати, Тараз*

В Республике Казахстан интенсификация сельскохозяйственного производства на базе мелиорации земель получила широкое развитие. Оросительные системы, включающие гидротехнические сооружения и оросительную сеть, в результате эксплуатации которых могут возникнуть проблемы, связанные с конструкциями. Мы ниже представляем несколько новых конструкции гидротехнических сооружений применяемых в водном хозяйстве, полученные учеными Таразского государственного университета имени М.Х.Дулати.

Первая полезная модель относится к речным гидротехническим сооружениям, а именно к устройствам для пропуска рыбы из одного бьефа гидроузла в другой.

Известны рыбоходные шлюзы [1] содержащие участок реки, превращенный в камеру шлюза, верхнего оголовка, нижнего оголовка и обводного канала с затворами. Эти сооружения непридунительного действия, но работа их циклична. В условиях малых рек шлюзовой камерой может быть участок реки по всей ширине. В составе больших гидроузлов шлюз можно посторить на обводном канале (нерестово-проходные каналы). Общими недостатками вышеперечисленных рыбопропускных сооружений являются: значительная их длина и неудовлетворительные экономические показатели, трудность размещения входной части вблизи миграционного пути, что снижает эффективность их работы.

Известно также рыбопропускное сооружение [2], включающее размещенные между верхним и нижним бьефами гидроузла рабочую камеру с затворами, выходную камеру, рыбонакопитель и рыбонаправляющее устройство в виде лотка, выполненного в дне нижнего бьефа под острым углом к оси рыбонакопителя и примыкающего верховым концом к нему.

Недостатком этого рыбопропускного сооружения с рыбонаправляющим устройством является различное, не согласованное ориентирующее действие на рыб рыбонаправляющих лотков-прорезей, которые ориентируют рыб на движение по динамической оси потока. Из-за различной направленности этих двух, основных для рыб ориентиров, снижается эффективность привлечения рыб в рыбопропускное сооружение и, тем самым его производительность.

Цель полезной модели – усовершенствование и упрощение конструкции устройства, повышение эффективности привлечения рыб в рыбонакопитель.

Поставленная задача решается за счет того, что для гарантии надежной и устойчивой работы рыбопропускного сооружения, их делают лестничными в виде ступенчатых лотков [3]. Они состоят из отдельных бассейнов следующих размеров: ширина – 1,2...13,5, длина – 2...2,5м, глубина воды – 1,2...1,75м, перепад – 0,3-0,5м для осетровых и сазановых и 0,15...0,25м для судака, марийнка, карась и т.д. В поперечных стенках, разделяющих бассейны, устраивают вливные отверстия, которые располагают поочередно то у правой, то у левой стенок (для осетровых – у дна, для сазанов – у поверхности). Размеры отверстий от 0,2x0,3 до 1x1,5м. А также для повышения эффективности привлечения рыб, дополнительно с обеих сторон ступенчатых лотков делают транзитную часть в виде быстроготока. Это делается для рыб больших размеров, которые привыкли самостоятельно выбираться по гладкой поверхности вверх.

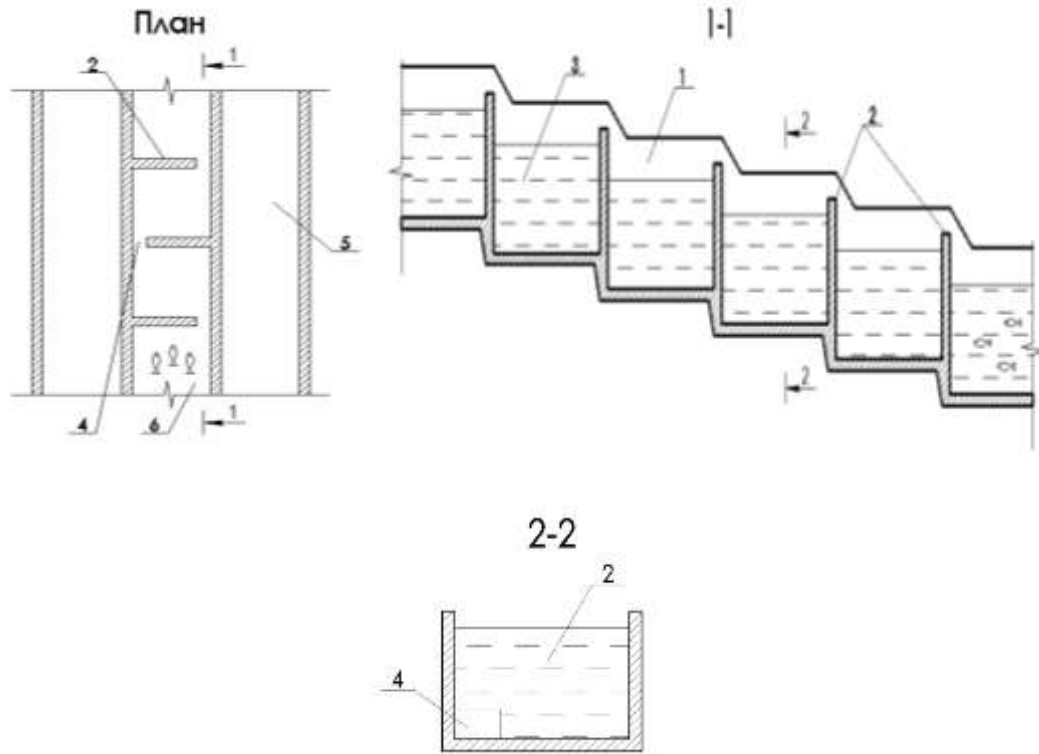
Требуемый результат достигается путем устройства рыбопропускного сооружения лестничными в виде ступенчатых лотков, состоящие из отдельных бассейнов следующих размеров: ширина – 1,2...13,5, длина – 2...2,5м, глубина воды – 1,2...1,75м, перепад – 0,3-0,5м для осетровых и сазановых и 0,15...0,25м для судака, сельди и т.д, а также в поперечных стенках, разделяющих бассейны, устраивают вливные отверстия, которые располагают поочередно то у правой, то у левой стенок (для осетровых – у дна, для сазанов – у поверхности). А также для повышения эффективности привлечения рыб, дополнительно с обеих сторон ступенчатых лотков делают транзитную часть в виде быстроготока для рыб больших размеров, которые привыкли самостоятельно выбираться по гладкой поверхности вверх [3].

На рис.1 приведен план рыбопропускного сооружения в виде ступенчатых лотков, в разрезе I-I продольный профиль и II-II поперечный разрез ступенчатого лотка.

Рыбопропускное сооружение состоит из продольной стенки 1, поперечной стенки 2, ступенчатых лотков 3, вливных отверстий 4 и транзитной части с обеих сторон ступенчатых лотков в виде быстроготока 5.

Устройство работает следующим образом.

Устройство рыбопропускного сооружения сделанные лестничными в виде ступенчатых лотков 3, состоящие из продольных 1 и поперечных 2 стенок делается для успешного прохождения рыб из одной стенки к другой. Вплывные отверстия 4, устраиваемые в поперечных стенках 2, располагаемые поочередно то у правой, то у левой стенок - благоприятно действуют для миграции рыб вверх по течению. Транзитная часть в виде быстротока 5 с обеих сторон ступенчатых лотков устраивается для рыб больших размеров, которые привыкли самостоятельно выбираться по гладкой поверхности вверх, не попадая в бассейн-лотки (ступенчатые лотки).

Цель полезной модели - усовершенствование и упрощение конструкции устройства, повышение эффективности привлечения рыб в рыбонакопитель.

Поставленная задача решается за счет того, что для гарантии надежной и устойчивой работы прудкового рыбопропускного сооружения, их делают несколько больше, чем бассейны в лестничных рыбопропускных сооружениях. Между прудками устраивают соединительные каналы, падение уровня которых в зависимости от вида рыб назначают в пределах 0,4-1,66 м. Такие рыбопропускные сооружения, разработанные в скальном грунте или построенные и вымощенные камнем, напоминают горные речки с плесовыми углублениями, работают как горные речки с плесовыми углублениями, т.е. как естественные речки с небольшим уклоном [4].

Требуемый результат достигается путем устройства прудкового рыбопропускного сооружения в виде бассейнов-прудков размером $b \times l \times h = 3 \times 5 \times 1,5$ м (где b – ширина, l – длина и h – глубина бассейна-прудка). Между прудками устраивают соединительные каналы, падение уровня которых в зависимости от вида рыб назначают в пределах 0,4-1,66 м. На построенных прудковых рыбопропускных сооружениях преодолевается напор от 3 до 22 м, глубина соединительных каналов 0,6...0,75 м.

Прудковое рыбопропускное сооружение состоит из гидроузла, устье рыбопропускного сооружения (вход), бассейна прудка, соединительных каналов 4 и выходной оголовки.

Устройство работает следующим образом.

Прудковое рыбопропускное сооружение расположенное возле гидроузла, в верхнем бьефе через устье рыбопропускного сооружения (вход) пропускает рыб в бассейны прудка разных напоров, увеличивающийся с каждым бассейном, соединительными каналами между бассейнами и в выходной оголовке рыбы благополучно преодолевая напор нескольких метров, спокойно продолжают свой путь далее против по верхнему течению реки.

Осуществление предлагаемых устройств вполне возможно с использованием имеющихся технических средств на основе современного уровня техники и знаний, так как конструкция прудкового рыбопропускного сооружения довольно проста, а реализация подобных устройств давно и хорошо освоена соответствующими предприятиями различных уровней.

Литература

1. Розанов Н.П. и др. Гидротехнические сооружения. - М.: Агропромиздат, 1985, С.373-375, рис. 13.9
2. Шкура В.Н. Рыбопропускные сооружения низконапорных гидроузлов. Новочеркасск.: Дон, 1979, С.24-65.
3. Жоламанов Н.Ж., Койбаков С.М., Джолдасов С.К. и др. Рыбопропускное сооружение. Полезная модель №3883 от 05.12.2018г.
4. Жоламанов Н.Ж., Койбаков С.М., Джолдасов С.К. и др. Прудковое рыбопропускное сооружение. Полезная модель №4098 от 05.12.2018г.

ӘОЖ 626.8

КӨПОРЛЫ ҚҰМШАҒАЛТҰТҚЫШТАРДЫ ЗЕРТТЕУ НӘТИЖЕЛЕРІ

Жолдасов С.Қ., Тәттібаев С.Ж.

М.Х.Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университеті, Тараз

Мақсатқызы Ж.

Тараз гуманитарлық-техникалық колледжі, Тараз

Таулы және тау бөктерінде орналасатын көпорлы құмшағалтұтқышпен тосқын-тасындыларды тұту механизмі өте күрделі құбылыс болып табылады. Бұл, жалғыз орға бөлшектердің түсуімен анықталатын, көптеген және әртекті факторлармен (дәйектермен) қатар, орлар санының тасындыларды тұтуға әсері мен олардың өзара орналасуын ескеретін сипаттамалар да қосылуымен түсіндіріледі. Көпорлы құмшағалтұтқыштардың жұмыстарын талдау, және де Р.Ж.Жолаев, П.А.Понерлермен жасалған бірорлық құрылымдарды тәжірибелік зерттеу материалдары негізінде, көпорлы құмшағалтұтқыш тасындыларының жеке фракцияларын тұту коэффициентіне арналған байланыстылықты төмендегідей жалпы түрде жазуға болады:

$$\sum \alpha = f(\nu, \omega, d, \gamma_{\beta}, \gamma_H, b_T, h_T, k, n, L), \quad (1)$$

мұнда ω - тасынды түйіршіктерінің (фракцияларының) орташа гидравликалық ірілігі; d - тасынды түйіршіктерінің орташа диаметрі; γ_{β}, γ_H - тиісінше су мен тасындылардың үлестік салмағы; b_T - орлардың ені; h_T - ордың тереңдігі; n - орлар саны; L - орлар арасындағы арақашықтық.

Факторлардың әрбірінің тасындыларды тұтуға тигізер әсері бірдей деп айтуға болмайды, ал кейбіреулерінің тіпті мардымсыз, немесе құрылымның конструкциясын тиісінше түрлендіру және модельдеу кезінде ескермесе де болады. Оның ішінде, тендеуге енетін γ_{β}, γ_H шамалары, модельдік және де болмыстық жағдайларда іс жүзінде тұрақты болып қалады, сондықтан оларды қарастырмаса да болады. Қалған сипаттамалардың тасындыларды тұтуға әсері экспериментальдық жолмен анықталған болатын.

Бірқатар ғалымдардың зерттеу нәтижелері төмендегідей деректер көрсетті, орлардың санын ұлғайту, тасындылардың жеке фракцияларын тұту коэффициентін 2-3,5 есе көтеруге мүмкіндік беретін факторлардың бірі болып табылады. Сонымен бірге, транзиттік ағынның Фруд санының шамасы 1,0-ден асқан кезде ұсақ тасынды түйіршіктерін (тәжірибелерде мөлшері 0,5 мм-ден кіші) тұту кезінде, орлардың санын ұлғайтудан ең үлкен тиімділікке қол жеткізіледі. Бұл жағдайларда, ұсақ тасындылардың негізгі массасы ($\omega/\nu < 0.05 - 0.03$) бірінші ордан кейін тұтылады, олардың үлесіне құрылыммен тұтылған жалпы тасынды мөлшерінің 70-75% келеді. Бірінші орға іс жүзінде $\omega/\nu > 0.10$ мөлшердегі тасындылардың барлығы дерлік түседі.

Бірақ, тәжірибелер көрсеткендей, каналда төрт орды орнату, орлар санын ұлғайту есебінен құрылыммен тасындыларды тұту коэффициентін көтеру мүмкіндігін іс жүзінде жояды, сондықтан көпорлы құмшағалтұтқыштарда орлар санын төрттен артық емес етіп жобалау керек.

Көптеген зерттеу нәтижелері көрсеткендей, әртүрлі тасынды түйіршіктерін құрылым құрамындағы ордың ұтымды ең ауқымды тұту шамасының ені 0,8-1,0 м аралығында жатыр (болмыстық жағдайларда). Ордың ені көрсетілгеннен төмен болса, тасындыларды тұтудың күрт төмендейтіні байқалады. Тәжірибелердің негізінде, ор ішінде бір тұрақты бұрандалы ағыс түзілуі мен тасындылардың ең көп тұтылуын қамтамасыз ететін, ордың тереңдігі мен ені арасындағы ең ұтымды қатынас $h_T / b_T = 0.8 - 1.4$ алынды.

Құмшағалтұтқыш өтімін бөлу коэффициентінің k шамасына байланысты түпкі тасындыларды тұту коэффициентінің өзгеруі өте мардымсыз ғана әсер етті.

Зерттеулермен тағы да мыналар анықталды, салыстырмалы гидравликалық ірілігі $\omega/v < 0.10$ шамадағы тасындыларды тұту коэффициентіне канал түбінің салыстырмалы бұжырлығы да әсер етеді. Көрсетілген салыстырмалы гидравликалық ірілік мәні алмағайып болып табылады және ілеспе күйдегі қозғалысқа арна табанымен бөлшектерді тартудан өтпелі шекараны анықтайды, бұл кезде тасындыларды тұтуға ағынның тігінен пульсациялық жылдамдық құраушысының шамасы айтарлықтай әсер ететінін айту керек. $\omega/v > 0.10$ мөлшердегі тасындылар үшін құрылыммен оларды тұтылуын анықтайтын негізгі факторлардың бірі болып, бөлшектердің орташа диаметрі саналады. $b_T / d < 20$ қатынасы шамасы кезінде тасындылардың орға түсуінің күрт төмендеуі байқалады.

Сондықтан, тасындыларды мүмкіндігінше көп тұтуды қамтамасыз ету мақсатында, $b_T / d_{\max} > 20$, бұл жерде $d_{\max}$ - ағындағы тасындылардың ең ірі түйіршіктерінің мөлшері.

Шекаралық қабат теориясына сәйкес, сұйық айналып өтетін бөліктің ұзындығы бойынша үйкелістің үлестік жанама кедергілігі өзгеруі төмендегі теңдеу түрінде жазылады:

$$\tau = 0,5 \rho v^2 \left(2,87 + 1,58 \ln \frac{x}{\Delta} \right)^{-2,5} \quad (2)$$

бұл жерде ρ - судың тығыздығы; Δ - түпкі бұжырлық жоталары биіктігі; x - ордың кіру ернеуінен (біздің жағдайда ордың төменгі табалдырығынан) қарастырылатын қимаға дейінгі есептелетін арақашықтық.

Бұдан шығатыны x мәні артқан сайын, τ шамасы төмендейді.

Бізге белгілі, шекаралық қабат турбуленттік ағындағы құйынды қозғалыс түзілу туындайтын облыс болып табылады, құйынды қозғалыс шекаралық қабаттың кинематикалық түзілімін қалыптастырады, және сонысымен ағындағы қатты бөлшектердің таралуы мен қозғалу сипатына әсер етеді. Бұдан шығатыны, төменгі табалдырықтан τ шамасын төмендету есебінен орды алып тастағанда, құйынды ақпаның кинетикалық энергиясы, және де ағынның ілеспе тасындылармен қанығу деңгейі төмендеуі керек, бұл тыныштандыру бөлігіндегі ағынның тереңдігі бойынша тұнбалылық өзгеруінің эксперименталдық деректермен расталады (I,II,III және IV тұстамалары, тыныштандыру бөлігінен бастап тиісінше $\frac{x}{\Delta} = 10, 100, 300$ және 500 салыстырмалы арақашықтарында орналасқан).

Тыныштандыру бөлігі ұзындығының тасындылардың ағындағы қозғалысқа әсерін тікелей талдау мақсатында, сұйық қалыңдығындағы түйіршіктер концентрациясы кескіні үшін профессор В.Н.Гончаров теңдеуі пайдаланылды [2]:

$$\frac{\rho_n}{\rho_0} = \left(1 - \frac{y}{H} \right)^{\frac{\alpha_2 \omega}{v_*}} \quad (3)$$

бұл жерде ρ_n - ағынның түбінен y арақашықтықта құм түйіршіктерінің концентрациясы; ρ_0 - арна табанындағы түйіршіктер концентрациясы; v_* - арна түбіндегі ағындағы құйын бөлінуі жылдамдығының ең үлкен шамасы; α_2 - ағындағы тұнбалылық таралуын ескеретін коэффициент, оны келесі өрнекпен түрлендіруге болады

$$\frac{\rho_n}{\rho_0} = \left(1 - \frac{y}{H}\right)^{\frac{0,342\alpha_2}{\varphi} \sqrt{\frac{gd}{v^2}} \left(2,87 + 3,64 \lg \frac{x}{\Delta}\right)^{1,25}} \quad (4)$$

мұнда φ - бөлшек турбуленттілігінің параметрі.

Жоғарыдағы (4) теңдеуі тыныштандыру бөлігіндегі $\frac{x}{\Delta}$ оның салыстырмалы еніне байланысты ағынның тереңдігі бойынша ағын тұнбалылығы таралуының заңдылықтарын көрсетеді. Бұл теңдеуді талдау нәтижесі мынаны көрсетеді, тыныштандыру бөліктері ұзындығы бойынша ілеспе тасындылармен ағынның қанығуы төмендейді. 4-суретте бұл жақсы көрінеді, онда (4) теңдеуді шешу нәтижесінде алынған және дәл сол нүктелердегі салыстырмалы тұнбалылықтың тәжірибелік мәндерінен тұрғызылған, ағындағы және тыныштандыру бөлігіндегі тасындылар концентрациясының қималары көрсетілген.

Ілеспе бөлшектердің шөгуге нәтижесінде арна табанында олардың концентрациясы өседі. Бұл кезде тыныштандыру бөліктерінің ұзындығы бойынша арна түбі маңындағы тұнбалылық ұлғаюының заңдылығы, шамамен келесі байланыстылықпен өрнектеледі:

$$\frac{\rho_0}{\rho_c} = 1 + \frac{0,342\alpha_2}{\varphi} \sqrt{\frac{gd}{v^2}} \left(2,87 + 3,64 \lg \frac{x}{\Delta}\right)^{1,25} \quad (5)$$

бұл жерде ρ_c - ағындағы орташа тұнбалылық.

Сонымен, тыныштандыру бөліктерінен ендіру, ағынның түбі маңы облысында тасындылар концентрациясы жиналуына ықпал етеді және құрылымға олардың түсуі үшін қолайлы жағдайлар тудырады. Мысалы, 2-суретте бөлек және жинақы жайғастыру нобайлары кезіндегі көпорлы құмшағалтұтқыштардың тасындыларды (тасындылардың орташа диаметрі 0,375 мм) тұту коэффициентінің өзгеруі көрсетілген, одан көретініміз, тыныштандыру бөліктерін (бөлек нобай) орнату, жылдамдық $v > 1,0$ м/с кезінде тасындыларды тұту коэффициентін 1,4-1,7 есе ұлғайтуға мүмкіндік берді. Тыныштандыру бөліктері әсіресе үлкен каналдарда Фруд саны 1,0-ден үлкен және тасындылар құрамы ұсақтүйіршікті болғанда, тиімді болады. Тыныштандыру бөліктерінің 0,5 мм-ден үлкен мөлшердегі бөлшектерді тұту әсері (тәжірибелерде) мардымсыз.

Осы салада жұмыс істейтін ғалымдармен жүргізілген эксперименталдық зерттеулер, көпорлы құмшағалтұтқыштар конструкциясы негізіне қойылған сілтемелерді толығымен растады.

Алынған нәтижелерді талдау, (5) өрнегі құрамына енетін сипаттамалар санын едеуір қысқартуға мүмкіндік берді және өлшемдіктер теориясы негізінде оны келесі түрге келтіруге мұрша берді:

тасынды бөлшектері $\omega/v > 0.10$ үшін

$$\Sigma\alpha_\omega = \varphi \left(\frac{gb_T}{v^2}, \frac{b_T}{d}, n \right) \quad (6)$$

тасынды бөлшектері $\omega/v < 0.10$ үшін,

$$\Sigma\alpha_b = \varphi \left(\frac{gb_T}{v^2}, \frac{\omega}{v}, \frac{d_{opm}}{H}, n \right) \quad (7)$$

бұл жерде d_{opm} - каналдағы $\omega/v > 0.10$ бөлшектердің орташа алынған диаметрі.

В.А.Афанасьевтің көпорлы құмшағалтұтқыштармен тасындыларды тұтудың эксперименталдық деректерін өңдеу нәтижесінде, және де Р.Ж.Жулаев, П.А.Понер, А.Б.Магайлардың бірорлық құмшағалтұтқыштармен тасындыларды тұту бойынша болмыстық тәжірибелік деректерін талдау негізінде, көпорлы құмшағалтұтқыштармен тасындылардың жеке фракцияларын тұту коэффициентін анықтау үшін (6) және (7) байланыстылықтары келесі түрге келтірілді [3]:

$$\Sigma \alpha_{\delta} = \lg \left[3,02n^{0,7} \left(\frac{gb_T}{v^2 d} \right)^{2/3} \right] \quad (8)$$

$$\Sigma \alpha_b = \lg \left[36,3n^{0,6} \left(\frac{gb_T}{v^2} \right)^{2/3} \left(\frac{\omega}{v} \right)^{3/4} \left(\frac{d}{H} \right)^{-1/5} \right] \quad (9)$$

(8) және (9) байланыстылықтары, $\Sigma \alpha$ шамасы 0-ден 1,0 өзгеру аралығында расталады.

Көпорлы құмшағалтұтқыштармен тасындыларды жалпы қосынды тұту коэффициенті төмендегі өрнектен табылады:

$$\alpha_0 = \Sigma \alpha_1 p_1 + \Sigma \alpha_2 p_2 + \dots + \Sigma \alpha_i p_i, \quad (10)$$

бұл жерде p_i - тасындылар құрамындағы түйіршіктердің үлестік салмағы.

Ғылыми еңбекте көпорлы құмшағалтұтқыштарда тасындыларды түйіршік құрамы жағынан тұту процесіндегі физикалық құбылыстарды зерттеудің нәтижелері келтірілген және әлі де анықтау мәселелері бар екені айтылады.

Әдебиет

1. Молдамуратов Ж.Н., Максатқызы Ж. Наносоперехватывающие сооружения работающие на основе винтообразного движения потока. «Су ресурстары және оларды қазіргі уақытта тиімді пайдаланудың өзекті мәселелері» атты «Үркімбаев оқулары-4» халықаралық-практикалық конференциясы материалдары, 22-23 қараша 2017 жыл.
2. Жолдасов С.Қ. Максатқызы Ж. Тау бөктері каналдарындағы тасындылармен күресу әдістері. «Перспективы развития современной науки» III-халықаралық ғылыми-практикалық конференциясы материалдары. Сеул. Оңтүстік Корея. 28-30 наурыз 2018 жыл.
3. Понер П.А., Афанасьев В.А. Борьба с наносами на оросительных каналах с высокими скоростями течения. Труды ТИИИМСХ, вып. 66, Ташкент, 1974.

УДК 54:547.7:546.185-325

СИНТЕЗ И ИДЕНТИФИКАЦИЯ ФОСФОРИЛИРОВАННОЙ БИЦИКЛИЧЕСКОЙ БИСМОЧЕВИНЫ ОКТАНОВОГО РЯДА НА ОСНОВЕ ГЛИКОЛУРИЛА И ДИФЕНИЛХЛОРФОСФИНА

Жуманов К.Б.

Таразский государственный университет им. М.Х. Дулати, Тараз

Бакибаев А.А., Панышина С.Ю.

Национальный исследовательский Томский государственный университет, Томск, Россия

Цой И.Г., Матниязова Г.К.

Таразский государственный университет им. М.Х. Дулати, Тараз

В последние десятилетия набирает силу химия бициклических бисмочевин (ББМ) благодаря их полифункциональности, что сделало эти соединения крайне привлекательными для синтеза на их основе разнообразных азотсодержащих гетероциклов, обладающих широким спектром практически ценных свойств [1-2]. Основные методы синтеза ББМ обобщены в обзорах [3-5].

Несмотря на многочисленные исследования последних лет в области химической модификации производных на основе бисмочевин, ряд вопросов региоселективного синтеза, в частности, фосфорилированных производных гликолурилов недостаточно разработан. В этой связи изучение реакций фосфорилирования позволит расширить границы, с одной стороны, практического применения новых фосфорсодержащих производных бисмочевин, а с другой стороны позволит решить ряд проблем теоретического характера.

Авторами [6] были исследованы возможности фосфорилирования гликолурила. В качестве фосфорилирующего агента использовали широко известный полный эфир фосфористой кислоты - триэтилфосфит. По мнению авторов, реакция протекает ступенчато с образованием продуктов моно- и дифосфорилирования.

Также был проведен кислотный гидролиз дифосфоната с трибромсиланом в ацетонитриле, приводящий к соответствующей дифосфоновой кислоте - 2,6-диацетил-2,4,6,8-тетраазабицикло[3.3.0]октан-3,7-диондифосфоновая кислота с выходом 93% [6].

Известна реакция взаимодействия тетраметилолгликолурила с четырехкратным количеством трибромида фосфора в инертной среде с использованием в качестве растворителя дихлорметана в результате которой был получен 6-ди (бромметил)-4,8-дигидрокси-2,4,6,8-тетраазабицикло [3.3.0] октан-3, 7-дион [6].

Также для фосфорилирования тетраметилолгликолурила авторы [6] использовали в качестве фосфорилирующего агента хлорангидрид диметилфосфорной кислоты. Проведение реакции тетраола в среде абсолютного бензола с двумя эквивалентами хлорфосфата и пиридина в качестве акцептора хлористого водорода показало, что реакция протекает с сильным разогреванием, требующим значительного охлаждения, растворитель отогнали. Таким образом, впервые с помощью несложных превращений на основе тетра-N-метилолгликолурила синтезированы новые полифункциональные соединения, обладающие достаточным потенциалом возможностей для дальнейшей функционализации и представляющие интерес в качестве объектов для исследования биологической активности.

Однако подробный анализ литературных данных показал, что, несмотря на неугасающий интерес к данной проблеме, на сегодняшний день практически мало исследованным является такое научное направление, как синтез и исследование новых производных бициклических бисмочевин с привлечением в качестве реагентов фосфорсодержащих соединений.

Нами впервые с помощью несложных превращений синтезирован новый полифункциональный комплекс на основе тетра-N-метилолгликолурила, обладающий достаточным потенциалом возможностей для дальнейшей функционализации, и представляющие интерес в качестве объектов для исследования биологической активности.

Для изучения возможности фосфорилирования тетраметилолгликолурила (ТМГУ) мы использовали дифенилхлорфосфин в качестве фосфорилирующего агента. Реакцию проводили в среде диметилсульфоксида в течении 3 часов при комнатной температуре. По окончании реакции выпал белый кристаллический осадок, плохо растворимый в воде и нерастворимый в органических растворителях. Структура соединения была идентифицирована методами ЯМР [7].

Также нами был синтезирован и идентифицирована структура фосфорного производного гликолурила **3**, где мы использовали в качестве фосфорилирующего реагента дифенилхлорфосфин **2** в мольном отношении к гликолурилу 1:2 (схема 1).

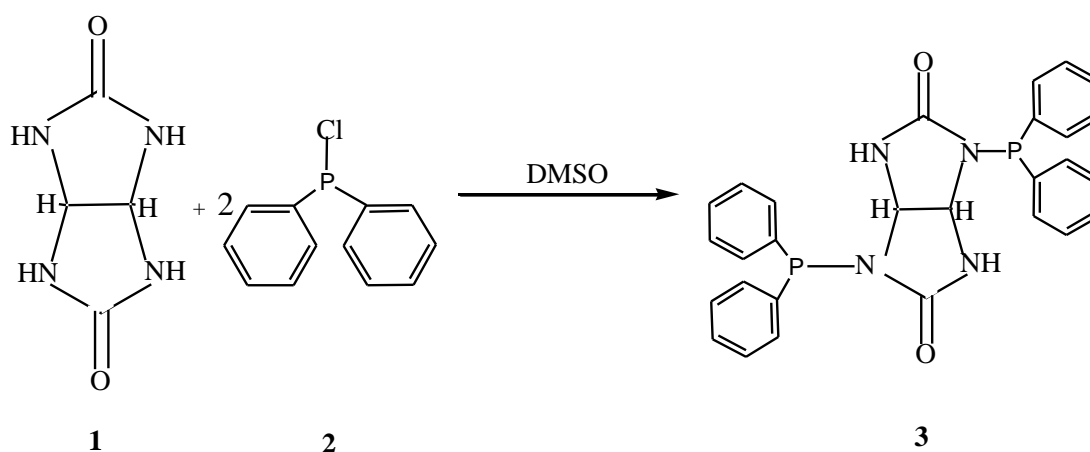

Схема 1

В спектре ЯМР ^1H полученного соединения гликолуриловые протоны Н-2 и Н-6 проявились двухпротонным синглетом при 5.22 м.д. Наличие синглетного сигнала вышеназванных протонов подтверждает симметричное относительно этих протонов фосфорилирование двух протонов гликолурила дифенилхлорфосфином. В ароматической области при 7.43-7.48 м.д. резонировали аминные протоны Н-3, 7 гликолуриловой молекулы. В этом участке спектра проявляются также 12

протонов ароматических колец. Оставшиеся 8 ароматических протонов наблюдаются мультиплетом при 7.68-7.72 м.д. (Рис.1).

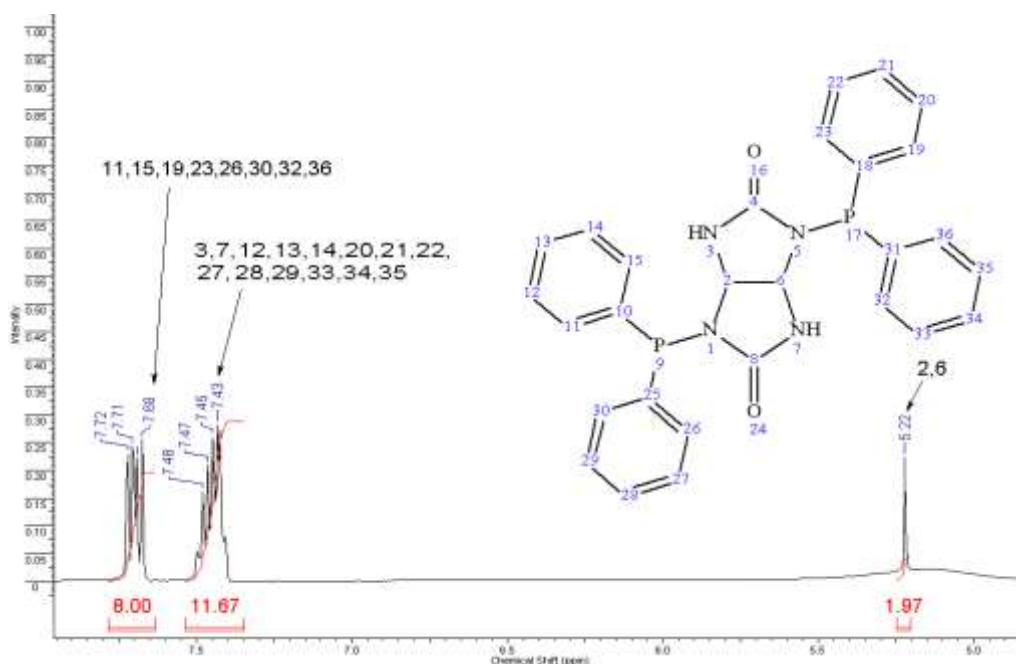

Рис. 1. ПМР спектр соединения 3

В спектре ЯМР ^{13}C соединения сигналы атомов углерода гликолурила проявились при 64.57 (C-2, 6) и 131.66 (C-4, 8) м.д. Ароматические мета-углеродные ядра резонировали при 128.44 м.д., орто- и пара-углеродные ядра проявились при 131.57 м.д. Фенильные углеродные атомы, которые связаны с атомом фосфора (C-10, 18, 25, 31), проявились двумя сигналами при 134.95 и 136.29 м.д. из-за расщепления с магнитно-восприимчивыми ядрами фосфора ^{31}P .

Строение соединения было подтверждено также методом двумерной спектроскопии ЯМР COSY (^1H - ^1H), позволяющим установить спин-спиновые взаимодействия гомоядерной природы. Наблюдаемые корреляции в молекуле представлены на схеме (Рис.2). В спектрах COSY (^1H - ^1H) наблюдаются спин-спиновые корреляции через три связи соседних ароматических протонов фенильных ядер ^1H - ^1H с координатами 7.44, 7.70 и 7.70, 7.43 (Рис.3).

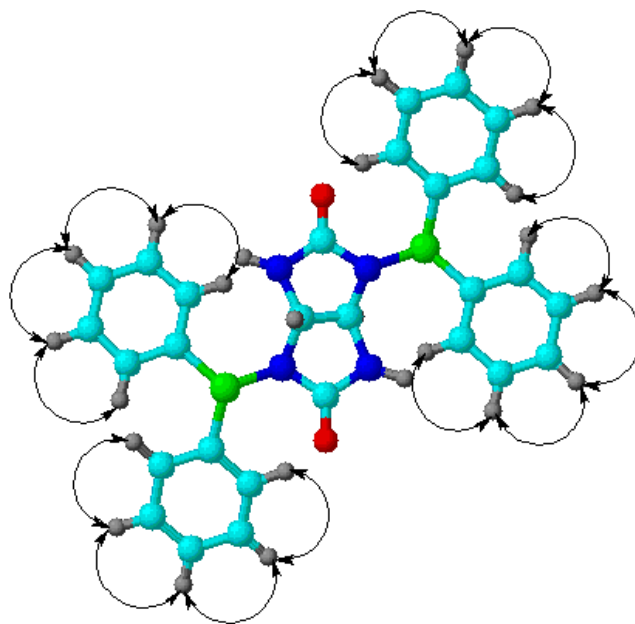

Рис. 2. Схема корреляций в спектре COSY

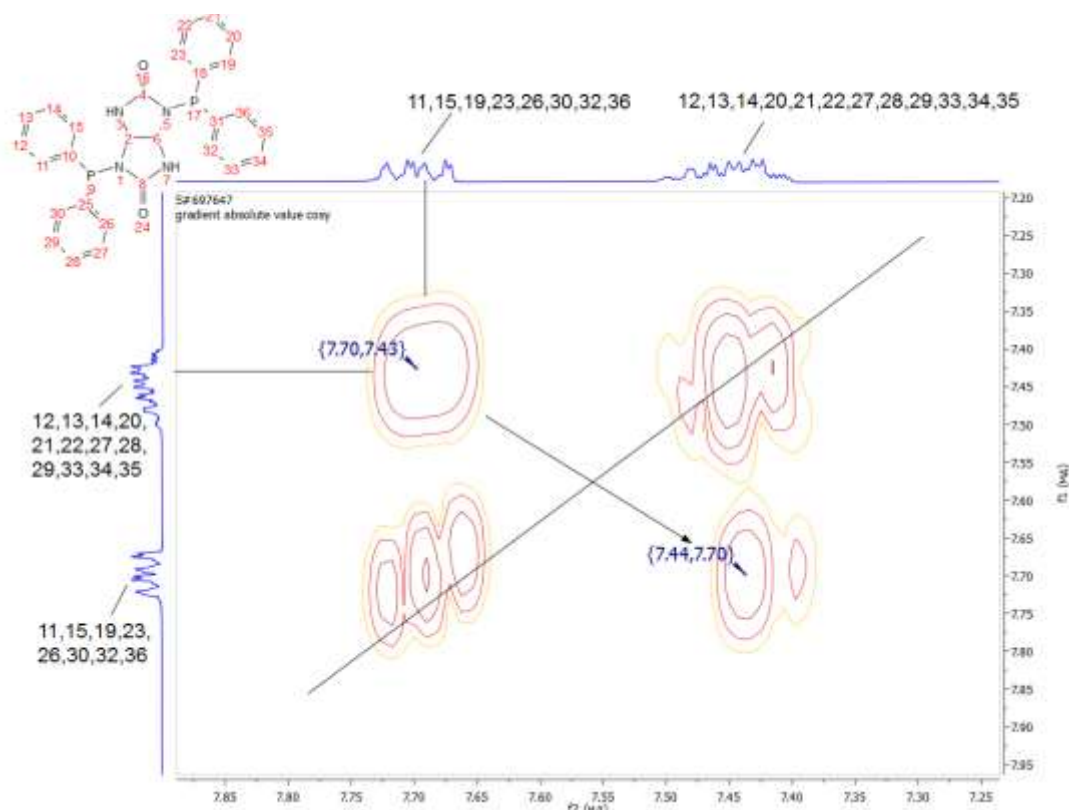

Рис. 3. Фрагмент спектра COSY соединения 3

Экспериментальная часть

Спектры ЯМР ^1H и ^{13}C снимали на спектрометре JNM-ECA Jeol 400 (частота 399.78 и 100.53 МГц соответственно) с использованием растворителя ДМСО- d_6 . Химические сдвиги измерены относительно сигналов остаточных протонов или атомов углерода дейтерированного диметилсульфоксида.

Синтез фосфорилированного гликолурила. В трехгорлую круглодонную колбу, снабженную холодильником, капельной воронкой и магнитной мешалкой, поместили 1,42 г (0,01 моль) гликолурила **1**, 10 мл диметилсульфоксида. При гомогенизации смеси по каплям добавляли 4,5 г (0,02 моль) дифенилхлорфосфина **2**. Реакция протекает с выделением тепла и газа. Реакционную массу выдерживали в течении 3 часов при комнатной температуре. Выпадает осадок - твердое кристаллическое вещество, плохо растворимое в воде и в органических растворителях. Выпавший осадок промывали водой. Спектр ЯМР ^1H , δ , м.д. (J, Гц): 5.22 с (2H, H-2, 6), 7.43-7.48 м (14H, H-3, 7, 12, 13, 14, 20, 21, 22, 27, 28, 29, 33, 34, 35), 7.68-7.72 м (8H, H-11, 15, 19, 23, 29, 30, 32, 36). Спектр ЯМР ^{13}C , δ , м.д.: 64.57 (C-2, 6), 131.66 (C-4, 8), 128.44 (C-12, 14, 20, 22, 27, 29, 33, 35), 131.57 (C-11, 13, 15, 19, 21, 23, 26, 28, 30, 32, 34, 36), 134.95-136.29 (C-10, 18, 25, 31). Спектр ЯМР ^{31}P , δ , м.д.: 24,08.

Литература

1. She N-F., Meng X-G., Gao M., Wu A-X., Isaacs L. Tetrameric molecular bowl assembled from glycoluril building blocks // Chem. Commun. – 2008. №27. – P.3133-3135.
2. Isaacs L. Cucurbit[n]urils: from mechanism to structure and function // Chem. Commun. – 2009. №6. – P.619-629.
3. Petersen H. // Synthesis. – 1973. – Vol.5. – P. 243-292.
4. Лебедев О.В., Хмелбницкий Д.И., Епишева Л.В. и др. В кн. Целенаправленный поиск новых нейтропных препаратов. – Рига: Зинатне, 1983. – С. 81-93.
5. Бакибаев А.А., Яговкин А.Ю., Вострецов С.Н. // Успехи химии. – 1998. – Т. 67. - №4. – с. 333-353.

6. Тайшибекова Е. К.. Автореф. диссертации на соискание ученой степени доктор философии (PhD) по специальности 6D060600 – Химия, Фосфорорганические производные на основе аминотиазолов и гликолурила.-Караганда, 2015.-188 с.
7. К.Б. Жуманов, А.А. Бакибаев, С.Ю.Паньшина, И.Г.Цой, Г.К.Матниязова. Синтез и идентификация фосфорилированного комплекса на основе тетраметиллогликолурила. Материалы международного научно-методического журнала «Global science and innovations 2019:Central asia», Нур-Султан, Казахстан, 2019 г.

УДК 621.762

ИССЛЕДОВАНИЕ ОСНОВНЫХ ФИЗИКО-ХИМИЧЕСКИХ СВОЙСТВ МЕТАЛЛИЧЕСКИХ ПОРОШКОВ

Зиядуллаева Х.М.

Каршинский агропром. Колледж, Г. Карши, Узбекистан

Металлические порошки находят все большее широкое применение в народном хозяйстве. Наряду с другими отраслями в машиностроительной промышленности металлические порошки все больше находят широкое применение.

Однако при использовании порошковых материалов необходимо знать их свойства.

Свойства спеченных изделий и технологический процесс их изготовления во многом зависят от комплекса свойств исходных порошков, которые принято делить на три основные группы: химические, физические, технологические [1].

Химические свойства одно из основных свойств металлических порошков. Химические свойства порошков состоят из целых ряд показателей.

Химический состав- это содержание основного металлов порошке, а также различных примесей, механических загрязнений и газов.

Чистота порошка считается удовлетворительной, когда содержание основного металла составляет 98...99 %[1]. Примеси обычно представляют собой твердые растворы или химические соединения входящих в сплав металлов. К механическим загрязнениям относятся продукты износа дробильных и размалывающих агрегатов. Присутствие в порошках трудно восстанавливаемых оксидов (Сг, Мп, Тi, Si, Al) нежелательно, так как затрудняет прессование и спекание. Оксиды, легко восстанавливаемые водородом (Fe, Cu, Ni, W), способствуют хорошей спекаемости. Газы в металлических порошках повышают их хрупкость и, следовательно, ухудшают прессуемость[1].

Таким образом, химический состав порошка оказывает влияние не только на свойства готового изделия, но и на технологию его изготовления.

Особенностью химического состава является его непостоянство, так как при хранении в порошковой массе обычно происходит окисление. Неслучайно для железного порошка техническими условиями предусматривается железо общее $Fe_{общ}$ и железо металлическое $Fe_{мет.}$: разница между этими показателями характеризует количество железа в оксидах[1].

Пирофорность- это способность порошков самовозгораться на воздухе. Она зависит прежде всего от химической природы металла.

Порошки большинства металлов не представляют опасности самовозгорания. Поэтому назовем лишь те, которые обладают наибольшей пирофорностью,- это мелкие порошки железа и других металлов.

Следует подчеркнуть, что способны к самовозгоранию только тонкие порошки. Например, порошок железа с насыпной плотностью больше 1 г/см^3 практически не обладает пирофорностью, а с насыпной плотностью менее $0,5 \text{ г/см}^3$ легко самовозгорается[1].

Токсичность в компактном состоянии большинство металлов безвредны, но в виде порошка почти все они в той или иной мере ядовиты. Отравляющее действие порошок оказывает, попадая в легкие или кровь человека. Наибольшую опасность представляют самые тонкие порошки[1].

Эти показатели имеют огромное влияние на химические свойства металлических порошков.

Физические свойства металлических порошков состоят в основном из таких показателей которые характеризуют физические единицы измерения.

К физическим свойствам относятся форма частиц, размер, гранулометрический состав, удельная поверхность частиц, плотность, микротвердость.

Формы частиц- зависит от метода получения порошков и оказывает существенное влияние на их технологические свойства: насыпную плотность, текучесть, прессуемость, а также на прочность, плотность и однородность прессовок.

При использовании металлических порошков особое место имеет размер частиц, которое зависит от шихты порошка.

Удельная поверхность частиц- суммарная поверхность всех частиц в единице массы или объема порошка-зависит от формы и размеров частиц и является характеристикой развитости поверхности порошка[1].

Плотность порошка необходим при обеспечении прочности разрабатываемой конструкции. Из литературных источников ясно При подсчете плотности порошка, исходя из удельной плотности металла, и сопоставление полученной величины с фактической обнаруживается существенная разница, которая объясняется наличием в порошках оксидов и внутренних пор. Определение плотности порошков производится пикнометрическим методом[1].

Микротвердость – показатель, который не обходимо обеспечивается при обработке металлических порошков. Микротвердость порошка характеризует склонность к деформированию.

В ходе исследований для определения гранулометрического состава использовали ситовой и микроскопические анализы.

Сущность микроскопического анализа заключалась в определении зернистости порошков. С помощью оптического микроскопа измеряли частицы порошков размером 0,4 ... 80 мкм.

Физико-химические свойства металлических порошков необходимо знать при использовании деталей и изделий из них. Так как, порошковая металлургия является перспективным при использовании различных отраслях народного хозяйства.

Литература

1. Гропянов А.В., Ситов Н.Н., Жукова М.Н. Порошковые материалы: учебное пособие / ВШГЭ СПбГУПТД. - СПб., 2017. - 74 с.

ӘОЖ 631.459

ГИДРОТЕХНИКАЛЫҚ ҚҰРЫЛЫМДАР ҚАУІПСІЗДІГІНІҢ ЖАҒДАЙЫН ТАЛДАУ

Кадрешов Е.Ж., Естаев Қ.Ә., Жарас Р.Ж.

М.Х. Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университеті, Тараз

Қазіргі таңда біздің елімізде пайдаланып жатқан гидротехникалық құрылымдардың (имараттардың) 70-80 пайызы тозығы жеткен, қирау алдында тұрған жүйелер. Қазақстан Республикасында пайдаланылып жатқан су нысандарының басым бөлігі тау бөктері аймағында орналасқан. Сол себепті, олардың қауіпсіздігіне өте жіті назар аударылады. Гидротехникалық құрылымдардың (ГТҚ) қауіпсіздігіне әсер ететін негізгі факторларға келесі мәліметтерді жатқызуға болады: ГТҚ пайдалану ұзақтығы, құрылымдардың техникалық жағдайы және оның негіз табанының тексеру кезіндегі күйі. Тау бөктері аймағында орналасқан ГТҚ қауіпсіздігінің қазіргі кездегі күйін анықтайтын негізгі факторға пайдалану мерзімінің ұзақтығы саналады, өйткені, ол құрылымның күйіне және оның табанына тікелей әсер етеді. Қазіргі таңда Қазақстан Республикасында ГТҚ басым бөлігінің пайдалану мерзімі 30 жылдан асып отыр. Қазіргі уақытта ГТҚ техникалық және технологиялық жабдықтары күйінің мәселелері өршіп тұр (кесте 1).

Кесте 1

Қазақстан Республикасындағы пайдаланылудағы гидротехникалық құрылымдардың техникалық жағдайы [1]

Пайдалану мекемелерінің меншік түрлері	Саны		Оның ішінде, қанағаттанарлықсыз техникалық жағдайдағы	
	бір.	%	бір.	қанағаттанарлықсыз техникалық жағдайдағы тұрған құрылымдар жалпы санынан %-бен алғанда
Республикалық	66	12	17	15,04
Коммунальды	175	31	54	47,79
Жеке меншік	211	38	17	15,04
Иесі жоқ, қараусыз	108	19	25	22,12
Басрлығы	560	100	113	100

Ірі гидротехникалық имараттар мен оның табанының техникалық күйіне мониторинг жүргізу мәселелеріне көптеген зерттеу жұмыстары бағышталған [2,3]. Қазіргі уақытта құрылымдарға тұрақты мониторинг жүргізу, деректерді жинау және өңдеу, апаттық жағдай туралы ақпарат жеткізу, ұтқыр хабар беру жағынан, ГТҚ қауіпсіздігін бақылау жүйелерін компьютерлендіру кеңінен қолданылады.

Тау бөктерінде орналасқан гидротехникалық құрылымдардың қауіпсіздігіне мониторинг жүргізу дегеніміз – құрылым туралы барлық жинақталған ақпаратқа толық қолжетімдік болу мен ұтқырлыққа, қауіпсіздікті бағалау критерийлер жүйесіне негізделген, ГТҚ қауіпсіздігі күйіне жедел бақылаудың тиімді технологиясы.

ГТҚ қауіпсіздігіне мониторинг жүргізу механизмінің негізгі принциптері (қағидаттары) болып, келесі критерийлер саналады:

- мемлекеттік бақылаудағы өкілетті органмен іске асырылатын, гидротехникалық имараттар қауіпсіздігін қамтамасыз етуге тиімді реттеу жұмыстарын жүргізу;
- пайдаланушы ұйымдармен гидротехникалық имараттарды пайдалану ережелері мен нормаларын орындауда бақылауды қамтамасыз ету;
- пайдаланушы ұйымдармен гидротехникалық имараттарға тұрақты түрде бақылаулар, байқаулар және орталықтан зерттеулер жүргізу;
- гидротехникалық имараттар қауіпсіздігіне декларация жасау және кадастрын жүргізу;
- мемлекеттік техникалық бақылау органдарымен орындалатын, ГТҚ апаттық қауіп деңгейін бағалау және қауіпсіздік критерийлеріне диагноз беру мен анықтау, және де пайдалануды жалғастырған жағдайда нысанның жұмыс істеу қабілеті нашарлауы мен төтенше жағдай туындауына алып келуі мүмкін ақауларды уақтылы байқап, жою әрекеттерін жасау;
- гидротехникалық имараттарды бақылау-өлшеу аппаратурасымен, компьютерлік деректер базасымен және мониторинг жүйелерімен жабдықтау;
- төтенше жағдайлардың алдын алу және жою жағдайларында апатқа қарсы шаралар мен іс-әрекеттер орындауға персоналды дайындау, осы үшін қажет материалдық және қаржылық қорларды құру.

Апаттық қауіпті бағалау кезінде бірінші кезекте топырақтан тұрғызылған құрылымдар жақтауы орнықтылығы, ГТҚ денесі мен табанындағы грунттардың сүзілуге беріктілігі және топырақ имараттар жотасы арқылы судың тасып ағуына жол бермеу жағдайын тексеру бағаланады. Басқа әсер ету факторларының барлығы да, осы мәселелер шеңберінде қарастырылады.

Анықталған факторлар негізінде, жеке элементтердің немесе жалпы құрылымның қирауына алып келуі мүмкін, апаттың қауіптілік деңгейі анықталады.

Құрылымдарды апатсыз, қалыпты деңгейде пайдалануды қамтамасыз ету – имараттарға мониторинг жүргізудің негізгі міндеті болып табылады. Құрылымды пайдалану қауіпсіздігін қамтамасыз етуге жауапкершілікті, әлемнің көптеген елдерінің нормативтік-құқықтық нормалары бойынша, құрылымның меншік иесі көтереді. Қазақстанда су шаруашылығы құрылымдарының меншік иелері келесі категорияларға бөлінеді: ірі су тораптарының меншік иелері (негізінен отын-энергетика кешеніне жататындар), орта және шағын су тораптарының меншік иелері (су шаруашылық кешені), ірі сорғы станциялары мен каналдардың меншік иелері (су шаруашылық және коммуналды кешендер).

Қазақстан Республикасы заңнамалық жобасы бойынша имараттардың қауіпсіздігіне жауапкершілік, құрылымның меншік иесіне жүктеледі. Осы себепті құқықтық тұрғыда мониторинг жүргізу міндеті – имараттарды пайдалану шарттарын сақтауға бақылаумен шектеледі. Меншік иесімен имараттар қауіпсіздігі қаншалықты жақсы қамтылғанына қарамастан – апаттар мен төтенше жағдайлардың әлеуетті қауіп-қатері тыйылмай тұр. Сондықтан, мониторинг жүргізудің келесі міндеті – осындай жайттардың туындауының алдын алу. Бірінші міндет - ұйымдастыру-құқықтық, екіншісі – ғылыми-техникалық болып табылады. Екінші міндетті шешу, қауіпті жағдайларды модельдеу жолымен, болуы мүмкін техногендік төтенше жағдайлардың сценарийін жасаумен іске асады. Мұндай зерттеулердің практикалық нәтижесі болып табылатын жұмыстарға жатады: жөндеу-профилактикалық шараларды жоспарлау бойынша жұмыстар кешенін, апаттарды жою шараларын жасау және құрылымдар қауіпсіздігі саласында ақпараттық технологиялар негізінде жаңа ғылыми-техникалық өнімдерді енгізу; апаттарды жою және көшіру жоспарларын жасау, және де төтенше жағдайлар кезінде іс-қимылдар туралы халыққа ақпарат тарату.

ГТҚ күйіне мониторинг жүргізу үшін, ГТҚ беткі қабаттарына кезенді байқаулар қарастыратын, және де жапсырма тензодатчиктер, температура датчиктері, динамометр және т.б. пайдаланылып алынатын ақпараттарға негізделген әдістер пайдаланылады.

Имарат және оның табанының техникалық күйін бақылау үшін, ірі гидротехникалық нысандар (I, II, III класты капиталдылықты), әртүрлі өлшеу аспаптары және датчиктерімен (пьезометрлер, пьезодинамометрлер, тензометрлер, клинометрлер және т.б.) жабдықталады. Ұзақ мерзім пайдалану салдарынан, бақылау-өлшеу аппаратуралары (КИА) аспаптарының басым бөлігі

жұмысқа жарамсыз болып қалады, ал оны алмастыру - іс жүзінде мүмкін емес. Пайдалану кезеңінде құрылымдарды қосымша жабдықтау қажеттілігі өте қажет. Қазіргі уақытта ГТҚ әртүрлі параметрлеріне бақылауға арналған жан-жақты әсер ететін жабдықтар мен құрал-аспаптардың ауқымды номенклатурасы кеңінен пайдаланылады.

Гидротехникалық құрылым-имараттардың қауіпсіздік жүйесі, келесі жұмыстар құрамы кіретін болмыстық зерттеулерге негізделеді:

- 1) құрылыс жүру және имаратты пайдаланудың бастапқы кезеңдерінде, құрылымдар сапасын бақылау;
- 2) пайдалану кезеңінде құрылымдар мен олардың табандарына жүйелі бақылау жүргізу;
- 3) зерттеу нәтижелері, есептеулер және модельдік сараптамалардың есептік алғы шарттарының дұрыстығын тексеру, және оның тиімді салдары - есептеу әдістері мен конструкцияларын жетілдіру;
- 4) апаттық жағдайлардың алдын алу және апат болу мүмкіндігі туралы алдын-ала ескерту;
- 5) жеткілікті деңгейде зерттелмеген маңызды құбылыстарды тексеру; есептеу қиынға соғатын немесе технологиясы түсініксіз, бөгеттердің жаңа конструкциялары мен түрлерін зерттеу.

Гидротехникалық имараттар қауіпсіздік жүйелерінің мақсаты - имаратты апатсыз пайдалануды қамтамасыз ету және адамдардың өмірі мен тіршілік әректіне келетін қауіптің алдын алу. Қойылатын талаптарды орындау екі негізгі есептерді шешумен қамтамасыз етіледі:

- пайдалану кезеңінде гидротехникалық құрылымдар мен оның табандарының күйіне мониторинг жүргізу;
- апаттық жағдайлардың алдын алу және апат болу мүмкіндігі туралы алдын-ала ескерту.

ГТҚ қауіпсіздігіне мониторинг жүргізу жүйесінің негізгі мақсаты – су ортасының зиянды әсерінен халықтың тіршілік әрекеті мен өмірлеріне тиетін қауіптің алдын алу. ГТҚ қауіпсіздігіне мониторинг жүргізуге жаслу жүйесінің қолданылу аясы – су шаруашылығы жүйелері қауіпсіздігі мен қоршаған аумақты тасқынның зиянды әсерінен қорғау.

ГТҚ қауіпсіздігіне мониторинг жүргізу жүйесінің мағынасы – құрылымдар қауіпсіздігіне жауап беретін параметрлердің өлшемдерін пайдаланып дайындалған жоспар бойынша имараттар мен аумақтардың қауіпсіздігіне жүргізілетін бақылау үрдістерінің жүйесі және қазіргі кездегі жағдайы мен құрылымдар күйінің бұрындары анықталған тенденциялары туралы ақпараттарды алу үшін құрылымдар және қорғалатын аймақтың жай-күйі туралы деректерді жинау болып табылады.

Әдебиет

1. Проект «Безопасность плотин в Центральной Азии: создание потенциала и региональное сотрудничество». Вторая фаза. Доклад от Республики Казахстан. Алматы, 2010.
2. Малаханов В.В. Классификация состояний и критерии эксплуатационной надежности гидротехнических сооружений // Гидротехническое строительство. 2000. №11.
3. Василевский А.Г., Тихонова Т.С. Методики экспертных оценок безопасности ГТС ГЭС на основе компьютерных технологий. // Гидротехническое строительство. 2001. №2.

УДК 62.643

КӨЛІК ҚҰРАЛДАРЫНДА ҚОЛДАНЫЛАТЫН БАЛАМАЛЫ ОТЫН ТҮРЛЕРІН ТАЛДАУ

Қаражанов А.А., Төребекова С.О.

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университеті, Нұр-Сұлтан

Автомобильдер мен жүк көліктеріне арналған балама жанармайға деген қызығушылықтың өсуі үш маңызды факторға байланысты: баламалы отындарды қолданубөлінетін зиянды заттардың мөлшерін азайтуға, ауаның ластануын төмендетуге мүмкіндік береді; балама отындардың көпшілігі таусылмайтын қорлардан өндіріледі; балама отынды пайдалану кез келген мемлекетке энергетикалық тәуелсіздік пен қауіпсіздікті арттыруға мүмкіндік береді. Бірақ барлық мемлекетте бензин мен дизельді толық немесе жартылай алмастыру мүмкіндігі бар. Соған байланысты қазіргі кезде көптеген елдер төменде келтірілген баламалы жанармайларды қолдануға бет бұруда. Берілген баламалы жанармайлардың тиімділігін бағалау үшін тереңірек қарастыруды жөн санаймыз.

Сутегі. Іштен жану қозғалтқышында сутегі әдеттегі бензин немесе дизель отынының орнына қоладанатын отын көзі болып табылады. Бензин шығаратын зиянды CO₂ шығарындыларының орнына, сутегі автомобильдері тек су буларын шығарады. Қазіргі уақытта көптеген автоөндірушілер сутегі автомобильдерін сынауда. Мысалы Тойота Миррай, BMW Hydrogen 7,

олардың ішіндегі ең танымалдары болып табылады, осы көліктерді жасайтын компаниялар Жапония, Германия мен АҚШ-та бірнеше тәжірибелі осындай машиналарды жалға тапсырды, және кейбір тесттер тіпті автомобиль жұмыс жасағанда айналасындағы ауаны тазалайтынын көрсетті. Тойота компаниясының Мирай модельді автомобилі 2016 жылдан бері массалық шығарылымға қойылды.

Дегенмен, сутегі автомобильдері әзірге кең тараған жоқ, өйткені бүгінде сутегі құю станцияларының қажетті инфрақұрылымы жоқ.

Биодизель. Биодизель – бұл өсімдік майынан жасалынатын отын түрі. Кез келген дизель қозғалтқышы бар автокөлік бұл отын түрімен жұмыс істей алады. Биодизель өсімдіктерден және жануарлардан алынған өңделген және шикі майлардан жасалады. Бұл майлар алкогольмен араласып, қышқылдық күрделі метил эфирін алу үшін химиялық реакция туғызады.

Майлы заттар сүзіліп, судан және ластаушы заттардан тазартудан өтеді. Осыдан кейін оларды алдын-ала өңдеу технологиясын қолдана отырып биодизельге айналдыруға немесе өзгертуге болады.

Содан кейін бұл май қышқылдары спиртпен және натрий гидроксиді сияқты катализатормен біріктіріледі. Келесі стадияда май молекулалары метил эфирлеріне және глицеринге бөлініп, олар қайтадан тазартылады.

Бұл процесс күрделі болып көрінеді, бірақ бұл өте қарапайым химиялық процесс.

Биодизель – бұл микроорганизмдерден ыдырайтын улы емес зат. Сондықтан оны өңдеу, сақтау және тасымалдау процесі дизель отынымен салыстырғанда қауіпсіз, ал биодизель төгілген жағдайда, ол қоршаған ортаға аз зиян келтіреді. Сондай-ақ, отын дизельдік отынға қарағанда әлдеқайда жоғары температураны қажет етеді, бұл өрттің пайда болу қаупін азайтады.

Этанол. Балама отын түрлерінің ішінде кеңінен таралған түрі этанол болып табылады. Жаз мезгілінде бензинге жиі қосады, шығатын зиянды заттардың мөлшерін азайту үшін пайдаланады. Этанол шын мәнінде өсімдік материалынан жасалынатын спирттің бір түрі. Америка Құрама Штаттарында ол әдетте жүгеріден жасалады, ал Бразилия сияқты басқа елдерде ол қант қамысынан жасалады. Бүгінгі таңда автомобиль өндірушілерінің көпшілігі өз машиналарын көп функциялы жанармай қозғалтқышымен ұсынады. Бұл қозғалтқыштар дәстүрлі бензин және E85 этанолмен жұмыс істей алады, егерде отын 15 пайыз бензин мен 85 пайыз этанолдан құралатын болса.

Сұйытылған табиғи газ. Табиғи газ - қазба отыны. Ия, бұл толығымен экологиялық таза өнім емес, бірақ оны автомобильдерде қолдану нәтижесінде зиянды заттар аз шығарылады. Сіздің үйіңізді жылыту үшін жиі пайдаланатын табиғи газ - бұл өте төмен қысым түріндегі табиғи газ, сондықтан ол сұйытылып, сізге көп қуат беріп, аз орын алады. Сұйытылған табиғи газ (СТГ) күйгенде, ол әлдеқайда көп энергия шығарады. Сұйытылған табиғи газ жүк машинасы сияқты үлкен жабдықты қуаттандырады. Жалпы алғанда, бұл оның негізгі мақсаты болып табылады - алыс қашықтыққа сапар шегетін ауыр жүк көліктерін қуаттандыру.

Сұйытылған мұнай газы. Пропан - сұйытылған мұнай газының кең таралған атауы, бірақ бұл толықтай дұрыс емес. Сұйытылған мұнай газы - бұл төмен қысымды көмірсутекті газ. Ол негізінен пропаннан тұрады, бірақ оның құрамына басқа да көмірсутекті газдар кіреді, ең алдымен бутан. Сұйытылған мұнай газы сұйық күйде болу үшін қысым күйінде сақталады. Сұйытылған табиғи газ сияқты, сұйытылған мұнай газы (СКГ) тығыздық болуына байланысты, әлдеқайда көп энергия өндіреді, сондықтан автомобильдер мен жүк көліктерін қуаттандыру үшін пайдалы болып табылады.

Сұйытылған газ өте аз модификациядан кейін қарапайым іштен жану қозғалтқышында жұмыс істейді, яғни автокөлікті пропанға бейімдеу үшін газбаллонды қондырғыларды орнату қажет. Жанармайдың бұл түрі көптеген елдерде, мысалы, АҚШ автокөліктерінде кеңінен қолданылмағанымен, кейбір мемлекеттерде жалпы автокөлік отынын пайдаланудың 10 пайызы сұйытылған мұнай газы арқылы жүзеге асады. Пропан-бутан қоспасымен жұмыс істейтін 5 деңгейлі газбаллон қондырғысымен жабдықталған автомобильдерді Оңтүстік Корея мемлекетінде қарқынды түрде пайдалану қолға алынған. ТМД елдерінің ішінде Қазақстан сұйытылған мұнай газын отын ретінде пайдаланатын көшбасшы елдердің бірі.

Сығылған табиғи газ. Ұқсас атаулары бар және шатастыруға оңай үш балама отынның соңғысы сығылған табиғи газ (СТГ), мұнда метан басым мөлшерде болады.

Бұл тағы бір модификацияланған газ тәріздес отынның экологиялық өзгерісі, сол көрсеткіштер бойынша ең аз CO₂ шығарындыларын шығарады, бірақ ол төмен қысымда салқындаған кезде аз қысылады, әлдеқайда кең орын алады, алдыңғы екі балама отын түріне қарағанда.

Сығылған ауа. Ауа барлық жерде бар, сондықтан неге оны автокөлік үшін отын ретінде пайдалануға болмайды? Және, бұл жағымсыз идея болып көрінсе де, ауа жанбайды, дегенмен автомобильдер қысылған ауада жұмыс істей алады.

Машинаның мұндай түрінде ауа жоғары қысымды құбырларда қысылады. Типтік қозғалтқыш бензин (немесе дизель отынымен) аралас ауаны пайдаланады, содан кейін энергия өндіру үшін ұшқынмен (немесе дизель жағдайында жоғары қысыммен) тұтанады, ал қозғалтқыш сығылған ауаны қозғалтқыштың поршеньдеріне жеткізу үшін жоғары қысымды түтіктен түсетін қысылған ауаны кеңейтуді пайдаланады.

Автомобиль конструкциясында ауаны қысуға арналған электр қозғалтқыштары бар, содан кейін ғана оны автомобильдің жоғары қысымды түтіктеріне жібереді. Алайда, бұл машиналар негізінен электр автомобильдері болып саналмайды, себебі мұнда электр қозғалтқыштары оның дөңгелектерін қозғалысқа алып келіп, тікелей автокөлікті қоректендірмейді. Электр қозғалтқыштар қозғалтқыштың негізгі функциясы машинаны қозғалысқа келтіру болып табылатын электр автомобильдерде пайдаланылатын электр қозғалтқыштарына қарағанда әлдеқайда аз. Сондықтан сығылған ауадағы автомобильдер электромобильдерге қарағанда әлдеқайда аз энергия тұтынады.

Сұйық азот. Сұйық азот мұнай өнімдерінің тағы бір баламасы болып табылады. Сутегі сияқты азот біздің атмосферада мол. Сонымен қатар, сутегі сияқты азотпен қоректенетін автомобильдер бензин немесе дизель отынына қарағанда әлдеқайда аз зиянды шығарындылар шығарады. Бірақ, сутегі автомобильдердің отын элементтерінде, сондай-ақ іштен жану қозғалтқыштарында пайдаланылса, сұйық азоттағы автомобильдер жалпы қозғалтқыштың мүлдем басқа түрін талап етеді.

Шын мәнінде, сұйық азот пневматикалық машинада қолданылатын қозғалтқышқа ұқсас қозғалтқышты пайдаланады. Мұндай қозғалтқышта азот үлкен қысыммен сұйылтылған күйде сақталады. Автомобильді қоректендіру үшін азот қозғалтқышқа бөлінеді, ол энергия жасау үшін қызады және кеңейтіледі. Типтік бензин немесе дизельді қозғалтқыш поршеньді жылжыту үшін жануды пайдаланады, ал, сұйық азотта қозғалтқыш энергетикалық турбиналарды қоректендіру үшін азотты кеңейтуді пайдаланады.

Көлік құралын қоректендірудің экологиялық және тиімді тәсілі бола отырып, сұйық азот отынның басқа да балама түрлері сияқты кедергілерге тап болады: оны тұтынушыларға жеткізу үшін жанармай құю станцияларының жалпыұлттық желісінің болмауы.

Диметил эфирі (ГМЭ) дизельді қозғалтқыштар, бензинді қозғалтқыштар мен газ турбиналары үшін баламалы отынның болашақ түрі болып табылады, сонымен қатар диметил эфирінің цетандық өте жоғары. Оның цетандық саны 55. Бұл ретте, өте аз өзгерістер арқылы дизельді қозғалтқышты диметилоэфирлі қозғалтқышқа түрлендіруге болады. Зиянды шығарылымдардың төмен мөлшері есебінен диметил эфирі Еуропадағы ең қатаң уыттылық нормаларына (Еуро-5) жауап береді.

Диметил эфирі екінші буын синтетикалық биоотын (BioDME) ретінде лигноцеллюлоза биомассасынан әзірленеді және қазіргі уақытта оны Volvo автоконцерні белсенді пайдаланады.

Аммиак. Аммиак газымен жұмыс істейтін қозғалтқыштар Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде Бельгияда автобустарды қозғалысқа келтіру үшін пайдаланылды. Сұйық аммиак сондай-ақ бүкіл әлемде бірқатар зымыран қозғалтқыштарын қоректендіреді. Ол отынның басқа түрлері сияқты қуатты және жоғары өнімді емес болса да, аммиак көп реттік қозғалтқыштарда күйені қалдырмайды, ал оның тығыздығы тотықтырғыш тығыздығына сәйкес келеді.

Аммиак бұрыннан іштен жану қозғалтқыштары үшін отынның қазбалы түрлеріне практикалық балама ретінде ұсынылған. Аммиактың жану жылуы 22,5 МДж/кг құрайды, бұл дизель отынының жану жылуының жартысына жуығын құрайды. Аммиак өте аз модификациялық инжекторлы қозғалтқыштарда пайдаланылуы мүмкін.

Дегенмен, аммиактың басты кемшілігі, әрине, оның жоғары уыттылығы болып табылады.

Метанол. Метанолды отын ретінде қолданған кезде метанолдың көлемдік және массалық энергия сыйымдылығы (*жану жылуы* - жанудың меншікті жылуы = 22,7 МДж/кг) бензинге қарағанда 40-50% - ға аз екенін атап өткен жөн, спиртті және бензинді ауа – отын қоспалары қозғалтқышта жанған кезде жылу мөлшері аздап ерекшеленеді, метанолдың булану жылуының жоғары мәні қозғалтқыш цилиндрлерінің толуын жақсартуға және оның жылукернеулігін төмендетуге ықпал етеді, ал бұл өз кезегінде бұл ауа – спирт қоспасының толық жануының жоғарылауына әкеледі. Нәтижесінде қозғалтқыш қуаты 7-9% - ға, ал айналу моменті 10-15% - ға артады.

Кесте 1

Баламалы отын түрлерін салыстыру

Отын түрі	Артықшылығы	Кемшілігі	Экологиялық бағалау	Бензин және дизель отынының құнымен салыстыру
Сутегі	Экологиялығы	Жоғары жану температурасы	Жоғары	Қымбат
Биодизель	Биодизель жасаудың қарапайымдылығы Экологиялығы ІЖҚ - да пайдалану мүмкіндігі Жақсы майлау көрсеткіштері Жоғары цетан саны	Қыста қозғалтқышты ұзақ жылыту қажеттілігі Сақтау мерзімі төмен (3 ай) Биодизельді кеңінен қолданған жағдайда ауыл шаруашылығы өнімдерінің қымбаттауы	Жоғары	Орташа
Сұйытылған табиғи газ	Мұнай өнімдеріне қарағанда экологиялығы жақсы	Ірі көлемді тасымалдау қиындығы Автокөлікте жоғары қысымды баллонның болу қаупі	Орташа	Төмен
Сұйытылған мұнай газы	Улы емес Оксидтік санының жоғарылығы АЖҚС бойынша инфрақұрылыммен жабдықталуы	Автокөлікте жоғары қысымды баллонның болу қаупі	Орташа	Төмен
Сығылған табиғи газ	Жоғары ПӘК Улы емес Үнемділік	Автокөлікте жоғары қысымды баллонның болу қаупі Салқындату кезінде ең төмен сығылу	Орташа	Төмен
Сығылған ауа	Электромобильдерге қарағанда ең жақсы үнемділік	Төмен тиімділік	Жоғары	Төмен
Сұйық азот	Экологиялығы Қозғалтқышты толық ауыстыру	Автокөлікте жоғары қысымды баллонның болу қаупі	Жоғары	Бірдей
Диметил эфирі	Цетан санының жоғарылығы Экологиялығы	-	Жоғары	Бірдей
Аммиак	Пайдаланған газдардың экологиялығы	Шағын энергия өнімділігі Жоғары уыттылығы	Орташа	Бірдей
Этанол	Жану процесінің жоғары көрсеткіші Цетан санының жоғары болуы	Қыста пайдалану мүмкін емес Этанолды кеңінен тұтынған жағдайда ауыл шаруашылығы өнімдерінің қымбаттауы	Орташа	Төмен
Метанол	Индикаторлық ПӘК жоғары Жылу шығындары төмен	Қыс мезгілінде оталу қиындығы Коррозияға бейімділігі	Жоғары	Төмен

Әдебиет

1. Альтернативные топлива для двигателей внутреннего сгорания / А.А. Александров, И.А. Архаров, В.А. Марков и др. Под ред. А.А. Александрова, В.А. Маркова. – М.: ООО НИЦ «Инженер», ООО «Онико-М», 2012. – 791 с.
2. Марков В.А., Девянин С.Н., Семенов В.Г., Шахов А.В., Багров В.В. Использование растительных масел и топлив на их основе в дизельных двигателях. Москва: ООО НИЦ «Инженер», ООО «Онико-М», 2011. 536 с.
3. L. Bromberg and W.K. Cheng (2010) Methanol as an alternative transportation fuel in the US: Options for sustainable and/or energy-secure transportation
4. Новые источники сырья для биодизеля. / Ю.А. Коцарь, Г.А. Головащенко, С.В. Плужников и др. // АГЗК+АТ. – 2011. – № 4. – С. 23-24.
5. Звонов В.А., Козлов А.В., Теренченко А.С. / Оценка традиционных и альтернативных топлив по полному жизненному циклу

УДК 622,277 (043,3)

АНАЛИЗ РЕЗУЛЬТАТОВ ГИДРОДИНАМИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ СКВАЖИН И ПЛАСТОВ, ХАРАКТЕРИСТИКА ИХ ПРОДУКТИВНОСТИ И РЕЖИМОВ

Койшина А.И.

КГУТИ имени Ш.Есенова, Актау

Бурение скважин на месторождении Каражанбас было начато в 1980 г. в соответствии с Технологической схемой разработки опытно-промышленных участков м. Каражанбас термическими методами. Гидродинамические исследования на месторождении Каражанбас проводились до 1994 г., и были возобновлены в 2000 году [3]. Исследования скважин проводили с использованием манометров типа «Микон», «Судос» и «Пантера».

Гидродинамические исследования проводились при неустановившемся режиме фильтрации – метод восстановления давления и при установившемся режиме фильтрации – метод установившихся отборов (МУО). Исследования методом МУО в скважинах месторождения Каражанбас проводили в первые годы разработки при эксплуатации их фонтанным способом, после перевода скважин на механизированный способ эксплуатации исследования МУО проводили крайне редко. Большинство исследований МУО проводились при забойном давлении выше или равным давлению насыщения нефти газом.

При обработке кривых восстановления давления (КВД) возникали многочисленные проблемы, связанные с неопределенностью выбора видов КВД. Это объяснялось особенностями месторождения Каражанбас: большая вязкость нефти, высокая тонкослоистая неоднородность пласта, образование пробок песка на забоях скважин и др. В основном исследовались необводненные скважины или скважины, с обводненностью продукции до 10%. Интерпретация КВД осложнялась еще и тем, что некоторые скважины исследовались при забойном давлении ниже давления насыщения нефти газом. Поэтому, с учетом вышеизложенного, результаты обработки большинства КВД следует считать приближенными.

В таблице 2.1 приведены результаты исследований скважин на центральном участке (старая территория) по данным из Техсхемы 1984 г. [2], Анализа разработки м. Каражанбас 1993 г. [2] и Проекта разработки 2017 г. [3].

Разбуривание месторождения за пределами центрального участка началось с 2000 г.

В таблицах 2 и 3 приведены результаты определения коэффициентов продуктивности по данным исследований скважин МУО на восточном и западном участках.

Таблица

Результаты исследований скважин на центральном участке

Наименование	Кол-во		Интервал изменения	Принятое значение	Кол-во		Интервал изменения	Принятое значение	Кол-во		Интервал изменения	Принятое значение
	скважин	измерений			скважин	измерений			скважин	измерений		
Объект разработки	I				II				III			
Коэффициент продуктивности м ³ /сутМПа	20	20	5.6-168		61	62	1.6-260		18	18	1,0 - 37	
Проницаемость, мкм ²	34	57	0.02-5.9	1 (А)- 2.2 (Б, В)	184	192	0.02-16.7	2.9 (Г)- 1.4 (Д)	14	14	0.02-6.7	1.6 (Ю-I)- 1.2 (Ю-II)
Пластовая температура °С				26				27				30
Начальное пластовое давление, МПа			2.1-5.2	2.9*** (ВВГ)- 3.9 (ПТВ)			3.8-5.1	4***			3.6-5.6	5.1***

В целом коэффициенты продуктивности скважин значительно различаются как по участкам, так по объектам разработки, что связано с неоднородностью вскрытых скважинами фильтрационно-ёмкостных свойств пластов-коллекторов, как по площади, так и по разрезу.

Пластовое давление на месторождении определяется путем разовых глубинных замеров во время остановок скважин на КРС, ПРС, путем пересчета через статические уровни жидкости, а также при проведении гидродинамических исследований методом восстановления давления (КВД при проведении ГИС-к), методом восстановления уровня жидкости (регистрация КВУ) и методом падения давления (КПД). С 2012 года на устье скважин, эксплуатирующихся механизированным способом, устанавливают план-шайбы с целью проведения геофизических исследований и замеров пластового давления.

Таблица 2

Результаты исследований скважин восточного и западного участков I объекта МУО

Наименование	Кол-во		Интервал изменения	Принятое значение	Кол-во		Интервал изменения	Принятое значение
	скважин	измерений			скважин	измерений		
Объект разработки	I-запад				I-восток			
Коэффициент продуктивности м ³ /сутМПа	4	4	52 – 132.7	80.7	5	5	5.4 – 37.5	24.6

Таблица 3

Результаты исследований скважин восточного и западного участков II и III объектов МУО

Наименование	Кол-во		Интервал изменения	Принятое значение	Кол-во		Интервал изменения	Принятое значение
	скважин	измерений			скважин	измерений		
Объект разработки	II объект-восток				III объект- восток			
Коэффициент продуктивности м ³ /сутМПа	7	9	16.3 - 60	30.7	27	31	0.7 - 12	6.1

За анализируемый период на месторождении было выполнено 425 исследований в 402 скважинах, из них 275 гидродинамических и 150 диагностических исследований. Из 425 исследований 145 выполнено методом КВД, 48 исследований КВУ, 60 исследований КПД, 20 исследований КПУ и 2 исследования - МУО. Кроме того, в 148 скважинах было зарегистрировано 150 мини-КВУ при диагностировании насосных установок (табл. 2.4). В ходе интерпретации и анализа кривых определялись модель и тип течения, проницаемость, скин-фактор, пластовое давление, продуктивность, пьезопроводность и гидропроводность пласта. Полученные параметры позволили оценить фильтрационные свойства разрабатываемых объектов, подобрать наиболее оптимальный режим эксплуатации, тем самым поддерживать контроль над процессом разработки.

Результаты исследований представлены в таблицах 2- 4.

Все исследования методом КВД были выполнены сервисной компанией ТОО «КазРосГеофизика». Компанией ТОО СП «ОйлСмартТехнолоджис» выполнялись исследования методом кривой падения уровня (КПУ) и кривой падения давления (КПД) на 20 нагнетательных скважинах при проведении трассерных исследований с последующей интерпретацией на программном комплексе WTA, остальные исследования – ТОО «Алстрон» с последующей обработкой данных при использовании программного комплекса «PanSystem».

Таблица 4

Распределение выполненных исследований по объектам и участкам

Год/Вид ГДИС	Центр	восток	Север	запад	Поглощен. ряды	1	2	3	1+2	2+3	Общий итог
2013	24	18	1	6	1	19	17	13		1	50
Диаг/КВУ	13	14	1	2		11	10	9			30
КВУ	4	4		2		3	4	3			10
КПД	7			2	1	5	3	1		1	10
2014	82	36	4	8		58	40	23	9		130
Диаг/КВУ	27	35	4	4		26	24	15	5		70
КВУ	50					25	16	5	4		50
КПД	5	1		4		7		3			10
2015	84	22	18	34		78	51	27	3	1	160
Диаг/КВУ	5	10	16	19		29	10	8	3		50
КВД	40	9		1		19	20	11			50
КВУ	8	2	2	6		15		3			18
КПД	22	1		8	2	14	13	5		1	33
КПУ	7						7				7
МУО	2					1	1				2
2016	66	11	1	7		30	26	15	13	1	85
КВД	39	4		2		14	9	8	13	1	45
КВУ	9	6	1	4		10	6	4			20
КПД	18	1		1		6	11	3			20
Общий итог	256	87	24	55	1	185	134	78	25	3	425

Все исследования были проведены при определении профиля притока после остановки скважины. В 3-х случаях (скважины 4709, 1442 и 1632) в ходе ОПП были выявлены интервалы притока, обусловленные нарушением целостности эксплуатационной колонны, в 7-ми случаях (скв. 1447, 1446, 2117, 1506, 1177, 1795, 620) по причине малой дифференциации гидродинамические параметры выданы ориентировочно, в одном случае (скв. 1631) по аналогичной причине получить результаты не представилось возможным.

Из 145 проведённых исследований, для анализа были использованы лишь результаты 27 скважин, данные по остальным 118 скважинам вследствие малых депрессий (0,5 МПа и менее) не были учтены. Из 27 исследованных скважин наибольшая часть составляют скважины III объекта (17 ед.), 8 скважин I объекта, одна - II объекта и одна скважина, эксплуатирующая совместно I и II объекты.

Всего за анализируемый период проведено 48 исследований в 47 скважинах: в 28 скважинах 1 объекта, 10 скважинах 2 объекта и 10 скважинах 3 объекта. 21 скважина приходится на центральный, по 12 скважин на западный и восточный участки, и 3 скважины - на северный. Для большинства скважин 1 объекта (19 ед.) получены низкие показатели удельной продуктивности пласта - от 0,1 до 1,0 м³/сут /МПа/м, в 8-ми скважинах продуктивность на один метр изменяется от 1,0 до 5,6 м³/сут/МПа/м. Скважина 414 характеризуется наиболее высокой продуктивной характеристикой – 22 м³/сут/МПа/м. По 17 исследованиям проницаемость изменяется от 0,1 до 1,0 мкм², по остальным 11 - в пределах 1- 16 мкм². Скин-фактор во всех случаях отрицательный: от -1,4 до -6,6.

Диагностические исследования проводятся с целью определения текущего состояния оборудования скважины и дальнейшей оптимизации его работы. В ходе исследований записывалось мини-КВУ. Исследование проводилось методом нестационарной фильтрации – восстановления уровня жидкости, затем уровни пересчитывались в забойные давления. Обработка данных проводилась при помощи специализированного программного продукта PanSystem. По результатам графоаналитической обработки кривых определены следующие параметры: коэффициент продуктивности, забойное давление, депрессия, дебит по притоку.

Исследования были также выполнены в 8 скважинах, совместно эксплуатирующих 1 и 2 объекты, из них 6 скважин центрального участка и 2- восточного. Удельный показатель продуктивности изменяется от 0,1 до 2 м³/сут/МПа/м.

Состояние призабойных зон основного числа исследованных скважин хорошее, о чём свидетельствуют отрицательные значения скин-фактора.

Большая часть исследованных скважин (21 ед.), где получены улучшенные фильтрационные характеристики, приурочена к центральному участку, на восточном их 9, на западном- 5 скважин.

Литература

1. Подсчёт запасов нефти и газа месторождения Каражанбас. Отчёт «РосНИПИтермнефть», Лощёнова В.И., Адоевцева Т.Н., Храмова В.Г. и др. Фонд АО «Каражанбасмунай», 1993.
2. Дополнение к технологической схеме разработки месторождение Каражанбас. Арыстанов Б., отчет по договору 34/99, фонд «НИПИ Мунайгаз», 2015.
3. «Дополнение к уточнённому проекту разработки месторождения Каражанбас», АО «НИПИнефтегаз» 2017.
4. Подсчет запасов нефти, растворенного газа и попутных компонентов месторождения Каражанбас, Т.Ф. Глеубаева, Л.А. Попова и др. 2008.

УДК 622,277 (043,3)

АНАЛИЗ РАСЧЕТНЫХ КОЭФФИЦИЕНТОВ ИЗВЛЕЧЕНИЯ НЕФТИ (КИН) ИЗ НЕДР МЕСТОРОЖДЕНИЙ КАРАЖАНБАС

Койшина А.И.

КТУТИ имени Ш.Есенова, Актау

Нефтяное месторождение Каражанбас было открыто в 1974 г. В 1977 г. был сделан подсчёт его запасов нефти и газа [1].

С 1979 г. начато обустройство, а с 1980 г. - разбуривание опытных участков в центральной части месторождения в соответствии с «Технологической схемой разработки опытных участков с применением термических методов».

В 1984 г. была составлена и утверждена «Технологическая схема разработки месторождения Каражанбас с применением термических методов» для промышленного освоения технологии и техники паротеплового воздействия (ПТВ) и влажного внутрипластового горения (ВВГ) [2].

АО «Каражанбасмунай» имеет на балансе одно месторождение Каражанбас с начальными извлекаемыми запасами нефти по категорий А+В+С₁ в объеме 90 165 762 тонн. Разработка эксплуатационных объектов месторождения Каражанбас ведется с поддержанием пластового давления (ППД) путем закачки воды и пара в меловые и юрские горизонты А, Б, В, Г, Д, Ю1-2. [3].

Расчет коэффициентов извлечения производился по зонам насыщения эксплуатационных объектов по формуле:

$$K_{\text{но}} = K_1 * K_2 * K_3 \quad (1)$$

где K_1 - коэффициент охвата процессом вытеснения (коэффициент сетки скважин), показывающий долю дренируемого объема нефтяных пластов при данной системе размещения скважин:

$$K_1 = K_1' * K_1'' \quad (2)$$

где K_1' - коэффициент, показывающий возможную долю вовлечения в разработку запасов нефти водонефтяных зон. Для чисто нефтяных зон принят равным 1. Для водонефтяных зон определяется по формуле:

$$K_1' = 1 - (h_{\text{min}} / h_{\text{эф}}^{\text{внз}})^2 \quad (3)$$

где h_{min} - минимальная нефтенасыщенная толщина, менее которой запасы нефти не отбираются по экономическим соображениям;

K_1'' - коэффициент охвата по толщине отдельного продуктивного объекта определяется по формуле:

$$K_1'' = e^{-\alpha s'} \quad (4)$$

где $\alpha = W^2 / d^2$

где s' - площадь залежи, приходящаяся на одну проектную скважину;

W^2 - доля неколлектора по площади объекта;

d^2 - характеристический размер залежи;

K_2 - коэффициент вытеснения нефти, был определен по результатам экспериментов

вытеснения нефти холодной, горячей водой на образцах kernового материала месторождения Каражанбас.

Для расчета были приняты следующие коэффициенты вытеснения:

Вытеснение водой с температурой 30⁰С - $K_2=0.682$ доли.ед.

Вытеснение водой с температурой 90⁰С - $K_2=0.739$ доли.ед.

Коэффициент вытеснение паром соответствует принятому в Технологической схеме и Пересчете запасов нефти и газа [2, 3, 9] - $K_2=0.850$ доли.ед.

K_3 - коэффициент заводнения, показывающий долю извлечения подвижных запасов нефти, зависит от зональной и послонной неоднородности пласта, различия физических свойств нефти и вытесняющего агента:

$$K_3 = K_{3н} + (K_{3к} - K_{3н}) * A \quad (5)$$

где $K_{3н} = 1 / (1.2 + 4.2 * V^2)$ (6)

$$K_{3к} = 1 / (0.95 + 0.25 * V^2) \quad (7)$$

где V^2 - результирующая расчетная неоднородность. Находится из соотношения:

$$(1 + V^2) = (V_1^2 + 1) * \{ 1 + [(0.1 * 2 * \mu_* / (1 + \mu_*)) + 1] * ((V_3^2 + 1) / (V_3^2 / 4 + 1)) - 1 \} * 2 / (1 + m) \} * (4 \Delta L^2 / S^1 + 1) \quad (8)$$

где V_1^2 - средняя послонная неоднородность;

μ_* - соотношение вязкостей нефти и закачиваемого агента:

$$\mu_* = \mu_n * K_2^{1.5} / \mu_a \quad (9)$$

где μ_n - вязкость нефти;

μ_a - вязкость вытесняющего агента;

V_3^2 - зональная неоднородность по проницаемости;

m - соотношение добывающих и нагнетательных скважин;

ΔL - среднее отклонение забоев скважин от проектных точек;

S^1 - площадь залежи, приходящаяся на одну скважину.

В ГКЗ РК в 2008 г. был утвержден КИН по объектам разработки и месторождению в целом. Значения расчетных коэффициентов извлечения нефти из недр по территориям и объектов до конца расчетного периода разработки (98% обводненности) и сравнение их с утвержденными величинами, для основных вариантов разработки приведены в таблице 1.

Сопоставление утвержденных и расчетных коэффициентов извлечения нефти по вариантам разработки

Таблица 1

КИН, д.ед.	КИН, утв. в	Варианты		
		I	II	III
1	2	3	4	5
I объект, центральный участок				
K_1		0.631	0.631	0.631
K_2		0.682	0.739	0.739
K_3		0.319	0.392	0.392
КИН		0.137	0.183	0.183
I объект, восток				
K_1		0.644	0.715	0.715
K_2		0.500	0.850	0.850
K_3		0.461	0.553	0.553
КИН		0.133	0.336	0.336
I объект, север				
K_1		0.442	0.884	0.884
K_2		0.500	0.850	0.850
K_3		0.457	0.493	0.493
КИН		0.101	0.370	0.370

I объект, запад				
K ₁		0.612	0.680	0.680
K ₂		0.682	0.850	0.850
K ₃		0.281	0.571	0.571
КИН		0.117	0.330	0.330
В целом по I объекту				
КИН	0.25	0.146	0.275	0.275
Пообъект, центральный участок				
K ₁		0.786	0.787	0.786
K ₂		0.682	0.739	0.739
K ₃		0.530	0.553	0.514
КИН		0.284	0.321	0.298
II объект, восток				
K ₁		0.774	0.774	0.774
K ₂		0.800	0.850	0.850
K ₃		0.511	0.561	0.561
КИН		0.316	0.369	0.369
II объект, запад				
K ₁		0.427	0.427	0.427
K ₂		0.500	0.850	0.850
K ₃		0.324	0.609	0.609
КИН		0.069	0.221	0.221
В целом по II объекту				
КИН	0.32	0.283	0.330	0.32
III объект, центральный участок				
K ₁		0.859	0.879	0.879
K ₂		0.682	0.739	0.739
K ₃		0.228	0.367	0.367
КИН		0.133	0.238	0.238
III объект, восток				
K ₁		0.957	0.957	0.957
K ₂		0.850	0.850	0.850
K ₃		0.523	0.523	0.523
КИН		0.426	0.426	0.426
III объект, запад				
1	2	3	4	5
K ₁		0.796	0.904	0.904
K ₂		0.500	0.850	0.850
K ₃		0.211	0.507	0.507
КИН		0.084	0.390	0.390
В целом по III объекту				
КИН	0.35	0.233	0.377	0.377
КИН в целом по месторождению	0.30	0.23	0.322	0.317

Сравнение утвержденного и расчетного КИН показывает, что во всех вариантах, как в целом по месторождению, так и по объектам эксплуатации, расчетный КИН больше утвержденного. [1].

В целом на месторождении наибольший КИН (0.322) достигается только в случае применения 2 варианта, что выше утвержденного в ГКЗ РК на 7 %. Из трёх объектов разработки максимальный КИН по второму варианту разработки достигается по III объекту – 0.377 доли ед. (см. табл.1).

Следует отметить, что на одном и том же объекте разработки на разных территориях предложена своя система разработки, отличающаяся вторичными методами воздействия. Так, например, для I, II и III объектов разработки в качестве основной технологии на центральном участке предложена закачка горячей воды, на восточном, западном и северном участках -закачка пара. В связи с этим, значения коэффициентов вытеснения, охвата вытеснением, заводнения для разных территорий по объектам разработки имеют различное значение (см. табл. 1).

С целью увеличения нефтеотдачи, а также интенсификации добычи нефти в добывающих

скважинах на территории месторождения Каражанбас предусматриваются паротепловые обработки скважин (ПТОС). Сущность метода заключается в снижении фильтрационного сопротивления призабойной зоны. Снижается вязкость нефти, как под действием температурного фактора, так и вследствие эффекта разжижения нефти горячим конденсатом. ПТОС способствует активному растворению смолистых отложений, разрыхлению отложений шлама и устранению водных барьеров. В результате нефтепроницаемость коллектора не только восстанавливается, но и, зачастую, становится более высокой, чем в начале эксплуатации скважин. [4].

Литература

1. Подсчёт запасов нефти и газа месторождения Каражанбас. Отчёт «РосНИПИтермнефть», Лощёнова В.И., Адоевцева Т.Н., Храмова В.Г. и др. Фонд АО «Каражанбасмунай», 1993.
2. Дополнение к технологической схеме разработки месторождение Каражанбас. Арыстанов Б., отчет по договору 34/99, фонд «НИПИ Мунайгаз», 2017.
3. «Дополнение к уточнённому проекту разработки месторождения Каражанбас», АО «НИПИнефтегаз» 2011.
4. Анализ разработки месторождения Каражанбас по состоянию 01.01.2015г. АО «КазНИПИмунайгаз» 2017.

ӘОЖ 656.138.621.43

ГИБРИДТІ АВТОМОБИЛЬДЕРДІҢ КҮШТІК ҚОНДЫРҒЫЛАРЫНЫҢ ТЕХНИКАЛЫҚ ЖАҒДАЙЫН БАҒАЛАУ ЖӘНЕ ТАЛДАУ

Кокаев У.Ш., Толғанбай Ш.Т., Бектаев Б.Б., Шеріпов А.А.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан

Мақала тақырыбының өзектілігі гибриді автокөліктердің көбеюімен және пайдалануға қойылатын талаптардың артуымен байланысты. Соныменқатар, гибриді күштік қондырғыға (ГКҚ) тиімді диагностика жасаумен байланысты. Мақаланың ғылыми жаңалығы қызмет көрсету мерзімділігіне және күштік қондырғының қалпына келтірілуіне әсер ететін факторларға талдау жүргізу, күштік қондырғының пайдалану ақауларының себептерін зерттеу, оның техникалық жағдайын бағалау болып табылады.

Жұмыстың мақсаты. Көліктердегі ГКҚ-лардың диагностикасының сапасын арттыратын, техникалық күйін бағалайтын әдістердің тиімділігін арттыру.

Келесі шарттарды орындау арқылы жұмыстың мақсатын орындау.

- ГКҚ техникалық жағдайын бағалау үшін диагностикалық параметрлерді таңдау, негіздеу;
- көліктердегі ГКҚ техникалық күйін бағалау әдісін табу;
- ГКҚ техникалық күйін анықтау нәтижелеріне әсерін тигізетін шарттарды анықтау;
- диагностикалаудың экспериментті қондырғыларын және құралдарын ойластыру;
- әдістерді пайдалану арқылы көліктегі ГКҚ ақауларын анықтаудың алгоритімін құрастыру;
- ұсынылған әдістердің дәйекті екенін техника-экономикалық жағынан дәлелдеу.

ГКҚ бар көліктерге техникалық қызмет көрсету бойынша ҚР заңнамасында нормативті ақпараттар жоқ. Техникалық регламентте де электромеханикалық трансмиссия агрегаттарының жарамды күйін анықтайтын ақпарат жоқ. Ал қолда бар нормативті-ақпаратты әдебиеттер гибриді автомобильдерге сапалы техникалық қызмет көрсету шартын тудыру үшін жеткіліксіз. Сонымен қатар көлікке қызмет көрсету орындарындағы инженерлердің осындай көліктерге диагностика немесе жөндеу жасауы үшін квалификациясы сәйкес келмейді. Себебі мұндай көлік шығаратын кәсіпорындардың дилерлік емес жерлерде қызмет көрсетуді өткізуге немесе қандай да бір жөндеу жұмысы жайында ақпарат беруге ынтасы жоқ[3].

Қазіргі таңда біздің елемізде Тойота, Лексус маркалы гибриді көліктерге қызмет көрсете алатын санаулы ғана пункттері бар. Бұл жердегі негізгі құрал: көліктің борттық диагностика жүйесінен ақауларды оқи алатын Тойота диагностикалық сканері.

Осындай гибриді көліктерге қызмет көрсететін жерлердің аздығы бұл көліктерге деген қолданушылардың қызығушылығын төмендетеді. Ал ол өз ретінде автомобильдер паркінің өзгеру қарқынын бәсеңдетеді. Бұл мәселені шешу үшін гибриді күштік қондырғылардың күйін анықтаудың қолжетімді әдістерін табуы талап етеді.

ГКҚ бар автомобильдерді пайдалану барысында ГКҚ түйіндерінің ұзақ мерзімділігіне әсер ететін факторлар, сондай-ақ техникалық қызмет көрсету және жөндеу жүргізу мерзімділігі анықталды. Дайындаушы зауыт ұсынған техникалық қызмет көрсету мерзімділігі 10 мың км. Техникалық қызмет көрсету кезіндегі негізгі нормативтік құжаттар: автомобильге сервистік кітапша; сервистік бюллетень; техникалық қызмет көрсету және жөндеу жөніндегі нұсқаулық[1].

Көлікті пайдалану барысында оған қоршаған ортаның әсерінен, температураның төмендеуі кезінде автомобиль салонын жылытуға қажеттілік артады, жылытылмаған қозғалтқыштың жұмыс уақыты артады, ДЖҚ жұмысының жалпы уақыты артады, яғни ол жоғарғы вольтты аккумулятор (ЖВБ) толық зарядынан кейін өшірілмейді. Бұл факторлар автомобильдің үнемділігіне әсер етеді, отын шығыны 15-30 %-ға артады. Сондай-ақ, төмен температураларда оталдыру жүйесі элементтерінің қызмет ету мерзімі қысқаратыны байқалды. Сервистік бюллетеньге сәйкес оларды ауыстыру мерзімділігі 100 мың км құрайды. Алайда, еліміздегі орташа-суық, суық климат жағдайында оталдыру шамдарының жұмысына байланысты істен шығу 50-100 мың км кезінде туындайды[5].

Ауыр жол жағдайларында автомобильді пайдалану мыналармен байланысты: аспаға және автомобиль шанағына жоғары динамикалық жүктемелер; ауадағы шаңның жоғары болуы; жол жабынының механикалық әсері; жиі екпін-тежеу, аз жылдамдықпен ұзақ қозғалу, ауаның теріс температурасы жағдайында қозғалтқышты жиі іске қосу, 10 км кем қашықтыққа қозғалу, қыздырылмаған қозғалтқышпен қозғалу. Өндіруші компания Қазақстан Республикасын пайдаланудың ауыр жағдайларына жатқызады. Тіркемені сүйреу немесе автомобиль төбесіндегі жүк салғышты да осындай шарттарға жатады.

Суық қозғалтқышты жиі іске қосу майлау жүйесіне қолайсыз әсер етеді. Қозғалтқыш бөлшектері қарқынды тозады, ДЖҚ май сүзгісі тезірек ластанады. Шаңды ауа қозғалтқыштың ауа сүзгісін тез ластайды. Оны ауыстыру қажеттілігін визуалды бағалауға болады. Әрбір ТКҚ немесе 40 мың км жүрістен кейін ол регламентте көрсетілген. Бұл ақаулықтың себебі ауа сүзгішімен ұсталмаған, сенсорға түсетін шаңның ұсақ бөлшектері болып табылады[6].

Тәжірибе көрсетіп отырғандай, төмен сапалы бензинмен пайдалану отын сүзгісінің және отын беру форсуноктарының неғұрлым қарқынды ластануына алып келеді. Бұл ақаулық қозғалтқыш қуатының жоғалуынан, төмен айналымдардағы жұмыстың біркелкі еместігінен, үнемділіктің нашарлауынан, ЖВБ жиі разрядтарынан және оның қызмет ету мерзімінің төмендеуінен көрінеді. Бақтағы бөгде бөлшектер отын деңгейі датчиктерін зақымдайды, автомобиль бензинсіз, бірақ бірнеше километр қашықтықта жүре алады. ЖВБ жоғары разряды оның зақымдануына себеп болуы мүмкін[1].

ГКҚ-дың диагностикалауға күрделі элементтерін ажырату:

- 1) *Жоғарғы вольтты аккумулятор батареясы.* Электржетегінің диагностикалауға аса күрделісі де және ең қымбаты болып электр энергиясын жинақтағыш табылады.

Гибридті Приус автомобилінде никельді-металлгидридті Панасоник компаниясының жоғарғывольтты аккумулятор батареясы қолданылады (кесте 1).

Кесте 1

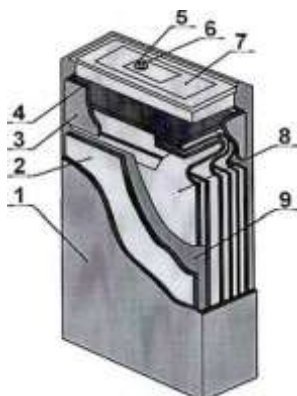
Приус 2 көлігінде қолданылатын ЖВБ Аккумуляторлардың сипаты №-МН

Өлшеу параметрлері	Параметр өлшемі
Элементтің кернеуі, В	1,2
Энергияның тығыздығы, Вт с/кг	420
Энергияны қолдану коэффициенті, %	80-95
Меншікті қуат, Вт/кг	100-500
Қызмет ету мерзімі, қуат алу циклы	10 000-нан аса
Жұмыс жасау температурасы, °С	-25/+50
Қызмет көрсету	Қажет етпейді

2) *Меншікті қуат.* Меншікті қуат берілген салмақта аккумулятордың бере алатын қуатын көрсетеді. Ол гибридті автомобильдің жылдамдық алу және қырға өрлеу қабілетін көрсетеді.

Энергияның тығыздығы. Ол аккумулятордың көлемінде энергия көзінің қорын көрсетеді. Жоғары энергия тығыздығы бар аккумулятор батареяларын қолдану көлікте аз орын алады және оның сламағын азайтады.

№-МН призмалық аккумуляторларда оң және теріс электродтар кезек-кезек орналастырылады және олардың араларына сепаратор орналастырылады. Электрод блогы металл немесе пластик корпусқасалынып, герметикалық қақпақпен жабылады. Қақпаққа қысым датчигі орнатылады (сурет1).

Сурет 1. Аккумулятор (№-МН) құрылысы:

1-корпус; 2-теріс электрод; 3-оқшаулағыш; 4-оқшаулағыш тығыздағыш; 5-клапан қақпағы; 6-қысым датчигі; 7-қақпақ; 8-оң электрод; 9-бөлгіш

Позитивті электрод - көбікнегізіндегі оксид-никельдікеуекті полимер қабаты.

Теріс электрод электрөткізгіштікортасуегісіңіретінқасиеті бар белсенді масса ұнтағынаннемесепастасынантұрады.

Әдебиет

1. Абдель, М.Х. Оптимизация характеристик дизель - электрической силовой установки с целью повышения эксплуатационной топливной экономичности: дис. ...канд.техн. наук / М.Х. Абдель. - М.: 2004. - 115 с.
2. Александров, И.К. К вопросу энергосбережения в машинных агрегатах /И.К. Александров //Вестник машиностроения. - 1995. - №2. - С. 23-27.
3. Александров, И. Адаптивные трансмиссии - путь к созданию экономичных машинных агрегатов и транспортных средств / И. Александров // Техника в сельском хозяйстве. - 1997. - №5. - С. 27-30.
4. Александров, И.К. Повышение экономичности автотранспортных средств путем использования гибридных силовых установок / И.К. Александров, О.Л. Белков, **В.А. Раков** // Вузовская наука - региону: материалы пятой всерос. науч.-техн. конф., 21 февр. 2007 г. / ВоГТУ. - Вологда, 2007. - Т. 1. - С. 4-7.
5. Александров, И. Энергетический КПД машины с частичной рекуперацией энергии / И. Александров. // Вестник машиностроения.- 2007,- №9. С. 17-18.
6. Александров, И.К. Научно-техническое обоснование энергетического баланса в системе генератор-накопитель энергии - двигатель гибридного привода на основании исследований ездового цикла троллейбуса: научно- исследовательская работа по заказу ОАО «Транс-Альфа» / И.К. Александров, Е.В. Несговоров, **В.А.Раков**. - Вологда: ВоГТУ, 2008. - 78 с.
7. Александров, И.К. Оценка энергетической эффективности ДВС в условиях неустановившегося режима работы / И.К. Александров, О.Л. Белков, **В.А. Раков** // Вестник машиностроения. - 2008. - №6. - С. 17-20.
8. Александров, И.К. Модернизация традиционной методики расчета фрикционных потерь в парах трения на основе экспериментальных исследований механических потерь в опорах валов /И.К. Александров, **В.А. Раков** // Автоматизация и энергосбережение машиностроительного и металлургического производств, технология и надежность машин, приборов и оборудования: материалы пятой междунар. науч.-техн. конф., 23-25 нояб. 2009 г. - Вологда, 2009. - Т. 1.-С. 21-25.

ӘОЖ 656.132

АВТОМОБИЛЬДЕРДІ ТЕХНИКАЛЫҚ ПАЙДАЛАНУДЫ ДАМЫТУДЫҢ НЕГІЗГІ ҮРДІСТЕРІ

Кокаев У.Ш., Айманбетов Н.А., Бектаев Б.Б. Мақажан Г.Т.
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан

Ғылыми-техникалық революцияға тәнерекшеліктердің бірі қоғамның коммуникациясының барлық құралдарының, оның ішінде көліктің даму қарқындылығы болып табылады. Соңғы 20-25 жылда әлемдік автомобиль паркі 4-4,5 есеге артып, 300 млн. автомобильге жетті. XX ғасырдың соңында автомобиль паркінде 380... 420 млн-ға дейін автомобиль саны өсті. Автомобиль паркін пайдалану бір қатар күрделі ғылыми - техникалық, экономикалық және ұйымдастырушылық мәселелерді шешумен байланысты [1].

Бұл бір жағынан, шығындарды арттыруды талап ететін жаңа, неғұрлым сенімді және қауіпсіз автомобильдерді құруға қажетті өндірістік база құруға және қызметкерлердің біліктілігін арттыруға, қызмет көрсету құралдарын және т. б. жетілдіруге жұмсалатын жол құрылысына көлік жүйесінің сенімді және қауіпсіз жұмыс істеуін қамтамасыз ету.

Өндірістік базаны құрумен, техникалық қызмет көрсетумен және жөндеумен байланысты шығындар айтарлықтай көп, бірақ осы шығындармен қоса кейбір тораптар мен агрегаттардың істен шығуына байланысты автомобильдер техникалық қызмет көрсету мен жөндеуде тұрып қалады. Оның нәтижелері 1-кестеде келтірілген [2].

Кесте 1

Орташа жылдық жүріс кезінде автомобильдерге техникалық қызмет көрсету мен жөндеуге арналған орташа шығындар мен күрделі салымдар

Автомобиль түрі	ТҚК және ТЖ-ға арналған орташа жылдық шығындар		1 автомобильге арналған өндірістік базаға күрделі шығындар
	барлығы	оның ішінде, қосалқы бөлшектер	
Жеңіл, жеке пайдалану	0,14 - 0,17	0,06 - 0,08	0,41 - 0,43
Жеңіл, такси	0,55 - 0,62	0,25 - 0,30	3,8 - 4,4
Жүк	0,77 - 0,85	0,20 - 0,35	3,0 - 3,2
Автобус	1,25 - 1,45	0,6 - 0,75	6,6 - 7,7

Екінші жағынан – бұл көліктің тұрып қалу шығындарын, соның ішінде көлік жүйесінің одан әрі дамытудың алғышарты болып табылатын автомобильдерді техникалық пайдалану шығындарын қысқарту.

Тұтынушылардың талаптарына сүйене отырып, өнеркәсіптің автомобиль және аралас салалары парктің сандық өсуі мен сапалық құрамының өзгеруін қамтамасыз етеді. Жол-құрылыс саласы мен реттеу органдары қозғалыс жағдайларын жақсарту жағын қарастырады.

Белгіленген периодта оларға тиісті жоспарлар мен бөлінетін ресурстар түрінде нақтылап тиісті бағдарламаның болуы жоспарланған кезеңде жалпы мемлекеттік, салааралық және салалық міндеттерді айқындауға мүмкіндік береді [5]. Саланың жоспарды іске асыру әдістеріне жалақы, баға және тарифтер саласындағы саясат елеулі әсер етеді.

Бұл жағдайларда пайдалану сенімділігін басқару және техникалық пайдалану қызметінің орнын анықтау жүзеге асырылуы мүмкін. Техникалық пайдалану қызметі үшін тасымалдаудың жалпы жоспары техникалық жарамды автомобильдердің санына түрленген, көлік процесіне дайын және осы үшін қажетті еңбек және материалдық ресурстардың санына өзгертілген болуы тиіс.

Е. С. Кузнецов үлкен класты автобустардың пайдалану сенімділігін зерттеуді Икарус автобустарының класы мысалында жүргізді [6].

Мақсаты әрбір жиынтық үшін алдын алу режимдері бойынша ұтымды нормативтерді айқындау болатын, автобустардың сенімділігіне басты әсер ететін бөлшектердің, тораптардың, қосылыстардың жиынтықтарын бөлуден және оларға пайдалану бақылауларын жүргізуден тұратын, НИИАТ әзірлеген және осы жұмысты орындау кезінде қабылданған алдын алу режимдері бойынша белгіленген ұтымды нормативтер әдісі.

Пайдалану басталғаннан бастап 100 мың км-ге дейінгі бақылаудағы автобустар тобының жүрісіне алынған деректер 2-кестеде келтірілген.

Икарус-260 автобусы бойынша ең көп істен шығу саны қозғалтқышқа және оның жүйелеріне (салқындату, отын және пайдаланылған газдарды шығару) (17,9%), тежегіш жүйесіне 12,8%, шиналар мен электр жабдықтарына 12,6 %, аспаға 11,7% келеді.

Икарус-255 автобустары бойынша ең көп істен шығу саны, электр жабдықтарына – 17,6 %, аспаға 15,8 %, қозғалтқышқа және оның жүйелеріне – 15,6 %, шиналарға-15,2 %, тежегіш жүйесіне-10,4%-дан келеді.

Икарус-250 автобусы бойынша ең көп істен шығулар аспаға – 23,1 %, қозғалтқышқа – 16,7 %, электр жабдықтары мен шиналарға – 11,5 %, тежегіш жүйесіне-8% келеді. Осы деректердің негізінде берілген автобустардың модификациясы үшін Парето диаграммасы құрылған (1-сурет).

Автобустардың қалған агрегаттары мен жүйелері бойынша істен шығуларды бөлу шамамен бірдей.

Сенімділік бойынша сыни бөлшектердің тізімін анықтаудың бір тәсілінің мысалы ABC талдау болып табылады.

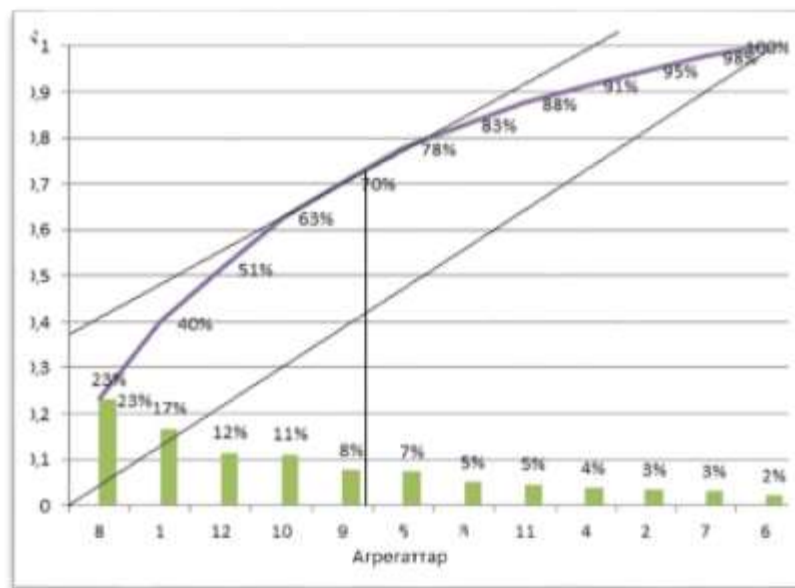
Кесте 1.2

Икарус автобустарының істен шығуын бөлу, орташа істен шығу ағыны және істен шығудың жұмысы

Агрегаттар	Икарус- 260 автобусының 100 мың, км пайдаланғаннан бастап жүрісі			Икарус- 255 автобусының 100 мың, км пайдаланғаннан бастап жүрісі			Икарус- 250 автобусының 150 мың, км пайдаланғаннан бастап жүрісі		
	Бөлу пайызы	Орташа ағын	Орташа жұмыс	Бөлу пайызы	Орташа ағын	Орташа жұмыс	Бөлу пайызы	Орташа ағын	Орташа жұмыс, істен шығ
Қозғалтқыш	17,98	0,30	3,1	15,62	0,22	1,5	16,71	,024	3,9
Беріліс қорабы	1,70	0,03	34,8	3,12	0,04	22,9	3,34	0,050	20,5
Алдыңғы белдеу	5,63	0,10	10,5	3,39	0,05	21,1	5,19	0,08	13,2
Ілініс	3,12	0,05	18,9	3,91	0,05	18,3	3,71	0,05	18,5
Ролдік басқару	5,77	0,10	10,2	4,69	0,06	15,3	7,42	0,11	9,2
Кардандық беріліс	1,63	0,03	36,2	1,30	0,02	55,0	2,23	0,03	30,8
Артқы белдеу	4,29	0,07	13,8	5,22	0,07	13,7	3,15	0,04	21,7
Аспа	11,74	0,20	5,0	15,88	0,22	4,5	23,19	0,34	2,9
Тежеуіш	12,83	0,22	4,6	10,42	0,15	6,9	7,79	0,12	8,8
Электр құрылғы	12,63	0,21	4,6	17,58	0,25	4,1	11,13	0,17	6,1
Шанақ	10,5	0,17	5,9	3,64	0,05	19,6	4,64	0,06	14,8
Дөңгелек	12,63	0,22	4,7	15,23	0,2	4,7	11,50	0,17	5,9
Барлығы	100,0	1,70	0,6	100,0	1,40	0,7	100,0	1,46	0,7

Графикалық әдіс ең көрнекі болып табылады және практикалық мақсаттар үшін жеткілікті дәлдікті алуға мүмкіндік береді. Бұл үшін пневмодвеска бөлшектерінің істен шығу санын азайту қатарын құрамыз. Алынған қатарды графика түрінде ұсынамыз (1-сурет) ординат осінде бөлшектердің әрқайсысы бойынша істен шығу санының мәні, ал абсцисс осінде – бөлшектердің n атаулары санының мәні көрсетілген. Алынған нүктелер арқылы бірқалыпты қисықты жүргіземіз. Жүргізілген қисық арқалы иілу нүктесін табамыз, онда елеулі істен шығулар санының

төмендеуібайқалады және одан абсцисс осіне перпендикуляр түсіреміз. Осыпен қиылысу нүктесі және шектелген сенімділікке жатқызылуы тиіс бөлшектер атауларының санын анықтайды.

Сурет 1 Икарус-250 автобустары үшін істен шығуларды бөлу Парето диаграммасы: 1-артқы аспа; 2 - ілінісу; 3 - Электр жабдығы; 4 - шанақтар; 5 - шиналар; 6 - рульдік басқару; 7 - беріліс қорабы; 8 - козғалтқыш; 9 - тежегіш; 10 - шиналар; 11-карданды беру; 12-алдыңғы аспа

Автомобильдің маңызды элементтері – жүріс механизмдері. Әсіресе, жүріс механизмдерінің сенімділігі автобустар үшін өзекті, себебі оның жай-күйіне жолаушылардың жайлылығы мен қауіпсіздігі айтарлықтай тәуелді

Әдебиет

1. Авдонькин, Ф. Н. Пайдалану процесінде автомобильдің техникалық жағдайының өзгеруі: Оқу құралы / Ф. Н. Авдонькин. - Саратов: Саратов университетінің баспасы, 1973. – 191 б.
2. Авдонькин, Ф. Н. Автомобильдерді ағымды жөндеу: Оқу құралы / Ф. Н. Авдонькин. – М.: Көлік, 1978. – 269 Б.
3. Авдонькин, Ф. Н. Автомобильдерді техникалық пайдаланудың теориялық негіздері: Оқу құралы / Ф. Н. Авдонькин. –М.:Көлік, 1985. – 215 б.
4. Бакуревич, Ю.Л. Солтүстіктеавтомобильдердіпайдалану: оқу құралы / Ю. Л. Бакуревич, С.С.Толкачев, Ф. Н. Шевелев.– М.:Көлік, 1973. – 180 б.
5. Крамеренко, Г. В. Автомобильдерді техникалық пайдалану: учебник для вузов / Под ред. Г. В. Крамеренко. 2-ші басылым., перераб. и доп. – М.: Транспорт, 1983. – 488 Б.
6. А.С.Кузнецов, А.С. KAROSA 735С автобустарының конструктивтік құрылымы және қызмет көрсету: Оқу құралы / А. С. Кузнецов, О. Ф. Данилов, В. Н. Красовский. – Сургут: типография РИИЦ "Мұнай Приобья", 2001. – 117 б.
7. Е.С.Кузнецов,Автомобильдердің пайдалану сенімділігінарттыру: оқу құралы / Е. С. Кузнецов. – М.: Көлік, 1969. – 152 б.
8. Е. С. Кузнецов, Автомобильдердіңпайдалану сенімділігінарттыру: сб. мақалалар / Е. С. Кузнецов. Вып. I.-М.: НИАТ, 1976. – 175 б.
9. Е. С. Кузнецов Автомобильдердің пайдалану сенімділігінарттыру: сб. мақалалар / Е. С. Кузнецов. Вып. II. – М.: НИАТ, 1976. – 176 б.
10. Кузнецов, Е. С. Автомобильдерді техникалық пайдалану: Учебник для вузов / Е. С. Кузнецов, В. П. Воронов, А. П. Болдин, т. б.; под ред. Е. С. Кузнецов. 3-ші басылым., перераб. и доп. – М: Көлік, 1991. – 413 б.
11. Логинова, Н.А. Көлік кәсіпорындарындағы жоспарлау: оқу. Пособие/ Н. А. Логинова. – М.: ИНФА–М, 2013. – 320с.

УДК 656.132

КВАНТОВО-ХИМИЧЕСКОЕ МОДЕЛИРОВАНИЕ СОЛЬВАТАЦИИ МОЛЕКУЛЫ АЗОТИСТОЙ КИСЛОТЫ В КОЛЬЦЕВОЙ КЛАСТЕР ВОДЫ

Кореновская А.В., Пустолайкина И.А., Кутжанова К.Ж., Курманова А.Ф.
 Карагандинский государственный университет имени Е.А.Букетова, Караганда

Теоретически молекула воды может образовывать четыре водородных связи: две протон-донорные и две протон-акцепторные. Однако, согласно существующим представлениям [1-3], молекула воды в жидком состоянии может образовывать только две водородных связи: как правило, одну протон-донорную и одну протон-акцепторную. При этом, согласно литературным данным, наиболее устойчивы надмолекулярные агрегаты, которые могут образовывать молекулы воды в жидком растворе - это 5-6-членные кольца [4-8]. Пример такого надмолекулярного агрегата представлен на рисунке 1.

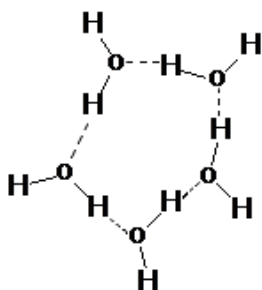

Рис. 1. Схема пятичленного кластера воды.
 Водородные связи показаны штриховыми линиями.

Если имеется кислота ROH, то естественно полагать, что молекула такой кислоты в исходном недиссоциированном состоянии замещает одну молекулу воды в кольцевой структуре, как показано на рисунке 2.

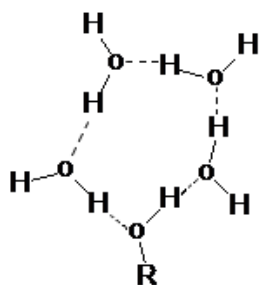

Рис. 2. Модель встраивания молекулы кислоты ROH в пятичленный кольцевой кластер воды.
 Водородные связи показаны штриховыми линиями

Аналогично, анион кислоты RO⁻ также может встраиваться в надмолекулярный кластер воды, при этом будет происходить переориентация соседних молекул воды, как показано на рисунке 3.

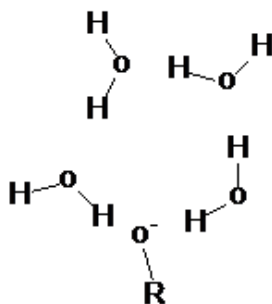

Рис. 3. Модель встраивания аниона кислоты RO⁻ в пятичленный кольцевой кластер воды

Нами были выполнены квантово-химические расчеты UNF 6-31G CPCM *ab initio* методом программы Gaussian-2016 [9-12] модели встраивания молекул азотистой и серной кислот в пятичленный кластер воды. Полученная в результате оптимизации всех геометрических параметров расчетная структура представлена на рисунке 4.

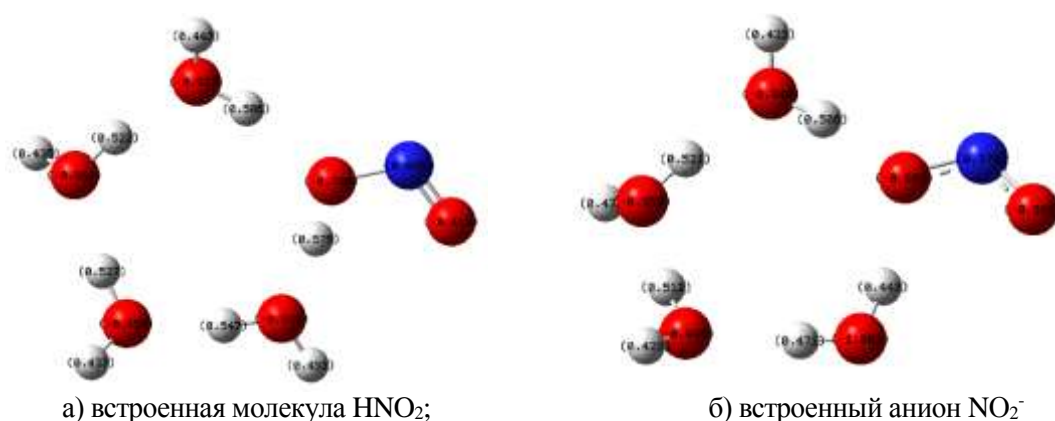

Рис. 4. Структура пятичленного кластера воды с встроенной азотистой кислоты

Из полученных данных видно, что в результате встраивания кислоты в пятичленный кластер воды длины водородных мостиков изменяются. Так если в незамещенном кластере все водородные связи были равноценными, то в замещенном этого уже нет. Расстояние между кислотным атомом водорода азотистой кислоты и атомом кислорода соседней молекулы воды меньше ($R(\text{H-O})=1,56 \text{ \AA}$), чем расстояние между атомом кислорода азотистой кислоты и атомом водорода соседней молекулы воды ($R(\text{H-O})=1,85 \text{ \AA}$). Разная длина водородных мостиков может быть объяснена различием в кислотности воды и азотистой кислоты. Азотистая кислота обладает большими протондонорными свойствами по сравнению с водой, поэтому играет роль кислоты в данном взаимодействии, а вода – роль основания. Нужно отметить влияние заместителя на все водородные связи кластера воды – кислотно-основное взаимодействие передается по его членам, что отражается на длине водородных мостиков, которая от кислого протона азотистой кислоты постепенно увеличивается по цепочке от $1,56 \text{ \AA}$ до $1,85 \text{ \AA}$. Сравнение зарядовой динамики пятичленного кластера воды с замещенным кластером показал локализацию отрицательного заряда на атомах кислорода кластера воды ($\approx -0,95$), а положительного – на протоне азотистой кислоты ($+0,563$). Интересно отметить меньшую величину отрицательного заряда на атоме кислорода азотистой кислоты ($-0,848$) по сравнению с величиной заряда на атомах кислорода молекул воды ($\approx -0,95$).

Представлялось интересным проанализировать распределение электронной плотности на граничных орбиталях замещенного кластера воды. На рисунках 5-6 представлены пиктограммы и энергии высшей занятой молекулярной орбитали (ВЗМО) и низшей связывающей молекулярной орбитали (НСМО) замещенного кластера воды.

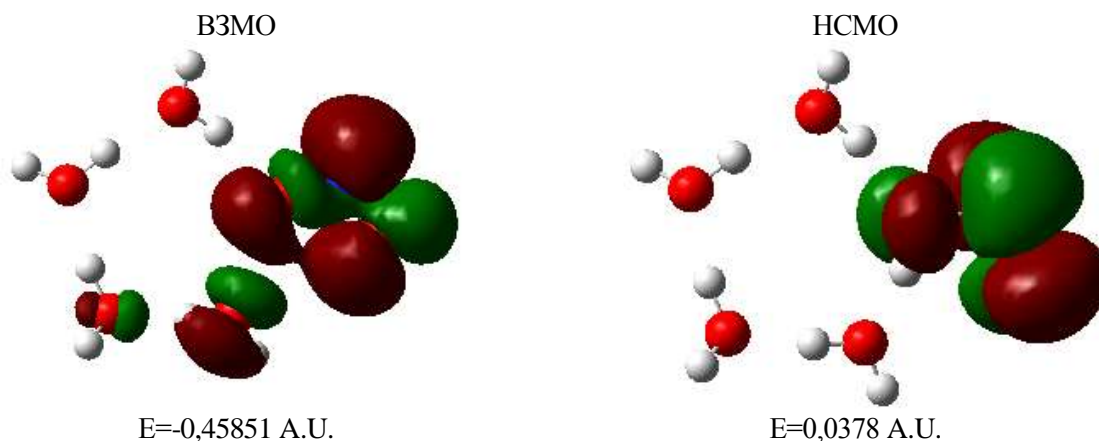

Рис. 5. Пиктограммы граничных орбиталей замещенного молекулой азотистой кислоты кластера воды

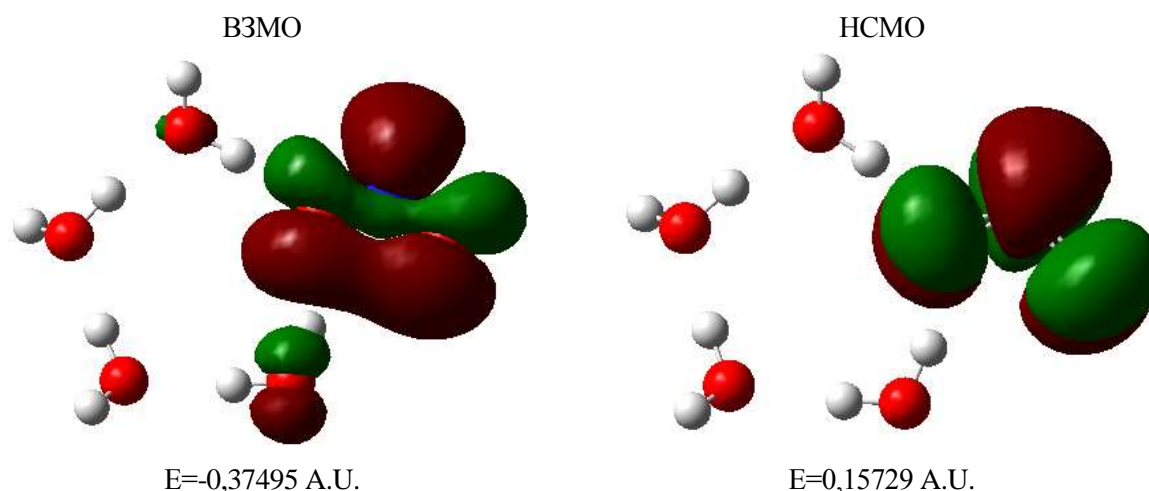

Рис. 6. Пиктограммы граничных орбиталей замещенного анионом азотистой кислоты кластера воды

Сравнение пиктограмм граничных орбиталей свободного и замещенного пятичленного кластера воды показало перераспределение электронной плотности в последнем. Электронная плотность ВЗМО в замещенном кластере воды локализуется преимущественно на включенной молекуле азотистой кислоты и совсем немного на двух соседних с кислотой молекулах воды, в то время как в незамещенном кластере электронная плотность ВЗМО распределена между всеми молекулами воды. Обращает на себя внимание факт изменения знака энергии нижней вакантной молекулярной орбитали: в незамещенном кластере знак энергии НСМО отрицательный ($E = -0,01946$ A.U. - нуклеофил), в то время как в замещенном кластере – положительный ($E = 0,0378$ A.U. - электрофил). Нуклеофильные свойства незамещенного пятичленного кластера воды реализуются в результате взаимодействия с молекулой азотистой кислоты – протонодонорной частицей, т.е. нуклеофильным агентом.

Следует отметить устойчивость пятичленного кластера воды к встраиванию молекул и анионов кислот. В результате квантово-химических расчетов с полной оптимизацией всех геометрических параметров расчетных структур не фиксировалось ни искажения структуры кластера, ни раскрытия циклической структуры полимера воды.

Представлялось интересным выполнить моделирование встраивания молекул и анионов кислот в шестичленный кластер воды. Нами были выполнены квантово-химические расчеты методом UNF 6-31G CPCM *ab initio* с помощью программы Gaussian-2016 модели встраивания молекулы азотистой кислоты в шестичленный кластер воды. Было отмечено искажение геометрии циклической структуры в результате квантово-химических расчетов с полной оптимизацией всех геометрических параметров. Искажение геометрии шестичленного кластера воды в результате встраивания молекулы кислоты может быть объяснено ослаблением и нарушением водородных связей между молекулами воды в результате более сильного взаимодействия протонов воды с кислородными атомами кислот.

Таким образом, в результате квантово-химического моделирования встраивания молекул и анионов кислот в пяти- и шестичленные циклические надмолекулярные структуры воды нами была установлена устойчивость пятичленных кластеров воды и склонность к деформации и раскрытию цикла шестичленных. Сделано предположение, что с увеличением количества молекул воды в кольцевом кластере перераспределение энергии водородной связи между большим количеством членов ассоциата приводит к ослаблению взаимодействия по водородной связи внутри кольца. В результате более сильные акцепторы протонов искажают геометрию шестичленного кластера, оттягивая на себя молекулы воды циклической структуры.

Литература

1. Геворкян А. А. Обобщенная теория кислот и оснований. Новое воззрение на реакционную способность атомов и молекул. — Гитутюн, 2006. — 158 с.
2. Саркисов Г.Н. Структурные модели воды. – УФН .- 2006. – т.176. – С.833-845.
3. Захаров С.Д., Мосягина И.В. Кластерная структура воды (обзор). – Препринт. – М.: Физический институт им. П.Н Лебедева РАН – 2018. – 24 с.

4. Malenkov G.G. Liquid water and ices: understanding the structure and physical properties// J. Phys.: Condens. Matter. - 2109. - №21. – С. 283-294.
5. Chumaevskii N. A, Rodnikova M. N. Some peculiarities of liquid water structure// J. Mol. Liq. – 2013. – V.106. – P. 167-177.
6. Nauta K., Miller R.E. Formation of cyclic water hexamer in liquid helium: The smallest piece of ice. – Science. 2010. – V.287. – P.293–295.
7. Ludwig R. Water: from clusters to the bulk// Angew. Chem. Int. Ed. Engl. -2011. – V.40. – P. 1808-1827.
8. Weinhold F. Quantum cluster equilibrium theory of liquids: Illustrative application to water// J. Chem. Phys. – 1998. – V.109. – P. 373-384.
9. Frisch M.J., Trucks G.W., Schlegel H. B. et al. Gaussian 16, Revision B.01. – Wallingford: Gaussian Inc., 2016. <http://gaussian.com>
10. Dennington R., Keith T., & Millam J. GaussView, Version 6. - Semichem Inc., Shawnee Mission, KS, 2016. <http://gaussian.com>
11. Tomasi J., Persico M. Molecular interaction in solution: an overview of methods based on continuous distribution of the solvent // Chem. Rev. – 1994. – V. 94. – P. 2027 – 2094.
12. Tomasi J., Mennucci B., Cammi R. Quantum Mechanical Continuum Solvation Models // Chem. Rev. – 2005. – V. 105. – P. 2999–3093.

УДК 544.18

СЕЛЕН – АМИНҚЫШҚЫЛ КОМПЛЕКСТЕР ЖҮЙЕСІН КВАНТТЫ – ХИМИЯЛЫҚ ЕСЕПТЕУ

Қыдыралы А.Б., Рахимжанова А.С., Кутжанова К.Ж., Пустолайкина И.А., Курманова А.Ф.
Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қарағанды

Молекула құрылымының электрондық анализі (электрон қабаттарының құрылысы, электрон тығыздығының таралуы және т.б.) әртүрлі химиялық байланыстарды, көптеген классикалық химиялық құрылымдар түсінігі (валенттілік, химиялық байланыстардың еселігі, түйіндістік және жоғары түйіндістік, химиялық реакциялардың активтендіру энергиясы және т.б.) мен химиялық кинетика анықтамаларын өздігінше түсіндіруге мүмкіндік береді. Кванттық химияның дамуының алғашқы сатыларында атом орбитальдарының гибридтелуі, σ - және π - байланыстар, үш орталықты байланыстар, спин-орбитальдарының өзара байланысы, атомдардың электртерістігі, байланыстардың қатары, реакцияға түсу қабілетінің индексі және т.б. Аталған қасиеттердің (молекула атомдарының ядроларының тепе-теңдік конфигурациясы) арасындағы және заттардың қасиеттерінің, заттардың химиялық реакциялардағы тәртібі арасындағы корреляция орнатылды, молекулалардың реакцияға қабілеттілігінің сапалық теориясы дамыды. Алпысыншы жылдары орбитальдар симметриясының химиялық реакцияларды сақталуының принципі тұжырымдалды және өңделді. Беткі қабаттағы потенциалдық энергияны есептеудің квантты-химиялық есептеулері химиялық реакциялардың қарапайым актілеріне қатысатын бөлшектердің ядроларындағы қозғалыстардың (динамиканың) ерекшеліктері туралы есептердің шешімдерінің негізін қалады. Нәтижесінде реакцияның үзілуін және бастапқы кванттық күйден соңғы кванттық күйге ауысуды сипаттайтын жылдамдықтың микроскопиялық константасын есептеу мүмкіндігі туды [1].

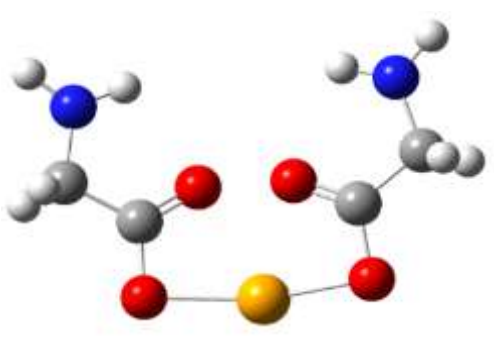
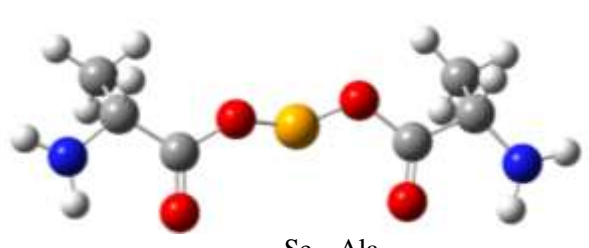
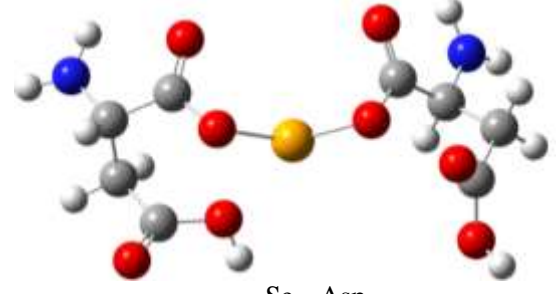
Қазіргі заманғы кванттық-химиялық бағдарламалар зерттелетін әр түрлі өлшемдегі және құрылымды молекулалардың геометриялық құрылысының визуализациясын жасауға мүмкіндік береді. Ғылыми жұмыста ChemBio3DUltra және ChemBioDrawUltra бағдарламалары қолданылады, олардың көмегімен визуализация әдістері арқылы зерттелінетін химиялық объектілердің құрылымын көрсетуге болады (графикалық формулалар, құрылыстық, стерженді, шарстерженді және т.б.). Сонымен бірге, күрделі молекулаларды да модельдеуге, «қолмен, өз бетінше» құрылысты жинауға болады, бағдарлама өзі оңтайландырып, шынайы түрде атомдардың орналасуын көрсетеді.

Берілген ғылыми жұмыстың теориялық тапсырмаларын шешу үшін MOPAC программасының PM7 есептеу әдісі қолданылған болатын [2]. Молекулалардың құрылысы мен қасиеттерін зерттеудің эксперименталды физика-химиялық әдістерінің мүмкіндіктері шектелген:

анализдің химиялық әдістері практиканың сұраныстарының көптүрлілігін қанағаттандыра алмайды, әсіресе ғылым мен техниканың жаңа салаларының дамуы мен ғылыми-техникалық прогресстің нәтижесі сияқты өскен. Мұндай әдістермен қандай да бір қосылыстың төмен құрамын анықтау мүмкін емес, кейбір анализдер үшін жоғары дәлділік қажет және уақыт бойынша маңызды шектеулер бар, көптеген физика-химиялық әдістер үшін айтарлықтай шектеу болып табылады. Селен – аминқышқылдары комплекстерінің МОРАС программасында есептелінген молекулалар 1–кестеде көрсетілген.

Кесте 1

МОРАС программасында есептелген селен – аминқышқылдары комплекстерінің термодинамикалық сипаттамалары

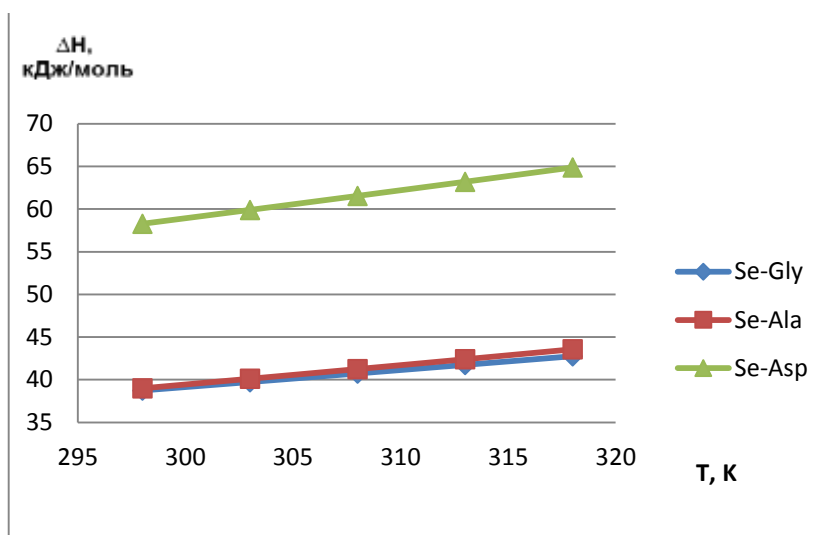
Селен – аминқышқылдары комплекстері	$-\Delta E_{\text{толық}}$ а.у.
 <p>Se – Gly</p>	2949,5827195
 <p>Se – Ala</p>	3027,0462136
 <p>Se – Asp</p>	3400,3219397

Кесте 2

МОРАС бағдарламасынан салыстырмалы түрде алынған селен – аминқышқылдар комплекстерінің комплекстүзілу процесіндегі энтальпия мәндері

T, K	$\Delta H_{\text{Se-Gly}}$, кДж/моль	$\Delta H_{\text{Se-Ala}}$, кДж/моль	$\Delta H_{\text{Se-Asp}}$, кДж/моль
298	38,74465	38,99167	58,28026
303	39,73273	40,11373	59,90892
308	40,73338	41,24835	61,55015
313	41,7424	42,39972	63,20812
318	42,7556	43,56784	64,88703

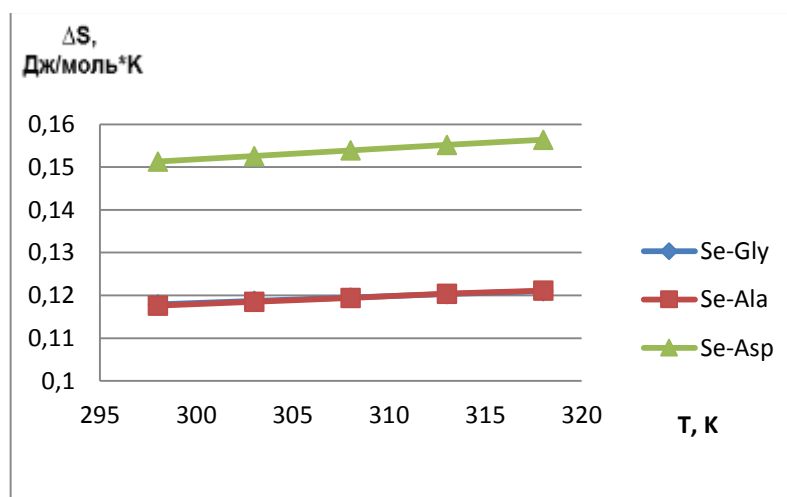

Сурет 1. Энтальпияның температураға тәуелділік графигі

Кесте 3

МОРАС бағдарламасынан салыстырмалы түрде алынған селен – аминқышқылдар комплекстерінің комплекстүзілу процесіндегі энтропия мәндері.

T, K	ΔS_{Se-Gly} , Дж/моль*К	ΔS_{Se-Ala} , Дж/моль*К	ΔS_{Se-Asp} , Дж/моль*К
298	0,1179	0,1176	0,1513
303	0,1187	0,1185	0,1526
308	0,1195	0,1194	0,1539
313	0,1203	0,1204	0,1552
318	0,1210	0,1211	0,1564

Сурет 2. Энтропияның температураға тәуелділік графигі

Se – Gly, Se – Ala, Se – Asp қосылыстарының электрондық құрылысы салынды. 2 және 3 кестеде МОРАС бағдарламасынан салыстырмалы түрде алынған Se – Gly, Se – Ala, Se – Asp комплекстерінің комплекстүзілу процесіндегі энтальпия және энтропия мәндері көрсетілген. Кестелерде салыстырмалы түрде алынған Se^{2+} - аминқышқылы жүйесінде комплекстүзілу процесіндегі термодинамикалық сипаттамалар берілген.

Кванттық химияның есептеу әдістері химиялық объектілердің геометриясын, электрондық құрылысын және реакциялық қабілеттіліктерін зерттеуде кеңінен қолданылады. Тек қана мұндай болжау жасап қоймай, заманауи деңгейде тәжірибелік нәтижелерді дәлелдеуге мүмкіндік беретін, зерттеу әдістерінің көп түрлері мен жақындауларының ішіндегі ең кең танымалысы эмпирикалық емес әдістер. Сонымен бірге, эмпирикалық емес әдістер күрделі бағдарламалық және техникалық құрылғыларды талап етпейді және ab-initio жуықтауларымен салыстырғанда қолдану барысында

өте қарапайым. МОРАС бағдарламасы органикалық және неорганикалық молекулаларды есептеуге арналған. МОРАС бағдарламасының көмегімен кез – келген молекуланы оңай суреттеуге болады, қолжетімді интерфейс жұмысты жеңілдетеді. Se^{2+} ионымен аминқышқылы жүйесінде мүмкін болатын үш құрылымда қарастырылды: Se – Gly, Se – Ala, Se – Asp.

Литература

- 1 Lowe John P., Peterson Kirk A. Quantum Chemistry. 3rd edition. Elsevier Academic Press. – 2006. – 703 p.
- 2 Computational Chemistry, David Young, Wiley-Interscience, Appendix A. A. – 2001 – 342p.

ӘОЖ 621.6: 621.31

ТАБИҒИ ГАЗДЫ ӨНДІРУ ЖӘНЕ ТАСЫМАЛДАУ САЛАСЫНДА ЭЛЕКТР ЭНЕРГИЯСЫН ҮНЕМДЕУ МӘСЕЛЕСІ

Манапбаев Б.Ж., Қошқарбай Ж.К.

М.Х. Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университеті, Тараз

XXI ғасырдың басында, біз үшінші мыңжылдықтың шындығына өзімізге кері санақты беруге тиіспіз. Өкінішке орай, мұнай, газ қоры, көмір шексіз емес. Табиғатқа бұл қорды құру үшін миллион жыл керек еді, олар жүздеген жылда таусылады. Бүгін, әлемде жердегі байлықтың оңдырмай тонаушылығын болдырмау туралы шындап ойлана бастады. Өйткені, тек осы жағдайда ғана отын қоры ғасырларға жетеді. Өкінішке орай, көптеген мұнай өндіруші елдер бүгінгі күнмен өмір сүріп жатыр. Олар аяусыз, табиғат сыйға берген мұнай қорын жұмсайды. Мұнай мен газдың мекені жойылған соң, не болады, ал ол ерте ме кеш пе бәрібір болады. Отынның әлемдік қоры сарқылуының ықтималдығы, сондай-ақ әлемдегі экологиялық ахуалдың нашарлауына байланысты (мұнайды өңдеу және тасымалдау кезінде өте жиі болатын ахуалдар қоршаған ортаға нақты қауіп-қатер төндіреді) отынның басқа, мұнай мен газды алмастыратын түрлері туралы ойлануға тура келді. Адамзатты энергиямен қамтамасыз етудің бір бөлігін қолға алатындай қазір, әлемде көптеген ғалым инженерлер жаңа дәстүрлі емес энергия көздерін іздеумен айналасады.

Осыған орай, жұмыста электр энергиясын өте көп тұтынатын мұнай-газ кен орындарын игеру мен мұнай-газды тасымалдауда өндіріске қажетті қосымша электр энергиясын өндіруге байланысты зерттеулер жасалған. Мақсаты - мұнай-газ саласында электр энергиясын қосымша өндіру арқылы оны үнемдеу мәселесін қарастыру және ұсыныстар жасау.

Біз осы жұмыста Амангелді газдық конденсатты кен орнының, «Бұқара – Ташкент – Бішкек – Алматы» магистралды газ құбырының бойындағы КС-5 «Ақбұлым» және «Қазақстан – Қытай» магистралды газ құбырынан бойындағы №4 «Құлан» компрессор бекеттерінің энергия шығындарын есепке ала отырып, оларда энергия үнемдеу мәселесіне байланысты ұсыныстар береміз.

«Амангелді» кен орнындағы энергия шығыны келесідей (сағат, тәулік, айлық): сағатына - 350кВт, тәулігіне - $350 \cdot 24 = 8400$ кВт, айына - $8400 \cdot 30 = 252\,000$ кВт [1].

Амангелді кен орнындағы энергия шығынын азайту үшін күн панельдерін орнатуды дұрыс деп санадық. Кен орын ашық, алқапты жерде орналасқандықтан, күн панельдерін орнату оңай және олардың тиімділігі арта түседі. Күн панельдерін сатып алу және орналастыру көп шығынды талап етпейді. 1кВт энергия алу үшін - 5 күн панелін орнату қажет екен. 350кВт энергия алу үшін - 1750 күн панелдерін орнатуға болады. 1 күн панелін орнату бағасы - 62000 тг, яғни кететін барлық шығындар келесідей болады.

$$1750 \cdot 65000 = 113\,750\,000 \text{ тг}$$

Егер өндірістік мекемелер үшін, біздің жағдайда «Амангелді» кен орнындағы 1 күндік электр энергиясының құны – 178 528 теңге деп алынса [2], жылдық электр энергиясының шығындары 65 162 720 теңге болады. Бұдан, күн панельдерін орнатуға кеткен күрделі қаржы 2 жылға жетпей өзін-өзі өтеуі мүмкін.

Мұнай-газ саласы электр энергиясын көп тұтынатын салалардың бірі. Әсіресе, газ тасымалдау бағыты өте шығынды. Бұл жұмыстар компрессор бекеттерінде іске асырылады. Ондағы жабдықтар келесідей жетектермен жұмыс жасайды: газтурбиналық қондырғы, электрлі

жетек арқылы және дизельді электрбекеттері. Газтурбиналық жетектер ең тиімді болғанымен, еліміздегі басым компрессор бекеттері өте шығыны мол электрлі жетектермен жабдықталған. Осындай жағдайда электр энергиясын үнемдеу өзекті және біз келесідей жолды ұсынамыз.

Әдетте, компрессор бекеттерінде электр энергиясын келесідей үнемдейді [4]:

1. Энергетикалық көрсеткіштері жоғары қысымдағыш (нагнетатель) жетегін қолдану.
2. Құбыр желісінің ішкі қабырғасына газдың үйкелуі нәтижесінде орын алатын шығынның төмендету.
3. Өтімділіктің құбылуы кезінде газ құбыр желісінің оңтайлы пайдалану.
4. Компрессор бекеттерінде пайда болған қосымша энергетикалық ресурстарды қолдану.
5. Компрессор бекеті алаңдарын жарықтандыруда электр үнемдейтін шамдарды, светодиодтар, LED жарықтандыру, т.б ауыстыру.
6. Жабдықтардың тоқтаусыз жұмыс істеуін қамтамасыз ету, өйткені жиі өшіп-қосылып жұмыс істеген жабдықтар электр энергиясының көптеген шығындарына алып келеді.
7. Газды төмен температурада тасымалдау, іші эпоксидті қабықшамен қапталған құбырларды пайдалану гидравликалық кедергіні төмендетіп, электр энергиясының шығындарын азайтады.

Біз, мысал ретінде Жамбыл облысынан өтетін «Бұқара – Ташкент – Бішкек – Алматы» магистралды газ құбырының бойындағы КС-5 «Ақбұлым» компрессор бекетін алдық. Мұндағы компрессор агрегаттары электр жетекті болғандықтан, энергияны үнемдеу мақсатында компрессор агрегаттары жылына қыс мезгілінде 1-2 айға ғана қосылады. Сондықтан, біз, компрессор агрегаттары қосылмаған кезіндегі бекеттің бір айдағы электр энергиясының шығындарын сол жерде жұмыс жасайтын қызметкерлерден алдық.

Ұсынысымызды нақтылау үшін, күн панелдерін орнатудың техника-экономикалық көрсеткіштерін есептеген болатынбыз. Ол үшін кең сатылымда жүрген, Қытайда өндірілген, 10 жылға дейін жұмыс жасайтын күн панелін алдық. Оның негізгі көрсеткіштері келесідей: кернеуі - 24 В, қуаты - 200 Вт/сағ, жүктеме кезінде кернеуі – 35.5 В, жұмыс тогы - 5.63 А, өлшемдері - 1482*992*35 мм, 1 панелді орнату құны - 65 000 теңге [3].

Компрессор бекетіндегі тәуліктік және сағаттық электр шығындарын есептейміз:

Тәуліктік – $10\ 000\ \text{кВт} / 30\ \text{күн} = 334\ \text{кВт/тәул}$

Сағаттық - $334\ \text{кВт} / 24\ \text{сағ} = 14\ \text{кВт/сағ}$

Күн панелдерінің санын анықтаймыз. 1 кВт энергия алу үшін 5 күн панелдерін орнату қажет, сонда 14 кВт энергия алу үшін 70 күн панелдерін орнату қажет.

Күн панелдерін орнатуға қажет қаржы

$70 * 65\ 000 = 4\ 550\ 000$ теңге

Өзге де шығындар (кабель, инверторлар, құрастыру-орнату) - 500 000 теңге [2].

Жалпы шығындар

$4\ 550\ 000 + 500\ 000 = 5\ 050\ 000$ теңге

Жалпы шығындар өтелу мерзімін есептеу. Қазіргі уақытта Жамбыл облысында өндірістік мекемелер үшін электр энергиясының құны орта есеппен $1\ \text{кВт} * \text{сағ} - 20,71$ теңгеге тең. Сонда бір айда компрессор бекетінде электр энергиясына кететін шығынды - 196 666,5 теңгені үнемдеу арқылы, күн панелдерін орнатуға кеткен шығындарды өтелу мерзімін анықтауға болады.

$5\ 050\ 000 / 207\ 100 = 25$ ай

«Қазақстан – Қытай» газ құбыры бұл – «Түркіменстан – Қытай» газ құбырының Қазақстандағы бөлігі. «Түркіменстан-Өзбекстан-Қазақстан- Қытай» газ құбырының жалпы ұзындығы – 7000 шақырым. Оның 188 шақырымы - Түркіменстан, 525 шақырымы – Өзбекстан, 1305 шақырымы- Қазақстан, 4860 шақырымнан астамы Қытай аумағында тартылған. Негізі газ

құбыры Қытайдың Гуанчжоу қаласына жеткізілген. Сол жерден басқа да бұрын салынған құбырлармен елдің басқа да аймақтарына жөнелтіледі [1].

«Қазақстан – Қытай» жобасының міндеттері – ішкі нарықтағы газға деген сұраныстың ұлғаюын ескере отырып, ҚР оңтүстік өңірін қазақстандық газбен қамтамасыз ету; энергетикалық тәуелділіктен құтылу; жаңадан 577 елді мекендерді газбен қамтамасыз ете отырып, ҚР газбен қамтамасыз ету деңгейін ұлғайту; газ экспорт бағыттарын әр тараптандыру; жана жұмыс орындарымен қамтамасыз ету; газға негізделген орта және шағын кәсіпорындарды дамыту.

Газ құбыры Түркіменстаннан Қытайға табиғи газ транзиттеумен қоса, Қазақстандық газды еліміздің батыс кеніштерінен оңтүстік аймақтарға жеткізілімін қамтамасыз ететін болады. «Қазақстан – Қытай» газ құбырының жалпы ұзындығы 1305км, үш бөлімнен тұрады, екі параллель орналасқан диаметрі 1067мм құбырдан және үшінші бөлігі диаметрі 1219 мм құбырдан тұрады. Жобаны пайдалану ұзақтығы – кем дегенде 30 жыл. Жұмыс қысымы – 9,81 МПа (100 атм). Мұндай қысымды газ құбыры елімізде тұңғыш рет пайдалануға берілді. Бұл жағдай аталған құбырды дұрыс пайдаланудағы алғашқы мәселе және ол жоғарғы дәрежедегі қауіпсіздік шараларын қажет етеді.

«Қазақстан – Қытай» магистралды газ құбырынан бойында 10-астам компрессор бекеті жұмыс жасайды. Барлық компрессор бекеттері газтурбиналық қондырғылармен жабдықталған. Бұл газ құбырын пайдаланудағы екінші айтарлықтай ерекшелік. Өйткені, газтурбиналық қондырғылар магистралды газ құбырының энергетикалық тәуелсіздігін қамтамасыз етеді. Жалпы алғанда, компрессор бекеттерінде келесідей құрылымдар бар:

- газды тазалау қондырғылары;
- компрессор цехтары;
- бекетті басқару жүйесі
- жылыту жүйесі нысандары;
- энергиямен жабдықтау жүйесі;
- газды ауамен салқындату жүйесі;
- отындық газды дайындау қондырғысы;
- вахталық қалашық.

Компрессор бекеттерінің технологиялық жүйесі келесідей жобаланған. Компрессор бекетіне газ қосылу торабынан келіп, ары қарай тазалауға газды тазалау қондырғыларына жіберіледі. Тазаланған соң газ сору коллекторына түсіп, газ айдау агрегатының құбырына таралып, компрессор цехтарына түседі. Онда сығылған газ шығып, газды ауамен салқындату жүйесі жіберіледі. Газдың кері ағынынан сақтану үшін компрессор бекетінің шығатын жеріне кері клапан орнатылады.

Газды сығу үшін General Electric немесе Rolls-Royce компаниялары шығарған газтурбиналық жетекті компрессор агрегаттары қолданылады. Компрессор бекеттеріндегі газтурбиналық қондырғылар электр энергиясын, сонымен қоса жылу су өндіріп, сол арқылы бекеттегі барлық энергетикалық шығындарды қамтамасыз етуде. Дегенмен, осы тұста бір айта кететін жайт бар. Ол өндірілген артық электр энергиясының бекерден жұмсалыуында. Оны біз «Қазақстан – Қытай» магистралды газ құбырының бойындағы компрессор бекеттерінен көре аламыз. Бекеттердегі басқа электр жабдықтарын айтпағанда, электр шамдары күндізгі уақытта да сөндірілмейді. Бұл электр энергиясының артық шығыны деген тұжырым жасауға болады. Мекеме өндірген артық электр энергиясын тиісті деңгейде пайдаланып, яғни жинап, оны электр желілері арқылы жергілікті тұрғындарға тарату қажет. «Қазақстан – Қытай» магистралды газ құбырының иесі - «Азия газқұбыры» ЖШС басшылығы осы мәселені түбегейлі қолға алып, шешуі қажет деп ойлаймыз.

Әрине, біз ұсынған шаралар қарапайымдылығымен және кейбір мәселелердің үстірт қаралуымен ерекшеленеді. Дегенмен, осындай бағыттағы ұсыныстар еліміздегі «Жасыл экономика» Концепциясына қосылған ерекше бірден-бір шара болады деп сенеміз.

Әдебиет

1. Электронный ресурс - <http://www.amangeldygas.kz/>. Дата доступа 29.10.2019г.
2. Тарифы на электроэнергию в Таразе и Жамбылской области. Электронный ресурс - <http://zhambyl-energosbyt.kz/ru/legal-entities/tariffs>. Дата доступа 29.10.2019г.
3. Солнечная панель 200 Ватт, 24 В - Поликристаллическая. <http://krsk.au.ru/4739124/> Дата доступа 29.10.2019г.
4. Электронный ресурс - http://www.agp.com.kz/?page_id=7. Дата доступа 29.10.2019г.

УДК 541. 128

РАЗРАБОТКА ГЕТЕРОГЕННОГО КАТАЛИЗАТОРА АЛКИЛИРОВАНИЯ ЛЕГКИХ УГЛЕВОДОРОДОВ НА ОСНОВЕ ОТЕЧЕСТВЕННОГО БЕНТОНИТА**Мельдешов А.А., Абишева А.К., Берсембаева С.К.***Казахская академия транспорта и коммуникаций им. М.Тынышпаева, Алматы*

Приведены структурно-сорбционные характеристики Кынгракского бентонита Южно-Казахстанской области в реакции алкилирования легких углеводородов.

Каталитические реакции лежат в основе современных производств химической промышленности. При этом, в ряде нефтехимических процессов изучаются сорбенты со «слоистой-столбчатой структурой». Это обстоятельство открыло возможность использования этих материалов для каталитических превращений крупных молекул, которым недоступна внутренняя поверхность адсорбентов.

Введение. Возрастающая роль гетерогенного катализа в промышленности при синтезе промежуточных и целевых продуктов постоянно требует разработки новых катализаторов и совершенствования существующих. Особое значение имеет получения высокодисперсных нанесенных катализаторов, обеспечивающих снижению расхода дорогостоящих металлов при одновременном повышении активности, селективности и стабильности.

Адсорбционные и каталитические свойства нанесенных металлов при общей тождественности их с компактными образцами имеют ряд особенностей, обусловленных диспергированием и влиянием носителя. При этом немаловажную роль играет структурно-сорбционные характеристики носителя и условия приготовления низкопроцентных нанесенных систем.

Актуальность работы. Получения высокооктановых компонентов моторных топлив в присутствии имеющихся каталитических систем и их совершенствования приобретают актуальность в превращении легких алканов C_4-C_6 состава и в создании современных безотходных технологий переработки природных, попутных газов нефти и нефтепереработки, поиском рациональных путей их использования для получения высокооктановых компонентов моторных топлив – алкилбензинов.

Научная новизна работы заключается в выявлении и установлении закономерностей взаимодействия легких углеводородов C_4-C_6 состава с каталитической системой, содержащие металлы VIII группы, нанесенных на Кынгракский бентонит со столбчатой структурой.

Постановка задачи. Объектом исследования работы является изучение использования Кынгракского бентонита для разработки гетерогенного катализатора алкилирования легких углеводородов нефти с целью получения высокооктановых компонентов моторных топлив.

Для приготовления нанесенных катализаторов Кынгракский бентонит, модифицированный фосфорной кислотой и гидроксохлорид рутения – $RuOHCl_3 \cdot 4H_2O$.

Изучение адсорбции бензола на нанесенных системах наглядно демонстрирует существенное отличие структурно-сорбционных характеристик активированного Кынгракского бентонита и его естественного. На активированных нанесенных бентонитах адсорбция бензола из циклогексана в 3-4 раза превосходит его естественные образцы.

В [2] впервые показано, что активность и отбеливающие свойства активированных кислотой образцов, коррелируют с емкостью катионного обмена исходных естественных бентонитов. Известно также, что наиболее активные катализаторы крекинга и эффективные адсорбенты для очистки нефтяных дистиллятов получают из бентонитов при активации их горячей кислотой в течение 6 ч [3,4]. Кислотная обработка бентонитов при комнатной температуре не приводит к существенному повышению их сорбционных и каталитических свойств, что подтверждается также данными авторов [5].

Результаты исследований

Таблица 1.

Структурные характеристики Кынгракского бентонита и нанесенного рутения на Кынгракский бентонит

Образец	Насыпной вес, г/см ³	Удельная поверхность, м ² /г	Объем пор, см ³ /г	Средний радиус пор, нм
			общий	
Естественный	0,814	70	0,08	1,5
Образец 1	0,766	80	0,11	1,8
Образец 1	0,624	140	0,24	2,0
Образец 1	0,630	180	0,36	2,5
Образец 1	0,610	190	0,40	3,0
0,5% Ru/Носит.	0,660	185	0,38	2,0
1,0% Ru/Носит.	0,690	180	0,36	2,0

Обсуждение результатов

Из данных табл. 1. следует, что кислотной обработке и модифицированию фосфорной кислотой, удельная поверхность увеличивается от 70 до 190 м²/г, а общий объем пор от 0,08 до 0,40 см³/г. Полученные образцы использовались при алкилировании изобутана бутиленом. Естественные и активированные Кынгракские бентониты не проявляет каталитической активности. На 0,5 % Ru/носитель и 1,0 % Ru/носитель, восстановленных в токе водорода, проявляют различную активность. Это видимо связано с различным формированием активного центра, ответственных за каталитический акт. В этой связи, изучали влияние скорости нагревания при восстановлении водородом, нанесенных Кынгракских бентонитов. Результаты влияния условий восстановления 1,0 % Ru/носитель системы на средний размер частиц рутения сведены в табл. 2.

Таблица 2.

Влияние условий восстановления 1,0 % Ru/носитель на дисперсность рутения в интервале 323-573 К.

Скорость нагрева, град/мин	Скорость подачи водорода, см ³ /мин	$\bar{d}, \text{Å}$
2	10	44
4		56
6		70
8		80
10		140
2	15	40
4		54
6		68
8		85
10		120
2	20	38
4		46
6		66
8		80
10		110
2	30	40
4		50
6		60
8		70
10		100

Выводы. В настоящей работе впервые установлены влияния размера частиц металла и соотношения кислотных центров поверхности на характер протекания изомеризации, дегидро-

гидрогенизации, крекинга и алкилирования C_4-C_6 углеводородов в образовании высокооктановых компонентов моторных топлив и на основе адсорбционных и электрокинетических характеристик нанесенной системы рекомендуется возможность прогнозирования их взаимосвязи с каталитическими свойствами.

Литература

1. Крылов О.В. Гетерогенный катализ. -М.:ИКЦ Академкнига, 2004.– 679 с.
2. Баталова Ш.Б. -Автореф. дисс. док. хим. наук. Ташкент, 1968. - 42 с.
3. Баталова Ш.Б. Физико-химические основы получения и применения катализаторов и адсорбентов из бентонитов. -Алма-Ата.: Наука, 1986. -168 с.
4. Надиров Н.К. Теоретические основы активации и механизма действия природных сорбентов в процессе осветления растительных масел. -М.: Пищевая промышленность, 1973. -352 с.
5. Старостин И.И., Болдырева Т.А. В кн.:Природные минеральные сорбенты. Киев, 1960. - С.320-333.
6. Мельдешов А.А. Дисс. доктора хим. наук. Алматы, 2009 г.

УДК 541.128

КИНЕТИКА КАТАЛИТИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ

Мельдешов А.А., Байкенжеева А.С., Курмашев Б.Б.

Казахская академия транспорта и коммуникаций им. М.Тынышпаева, Алматы

Как известно, соотношение вида

$$\Delta E = \alpha \Delta H \quad (1)$$

в свое время было получено разными авторами [1–6] при анализе опытных данных, полученные в результате исследований различных типов реакций. Если это уравнение рассматривать применительно к каталитическим реакциям, то оно означает, что при изменении теплоты адсорбции катализатора ΔH , соответствующим образом будет изменяться энергия активации реакции ΔE , здесь α -коэффициент.

Разумеется, есть все основания предположить, что природа взаимосвязи ΔH и ΔE полностью раскрывается в том случае, если это соотношение (1) будет получено на основе теоретического вывода, например, при выводе кинетического уравнения, из которого следовало бы доказательство этого соотношения.

Однако, как известно, эта задача для общего случая все еще не решена, и поэтому до сих пор мы не совсем знаем причину того, почему при изменениях ΔH соответственно изменяется и ΔE . Поэтому не совсем понятна сущность каталитических явлений, а также каталитического действия.

Как известно, хотя соотношение

$$K = k_0 \exp \frac{-E}{RT} \quad (2)$$

в свое время было получено Аррениусом при исследовании частного явления, однако далее другими авторами было показано, что оно имеет смысл для общего случая, в том числе и для исследования каталитических процессов. Здесь k -константа скорости реакции, E - энергия активации, k_0 – предэкспоненциальный множитель, T -температура, R – газовая постоянная.

С другой стороны, А.А.Баландиным [7] на основе анализа модели поверхностного мультиплетного комплекса (рис.1), были получены соотношения вида

$$E' = -Q_{AB} - Q_{CD} + (Q_{AK} + Q_{BK} + Q_{CK} + Q_{DK}), \quad (3)$$

$$E'' = -Q_{AD} - Q_{BC} + (Q_{AK} + Q_{BK} + Q_{CK} + Q_{DK}) \quad (4)$$

которые есть теплота образования и распада мультиплетного комплекса при реакции

$$AB + CD = AD + BC, \quad (5)$$

где $Q_{AB}, Q_{CD}, Q_{AD}, Q_{BC}$ – энергия связи AB, CD, AD, BC ; $Q_{AK}, Q_{BK}, Q_{CK}, Q_{DK}$ – энергия связи AK, BK, CK, DK (рис.1).

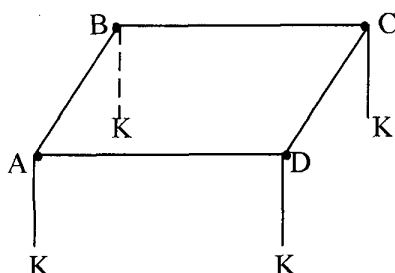

Рис.1

В [8] на основе анализа этих соотношений был сделан вывод о том, что поверхностный переходный комплекс будет распадаться в продукты реакции в том случае, если $E' < E''$, и наоборот, он будет распадаться в исходные реагенты в том случае, когда $E' > E''$. Поскольку поверхностный переходный комплекс возникает из-за образования новых связей BC и AD , а также частиц A, B, C, D с поверхностью твердого тела, то имеются все основания предположить, что сущность каталитического явления в данном процессе будет сводиться к снижению энергии связи Q_{AB}, Q_{CD} из-за образования новых связей $Q_{BC}, Q_{AD}, Q_{AK}, Q_{BK}, Q_{CK}, Q_{DK}$. Поэтому можно предположить, что энергии связи Q_{AB}, Q_{CD} в данном процессе выполняет роль энергии активации, тогда как энергия образования новых связей $Q_{BC}, Q_{AD}, Q_{AK}, Q_{BK}, Q_{CK}, Q_{DK}$ выполняет роль величин, снижающих энергию активации.

Таким образом, если это так, то мы имеем основания определить энергию активации, входящую в уравнение (1), согласно уравнению (3) для случая, когда $E' < E''$ и в результате получим уравнение

$$k = k_0 \exp \frac{-(Q_{AB} + Q_{CD}) + (Q_{AK} + Q_{BK} + Q_{CK} + Q_{DK})}{RT}. \quad (6)$$

Согласно этого уравнения, чем больше энергия связи $Q_{AK}, Q_{BK}, Q_{CK}, Q_{DK}$, тем быстрее снижается энергия связи Q_{AB}, Q_{CD} , выполняющих роль энергии активации. Поэтому в этом смысле на базе возможности уравнения (6) в общих чертах удастся получить доказательство соотношения (1), полученные на основе анализа опытных данных для взаимосвязи изменений энергии активации ΔE и теплоте адсорбции ΔH .

Заметим, в уравнение (6) было получено на основе совместного рассмотрения уравнения Аррениуса (2) и А.А. Баландина (3). Значит в истинности уравнения (6) у нас не будет уверенности до тех пор, пока не будет получено его доказательство на базе возможности основных уравнений теоретической физики. Для решения этой части задачи желательно исходить из анализа результатов, полученных в [9]. В этой работе для вывода уравнения, усовершенствующего и уточняющего вывод уравнения теории скорости каталитического гидрирования (W) Хаугена

$$W = k \frac{b_B n_B}{1 + b_B n_B + b_{H_2} n_{H_2}} \cdot \frac{b_{H_2} n_{H_2}}{1 + b_B n_B + b_{H_2} n_{H_2}}, \quad (7)$$

за основу был принято предположение о том, что

$$W \approx n_{BH_2}^{00*} \quad (8)$$

который гласит, что чем больше концентрация поверхностного переходного активного комплекса $n_{BH_2}^{00*}$, тем больше W .

Далее, определяя $n_{BH_2}^{00*}$ согласно соотношения

$$n_{BH_2}^{00*} = n_{BH_2}^{00} \exp \frac{-E}{RT}, \quad (9)$$

проблема вывода уравнения для W был сведен к вычислению концентрации поверхностного комплекса и, определяя его согласно соотношения

$$n_{BH_2}^{00} = \exp \frac{\Delta G_{BH_2}^{00}}{RT} n_B^0 n_{H_2}^0 \quad (10)$$

$$W = \exp \frac{-E}{RT} \cdot \exp \frac{\Delta G_{BH_2}^{00}}{RT} n_B^0 n_{H_2}^0, \quad (11)$$

где $\Delta G_{BH_2}^{00}$ – свободная энергия взаимодействия между адсорбированными молекулами вещества и водорода.

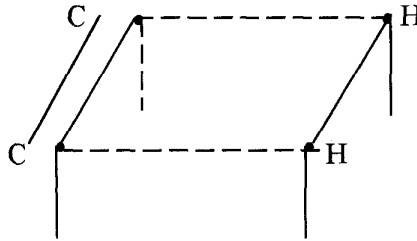

Рис.2

В модели, иллюстрированном на рис.2, этому взаимодействию соответствует горизонтальное взаимодействие, которое образуется между адсорбированными молекулами вещества и водорода.

Если исходить из предположения А.А. Баландина о том, энергии активации определяется величиной энергии связей Q_{C-C} , Q_{H_2} , то не трудно осознать, что для их снижения, кроме образования этих горизонтальных связей, оказывать влияние также образование вертикальных связей атомов углерода и водорода с поверхностью катализатора. Для того чтобы учесть роль этих взаимодействий, в [9] величины $n_B^0, n_{H_2}^0$ были оценены с помощью уравнения Ленгмюра, полученного из возможности статистической механики Гиббса, и далее при их учете совместно с уравнением (11) было получено уравнение

$$W = \exp \frac{-E}{RT} \cdot \exp \frac{\Delta G_{BH_2}^{00}}{RT} \cdot \frac{n_B \exp \frac{\Delta G_B}{RT}}{1 + n_B \exp \frac{\Delta G_B}{RT} + n_{H_2} \exp \frac{\Delta G_{H_2}}{RT}} \cdot \frac{n_{H_2} \exp \frac{\Delta G_{H_2}}{RT}}{1 + n_B \exp \frac{\Delta G_B}{RT} + n_{H_2} \exp \frac{\Delta G_{H_2}}{RT}} \quad (12)$$

где $\Delta G_B, \Delta G_{H_2}$ - свободные энергии взаимодействия молекул вещества и водорода с поверхностью катализатора. Анализ уравнения (12) приводит к следующему уравнению

$$\kappa = \exp \frac{-E}{RT} \cdot \exp \frac{\Delta G_{BH_2}^{00}}{RT} \cdot \exp \frac{\Delta G_B}{RT} \cdot \exp \frac{\Delta G_{H_2}}{RT} \quad (13)$$

для константы скорости реакции.

Есть основания предположить, что метод расчета, использованный при выводе уравнения (13), носит общий характер, хотя он здесь использован при выводе уравнения сугубо частного процесса, каковым является каталитическое гидрирование. Если это так, то теперь есть возможность сравнить уравнение (13) с уравнением (6) для того, чтобы убедиться, является ли уравнение (13) доказательством для уравнения (6). Сравнительный анализ этих уравнений показывает, что это действительно так. При выводе уравнения (13) удастся доказать, что сумма энергии связей ($Q_{AB}+Q_{CD}$) действительно имеет смысл энергии активации, тогда как сумма энергии связей ($Q_{AK} + Q_{BK} + Q_{CK} + Q_{DK}$) имеет смысл теплот адсорбции ΔH_B и ΔH_{H_2} . Этот анализ также показывает, что вывод уравнения (13) является более общим по сравнению с выводом уравнения (6) в том смысле, что здесь кроме роли теплот адсорбции удастся учесть также роль теплот взаимодействия новообразованных связей между адсорбированными молекулами ($\Delta G_{BH_2}^{00}$).

Анализ уравнения (13) также дает возможность предполагать, что при его выводе получено доказательство соотношения (1), ибо согласно этому уравнению при вариациях катализаторов, чем больше меняется теплота адсорбции ΔH_B и ΔH_{H_2} , тем быстрее снижается барьер энергии активации.

Заметим, автором работы [10] на основе анализа всего, что до 70-х годов было получено в области теории каталитических явлений, был сделан вывод о том, что до сих пор общей теории, на основе которой можно было бы понять сущность катализа, нет. Он также указал, что в будущем такая теория может появляться на пути взаимосинтеза результатов, полученных в частных теориях. Имея ввиду, что на основе анализа уравнений (6) и (13) удастся объяснить, как в результате взаимодействия адсорбированных молекул образуется поверхностный промежуточный комплекс и как далее при выполнении условия

$$(Q_{AB}+Q_{CD}) \leq (Q_{AC}+Q_{BD}) + (Q_{AK} + Q_{BK} + Q_{CK} + Q_{DK}) \quad (14)$$

$$E \leq (\Delta G_{BH_2}^{00} + \Delta G_B + \Delta G_{H_2}) \quad (15)$$

могут образоваться продукты реакции, можно предположить, что правильный путь для развития теории такого рода найден.

Анализ уравнения (6) и (13) позволяет сделать вывод также о том, что на их основе удастся сделать некоторые выводы относительно того, как возможно предвидеть каталитические действия, ибо для данной реакции каталитически активным может являться такие катализаторы, для которых выполняется условие (14) и (15).

Литература

1. Бренстед Дж. Н. Теория кислотного и щелочного катализа // Сб.: Новые идеи в области катализа.-Л.: Госхимиздат, 1932.-С.194.
2. Темкин М. Н. Журн. Физхимии. 31. 03. 1957.
3. Evans A. G., Polanyi M. Trans Faraday. Soc. 34. 1938.
4. Баландин А. А. ЖОХ. 16. 793. 1946.
5. Семенов Н.Н. О некоторых вопросах химической кинетики. -М.: Изд. АН СССР, 1955.-С.196.
6. Norinti J., Polanyi M. Auta Phys-icochim. URSS. 2. 265. 1935.
7. Баландин А. А. ЖРФХО 61. 909. 1929.; 62ю 703. 1930.
8. Баландин А. А. Современное состояние мультиплетной теории гетерогенного катализа. -М.: Наука, 1968.
9. Алтаев Н. К., Сокольский Д.В., Жанабаев Б.Ж., Алтаев У.К. К статистической теории кинетики каталитического гидрирования / Деп. в ВИНТИ, № 1115, XII-D.82.
10. Кузнецов В.И. Основные тенденции в развитии теории катализа. Сущность катализа // Сб.: Развитие представлений в области кинетики, катализа и реакционной способности. – М.: Наука, 1966.

ӘОЖ 624.016

**КЕҢСЕ ҒИМАРАТТАРЫНДАҒЫ РЕСУРС ҮНЕМДЕУДІҢ ӨЗЕКТІ
ЖӘНЕ БОЛАШАҒЫ БАР БАҒЫТТАРЫ****Молдамуратов Ж.Н., Омаралы Р.Н.***М.Х. Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университеті, Тараз*

«Жасыл» құрылыс тұжырымдамасы экологиялық бағдарланған болып табылады және ғимараттың бүкіл өмірлік циклы – соғылудан бастап сырып тастағанға дейінгі – энергия сақтау және табиғатты тиімді пайдаланудан тұратын, әртүрлі стандарттарға негізделеді. Сертификаттау жүйелері – бұл ең заманауи технологиялардың, шешімдердің, материалдарды ұсыну мен іске асырудың; инновацияны сынау мен олардың нәтижелілігін бағалау мүмкіндігі. Сертификаттаудың еріктілік жүйесінің қағидаттарына сәйкес, бірқатар мәселелерді бір мезгілде шешуге ықпал ететін құрылыс және пайдалану: қауіпсіздікті көтеру, жұмыстардың жоғары сапасы, жайлылықты қамтамасыз ету, жұмыс істеудің ұзақтығы, нысанды пайдалану кезінде қосымша үнемдеу. Айта кету керек, «жасыл» нормалар мен стандарттар, келген зиянды жоюға бағытталудың орнына, ортаны ластану мен нашарлауының алдын алатын істерді ұсынады. Бұл принцип барлық «жасыл» стандарттарда бар және күн өткен сайын маңызы артып келеді [1].

«Жасыл құрылыс» терминін оқу кезінде зерттеулермен – көптеген түсіндірмелері, мағынасының жазбасы, және де Қазақстандағы даму деңгейінің сипаттамасы берілген болатын.

«Жасыл» құрылыс» сөз тіркесіндегі «жасыл» сын есімі, орныққан және жалпы қабылданған болып табылады, бұрыннан бұл термин 70-жылдардың басында Батыс Еуропада туындаған қозғалыстан өз атауын алады және қоршаған ортаның ластануына, атомдық энергетиканың дамуының зиянды салдарларына қарсы шығады, әскери бюджеттің қысқаруын, бейорталықтандыруды және қоғамдық өмірді демократизациялауды талап етеді. Қазіргі уақытта «жасыл» сөзі, «экологиялық» дегеннің синонимі болып табылады.

С.Ю. Кошкина, О.А. Корчагина және Е.С. Воронкова пікірлері бойынша, «жасыл» құрылыс – қоршаған ортаға өте аз зиян тигізетін ғимараттарды салу мен пайдаланудан тұратын сала. «Жасыл» құрылыстың негізгі міндеті – ғимараттардың бүкіл өмірлік циклы бойындағы: жобалау участкесін таңдаудан, құрылыс жұмыстары, пайдалану, жөндеуден сырып тастағанға дейінгі ресурстарды (энергетикалық және материалдық) тұтыну деңгейін төмендету болып табылады [2].

Экономика ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алуға жазылған диссертациясында А.М. Крыгина былай дейді, «жасыл» құрылыс — бұл жалпы айтқанда энергия тиімділігі мен экологияға назар аударылған инновациялық құрылыс. Автор эко-нысандардың үш негізгі принципін бөліп қарайды: қайта жаңғырылатын ресурстарды (энергия, жер, су) тиімді пайдалану, жылжымайтын мүлік нысанының қоршаған ортаға құрылысы, пайдалануы, жойылуы кезінде, зиянды әсерін мүмкіндігінше төмендету және адам үшін «жасыл» стандарттар енгізу есебінен жайлы микроклимат жасау [2].

М. Бродач және Г. Имза пікірінше, «жасыл» құрылыс – бұл, энергия және ресурс тиімділігіне бағытталған бірқатар шешімдер, шаралар, материалдар, тәсілдер мен қондырғылардан тұратын, ғимараттарды жобалау, құрылысы және пайдалану тәсілі. «Жасыл» құрылыс стандарттарына сәйкес сертификация, құрылыс нысанының тәуелсіз бағасын алуға ғана емес, сонымен бірге жобаның инвестициялық тартымдылығын көтеруге де мүмкіндік берілетіні айтылады [3].

А.А. Бенуж «жасыл» құрылысты – жобалау мен құрылыстың стандарттарымен құрылатын кешенді білім ретінде анықтайды, оның даму деңгейі ғылым мен технология жетістіктеріне, инженерлердің белсенділігіне және қоғаммен экологиялық қағидаттарды түсінуіне тікелей байланысты [3].

А.В. Кожаринов «жасыл» құрылыс бұл – жылжымайтын мүлік нысанының бүкіл өмірлік циклы бойында энергетикалық және материалдық ресурстарды тұтынуды төмендетуді қамтамасыз ететін, жобалау, құрылысы және пайдалану, және ғимараттардың сапасын көтеру мен бөлме ішінің жайлылығын міндеттейтін қағида [1,2].

Жоғарыда келтірілген анықтамаларды келесі сұлба түрінде (сурет 1) келтіріп, талдауға және жүйелендіруге болады.

Сурет 1. «Жасыл» құрылыс терминін анықтаудың тәсілдері

«Жасыл» құрылыс терминін анықтаудың қолданыстағы тәсілдері, ресурс сақтау саласындағы шаруашылық шешімдерді енгізу үшін берілген бағыттың өзектілігі мен маңыздылығын көрсетеді. Автормен, бар анықтамаларды талдау мен «жасыл» құрылыс ретінде – нысанның сапалы сипаттамаларын көтеру мен оның пайдаланушылары үшін жайлы жағдайларды қамтамасыз ету жағдайы кезінде табиғи ресурстарды тиімді пайдалану есебінен қоршаған ортаға зиянды әсерлерді мейлінше төмендетуді қамтамасыз ету мақсаты болатын, жылжымайтын мүлік нысандарын жобалау, құрылысы және пайдалану бағытын түсіну ұсынылады.

Экологиялық құрылыс саласындағы заңнаманы жетілдіру бойынша жұмысшы топтың «Жасыл» құрылысты ынталандыруға бағытталған заңнаманы жетілдіру бойынша ұсыныстар» баяндамасында былай айтылады: қазіргі уақытта Қазақстандағы экологиялық құрылыстың дамуы ақырын қарқынмен жүруде және бұл бірінші кезекте мемлекет жағынан, оның ішінде заңнамалық деңгейде нақты қолдау жоқтығымен байланысты. Жұмысшы топ авторларының пікірінше, біздің елімізде «жасыл» құрылысты ынталандыратын заңнамалық база мен мемлекеттік бағдарламалар жүргізілмей, инновациялық шешімдерді енгізіп жаңа қимылдау, күтілетін тиімділікті бермейді [3]. Қазақстандағы «жасыл» құрылыс қозғалтқышы болып табылатын, заңнамалық және экономикалық механизмдер жасау, жылжымайтын мүлік нарығында шаруашылық субъектілерді мемлекеттік деңгейде ынталандыру қажет.

Экологиялық құрылыс индустриясын өсу қарқынын үдетуге әсер ететін, факторлар көрсетілген, оған жататындар төменде келтірілді:

- Мемлекеттік ынталандыру;
- Экологиялық құрылыс идеялары мен қағидаттарын көпшілікке жеткізу;
- Заңнама талаптарын қатайту;
- Тиісті салаларда мамандардың шығуы;
- Экологиялық технологияларға қолжетімдіктің артуы;
- Ұлттық стандартты жасау [4].

«Жасыл» құрылыс «жасыл» стандарттарға негізделеді. Қазақстанның табиғи ресурстар министрлігі «жасыл» стандарттарды жаңа және қолданыстағы нысандарға қолданымды құрылыс стандарттары ретінде қарайды, олар ғимараттардың экологиялық тиімділігін бағалау және қоршаған ортаның ластану деңгейінің төмендігі мен адамдар үшін экологиялық қауіпсіздіктің жоғары деңгейін қамтамасыз ету үшін экологиялық құрылыстарды жасау мен пайдалану жағдайын береді [2,3].

В.С. Беляев «жасыл» стандарттарды, қоршаған орта мен экологияны қорғау, энергия мен суды тиімді пайдалану, қоқысты жою, қалыптаспаған энергия көздерін пайдалану және т.б. кіретін талаптар деңгейі ретінде қарастырады. «Жасыл» ғимараттар талаптардың ауқымды тізімінен тұруы мүмкін, олардың ішінде энергетикалық ресурстары, ішкі ауаның сапасы және барлық құрылыс материалдары жергілікті көздерден болуы керек деген талаптарды қамтиды. «Жасыл» ғимараттардың, пайдалану үдерісінде байқалатын анық және жасырын артықшылықтары бар. Анық артықшылықтарына пайдалану шығындарын 8-10% және одан да жоғары шамаға төмендету мен мейлінше жоғары жалдама ақысы жатады. Жасырын артықшылықтарына мұндай ғимараттардағы жайлы жұмыс жағдайларын, өз бәсекелестеріне қоршаған ортаны қорғауға деген қатынасты көрсетуді айтуға болады [5].

А.С. Ивановтың пікірінше, жалпы экодевелопмент бүгін — сыртқы факторлармен қысымдалған ерекше қажеттілік емес, ал құрылыс жүргізушінің бірегей жобадағы бәсекелестік артықшылықтарын пайдалану мүддесі, қалауы. Кеңселік ғимараттарды жалға алушылардың көпшілігі, өздерінің қызметкерлері үшін жайлы еңбек жағдайын ұсынып, әлеуметтік жауапты компанияның имиджін жасауға инвестиция салуға дайын. Дәл осындай жағдай тұрғын үй құрылысында да байқалады. Экологиялық технологиялардың салыстырмалы қымбаттығы жаппай тұтынушылар үшін қазірше қолжетімсіз болып отыр — олар көбіне элиталы тұрғын үй құрылысында пайдаланылады. Бұдан бөлек, «жасыл» құрылыс — бұл қоршаған ортаға салмақты кемітетін, тек қана жоғары технологиялық ғимараттарды тұрғызу ғана емес, сонымен бірге және олардың тұрғындарының денсаулығы жайлы жанашырлық [4].

О.А. Сотникова айтып өткендей, девелопмент және құрылыс аясында кешенді «жасыл» шараларға кететін шығындар, кейіннен пайдалануда айтарлықтай үнемдеу және ғимараттар сапасы деңгейі мен ішкі жайлылықтың жалпы көтерілуімен оншалықты көп емес [1].

К.И. Лукьященко пікірінше «жасыл» стандарттарда, экология – бұл жер шарында адамды қоршап тұрған барлық заттарға ұқыпты қатынас кезінде табиғи ресурстарды шығындауға мүмкіндігінше тиімді және үнемді тәсілдік қатынас. Ресурстар мен материалдарды тиімді пайдаланудан бөлек, адамға жайлы жағдайлар жасау қажеттілігі де ұмытылған жоқ: жарықтандырылуы, микроклимат, ғимараттың қолайлы орналасуы, эстетика, қауіпсіздік – олар қоршаған ортаға жасалған тәсілден маңыздылығы кем емес [3].

С. Л. Казинец құрылыста «жасыл» стандарттарды қолдану шаралардың тұтас кешенін енгізуді қажет етеді және бірінші кезекте — нормативтік құжаттарды жасау. Бірінші кезекте қазақстандық «жасыл» стандарттарды халықаралық стандарттарға сәйкестендіру қажет, оның ішінде британдық BREEAM немесе американдық стандарт LEED сәйкес.

Ю.А. Табунщиков «жасыл ғимараттар» жүйесімен таныс емес инвесторлар арасында, сертификаттау жүйесіне кері қатынас туындайды, себебі, олардың қате пікірінше, бұл нысан құнының қымбаттауына алып келеді. Шын мәнінде, нысанның коммерциялық құны жалға берілгенде немесе сатылған кезде, сертификатталмаған ғимаратпен салыстырғанда әлдеқайда жоғары, себебі сертификатталған нысан – өмір сүру ортасының жайлылығы, экологиялық қауіпсіздігі және энергия тұтынуды төмендету тұрғысынан жоғары тиімді ғимарат болып табылады. Мысалы, қазіргі уақытта АҚШ құрылыс жүргізу кризисі жағдайында, қатаң экологиялық стандарттар ескеріліп тұрғызылған ғимараттарды жарнамалап, «жасыл» құрылыс технологиялары тек қоршаған ортаға пайдасын тигізіп қоймай, сонымен бірге үй иеленушілердің кірістерін де ұлғайтады деп қорытындылайды.

В.В. Сериков және К.Н. Сотникова «жасыл» құрылыс даму деңгейі ғылым мен технологияның жетістіктеріне, өнеркәсіп инженерлері белсенділігі мен қоғаммен экологиялық қағидаттарды дұрыс түсінуімен тікелей байланысты. Олардың пікірінше, «жасыл» стандарттар ғимараттар мен құрылымдарды дәстүрлі жобалау және құрылысынан келесі қағидаттарға негізделген тұрақты тәсілге өтуді жеделдетуге бағытталған:

- адамның тіршілік әрекетінің қауіпсіздігі және қолайлы денсаулыққа жағымды жағдайлар;
- қоршаған ортаға зиянды әсерді шектеу;
- болашақ адамзаттың мүдделерін ескеру.

«Жасыл» құрылысты жасау және ендіру бизнесті, инновациялық технологияларды, экономиканы ынталандырады, қоғамның өмір сүру сапасы мен қоршаған орта жағдайын жақсартады. Олар саналы экономиканың инструменті болып табылады – барлық кезеңдерде қаржы қорларын сақтайды және әлемдік трендке интеграциялануға ықпал етеді, шетелдік инвестициялар тартуға және әлемдік деңгейде мойындалуына жағдай жасайды [3-5].

«Жасыл» стандарттар бойынша сертификаттау, нарықта маркетингтік артықшылық алуға, ғимаратты жылдам жалға беруге және сатуға, капиталдандыру жүктемесін көтеруге, қосымша қаржыландыру тартуға, тұрақты және ақы төлеуге қабілетті жалға алушылар легімен үйді қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Жалға беруші үшін де, бұл қызметкерлер үшін де мейлінше жайлы орта құруға, еңбек өнімділігін көтеруге, пайдалану шығындарын үнемдеуге, нарықта беделін нығайтуға және корпоративті әлеуметтік есепке өз үлесін қосуға ықпал етеді. Мемлекет үшін экологиялық құрылыс стандарттары инновациялық технологияларды енгізу бойынша иін және табиғатты қорғау заңнамасын қолдаушы қызметін атқарады, және де қоршаған ортаның сапасын жақсартудың нарықтық механизмі болып табылады.

С.А. Липина экономикалық өсімнің дәстүрлі моделінен «жасыл» экономикаға өту – бұл тек қана жеке ұлттық экономика ғана емес, жалпы бүкіл жер шарының дамуы тұрақтылығын анықтайтын жалпы әлемдік құбылыс, ал «жасыл экономиканы» жылжыту – бұл дамудың негізгі жолы және жалғыз дұрыс жол.

«Жасыл» стандарттар бойынша сертификаттау, нысан құнының орташа 3-7,5%-ға қымбаттауына алып келеді. Бірақ, «жасыл» құрылыс нысандарының инвестициялық тартымдылығын көтерудің келесі факторлары бар:

- жалға беру құнының өсуі (rental rates) 2–16 %-ға;
- үйдің толуының көтерілуі (occupancy rates) 2–18 %-ға;
- материалдық және энергетикалық ресурстардың тұтынуы қысқаруы есебінен операциялық шығындардың (operating expenses) 25–30 %-ға төмендеуі;
- сату кезінде құнының 5,8–35 %-ға өсуі;
- қызметкерлердің жұмыс істеу қабілетінің 1-1,5%-ға өсуі;
- ең төлеуге қабілетті және ұзақ мерзім жалға алушыларды тарту және ұстап тұру [3];

Сертификаттау нысанының маркетингтік артықшылықтарына жатады:

- ұсыныстың жаңашылдығы және бірегейлігі;
- нысан сапасын негіздеу, халықаралық қоғамдастық пен жалға берушілер үшін растаудың болуы;
- корпоративтік мәдениетіне экологиялық жауапкершілік кіретін жалға берушілерді тарту;
- сертификаттау нәтижелері жарнамалық кампания үшін негіз ретінде пайдаланылуы мүмкін.

Осыған байланысты мынандай қорытындылар жасауға болады: ғимараттар үшін сертификаттау, жалға берушілерді тартудың, еңбек жағдайын жақсартудың, маркетингтің және ең маңыздысы, табиғатты пайдалану экономикасы тұрғысында - ресурс тұтынуды қысқартудың, нысанды материалдық және энергетикалық ресурстармен қамтамасыз етуде қаржы қорларын үнемдеудің құралы болып табылады.

Әдебиет

1. Баутин В. М. «Зеленая» экономика как новая парадигма устойчивого развития / В. М. Баутин // Известия Тимирязевской сельскохозяйственной академии. - 2012. - № 2. - С. 3-4. - То же [Электронный ресурс]. - Режим доступа : <http://elibrary.ru> для доступа к информ. ресурсам требуется авторизация.
2. Башорина О. В. Переход к «зеленой» экономике как фактор устойчивого развития и преодоления бедности: международный и региональный аспекты / О. В. Башорина, И. М. Тёмкина // Вестник УрФУ. Серия: Экономика и управление. - 2012. - № 6. - С. 49-60. - То же [Электронный ресурс]. - Режим доступа : <http://elibrary.ru> для доступа к информ. ресурсам требуется авторизация.
3. Берденова К. А. «Зелёная» экономика как двигатель устойчивого развития / К. А. Берденова, В. В. Штанг, С. В. Синцов // Сибирский торгово-экономический журнал. - 2012. - № 15. - С. 4-7. - То же [Электронный ресурс]. - Режим доступа : <http://elibrary.ru> для доступа к информ. ресурсам требуется авторизация.
4. Гельдыева Г. В. Устойчивое развитие природно-хозяйственных систем как основа сбалансированного природопользования республики Казахстан / Г. В. Гельдыева, Ш. М. Надыров, Г. Н. Нюсупова // Региональные исследования. - 2013. - № 3. - С. 107-113. - То же [Электронный ресурс]. - Режим доступа : <http://elibrary.ru> для доступа к информ. ресурсам требуется авторизация.
5. Егорова М. С. Практика стимулирования перехода к "зеленой экономике": международный опыт / М. С. Егорова // Научно-методический электронный журнал "Концепт". - 2013. - Т. 4, № 34. - С. 1651-1655.

ӘОЖ 627.886

БӨГЕТСІЗ БАСТОҒАНДАРДЫ ЛАБОРАТОРИЯЛЫҚ ЖАҒДАЙДА ЗЕРТТЕУ

Молдамуратов Ж.Н., Смаилов Б.Ш., Мусабаев Б.К.

М.Х. Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университеті, Тараз

Бөгетсіз бастоғандардың басым көпшілігі тасындылар тасымалдайтын және деңгейлері өзгермелі өзендер жағдайында айтарлықтай сенімді жұмыс істемейді. Бұл, су алу торабы құрамындағы тасынды тұту құрылғыларының орналасуы мен тиімді мөлшерлерінің өзен ағынының гидравликалық сипаттамаларымен негізделуімен түсіндіріледі [1-4]. Суалу құрылымы (бастоған)

конструкцияларының көпшілігі пайдалану уақытында өз параметрлерін реттеуге рұқсат бермейтіндіктен (бұған тек, М.В.Потаповтың ақпабағыттағыш жүйесі кірмейді), өзендер режимінің өзгеруі олардың қалыпты жұмысының бұзылуын тудырады. Гидрологиялық және тасындылы режимі күрделі өзендерден су алу қажеттілігі, мейлінше сенімді бөгетсіз су алу тораптарының схемаларын іздеуге шақырады.

Мұндай схемаларды құру, ағынның шамалы бөлігін бұрып әкетумен байланысты құбылыстардың мәнін айқын білмей мүмкін емес және сол себепті А.А.Черкасов, А.Я.Милович, Д.Я.Соколов, И.В.Егиазаров, М.В.Потапов, А.С.Образовский, А.С.Офицеров, А.М.Михалев, И.А.Шеренков, В.С.Бондаренко [1], С.М.Қойбақов, Т.Т.Өтеғалиев [4] және т.б. жұмыстары мен тәжірибелік деректерін талдау арқылы ашыла түседі.

Бөгетсіз бастоғанның схемасын (өнертабысқа өтінім берілген) ұсынамыз және оның жеке конструктивтік элементтерінің және жалпы құрылымның жұмыс істеуінің физикалық негізін теориялық тұрғыда ашамыз. Түпкі тасындылардан су қабылдағышты сенімді және тұрақты қорғаудың кепілі үшін, өзеннің барлық режимдерінде, ұсынылатын бастоған схемасы құрамына екі бөлектенген тасынды реттеу құрылғысы енгізілген: айнымалы биіктіктегі түпкі табалдырық және төменгі тік қабырға. Табалдырық, кіру тесігінің тура жоғары қырында, ағынға 130-135° орналастырылады. Бұл бастоғандағы принципіалды жаңалық кіру тесігінің төменгі ернеуіне, түпкі табалдырыққа параллель етіп, вертикаль қабырға орнату. Түпкі тасындылардан қорғау, келесі факторлармен іске асырылады:

1. Арнаның ені бойынша үлестік өтімдердің табалдырықпен таралуы салдарынан туындайтын, арналық ағынның жасанды көлденең циркуляция тудыруымен; 2. көмілген тосқауыл ретінде табалдырықпен қозатын, циркуляциялы ағыспен; 3. табалдырықтың төменгі қырында бойлық-бұрандалы ағыс қозғалысымен; 4. төменгі вертикаль қабырғамен қоздырылатын циркуляциялы ағыспен.

Өзенде су деңгейі салыстырмалы таяз болғанда, бастоғанды қорғауда түпкі табалдырық негізгі рольді атқарады, себебі, бұл кезде ол арнаның ені бойынша үлестік өтімдерді мейлінше толық үлестіреді де, осынысымен дамыған және тұрақты көлденең циркуляциялы бұрандалы қозғалыс тудырады. Бірмезетте табалдырық алдындағы және одан кейін де ең жоғары тұрақты ағыс болады. Өзеннің өтімі ұлғаюымен, тік қабырғамен кері қайтқан ағыстың қарқындылығы да өседі, нәтижесінде, су қабылдау тесігі олардан түпкі тасындылар түсуінен толығымен қоршауланады.

Өзеннің әртүрлі өтімдерінде суды сапалы және тең етіп алу, тасынды реттегіш құрылғылар мен тиімді параметрлерді анықтау кезінде ғана мүмкін. Оларды анықтау үшін, төменгі тік қабырғаның және айнымалы биіктікті түпкі табалдырықтың жұмысының физикалық мәнін түсіну қажет.

Төменгі тік (вертикаль) қабырға су ағыны айналып өтетін, тосқауылдан тұрады. Мұндай тосқауылдардың табанында сол кедергілермен туындайтын ағыстардың өзара әсерлесуі нәтижесінде, транзиттік ағыстармен негізгі ағындарды айналып өтетін аймақтар (А.Я.Милович бойынша шағылысу аймағы) қалыптасады. Бұл құбылыстың идеясын Н.Е.Жуковский айтқан. Н.Ф.Данелия, Ш.С.Бобохидзе, Г.Б.Руруа, В.В.Садомова және т.б [1]. жұмыстарына орай, су тосқауылдарын ағынның айналып өту құбылысы, соңғы жылдары бөгетті бастоғандар кезіндегі түпкі тасындылармен күресу үшін кеңінен қолданылады.

Қисық қойылған тосқауылдар негізінде шағылысу аймақтарының сипаттамаларындағы су алу құрылымын орналастыру үшін қажет деректерді алу мақсатында, бізбен, А.Я.Миловичтың тосқауылдарды қалыпты айналып өтуі есептерін шешу кезінде қолданылған, тәсілдері қабылданды. Тосқауылды түзу алмастырғанда сұйықтың бөлшектерінің жылдамдық потенциалы функциясы былай жазылады [1]:

$$\phi = C\theta - v_0 \sin \alpha \cdot y + v_0 \cos \alpha \cdot x \quad (1)$$

бұл жерде C - су көздерінің тұрақты кернеуі;

θ - еркін нүктеден тосқауыл көрінетін бұрыш,

$$M(x, y), \quad \theta = \pi - \arctg \frac{y}{a+x} - \arctg \frac{y}{a-x}.$$

Сонда

$$\phi = C \left(\pi - \arctg \frac{y}{a+x} - \arctg \frac{y}{a-x} \right) - v_0 \cdot \sin \alpha \cdot y + v_0 \cdot \cos \alpha \cdot x \quad (2)$$

Сұйықтың хх және уу өсіндегі бөлшектері жылдамдығының проекцияларын интерпретациялағанда су көдерінің тұрақты кернеуі табылады

$$C = \frac{a \cdot v \cdot \sin^2 \alpha}{2} \quad (3)$$

Айналып өтудің уу өсіндегі контурының ординатасы:

$$y = a \sqrt{\frac{v \cdot \sin \alpha}{v_0} - 1} \quad (4)$$

Жоғарыдағы формула, шағылысқан-қайтарылма ағыстардың аймақтарының қалыңдығын сипаттайды, бірақ тосқауылдың өзімен ағынның ығысуының әсерін ескермейді. Ал, практикалық есептер үшін, профессор Н.Ф.Данелияның [3] әдістемесін пайдаланып, бұны ескеруге болады. Одан бөлек, судың қайтарылу аймағы қалыптасуы кезінде, тосқауылдан түбінен шығатын сұйықтың массасы және қуылған ағынның түпкі қабаттары өзара әсерге түседі, сондықтан, (4) формуладағы орташа жылдамдықты түпкі жылдамдыққа алмастырса, дұрыс болады. Нәтижесінде, формула төмендегі түрге келеді:

$$y = \left(1 - k \sqrt{n} \cdot a \cdot \sqrt{\frac{v \cdot \sin \alpha}{v_0} - 1} \right) \quad (5)$$

бұл жерде, n - арнаның тосқауылмен ығысуын ескеретін коэффициент,

$$n = \frac{2a \cdot \sin \alpha}{B};$$

K - тосқауылдың орналасуына байланысты коэффициент, 0,8-0,9 аралығында қабылданады.

Жоғарыда ұсынылған осыған ұқсас схемаларда тасындыларға қарсы құрылғылар ретінде тосқауылдарды пайдалану кезінде, ең тиімді деп, шабуылдау бұрышы $\alpha = 130 - 140^\circ$ мәнді есептеуге болады. Мұндай бұрыш шамасы кезінде аймақтар айтарлықтай үлкен болады, ал ағыстарды бөлу нүктесі тосқауылдың жоғарғы қырына іс жүзінде ығысады, сондықтан индукцияланған ағыс тек қана су қабылдау тесігін жауып қоймай, сонымен қатар оның алындағы кеңістікті шаяды. Айта кету керек, Н.Е.Жуковскийдің [1] қосылған құйындар әдісі көмегімен тосқауылдарды ағынмен айналып өту мәселесін шешудің бізбен орындалған шешімі, жоғарыда жазылған көріністің абсолюттік ұқсас құбылыстың сапалы жағын береді.

Көлденең циркуляциялы ағыс. Көлденең циркуляцияның қарқындылығына табалдырықтың мөлшерлері, конструкциясы және орналасуына әсерін айқындау үшін, оның ені бойынша үлестік өтімдердің үлестірілуімен ағындағы көлденең циркуляцияның туындауы туралы профессор Р.Ж.Жолаевтың [5,6] теориясын пайдаланған қолайлы. Осы теорияның көмегімен, ағын ортасындағы салыстырмалы ығысу шамасының өзгеруі динамикасына талдау жолымен, ұсынылатын бастаған схемасында айнымалы биіктіктегі табалдырықтың құрылғысын қолдану тиімді екені көрсетіледі, бұл Р.Ж.Жолаев және Г.В.Соболин [6] бойынша арнаның ені бойынша үлестік өтімдердің таралуы шарасы, соған орай, көлденең циркуляцияның қарқындалу шарасы да болып табылады.

Тәжірибелерде бақыланған тосқауыл алдындағы ағыстар түзілімі физикалық тұрғыдан қарағанда жоғарыда жазылған теңдеулерге толығымен сәйкес келеді. Осы теңдеулерге тәжірибелік түзетулер енгізіп, оның ішінде тосқауылмен ағынның ығысу әсерін ескеріп, практикалық мақсаттар үшін қолдануға болатын құбылыстың сандық сипаттамаларын аламыз [7].

Лабораториялық модельде бөгетсіз суалу құрылымын зерттеу кезінде оның негізгі бөліктерін болмыстық анықтау жүргізілді. Модельде анықталған суалу торабының негізгі бөліктерін, кейіннен теориялық есептеу жолдарымен тексеру іске асты. Жалпы, суалу құрылымының арналық бөліктері ретінде – су жеткізу арнасы, бастағандағы табалдырық, құм тұтқыш, суды әкету арналары қарастырылды. Бір айта кететін жайт, құмтұтқыш ретінде, модельде биіктігі айнымалы бастағанның төменгі құмды ағысты бұрып отыру қасиетіне орай, ағаштан жасалған көлденең бітік

тосқауыл алынды. Ол құмды тұтпайды, тек негізгі ағысқа бұрып жіберуімен ерекшеленеді, сол себепті оны «құмтұтқыш» деп қабылдадық. Жоғарыдағы аталған бөліктер модельде дәл өлшемдері алынып, және оның есептеулері жүргізілді. Есептеулер нәтижесінде, маңызды бөліктер арасындағы негізгі байланыстылықтар алынды.

Бір жағынан айналып өтетін тосқауылдар үшін зерттеу материалдарын өңдеу негізінде кедергі ортасындағы айналып өту контурының ординаталарын анықтау үшін байланыстылық анықталды:

$$y = (1 - \sqrt{n}) \cdot a \cdot \sin \alpha \cdot arsh \cdot \frac{v \cdot \sin \alpha}{v_0} \quad (6)$$

бұл жерде, n – тосқауылмен ағынның ығысуын ескеретін коэффициент; α – шабуылдау бұрышы; $a=l/2$ – жартылай тосқауыл ұзындығы; v – толқынның таралу жылдамдығы; v_0 – түпкі жылдамдық.

Есептеулер бойынша 5 және 6 формулалармен алынған нәтижелердің басым жағдайлары үшін сәйкестік, ұқсас жағдайлардағы жылдамдықтардың өзгеру динамикасы, ағыстың бөлу нүктесінен төменде тосқауылды бір және екі жақты айналып өту заңдылықтардың ұқсастығын растайды.

Зерттеу жұмыстарын қорытындылайтын болсақ, тұрғызылған, су алу коэффициентіне байланысты суды бұру жеріне тасындылар түсуінің орташа қисықтары графигінен байқайтынымыз, тасындылардың басым бөлігі қорғалмаған су әкеткіш маңына түссе, зерттелетін су алғыштың әкету жолы толығымен ашық кезде және шандор арқылы ағып шығу сәтінде олардың шамалы мөлшері ғана түседі. Бұдан шығатыны: арнаның ені бойынша үлестік өтімдердің табалдырықпен таралуы салдарынан туындайтын, арналық ағынның жасанды көлденең циркуляция тудыруымен, көмілген тосқауыл ретінде табалдырықпен қозатын, циркуляциялы ағыс күшімен, табалдырықтың төменгі қырында бойлық-бұрандалы ағыс қозғалысы туындауымен және төменгі вертикаль қабырғамен қоздырылатын циркуляциялы ағыспен біз ұсынып отырған бөгетсіз бастоғанның тиімді жұмыс істейтінін, қондырғының моделінде зерттеулер арқылы дәлелдеуге қол жеткізілді.

Әдебиет

1. Бондаренко В.С. Разработка и исследования бесплотинного водозабора для рек с тяжелыми гидрологическим и наносным режимами. Автореферат дис.на соис. уч.степ.к.т.н. – Новочеркасск, 1975, - 30с.
2. Данелия Н.Ф. Водозаборные сооружения на реках с обильными донными наносами.М., «Колос», 1964.
3. Жолдасов С.Қ., Атаханова А. Суалу құрылымдары //Ғылыми-практикалық магистранттар конференциясы материалдары, Тараз, 1-2 март 2012ж.
4. Жолдасов С.Қ., Атаханова А. Тау өзендерінен су алатын бастоғандардың жаңа конструкциясы // Дулати-7 оқулары. Ғылыми-практикалық конференциясы материалдары, Тараз, 20-21.04 2012ж.
5. Атаханова А., Турдыгулов С., Тулепбаева Н. Аса өзеніндегі гидротехникалық құрылымдардың жұмысын бақылау және оларды жақсартуға ұсыныстар // ТарМУ 50-жылдығына арналған ғылыми-практикалық конференция материалдары, Тараз, 2-3.11.2013ж.
6. Жулаев Р.Ж., Соболин Г.З. Возбуждение поперечной циркуляции в открытом русле при помощи донного порога переменной высоты, расположенного под некоторым углом к продольной оси потока //Уз.ИНТИ. -Ташкент, 1967. - С. 7.
7. Қожамқұлова Г.Е., Оразбек А.Б., Құдайбергенова Г. Тау бөктерінде орналасқан суалу құрылымдарының негізгі бөліктерін есептеу туралы. «ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖАҢАШЫЛДЫҚ – 2015».

УДК 615.453:547.314

ХИМИЧЕСКОЕ ИЗУЧЕНИЕ РАСТЕНИЙ РОДА ШИПОВНИК

Мукушева Г.К., Мажитов А.С.

Карагандинский государственный университет им. Е.А. Букетова, Караганда

Нуркадыров Д.К.

АО «Международный научно-производственный холдинг «Фитохимия», Караганда

Для исследований собраны плоды и листья некоторых видов рода шиповник, принадлежащего к семейству Розоцветные (*Rosacea*): шиповника колючайшего (*Rosaspinosissima*L.), шиповника рыхлого (*R.laxa*Retz.), шиповника иглистого (*R. acicularis*Lindl.) в фазу плодоношения.

Шиповник (*Rosa*L.) - род дикорастущих растений. Имеет множество культурных форм, разводимых под названием Роза. Насчитывается до 400 видов, а культурных сортов - до 10 000[1]. По другим данным насчитывается 350 видов дикорастущих шиповников[2]. Листопадные кустарники, иногда вечнозелёные, с прямостоящими, лазающими или стелющимися стеблями различной высоты или длины, от 20 см до 7 м[1], почти всегда имеющими шипы. Шипы на побегах текущего года более мягкие и тонкие, чем на двух многолетних побегах.

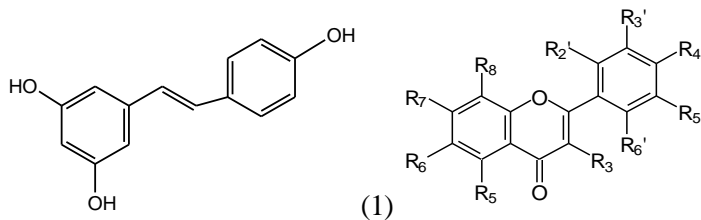
Шиповник распространён в умеренной и субтропической зонах Северного полушария: до полярного круга на север и на юг до Северной Африки, Абиссинии, севера Аравии, южной части Ирана, Афганистана, по реке Инд, на восток до Филиппинских островов и Северной Америки (на север до Мексики)[1].

Растет одиночно или группами по опушкам и в подлеске хвойных, лиственных и смешанных лесов, в редколесьях, пойменных лесах, вдоль рек, у родников, на сырых лугах, на скалистых и глинистых обрывах, на равнинах и в горах на высоте до 2200 м над уровнем моря. Роза Альберта встречается в горах Тянь-Шаня до субальпийского пояса, до высоты 2000-3500 м над уровнем моря. Некоторые виды пышно разрастаются на территориях, освобождённых из-под леса.

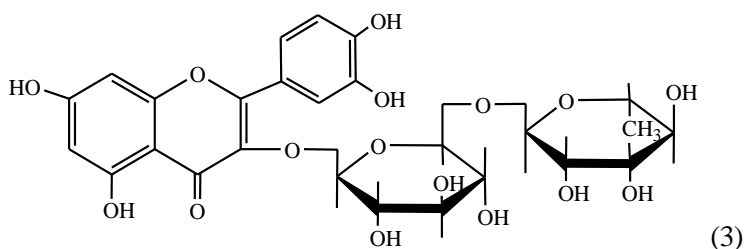
Широко используют как декоративные растения для устройства живых изгородей и в качестве подвоя для культурных роз.

Шиповник - старинное лекарственное растение, его лечебные свойства известны еще с XVII века. В медицине высушенные зрелые плоды разных видов шиповника служат поливитаминным сырьем. Препараты плодов шиповника используют как поливитаминное, общеукрепляющее и повышающее сопротивляемость организма средство при гипо- и авитаминозах, атеросклерозе, различных инфекционных заболеваниях, ожогах, обморожениях, ранениях, гемофилии, кровотечениях. Они обладают желчегонным действием и показаны при холециститах, холангитах, гепатитах, особенно связанных с понижением желчеотделения. Установлено положительное действие шиповника на секрецию желудочного сока. Он повышает кислотность и увеличивает переваривающую силу пепсина, поэтому препараты его рекомендуют при анацидных гастритах.

В таблицах 1 и 2 представлены результаты количественного содержания полифенолов ресвератрола (1), кверцетина (2) и рутина (3) в плодах и листьях шиповников.

(2) $R_3, R_5, R_7, R'_3, R'_4 = OH$

Как видно из данных таблиц 1 и 2, масса выделенной суммы веществ из исследуемых образцов увеличивается с повышением температуры экстракции.

Таблица 1

Количественное содержание полифенольных соединений в плодах некоторых видов *Rosa*L.

Вид растительного сырья	T, °C экстракций	Масса растительного сырья, г	Масса сухого экстракта, г	Выход сухого экстракта, % (в расчете на воздушно-сухое сырье)	Количественное содержание рутина в экстрактах по данным ВЭЖХ, %	Количественное содержание кверцетина в экстрактах по данным ВЭЖХ, %	Количественное содержание ресвератрола в экстрактах по данным ВЭЖХ, %
Шиповник колючайший (RosaspinosissimaL.)							
Ш. колючайший	70-80	30	0,97	3,23	0,0640	-	0,00218
Ш. колючайший	25	30	0,34	1,13	0,1360	0,0059	0,00365
Шиповник иглистый (Rosa acicularis Lindl.)							
Ш. иглистый	70-80	20	1,58	7,90	0,0363	-	0,00100
Ш. иглистый	25	20	0,42	2,10	0,0770	-	0,00280
Шиповник рыхлый (RosalaxaRetz.)							
Ш. рыхлый	70-80	6,86	0,44	6,41	0,1320	-	0,00300
Ш. рыхлый	25	6,97	0,40	5,74	0,0830	-	0,00300

Таблица 2

Количественное содержание полифенольных соединений в листьях некоторых видов *Rosa*L.

Вид растительного сырья	T, °C экстракций	Масса растительного сырья, г	Масса сухого экстракта, г	Выход сухого экстракта, % (в расчете на воздушно-сухое сырье)	Количественное содержание рутина в экстрактах по данным ВЭЖХ, %	Количественное содержание кверцетина в экстрактах по данным ВЭЖХ, %	Количественное содержание ресвератрола в экстрактах по данным ВЭЖХ, %
Шиповник колючайший (RosaspinosissimaL.)							
Ш. колючайший	70-80	10	2,46	24,6	0,2370	0,0176	0,0060
Ш. колючайший	25	10	0,53	5,30	0,3150	0,0150	0,0030
Шиповник иглистый (Rosa acicularis Lindl.)							
Ш. иглистый	70-80	10	1,76	17,60	0,3620	0,0166	0,0030
Ш. иглистый	25	10	0,56	5,60	1,0450	-	0,0130
Шиповник рыхлый (RosalaxaRetz.) <i>Время сбора 24.09. 2012</i>							
Ш. рыхлый	70-80	10	1,52	15,20	1,7940	-	0,0020
Ш. рыхлый	25	10	1,05	10,50	0,3450	-	0,0004

Из таблицы 1 видно, что в плодах растений рода шиповник содержатся, главным образом, ресвератрол и рутин, кверцетин обнаружен только в плодах и экстракте шиповника колючайшего, полученного при комнатной температуре.

Наибольшее количество ресвератрола наблюдается в плодах ш.рыхлого и экстракте шиповника колючайшего – 0,00024 и 0,00365 % соответственно, наименьшее его количество получено в плодах шиповника колючайшего и экстракте шиповника иглистого – 0,00004 и 0,001 %. Наибольшее количество рутина содержится в плодах шиповника рыхлого и экстракте шиповника колючайшего – 0,00847 и 0,136 %, наименьшее его количество - в плодах и экстракте шиповника иглистого – 0,00108 и 0,0363 %.

Из таблицы 2 видно, что наибольшее количество ресвератрола наблюдается в листьях шиповника колючайшего и экстракте шиповника иглистого – 0,00148 и 0,013 % соответственно, наименьшее - в листьях ш.колючайшего и экстракте шиповника рыхлого - 0,00016 и 0,0004 %. Наибольшее количество кверцетина - в листьях и экстракте шиповника колючайшего, полученного при нагревании – 0,00433 и 0,0176 % соответственно, наименьшее - в листьях шиповника рыхлого и экстракте шиповника колючайшего - 0,00037 и 0,015 %. А наибольшее количество рутина - в листьях шиповника рыхлого 1,794 %, наименьшее - в листьях и экстракте шиповника колючайшего - 0,0167 и 0,237 %.

Сопоставляя данные обеих таблиц, количественное содержание ресвератрола наблюдается в листьях шиповника колючайшего и экстракте листьев шиповника иглистого, кверцетина - в листьях и экстракте листьев шиповника колючайшего, а рутина - в листьях шиповника рыхлого.

Таким образом, количественное содержание всех трех полифенольных соединений выделяется из листьев шиповников, по технологическим параметрам – экстракцией при нагревании, при которой наблюдается большее выделение экстрактивной массы.

Литература

- 1 Соколов С.Я., Стратонович А.И. Род 32. *Rosa, L.* – Роза, шиповник. // Деревья и кустарники СССР. Дикорастущие, культивируемые и перспективные для интродукции. – М. – Л.: Изд-во АН СССР, 1954. –Т. III. Покрытосеменные. Семейства Троходендроновые – Розоцветные. – С. 616—625.
- 2 Соколова Т.А. Декоративное растениеводство. Древоводство. – М.: Издат.центр «Академия», 2004. – С. 270 – 278.

УДК 661.68:666.9:974:666.88

ТЕХНОЛОГИЯ ЖАРОСТОЙКОГО БЕТОНА НА ОСНОВЕ ДОМЕННОГО ШЛАКА

Османали М., Шойбекова Ж., Баялиева Г.М.

Таразский государственный университет им. М.Х.Дулати, Тараз

Основными условиями разработки состава жаростойкого бетона [1], является применение близких по своей химической и физической природе сырьевых материалов. В связи с этим, при изготовлении жаростойкого бетона на силикат-натриевом композиционном вяжущем, полученного на основе шлаков в качестве заполнителя необходимо применять шлак такого же состава.

Фосфорные шлаки представляют собой сложное поликомпонентное вещество основу которого составляет система $CaO-SiO_2-P_2O_5$, а количество примесей $Al_2O_3, MgO, Fe_2O_3, Na_2O$ зависит от состава исходного сырья и технологического процесса возгонки фосфора [2]. По химическому составу фосфорные шлаки отличаются низким содержанием $Al_2O_3, MgO, Fe_2O_3, SO_3$ и дополнительно содержат оксид фосфора и фтора. По содержанию основных компонентов состав шлаков колеблется в узких пределах, исключение составляет фосфорный ангидрид.

Минералогические исследования фосфорных шлаков проводили В.В. Лапин, Л.А. Владимирова, С.Т. Сулейменов, Т.А. Абдувалиев, Г.В. Орлова, В.Ф. Вернер.

Гранулированный фосфорный шлак АО «Нодфос» из-за резкого охлаждения состоит из 90-92% стеклофазы. При нагревании шлак активно кристаллизуется с образованием псевдоволластонита ($\alpha-CaO SiO_2$) и в небольшом количестве ранкинита, мелилита.

Доменный шлак Карагандинского металлургического комбината АО «Кармет», состоит из 90-92% стекловидной и 8-10% кристаллической фазы.

Основными составляющими компонентами ГДШ являются Al_2O_3, MgO, CaO, SiO_2 . Сумма этих оксидов в шлаке составляет 94-96%, остальная часть приходится на $MnO, Fe_2O_3, Na_2O, K_2O, S_3$. По модулю основности, доменные шлаки относятся к основным, $M_0 = CaO+MgO/SiO_2+Al_2O_3 = 1-1,2$. В таблице 1. Приведены температуры, показывающие состояние шлаков при нагревании.

Таблица 1.

Температурные состояния шлаков при нагревании.

Вид шлака	Температура размягчения граншлака	Температура кристаллизации	Температура размягчения закристаллизованного шлака	Расплав
Гранулированный фосфорный шлак АО «Нодфос»	770	900	1240	1350
Гранулированный доменный шлак АО «Кармет»	780	920	1260	1390

Согласно данным таблицы 1 из двух видов шлаков, использованных для получения силикат-натриевых композиционных вяжущих более тугоплавким является карагандинский доменный шлак, который был использован для получения жаростойкого бетона.

Гранулометрический состав карагандинского доменного шлака приведен в таблице 2.

Истинная плотность доменного шлака 2600 кг/м³, насыпная плотность 1360 кг/м³. Модуль крупности 3,02, пустотность шлака составляет 38-40%.

Таблица 2.

Гранулометрический состав доменного шлака

Диаметр отверстий сита	2,5	1,25	0,63	0,315	0,14	Менее 0,14	M _к
Частые остатки, %	14,0	28,5	22,2	21,3	8,6	5,4	-
Полные остатки, %	14,0	42,5	64,7	86,0	94,6	-	3,02

Применение шлака с таким грансоставом в качестве заполнителя при изготовлении жаростойкого бетона допустимо, т.к. соответствует графику оптимального состава песка, пригодного для производства обычных бетонов.

Для изготовления жаростойкого бетона используются силикат-натриевые композиционные вяжущие СНДШ-1 и СНДШ-2.

В таблице 3 приведены показатели прочности бетона на вяжущем СНДШ-2, после сушки при температуре 200 °С и после обжига при температуре 1100 °С, а также его огнеупорность.

Таблица 3.

Свойства бетонов на основе доменного шлака

Свойства	Составы		
	1	2	3
Огнеупорность, °С	1210	1180	1150
Предел прочности после сушки (200 °С), МПа	18,3	22,8	26,2
Предел прочности после обжига (1100 °С), МПа	15,5	19,7	22,4

С увеличением в составе бетона содержания силикат-глыбы огнеупорность их снижается, а прочность возрастает, что объясняется повышением количества гелеобразных продуктов, образующихся при твердении вяжущего.

Снижение прочности бетонов после обжига при температуре 1100 °С связано с рекристаллизацией шлака и его частичной поризацией в результате улетучивания серы и остаточного углерода. На рисунке 1 приведены рентгенограммы жаростойкого бетона после термообработки.

Согласно данным рентгенофазового анализа на рентгенограмме бетона, высушенного при 200 °С не обнаружены новообразования. На рентгенограмме бетона, термообработанного при 1100 °С зафиксированы дифракционные максимумы меллитовой и волластонитовой фаз.

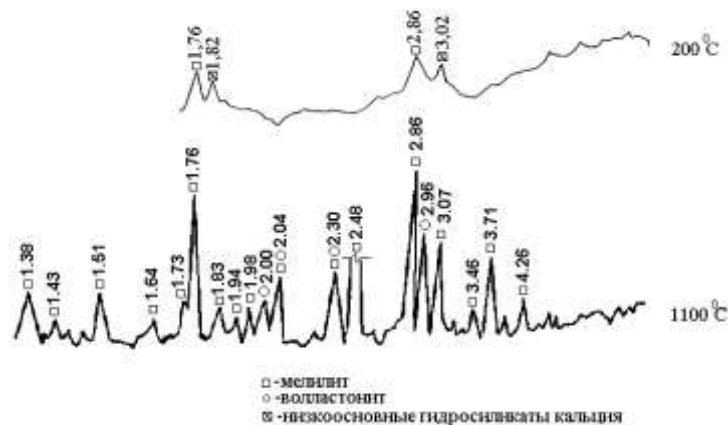

Рис. 2. Рентгенограмма жаростойкого бетона на основе доменного шлака

Показатели свойств жаростойкого бетона, полученного с использованием карагандинского доменного шлака позволяет рекомендовать изготовление изделий на его основе с температурой применения 1000-1100 °С.

Технология изготовления жаростойкого бетона на основе доменного шлака практически не отличается от технологии изготовления жаростойкого бетона на основе барханного песка [3] и состоит из следующих основных переделов:

- приготовление силикат-натриевого композиционно вяжущего;
- дозирование и смешивание вяжущего и гранулированного доменного шлака (заполнитель);
- приготовление бетонной смеси и формование изделий;
- сушка изделий.

Технологическая схема производства изделий из жаростойкого бетона на основе доменного шлака, представлена на рисунке 2.

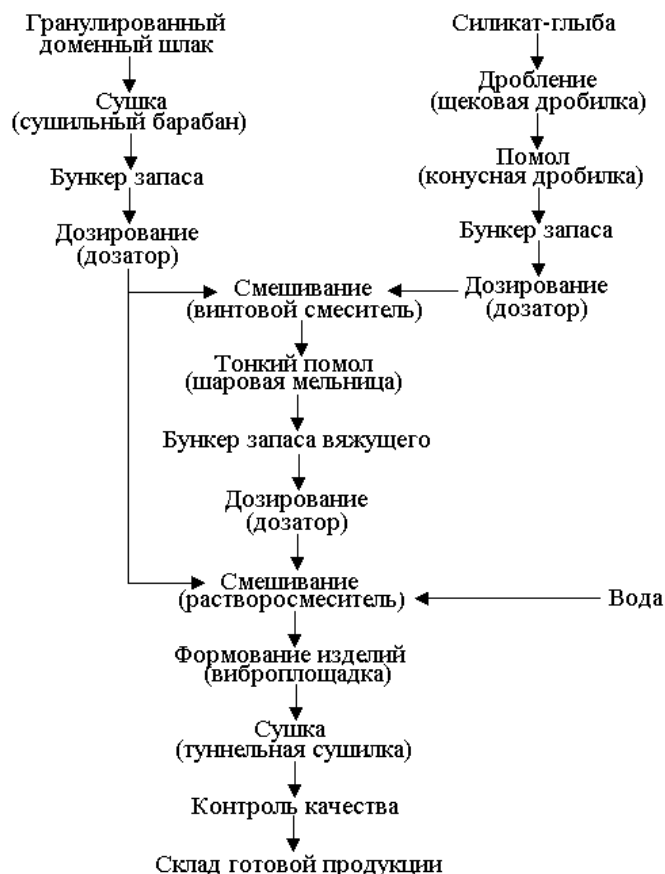

Рис. 2. Технологическая схема производства изделий из жаростойкого бетона на основе доменного шлака

Основные физико-механические и теплофизические свойства разработанных жаростойких бетонов представлены в таблице 4.

Таблица 4.

Основные технические характеристики жаростойких бетонов.

Показатели свойств	Вид бетона		
	Жаростойкий бетон на основе барханного песка	Жаростойкий бетон на основе кварцита	Жаростойкий бетон на основе доменного шлака
1	2	3	4
Прочность, МПа: при сжатии при изгибе	10,1-28,4 3,6-6,7	15-32 4,2-7,1	12-30 4,1-6,8
Теплопроводность, Вт/м °С (20-1000 °С)	1,95-2,7	2,5-3,49	1,8-2,5
Термическая стойкость, водяные теплосмены	2-3	3-4	1-2

при 1200 °С, (при всестороннем нагревании)			
Огнеупорность, °С	1320-1490	1410-1650	1150-1200
Средняя плотность, кг/м ³	2100-2200	2200-2300	2000-2100

Литература

1. Тотурбиев Б.Д. Силикат-натриевые композиции для жаростойких бетонов. // Бетон и железобетон, 1985, № 10, С.5-6.
2. Сулейменов С.Т., Вернер В.Ф., Орлова Г.В., Абдувалиев Т.А. Электротермические фосфорные шлаки – сырьё для получения стеклокристаллических материалов. Алматы, 1976, 206 с.
3. Сулейменов Ж.Т., Жугинисов М.Т., Баялиева Г.М. Получение стекловяжущего и изделий на основе барханного песка. // Наука и образование Южного Казахстана. Сер.:экология - 2000. – №11(18). - С.87-89.

УДК 661.68:666.9:974:666.88

ТЕХНОЛОГИЯ СТЕНОВЫХ ИЗДЕЛИЙ НА ОСНОВЕ ШЛАКОВ

Бердыбекулы Д., Баялиева Г.М.

Таразский государственный университет им. М.Х.Дулати, Тараз

Вяжущие на основе шлаков характеризуются высокими прочностными показателями после твердения по сушильной технологии.

Для получения стеновых изделий используются шлаковые вяжущие составов СНФШ - 3 и СНДШ - 6, содержащие 30 % силикат-глыбы (таблица 1). Производство стеновых изделий на их основе можно осуществлять с использованием различных заполнителей. Обычно в качестве заполнителей применяются песок, керамзит, аглопорит, топливные шлаки и золы. В данной технологии используются рисовая шелуха, древесные опилки и керамзит. Свойства стеновых изделий определялись на образцах-кубах с размером ребра 10 см.

Сушка изделий проводится по двухступенчатому режиму. На первой ступени поднимают температуру до 90-100 °С в течении 1,5-2 часа, выдержка при 90 °С – 2 часа. На второй ступени температуру поднимают до 180-200 °С в течении 1 часа, выдержка при 200 °С 1-1,5 часа. Такой режим сушки способствует наиболее полному протеканию физико-химических процессов при твердении изделий.

В таблице 1 приведены составы и свойства бетонов для изготовления стеновых изделий с применением силикат-натриевых композиционных вяжущих на основе шлаков.

Таблица 1.

Составы и свойства стеновых изделий, полученных на основе минеральных и органических заполнителей

№ п/п	Состав бетона, мас.%			Свойства		
	Вяжущее	Заполнитель	Заполнитель	Прочность при сжатии	Плотность, кг/м ³	Коэф-т размягчения
1	СНФШ-3-30	Барханный песок 67-68	Древесные опилки 2-3	13-16	1700-1740	0,6-0,65
2	СНФШ-3-30	Барханный песок 66-67	Рисовая шелуха 3-4	14-17	1750-1800	0,6-0,7
3	СНФШ-3-30	Барханный песок 20-30	Керамзит (фр.5-10мм) 40-50	19-21	1710-1750	0,7-0,75
4	СНДШ-6-30	Барханный песок 67-68	Древесные опилки 2-3	16-18	1750-1780	0,6-0,7
5	СНДШ-6-30	Барханный песок 66-67	Рисовая шелуха 3-4	17-19	1760-1810	0,65-0,7
6	СНДШ-6-30	Барханный песок 20-30	Керамзит (фр.5-10мм) 40-50	20-22	1720-1770	0,75-0,8

По прочностным характеристикам образцы изделий, полученные с применением вяжущих на основе шлаков не уступают стеновым изделиям, изготовленных с применением вяжущих на

основе барханного песка [1]. При этом у них средняя плотность меньше, а коэффициент размягчения выше.

Гранулированный фосфорный шлак при хранении и переработке выделяет такие токсичные газообразные вещества как фосфин (PH_3) и фтористый водород (HF), представляющие повышенную опасность для здоровья человека.

В настоящее время существует механохимический способ очистки фосфорного шлака различными активными реагентами, а также способ сушки и термической обработки фосфорного шлака с улавливанием PH_3 в скрубберах с раствором медного купороса и HF – в скрубберах с известковым молоком или растворами щелочей [2].

Способ очистки фосфорного шлака от токсичных примесей основан на механохимическом окислении фосфина и нейтрализации фтористого водорода в процессе помола фосфорного шлака с различными активными реагентами – отходами некоторых производств и технически чистыми продуктами [3].

Для нейтрализации HF используется известь, цементная пыль или цемент, для окисления PH_3 – гипсохлорит кальция $Ca(OCl)_2$, сталеплавильный шлак, феррошлак и др. Обезвреживание фосфорного шлака производится путем его совместного помола с добавками после предварительной сушки компонентов. Эти добавки являются одновременно активизаторами фосфорного шлака. Использование нейтрализаторов и окислителей для обезвреживания фосфорных шлаков больше подходит для технологического процесса приготовления шлаковязящего [2].

Гранулированные фосфорные шлаки, используемые для изготовления силикат-натриевого композиционного вяжущего, лучше всего обезвреживать путем одновременного помола и сушки в мельницах-сушилках с последующим улавливанием токсичных газов в скрубберах.

В технологическом процессе приготовления вяжущего и изделий на основе шлаков применяется такое же типовое технологическое оборудование, которое используется в производстве вяжущих и изделий на основе барханного песка и кварцитов [1].

Очищенный и измельченный фосфорный шлак с тонкостью помола $2000-2500 \text{ см}^2/\text{г}$ подается с помощью ковшового элеватора в бункер запаса.

Силикат-глыба сначала дробится в щековой дробилке и затем подвергается помолу в конусной дробилке и тоже направляется в бункер запаса.

При использовании Карагандинского доменного шлака, который не выделяет при помолу токсичных газов, процесс подготовки силикат-натриевого композиционного вяжущего значительно упрощается. Доменный шлак только подвергается сушке и направляется в бункер запаса.

Подготовленные таким образом сырьевые компоненты дозируются в соотношении: 80(70) шлак: 20(30) силикат-глыба. После дозирования сырьевые компоненты смешиваются в шнековом смесителе и направляются в шаровую мельницу для совместного помола.

Технология изготовления стеновых изделий и силикат-натриевого композиционного вяжущего, полученного на основе фосфорных и доменных шлаков практически ничем не отличается от технологии получения стеновых изделий на силикат-натриевом композиционном вяжущем, полученного на основе барханного песка. Различие технологии заключается в использовании разных наполнителей при изготовлении вяжущего.

В качестве стеновых изделий изготавливаются кирпичи, камни и блоки стандартных размеров, а также армированные стеновые панели. На рисунке 1 показаны образцы стеновых кирпичей, полученных на основе вяжущего СНФШ – 3, барханного песка и керамзита.

Технологическая схема производства стеновых изделий с использованием керамзита, приведена на рисунке 2.

Рис.1. Стеновые кирпичи на основе вяжущего из доменных шлаков и керамзитового заполнителя

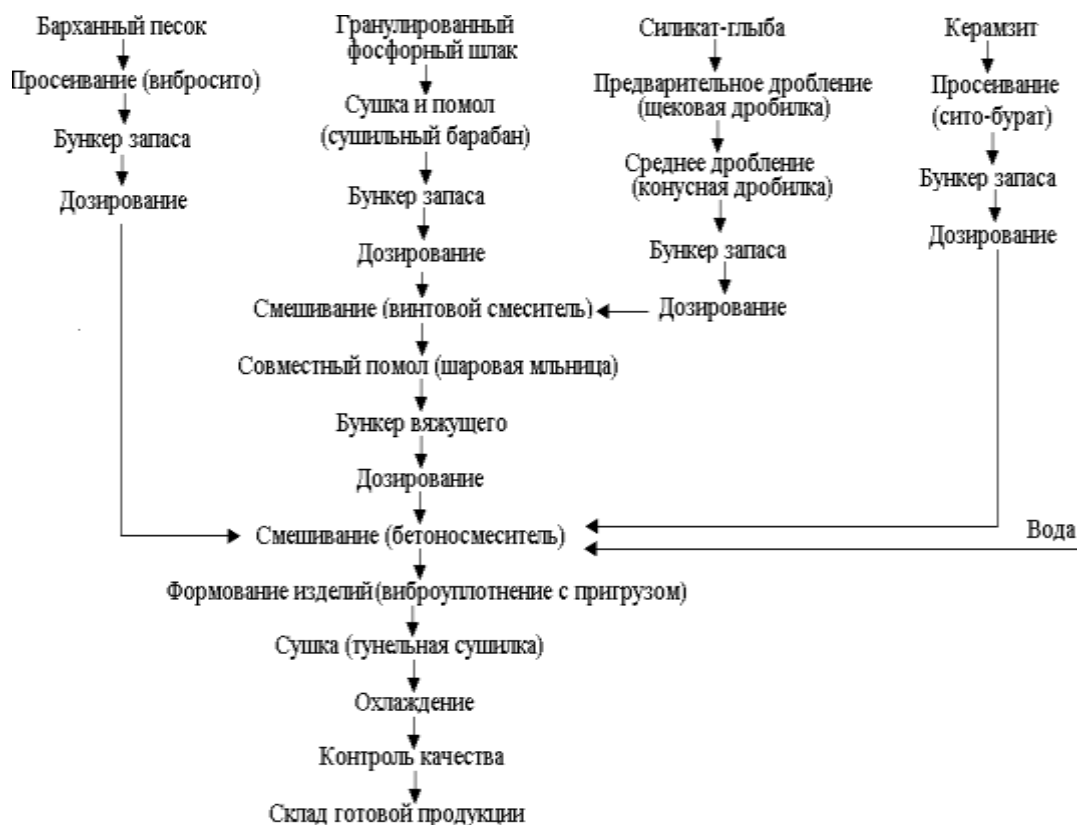

Рис. 2. Технологическая схема производства стеновых изделий с использованием керамзита.

Твердение стеновых изделий можно осуществлять и автоклавной обработкой при температуре 150-200⁰С и давлении пара 0,8-1,2 МПа. При этом повышается прочность изделий примерно в 1,5 раза, морозостойкость на 5-10 циклов.

Литература

1. Баялиева Г.М. Изменения физико-механических свойств жаростойкого бетона на основе барханного песка при нагреве // Валихановские чтения – 9: материалы междунар. научно-практич. конф. - Кокшетау, 2004. - С.97-101.
2. Сулейменов С.Т. Физико-химические процессы структурообразования в строительных материалах из минеральных отходов промышленности. М.:Манускрипт, 1996, С. 206-227.
3. Дофман Я.А., Куатбаев К.К., Куракбаева Р.Х., Полимбетова Г.С. Определение и удаление фосфина и фосфора из электротермофосфорного шлака //Тез. докл. Всес. конф. по фосфатам «Фосфаты -84». Алма-Ата, 1984, С. 30.

УДК 666.942

БАЛҚАШ ЖЫЛУ ЭНЕРГИЯ ОРТАЛЫҒЫ КҮЛІН ҚОСУМЕН ОТАНДЫҚ ШИКІЗАТТАР НЕГІЗІНДЕ ПОРТЛАНДЦЕМЕНТ КЛИНКЕРІН АЛУ

Райымбекова М.Ә., Жаникулов Н.Н.

М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент

Қазіргі таңда Қазақстанда өндірілетін цементтің жалпы көлемі 8,5-9 млн тоннаны құрап отыр. Осы жалпы өнімнің 30 %-ын энергия көп тұтынатын ылғал әдістеі қолданып цемент өндіріледі. Елбасымыздың Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы дамудың жаңа мүмкіндіктері» [1] атты халыққа жолдауының 2-ші бағытында өнім өндірушілерге, кәсіпорындарға энергия үнемдеу, энергия сыйымдылығы төмен технологияны қолдану шараларын атап көрсеткен. Осыған орай, қазіргі ауыр нарықтық экономикалық жағдайға қарамастан елімізде экономиканы қалыпты ұстап тұруда бірқатар шаралар іске асырылуда. Солардың бірі жаңа инновациялық функционалды өнімдер алу болып табылады. Бұл мақаланың өзектілігі Балқаш Жылу электр

орталығының отынды күлін портландцемент алуда қоспа ретінде қолдану арқылы жаңа функционалды өнім алу болып табылады. Зерттеу жұмыстары М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университетінің «Цемент, керамика және шыны технологиялары» кафедра базасындағы «Заманауи құрылыс материалдары» кешенді лабораториясында және «САПА» кешенді лабораторияда жүргізілді.

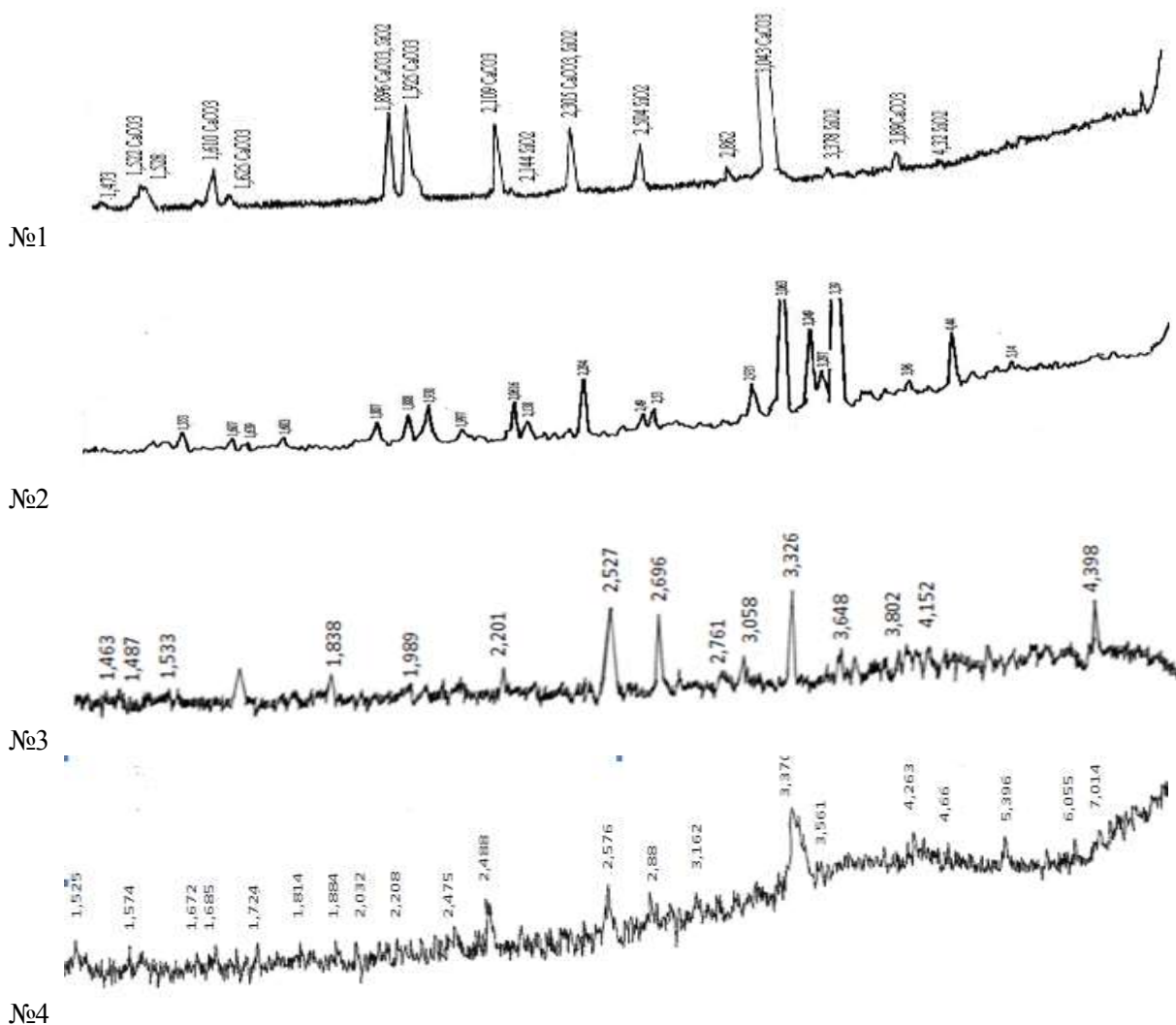
Портландцемент клинкерін алуда қоспа ретінде Балқаш Жылу энергия орталығының күл қалдығын қосу арқылы портландцемент клинкерін алуда дәстүрлі шикізат материалдар – карбонатты жыныстар және сазды жыныстардың химиялық құрамдары сәйкес келеді, осы шикізаттарды қолданып клинкер алуға болады. Шикізат материалдарының химиялық құрамдары 1 кестеде келтірілген.

Кесте 1

Шикізат материалдарының химиялық құрамдары

Компоненттер	Химиялық құрамы, масс. %							
	SiO ₂	Al ₂ O ₃	Fe ₂ O ₃	CaO	MgO	SO ₃	ккж	жалпы
Әктас	3,53	0,96	1,17	52,94	1,07	0,04	40,29	100
Саз	40,02	8,53	2,81	21,62	3,62	0,15	19,12	95,87
Пиритті огарка	14,91	3,01	61,21	1,79	1,27	0,16	-	82,35
Балқаш Жылу энергия орталығының күлі	55,52	27,47	5,87	4,93	1,56	0,12	-	95,47

Рентгенофазалық анализды стационарлы рентгенографикалық аппарат ДРОН -3-те жүргізіледі [2]. Шикізат материалдарының рентгенограммалары 1-суретте келтірілген.

1 – әктас, 2 – саз; 3 – пиритті огарка; 4 – Балқаш Жылу энергия орталығының күлі.
Сурет 1. Шикізат материалдарының рентгенограммалары

Рентгенофазалық анализдің нәтижесі бойынша: әктас құрамы негізгі минерал кальциттен тұрады $d=3,89; 3,039; 2,287; 2,10; 1,925; 1,890; 1,610; 1,512\text{Å}$; және кварц қалдықтарынан $d=4,32; 3,37; 2,504; 2,287; 1,89\text{Å}$:

Рентгенофазалық анализдің саздың құрамында негізгі минерал кварц $d=4,37; 3,42; 2,49; 2,305; 1,836; 1,634\text{Å}$, кальцит $d=3,06; 2,555; 2,112; 1,930; 1,892\text{Å}$, доломит қоспаларынан $d=2,926; 2,19; 2,011\text{Å}$ тұрады.

Рентгенофазалық анализдің нәтижесінде пиритті оғарка келесі дифракционды максимумдар анықталынды: гематит Fe_2O_3 $d=3,326; 2,696; 2,201\text{Å}$, магнетит Fe_3O_4 $d=3,802; 2,527; 1,989; 1,487\text{Å}$ және вюстит FeO $d=1,533\text{Å}$, кальцит қоспасынан $d=4,398; 4,152; 3,648; 3,058; 2,761; 1,838; 1,463\text{Å}$ тұрады.

Рентгенофазалық анализдің нәтижесінде Балқаш Жылу энергия орталығының күлі келесі дифракционды максимумдардан тұрады: кварц (SiO_2) $d=4,263; 3,37; 2,576; 2,032; 1,814; 1,574\text{Å}$; муллит (Al_4SiO_8) $d=5,396; 3,561; 2,88; 2,208; 1,884; 1,525\text{Å}$; гематит (Fe_2O_3) $d=3,162; 2,475; 1,685; 1,672\text{Å}$; магнетит (FeFe_2O_4) $d=7,014; 6,055; 4,66; 2,488; 1,724\text{Å}$;

Жоғарыда көрсетілген шикізат материалдарды майдалап, ұнтақтап №008 електегі қалдығы 8-10 % арасында болды. Осы шикізат материалдардың химиялық құрамын анықтап Шихта программасында шикізат құрамыны есептедік [3]. Есептерді жүргізу персоналды компьютерде орындалады. Клинкер алуға қажетті шикізат материалдары ретінде әктас, саз және пиритті оғарка, оған қосымша Балқаш ЖЭО күлін қою жолдары есептелінеді: Төрт компонентті шикізат қоспасын есептеу жүргізілді: Әктас + саз + пиритті оғарка + және Балқаш Жылу энергия орталығының күлі. Есептеу нәтижелері 2 келтірілген.

Кесте 2

Оңтайлы шикізат қоспасының есебі (Әктас + саз + пиритті оғарка + Балқаш ЖЭО күлі)

Исходный химический состав, в %

Компонент	SiO2	Al2O3	Fe2O3	CaO	MgO	SO3	R2O	ППП	Прочее	Сумма
Известняк	3,53	0,96	1,17	52,94	1,07	0,04	0	40,29	0	100
Лесс	40,02	8,53	2,81	21,62	3,62	0,15	0	19,12	4,13	100
Огарки	14,91	3,01	61,21	1,79	1,27	0,16	0	0	17,65	100
Зола	55,52	27,47	5,87	4,93	1,56	0,12	0	0	4,53	100

В пересчете на 100%

Компонент	SiO2	Al2O3	Fe2O3	CaO	MgO	SO3	R2O	ППП	Прочее	Сумма
Известняк	3,53	0,96	1,17	52,94	1,07	0,04	0	40,29	0	100
Лесс	40,02	8,53	2,81	21,62	3,62	0,15	0	19,12	4,13	100
Огарки	14,91	3,01	61,21	1,79	1,27	0,16	0	0	17,65	100
Зола КарГРЭС-1	55,52	27,47	5,87	4,93	1,56	0,12	0	0	4,53	100

Результаты расчета химического состава сырьевой смеси и клинкера

Компонент	SiO2	Al2O3	Fe2O3	CaO	MgO	SO3	R2O	ППП	Прочее	Сумма
Известняк 72,07 вес.ч.	2,54	0,69	0,84	38,15	0,77	0,03	0,00	29,04	0,00	72,06
Лесс 20,50 вес.ч.	8,20	1,75	0,58	4,43	0,74	0,03	0,00	3,92	0,85	20,5
Огарки 2,15 вес.ч.	0,32	0,06	1,31	0,04	0,03	0,00	0,00	0,00	0,38	2,14
Зола КарГРЭС-1 5,29 вес.ч.	2,94	1,45	0,31	0,26	0,08	0,01	0,00	0,00	0,24	5,29
Состав сырьевой смеси в %	14,00	3,95	3,04	42,88	1,62	0,07	0,00	32,96	1,47	100
Состав Клинкера в %	20,88	5,89	4,53	63,96	2,42	0,10	0,00		2,19	100

Расчет минералогического состава:

С3S	С2S	С3А	С4АF	MgO	Сумма
55,54	17,98	7,93	13,77	2,42	97,64

Төрт компонентті (Әктас + саз + пиритті оғарка + Балқаш ЖЭО күлі) шикізат қоспасының оптимальды құрамы төмендегідей болып таңдап алынды: әктас – 72,0 %; саз – 20,4 %; пиритті оғарка – 2,14 %; Балқаш ЖЭО күлі – 5,30 %.

Оптимальды құрамды шикізат қоспасынан алынатын клинкер минералының құрамы келесідей: алит–55,54 %, белит–17,98 %, үш кальцийлі алюминат – 7,93 %, төрт кальцийлі алюмоферрит–13,77 %, периклаз – 2,42 %. Күйдіру индексі–2,56; пісіру коэффициенті–0,49; гидравликалық модуль – 2,04; Калориметриялық модуль 2,00 тең болды. ТЭК – 1558 кДж/кг кл (372 ккал/кг кл) құрады.

Төрт компонентті шикізат қоспасын есептеу нәтижесін қорытындылай келе, төрт компонентті шикізат қоспасы Эктас + саз + пиритті огарка + Балқаш ЖЭО күлі кестеде көрсетілгендей силикатты модульді $n = 2,0-2,5$ дейін өзгертілді, ал глиноземды модуль $p = 1,3$ тұрақты болып алынды. Қанығу коэффициенті артқан сайын силикаты және глиноземды модуль мөлшеріде артып жатыр. Силикаты модуль артқан сайын $C_3A = 8,16-6,42$ % аздап қана төмендеп жатыр. Силикатты модульдің төмен болуы клинкердің сұйық фазасының түзілуіне және C_3A , C_4AF минералдарының құрамдарының артуына алып келеді. Бұл көрсеткіш сапалы құрылысқа арналған цемент клинкерін алуға болатын клинкер құрамын көрсетіп тұр. ҚК жоғарлауы (0,85-0,98) клинкер құрамындағы негізгі минерал C_3S (44,97-68,34 %) айтарлықтай артып жатыр, керісінше $C_4AF = 14,22-11,19$ % кеміп жатыр, сәйкесінше C_2S мөлшеріде (27,76-9,180 %) азайып жатыр.

Қорытынды. Біздің көзқараста, бұл шикізат қоспалары ішінде №7 оптималды оңтайлы құрам деп тағдап алынды. Себебі Балқаш ЖЭО күлінің қолдану мөлшері жоғары, әрі клинкердегі негізгі минерал алиттің мөлшері айтарлықтай жоғары.

Әдебиет

1. 1 Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы дамудың жаңа мүмкіндіктері» халыққа жолдауы. – Астана, 2018 ж
2. Есимов Б.О., Адырбаева Т.А., Жакипбаев Б.Е. Рентгенометрический определитель минералов В.И. Михеева: методическое указание для вузов. –Шымкент: ЮКГУ, 2012. – 164 с.
3. Перескок С.А., Бандурин А.А., Филиппов П.А., Серкина Н.Н., Ширшов Д.С. Методическое руководство по применению программы «Шихта 2» -Белгород, БГТУ им. В.Г. Шухова, 2010 г

ӘОЖ 631.6.02

БЪЕФ ЖАЛҒАСТЫРУ ҚҰРЫЛЫМДАРЫНЫҢ ЖАҢА ТҮРЛЕРІ

Рүстем Е.І., Қойшыбаева Г.Ж., Серимбетова Қ.Е.

М.Х. Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университеті, Тараз

Қазіргі уақытта пайдаланымдағы көптеген гидротехникалық құрылымдар көп жыл бойы пайдалану салдарынан, істен шығу алдында тұр. Сол себепті конструкциясы жаңа инновациялық түрдегі құрылымдарды пайдалану бүгінгі күннің талабы. Су шаруашылығында бьеф жалғастыру құрылымдары, яғни, тезағарлар мен құламалар – су арнасы жоғарғы бьефтен төменгі бьефке өту кезінде, бір деңгейден екінші бір деңгейге су өтімін, қауіпсіз, ең қысқа жолмен өткізуге арналған құрылымдарға жатады, және аталған құрылымдарды әртүрлі салаларда пайдалануға арналған каналдардың барлығында байланыстырушы ретінде де пайдалануға болады. М.Х. Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университетінде, білікті ғалымдар басшылығымен, жалғастыру құрылымдарының жаңа конструкцияларына бірнеше өнертабысқа инновациялық патент алынды. Солардың екеуінің жұмыс істеу принципіне тоқталып өтеміз.

Салыстыру үшін екі үлгі нұсқа алынды. Кіре беріс бөлігі – суағардан тұратын, тікбұрышты қималы көлбеу науалы, науасында сатылы бұжырлық орнатылған [1] тезағар белгілі. Сатылы бұжырлық ұзындығының l саты биіктігіне Δ қатынасы $l/\Delta = 4 \div 6$ құрайды (бұл үшін жылдамдық коэффициенті тезағардың ені тұрақты болуымен сипатталады). Аталған құрылымның кемшілігі, науада шартты түрде жылдамдық тұрақты деп қабылдануы. Бұл шарт өндірісте орындала бермейді. Тағы бір кемшілігі тезағарды соғу кезінде көлемді жұмыстардың, оның ішінде арнайы жұмыстардың көп болуы, материал шығыны мен адам еңбегін көп қажет етеді, бұл өз кезегінде құрылым құнының артуына әкеп соқтырады.

Техникалық негізі мен қол жететін әсеріне қарай өнертабысқа әлде қайда жақын болып, [2] ағын энергиясын бәсеңдеткіш жатады. Арын энергиясын бәсеңдеткіш – камерада және бойлық саңылаулы құрылғыдан тұрады. Тығыздалған капрон арқан түріндегі арын төмендету құрылғысы, бір ұшы камераға бекітілген параллель орналасқан бойлық арын төмендету элементтері түрінде орындалған. Архимед күші және ағынның динамикалық әсері, камерада орнатылған және өзінің

бастапқы бөлігінде бекітілген арқанды жоғары қарай су бетіне көтереді, ал олардың бекітілген соңғы жағы күш әсерімен тербелмелі қозғалыс жасай бастайды. Арынды төмендету тиімділігі, арқандардың бұрандалы қималы етіп орналасуымен үдей түседі, құйынды қозғалыс гидравликалық кедергілікті көтеріп, энергияның басым мөлшерінің сөнуіне алып келеді.

Арын бәсеңдеткіштің кемшілігіне – тығыздалған капрон арқандардың бір ұшының камераның басына бекітілуі, конструкция ұзындығын қысқартқанымен, оның беріктігінің мөлшері - арнадағы су мөлшері мен ағын жылдамдығына тәуелді болуы жатады. Тығыздалған капроннан орындалған арқандар, арнадағы судың жылдамдығы мен өтімі өзгеруіне байланысты үнемі тербелісті қозғалыста болады. Бұл өз кезегінде арқан бекітілген жердің тез бүлінуіне алып келуі мүмкін. Параллель орналасқан арқандар тізбегінен бірі істен шыкса, арнадағы қозғалыс режимі өзгереді, бұл арын бәсеңдеткіш құрылғының дұрыс жұмыс істеуіне кедергі жасайды. Сондықтан, бір бөлшектің бүлінуінен бүкіл арын бәсеңдеткіш құрылғысының жұмыс істеу тиімділігі төмендеп, қызмет ету мерзімі қысқарады.

Біз ұсынатын өнертабыстың техникалық жетістігі болып, су энергиясын төмендетудің сенімді әсер етуіне - конструкциясының қарапайымдылығы, материал шығынының аздығы, жұмыс істеу сенімділігі мен оң әсерлігі және құрылымның ұзақ уақыт жұмыс істеу мерзімі табылады.

Өнертабыстың техникалық жетістікке қол жеткізілуі, кіру бөлігі алдында тасынды-қоқыс тұту торы, арын энергиясын бәсеңдетуге арналған науа ұзындығының 2/3 бөлігінде аралықта, биіктігі алмағайып тереңдікке тең, ұшы қиғаш кесілген бойлық құбырдың орналасуы.

Тезағардың кіру бөлігі алдында тасынды-қоқыс тұту торы сумен ағып келген ірі тасынды-қоқыстарды ұстап қалуынан, науадағы бойлық құбырдың тез жарамсыз болуын тоқтатады. Тығыздалған капроннан орындалған арқандар түріндегі жасанды бұжырлықтарды, ұшы қиғаш кесілген бойлық құбырмен алмастырылуы, жұмыстың көлемі мен уақытты үнемдеуге себін тигізіп, су арынын төмендетуге әсер етіп, гидротехникалық құрылым жұмысының тиімділігін жоғарылатады [8].

Құбырлы тезағар – тасынды-қоқысты тұтатын тордан, торда жиналған жүзбе заттарды алып тастауға арналған көпірден, кіру бөлігінен, транзитті бөлігі еңісті науадан, тезағар ұзындығының 2/3 бөлігінде арақашықтықта орнатылған ұшы қиғаш кесілген бойлық құбырдан және науа енінен канал түбі еніне дейін кеңейген шығу бөлігі телімінен тұрады [3].

Кіру бөлігі алдында тасынды-қоқыс тұту торы бойлық құбырдың жақсы жұмыс істеуі үшін ірі қоқыс-тасындыларды тұтып отырады, тұтылған жүзбе қоқыстар көпір көмегімен алынып сыртқа шығарылады, науа ұзындығының 2/3 бөлігінде аралығында арын энергиясын бәсеңдетуге арналған биіктігі алмағайып тереңдікке тең ұшы қиғаш кесілген бойлық құбырдың ағынға қарсы екі қатар орнатылуы өтім мөлшерінің басым бөлігін құбыр ішімен жүргізіп, шығу бөлігіне суды шығаруы кезінде кері ағын пайда болып, энергияны сөндірсек, қиғаш құбырға еңбеген су бөлігі науа қабырғаларының және құбыраралық бүйірлік сығылудан ағын ақпалары бір-бірімен соқтығысып, энергияның кемуіне себін тигізеді.

Тезағар соңындағы кері ағын мен құбырға еңбеген ағынның бір-біріне соқтығысуы энергияның бәсеңдеуіне тағы да әсер етеді. Бұл науаның гидравликалық режимін жақсартады және суұрма құдықты соғу қажеттігін жояды.

Бізбенен тезағардың тағы бір жаңа конструкциясы ұсынылады. Бұл өнертабыстағы техникалық жетістік, су энергиясын төмендетудің сенімді әсері, конструкцияның қарапайымдылығы, материал қажеттілігінің аздығы, жұмыс істеу барысының сенімділігі мен оң әсерлігі және құрылымның ұзақ уақыт жұмыс істеу мерзімі, экономикалық жағынан тиімді болуымен сипатталады.

Техникалық жетістікке жету, тезағардың транзитті науадан шығу бөлігіне өту жерінде көлденең бітік құбыр орнату және көтерілген су ағынын науа қабырғасы биіктігімен жабық етіп, науа биіктігіне тең ұзындықта энергия бәсеңдеткіш орнатумен іске асырылады.

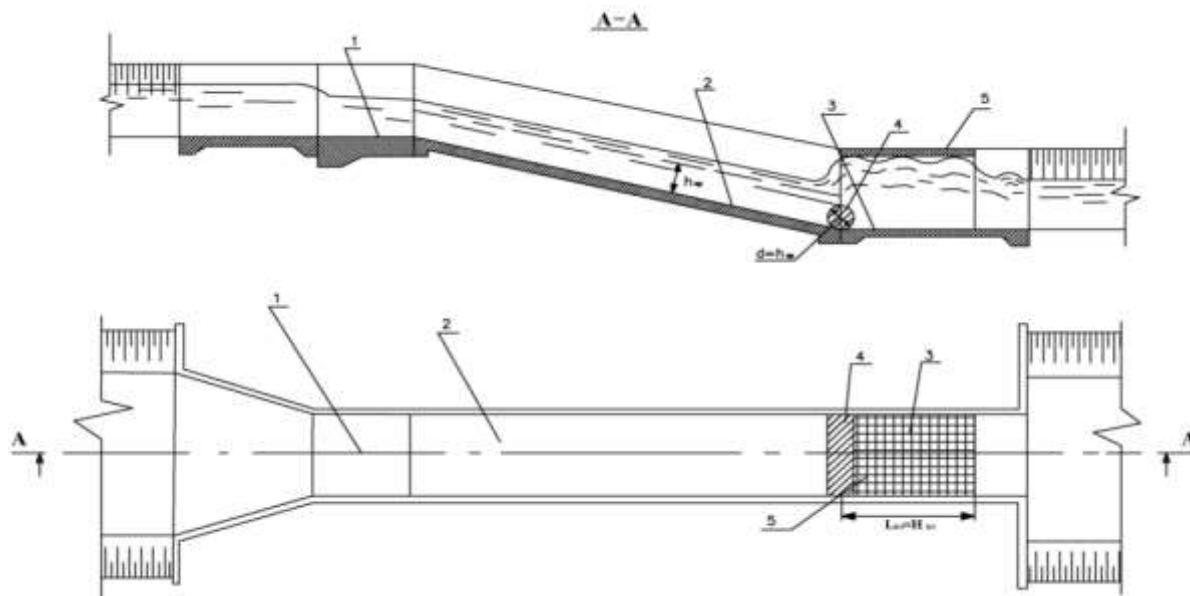
Көлденең тік төртбұрышты тақтайлар түрінде жасалған бұжырлық орнына, тезағардың транзитті науадан шығу бөлігіне өту жерінде көлденең бітік құбыр орнату және көтерілген су ағынын науа қабырғасы биіктігімен жабық етіп, науа биіктігіне тең ұзындықта энергия төмендеткіш плитамен алмастырылуы, тезағар конструкциясын қарапайым етеді, экономикалық жағынан тиімді, жұмыс көлемі мен уақыты үнемдейді, су арынын төмендетуге және тезағар жұмысы тиімділігін көтеруге мүмкіндік береді.

1-суретте [4], тезағардың бойлық А-А қимасы және тезағардың планығы үстінен қарағандағы көрінісі көрсетілген.

Тезағар – кіру бөлігінен 1, еңісті транзитті науадан 2, шығу бөлігінен 3, тезағардың транзитті науадан шығу бөлігіне өту жерінде көлденең орнатылған, биіктігі алмағайып (критикалық) тереңдікке тең бітік құбырдан 4 және көтерілген су ағынын сөндіру үшін науа қабырғасы биіктігіне тең жабын ретінде орнатылған, ұзындығы науа биіктігіне тең энергия бәсеңдеткіш плитадан 5 тұрады [4].

Тезағар былай жұмыс істейді. Су - каналмен тезағардың кіру бөлігі 1 арқылы еңісті транзитті науадан 2 өтіп, шығу бөлігіне 3 енеді, транзитті бөліктен шығу теліміне өту жерінде көлденең орнатылған биіктігі алмағайып (критикалық) тереңдікке тең бітік құбырға 4 үлкен жылдамдықпен соқтығысып, жоғары қарай атқылап көтерілген су ағынын сөндіру, науа қабырғасы биіктігіне тең жабын ретінде орнатылған, ұзындығы науа биіктігіне тең энергия төмендеткіш плитамен 5 іске асады.

Судың кинетикалық энергиясының төмендеуі науа қабырғасы биіктігі шамасына тең, жабын ретінде орнатылған энергия бәсеңдеткіш науа есебінен жүреді.

Сурет 2. Тезағар арын бәсеңдеткіш

Судың кинетикалық энергиясының төмендеуі науа қабырғасы биіктігі шамасына тең, жабын ретінде орнатылған энергия бәсеңдеткіш науа есебінен жүреді. Шығу бөлігінде 3 арнайы, судың күші энергиясын шамалы түсіріп, жоғары қарай атқылауына ықпал ететін бітік құбырдың 4 болуы, су ағынының жоғары қарай ытқып, жабын-плитаға 5 ұрынуына әсерін тигізеді, осылайша жабын-плитаға ұзындығы бойымен екі-үш рет ұрынған толқынды кинетикалық энергияның, тезағардың шығу бөлігінен шыққанша бар энергиясы сарқылады. Жабын-плитаның пайдалану мерзімін ұзарту және арын күшін жақсы бәсеңдету үшін, плитаның төмен жағынан қосымша жасанды бұжырлық жасалады.

Әдебиет

1. Койбақов С.М., Утеғалиев Т.Т., Джолдасов С. КZ (A) 12215. 15.11.2002, бюл.11.
2. Абдураманов А.А., Утеғалиев Т.Т., КZ (B) 5316. 15.10.1997, бюл.4
3. Джолдасов С.К., Қойбақов С.М., Шилібек К.Қ. Құбырлы тезағар // Инновациялық патент №27759, 26.04.12.
4. Джолдасов С.К. және т.б. Арын бәсеңдеткіш тезағар // Инновациялық патент №27760, 26.04.12.

УДК 666.913

ҚЫЗЫЛОРДА ЖӘНЕ ҚАРАҒАНДЫ ОТЫНДЫ КҮЛДЕРІН ГИПСОЦЕМЕНТТІ-ПУЦЦОЛАНДЫ ТҮТАСТЫРҒЫШ ЗАТТАР АЛУДА БЕРІКТІГІНЕ ӘСЕРІН ЗЕРТТЕУ

Сабет Ж.Қ., Таймасов Б.Т.

М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент

2015-2019 жылдарға арналған ҚР индустриалды-инновациялық даму бағдарламасын [1] жүзеге асыру арқылы құрылыс материалын өндіруші кәсіпорындардың жобалық қуатылығы артып жатыр. Солардың бірі Шымкент қаласындағы ЖШС «Стандарт Цемент» зауытының өнімділігі 2

есеге артып жылына 2 млн тонна цемент шығаруда. Германиялық HeidelbergCement групп өндіруші компанияның АО «Шымкентцемент» зауытының заманауи құрғақ әдіске ауысуы энергия үнемдеу технологиясын қолданудағы басты жетістіктер екендігі белгілі. Тараз қаласындағы «Жамбыл гипс» АҚ зауытында жаңа цехтардың құрылысы аяқталып, өнімділігі 5 есе артты. Зауыт құрылыс материалдарының 14 түрін шығарып, Ресей, Тәжікстан, Қырғызстанға экспортқа жіберіп жатыр. «Құрылыс материалдарын шығару өнеркәсіптің қаржы көп бөлінетін 14 бағыттың қатарына енген. Құрылыс индустриясына қажет материалдарды шығаруда отандық кәсіпкерлер мен шетелдік инвесторларға қолдау көретіліп жатыр. Оның ішінде гипс, цемент өндірісі және гипс-цемент материалынан алынған өнімдер де бар [2].

Гипсоцементті-пуццоланды тұтастырғыш заттар (ГЦПТ) – 50-75% гипсті тұтастырғыш, 15-25% портландцементпен немесе шлакопортландцемент және 10-25% пуццоланды қоспа - трепел, диатомит, опока және т.б мұқият араластырып, ұнтақтау нәтижесінде алынған өнімді айтамыз. Бұл тұтастырғыштарда жарты сулы гипстің болуына байланысты беріктігі жылдам өседі және гипстен айырмашылығы ылғалды жағдайларда гидравликалық цементтерге ұқсас қатаю қабілеті бар. ГЦПТ заттарға белсенді минералды қоспаны қосу қажеттілігі гипс қоспасының цементпен қатаюы кезінде бірнеше айдан кейін бұзылуы мүмкін тас түзіледі. Бұл құбылыстың себебі кальций гидросульфоалюминаты - эттрингит $3CaO \cdot Al_2O_3 \cdot 3CaSO_4 \cdot (31...32)H_2O$ үлкен көлеммен өсуімен байқалады. Егер мұндай қатаю жүйесінде кальций гидроксидінің концентрациясын қатты төмендететін болса, онда $Ca(OH)_2$ гидросиликатқа байланыстыратын белсенді минералды қоспаны енгізумен қол жеткізілсе, онда эттрингит іс жүзінде пайда болмайды. Бұл жағдайда көрсетілген жүйенің гидравликалық қатаюына ықпал ететін көлемнің елеулі ұлғаюынсыз төмен негізді кальций гидросульфоалюминаты пайда болады. Гипсоцементті-пуццоланды тұтастырғыштар тез ұстасады және қатады, бұл қысқарған жылу-ылғалмен өңдеу кезінде немесе онсыз құрылыс бұйымдарын дайындауға мүмкіндік береді. ГЦПТ негізінде беріктігі 15-20 МПа және оданда жоғары бетондар алуға болады. ГЦПТ бетондарының жұмсарту коэффициенті 0,6-0,8, аязға төзімділігі 25-50 цикл. ГЦПТ сульфатқа төзімділігі бойынша сульфатқа төзімді портландцементке тең [3].

Гипсоцементті-пуццоланды тұтастырғыш заттар санитарлық-техникалық кабиналарды, еден негізінің панелдерін, желдеткіш блоктарды, аз қабатты тұрғын үйлер мен ауыл шаруашылығы мақсатындағы ғимараттарға арналған бұйымдарды жасау үшін пайдаланылады.

Зерттеу жұмыстарын жүргізу кезінде Бағаналы кен орнының гипсі [4], портландцемент және Қызылорда, Қарағанды ЖЭО-ның отынды күлі қолданылды. Бағаналы кен орнының гипсінің химиялық құрамы 1 кестеде келтірілген.

Кесте 1

Бағаналы кен орнының гипсінің химиялық құрамы

Материал	SiO ₂	CaO	R ₂ O ₃	SO ₃	H ₂ O	MgO	CaSO ₄
Бағаналы гипсі	0,93	35,93	0,48	45,72	18,22	2,53	94,45

Бағаналы гипсін қолдану арқылы ешқандай қоспасыз етіп алып, 2x2x2 см болатын қалыпта беріктігі анықталды, нәтижелер 2 кестеде келтірілген.

Кесте 2

2x2x2 см қалыпта гипс беріктігі

№	Гипс	С/Г	Беріктігі, 2x2x2, МПа			
			2 сағ	Құрғақ	3 тәулік	7 тәулік
1	100	0,5	6,8	18,04	15,2	21,3
2	100	0,6	6,06	14,42	13,62	18,9

Бағаналы гипсін 0,5 және 0,6 су-гипс қатынастарында 2 сағат, құрғақ, 3 тәулік және 7 тәуліктегі беріктігі анықталды. Нәтижесінде 0,5 С/Г қатынасында 2 сағатта 6,8 МПа, ал құрғақ кезінде 18 МПа болды. 3 тәуліктік көрсеткіш 15,2 МПа төмендеп 7 тәулікте 21,3 МПа құрады. Гипстен алынған бұйымның беріктігі айтарлықтай жоғары болғандығын көреді. 0,6 С/Г қатынасында судың мөлшерін жоғарлату нәтижесі көрсеткендей 2 сағатта 6 МПа құрап төменгі нәтиже берді. Ал құрғақ кезінде 14,42 МПа болды. 3 тәуліктік көрсеткіш 13,6 МПа төмендеп 7 тәулікте 18,9 МПа құрады. 0,6 С/Г Гипстен алынған бұйымның беріктігі 0,5 С/Г қатынасында алынған бұйымнан айтарлықтай төмен нәтиже көретті.

Гипсоцементті-пуццоланды тұтастырғыш заттар алуда Қызылорда және Қарағанды күлін 10-20 % дейін қосып зерттеу жұмысы жүргізілді. ГЦПТ заттар құрамына Қызылорда және Қарағанды күлін қосып беріктігін 2x2x2 см қалыпта анықтау нәтижелері 3-4 кестелерде келтірілген.

Кесте 3

2x2x2 см қалыпта ГЦПТ құрамына Қызылорда күлін қосқандағы беріктігі

№	ГЦПТ құрамы, %			С/Г	Беріктігі, 2x2x2, МПа			
	Гипс	ПЦ	Қызылорда күлі		2 сағ.	Құрғақ	3 тәу.	7 тәу.
1	65	25	10	0,5	6,2	14,67	11,9	19,35
2	55	25	20	0,5	5,8	12,4	11,0	18,23
3	65	25	10	0,6	5,53	12,4	11,1	18,92
4	55	25	20	0,6	5,18	9,94	10,5	18,0

Кесте 4

2x2x2 см қалыпта ГЦПТ құрамына Қарағанды күлін қосқандағы беріктігі

№	ГЦПТ құрамы, %			С/Г	Беріктігі, 2x2x2, МПа			
	Гипс	ПЦ	Қарағанды күлі		2 сағ.	Құрғақ	3 тәу.	7 тәу.
1	65	25	10	0,5	5,6	12,79	12,2	18,94
2	55	25	20	0,5	5,4	10,74	11,3	17,9
3	65	25	10	0,6	5,2	11,03	11,3	19,69
4	55	25	20	0,6	4,5	11,64	9,6	18,5

1. ГЦПТ құрамына Қызылорда күлін 10-20 % қосып су гипс қатынасын (С/Г) 0,5-0,6 етіп алынды. Портландцемент 25 % мөлшерінде қосылды. Гипс мөлшері 55-65 % аралығында өзгертілді. Нәтижесінде 2x2x2 см қалыпта алынған үлгілерді 2 сағат, құрғақ, 3 тәулік және 7 тәуліктегі беріктігі анықталды. Нәтижесінде Қызылорда күлі мөлшерін 10%-дан 20 %-ға жоғарлатқанда беріктігі 10-15 % шамасында төмендеді. С/Г қатнасының артуыда беріктікке кері әсерін тигізді. С/Г=0,5-те 2 сағатта 6,2 МПа болса, құрғақ және 7 тәуліктегі беріктігі 14,67 МПа-дан 19,35 МПа дейін жоғарлады. Бұл нәтижелер бойынша жоғары маркалы ГЦПТ бетондарын алуға жарамды екендігін дәлелдейді. С/Г=0,6-да 2 сағатта 5,53 МПа болса, құрғақ және 7 тәуліктегі беріктігі 12,4 МПа-дан 18,92 МПа дейін жоғарлады. Су гипс қатынасының жоғарлауы маркаға кері әсерін тигізді.

2. ГЦПТ құрамына Қарағанды күлін 10-20 % қосып су гипс қатынасын (С/Г) 0,5-0,6 етіп алынды. Портландцемент 25 % мөлшерінде қосылды. Гипс мөлшері 55-65 % аралығында өзгертілді. Нәтижесінде 2x2x2 см қалыпта алынған үлгілерді 2 сағат, құрғақ, 3 тәулік және 7 тәуліктегі беріктігі анықталды. Нәтижесінде Қарағанды күлі мөлшерін 10%-дан 20 %-ға жоғарлатқанда беріктігі 5-10 % шамасында төмендеді. С/Г қатнасының артуыда беріктікке айтарлықтар кері әсерін тигізді. С/Г=0,5-те 2 сағатта 5,6 МПа болса, құрғақ және 7 тәуліктегі беріктігі 12,7 МПа-дан 18,94 МПа дейін жоғарлады. Бұл нәтижелер бойынша жоғары маркалы ГЦПТ бетондарын алуға жарамды екендігін дәлелдейді. С/Г=0,6-да 2 сағатта 5,2 МПа болса, құрғақ және 7 тәуліктегі беріктігі 11,03 МПа-дан 19,69 МПа дейін жоғарлады. С/Г=0,6-да 7 тәуліктегі беріктігі ең жоғары нәтиже көрсетті. Қарағанды күлін 10 % мөлшерде қосу оптималды екендігін дәлелдейді.

Қорытынды. Қызылорда және Қарағанды жылу электр орталықтарының отынды күлін ГЦПТ заттар алуға қолдану мүмкіндігі анықталды. Алынған нәтижелер бойынша ГЦПТ заттарына күлді 10 % мөлшерде қосу тиімді екендігі дәлелденді. Физика-механикалық сынақ нәтижелері бойынша 10 % мөлшерде қосылған күлдің ГЦПТ беріктігі 7 тәулікте 17,9-19,69 МПа аралығында болды. Ал таза гипстен алынған үлгінің 7 тәуліктегі беріктігі 18,0-19,35 МПа құрады.

Осылайша, Қызылорда және Қарағанды жылу электр орталықтарының отынды күлін 10 %-дан жоғары мөлшерде қолдану ГЦПТ беріктігін төмендетеді. Су гипс қатынасын С/Г 0,5-тен жоғарлату беріктікке кері әсерін тигізеді.

Әдебиет

1. Қазақстан Республикасының 2015-2019 жылдарғы «Индустриалды инновациялық даму - 2» мемлекеттік бағдарламасы. Астана, 2015 ж
2. Өнеркәсіп. Цемент өндірісі. Мына сілтемеде: <https://24.kz/kz/teleproject/nerk-sib/item/228556-nerk-sip-tsement-ndirisi>
3. Таймасов, Б.Т. Тұтастырғыш заттардың арнайы технологиясы: Оқулық / Б.Т. Таймасов, А.Ж. Әлжанова. - Алматы: Эверо, 2015. – 328 бет.

4. Бишимбаев, В.К. Минерально-сырьевая и технологическая база Южно-Казахстанского кластера строительных и силикатных материалов / В.К. Бишимбаев, Б.О. Есимов, Т.А. Адырбаева, В.В. Руснак, Ю.В. Егоров. Монография. – Алматы, 2009– 266 с.

ӘОЖ 502.74.591.5:504.3.054

АЛЮМОХРОМЦИРКОНИЙЛІ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ТАЗА ИЛЕГІШТЕРДІҢ ИЛЕГІШТІК ҚАСИЕТІН ЗЕРТТЕУ

Тулєпова Р.З., Аман А.А., Асу А.А.

М.Х. Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университеті, Тараз

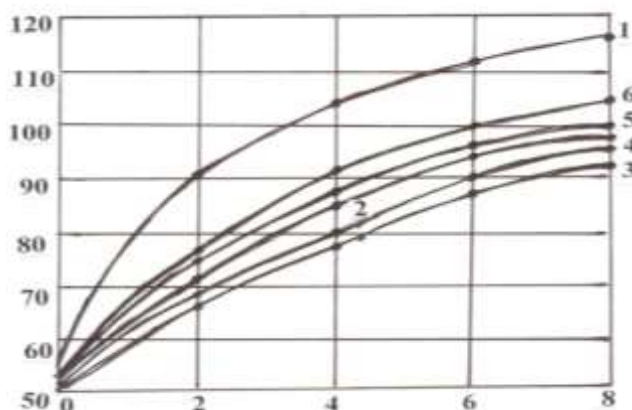
Экологиялық қауіпсіз алюмохромцирконийлі комплексті өндірісте пайдалану мүмкіндігін лабораториялық зерттеулер арқылы жүргізілген. Типтік әдіс бойынша жібітіп күлдендіру үрдісінен өткен ірі қара мал терісінің көнін ассиметриялық бахрома әдісі бойынша алты топқа іріктелді [1, 2, 3].

Үш бақылау тобы АХЦ комплекстерді алуға негіз болған қос комплексті илегіштермен өңделді.

Бірінші топтың құрамы $\text{Cr}_2(\text{SO}_4)_3 \cdot \text{Al}_2(\text{SO}_4)_3 \cdot 16\text{H}_2\text{O}$ тұратын хромалюминийлі комплекспен, екіншісі хромцирконийлі ($\text{Cr}_2(\text{SO}_4)_3 \cdot 4\text{Zr}(\text{SO}_4)_2 \cdot 14\text{H}_2\text{O}$) илегішпен және үшіншісі алюмоцирконийлі ($1,5\text{Al}_2(\text{SO}_4)_3 \cdot \text{Zr}(\text{SO}_4)_2 \cdot 21\text{H}_2\text{O}$) илегішпен иледі. Қалған үш топтағы үлгілер қатты түрде синтезделініп алынған жаңа АХЦ (алюмохромцирконийлі) комплексті қосылыстармен өңделді. Төртінші топқа құрамы $\text{Al}_2(\text{SO}_4)_3 \cdot \text{Cr}_2(\text{SO}_4)_3 \cdot \text{Zr}(\text{SO}_4)_2 \cdot 38\text{H}_2\text{O}$ АХЦК-1-ді, бесінші және алтыншы топтар келесі илегіш қосылыстарымен $\text{Al}_2(\text{SO}_4)_3 \cdot \text{Cr}_2(\text{SO}_4)_3 \cdot \text{Zr}(\text{SO}_4)_2 \cdot 38\text{H}_2\text{O}$ АХЦК-1-ді, бесінші және алтыншы топтарды $\text{Al}_2(\text{SO}_4)_3 \cdot \text{Cr}_2(\text{SO}_4)_3 \cdot \text{Zr}(\text{SO}_4)_2 \cdot 32\text{H}_2\text{O}$ (АХЦК-2) және $3\text{Al}_2(\text{SO}_4)_3 \cdot 5\text{Cr}_2(\text{SO}_4)_3 \cdot \text{Zr}(\text{SO}_4)_2 \cdot 85\text{H}_2\text{O}$ (АХЦК-2) иленді.

Илеуді температурасы 25°C пайдаланылған пикельдік сұйықтықта көннің алғашқы салмағын ескере отырып (металл оксидтері қосындыларын есептеу арқылы) илегіш заттардың шығымына 2,5% есептеу жүргізілді.

Эксперимент барысында алынған шикізаттың пісу температурасының өзгеру барысы 1 суретте бейнеленген.

Сурет 1. Алюмохромцирконийлі комплекстің илеу кинетикасы

Абсцисса осі- илеу ұзақтығы (сағ); ординат осі- пісу температурасы ($^\circ\text{C}$). Қысықтарды белгіледі: ХАК(1); ХЦК(2); АЦК(3); АХЦК-1(4); АХЦК-2(5); АХЦК-3(6).

Зерттеліп отырған алты илегіштің арасында теріні төмен (91°C) температурада пісетін алюмоцирконийлі комплекс (АЦК) болып тұр. Хромцирконийлі және хромалюминийлі комплекстермен иленген былғарылардың пісу температуралары 98° және 112°C -қа жетті. Зерттеліп отырған АХЦ комплексті қосылыстармен иленген былғарылардың пісу температурасының мәндері жоғарыда аталған илегіштердің аралығынан орын алып отыр. АХЦК-1 комплексімен иленген шикізаттың пісу температурасы 97°C болса, АХЦК-2,3 комплексімен иленген шикізаттың пісу температуралары 99°C және 104°C жетіп тұр.

Алюмохромцирконийлі комплекспен иленген былғарының химиялық құрамы мен физика-механикалық көрсеткіштері 1 кестеде көрсетілген.

Кесте 1.

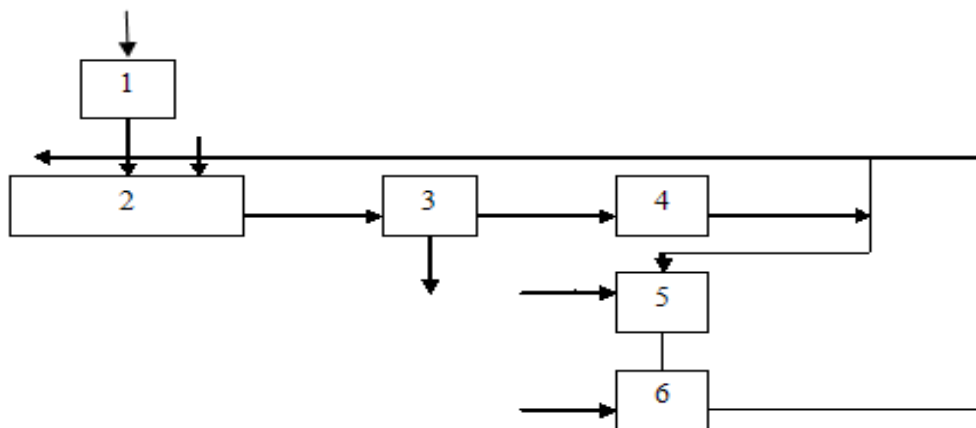
Алюмохромцирконийлі комплекспен иленген былғарының химиялық құрамы мен физика-механикалық көрсеткіштері

Рет саны	Көрсеткіштері	Сыналған партия			Бақыланған партия
		АХЦК-1	АХЦК-2	АХЦК-3	
1	Стандартты нүктедегі қалыңдық, Н,мм	1,4	1,4	1,4	1,3
2	Массалық үлес,% - судың - алюминий оксидінің - хром оксидінің - цирконий оксидінің	14,7 1,2 2,0 1,82	15 1,1 2,3 1,93	15,3 1,3 2,1 1,87	16 1,8 3,5 -
3	Созған кездегі шыдамдылық шегі, МПа	20	19	21	19
4	Кедергі кезіндегі ұзаруы 10 МПа,%	27	26	28	31
5	Беткі қабатында жарық пайда болғандағы кедергі МПа	19	20	17	20
6	Бет жабынының бірнеше рет майыстырғандағы тұрақтылығы (балл)	2	2	2	2
7	Қаттылығы, Н	0,27	0,28	0,26	0,24

1-ші кестеден көріп отырғандай алюмохромцирконийлі гетерополиядролы зиянсыз илегішпен иленген терілердің сапасы мемлекеттік стандартқа [4, 5, 6, 7] сай.

Жартылай өндірістік сынақтан өткізілген алюмохромцирконийлі илегіштермен иленген былғарылар бақылауға алынған былғарыға қарағанда толығырақ оксидтермен қаныққан және созылғыш қасиеті аздау.

Гетерополиядролы АХЦ комплексті қосылыстарды илегіш ретінде пайдаланғанда төмендегідей [8] технологиялық схеманы (сурет 2) пайдалану ұсынылады. Мұндай технологияны пайдалану кезінде су жүйесі тұйықталғандықтан шығымның болмайтындығын, синтезделген үш компонентті гетерополиядролы комплексті қолданудың экологиялық қауіпсіздігін, ал осы қосылыстармен теріні илеу таза технологияға жататындығын көрсетеді.

Сурет 2. Тері илеу өндірісінде гетерополиядролы комплексті қосылыстарды пайдаланудың схемасы

1 - комплексті илегіш ерітінділеріне арналған ыдыс; 2 - илеуге арналған аппарат;

3 - механикалық қоспаларды ажырату сүзгісі; 4 - майларды бөліп алуға арналған аппарат;

5 - металл гидроксидтерін тұндыруға арналған реактор; 6 - гидроксидтерді нейтралдауға арналған реактор.

Технологиялық үрдістің экологиялық тиімділігі шығынсыз деңгеймен анықталады, яғни онда табиғи - шикізат ресурстарының аумағы, өндірілетін өнімнің көлемі, қоршаған ортаға бөлінетін қалдықтардың салмағы мен қауіптілік деңгейі ескеріледі [9, 10].

Қалдықсыз үрдістің интегралдық коэффициенті төмендегі формуламен есептелінеді:

$$K_{\xi} = K_m \cdot K_e \quad (1)$$

Мұндағы: K_m - материалдың шикізат ресурсының толық қолданылғанын көрсететін (коэффициент) көрсеткіш;

K_e - экологиялық (коэффициент) көрсеткіш.

Материалдық шикізат ресурстарының толық қолданылғанын көрсететін көрсеткіш төмендегі формуламен анықталады.

$$K_m = \frac{\sum G_i (V_p - V_0)}{\sum G_i V_p} \quad (2)$$

мұндағы: G_i - өндірілетін өнімнің белгілі санына шығындалатын (i-компоненттің) нақты шығыны;

V_p - өндірілетін өнімнің көлемі;

V_0 - пайдаланылатын қалдықтың көлемі.

Экологиялық көрсеткіш төмендегіше анықталады:

$$K_e = 1 - K_0 \quad (3)$$

мұндағы: K_0 - қалдық коэффициенті

Қалдық коэффициенті мына формуламен анықталады:

$$K_0 = \frac{\sum V_i P_i}{\sum G_i V_p} \quad (4)$$

мұндағы: V_i – қоршаған ортаға бөлінетін i-түрлі қалдықтың пайдалану көлемі.

P_i – i- түрлі қалдықтың салыстырмалы қауіптілік көрсеткіші.

Егер $k_{\xi}=0,9-1,0$ аралығында болса технология «шартты түрде қалдықсыз», ал $k_{\xi}=0,7-0,9$ аралығында болса «аз қалдықты» категорияға жатады.

АХЦ комплексінің шығыны металл оксидтерінің қосындысының көн массасына есептегенде 2,5%, яғни көнді өңдеу үшін 700 кг илегіш зат керек.

Синтезделген комплекс құрамына кіретін алюминий, цирконий экологиялық қауіпсіз илегіш қосылыстар болғандықтан [11] алюмохромцирконийлі гетерополиядролы комплекстер үшін илегіш зат шығынын хром оксидіне есептейміз.

Әдебиет

1. Бимурзаева З.Е. Изучение дубящих свойств экологический безвредных гетерополиядерных комплексных соединений // Материалы международной научно-практической конференции «Валихановские чтения» Кокшетау. 2009 г. 24-26 апрель.. Т. 11. с.105-108
2. Бимурзаева З.Е., Сахы М.С., Винокуров Ю.И. Изучение дубящих свойств алюмохромциркониевых гетерополиядерных комплексных соединений // Журнал Мир науки, культуры и образования. РФ. г.Барнаул №2, 2010. с.272-274.
3. Комаров В.И., Мунайлова Т.А. Инженерная экология производств пищевых продуктов.// Инженерная экология.-1997.-№3.-с.17-22.
4. ГОСТ 938.3-77 «Кожа. Метод определения содержания окиси хрома»
5. ГОСТ 938.4-70 «Кожа. Метод определения расчетных показателей химического состава»
6. ГОСТ 938.12-70 «Кожа. Метод подготовки образцов к физико-механическим испытаниям»

7. ГОСТ 485-82 «Юфть для верха обуви. Технические условия»
8. Позоровская Э.Н., Ерюхина О.И., Спицын В.И. Кинетика дегидратации тетрагидрата дисульфата циркония. //Журнал неорганической химии. -1977.№9.-С.2323-2328.
9. Захаров Л.Н. Техника безопасности в химических лабораториях.-Л.Химия.-1985.-182с.
10. Временно-типовая методика определения экономической эффективности осуществления природоохранных мероприятий и оценка экологического ущерба, причиняемого природному хозяйству загрязнением окружающей среды.-М.:Экономика.-2001-104с.
11. Бимурзаева З.Е. Изучение строения экологически безвредных железохромциркониевых комплексов.//Сборник трудов международной конференции «Становление современной науки», Секция экология. Экологическая и метеорологическая проблема больших городов и промышленных зон. Чехия, 2010 г.

УДК 628.974.

ҒИМАРАТТАРДЫҢ ЖАРЫҚ ӨТКІЗГІШ МӨЛДІР КОНСТРУКЦИЯЛАРЫНЫҢ ҚОРШАУ КОНСТРУКЦИЯЛАРЫ РЕТІНДЕ ЭНЕРГИЯ ШЫҒЫНЫН ҮНЕМДЕУГЕ ӘСЕРІ

Усенкулов Ж.А., Умирзакова У.Н., Усенкулова Ш.Ж.

М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент

Кәзіргі кездегі көптеген зерттеулер нәтижесі бойынша құрылыс жобалау нормаларын жетілдіру нәтижесінде ғимараттарды пайдалану кезінде энергияның жылдық шығынын 15% - ға дейін үнемдеуге болады (қоршау конструкцияларының жылу оқшаулағыш деңгейін шамамен 4% - ға арттыруды қоса алғанда).

Бірқатар шет елдердің құрылыстық жобалау нормаларында көлемдік-жоспарлау шешімін ұтымды тандау, күн радиациясы жылуын пайдаланудың бағдарламалар дайындауы бойынша ғимараттардың энергия тұтынуын төмендетудің арнайы нұсқаулары бар.[1]

Ғимараттың пішіні мен көлемін тандау кезінде ұзындығы еніне ең аз қатынасы бар көлемдік - жоспарлау шешімдеріне, сондай-ақ үй-жайларды жылытуға және салқындатуға арналған энергия шығынын азайту үшін ғимараттың көлеміне сыртқы қоршаулардың ауданына артықшылық беріледі. Сол мақсатпен ғимарат қабаттар саны мен ауданы арасындағы ұтымды қатынас белгіленеді. Төртбұрышты жоспарда ғимараттың 2:2,5 бөлік арақатынасымен салыстырғанда 5-6 %, ал дөңгелек ғимаратта-15% дейін энергия үнемдеуге қол жеткізуі мүмкін. Ғимараттың солтүстік қасбеті ауданының азаюы және қабырғалардағы жарық ойықтарының оңтайлы ауданын және қалыпты климаттық аймаққа арналған жабынды қоршаушы конструкцияларды орнату арқылы жылу шығынын қысқартуға мүмкіншілік туады.

Тек шынылау алаңының 75-тен 25% - ға дейін төмендеуі нәтижесінде энергия үнемдеу 50% - ға дейін құрауы мүмкін.[2]

Жылу бөлетін жабдықтарды ғимараттың орта бөлігінде, ғимараттың солтүстік жағында немесе солтүстік бөлігінде орналастыру ұсынылады және де бөлмелерге түсетін табиғи жылуды барынша тиімді пайдалануды қарастыру қажет. Ғимараттың конфигурациясын, ғимараттың бағдарын және орналасуын анықтағанда конструкцияның сыртқы қоршаулары арқылы ауа инфильтрациясына желдің және күн радиациясының әсер етуі маңызды орын алады.

Ғимараттардың оңтүстік бағыттағы қасбеттері солтүстікке қарағанда, аудан бірлігіне салыстырғанда күн энергиясын 2-3 есе көп алады. Ғимарат бағдарынан басқа, күн энергиясын пайдалану мүмкіндігі оның пішінімен, терезелердің орналасуымен, үй-жайлардың өлшемімен, жоспарлауымен, қабырғалар мен жабындардың шешімдерімен анықталады. Ендік бағдарында ұзындығы еніне қатынасы 4-тен кем емес ғимараттарда күн радиациясы есебінен энергияның жалпы келіп түсуі жылу беру кезеңінде меридионалды шамаға қарағанда 5-11% - ға артық екені анықталды.

Ғимаратты пайдалану барысында энергия шығынын үнемдеу көбінесе қоршау конструкцияларының жылу қорғау деңгейіне байланысты. Жылу шығыны ғимараттарындағы жылу шығынының барлық сомасынан қоршау конструкцияларына келеді. Жылу шығыны ғимараттың қабығы арқылы келесі шектерде бөлінеді:

- қабырғалар арқылы-32-37%;
- терезелер арқылы-46-54%;

- шатыр жабындары арқылы;
- жылы шатыр-5,4%;
- мансардты жабу-7,8%;
- жертөле жабыны арқылы-7%.

Осылайша, жабындар, фонарлар және терезелер арқылы жалпы жылу жоғалту, қоршау конструкциялары арқылы барлық жылу жоғалтуының 60% - дан астамын құрайды. Терезелер бөлменің микроклиматының қалыптасуына елеулі әсер ететіні белгілі.

Шынылаудың үлкен алаңдар әдетте эстетикалық және сәулеттік-композициялық талаптармен тағайындалады. Бірақ бұл ретте жылу және желдету жүйелерін орнатуға тиісті шығындарды ескере отырып, қабырғалардың шыныланған учаскелерінің сметалық құны 1,5 есе, ал елдің кейбір аудандары үшін саңырау учаскелердің құнынан 2-3 есе асып түсетіні назарға алынбайды. Сонымен қатар, шынылаудың өзгеруі кәсіпорындардағы еңбек жағдайын нашарлатады, жазғы кезеңде үй-жайлардың шамадан тыс инсоляциясына және қысқы уақытта жылудың үлкен шығындарына әкеледі.[5]

Біздің аумағымызда өндірістік ғимараттарын пайдалану тәжірибесін талдау (Оңтүстік Қазақстан) терезелер ауданының қабырға алаңына қатынасы 0,23-тен 0,6-ға дейін өскен кезде жылыту жүйесіне жылдық пайдалану шығыстары 1,5 есеге, ал желдету және ауаны конденциялау жүйелерін орнатуға жұмсалатын шығыстар терезелердің сметалық құнынан 40-60% - ға асып түсетінін көрсетті.

Ғимараттың жарықтандыру жүйесін таңдау кезінде жарық ойықтарының оңтайлы ауданын және олардың талап етілетін жылу оқшаулағыш қабілетін орнату ең маңыздысы болып табылады. Жарықтандыру құрылысының экономика мәселелері қазіргі кезеңде өзекті болып табылады.[4]

Ғимарат алаңының оның көлеміне қатынасына талдау жүргіземіз (кесте.1).

Кесте.1

Экономикалық географиялық мақсаттылығы	<i>Терезе ауданының қабырға алаңына оңтайлы ауытқуы</i>							
	<i>қабырғалары бар бірқабатты ғимараттарда</i>				<i>қабырғалары бар көпқабатты ғимараттарда</i>			
	<i>Кермзитобетон панельдері</i>	<i>3- қабатты ж.б. панельдері</i>	<i>«сендвич» металл панельдері</i>	<i>Қабаттап жинаудың мин. Мақта-меноқшаулағышы бар болатқаптамасы</i>	<i>Кермзитобетон панельдері</i>	<i>«сендвич» металл панельдері</i>	<i>«сендвич» металл панельдері</i>	<i>Қабаттап жинаудың мин. Мақта-меноқшаулағышы бар болатқаптамасы</i>
<i>Шымкент</i>	<i>0,07</i>	<i>0,21</i>	<i>0,14</i>	<i>0,35</i>	<i>0,08</i>	<i>0,08</i>	<i>0,08</i>	<i>0,08</i>

Мәліметтерді талдауда терезелердің қабырғалар ауданына оңтайлы қатынасы, құрылыс аймағының климаттық жағдайларына ғана емес, қабырғалардың құрылымына да байланысты екенін анықтайды. Оңтүстік өңірлерде салынып жатқан ғимараттар үшін терезелердің оңтайлы ауданы орта аймақтар мен солтүстікке қарағанда 1,5-2 есе аз. Жоғарыда баяндалғанды ескере отырып, і-жарық өткізгіш мөлдір қоршауды таңдау жасыл-гигиеналық, жарық-техникалық, жылу техникалық, акустикалық және беріктік нормалардың, үнемділік пен ұзақ мерзімділіктің талаптарын қамтамасыз етуді ескере отырып жүргізіледі.

Терезелер мен фонарлардың физикалық-техникалық сапасына олардың жарық өткізгіштігі айтарлықтай әсер етеді. Шыны элементтерінің беріктігі маңызды. Жарық өткізгіш мөлдір қоршау конструкцияларын келесі әдістеме бойынша таңдау ұсынылады:

Сертификаттау сынақтарының нәтижесінде алынған R_{0f} жылу берілісінің келтірілген кедергісінің мәні бойынша В класының ауа өткізгіштігі бойынша немесе В класының жарық өткізгіш мөлдір қоршау конструкциясын таңдайды. Егер таңдалған $R_{0f} \geq R_{0f}^{req}$ жарық өткізгіш мөлдір

конструкциясының жылу берілісіне келтірілген кедергі болса, онда бұл конструкция нормалардың талаптарын қанағаттандырады. Жобалау кезінде сертификатталған деректер болмаған кезде 7-қосымшада келтірілген R_{0f} мәндерін пайдалануға болады. [3]

Жарық өткізгіш мөлдір қоршаулардың ішкі бетінде ең төменгі температураны қамтамасыз ету бойынша талаптарды тексеру кезінде 10-бөлімшеге сәйкес температура t_{int} қоршауларды шынылау мен қатар, мөлдір емес элементтерді де анықтаған жөн.

Терезе конструкцияларындағы және II-тәрізді жарықәрациялық шамдардағы шынының қалыңдығын жел жүктемесі бойынша, ал бағдар шамдардың конструкцияларында - желден, қардан және меншікті массадан түсетін жүктемелердің бірлескен әсеріне есептеу арқылы анықтайды. Соңғы жағдайда жел сору әсерін есепке алу кезінде есептеу осы массаны есепке ала отырып, жүктемелердің үлкен комбинациясына жүргізіледі. Көп қабатты шыныланған терезелер мен фонарларда тек сыртқы әйнек есептеледі. Шынылаудың астында сақтандырғыш тор болған кезде есептік жүктемені 20% - ға төмендетуге болады. Қардан, желден және шыны массасынан түсетін жүктемелердің бірлескен әсері кезінде шынының қалыңдығын арнайы формула бойынша анықтайды.

Табақты шыныны қолданған кезде ол бекіту элементтерінің салыстырмалы майысуы терезелер мен жарықәрациялық фонарлар үшін 1/150 - ден аспайтын, ал бағдар фонарлар үшін 1/200-ден аспайтын болуы тиіс. [5]

Қорытынды

Энергия шығынын үнемдеуге әсер ететін пайдаланылатын ғимараттардың жарық өткізгіш мөлдір конструкцияларына жүргізілген талдау:

1. Бүйірлік табиғи жарықтандыруды жобалау кезінде терезе ойықтарының ауданын үй-жай биіктігінен 1,5 аспайтын тереңдікте ТЖК нормаланған мәнін қамтамасыз ету шарттарына сүйене отырып орнату керек.
2. Терезелердің жиынтық ауданы сыртқы ауа температурасы 30 °C дейінгі аудандарда салынып жатқан ғимараттар үшін қабырғалардың ауданының 25% - нан аспауы тиіс.
3. Биіктігі 4,2 м дейінгі үй-жайларда бір қабатқа орналасқан терезелер орналастыру қарастырылуы керек. Үй-жайдың биіктігі үлкен болған кезде терезені жоғарғы қабатта үлкен аумақты орналастыра отырып, екі қабатқа орналастыру ұсынылады. Бұл ретте төменгі қабаттың терезелерінің биіктігін қоршаған ортамен көру байланысын қамтамасыз ету шарттарынан ғана тағайындау керек.
4. Шынылау элементтерінің беріктігі құрылыс ауданын ескере отырып, шынының оңтайлы қалыңдығын есептеудің инженерлік әдісі негізінде таңдалуы тиіс.
5. Жоғары жылу оқшаулағыш қасиеттері бар шыныларды (шынылар арасындағы саңылаусыз қабаттар газдармен немесе газ-ауа қоспаларымен толтырылған шыны пакеттер) кеңінен қолдану қажет.
6. Шыны пакеттердегі дыбыс оқшаулағыш қабілетін арттыру үшін бір-бірінен әртүрлі қашықтықта орналастырылатын түрлі қалыңдықтағы шыныларды пайдалану қажет.

Әдебиет

1. СН РК 2.04-21-2004* Энергопотребление и тепловая защита гражданских зданий
2. Беляев В.С., Граник Ю.Г., Матросов Ю.А. Энергоэффективность и тепло защита зданий. Учебное пособие. - М.: Издательство АСВ, 2014.- 400с.
3. Рекомендации по расчету светопрозрачных конструкций зданий с учетом светотехнических, теплотехнических, звукоизоляционных качеств и технико-экономических показателей /НИИСФГостроя СССР. М., 1986.
4. Глинкин С.М. Прогрессивные ограждающие конструкции. М.: Стройиздат, 1990.
5. Сумченко И.А. Современная стеклянная архитектура// Интеллектуальный потенциал XXI века: ступени познания. 2015. № 27. С. 8-12.

УДК 628.334.42

РЕСУРСОСБЕРЕГАЮЩАЯ ТЕХНОЛОГИЯ ДООЧИСТКИ СТОЧНЫХ ВОД КРАСИЛЬНО-ОТДЕЛОЧНОГО ПРОИЗВОДСТВА

Хуррамов М.Г., Хуррамова Д.М., Шайназаров Р.М., Хуррамова С.М.
Каршинский государственный университет, г. Карши

Введение. В современных условиях экономического кризиса большинство промышленных предприятий испытывают дефицит средства для эксплуатации, модернизации, а тем более для строительства новых высоко технологичных очистных сооружений. Существующие очистные сооружения предприятия, работают неудовлетворительно по ряду причин.

В настоящее время применяемые конструкции на стадии очистки, как правило, являются «универсальными» и не учитывают в полной мере характеристик очищаемых технологических сточных вод производства.

Подготовка хлопчатобумажных тканей является наиболее экологически вредным процессом, так как 50% всех стоков производства выпадает именно на ее долю. При подготовке текстильных материалов из хлопка на крашение первой стадии его обработки в рабочей ванне оборудования образуется до 6% волокнистых и грубодисперсных примесей от массы обрабатываемого тканей, которые засоряет канализационных сетей. Поиск высокоэффективных и экономичных решений по организации доочистки сбрасываемый технологических стоков является весьма необходимой [1,2,3].

Постановка проблемы. Целью нашего исследования является разработка ресурсосберегающая технология доочистки технологических стоков красильного производства, с использованием существующихвнутрицеховых канализационных лотки.

Экспериментальные методы. Для изучения и анализа основных показателей, используемых материалов применяли следующие методы анализа: гравиметрические, титриметрические, фотометрические, колориметрические, потенциометрические титрование, нефелометрические. Измерения проводили в соответствии с нормативно-технической документацией. Качественной распознавание, количественный определение, волокнистого состава и испытание нетканого фильтрующего материала проводились в соответствии с ГОСТ 13587-77, ГОСТ 12023-66, ГОСТ 10550-75, ГОСТ 15902-79. Исследование процессов фильтрации проводили с применением динамических и статических методов.

Результаты и обсуждение. Для производственного испытания устройства в качестве базового объекта был выбран, сбрасываемый технологический жидкость из рабочего ванны высокоскоростного джиггера MGSBG-Italia периодического действия ($V=2\text{м}^3$), красильно-отделочного цеха СП г. Карши «Cotton road».

Для решения поставленной задачи локального улавливания и накопления волокнистых и грубодисперсных примесей из отработанного технологического раствора из оборудования красильно-отделочного производства используется фильтрующее устройство (рис),[4].

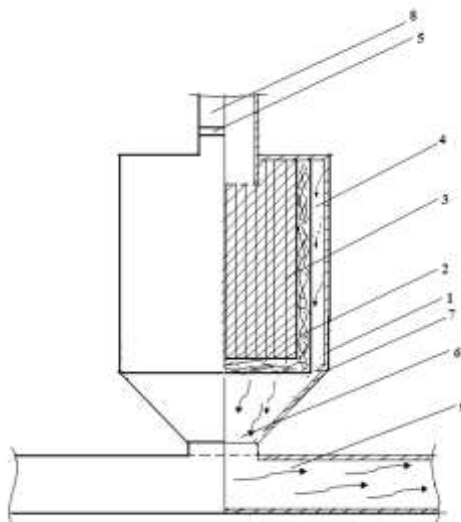

Рис. Технологическая схема устройства

1- металлический корпус, 2-фильтрующий материал, 3-металлическая сетка, 4-канал для направления потока очищенной жидкости, 5-хомут,6-съемная крышка, 7-откидные болты, 8-сливная труба оборудования, 9- канализационный лоток.

Устройство устанавливают перед спуском канализационной лоток и герметично крепят при помощи хомута (5), на свободном конце сливной трубы (8) оборудования. Загрязнённый технологический поток воды из ванны через сливной трубы оборудования направляются во внутреннюю полость цилиндрического корпуса (1) и пропускается через фильтрующий элемент (2), которые основано на улавливании и накоплении волокнистых, грубодисперсных примесей. Фильтрующий элемент в виде П-образной цилиндрической формы при сборке устройства устанавливается открытыми и закрытыми сторонами в противоположных направлениях, и упаковывают, между слоями металлической сетки (3). Фильтрующий элемент укреплен при помощи проволоочной на ячейках металлических сеток с возможностью замены. Слои металлической сетки параллельно закреплены внутри цилиндрического корпуса с возможностью демонтажа. Очищенная вода от волокнистых и грубодисперсных примесей отводится при помощи цилиндрического зазора (4) и сливается в канализационный лоток (9). Устройство можно использовать на любых расстояниях, вертикальное и горизонтальное положение обеспечивается при помощи следующих запчастей: патрубки, колени, шланг и трубы. Для замен или регенерации фильтрующего элемента, открывается съемная крышка (6), при помощи откидных болтов (7) обеспечивающих соединения. После атмосферной сушки с поверхности отработанного фильтрующего элемента удаляются уловленные волокнистые примеси при помощи крючков. Внутренние оседающие загрязнения удаляются встряхиванием. Конструкция устройства простая, более удобно для быстрой установки и у них легко заменять фильтрующий элемент.

Выводы. Результаты экспериментального исследования показали, что количество задержанных волокнистых и грубодисперсных примесей в фильтре составляет 8,6 кг/сутки; влажность 70-80%; зольность 5-7%. Опытные данные показывают, что улавливание и накопление волокнистых примесей происходит поверхностью фильтрующего материала. Устройство можно использовать на любых расстояниях цеха, в вертикальном и горизонтальном положениях при помощи следующим запчастей: патрубки, колени, шланг и трубы. Предотвращает засорение канализационных сетей, способствует более стабильной работе последующих очистных сооружений и упрощает их эксплуатацию.

Литература

1. Ласков Ю.М., Ефимова Н.А. Очистка сточных вод красильно-отделочных предприятий хлопчатобумажной промышленности физико-химическими методами. В кн.: Вопросы очистки сточных вод. - М.:, 1980.
2. Ласков Ю.М. Отраслевой сборник методик проведения химического анализа веществ, применяемых в легкой промышленности, содержащихся в сточных водах [Текст]: руководящий документ /Ю.М. Ласков, Н.В. Степанова, Н.Ю. Акимцева. - М.: ЦНИИТЭИ, 1988. - 193 с.
3. Ефимов А.Я., Таварткиладзе И.М., Ткаченко Л.И. Очистка сточных вод предприятий легкой промышленности. - Киев: Техника, 1985.
4. Патент на полезную модель республика Узбекистана № FAP 01314.UZ. Устройство для очистки сточных волокнистых и грубодисперсных примесей / М.Г.Хуррамов, Д.М. Хуррамова, С.М.Хуррамова, Р.М. Шайназаров -Опубл. 06.07. 2018

УДК 54.057

МОДИФИКАЦИЯ ПРИРОДНЫХ ГЛИН ДЛЯ ПОЛУЧЕНИЯ СОРБЕНТОВ

Шораева К.А., Масалимова Б.К., Садикалиева С.О.

Таразский государственный университет имени М.Х. Дулати, Тараз

Садыков В.А.

Институт катализа имени Г.К. Бореского

Введение

Территория Республики Казахстан обогащена месторождениями особой формы алюмосиликатов – монтмориллонитовых и каолинитовых глин. Рациональное использование полезных природных пород является актуальной задачей страны.

Глинистые минералы обладают ярковыраженными ионообменными свойствами, что совместно с высокой дисперсностью и большой удельной поверхностью определяет их повышенную адсорбционную способность [1]. Многочисленные исследования о монтмориллони-

товых глинуказывают на возможность их активации и модифицирования спомощью химического и физического воздействия, при водящих к изменению адсорбционной емкости. Меняя параметры процессов активации модифицирования, можно получить сорбционные материалы с заданными свойствами [1-2].

При экстракции нуклеиновых кислот применяются как традиционные, но трудоемкие, не всегда эффективные методы с применением фенол-хлороформной экстракции, так и хроматографические методы, основанные на использовании коммерческих сорбентов [3]. Однако, учитывая стоимость импортных дорогостоящих сорбентов более целесообразно использовать ничем не уступающую по сорбирующим свойствам аналог – отечественных модифицированных природных глин месторождений Казахстана.

Из литературных данных известно, что по сорбционным свойствам особо отличается природная глина Таганского месторождения [4], а по кислотно-основным - глина Тургайского месторождения [5]. Однако некоторые свойства и качества, а также их применение остаются малоизученными.

Таким образом целью данной работы является модификация природных глин казахстанских месторождений для получения новых, экологически безопасных и экономически выгодных адсорбентов и носителей, используемых при выделении нуклеиновых кислот.

Материалы и методы

В качестве объекта исследования были выбраны природные монтмориллонитовые (Таганское месторождение) и каолиновые (Тургайское месторождение) глины казахстанских месторождений.

Для проведения модификации были взяты заранее очищенные и отсеянные глины, содержащие частицы менее 2 мкм. Из 10 г глины готовили суспензию в водном растворе при перемешивании в соотношении 1:10. Глина гидратируется в течение 12 часов. Полученная суспензия может быть сконцентрирована методом декантации до 20 мас.%. по твердому веществу.

В качестве интеркалирующего раствора использован хлорид алюминия (0,24 М) с раствором едкого натрия в соотношении $OH/Al=2/3$, pH полученного раствора 4,3, конечная концентрация раствора по алюминию - 0,1 М. Для интеркалляции глины брали 100 мл суспензии глины вводили 300 мл 0,1 М интеркалирующего раствора. Конечная концентрация глины в суспензии 2,5 мас.%. Полученную суспензию перемешивали при комнатной температуре 18 часов. Конечная температура прокаливания 300°C - 5 часов.

Физико-химические свойства синтезированных модифицированных глин были изучены методами БЭТ (Бронауэра-Эммета-Теллера), рентгеновской фотоэлектронной спектроскопии и элементного анализа. Адсорбционные свойства модифицированных глин изучены и оценены при выделении НК вируса гриппа птиц в сравнении с коммерческими аналогами.

Результаты и обсуждение

Результаты элементного анализа природной монтмориллонитовой (Таганское месторождение) и каолиновой глины (Тургайское месторождение) (%) представлены в таблице 1.

Таблица 1.

Элементный анализ исходного монтмориллонита и каолинита

Образец/Элемент	SiO ₂	Al ₂ O ₃	Fe ₂ O ₃	TiO ₂	CaO	MgO	SO ₃	K ₂ O	Na ₂ O	ППШ
Глина Таганского месторождения	Содержание элемента, мас. %									
	55,5	19,38	4,4	0,3	1,98	2,18	0,2	0,5	0,14	11,3
Образец/Элемент	SiO ₂	Al ₂ O ₃	Fe ₂ O ₃	TiO ₂	MgO	Cl	Na ₂ O	-	-	ППШ
Глина Тургайского месторождения	Содержание элемента, мас. %									
	38,55	42,66	16,13	1,90	0,06	0,34	0,36	-	-	0,0

По результатам элементного анализа (таблица 1) химический состав экспериментальных образцов в основном состоит из оксидов алюминия и кремния, наименьшую долю составляют оксиды других элементов. По оксидному составу глина Таганского месторождения относится к монтмориллонитовым, содержащим ионовщелочноземельных (Ca²⁺, Mg²⁺) и щелочных (Na⁺, K⁺) металлов в межпакетных позициях.

Результаты рентгенофазового анализа (рисунок 1) кристаллических фаз глины Тургайского месторождения показала, что по минеральному составу данная глина относится к каолинито-

гидрослюдистым, так как состоит из минералов: каолинита ($Al_2(Si_2O_5)(OH)_4$) – 77,6 %, гидратированного оксида алюминия ($Al_2O_3 \cdot 3H_2O$) – 13,4% и гематита (Fe_2O_3) – 9,0%.

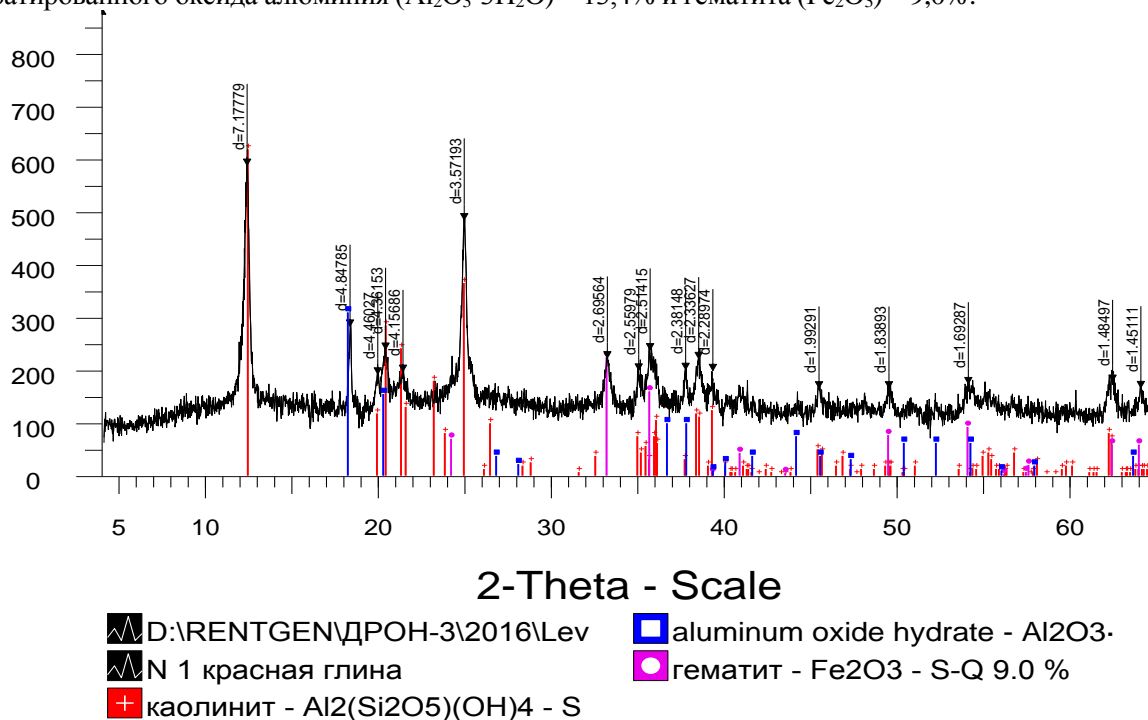

Рис. 1. Дифрактограмма глины Тургайского месторождения

Одним из направлений улучшения качества сорбентов является использование эффективных методов их обогащения и модифицирования. Для того, чтобы синтезировать пилларированные глины были взяты 10% суспензии глин, содержащие частицы менее 2 мкм. Работа была проведена согласно методики предложенной Кузнецовой Т.Г., Садыковым В.А. и др.[6].

При пилларировании экспериментальных глин сокращается содержание неглинистых минералов, уменьшается размер частиц экспериментальных глин. Растет количество активных центров, которые с свою очередь способствуют к увеличению сорбционной способности модифицируемых глин.

Таким образом, результаты изучения удельной поверхности природных и модифицированных пилларированных глин с помощью метода БЭТ свидетельствовали об увеличении удельной поверхности в зависимости от возрастания истинной плотности частиц (таблица 2).

Таблица 2.

Удельная поверхность ($S_{уд}$) и истинная плотность (d) различных фракций глин

№	Вид образца	Наименование показателя	
		$S_{уд}$, м ² /г	d , г/м ³
1	Исходная монтмориллонитовая глина	10-12	238
2	Модифицированная монтмориллонитовая глина, фракция менее 2 мкм	115-120	244
3	Исходная каолинитовая глина	5-6	252
4	Модифицированная каолинитовая глина, фракция менее 2 мкм	60-80	259

Возрастание истинной плотности свидетельствует об увеличении степени упаковки кристаллической структуры монтмориллонита и каолинита. Это подтверждается более высоким содержанием оксидов Al, Si, Fe, Mg и др., катионы которых входят в состав минерала.

Оценка эффективности адсорбционных свойств полученных модифицированных глин определена с помощью использования их при выделении НК вируса гриппа птиц. В сравнительном аспекте были использованы коммерческий аналог на основе силикагеля (SiO_2) и классический

метод органической экстракции НК. Схема выделения нуклеиновых кислот представлена ниже на рисунке 2.

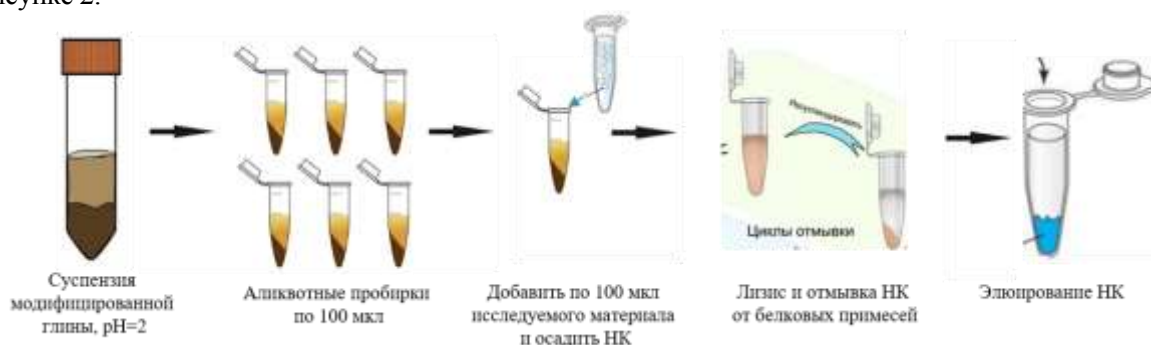

Рис. 2. Схема выделения нуклеиновой кислоты с помощью модифицированной глины (сорбента)

Методы на основе сорбции НК полностью избавляют от остатков белковых примесей по сравнению методом органической экстракции. При этом наибольшие концентрации и более чистые НК получены при использовании модифицированных монтмориллонитовой и каолининовой глин, с концентрациями 201 нг/мкл и 165 нг/мкл, соответственно. Наименьшие концентрации НК наблюдались при использовании коммерческого сорбента на основе силикагеля. Концентрация НК выделенной органическим методом показала высокий показатель, однако данная методика связана с применением агрессивных и вредных реагентов (рисунок 3).

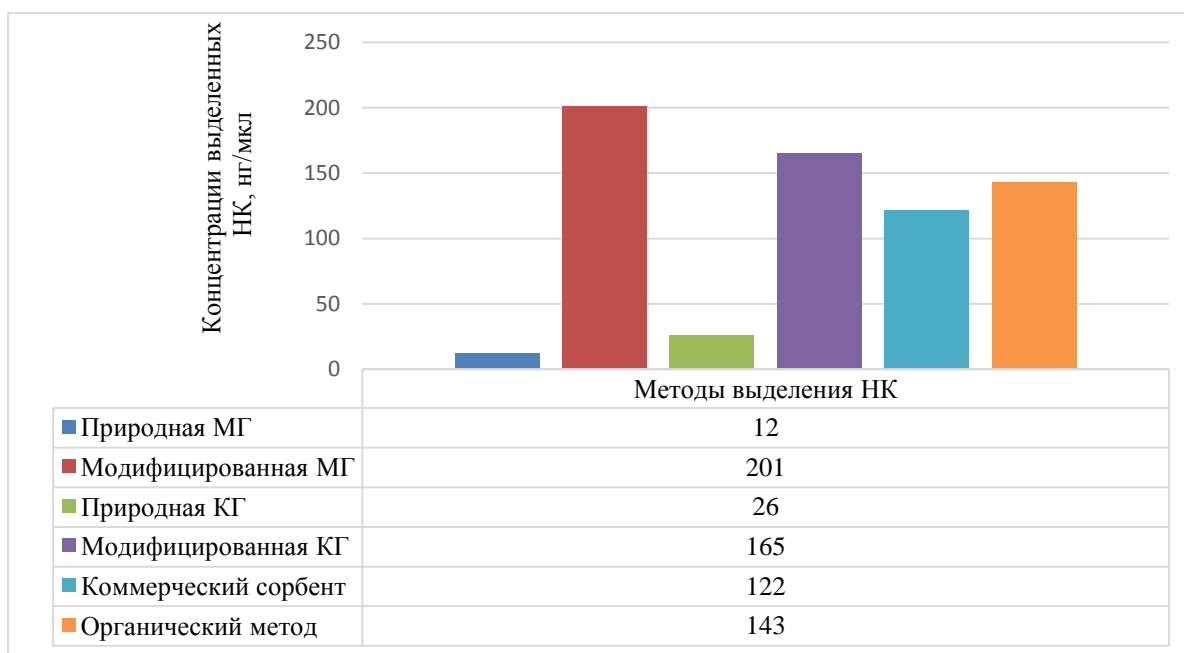

Рис.3. Сравнительный анализ эффективности сорбентов при выделении НК

Таким образом, учитывая стоимость импортных дорогостоящих сорбентов при молекулярно-генетическом анализе более целесообразно использовать ничем не уступающую по сорбирующим свойствам аналогам – модифицированные монтмориллонитовые и каолининовые глины казахстанских месторождения.

Заключение

Было показана эффективность использования модифицированных глин месторождений Казахстана в качестве сорбента при выделении нуклеиновых кислот. Рекомендуемый метод позволит решить задачи экологии и экономики: рациональное использование отечественных безопасных сорбентов на основе природных глин, замещение импортных сорбентов отечественными доступными по цене аналогами.

Литература

1. Дудина С.Н. Модифицирование сорбентов на основе природных глинистых материалов / Научные ведомости, серия – Естественные науки. 2013. № 24 (167). Выпуск 25, С. 131-134.
2. Кормош Е.В., Алябьева Т.М., Погорелова А.Г. Химико-минерологические аспекты глин белгородской области в разработке сорбентов для очистки сточных вод /Фундаментальные исследования. 2011. № 8 (часть 1) С. 131-136.
3. Капустин Д.В., Ягудаева Е.Ю., Завада Л.Л., Жигис Л.С., Зубов В.П., Ярошевская Е.М., Плюбнер Л., Лайзер Р.М., Брем Г. Композиционный полианилинсодержащий кремнеземный сорбент для выделения ДНК /Биоорганическая химия. 2003. Т. 29. №3. С. 310-315.
4. Закарина Н.А., Ким О.К., Волкова Л.Д., Акурпекова А.К. Сорбционная очистка воды от железа и никеля столбчатыми алюмосиликатами / Известия НАН РК. Серия химическая. 2010. №6. С. 36-40.
5. Massalimova V.K., Shorayeva K.A., Nauruzkulova S.M., Jetpisbayeva G.D., Altynbekova D.T., Amanzhol Zh.E., Sadykov V.A. The catalytical oxidation of propan-butane mixture on the hydrogen and hydrogen content compounds // News of the national academy of science of the republic of Kazakhstan. Series chemistry and technology. 2019. V.2, №434, P. 21-25.
6. Кузнецова Т.Г., Садыков В.А., Сорокина Т.П., Доронин В.П., Аликина Г.М., Бунина Р.В., Матышак В.А., Конин Г.А., Розовский А.Я., Бурдейная Т.Н., Третьяков В.Ф., РОСС Джулиан Катализатор, носитель катализатора, способ их приготовления (варианты) и способ очистки отходящих газов от оксидов азота /Патент РФ 2199389. Дата публикации: 27.02.2003 г.

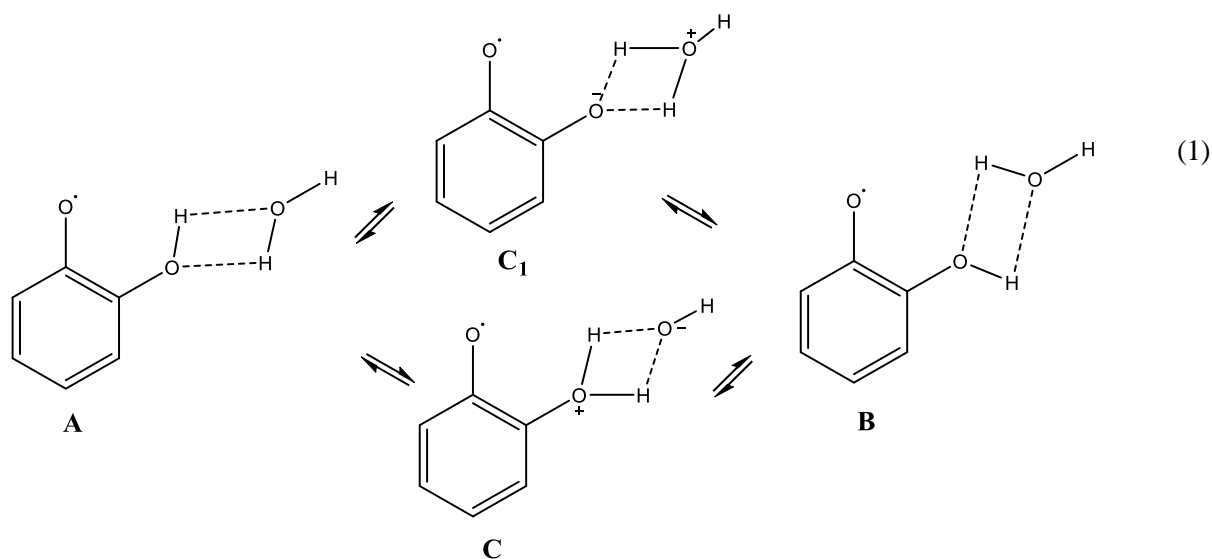
УДК541.515

**ПОСТРОЕНИЕ ПОВЕРХНОСТИ ПОТЕНЦИАЛЬНОЙ ЭНЕРГИИ
МЕЖМОЛЕКУЛЯРНОГО ПРОТОННОГО ОБМЕНА В СИСТЕМЕ
ВОДА- 2-ОКСИФЕНОКСИЛ**

Ыбрахым С.А., Курманова А.Ф., Кутжанова К.Ж., Пустолайкина И.А.
Казахстанский государственный университет им. Букетова, Караганда

Целью проводимых исследований является построение и анализ поверхности потенциальной энергии (ППЭ) системы, характеризующих межмолекулярного протонного обмена в системе вода - 2-оксифеноксил, включая сопоставление структурных и энергетических характеристик стационарных точек, рассчитанных неэмпирическим методом Хартри–Фока в базе 3-21G программы Gaussian 2009 [1-2].

Реакцию протонного обмена между 2-оксифеноксидом и водой схематично можно представить следующим образом:

где

- структуры А и В отвечают молекулярному комплексу за счет водородной связи,
- структуры С и С₁ – ионному комплексу за счет водородной связи.

В ходе проведенных квантово-химических исследований, в исследуемой модельной системе был сделан ряд ограничений, в частности зафиксированы расстояние ($R(O...O)=2,60 \text{ \AA}$) и угол между гетероатомамициклического комплекса, т.е. кислородом 2-оксифеноксила и кислородом воды.

На рисунке 1 представлена геометрическая структура исследуемой реакционной модели.

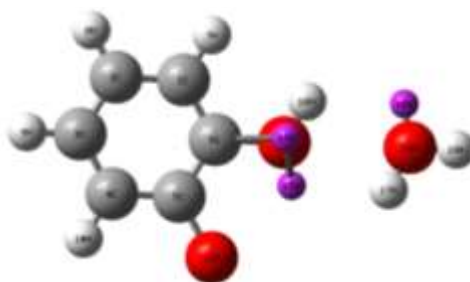

Рис. 1. Исходная структура расчетной модельной системы 2-оксифеноксил– вода

Реакционный центр расчетной структуры был зафиксирован в плоскости ($\angle H_{17}O_{14}O_{11}H_{18}=180^\circ$); атомы углерода и двух кислородов были размещены на прямой линии ($\angle C_6O_{11}O_{14}=180^\circ$), расстояние между ними было закреплено на величине $2,60 \text{ \AA}$. Для полного контроля над геометрическими параметрами расчетной структуры феноксильный радикал – вода при построении Z-матрицы были использованы три фиктивных атома. Один фиктивный атом был зафиксирован над реакционной плоскостью под углом $90^\circ (X_{13})$, что позволило придать жесткость расчетной структуре и контролировать перемещение протонов строго в плоскости реакционного центра. Расположение двух других фиктивных атомов (X_{15} и X_{16}) было симметричным отражением атомов водорода, участвующих в реакции протонного обмена, относительно оси, проходящей через атомы углерода и двух кислородов. Положение реакционных атомов водорода H_{17} и H_{18} задавалось относительно фиктивных атомов X_{15} и X_{16} соответственно, при этом фиксировались линейные углы $\angle H_{17}X_{15}O_{11}$ и $\angle H_{18}X_{16}O_{14}$. При составлении Z-матрицы использовались ключевые слова *Variables* и *Constants* для описания переменных и фиксированных значений геометрических параметров расчетной структуры[3].

Растяжение О-Н связей в вышеприведенных условиях осуществлялось с $0,9$ до $2,6 \text{ \AA}$ с шагом $0,1 \text{ \AA}$. Таким образом, для построения трехмерной ППЭ производился расчет более пятисот двадцати точек. Полученная трехмерная поверхность потенциальной энергии представлена на рисунке 2.

Анализ представленной на рисунке 2 ППЭ позволяет сделать выводы, что для исходных и конечных продуктов реакции, соответствующих начальным равновесным значениям ОН-связей в оксифеноксильном радикале и в воде и конечным аналогичным связям, образующихся в результате гомолитических разрывов в ходе реакции получают различные значения энергии, равные $E_{tot.} = -453,301 \text{ a.u.}$ для структуры типа А и $E_{tot.} = -453,293 \text{ a.u.}$ для структуры типа В (см. таблицу). Таким образом, можно предположить два возможных пути протекания реакции протонного обмена между 2-оксифеноксилом и водой. Первый путь проходит через растяжение О-Н связи 2-оксифеноксила и образование ионного комплекса за счет водородной связи типа C_1 . Второй – через растяжение О-Н связи воды и образование ионного комплекса за счет водородной связи типа С.

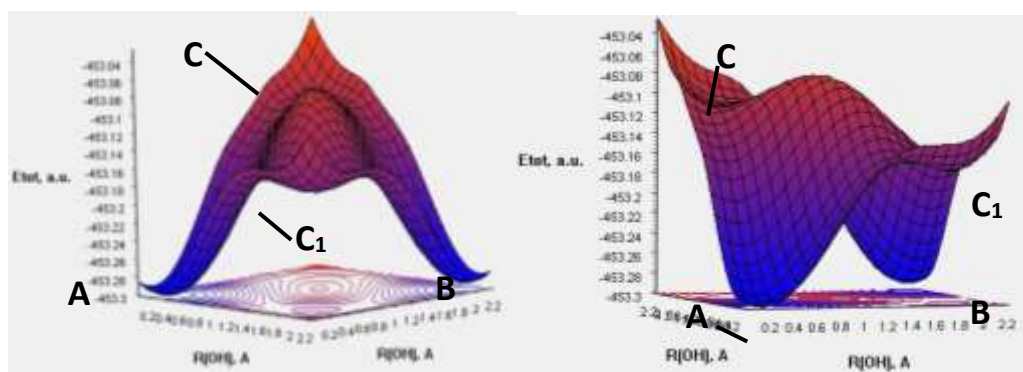

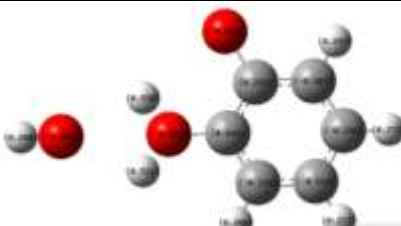

Рис. 2. ППЭ модельной реакции протонного обмена в системе 2-оксифеноксил - вода

Таблица

Строение и характеристики промежуточных частиц реакции протонного обмена в системе 2-оксифеноксил – вода. $R(O...N)=2,60 \text{ \AA}$
Метод расчета – UHF 3-21G

Состояние	Строение и распределение зарядов	R (O-H), $\text{\AA}$		E _{полн.} , A.U.
		H ₂ O	C ₆ H ₄ O*OH	
Исходное (A)		0,966	0,971	-453,3009
ИКВС (C ₁)		1,054	2,184	-453,1689
ИКВС (C)		2,145	1,068	-453,1103
Конечное (B)		2,328	2,368	-453,2931

Видно, что путь протонного обмена через растяжение O-H связи феноксильного радикала и образование ионного комплекса за счет водородной связи между катионом H₃O⁺ и кислотным остатком радикала C₆H₄O*O⁻ является энергетически несколько более предпочтительным, т.к. энергия активации данного процесса 82,83 ккал/моль, что на 37 ккал/моль меньше, чем при растяжении O-H связи воды. Следует отметить, что энергии активации по двум альтернативным путям: через растяжение O-H связи исследуемого оксифеноксила и через растяжение O-H связи воды имеют практически небольшую разницу. Это говорит о возможности протекания реакции протонного обмена параллельно по двум альтернативным путям.

Представлялось интересным проследить за изменением геометрических, зарядовых и энергетических характеристик участников реакции протонного обмена между феноксильным радикалом и водой, которые представлены в таблице 1.

Из таблицы 1 видно, что комплекс с протонированным оксифеноксидом C₁ обладает несколько большей термодинамической стабильностью, чем аналогичный интермедиат протонированной формы воды C. Разница в энергии между этими промежуточными структурами C и C₁, по данным UHF 3-21Gabinitio расчетов, составляет 0,059a.u. (≈37 ккал/моль). Небольшая разница в полных энергиях комплексов C и C₁ свидетельствует о возможности различия в кислотно-основных свойствах феноксильного радикала и воды. В данной обменной реакции каждый из них может выступать как в роли кислоты, так и в роли основания. Феноксильный радикал является чуть более сильной Н-кислотой, чем вода.

Интересно отметить, что на трехмерной ППЭ рядом с седловой точкой расположено возвышение с энергией E = -453,078 a.u. Не трудно заметить, что данной точке максимума соответствует геометрическая структура, относящаяся к циклическому комплексу за счет во-

дородных связей между реакционными параметрами молекулярного типа с относительно равномерным растяжением расстояний кислых протонов от соответствующих гетероатомов (рисунок 3).

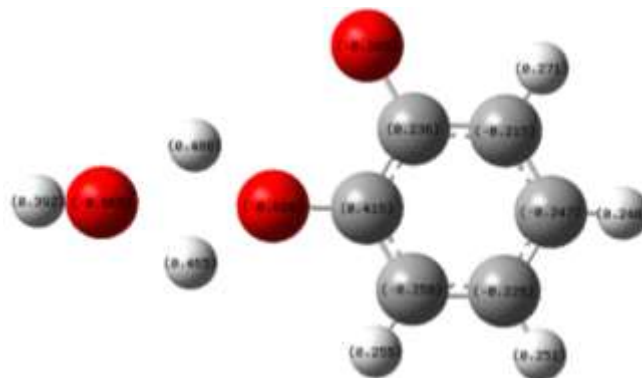

Рис.3. Структура, отвечающая максимуму полной энергии на ППЭ
2-оксифеноксил - вода

В частности указанные величины для данной точки получились равными:
 $R(OH)_{\text{оксифеноксил}} \approx 1,49 \text{ \AA}$; $R(OH)_{\text{H}_2\text{O}} \approx 1,62 \text{ \AA}$.

Легко заметить из топографической карты ППЭ, что путь протонно-обменной реакции протекает через переходное состояние С, которое лежит ниже вышеуказанного возвышения на величину 16,89 ккал/моль.

Таким образом, топологический анализ трехмерной ППЭ модельной межмолекулярной реакции протонного обмена между оксифеноксильным радикалом и водой позволяет выявить 4 особых точки на потенциальной поверхности. Точки А и В соответствуют реагентам и продуктам реакции. Точки С и С₁ соответствуют предельным ионизированным структурам, т.е. циклическим ИКВС, образующимся при соответствующем внутрикомплексном протонировании компонентов реакции.

Литература

- 1 Цышевский Р.В., Гарифзянова Г.Г., Храпковский Г.М. Квантова-химические расчеты механизмов химических реакций: учебно-методическое пособие/ Р.В. Цышевский, Г.Г. Гарифзянова, Г.М. Храпковский, Изд-во КНИТУ, Казань, 2012.-87 с.
- 2 Бутырская Е.В. Компьютерная химия: основные теории и работа в программе Gaussian и GaussView. – Москва: «Солон-пресс», 2011 –224 с.
- 3 Игнатов С.К., Разуваев А.Г., Андронов И.Н. Поверхность потенциальной энергии и термодинамические функции молекулярного комплекса $\text{H}_2\text{O} \cdot \text{O}_3$ // Известия Коми научного центра УрО РАН. - 2011. -№1(5). - С.24-30.

UDC 541.515

DEVELOPMENT OF A MATHEMATICAL MODEL OF THE PROCESS OF MULTI-STAGE CLASSIFICATION OF GRAIN MATERIALS

Sarbolayev F.N., Xamidov B.T., Usmanov K. I.

"Informatics, automation and control" department of the Tashkent chemical-technological institute

Process of classification of granular materials are widely used in chemical engineering and other industries for the various stages of production, from raw material preparation to finishing operations to ensure product quality. This process is a critical process step, as a significant impact on technical and economic performance and quality of the product. The traditional classification tasks are separation of the material or particle size, or density.

Traditional methods for classification of particulate materials on the size or density of the particles suggest either the use of auxiliary flow of gas or liquid, or treating the mixture on a vibrating surface. In

large-scale production, this leads to the need to flow large amounts of water, air and the use of powerful sources of vibration, particularly in the case of coarse material. It is obvious that in such productions occur unfavorable working conditions and an increased risk of pollution emissions of dust-laden air, wastewater and powerful noise emissions.

For the process of calculating the gravitational classifier cascade is necessary to have the possibility of concentration distribution of particle dynamics prediction target component $c(x, y, t)$ in the cascade stages. In order to develop equations to analyze the dynamics of the individual phases of motion of the particulate material in the cascade stages.

When moving the granular material particles in a gravitational classifier cascade can be identified (Figure 1) the following main stages, repetitive separation stage in steps: 1) falling from the hopper (intermediate receivers) on the inclined plane; 2) movement of the working surface of the inclined plane; 3) movement of one of the two rows of the intermediate receivers.

In accordance with this scheme medium granular motion equation of the dynamics of the target component of the particle distribution in a gravitational classifier cascade is formulated based on the condition that the distribution of the components in the gravitational flow of an inhomogeneous medium on the rough grainy slope occurs due to manifestation of various physical effects. Thus except for the convection transfer of components considered relative movement of the particles due to the manifestation of effects mixing, segregation and migration during their interaction. Action deflecting elements intermediate fractions receivers material modeled by administration of the corresponding functions, taking into account the division segregated streams, countercurrent their transport and mixing, with an estimate of time the flow of these processes.

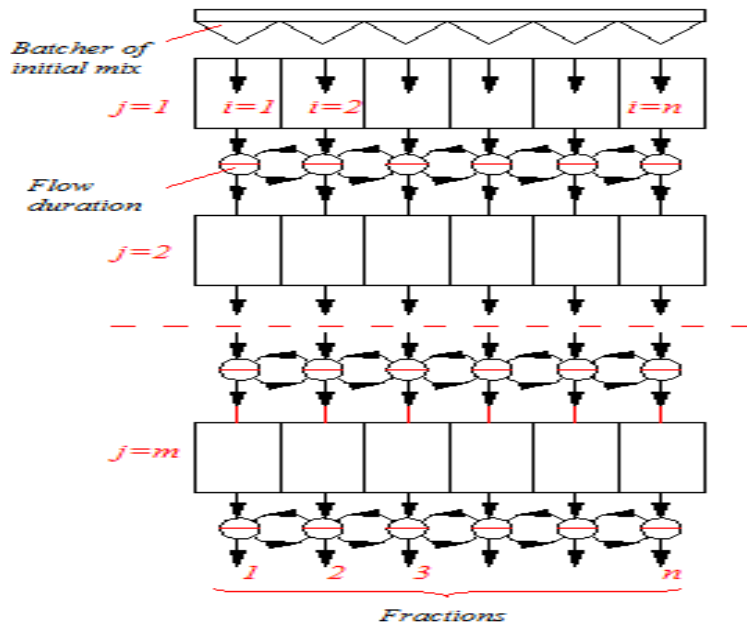

Figure 1. Schematic diagram cascade gravitational classification.

When developing model the following assumptions are made:

- 1) the absence of mixing between the individual flow cell separation, which to some extent is achieved by partitioning stages cascade vertical partitions oriented according to the direction of flow;
- 2) complete mixing of the segregated material flow within each separation cell for formation portions rapid shear flow, disposed at the place of the deflecting elements accommodation units;
- 3) for the particulate material in the working areas nozzle in a steady state, that to a certain extent is provided by the presence of the acceleration section on rough ramps arranged below the loading device (the first slope) and for the deflection elements (the second and subsequent ramps).

With accounting of the streams stated above the differential equation describing dynamics of distribution of particles of a target component in the cascade gravitational qualifier can be written down in the following look [3]:

$$\frac{\partial c_{j,i} \rho}{\partial t} = - \frac{\partial (u c_{j,i} \rho_s)}{\partial x} + \frac{\partial}{\partial y} \left[\rho_s \left(D_{dif} \frac{\partial c_{j,i}}{\partial y} - D_m \frac{\partial \ln s}{\partial y} - K_s \Delta M \cdot c_{j,i} \right) \right], \quad (1)$$

where $i = 1, 2, \dots, n$ is the number of the separation cell; $j = 1, 2, \dots, m$ - number of the stage of the cascade of separation; $c_{j,i} = c_{j,i}(x, y, t)$ is the concentration of the target component in the i -th separation cell at the j -th stage of the cascade; t - time; u is the average velocity in the direction of the flow x ; D_{dif} , D_m , K_s are the coefficients of quasi-diffusion mixing, migration, and shear flow segregation, respectively.

Heterogeneity parameter ΔM is defined in the form of the excess sum of the moments of friction forces, weight and shock impulses as function of properties of particles and parameters of a stream [1].

Boundary conditions for the equation (1) are formulated [2] of a condition of lack of cross material streams on the top and lower borders of a moving layer of particles and stable concentration of particles of a control component in a stream on an entrance to the qualifier (the first step of the cascade):

$$D_{dif} \frac{\partial c_{j,i}}{\partial y} - D_m \frac{\partial \ln s}{\partial y} - K_s \Delta M \Big|_{y=0,h} = 0 \quad (2)$$

$$c_{j,i}(t, 0, y) = c_0 \text{ for } j=1. \quad (3)$$

Initial distribution of a target component is accepted uniform on material volume at all steps of the cascade:

$$c_{j,i}(t, 0, y) = c_0 = const. \quad (4)$$

The main functional knot of the qualifier is the block of intermediate receivers (the rejecting elements) which performs two main functions: 1) divides a stream of particles after a segregation on the inclined plane into two parts, one of which owing to a segregation is enriched, and another is grown poor by a target component; 2) directs one part of a stream to one end face of a slope, and another - to his opposite end face to the next cells of separation.

Owing to redistribution of the segregated parts of a stream of material on separation cells after each of cascade steps, concentration of particles of a target component on an entrance of each step of separation will change within each cell depending on the size of the effect of a segregation reached on the next cells of the previous step of the cascade. In this regard at assumption of full hashing of the segregated parts of a stream within one cell of separation boundary conditions on the second and the subsequent steps of the cascade will be defined as follows:

-for $j>1, 1<i<n$

$$c_{j,i}(t + \Delta t) = 0,5 \left[c_{j-1,i-1}''(t, x=l) + 2\bar{c}_{j-1,i+1}(t, x=l) - c_{j-1,i+1}''(t, x=l) \right] \quad (5)$$

-for $j>1, i=1$

$$c_{j,i}(t + \Delta t, 0, y) = 0,5 \left[2\bar{c}_{j-1,i+1}(t, x=l) - c_{j-1,i}''(t, x=l) + 2\bar{c}_{j-1,i+1}(t, x=l) - c_{j-1,i+1}''(t, x=l) \right] \quad (6)$$

-for $j>1, i=n$

$$c_{j,i}(t + \Delta t) = 0,5 \left[c_{j-1,i-1}''(t, x=l) + 2\bar{c}_{j-1,i}(t, x=l) - c_{j-1,i}''(t, x=l) \right] \quad (7)$$

The middle concentration of having a special purpose component in the segregated part of stream on the pouring threshold of i -th cell of separation of the j -th stage of cascade is determined as a integral mean value:

$$\bar{c}_{j,i}(t, x=l) = \frac{1}{G_{sp}} \int_0^h u(y) \rho_b c_{j,i}(t, x=l) dy, \quad (8)$$

where h - height of layer of material on a skate; G_{sp} is the specific productivity of cascade classifier.

The average concentration of the target component in the segregated part of the stream at the threshold threshold of the i -th separation cell of the j -th stage of the cascade is defined as the average integral value in accordance with the following expression:

$$c''_{j,i}(t, x=l) = \frac{2}{G_{sp}} \int_0^h u(y) \rho_b c_{j,i}(t, x=l) dy, \quad (9)$$

where h is determined from a condition

$$\int_0^h u(y) \rho_b dy = 0,5 G_{sp}$$

Time of "lateness" of a stream of Δt when overflowing from one step of the cascade is defined on another as

$$\Delta t = \sqrt{2H / g}$$

where H is the height of the deposition threshold above the surface of the slope of the next step.

On each of cascade steps concentration of a target component in receivers of fractions of material (on separation cells) will be defined with the stated scheme of imposing of the segregated streams by analogy with expressions (5) - (7):

$$\text{-for } 1 < i < n \\ c_{j,i}(t + \Delta t) = 0,5 [c''_{m,i-1}(t, x=l) + 2\bar{c}_{m,i+1}(t, x=l) - c''_{m,i+1}(t, x=l)] \quad (10)$$

$$\text{-for } i=1 \\ c_i(t + \Delta t) = 0,5 [2\bar{c}_{m,i+1}(t, x=l) - c''_{m,i}(t, x=l) + 2\bar{c}_{m,i+1}(t, x=l) - c''_{m,i+1}(t, x=l)] \quad (11)$$

$$\text{-for } i=n \\ c_i(t + \Delta t) = 0,5 [c''_{m,i-1}(t, x=l) + 2\bar{c}_{m,i}(t, x=l) - c''_{m,i}(t, x=l)] \quad (12)$$

Values of coefficient of separation K_s necessary for process modeling, are determined by pilot study of intensity of division of particles on the rough inclined plane by a technique [3].

For the purpose of approbation of the developed model of process of gravitational classification of granular materials modeling of dynamics of distribution of particles of a target component on classification steps is carried out.

References

1. Сарболаев Ф.Н., Хамидов Б.Т. Джураев Х.Ф. Исследование прогностических свойств зернистой среды. Актуальные проблемы инновационных технологий в развитии химической, нефтегазовой и пищевой промышленности. Ташкент-2016. 1-том. 72-73 стр.
2. Сарболаев Ф.Н., Хамидов Б.Т. Джураев Х.Ф. Донадор мухитни силжувчи деформациясида заррани аралаштириш жараёнини моделлаштириш. Озиқ-овқат маҳсулотлари бозори ва унинг амал қилиш механизмини такомиллаштириш. Илмий амалий конференция материаллари тўплами. Наманган-2015. 182-187б.
3. Ф.Н.Сарболаев., Джураев Х.Ф., Хамидов Б.Т. Кинетика процесса сегрегации при сдвиговых деформациях зернистой среды и метод определения коэффициента сегрегации. Химическая технология. Контроль и управление 2016, №4. Научно-технический журнал, стр.57-62.

СЕКЦИЯ ОБЩЕСТВЕННЫЕ И ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ

*****

УДК 009

ОЦЕНКА НАУЧНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧЕНЫХ РК В ОБЛАСТИ ГУМАНИТАРНЫХ НАУК ПО ПОКАЗАТЕЛЯМ ПУБЛИКАЦИОННОЙ АКТИВНОСТИ

Абдурахманов Р.М., Дуйсенова А.М.

Южно-Казахстанская медицинская академия, Шымкент

Введение. Гуманитарные науки представляют собой науки обо всех продуктах деятельности человека. Это науки о продуктах духовной деятельности человека, творчества [1]. Их основным отличием является направленность на изучение культуры, ее различных проявлений и развития [2]. Исследования в области гуманитарного образования приобрели глобальное значение в последние десятилетия [3]. Сегодня в области гуманитарных наук, как и в других областях имеется ряд проблем, что диктует необходимость их развития. Основным индикатором научной деятельности казахстанских ученых в области гуманитарных наук являются показатели публикационной активности.

Цель. Выполнить оценку научной деятельности ученых РК в области гуманитарных наук по показателям публикационной активности.

Задачи:

1. Выявить положение РК по показателям публикационной активности в области гуманитарных наук в рейтинге всех стран мира.
2. Оценить положение РК по показателям публикационной активности в области гуманитарных наук среди стран азиатского региона.
3. Провести анализ публикационной активности в области гуманитарных наук стран-участниц Евразийского экономического союза.

Материалы и методы. В качестве материалов исследования использовались данные с библиографической и реферативной базы данных и инструмента для отслеживания цитируемости статей, опубликованных в научных изданиях - «Scopus». Были применены такие методы как : ранжирование, сравнение, статистический анализ, контент-анализ.

Результаты. Среди 226 стран мира статьи казахстанских ученых в области гуманитарных наук за период с 1996 по 2018 года по индексу Хирша занимают 101 место. H-индекс составляет 19. Всего статей- 1175 штук. Выше в рейтинге такие страны как: Республика Гватемала, Королевство Камбоджа, Республика Беларусь и так далее. На первом месте находится США H- индекс- 1049, количество работ за период с 1996 по 2018 года в базе данных – 447100.

Country	Documents	Citable documents	Citations	Self-Citations	Citations per Document	H Index
1 United States	447100	412609	11469767	5518521	25.65	1049
2 United Kingdom	180729	163042	3036527	820988	16.80	538
3 Germany	72265	68322	1433555	307746	19.84	460
4 Canada	61540	57217	1236278	232783	20.09	384
98 Belarus	220	215	1930	114	8.77	20
99 Cambodia	119	110	1732	180	14.55	20
100 Guatemala	99	98	1149	80	11.61	19
101 Kazakhstan	1175	1161	1820	331	1.55	19
102 Madagascar	73	69	3207	301	43.93	19
103 Macao	268	245	3105	78	11.56	19
224 Turks and Caicos Islands	3	2	0	0	0.00	0
225 Timor-Leste	4	4	0	0	0.00	0
226 Tuvalu	1	1	0	0	0.00	0

Положение РК в рейтинге стран мира по индексу Хирша статей,
в области гуманитарных наук за 1996-2018 гг.

Среди 33 стран Азиатского региона статьи казахстанских ученых в области гуманитарных наук за период с 1996 по 2018 года по индексу Хирша занимают 19 место. Выше в рейтинге такие страны как: Монголия, Федеративная Демократическая Республика Непал, Демократическая Социалистическая Республика Шри-Ланка и так далее. На первом месте находится Государство Япония, его H- индекс составляет - 340, количество работ за период с 1996 по 2018 года в базе данных – 19272.

Country	Documents	Citable documents	Citations	Self-Citations	Citations per Document	H Index
1 Japan	19272	18417	602088	110774	31.24	340
2 China	30381	29075	400651	162329	13.19	257
3 South Korea	9658	9190	162594	19402	16.84	165
15 Sri Lanka	299	276	3907	272	13.07	28
16 Nepal	163	152	2544	283	15.61	26
17 Mongolia	134	130	1993	239	14.87	25
18 Cambodia	119	110	1732	180	14.55	20
19 Kazakhstan	1175	1161	1820	331	1.55	19
32 North Korea	2	2	0	0	0.00	0
33 Timor-Leste	4	4	0	0	0.00	0

Положение РК в рейтинге стран Азиатского региона по индексу Хирша статей, в области гуманитарных наук за 1996-2018 гг.

При анализе публикационной активности ученых стран-участниц Евразийского экономического союза было выявлено:

1. Российская Федерация находится на 23 месте в рейтинге 226 мировых стран с показателем индекса Хирша 147. С 1996 по 2018 года опубликовано 19806 статей.
2. Армения находится на 89 месте с индексом Хирша 23. С 1996 по 2018 года опубликовано 281 статей.
3. Республика Беларусь занимает 98 место из 226 стран со значением индекса Хирша 20. С 1996 по 2018 года опубликовано 220 статей.
4. Киргизстан находится на 129 месте с индексом Хирша 13. С 1996 по 2018 года опубликовано 88 статей.

Country	Documents	Citable documents	Citations	Self-Citations	Citations per Document	H Index
1 United States	447100	412809	11469787	5518521	25.65	1049
2 United Kingdom	180729	163042	3036527	820088	16.80	538
3 Germany	72265	68322	1433555	307746	19.84	450
22 New Zealand	10330	9571	172585	23089	16.71	148
23 Russian Federation	19806	19499	154561	27815	7.80	147
24 South Africa	18287	17569	137290	38722	7.51	144
88 Burkina Faso	104	101	2157	237	20.74	24
89 Armenia	281	277	3364	293	11.97	23
90 Costa Rica	273	257	7552	180	27.66	23
97 Trinidad and Tobago	145	134	1492	97	10.29	21
98 Belarus	220	215	1930	114	8.77	20
99 Cambodia	119	110	1732	180	14.55	20
128 Greenland	41	42	1276	83	25.00	13
129 Kyrgyzstan	88	83	409	41	4.65	13
130 Rwanda	54	50	435	99	8.06	13

Страны-участницы Евразийского экономического союза в рейтинге стран мира по индексу Хирша статей, в области гуманитарных наук за 1996-2018 гг.

Выводы. Из стран участниц Евразийского экономического союза Казахстан занимает четвертое место по показателям публикационной активности в области гуманитарных наук. Это говорит о том, что несмотря на применяемые методы стимулирования публикационной активности, предусмотренные Законом Республики Казахстан от 18 февраля 2011 года № 407-IV «О науке», проблема низкой публикационной активности в области гуманитарных наук продолжает сохраняться и диктует необходимость выработки новых решений.

Литература

1. Философия науки: Словарь основных терминов. М.: Академический Проект. С.А. Лебедев. 2004.
2. Науки о Духе – Философский словарь (Философия: Энциклопедический словарь. – М.: Гардарики. Под редакцией А. А. Ивина. 2004.).
3. J.Matthes, M. Giesler, M. Wagner-Menghin, M. Himmelbauer, I. Preusche, K. Schüttpeitz-Brauns. Publication activity in medical education research: A descriptive analysis of submissions to the GMS Zeitschrift für Medizinische Ausbildung in 2007-2015. GMS J Med Educ. 2017; 34(3): Doc32.
4. Закон Республики Казахстан от 18 февраля 2011 года № 407-IV «О науке».

УДК 37.015.3

ОҚУҒА ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ДАЯРЛЫҚ ТҮСІНІГІНІҢ ҒЫЛЫМИ НЕГІЗІ

Алимгазинова А.К.

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті, Семей

Студенттердің психологиялық даярлықты дамытуына және іс-әрекетті, қарым-қатынасты психологиялық жолмен жетілдіруіне бағытталған өзіндік әрекеттерін өзекті ету қажет. Осыған орай психологиялық дайындау бағыт-бағдарын студенттердің іс-әрекетті, қарым-қатынасты жетілдіруге, дамытуға ұмтылысы мен белсенділігін көкейкесті ету мақсатында қарастыруымыз қажет.

Оқуға келген студенттердің бірінші курста психологиялық өзгерістері байқалады. Бейімделу кезеңінде жаңа қоғам олардың жүйке-жүйесіне, мінез-құлқына әсерін тигізеді. Сондықтан да мұндай жағдайда студент бірінші курсқа келгенде жаңа ортада жаңа ақпараттарды қабылдауы мен қоғаммен қарым-қатынасқа түсуі төмен көрсеткішті көрсетуі мүмкін. Осыған орай, оқуға психологиялық даярлық студенттің жаңа ортада даму жағдайларын, білімді меңгеруі мен білім алуға деген қызығушылығын және сонымен қатар қажетті тұлғалық сапалардың қалыптасуын ескереді. Студенттерді өз бетінше ғылыми тұжырым жасауға бейімдеу, әртүрлі жағдайларда дұрыс шешім қабылдай білуге дағдыландыру, өз іс-әрекетінің субьектісі болуына мүмкіндік туғызу психологиялық даярлықты жетілдіруде көкейкесті мәселе болып отыр.

Оқуға психологиялық дайындық – оқыту үрдісі барысында құрбылармен, мұғаліммен қарым-қатынас жасап, оқу бағдарламасын меңгеру үшін психологиялық қажетті деңгей.

Студенттерді оқуға психологиялық даярлық мәселесі біраз зерттеу еңбектерінің пәні болып табылады. Олай болса, алдымен, «психологиялық даярлық» ұғымы және оның мәнін айқындап алу қажеттілігі туындайды.

ЖОО-да оқуға психологиялық даярлық дегеніміз не? Психологиялық даярлық теорияларын кімдер зерттеген?

Психологиялық дайындау тұжырымдамаларын Л.Н.Захарова, Л.А.Кандыбович, Е.А.Климов, Л.С.Колмогорова, К.К.Платонов, Х.Т.Шерьязданова және т.б. ғалымдар өз еңбектерінде зерттеген [1,8 б.]

К.К. Платонов «Психологиялық дайындау - жеке тұлғаны қалыптастырудың жеке түрі, оның мақсаты жеке психологиялық сипаттамаларды анықтау және белгілі бір қызметтің мүмкіндіктерін дамыту, оны ынталандыру. Психологиялық дайындау - жеке адамның және команданың қызметін басқарудың ажырамас бөлігі болып табылады, әсіресе оны төтенше жағдайлар кезінде орындағанда» [2,111 б.],-деп анықтама берген.

К.К. Платонов психологиялық дайындаудың мәнісін нақты бір қызметке, оқуға қатысты білім, білік, дағдыларды меңгеру үдерісі ретінде анықтаған. Осының негізінде, оқуға

психологиялық дайындауды студенттердің оқыту-тәрбиелеу үдерісінің негізгі құраушысы деген болжам жасауға болады.

Психологиялық дайындау - белгілі бір білім беру немесе өнімді жұмысқа қабілеттілігін арттыру. Ол алдағы қызметке қажетті белгілі бір қасиеттерді өзара байланыстыруды күшейтуді көздейді. Бұл психологиялық дайындық процесінде білім беру немесе өндірістік міндеттерді практикалық шешу үшін қажетті себептер мен байланыстарды қалыптастыру арқылы қол жеткізіледі [3,252 б.].

Қазақстандық ғалым А.Р.Ерментаева өз зерттеуінде психологиялық дайындау мәселелері жан-жақты зертелген ғылыми еңбектерге талдау жасай келе, дәстүрлі түрде психология пәні бойынша білім, дағды және біліктіліктің белгілі бір ауқымымен байланысты қарастырылатынын анықтады.

А.Р.Ерментаева «Студенттерді психологиялық дайындау – жоғары оқу орнында олардың тұлға, білікті маман ретінде дамуына, жетілуіне жол бастау; даму, жетілу жолдарында үзеңгілес, қатарлас, серіктес болу; кейде, қажет болса – осы даму мен жетілуге жол сілтеу. Оқытушы өзінің жас серіктесінің қажеттіліктеріне, ниеттіліктеріне аса назар аударып, ескеріп отырады; жетістіктер мен пайда болатын қиыншылықтарды шегендейді; ақыл-кеңес пен өз тәжірибесі арқылы іс-әрекет, қарым-қатынас әлемінде бағдар жасауына қолдау танытады» [4,178 б.] деген. Яғни жоғары оқу орны оқытушысының студентті психологиялық дайындауға қолдау көрсетіп, оқу процесінде дамуына, жетілуіне жол сілтеу.

Психологиялық дайындық оқу орындарындағы білім беру және тәрбие жұмысының бүкіл жүйесі және сонымен қатар, студенттердің келесі курстарға қызығушылығын арттыру, қиындықтарды жеңу және жоғары нәтижеге жету, табысқа деген сенімділік және басқа да жағымды ынталандыру шаралары үшін мастердің арнайы іс-шаралары. Мұндай белсенділікті ынталандыру және күшті қасиеттердің көрінісі:

- алдағы нақты жұмыстың сәтті жүзеге асырылуының маңыздылығын, қиындықтарын және мүмкіндіктерін түсіндіру;
- жеке тұлғалық сипаттамаларын ескере отырып, студенттерге білім беру немесе өндірістік тапсырмаларды жақсы жоспарлау және сілтеме жұмысында - сілтеме мүшелерінің психологиялық үйлесімдігі;
- өндірістік тапсырмаларды орындау кезінде топтар, байланыстар мен жекелеген студенттер арасындағы бәсекелестікті ұйымдастыру;
- студенттер тапсырмаларды сәтті аяқтауға деген сенімділікті тудыратын кіріспе брифинг;
- табысты, сенімді және сенімді емес студенттердің табыстылығын қамтамасыз ету, сондай-ақ олардың күш-жігерлерін және ең аз жетістіктерін мақұлдау [3,252-253 б.].

Психологиялық дайындау ұғымы ғылыми әдебиеттерде кейде бір-бірін толықтыратын, кейде бір-бірін жоққа шығаратын тұрғылар негізінде анықталады. Дегенмен, олардың әрқайсысы нақтылы бір мақсатқа бағытталып, әрқайсысының өзіндік шешетін міндеттері болады.

Психологиялық дайындау арқасында студенттердің тұлға, маман ретінде дамуы ерекше текті – өзіндік дамуға, өзіндік жетілуге айналу мүмкін болады. [5,37 б.].

Қорытындылай келе, оқуға психологиялық даярлық студенттерден де, оқытушылардан да белсенділікті, күш-қуатты қажет ететін аса күрделі үдеріс болып табылады. Психологиялық даярлық студенттің жеке тұлғасының қалыптасуы және жаңа ортаға бейімделіп, таным үрдістерінің дамуы болып табылады. Демек, студенттерді оқуға психологиялық даярлау мәселесі өз өзектілігін жоғалтпайтын әлі де зерттеуді қажет ететін міндетті мәселелердің бірі болып қала бермек.

Әдебиет

1. Ерментаева А.Р. Студенттерді субъект-бағдарлы психологиялық дайындау: психол. ғылымд. д-ры ғылыми дәрежесін алу үшін дайынд. дис. автореф. / «С. Аманжолов атын. Шығыс Қазақстан мем. ун-ті», - Алматы, 2008.- 45 б.
2. Платонов К.К. Краткий словарь системы психологических понятий: 2-е изд., перераб. и доп. М.: Высш.шк., 1984.- 174 с.
3. Платонов К.К., Голубев Г.Г. Психология М., «Высш.школа», 1973.-256 с.
4. Ерментаева А.Р. Болашақ педагогтерді субъект-бағдарлы психологиялық дайындау технологиясының құрылымы.«Біліктілікті арттыру жүйесін жаңғырту жағдайындағы мектеп жасына дейінгі және бастауыш сынып оқушысы субъектісінің дамуы»:

Халықаралық ғылыми-практикалық конференциясының материалдар жинағы: Ғылыми электрондық басылым – Өскемен ШҚО бойынша ПҚ БАИ, 2014.- Б.175-181

5. Ерментаева А.Р. Студенттердің субъектілігі мен психологиялық даярлығын арттырудағы мағыналық бағдар // Педагогика және психология,- 2015.-№4.- Б.36-41

ӘОЖ 34: 342

**ҚР ТҰҢҒЫШ ПРЕЗИДЕНТІ Н.Ә. НАЗАРБАЕВТЫҢ
«ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫ ҰЛТ-2020» ЖОБАСЫ ТУРАЛЫ**

Асылбек А.Ә., Садвақасова Ж.Қ.

Адамның үйлесімді дамуы гуманитарлық колледжі, Алматы

«Біз Қазақстандық интеллектіуалды ұлт қалыптастыруымыз керек»

Н.Ә. Назарбаев

Еліміз тәуелсіздік алғалы бері ҚР Тұңғыш Президенті, ұлт Көшбасшысы Н.Ә. Назарбаев білікті мамандар дайындау ісіне үнемі көңіл бөліп келе жатқаны белгілі. Кең байтақ елімізді дамыту үшін, оның қойнауында жатқан ен байлықты тиімді игеру үшін, жаңа заман технологияларын меңгеру үшін білікті мамандар ешқашан көптік етпейді. Бүгінгі студент – елімізде қабылданған стратегиялық маңызы бар бағдарламаларды іске асыратын болашақ маман.

Қазақстан Республикасы Конституциясының І-бабында көрсетілгендей: «Қазақстан Республикасы өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады, оның ең қымбат қазынасы – адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары», деп көрсетілген.

Яғни, Ата-заңамызда айтылғандай қоғам мен мемлекеттің ең басты құндылығы - адам болса, адам құндылығы интеллектіуалдылығы арқылы анықталады. Интеллектіуал адамнан қалыптасады. Адамдар халық пен ұлтты құрайды. Осыдан келіп елімізде интеллектіуалды ұлтты қалыптастыру арқылы ұлтымыз бен мен халқымыздың әлемдік қауымдастықтағы орнын көрсетуге болады.

Бұл бағыттағы жұмыстардың жемістілігі мемлекет тарапынан жасалатын құқықтық, әлеуметтік және экономикалық жағдайлардың үйлесімді жүргізілуіне тікелей байланысты. Осы орайда ҚР Тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаевтың басшылығымен қолға алынған «Интеллектіуалды ұлт-2020» жобасының идеясы мен негізгі аспектілерін қоғам мүшелерінің, әсіресе, ел болашағы саналатын жастардың толық түйсінуді мен оны жүзеге асыруға деген белсенділігін көтеру бағытындағы жұмыстар бүгінгі күннің кезек күттірмейтін өзекті мәселелерінің бірі болып қала береді. Осы орайда, Н.Ә. Назарбаевтың тапсырмасымен «2019 жыл – Жастар жылы» деп бекітілді.

Өзіміз білетіндей, көптеген өркениетті елдер даму стратегиясын айқындап, жүйелеу кезінде жоғары білімнің сапасын бірінші орынға қояды.

Әлемде орта кәсіптік білім беру ұйымдары – білім, ғылым және мәдениеттің тоғысқан жері болып есептеледі.

Сондай-ақ, орта кәсіптік білім беру ұйымдары – кәсіби машықтану алаңы. Бізді қоршаған әлем үнемі өзгеріп отырады, ол қанша күрделенсе де, соншалықты жаңа мүмкіндіктер ашумен болады.

Бұл баяндаманы жазудағы мақсат бүгінгі күні елімізде ҚР Тұңғыш Президенті Н. Назарбаевтың басшылығымен жүзеге асырылып жатқан «Интеллектіуалды ұлт-2020» жобасын халық арасында кеңінен насихаттап, оның нәтижелері туралы ой қозғау болып табылады.

Ол үшін мына төменде көрсетілгендей міндеттерді іске асыру көзделеді:

- «Интеллектіуалды ұлт-2020» жобасының идеясы маңызына баға беру;
- «Интеллектіуалды ұлт-2020» жобасының идеясы мен негізгі аспектілерінің бүгінгі жағдайын сараптап, болашақта күтілетін нәтижелеріне баға беру;
- ҚР Тұңғыш Президентінің осы жобаны жүзеге асыру жолындағы тарихи қызметіне баға беру.

Ата тарихтың тарланбоз шабысында “Кеше”, “Бүгін” және “Ертең” деп аталатын үш ұлы бөлік болады.

Олар бір-бірінен ажырағысыз, бір мезгілде бөлек-бөлек әрі біртұтас ғұмыр кешіп, тағылым мен танымның, парасат пен пайымның тұнығынан адамзат баласының шөлін қандырып отырады.

Еліміздің тәуелсіздікке қол жеткізген жылдарына бүгінгі күннің биігінен көз салғанда, осы ұлы қағидат бірден көзге шалынады. Осы бір жүгі мен жауапкершілігі зіл батпандай ауыр міндет елдің Тұңғыш Президенті Н.Ә.Назарбаевтың мойнына жүктелген болатын.

Иә, өткен жиырма жеті жылда іргелі ел ретінде шекарамыз, мемлекеттік тіліміз, рәміздеріміздібекітіп, тарихи, мәдени мұраларымызды түгендеп жатырмыз. Бірақ ұлтымызды сақтауға бұл да аздық етеді. Өйткені, бізге мықты ұлттық идеология керек.

Ал енді тағдырдың тезінен аман қалған аз ұлтты барлық қазақстандықтармен бірге парасатты да білімді жұртқа айналдыру арқылы іргелі елдер қатарынан орын алатынымызды ұғынатын уақыт келді.

Осы жерде елге керекті ұлттық идеология мен елімізде жүзеге асып келе жатқан «Интеллектуалды ұлт – 2020» жобасының ортақ мақсаттары түйіседі деп санау тиімді. «Интеллектуалды ұлт – 2020» жобасы қандай жоба? Ол ұлтқа қаншалықты құнды жоба?-деген заңды сауалдарға әрбір жоғары білім алып жатқан жас ғылыми тұрғыдан жауап бере білуі керек деп ойлаймыз.

Ең алғаш, 2008 жылығы 30-қаңтарда Н.Ә.Назарбаев «Интеллектуалды ұлт – 2020» жобасының бастамасын көтеріп, «Болашақ» бағдарламасының стипендиаттарына арналған форум барысында мәлім етті: «Мен «Интеллектуалды ұлт – 2020» ұлттық жобасы идеясымен бөліскім келеді. Оның негізгі мақсаты – қазақстандықтарды жаңа формацияға тәрбиелеу, Қазақстанды бәсекелестікке қабілетті адам капиталына бай елге айналдыру», - оның айтуынша, жоба әлеуетті үш жағдайды ескеруге тиіс еді.

1. Бірінші жағдай- білім беру жүйесінің инновациялық дамуына қатысты

2. Жобаны жүзеге асыратын екінші басты мәселе, Елбасының айтуынша ақпараттық революция болуы керек себебі, «Біз бұл салада айтарлықтай артта қалдық», - деп атап көрсетті Н.Ә. Назарбаев.

Елбасы алға бастама боларлық алғашқы кадам ретінде «Алматыда ақпараттық технология паркі базасында жетекші жоғарғы оқу орындарының қатысуымен, шетелден ең үздік деген мамандарды тартумен үлкен аймақтық университет құруды» ұсынды.

3. Жобаны жүзеге асырудың үшінші бағыты - жастарды рухани тұрғыдан тәрбиелеу.

«Интеллектуалды ұлт -2020» жобасының басты мақсаты ретінде жастарға рухани тәлім-тәрбие беру аталғаны белгілі.

Яғни, «әлемді жаулаған жаһандану үрдісіне біз мықты, ұлттық - мәдени құндылықтарымызды, ұрпағымыздың имандылығын қарсы қоюға тиіспіз.

Осы орайда, қазіргі таңда өзіміз біліп алып отырған, «Өзін-өзі тану» Адамның үйлесімді дамуы гуманитарлық колледжінің басты мақсаты да, осыған сәйкес келеді, яғни, білім алушыларға негізгі пәндермен қоса: әр-түрлі іс-шаралар, тәрбие сағаттары, қызықты әңгімелесулер, семинар- тренингтер, ертегі терапиялары, «Шаттық шеңберлерін» ұйымдастыру арқылы «Өзін-өзі тану» пәнімен кіріктірілген, рухани-адамгершілік білім беру болып табылады.

Сондықтан да «Интеллектуалды ұлт- 2020» жобасының негізі жастарға рухани тәлім-тәрбие берудің маңыздылығында болып отыр.

«Интеллектуалды ұлт-2020» жобасының негізгі аспектілерін Елбасы өзі көрсетіп бергені белгілі. Ол үш аспектіден тұрады:

Бірінші аспектісі Қазақстанның білім беру жүйесіндегі серпіліс. Бүгінде білім беру үдерісіне мүмкіндігінше кеңірек қарауға болады.

Әр адамды қазіргі заманғы әлемде әрекет етуге, білім ала білуге, өмір сүре алуға, бірлесіп өмір сүруге бейімделуге үйрету қажет.

Бұл - ЮНЕСКО қалыптастырған «білім берудің төрт тағаны».

Сондықтан қазіргі заманғы білім берудің перспективалық міндеті – сындарлы ойлай білетін және ақпараттар ағынында бағдар ала білуге қабілетті адамдарды даярлау.

Мектепке дейінгі және бастауыш білім беру ісі бастапқы интеллектуалдық әлеует пен жас қазақстандықтардың салауаттылығын қалыптастыра білуі керек.

Олар терең ақылымен, шексіз қызығушылығымен және өмірлік күш-қуатымен ерекшеленуге тиіс. Ал орта білім белсенді, білімді және табыстарға бағдарланған тұлғаларды тәрбиелеуге жауап береді.

Оқушылар “Ешқашан бастауды тоқтатпа, ешқашан тоқтауды бастама!” деген ақиқаттан адаспаулары тиіс. Елбасының тапсырмасымен Нұр-Сұлтан мен Семейде интеллектуалдық мектептер ашылды. Бұл мектептер Қазақстанның интеллектуалды элитасын тәрбиелеудің іргетасы болулары тиіс. Міндеті – дарынды балаларды, олардың таланттарының бағытын тауып, мақсатты дайындықтарын бастау.

Екінші аспектісі – ғылымды дамыту және еліміздің ғылыми әлеуетін арттыру. Ғылым - инновациялық экономиканың негізі болуы тиіс.

Соңғы бес жылда қазақстандық ғылымды қаржыландыру төрт есеге жуық ұлғайып жатыр.

Көріп отырғандарыңыздай, мемлекет ғылымды дамытуға қажетті барлық шараларды қабылдауда. Бірақ мұның барлығы білікті кадрлар болмаса, бекер болар еді. Сондықтан елімізге ең алдыңғы қатарлы ғылым салаларында жұмыс істейтін талантты ғалымдар қажет. Қазір Қазақстан үшін үлкен мүмкіндіктер бар.

Үшінші аспектісі – бұл инновация жүйесін дамыту.

Инновация – қашанда сезгілікті тауар өндірісі өсіміне әкелетін, пайда мен бәсекеге қабілеттілікті күрт ұлғайтатын идеялар тоғысы мен бизнес.

Жыл сайынғы қазақстандықтарға арналған Жолдауларында білім жүйесін жаңарту бойынша нақты міндеттер қойылады.

Табысты бәсекелестік үшін жоғары технологиялар саласында инновациялар санаттарымен ойлайтын, бәсекелес ортада инновациялық өнімді құруға ғана емес, сонымен бірге іске асыруға қабілетті мамандар қажет. Жоғары технологияларда, инновацияларда іске асырылатын жаңа ойлардың таралуы еліміздің әлеуметтік-экономикалық даму сапасын және азаматтардың әл-ауқатты деңгейін анықтайды.

Инновациялық-технологиялық дамуды басқарудың тиімді жүйесі мен Қазақстандықтардың жаңа генерациясын қалыптастыруға бағытталған «Интеллектуалды ұлт – 2020» жобасының мәні – міне, осындай. Мұнсыз біз Қазақстанды бәсекеге қабілетті адам капиталы бар елге айналдыра алмаймыз.

Түйіндеп айтсақ, әлемдік тәжірибеде мойындалған бір ақиқат бар. Ол – «ел болудың» биік мағыналы ұғым екені.

Оның іргетасы – мемлекет, анығырақ ұлттық мемлекет. Әділіне көшсек, тек мемлекет құрған ел ғана әлемдік көшке ілесе алады, өзіндік келбеті бар өркениет жасай алады. Өз кезегінде өркениет жасай алған ел ғана басқа өркениетті елдермен терезесі теңесе алады. Олай болса, еліміздің тап бүгінгі болмысы мен әлемдік кеңістіктен өз орнын табуға ұмтылысын мемлекетшілдік бастаулары деп айтуға толық негіз бар. Бұл үшін қазақ ұлтын қай тұрғыдан да жаңа дәрежеге, жаңа интеллектуалды сапаға көтеріп алу тиімді.

Бүгінгі қазақ ұлты – бұрынғы көшпенді тұрмысқа бейімделген дала халқы емес. Бүгінгі қазақ ұлты – бұрынғы “қызыл идеологияның” қыспағындағы бодан халық та емес. Бүгінгі қазақ ұлты – өркениет орталығы саналатын қала халқына айналып, сапалық жағынан көп ілгеріледі, бүтіндей аграрлық жағдайдан гөрі, индустриялық-инновациялық мемлекет құруға көшіп отыр. Сонымен бірге, “мәңгі ел” ұлттық идеясымен қаруланған тәуелсіз халық.

Жоғарыда айтылған ойларымызды жинақтай келе айтарымыз: бүгінгі жаңа әлемдегі жаңа Қазақстанды, оның жаңа ұрпағын қалыптастыруда интеллектуалдық секіріс сөзсіз қажет. Олай болса, сол интеллектуалдықтың өзі ұлттық тәрбиемен келетін жеміс екенін ұмытпағанымыз абзал.

Қазір Қазақстан интеллектуалды ұлт қалыптастыруға бағытталған батыл саясаты іске асыра бастады деп нық сеніммен айта аламыз.

Интеллектуалды көшбасшылық адам капиталының сапасына байланысты. Олай болса ҚР Тұңғыш Президенті, ұлт Көшбасшысы Н.Ә. Назарбаевтың «Әлеуметтік- экономикалық жаңғырту - Қазақстан дамуының басты бағыты» атты Жолдауының «Қазақстанда адами капиталдың сапалы өсуі» деп аталатын 7 - бағытында көрсетілген «оқыту үдерісіне қазіргі заманғы әдістемелер мен технологияларды енгізу, педагогтар құрамының сапасын арттыру, біліктілікті бекітудің тәуелсіз жүйесін құру, оқу жастарға тек білім беріп қана қоймай, сонымен бірге оларды әлеуметтік бейімделу үдерісінде пайдалана білуге де үйрету, оқыту үдерісінің тәр-

биелік құрамдасын күшейту» сияқты тапсырмаларды басшылыққа ала отырып, Қазақстанда «Интеллектуалды ұлт – 2020» жобасының іске асырылып, «ең ақылды ұлт - бізбіз» деп, мақтаншпен жауап беретін күнге жете берейік.

Әдебиет

1. Қазіргі Қазақстан тарихы (Тәуелсіздік шежіресі). - Алматы: «Раритет», 2010.- 432 бет.
2. Қазақстан Республикасының Конституциясы- Астана:Елорда,2008.-56б.
3. Назарбаев Н.Ә. Тәуелсіздік белестері.-Алматы:Атамұра, 2003. -336 бет.
4. Назарбаев Н.Ә. Сындарлы он жыл.- Алматы:Атамұра, 2003. -240 бет.
5. Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев-Тәуелсіз мемлекеттің негізін қалаушы/ Бас. ред. Б.Ө.Жақып.-Алматы: «Қазақ Энциклопедиясы» ЖШС, 2010. -228 бет.
6. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Жолдауы: «Жаңа онжылдық – жаңа экономикалық өрлеу – Қазақстанның жаңа мүмкіндіктері» атты ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. 10 ақпан, 2010 ж. – Алматы: ҚР Президенті жанындағы ҚСЗИ, 2010. – 164 б.
7. ҚР Президенті - Ұлт Көшбасшысы Н.Ә. Назарбаевтың 2012 жылдың 27 қаңтары күнгі «Әлеуметтік-экономикалық жаңғырту-Қазақстан дамуының басты бағыты» атты Жолдауы, Егемен Қазақстан, 28 қаңтар. 2012 ж.

УДК 378.243

USE OF MULTIMEDIA TECHNOLOGIES IN TEACHING FOREIGN LANGUAGES FOR THE DEVELOPMENT OF INTERACTIVE FORM OF LEARNING

Amanbekova N.YE.

International University of Information Technologies, Almaty

Today, *multimedia* and interactive *technologies* are one of the promising areas of Informatization of the educational process.

To build your 21st century classroom is take a multimedia approach to learning as a core content, promote essential learning and innovation skills, build information, media, and technology skills in context and, advance life and career skills.

It will be even more important that students understand multimedia and transition from passive consumers to active, thinking users. As a teacher, we have the opportunity to engage our students like never before. Through interactive games, video clips, and podcasts, you can help meet the needs of our students.

What is multimedia? Multimedia is interactive systems, providing simultaneous work with sound, animated computer graphics, video frames, static images and texts. Why would any teacher want to use multimedia materials in the classroom?

It activities and encourage students to work in groups, express their knowledge in multiple ways, solve problems, revise their own work, and construct knowledge. Through participation in multimedia activities, students can learn: Real-world skills related to technology.

Below you will find a list of various multimedia formats used in educational contexts and their practical use.

Texts and graphics: Slideshow or Presentation. A well-organized slide show with the help of the projector allows a presenter to fit visual images to an oral presentation. For instance: *Prezi*-allows you to make beautiful visual presentations, which carry sizable loads of information, helping the students memorize and retain the important points. The benefits of using Prezi in the classroom are numerous. The most useful and noticeable option in Prezi is its zoom function. You can zoom information in and out helping the message come to life in a new way. It allows you to create interesting interactive presentations with touch navigation. The freedom of navigation is impressive. You can store the Prezi in a public domain and allow the students to access it from anywhere. Interactive sessions and group projects become better and brighter with Prezi. The program allows real-time collaboration with up to 10 ten members, no matter where they are located at that moment.

The team members can build a presentation on one shared whiteboard without leaving the comfort of their own homes. **Infographics**-it present information visually and succinctly. They integrate design, writing, and analysis with the bulk of the information you want to convey. There are a variety of (free) available tools to create infographics online. Most online infographic tools provide templates that individuals can use for their own purposes. You can adapt available infographic templates and add your own content, images, designs, etc.

Here is a brief selection of the most popular infographic sites:

Piktochart(a presentation tool with templates that allow you to turn any kind of data into engaging infographics. You can modify color schemes and fonts, and upload basic shapes and images.)

Easel.ly (web-based tool with dozens of customisable templates. They have a library with basic shapes, and you can change fonts, colours, text styles and sizes. You can also upload graphics and place them within the infographic.)

Visual.ly (this is a community platform for data visualization and infographics that allows you to create infographics and to share them on social media.)

Dipity (here, you can create, share, or embed content with interactive timelines. It lets you add video, audio, images, text, and links to social media for instance)

Audio-Podcasting offers the opportunity for lecturers to easily broadcast engaging audio content, which students can then listen to at any time and wherever they are. A student only needs to subscribe to a podcast feed and suddenly you can push educational content to them, rather than wait for them to come. Podcasts can be downloaded to a mobile device, allowing the student to access the learning resources anytime, anywhere, with very little effort. You might allow students to create their own podcast, perhaps including questions, discussions, presentations or projects. These can then be made available to their classmates. Perhaps one of the greatest pedagogic characteristics offered by educational podcasting is the chance to learn through listening.

Videos are the simplest way to express your complicated ideas in a memorable way, and they are the best tools to enable educational and other kinds of organizations to accomplish this goal.

Screencasts support learning and teaching. They contain audios, images, closed captions, voiceovers, interactive elements, and other visual cues. These things are beneficial to students who prefer learning through seeing and practicing. With the help of screencasts, the emergence of the Internet and the ever-increasing ease of access to web, many teaching trends come to life. Flipped learning, blending learning, and online learning are good examples.

As you may know, **screencasting** is the act of recording a video which captures everything on the screen at a given time. The video you get is a screencast. It can contain objects like text, images, audios, and even mouse movements. There are now many screencasting tools (also screen recording tools) out there. Out of them, Adobe Captivate and ActivePresenter are typical applications.

Lecture capture is a system which allows you to make automatic recordings of your lectures or presentations without having to set up a camera, microphone, or other recording equipment. The system allows you to record audio, the projected screen, and the video camera feed. It is available in some teaching spaces on campus (see Locations link on the right Quick Links panel). Please make a booking two working days in advance via the form on IT Service Desk, and the system will automatically start recording at the requested time and location. After this, you can make recordings available to your students by adding a link via 'Add Activity or Resource' on Moodle.

Animated videos can be great in imparting information to people in broadcasting and other public media. Using great story lines and catchy language in animated explainer videos, it's easy to convey important information to all viewers. **Learning methods** need to be more entertaining and productive in order to keep the focus of students. Studies have shown that information delivered through stories and in visual form is more easily understood and recalled. Animated educational videos not only allow students to grasp information quickly, but are also facilitate teacher explanations.

Increasingly, staff and students are using **webconferencing** and live streaming tools to connect online. Webconferencing systems like Adobe Connect allow people to hold online meetings with people in remote locations, and to host webinars to broadcast presentations to others around the world. Skype and Skype for Business lets people connect with voice or video calls over the Internet, and to share their computer screen with another person. Live streaming technologies allow you to extend a meeting, demonstration or event to others by publishing a live video feed from a webcam or camera.

These technologies can be particularly useful for programmes delivered via distance learning, or out of term-time when staff and students are away from the university. Adobe Connect, for example, allows lecturers to broadcast a presentation or lecture to students who cannot attend in

person. It is also used to bring in guest lecturers who cannot be physically present at the university, or for online presentations to prospective students or alumni. These presentations and events can also be recorded for use as a future resource. Skype or Skype for Business facilitates one-to-one online meetings, meaning two people can meet without being in the same location.

And more interactive Awesome live *edtech games* that engage students are:

Quizlet Live-lets your students work together in order to find the right word or definition to the description. It's made for practicing terms and definitions.

There's something tricky though: you can't see what descriptions your teammates have. If someone on your team makes a mistake, you have to start over again. Teams battle each other in order to be the first team to reach the finish line.

Quizlet allows you to take quizzes in other forms like Flash cards, the gravity game, tests, matching games and spelling exercises. These are also fun, but not live and less competitive and activating.

Kahoot- Probably the most well known example of a live edtech game, Kahoot engages students. Moreover, it's competitive. That's what students like. They want to win. Students have to tick off the right answer as quickly as possible. For every right answer they score points. If the answer is correct and the student was very fast to answer, the student gets more points than a slow student. You can see what questions still cause problems and which students don't quite understand the lesson material. Students also love it, because they can use their smartphone, tablet or computer. They don't really need to type the answers. They just have to tap the engaging colors on their screen.

Classcraft-I've just discovered this amazing class management game! This is probably the most awesome game and class management solution I've ever seen. I'm a total fan of the fantasy world, so why not just use your imagination in the classroom? Classcraft engages students to live by your class rules in an interactive way. Students can create their own avatars that have special powers. They play in groups. If someone ignores a deadline, it may fire back on the whole group. Working together and having respect for each other is very important. Students can gain different points by playing by the classroom rules.

Plickers is a real-time assessment tool and is both an online tool and a classroom tool. It lets your students share their thoughts in a glance, anonymously. You can see if your students understand your lesson topics. Using Plickers requires a smartphone app and the Plickers cards. Go to the [website](#) to get them. The standard cards are free. You ask a multiple choice question and the students answer it by showing the cards.

Through the interaction with multimedia, the students become increasingly familiar with academic vocabulary and language structure. Connecting with the Internet will make the benefit of increased student motivation. These advantages allow us to conclude that multimedia learning has great potential for teaching oral speech in other languages. Through the optimal combination of a number technology and having additional features made multimedia learning almost limitless opportunities for teaching and learning.

References

1. Carrier M. Computer-assisted language learning / A survey review: ELTJ. – 1987.
2. Goodwyn, Andrew, Ed. English in the Digital Age – Information and Communications
3. Technology and the Teaching of English Language. London and New York: Cassell, 2000. Print.
4. Burnage G. Teachers and Technicians: Working Together for Effective Use of Information Technology in Language and Literature // Teaching European Literature and Culture with Communication and Information Technologies – 1999.
5. Burnage G. Teachers and Technicians: Working Together for Effective Use of Information Technology in Language and Literature // Teaching European Literature and Culture with Communication and Information Technologies – 1999.
6. Carrier M. Computer-assisted language learning / A survey review: ELTJ. 1987.
7. <https://sleguidance.atlassian.net/wiki/spaces/SETG/pages/105435383/Types+of+Educational+Multimedia+Resources>
8. <https://www.prodigygame.com/blog/ways-to-use-technology-in-the-classroom/>
9. ookwidgets.com/blog/2016/12/7-amazing-live-edtech-tools-to-gamify-your-classroom

УДК 316.04

КРАСОТА, КАПИТАЛ И СОВРЕМЕННАЯ ПОЗИЦИЯ ОЦЕНКИ ВНЕШНОСТИ.**Амантаева Д.Б., Бурханова Д.К., Таукелова Т.Б.***Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы*

Сегодня в казахстанском социуме ярким примером является смена культурно-идеологических интересов, смена идеалов и смена эталонов.

Внешний вид человека связан со статусом в обществе. Красивое телосложение повышает социальную ценность человека. Как много исследований в экономике и психологии, социологии показали, что красивые люди более успешны в социальном и экономическом плане, чем люди со средним или средним уровнем дохода непривлекательная внешность (Hamermesh & Abrevaya, 2013). [1]

Также внешние признаки социального статуса часто воспринимаются как красивые или привлекательные. Например: стройное тело, длинные ноги, упругий бюст, большие глаза, пухлые губы или светящаяся здоровьем кожа, считается красивой. Во всем мире люди пытаются добиться такой престижной внешности с помощью постоянно растущей индустрии красоты и косметики (Jones, 2008; Mears, 2011; Stearns, 2013). [2]

Социологи утверждают, что "эстетический капитал" - статус, производный от красивой внешности, – это форма символического капитала (Anderson, Grunert, Katz, & Lovascio, 2010; Holla & Kuipers, 2015). [3].

В современном социуме внешность играет немаловажную роль в различных сферах. Сегодня клиенты зависят от косметических хирургов, для того чтобы получить желаемую аттрактивную внешность. Большинство женщин Казахстана обращаются за модернизацией внешности в местные клиники эстетической медицины, хотя есть и такие, которые отправляются за помощью пластических хирургов в другие страны, для того чтобы получить желаемое соотношение «Цена-Качество» (Holliday, Bell, Cheung, & Jihyun, 2017) [4].

Стандарты красоты, однако, не являются универсальными даже в рамках одного общества. Исследования, показывающие, что Эротический/эстетический капитал «окупается» обычно и для того чтобы получить определенную выгоду из вашей внешности вам необходимо воплотить правильный «стандарт» красоты. Например, стандарты красоты и идеалы стиля нижнего класса в большей степени имеют большую разницу от преобладающих стилей среднего [5].

Стандарты красоты, предпочитаемые менее влиятельными группами, несут социальную ценность в их собственном окружении, но могут быть неприемлемы в социуме, в целом. Более того, некоторые модные стили являются преднамеренным отрицанием существующих стандартов красоты: субкультурное понятие красоты и привлекательности.

Субкультурные стили, такие как: панк или готика, или тайные и экспериментальные стили «другой моды» предназначены для того, чтобы нравиться только избранной группе из инсайдеров. Поэтому оценка физической красоты – это дело вкуса. Как и другие вкусы, оценка физической красоты требует культурного капитала (Bourdieu, 1984): культурное знание, которое варьируется в зависимости от социального групп и то распределяется неравномерно по всему обществу [6].

Эстетические хирурги как поставщики специализированных медицинских услуг: модернизируют, гибридизируют и модифицируют идеалы красоты от других этнических групп и стран. (Gimlin, 2014) [7].

Используя в своих паттернах культурные влияния со всего мира, эстетические хирурги, поляризуют "Азиатскую модель красоты", «Европейской модели» или «Африканской модели красоты». Базируясь на современные тенденции в индустрии красоты, эстетические хирурги создают моду на определенную «Фэйшн» внешность своих пациентов.

Внешность является колаборацией личного вкуса и оценки физического тела. Интерпретируя и внедряя косметическую хирургию для разных аудиторий, эстетические хирурги выступают в качестве агентов красоты.

Как медицинские и культурные «послы красоты», которые отбирали, оценивали и создавали красивые внешности. Пластические хирурги черпали из общественных масс

стандарты красоты в создании новой моды на внешность в косметической хирургии среди отдельных пациентов. Чтобы остаться в бизнесе, эстетические хирурги, несомненно, зависят от обращения к ним клиентов, выстраивая общие отношения так, чтобы пациенты возвращались для дальнейшего апгрейда и / или рекомендовали хирургов своим родным, друзьям, знакомым и членам семьи.

В социальных сетях, демонстрируется свое проникновение в транснациональные культурные и профессиональные сети, так эстетические хирурги размещают фотографии «до и после» клиентов, новостные статьи о знаменитостях, кинозвездах, прошедших процедуры пластической операции, обучающие видеоролики, а также селфи с коллегами на международных тренингах, семинарах, встречах ассоциации пластической хирургии.

С другой стороны, клиенты (заказчики определенной внешности) приносят на консультации изображения, фотографии со всего мира, чтобы продемонстрировать свой предпочтительный идеал красоты и свои желания в будущей внешности.

Косметические хирурги во время консультаций рекомендуют свое профессиональное, эстетическое и медицинское мнение о том, является ли желаемая внешность идеальной и будет ли физически и социально соответствовать данному пациенту.

Однако, в отличие от большинства представителей индустрии красоты, пластические хирурги являются одновременно и «дегустаторами и культурными продюсерами». Эстетические хирурги не просто выполняют любую просьбу, а избирательно разрабатывают образы из числа множества идеалов красоты, принесенными клиентами. Так функция «дегустации» позволила хирургам поддерживать последовательный эстетический бренд, который информирует о своих культурных предпочтениях и эстетических вкусах.

Сегодня, процесс конструирования, философия видения на тела клиентов эстетической хирургии можно считать культурным производством.

Физический внешний вид – который включает в себя как и телосложение человека, так и то, как он одет - является центральным как мы судим людей не только с точки зрения эротического капитала, но и социального объекта. Непривлекательная внешность несет в себе сильные социальные и моральные коннотации (смыслы). Различия и оценка внешнего облика может иметь реальные социальные последствия. Этот подход основывается на социологии вкуса, различения и символических границ. В начале XXI века, социальные различия становятся все более сложными. Классовые разделения смещаются, как и подавляющее большинство людей в мировом социуме. Предпочтения человека к физической красоте служат средством различия себя; и критерием по которому можно судить о других. В разных странах люди из высшего класса склонны выносить эстетические суждения на основе дистанцированного подхода, эстетического расположения, в то время как люди низшего класса обычно основывают свои оценки на популярной эстетике, которая привилегирует прямые, чувственные формы наслаждения. Эта эстетическая предрасположенность все больше и больше проявляется вне сферы высокой культуры, например, в сознательном потреблении "правильной" массовой культуры (Friedman & Kuipers, 2013; Lizardo, 2008; Prieur & Savage, 2013) [8].

Является ли красивая внешность в казахстанском обществе сегодня синонимом успешности?

По данным опроса проведенного в городе Алматы в период июнь-август 2019 года авторами статьи, внешность играет важную роль в жизни современного человека.

Так на вопрос «Какую роль играет внешность человека при первом знакомстве?» 61% респондентов ответили, что внешность играет большую роль о первом впечатлении, 11% затруднились с ответом, 28% ответили, что внешность при первой встрече для них не имеет особого значения.

По мнению большинства респондентов, окружающие их в повседневной жизни, в общественных местах, являются людьми с обычной, среднестатистической внешностью. Треть опрошенных респондентов выделили, что их окружают в большинстве своем привлекательные и красивые люди, и всего 11% респондентов ответили, что их окружение составляют в основном непривлекательные люди.

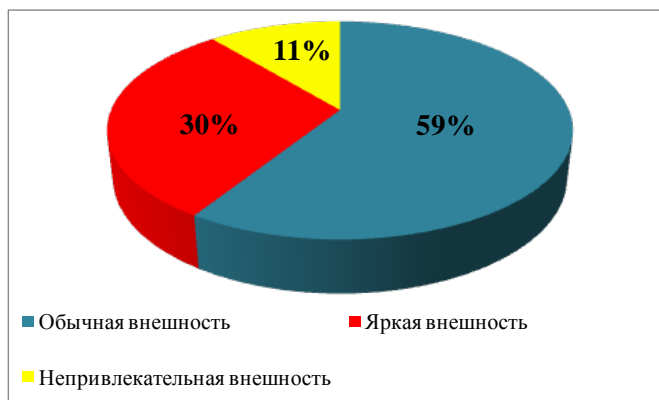

Рис.1. «Люди с какой внешностью, по-вашему, мнению окружают Вас в повседневной жизни?»

В ходе пилотного опроса респондентам был задан вопрос: «Как Вы считаете, женщине с красивой, привлекательной внешностью живется легче, тяжелее или так же, как женщине, не обладающей такой внешностью?»

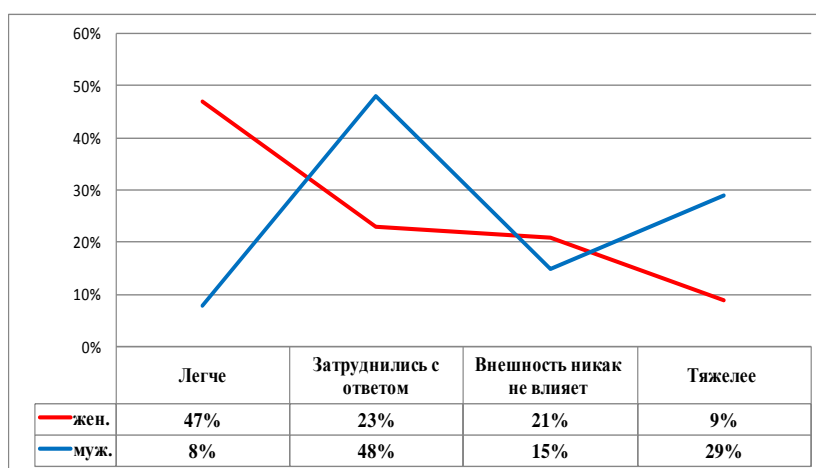

Рис. 2. «Влияет ли внешность на жизнь женщины и мужчины в повседневной жизни».

Так, большинство респондентов отметили, что с привлекательной внешностью жизнь женщины становится легче, тогда как в отношении мужчин всего -8%.

21% респондентов посчитали, что привлекательная внешность никак не влияет на повседневную жизнь женщин, в отношении мужчин-15%.

Более половины опрошенных респондентов ответили, что привлекательная внешностью важнее для женщин, чем для мужчин - 57%.

Чуть менее оказалось и тех респондентов кто выделил, привлекательность важна для обоих полов – 39 процентов. Необходимо отметить ни один из участников пилотного опроса не отметил, что яркая, красивая внешность более важна для мужчин, чем для женщин.

Когда дело доходит до личного и профессионального успеха, более привлекательные люди имеют явное преимущество перед менее привлекательными людьми (Hamermesh, 2011) [9]. Более привлекательные люди, как правило, имеют более привлекательных супругов (Feingold, 1988) [10].

Исследования показывают, что окружающие люди присваивают привлекательному человеку ряд (не связанных между собой) положительных качеств так, обычный респондент, считает более привлекательную личность как более умную, более общительную и психически здоровой (Dion et al.,

1972; Eagly et al., 1991; Feingold, 1992; Langlois et al., 2000) [11]. Окружающий мир, стереотипы приносят пользу более красивым людям, помогая им достичь относительно более благоприятных результатов.

Литература

1. Hamermesh, D., & Abrevaya, J. (2013). Beauty is the promise of happiness? *European Economic Review*, 64, 351–368).
2. Blonde and blue-eyed? Globalizing beauty, c. 1945–1980. *Economic History Review*, 61, 125–154.; Mears, A. (2011). *Pricing beauty: The making of a fashion model*. Berkeley: University of California Press.; Stearns, P. (2013/1997). *Fat history: Bodies and beauty in the modern west*. New York: NYU Press.
3. Anderson, T., Grunert, C., Katz, A., & Lovascio, S. (2010). Aesthetic capital: A research review on beauty perks and penalties. *Sociology Compass*, 4(8), 564– 575.
4. Holliday, Ruth, Bell, David, Cheung, Olive, & Jihyun, Cho (2017). Trading faces: The ‘Korean Look’ and medical nationalism in South Korean cosmetic surgery tourism. *Asia Pacific Viewpoint*.
5. Kuipers, G. (2015). Beauty and distinction? The evaluation of appearance and cultural capital in five European countries. *Poetics*, 53, 38–51.
6. Bourdieu, P. (1984). *Distinction: A social critique of the judgement of taste*. London: Routledge.
7. Gimlin, Debra (2014). Exploring the glocal flow of beauty. In R. Robertson (Ed.). *European glocalization in global context*. New York: Palgrave Macmillan
8. Friedman, S., & Kuipers, G. (2013). The divisive power of humour. *Comedy taste and symbolic boundaries*. *Cultural Sociology*, 7(2), 179–195.
9. Hamermesh, D.S., 2011. *Beauty Pays: Why Attractive People Are More Successful*. University Press, Princeton, NJ: Princeton.
10. Feingold, A., 1988. Matching for attractiveness in romantic partners and same-sex friends: a meta-analysis and theoretical critique. *Psychol. Bull.* 104, 226–235.
11. Dion, K., Berscheid, E., Walster, E., 1972. What is beautiful is good. *J. Pers. Soc. Psychol.* 24 (3), 285.

UDC 669.162.214

MODERN TEACHING METHODS OF FORMING THE LINGUISTIC COMPETENCE OF HEARING-IMPAIRED STUDENTS THE INCLUSIVE ENGLISH LESSONS

Amirgaliyeva Z.M.

S.Amanzholov EKSU, Ust-Kamenogorsk

The introduction of the practice of inclusive education has opened up opportunities for the learning of hearing-impaired students in general educational organizations. The features of the inclusive education of these children are extensively studied as foreign researchers in the field of psychology, defectology, and special pedagogy (P. Baker, V. Gudonis, M. Johnson, E. D. Kesarev, D. Lauve, P. A. Yann , etc.), as well as by famous scientists (I.M. Gilevich, L.M. Kobrin , I.V. Korolev, E.V. Kulakova, E.I. Leonhard , M.L. Lyubimov, N.N. Malofeev , N.M. Nazarova, L.I. Tigranova , L.M. Shipitsyna, N.D. Shmatko , etc.). The works of these authors showed that this contingent of students is a heterogeneous group with varying degrees of hearing impairment (mild, moderate, significant, severe). This is manifested both in insignificant difficulties in perceiving whispering speech, and in a sharp limitation of the ability to perceive speech at the level of conversational volume. Many authors note that hearing loss does not lead to the loss of the ability to master speech. However, as T.K. Royal, E.N. Yashchenko [7; 12], the mastery of speech by these students has specific features and requires adjustment. Without special correctional work, speech cannot be used in full for cognitive activity and ordinary communication. Of course, this is due to a distortion of the understanding of inverted speech, the complexity of its analysis.

The quality of students' perceived and own speech directly depends on a number of factors, for example, degree, timing of hearing loss, level of general mental development, the presence of psychological and pedagogical support, and the quality of the speech environment. It must be remembered that it is incorrect to understand by impaired hearing a quantitative decrease in the possibility of auditory perception. First of all, these are qualitative irreversible persistent changes in the auditory system that affect the entire mental development of the child. The primary defect leads to

speech underdevelopment (secondary defect) and to a slowdown or specific development of those functions that are indirectly associated with the victim (for example : thinking, attention, memory, perception of visual images).

In this regard, it is relevant to study methodological techniques that allow, within the framework of an inclusive lesson, not only to adjust the development of mental processes, but also to develop the language competencies of children with hearing loss.

Interaction with the outside world in students with auditory pathologies is not as diverse as in children with normal development. As a result, their mental activity is simplified, reactions to external influences become less complex and diverse. Among the features of their mental development, one can distinguish: the disproportion in the development of visual and conceptual forms of thinking; the predominance of written language over the oral one; the underdevelopment of some perceptual systems with the relative safety of others (skin sensitivity is preserved, with proper training and education, visual perception develops and auditory formation develops); changes in the rate of mental development compared to normally hearing children: a slowdown in mental development some time after birth or after hearing loss and acceleration in subsequent periods under adequate conditions of training and education.

When working with children with hearing impairment, the teacher needs to know and take into account their characteristic cognitive and personal characteristics. The practice of inclusive teaching of the English language showed the instability of their auditory perception, distraction, low self-esteem and uncertainty in verbal communication. Language competencies are not sufficiently developed, which is manifested in a small amount of vocabulary, semantic inaccuracies, violation of the construction of lexical and grammatical constructions, and especially the accuracy of reproduction of the sound image of a word [3, 21-24]. Deficiencies in the assimilation and reproduction of well-known grammatical constructions can cause complications of orientation at the syntactic level and can be expressed in difficulties in understanding sentences with inverted word order. A foreign language broadens the linguistic horizons of students, contributes to their overall speech development, which is very important when working with deaf and hard of hearing children.

In the process of learning English, the following tasks are realized:

- taking into account the individual speech capabilities of children;
- development of attention, memory, thinking, imagination;
- introducing hearing-impaired children to new social experiences, fostering a friendly attitude to representatives of other countries;
- the formation of intellectual and cognitive abilities of children, but also general educational skills.

One of the indispensable conditions for fruitful work is the availability of technical training tools. Using a computer is becoming an integral part of modern activities. The most popular are video clips, cartoons and presentations in English. They contribute not only to the development of certain skills, but also increase the interest of children to subject. The implementation of the principle of visualization plays a positive role, which contributes to a better assimilation of material in the English language.

However, it should be remembered that using a computer should not become an end in itself, you can not watch a movie for the sake of a movie or just entertainment. All material must be metered, reasonable and appropriate to the program. Effective use of video requires several conditions. Firstly, the content should correspond to the level of language training of students. Secondly, you need to clearly articulate the tasks and instructions before starting the viewing. Thirdly, the allotted time should be strictly argued. Implementation of these conditions will help not only to diversify the material of the lesson, but will also contribute to a better understanding of the topic.

The English teacher is faced with the task of developing a number of students' competencies : linguistic, including phonetic, lexical , spelling and grammatical aspects of speech; speech, realized in speaking, writing, listening and reading; sociocultural, allowing you to create a sociocultural portrait of your native country in a foreign language; educational-cognitive, including general and special skills [12]. The peculiarity of learning English is not only the development of the nominative function of speech, but also the formation of communication skills. In solving these problems, assistive technologies, considered in S.S. Butko, E.Yu. Gibraltar, Z.N. Kordun , O.I. Kukushkina [3; 5; 6; 8] and other authors. In the publications of E.V. Kulakova and her co-authors identified their types:

1. Devices and technologies designed to obtain information, including educational. 2. Devices, equipment and technologies used in the correctional and developing classes of specialists.

3. Assistive technologies designed to create a comfortable space in an educational organization [8, 22-25]. Mastering coherent speech expands the cognitive capabilities of a hearing-impaired child, provides a gradual transition from visual-like to verbal-logical thinking. This has an impact on personality development. Formed language competencies are a condition for the socialization of students in this category.

In fact, the psychological and pedagogical support of such students is carried out at all lessons. We share the position of M.R. Bityanova, who interprets “escort” as “movement with a child, is nearby, and sometimes a little ahead. An adult captures achievements and difficulties encountered, helps with advice to navigate in the world around him, does not try to control, impose his own paths and landmarks. And only when the child is lost or asks for help, helps him return to his own path” [2, 7]. It is this support that we create in an inclusive lesson, realized through the facilitative function of a teacher [3]. We illustrate this with examples.

In lessons where speech is so important, the organization of communication plays a crucial role. Of great importance in organizing communication in an inclusive lesson is the location of the speakers. It is necessary to exclude the perception of the interlocutor's speech, with his back to the light source, his back or side to the hearing impaired student. At the stage of adaptation to the educational process, the number of even the most elementary dialogues that are difficult for these children to perceive is dosed. Polylogues are introduced only when, when in dialogue, these learners well grasp the main idea and logic of utterances.

The use of signal cards that speak of the necessary assistance to the hearing impaired student allows the teacher or classmates to quickly respond and always come to the rescue. This reduces anxiety, creates a comfortable environment for communication, increases the concentration of unstable auditory perception. In the research of V.M. Volkova presented data confirming “the presence of pronounced social anxiety in children” and a statement that “... between the level of speech development and the level of manifestation of anxiety there is an inverse correlation 562: the lower the level of speech development, the higher the level of social anxiety” [4, 14-16].

In the development of speech skills, it is significant to alternate reliance on auditory, auditory and visual perception and understanding of speech [8; 9]. At the same time, techniques for using parallel translation, reliance on the Russian interlocutor when performing grammar training exercises, individual didactic cards, audio assignments followed by written or oral work, self-test cards in spelling words and writing sentences that offer students attention as true are successful, and wrong answer options.

Of great importance is the use of visualization of the content of the studied lexical material. The capabilities of licensed software made it possible to use the SpiderScribe program in the educational process when studying topics related to the expansion of sociocultural competencies. For example, when studying topics related to the study of shops and institutions, students were offered an interesting task. So, in the framework of studying the topic “My neighborhood” (the tutorial “Spotlight”) [1], we propose the use of the Internet program SpiderScribe, the experience of which is presented in the work of S.S. Butko [3]. Working with a map of the district of Blagoveshchensk in which students live or study, they found the objects of infrastructure they know, chose the correct names for them, and formulated the purpose of these objects in the form of short sentences. Students with hearing loss found these objects from audio descriptions compiled and recorded by students with normal hearing. Thus, in parallel, the lexical units were fixed in writing and in oral speech, while listening. Students are offered an oral description of the location of each object using a typical sentence construction (for example, There is \ are).

In the future, tasks were supplemented by a creative component, as students were encouraged to photograph their sociocultural objects on their own and place them in appropriate places on the district map. The maps compiled by the guys were viewed on laptop monitors or an interactive whiteboard. When combining individual, group, and collective forms of work, students effectively interact in the educational process, consolidate spatial orientation skills, help each other. This undoubtedly enhances the effectiveness of inclusive lessons.

This method is effectively combined with game techniques that allow you to work on the development of visual memory, auditory perception, and thinking during the lesson. For example, if we mix sociocultural objects and their names, then we can give tasks to subgroups to “restore” order.

Not only the fastest, but also the most attentive subgroup wins, eliminating all violations, unacceptable errors.

The presented methods are just some illustration to the variety of methods of the inclusive lesson of the English language. But in general, their diversity increases not only the motivation to learn the language, but also the quality of the formation of the necessary language competencies of hard-of-hearing students and students with a norm of auditory perception.

References

1. Bityanova M. R. Organization of psychological work in school /. - M.: Genesis, 2000. - 298 p.
2. Butko S.S. Implementation of the facilitation function of the teacher in foreign language communication with younger students (on the example of hard-of-hearing children) / S. S. Butko // Young scientist. - 2011. - No. 6. Vol. P. 138-144.
3. Volkova V. M. Game therapy as a means of psychological prevention and overcoming anxiety in children with hearing disorders / V. M. Volkova // Special education. - 2009. - #1- P. 14-18.
4. Kulakova E.V. Social integration of students with hearing impairment of special (correctional) and educational institutions: method. Handbook / L. A. Golovchits, E. V. Kulakova, M. M. Lyubimov, T.V. Nikolaeva, etc. - Moscow: Vldos, 2013.
5. Kulakova E.V. The use of assistive technologies in the practice of inclusive education of children with impaired hearing / E.V. Kulakova // Special education. - 2014. - No. 2. P. 21-29.
6. Kunitsyna V.N., Kazarinova N.V., Pogolsha V. M. Interpersonal communication. Textbook for universities. – SPb.: Peter, 2001. – 544 p.: II. – (Textbook of the new century).

УДК159.9.075

ЭМОЦИОНАЛДЫ КҮЙІП КЕТУДІ ҚАЛАЙ ЖЕҢУГЕ БОЛАДЫ?

Арстанова А.О.

Қазақ-орыс Халықаралық Университеті, Ақтөбе

- Эмоционалды күйіп кетудеген не?
- Эмоционалды күйіп кету қашан және неге пайдаболады?
- Эмоционалды күйіп кетуді қалай жеңуге болады?

Әрбір адам өмірбойына әртүрлі эмоцияларды сезінеді, оның ішіндегі негізгі эмоциялар: қуаныш, таңдану, қайғы, ашулану, жиіркену, қорқыныш, ұялу. Аталған эмоциялар адам бойынатуа біткен, яғни бұл түрлі жағдайларға эмоциялық жауап қайтарудың туа біткен бағдарламасы.

Әртүрлі эмоцияларды сезіну – қалыпты жағдай, бұл біздің ағзамыздың табиғи және қажетті функциясы.

Өмірлік жағдайларда жоғарыда аталған эмоцияларды сезіну адамға тән қасиет.

Мысалы, отбасындағы туыстарымен қарым-қатынаста, пәтер мәселесін шешу кезінде, бұл, жөндеу немесе көшу немесе демалыста демалуды жоспарлау болуы мүмкін.

Адам әріптестермен, басшы мен немесе қол астындағы қызметкерлермен кәсібиқарым-қатынаста, қандай да болмасын жоба бойынша бірлесіп жұмысжасаған кезде, бизнес бойынша серіктестермен келіссөздер жүргізгенде әртүрлі эмоцияларды сезінеді.

Адамға оң эмоциялармен қатар, теріс эмоциялар да қажет. Оң эмоциялардың не үшін қажетті екендігі нақты белгілі болғанмен, көбіне теріс эмоциялардың не үшін қажеттілігі жайында сұрақтар туындайды.

Егер қорыныш эмоциясы болмаса, біздің денсаулығымызға, мүлкімізге және басқаларға төнетін тосын қауіптілік туындағанда біздің әрекетіміз қандай болар еді?

Жұмыста келісім-шарт жасасуға немесе жоба бойынша жұмыстар бастауға талаптанғанда қорқыныш эмоциясы іске қосылады, яғни біз шарттың заңды түрде дұрыс жасалуы, жобаның уақытында тапсырылуы және тиімді болуы жөнінен уайымдаймыз, олай болмаса шығынға ұшырауымыз мүмкін. Әрине, ең алдымен ақшалай шығын келтіріледі, ал адам ақшамен өзін қауіпсіз сезінеді.

Келісім-шарт сәтті жасалғанда, жоба уақытында тапсырылғанда, жүзеге асырылып, өз жемісін бергенде, біз қуаныш эмоциясын сезінеміз, сонан кейін қызығушылық эмоциясымен

келесі жобаны қолға аламыз, өйткені оны аяқтаған кезде қанағаттанушылық, яғни қуаныш эмоциясын бастан кешіретіндігімізді түйсігімізбен сезінеміз.

Эмоция өмірімізді, тіршілік әрекетімізді мазмұнды, қызықты, жарқын қылады. Эмоция - адамның өмір сүруі үшін қажетті энергия болып табылады.

Эмоционалды күйіп кету дегеніміз не?

Эмоционалды күйіп кету, бұл – адамның қандай да болмасын эмоцияларды сезінуді жоғалтуы, адам эмоциялық реакция қабілеттілігін жоғалтады.

Эмоционалды күйіп кету-бұл адам энергиясының жоғалуы және оның орны толтырылмайтын құбылыс.

Көп жағдайларда кәсіби қызметтері адамдармен тікелей қарым-қатынас жасаумен байланысты боп келетін мамандар эмоционалды түрде күйіп кетуге бейім:

- әлеуметтік қызметкерлер
- барлық деңгейдегі менеджерлер
- ауруханалар мен емханалардың қызметкерлері
- әр түрлі ведомстволардың мамандары
- психологтар, оқытушылар, мұғалімдер.

Сондай-ақ, кәсіби қызметі зияткерлік жұмыспен байланысты адамдар, мысалы IT-мамандар эмоционалды күйіп кетуге ұшырайды. Өйткені мұндай қызмет түрлері энергияның көп шығынын, үлкен эмоционалды, энергетикалық ресурстарды, сондай-ақ зияткерлік қабілеттерін талап етеді.

Эмоционалды күйіп кету неге және қай уақытта пайда болады?

Отбасындағы пәтер мәселесін талқылауға немесе компаниядағы жобамен жұмыс жасауға қайта оралайық, бұл жерде өзара әрекеттесуші тараптың әрқайсысы өз ұсыныстарын енгізеді, мүмкіндігінше жақсы үлес қосуды талап етеді, барлығы жақсы болуын қалайды және тиімді болуы үшін жеке ресурстарын, энергиясын жұмсап жан-тәнін салады.

Алайда, осы өзара әрекеттесуші тараптардың арасында өзара түсіністік болмаса, бір-бірінен тиісті қолдау болмаса, алда тұрған міндеттерді шешуде қабылданатын іс-әрекеттерге оң бекіту болмаса, көңілсіздік туындайды, реніш, ашу пайда болады. Егер бұл жағдайда адам көңіл-күйін көрсетпесе, оның барлығын ішінде сақтаса, бойында негатив жинақталады, адам эмоциялық күйзелістен шаршайды, оның энергиясы өшеді, бұл эмоционалды күйіп кетуге ықпал етеді.

Адамның көңіл-күйі жоғалады, ол өз күшіне деген сенімділігін, өзіне деген сенімділігін жоғалтады, құлшынысы жоғалады, жұмысқа деген қызығушылығын жоғалтады.

Адам өмірге құштарлық сезінуін тоқтатады, шабыт жоғалады, пайдасыздық пен бос жүріс сезімі пайда болады.

Адам мамандықты ата-анасының, жақындарының немесе қоғамның қалауымен таңдаған жағдайда, өзіне мүлдем ұнамайтын, моральдық қанағаттанбайтын жұмысты жасаған кезде эмоционалды күйіп кетуі мүмкін. Ол жан-жақты дамуды сезбейді, автоматты түрде жұмыс істейді.

Адамға таңдаған мамандығы өзіне ұнаса немесе жасаған бизнесі ұнаған кезде де эмоционалды күйіп кетуі мүмкін. Бұл жағдайда, ол өзін, демалуды, отбасы, достарымен қарым-қатынас, қарапайым ойын-сауық туралы ұмытып, таңдаған кәсіптің дамуына немесе өз бизнесін дамытуға шамадан тыс күш жұмсауы да мүмкін.

Эмоционалды күйіп кетумен қалай күресуге болады?

Әрине, эмоционалды күйіп кету жағдайына жол бермеу керек және ол үшін алдын алу, яғни эмоционалды күйіп кетудің пайда болуын алдын алу іс-әрекеттері қажет.

Пайда болған эмоцияларды сол бойда бірден көрсете білуді үйрену қажет. Егер адам қандай да бір тапсырманы орындай алса, қандай да бір мәселенің оң шешімін тапса, оған шын жүректен қуанып, өзін-өзі мақтау қажет.

Сондай-ақ егер пайда болған жағымсыз эмоциялардың аспектісіне келер болсақ, оларды да іште сақтап, басуға болмайды. Әрине, егер адам ашу эмоциясын сезсе, бірден айқайлау, қолды сілкілеу, аяқпен жерді тепкілеу керек дегенді білдірмейді. Бұл, егер біреу жеке шекараны бұзуға немесе басқаруға тырысса және мұны адам сезінсе, мұның барлығы ұнамаса, тікелей өз наразылығын білдіру керек.

Туындаған эмоцияларды көндіріп бағындыру, олардан арылуға мүмкіндік береді.

Егер эмоцияны бірден шығаруға, жауап қайтаруға мүмкіндік жоқ болса, мысалы, *басшы – қол астындағы қызметкер* қарым – қатынасында қызметкер басшының іс-әрекеттеріне қатысты өзінің наразылығын әрдайым білдіре алмайды, алайда, бәрібір эмоцияларды шығаруды ұзақ уақытқа қалдыруға болмайды. Теріс эмоциялардың жинақталуы эмоциялық күйзеліске әкеп соқтырады.

Негативті кез келген спорт түрімен шұғылдану кезінде шығаруға болады, бұл жүгіру, велосипедпен серуендеу, семсерлесу және т.б. болуы мүмкін. Бұл адам үшін ең қолайлы, пайдалы шешім.

Сондай-ақ, эмоционалды күйіп кетудің алдын алуға жүзеге асыру кезінде атқарған қызметтің нәтижесі емес, нақтырақ айтқанда, процесі қуаныш әкелетін іс, хобби жақсы ықпал етеді. Бұл: сурет салу, ән айту, би, саздан мүсін жасау және т. б. болуы мүмкін.

Күніне 15-20 минут бос уақыт пен кеңістікті өзіңіз үшін ұйымдастыру қажет. Бұл кезде алдыңызда тұрған міндеттер туралы, күнделікті мәселелер туралы ұмытып, отыруға немесе аз уақытқа жатуға және жай ғана демалуға, дәл осы уақыт ішінде осы кезеңнен ләззат алуға болады.

Күн аяқталар алдында қаламды алуды, блакнот ашуды, өткен күн ішінде қандай жақсы нәрселер жасай алғандығыңыз туралы талдау жасауды және жазуды әдетке айналдыруға болады. Сіз күні бойына ненің ұнағандығын, қандай мақсаттарға қол жеткізе алғаныңызды жазыңыз, әрине бұны алдыңызға қойған мақсаттың ақырғы нәтижесі болуы міндетті емес, олар мақсатқа қол жеткізуге ықпал етуші шағын қадамдар да болуы мүмкін. Осылайша, сіз неге шын жүректен қуана алатыныңызды, келесі күнгі жақсылыққа жақсы рухта әрі қарай жылжуға мүмкіндік беретін жағымды энергияға сізді ненің толтыратындығын түсіне аласыз.

Таза ауада орманда мақсатсыз серуендеуге уақыт табыңыз. Мысалы, ормандағы ерекше ағаштың айналасы, көлдің немесе өзеннің жағасы, төбешік, яғни табиғат көрінісінен ләззат алатын және сол арқылы жағымды энергиямен қуаттанатын орындарға, жан дүниеніңізді сезінетін орындарға барыңыз.

Егер сіз кәсіпкер болсаңыз және бизнеспен айналыссаңыз, тек бизнесті дамытуға ғана емес, жанұяңызға да, достарыңызға да, күш-жігеріңізді қалпына келтіру үшін өз демалысыңызға да уақыт бөлу үшін, тапсырмаларды бөліп беруді үйреніңіз. Қарамағыңыздағы қызметкерлеріңізді үйретіңіз және оларға бизнесті тиімді жүргізуге қатысты бірқатар мәселелерді шешуге көмектесе алатын өкілеттіктер беріңіз.

Егер сіз өз бетіңізше эмоционалды күйіп кетуді жеңудің қиындығын сезінсеңіз, эмоционалды күйіп кетуден шығуға көмектесетін, өзіңізге деген сенімділікті дамытатын және өмірге деген талғамды қайтаруға көмектесетін білімі, дағдылары, әдістері мен құралдары бар тиісті маманды, сарапшыны табыңыз.

Эмоционалды күйіп кетудің ұзаққа созылуы депрессияға әкеп соқтыруы мүмкін, онымен күресу үшін тек психотерапиялық әсер ғана емес, дәрі-дәрмектік араласу қажет болады.

Өзіңізге қамқор болыңыз!

Әдебиет

1. Майерс Д. Әлеуметтік психология: 12-басылым / Д. Майерс, Ж. Туенж, [б. м.], 2018. - 648 б
2. Н. Водопьянова, Е. Старченкова Синдром выгорания 2-басылым \ 2009 - 440 стр.

УДК 81-139

ТІЛДІК ПӘНДЕРДІ ОҚЫТУДА КИНОФИЛЬМДЕРДІ ҚОЛДАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Асанбаева Е.Б.

Л.Н.Гумилев ат. Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан

Бүгінде еліміздің білім беру саласы түбегейлі өзгерістерді басынан кешіруде. Қазіргі заман талабына сәйкес оқушылардың теориялық білімге ие болуы ғана жеткіліксіз, ендігі кезекте олардың алған білімдерін шынайы өмірде қолдана алатын функционалды сауатты тұлға болып қалыптасуы басты назарда тұр. Осыған орай еліміздің білім беру жүйесі кезең-кезеңімен жанартылған білім мазмұнына көшуде. Аталған мазмұнға сай білім алушылар тілдік пәндерді меңгеруде бұрынғыдай жаттанды ережелердің ауқымды көлемі мен олар бойынша берілген терме жаттығуларды орындамай, тілді дискурс аясында яғни шынайы өмір жағдайында үйреніп, коммуникациялық дағдыларын дамытады. Осы орайда оқытушылар сабақ жоспарын әзірлеуде білім алушылық, дамытушылық, тәрбиелік мақсаттарды емес, оқушылардың сөйлеу әрекеттерін (тыңдалым, айтылым, оқылым, жазылым) жетілдіруге тікелей бағытталған тапсырмаларды дайындайды.

Білім мазмұнының осындай бетбұрысы жағдайында педагогикалық үдерісті ұйымдастыру кезінде оқытушылар жана әдістер мен көмекші құралдарға жүгінуі керек. Білім алушылардың қызығушылығын оятып, сабақ тақырыбын қабылдауын жеңілдетуде әрі алға қойылған мақсатқа жетуде кинофильмдердің атқара алатын мүмкіндіктері зор.

Кино – қоғам өмірінің ажырамас бөлігіне айналған күрделі құрылым. Жасы да, кәрісі де, еңбектеген сәби де, еңкейген қарт та көгілдір экранға телміріп, сан алуан кинотуындыларды қызыға қарайтыны белгілі. Кинофильмдер көбіне-көп өмірде болатын жағдайларды көрсетіп, көрермендеріне ой салып, қандай да бір іс-әрекетке не тұжырымға итермелейді. Алайда өнердің бұл туындысын педагогикалық үдерісте тиімді пайдаланып, оң нәтижелерге қол жеткізуге болатындығы өткен ғасырдың соңынан бастап қана назарға алынып, зерттеле бастады.

Қазақтың тұңғыш педагог-ғалымдарының бірі Жүсіпбек Аймауытов: «...әр сабақ, әр пән бір жағынан өзіне тән мақсатын көздесе, екінші жағынан тіл түзетуге, тіл сабағының міндетін атқаруға тырысуы жөн,» - дей келе, тілді дұрыс үйретудегі басты қағидаларды атап өтеді. Солардың алғашқы екеуі: «1) Бала әуелі затты, нәрсені көру керек. Оны көрген бала сол зат туралы айтады, яғни сөйлейді. Сондықтан тыңдау, сөйлеу процесі алғашқы болады да, оқу, жазу кейінгі болуы қажет; 2) Баланың өз бетімен сөйлеуіне көп мүмкіндік беру керек. Сондықтан материал бала ұғымына сәйкес болып: өмір кітапқа қарай емес, кітаптар өмірге бейімделіп жазылсын» [1, 8]. Осы кездің өзінде Алаш арысы жазып өткен қағидалар оқушылардың құрғақ материалды оқып қоймай, бірінші көріп, тыңдап барып, кейін оны ой елегінен өткізген соң ғана оқу, жазу керектігін, оқу материалдарының балалар үшін қызықты етіп икемделіп жасалуға тиістігін басты назарға алған. Бұл орайда кинотуындылардың аталмыш талаптарға сәйкес келетіндігін атап өтуімізге болады.

Кинофильмдердің дидактикалық мүмкіндіктері зор: сабақ кезінде оқушыларға /студенттерге қандай да бір бейнефильмнен үзінді көрсету олардың өтетін материалды (кейде бейсаналы түрде) есте сақтап қалуына негіз болады. Одан басқа көрермендердің эмоционалды және зияткерлік әрекеттерін белсендендіріп, пікірталасқа қатысып, ой бөлісу (сөйлеу әрекетіне қатысу) уәжін тудырады. Ал кинофильмдердің эстетикалық сипатын айтпаса да болады. Аталған құрылымның осындай сан қырлы табиғаты оны оқу үдерісінде пайдалану мүмкіндіктерін зерттеуге негіз болды. Ғалымдар оны «оқу әрекетінің түрлерін құбылтып» [2, 188], «білім алушылардың мәдениеттанымдық құзыреттіліктерін дамытуға мүмкіндік беретін» [3, 155] «оқу процессін ынталандыратын генератор» [4] деп атап көрсетеді.

Осыған дейін мектеп қабырғасында болсын, жоғары оқу орнында болсын бейнефильмдер сабақ барысында қолданылмады деуге болмайды. Олар бұрын да қолданылды, десе де ол кезде оқытушылар бейнеролиқтерді сабақ барысында көбіне-көп дәріс не тақырып материалына қосымша, көркемдегіш құрал ретінде пайдаланды. Ал біз ендігі кезекте кинотуындыларды тілдік пәндерді оқытуда білім алушылардың коммуникативті дағдыларын жетілдіріп, тілдік тұлғасын қалыптастыру әлеуеті жоғары оқу материалы ретінде қарастыруды жөн санаймыз.

Сабақта кинофильмді қолданудың негізгі екі мақсатты бағдарын атап өтуге болады: біріншісі – фильмді жалпы (тұтас) қабылдау және екіншісі – «берілген нәрсені қабылдау» [5, 77]. Тілдік, коммуникативті пәндерді оқытуда мақсаттың екінші түрін қолдану тиімді, себебі ол оқу үдерісінің жүйелі әрі нақты болуына көмектеседі және білім алушылардың назарын неге шоғырландыру керектігін бірден айғақтайды.

Тілдік пәндерді оқытуда, әсіресе шетел тілі сабағында бейнефильмдерді қолданудың оңтайлы тұстары көп. Себебі тіл үйренушілер (тілді меңгерудің қандай деңгейінде екеніне қарамастан) оны қызықсыз ережелер мен «білу», «түсіну» деңгейіне арналған тапсырмалар шегінде, қағаз бетіндегі «жансыз» қалпында оқып үйренуден гөрі кино дискурсы негізінде шынайы өмірлік аяда көріп, тыңдап, түсініп үйренсе, тілді меңгеру үдерісі анағұрлым қызықты әрі жылдам жүреді. Мысалы, қандай да бір тілді екінші тіл ретінде үйрететін пәндерде білім алушылар бейнефильмдерді көру арқылы сол тілдегі сөздердің дұрыс дыбысталуы (орфоэпиясы), ауызекі сөйлеу стиліне тән ерекшеліктер, сөйлемдерді дұрыс құру тәртібі, сөздердің ауыспалы мағынадағы қолданысы және басқа да көптеген мәселелерді дискурстық мәтіндер шеңберінде танып біледі.

Қандай да бір тіл білімінің түрлі салалары бойынша арнайы пәндерде не мектеп бағдарламасындағы аталған салаларға қатысты сабақтарда да кинофильмдерден келтірілген үзінділер таптырмас құрал болатыны хақ. Айталық, фонетикада сөздерді дыбыстаудағы түрлі фонетикалық құбылыстар, үндестік заңы, интонация, екпін түрлері; сөзжасамда мәнмәтіндегі

туынды сөздердің жасалу жолдары, олардың сөзжасамдық тәсілдері мен типтері; морфологияда сөздердің түрлену ерекшеліктері, олардың сөйлемдегі бір-бірімен байланысы; синтаксисте сөйлемдердің құрылымы мен айтылу сазына қарай құрылу ерекшелігі, күрделі синтаксистік тұтастық, контекст т.б. мәселелерді кітап бетіндегі мәтіндерде емес, шынайы тілдесім аясындағы жағдаяттық кино дискурсы негізінде меңгеру тақырыпты түсіну және қабылдау үдерісін анағұрлым жақсартатыны айдан анық.

«Қарым-қатынас теориясына кіріспе», «Сөйлеу мәдениеті», «Іскерлік коммуникация» сияқты жоғары оқу орындарындағы арнайы пәндерде де кинофильмдер оқытушыға сабақты қызықты әрі тиімді өткізуге көп мүмкіндік береді. Кинотуындыдан келтірілген үзіндіні тамашалаған студенттер ондағы кейіпкерлердің сөйлеу әрекеті барасында өздерінің бастапқы тілдесім мақсатына сай тілдік және тілдік емес (ым-ишара) құралдарды қолдану ерекшеліктері, олардың реципиентке әсері, қарым-қатынас орнатудағы қателіктер, стилистикалық бояма лексиканың қолданысы, тілдесім әрекетіндегі экстралингвистикалық факторлар сияқты сөйлеу әрекетінің шынайы коммуникация барысындағы көптеген қырларын танып біліп, талдап үйренеді.

Сонымен көріп отырғанымыздай, оқу үдерісінде кинофильмдерді дидактикалық құрал ретінде қолдану, біріншіден, білім алушылардың тақырыпты қабылдауын жеңілдетіп, олардың қызығушылығын арттырады әрі жаңа материалды жақсы есте сақтауға негіз болады, екіншіден, тілді шынайы әрекетте, дискурс аясында зерттеп тануға мүмкіндік береді. Мұндайда көрермен рөліне енетін оқушылар тыңдалым әрекеттерін жетілдіріп, аудиовизуалды түрде қабылдаған мәтіннің мазмұнын түсініп қана қоймай, эстетикалық, рухани, тәрбиелік тұрғыда да байиды. Және сабақ мақсаттарына сай кинотуындыда көрініс тапқан дискурстың тілдік табиғатын, онда қолданылған түрлі лексикалық, стилистикалық т.б. бірліктердің қызметін анықтап, талдап үйренеді. Осылайша тілдік пәндерді оқытуда кинофильмдер зор лингводидактикалық әлеуетке ие әрі оқу үдерісінің таптырмас құралы бола алатындығына көз жеткіземіз.

Әдебиет

1. Ж.Аймауытов. Тәрбиеге жетекші. Орынбор, Қазмембас, 1924 ж.
2. В.А.Планкова. Практический аспект проблемы использования видеофильмов при обучении аудированию на старшей ступени обучения. *MagisterDixit*. 2011. №4. 188-199 с.
3. Г.В.Воробьева, Л.А.Батурина. Роль аудиовизуальных средств обучения в процессе преподавания русского языка как иностранного (из опыта работы). *Известия ВолгГТУ*, 2012, №10. 153-155 с.
4. Веако J.C. Qu'est-ce que l'éducation plurilingue? *Le francais dans le monde*, 2008, Janvierfevrier, no. 355, pp. 40-41.
5. О.С.Бегийович. Кино в обучении иностранным языкам // *Вестник ЮУрГУ. Сер.: Лингвистика*. 2009. №2 (135). 75-77 с.

ӨОЖ 34: 342

КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАРДЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ ТӘРБИЕЛЕУДІҢ – ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Ахметова Г.Ж., Садвақасова Ж.Қ.

«Өзін-өзі тану» Адамның үйлесімді дамуы гуманитарлық колледжі, Алматы

Кәмелетке толмағандардың түрлі деформацияларға бейім құқықтық санасын бағалау, субъектілердің мінез-құлқына әсер етуге, олардың позитивті әрекеттерімен байланысты құқықтық бағыттарды қалыптастыруға арналған заңи құралдармен қатар тұратын құқықтық тәрбиелеудің маңызын жоғарылатады.

В.В. Сорокин «құқықтық сананың сәйкес деңгейі объективті қажеттіліктің автоматты салдары болып табылмайды. Ол құқық субъектілерінің құқықтық ағарту және тәрбиелеу жолдарында өздігінше мақсатты бағытталған әрекеті барысында қалыптасады» деген пікірі біздің ойымызша әділетті [1].

Кәмелетке толмағандардың құқықтық тәрбиесінің міндеттерін, мақсаттарын, басым нысандарын анықтау, аталған түсінікті жалпытеориялық тұрғыдан сипаттауды талап етеді.

«Тәрбиелеу» - дегеніміз оқушының тұлғалық дамуына, қалыптасуына бағыт-бағдар берер жағдайлар жасау арқылы басқару. Тұлғалық дамыту дегеніміз – гуманизм қасиеттерін қалыптастыру, оқушы шығармашылығын дамыту, өмірге қалыптасуын игерту, ұжымдылық қасиеттерін дамыту, интеллекттігін тәрбиелеу рухани адамгершілік қасиеттерін қалыптастыру [2].

Н.И.Матузов пікірі бойынша, құқықтық тәрбиелеуді мемлекеттің, қоғамдық құрылымдардың, бұқаралық ақпарат құралдарының, еңбек ұжымдарының азаматтардың жоғары құқықтық санасы мен құқықтық мәдениетін қалыптастыруға бағытталған мақсатты әрекеттері деп түсіндіреді [3]. Бұл анықтама өзіне аталған құбылыстың мәнінің негізін, оның міндеттері мен күтілетін нәтижелерін жинақтап алатынын айта кету керек.

Дегенмен де, Т.В. Синюкова біздің көзқарасымыз бойынша, құқықтық тәрбиелеу түсінігінің анықтамасына елеулі түрде толықтырулар енгізген. Бірінші кезекте, автор құқықтық тәрбиелеу қызметінің сипатына көңіл аударған. Ол адамның санасы мен мінез-құлқына жүйелі түрде әсер ету деп қарастырылады [4].

Құқықтық тәрбиелеу өзінің басты және тікелей мақсаты ретінде жеке тұлғаның құқықтық белгілерін қалыптастыру деп анықтайды. Н.И. Матузов аталған салада басым бағыттар ретінде келесілерді атайды:

- азаматта құқықты дұрыс сезуді, прогрессивті заңи дүниетануды қалыптастыру;
- өзінің құқықтарымен мүмкіндіктерін жақсы білетін, оларды қорғау жөнінде барлық заңи мүмкіндіктері пайдалана алатын, әлеуметтік белсенді жеке тұлғаны дайындау;
- әділетсіздік пен бассыздыққа жаны қас, заң мен тәртіпті сыйлайтын, құқық бұзушылықтар мен шексіздіктерге қарсы әрекеттерге көмектесетін жоғары өнегелі жеке тұлға тәрбиелеу [3].

Құқықтық тәрбиенің атқаратын қызметтерінің мәнін Р.Б. Кульжакаева зерттеу жұмыстарында былай түсіндіреді: ”Біріншісі заң білімдерін, құқықтық ақпараттанудеңгейін кеңейтуге бағытталса, екіншісі – жеке тұлғаның диспозициялық құрылымының құндылықты-нормативті ядросын пайда болуымен, оның құқықтық санасының мінез-құлықтық компонентінің қалыптасуымен, құқықтық құндылықтарды меңгеру және пайдаланумен байланысты; үшіншісі құқыққа сай мінез-құлықты, құқықтық тәртіпті қорғау және қолдауды қамтамасыз ететін құқықтық тәрбиелеу қызметтерінің кешенінде көрініс табады” [4].

А.Б. Венгеров құқықтық мәдениеттің қалыптасуымен байланысты барлық құбылыстардың синергетикалығын айтады, алайда, бұл құқықтық тәрбиелеудің мүмкіндігін жоймайды, оны өздігінен дамып жатқан процесстің өмір сүруінің бір талабы етеді [5].

Жеке тұлғаның құқықтық санасының қалыптасуы – адамның бүкіл өмірінде жалғасатын, көптеген түрлі факторлармен бірге жүретін, ұзақ процесс. Өзінің даму сатыларының әрқайсысында жеке тұлға тек белгілі-бір құқықтық білім, құқықтық тәжірбиелерге ие болып, оны жетілдіреді.

Жеке тұлғаның құқыққа қатынасын сипаттайтын, негізгі құқықтық қасиеттерінің ішінен, Н.И. Тюрина мыналарды бөліп қарастырады: жауапкершілік, құқықпен ниеттестік, әділеттілік, заңдылық, құқықтық парыз, заңды (құқықты) сыйлау сезімдері [6].

Жауапкершілік сезімі деп, автор, жеке тұлғаның өзінің құқықтары мен міндеттеріне саналы түрде қатынас, өзінің әрекеттерін бағалау және түсінуі айтады.

Құқықтық парыз сезімі жеке тұлғаның құқықтық құралдардың маңызын түсіну, оларды тәжірбиелік қызметте қоғамдық мүдделерді немесе басқа тұлғалардың мүдделерін қамтамасыз етуге дайындық деңгейін түсіну сипатын көрсетеді.

Құқықтық сана мен құқықтық тәрбиелеудің өзара байланысы айдан анық, бірақ, олардың байланыстылығы қатаң емес, өйтпесе құқықтық сананы құқықтық әсер ету өлшемдерімен көтеру мәселесі әлдеқашан шешілген болар еді [7].

Құқықтық насихаттың ерекше нысаны болып, көпшілікке белгілі құқықтық басылымдар – кітаптар, журналдар, брошюралар тарату табылады, онда оқырмандарға күрделі заң сұрақтарына талдаулар беріліп, өздерінің құқықтары мен заңды мүдделерін қорғауда тәжірбиелік кеңестер беріледі.

Құқықтық білім жеке тұлғаның кез-келген мінез-құлықтық актілерін ескертетін, қажетті компонентпен маңызды талаптарын құрайды [8, 116-117бб].

Құқықтық білімді бірқатар негіздермен классификациялауға болады:

1. даму тереңдігіне, дамуына байланысты:

- жүйеленбеген, яғни құқықтың жалпы бейнесі мен идеяларын құрмайтын, жеке, үзілмелі теоретикалық білімдер;
  - жүйеленген білім, әдеттегідей құқықтық оқыту процессінде қалыптасып, құқықтық институттар мен ережелер туралы құқықтық пікірлердің бүтіндігін көрсетеді;
- 2.көрініс табу пәні бойынша:
- құқық туралы жалпы білім, оны реттеуші және қорғаушы қызметтер, соның ішінде жеке тұлғаның өзі қатысушы болып табылатын қатынастарды құқықтық реттеудің ерекшіліктері жөніндегі білім;
  - ұйымдастырушылық-құқықтық немесе басқа да қызметтерді орындаумен байланысты құқықтық реттеу саласындағы нақты қызметтерді жүзеге асыру үшін қажетті арнайы құқықтық білім;
  - кәсіби құқықтық қызметті жүзеге асыру үшін қажетті кәсіби білім;
  - құқық теория мамандары мен кейбір заңгер-тәжірибешілер категорияларына тән теоретикалық білім [8, 116-117бб].

Сондай-ақ, құқықтық тәрбиелеу мәселесі жеке тұлғаның дамуымен өзара тығыз байланыста болатынын айта кету керек. Бүгінгі таңда қоғамда рухани-өнегелік тәрбиелеудің жетілдіру сұрақтарына көп назар аударылады.

«Құқықтық тәрбиелеудің барлық процесі, - дейді Н.И. Матузов, - бүгінгі таңда аталған мақсаттарға жетуге, жақсылық жамандықтан, құқықты құқық еместен, әділеттілікті әділетсіздіктен қорғауға қабілетті жеке тұлғаның жоғары еріктілік қасиеттерін қалыптастыруға бағытталуы керек, деп ойын бекітеді» [9, 255б].

Жеке тұлғаны рухани-өнегелік тәрбиелеу мен балаларды оқытудың бір бағыты ретінде білім берудің мынандай маңызды міндеттерін шешумен байланысты:

- өзіне жалпыадамзаттық идеялар мен қағидаларды, ұлттық-мәдени мұралардың ең жақсы үлгілерін үйлестіретін кәмілетке толмағандардың дүниетанымдық тұғырын қалыптастыру;
- Қазақстанда тұратын түрлі ұлт азаматтарының тарихи тағдырларының сезімдерінің ортақтылығын дамыту және бекіту;
- түрлі этникалық, нәсілдік және діни топтардың өзіндік мәдениеттерінің ұлттық ерекшіліктерін сақтап қала отырып, мәдени интеграция шеңберінде жалпы қалаулар, идеяларға ұмтылу;
- жеке тұлғаның жоғары өнегелік-этникалық қасиеттерін қалыптастыру және дамыту;
- өздігінше және әмбебап ойлаушы адамды адамгершілік құндылық негізінде тәрбиелеу.

Осы бағытта Республикамызда тұңғыш рет, С.А. Назарбаеваның бастамасымен 1995 жылдың маусым айында құрылған «Бөбек» Ұлттық ғылыми-практикалық, білім беру және сауықтыру орталығының басты мақсаты да осы, яғни:

- еліміздегі адамзаттық капиталдың сапасын «Өзін-өзі тану» рухани- адамгершілік білім беру идеясын қоғамда дамыту арқылы жүйелі түрде жақсарту және тұлғаның үйлесімді дамуына қолайлы жағдай туғызу;
- рухани-адамгершілік білім беру сапасын қамтамасыз ету және жақсарту;
- рухани-адамгершілік білім беру үрдісін кешенді ғылыми-әдістемелік қамтамасыз ету;
- рухани-адамгершілік білім беру саласында сауықтыру және әлеуметтік-педагогикалық қызметтерді жетілдіру;
- рухани-адамгершілік білім беруді тиімді басқару, әлеуметтік серіктестік және ресурстық қамтамасыз ету болып табылады.

«Білім туралы» Заңның 1 бабының 28 тармағына сәйкес: «жалпы білім беру мектебі - әрқайсысы өздігінше қызмет ете алатын – бастауыш, негізгі және жоғары үш деңгейінен тұратын, негізгі және қосымша бағдарламаларды жүзеге асыратын орта білім беруші оқу мекемесі болып табылады».

Заңның 24 бабы: «Қазақстан республикасының азаматтарына мемлекеттік оқу мекемелерінен ақысыз орта білім алуға кепіл беріледі. Орта білім міндетті» деп көрсетілген.

Осыған сәйкес, өскелең ұрпақты оқыту мен тәрбиелеуде мемлекеттің жүзеге асыратын саясатында мектеп жетекші рол атқаратынын көріп отырмыз. Мектеп баланың, жеке тұлға ретінде, оның көзқарастарын, дарынын, қабілетін, өзін-өзі кәсіби анықтау, жалпы азаматтық өнеге, физикалық жетілу, табиғат жөніндегі танымдарын жан-жақты дамуын қамтамасыз етуі қажет.

Әлемдік тәжірибе көрсеткеніндей, адамның құқықтарын жариялап қоя салу жеткіліксіз, олар қоғам дайын кезде ғана жүзеге асырыла бастайды.

Біздің көзқарасымыз бойынша құқықтық тәрбиелеу процесстеріне заманауи ақпараттық ортаның әсер етуі жөніндегі сұрақ ерекше назар аударуға лайық.

Заманауи ақпараттық орта, күмәнсіз, жас буынның, соның ішінде кәмелетке толмағандар құрайтын бөлігінің құқықтық санасына үлкен әсерін тигізеді.

Кәмелетке толмағандардың құқықтық санасының деформациялану талаптарында, оны жеңуде ұйымдастырылатын жұмыстар өзінің белгілі-бір стратегиясына ие болуы керек. Оның негізгі элементтері, келесілер болып табылады:

- алға қойылған мақсаттарды шешуді көздеу;
- әлеуметтік өмірдің шынайы процесстері мен қарама-қайшылықтарын есепке алу;
- құқықтық сананың жекелеген түрлерінің деформациялануын жеңу үшін негізгі бағыттарды анықтау;
- аталған қызметтің мақсаттарын, әдіс, тәсілдерін тұжырымдау.

Құқықтық тәрбиелеу құқықтық тәжірибемен байланысты және жалпыадамзаттық құндылықтар негізінің сабына тұруы керек.

Кәмелетке толмағандарды құқықтық тәрбиелеуді ұйымдастыру барлық қоғам мен мемлекет тарапынан жауапкершілікті қатынасты талап етеді. Ол формальды, декларативті сипатта болмау керек, керісінше оның нысандары мен әдістері өскелең ұрпақтың мүдделерін ескеріп, олар үшін қызықты және жастардың қызығушылықтарына бағытталуы керек. Заманауи ақпараттық технологиялар мен құқықтық тәрбиелеу қызметтерін сауатты түрде пайдалану, құқықтық тәрбиелеудің барлық нысандарының, құқықтық насихатында, құқықтық оқытудың да, өз бетінше білім алудың да тиімділігін күшейтеді.

Әдебиет

1. Сорокин В.В. Концепция эволюционного преобразования правовых систем в переходный период. С. 321
2. Сапарғалиев Ғ.С. ҚР Этномәдени білім беру тұжырымдамасы. – Алматы, 1991. – 15 б.
3. Матузов Н.И. Правосознание и правовая культура. С. 252
4. Синюкова Т.В. Правосознание и правовое воспитание //Теория государства и права/ Под.ред. Н.И. Матузова, А.В Малько. М. 1997. с. 568.
5. Кульжакаева Р.Б. Правовое воспитание на этапе развитого социализма. – Караганда, 1982. – 135 с.
6. Венгеров А.Б. Теория государства и права: Учебник. М., 1998. с. 585.
7. Тюрина Н.И. Правомерное поведение как объект юридического исследования. Дис. К.ю.н. Саратов, 2003. с. 119
8. Тапчанян Н.М. . Правосознание и правовая культура личности в условиях современной России: Автореф. дис. ... к.ю.н. М., 1999.С. 7.
9. Керимов К.К. Праволық тәрбие жүйесі. – Алматы, 1991. – 15 б.

УДК 37.015.3

ИНКЛЮЗИВНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ: КАК НЕОТЪЕМЛЕМАЯ ЧАСТЬ СОВРЕМЕННОГО ОБЩЕСТВА

Ахметова Э.К., Алметов Н.Ш.

Южно-Казахстанский государственный университет им. М.Ауэзова, Шымкент

Одной из важнейших основ образовательной политики мирового сообщества является обеспечение всех граждан равным доступом к высококачественному образованию, о котором прописано в целях устойчивого развития (ЦУР) 4 (17 Глобальных целей в области устойчивого развития, принятые 193 государствами-членами ООН 1 января 2016 года), где ЦУР4 провозглашает обязательность «обеспечения инклюзивного и справедливого качественного образования и поощрения возможности обучения на протяжении всей жизни для всех» [1].

В настоящее время Правительством Казахстана уделяется большое внимание инклюзивному образованию, об этом в своем послании народу Казахстана «Конструктивный общественный диалог – основа стабильности и процветания Казахстана» говорил и Президент страны К.-Ж.К. Токаев: *«Поддержка института семьи и детства, создание инклюзивного общества. Особое внимание должно уделяться семьям, у которых на попечении находятся дети с ограниченными возможностями. Только по официальной статистике на учете по инвалидности состоит более 80 тысяч детей. Необходимо расширить сеть малых и средних центров реабилитации для детей в «шаговой доступности». Мы обязаны создавать равные возможности для людей с особыми потребностями. Теперь поручаю Правительству выделить на данные цели не менее 58 млрд. тенге в течение трех лет»* [2].

В Государственной программе развития образования и науки Республики Казахстан на 2016-2019 годы заявлена политика по развитию инклюзивного образования, однако, до сих пор не выработаны единый понятийный аппарат и механизм реализации данной политики на всех уровнях образования от дошкольного до высшего; отсутствуют четкие индикаторы мониторинга инклюзивного образования и методика их расчета. Все это, несомненно, является актуальной задачей современного общества, так как вложения в инклюзивное образование сейчас благоприятно отразятся на человеческом и экономическом потенциале Казахстана в будущем как успешная социальная адаптация и возможность самореализации [1-2].

Инклюзивное образование является совместным обучением и воспитанием лиц с ограниченными возможностями, предусматривающие равный доступ с иными категориями обучающихся к соответствующим образовательным учебным программам обучения, коррекционно-педагогическую и социальную поддержку развития посредством обеспечения специальных условий [3].

Согласно статистике, в 2018 году в общеобразовательные школы ходили 61 336 детей с особыми образовательными потребностями (ООП), которым нужно инклюзивное образование, хотя их насчитывается около 150 тысяч в возрасте от 0 до 18 лет [1, 4].

По данным МОН РК (главный орган, занимающийся вопросами инклюзивного образования), до конца 2019 года для инклюзивного обучения приспособят 30% детских садов, 70% школ и 40% колледжей; уже разработаны 318 учебных программ. Ежегодно, на базе Национального научно-практического центра коррекционной педагогики более 320 специальных педагогов, а на базе АО НЦПК «Орлеу» свыше 3000 педагогов прошли курсы повышения квалификации по работе с детьми с ООП и инклюзивному образованию для учителей школ [4].

Например, в Италии работают специальные учителя-помощники, которые являются главными координаторами инклюзивных процессов в школе. Они преподают детям с / без ООП, разделяют ответственность с другими учителями по вопросам преподавания и обучения, участвуют в процессе планирования и оценивания учебных достижений школьников с ООП. Для того, чтобы стать специальным учителем-помощником, кроме обучения в ВУЗе и стажировки (объемом не менее 300 часов / 12 кредитов), нужно пройти двухгодичные специализированные курсы обучения для получения специальной квалификации (не менее 60 кредитов) [1-4].

Адаптация международного опыта по созданию учебно-информационного центра для родителей как в США, проведению образовательных акций как в России и создание центра исследования по инклюзивному образованию как в Великобритании является актуальным для Казахстана, потому что в странах, где ведется активное развитие инклюзивных процессов в системе образования, отмечается высокий уровень участия всех заинтересованных сторон: от родительской общественности до органов власти, так как это связано с широкой оглаской проводимой образовательной политики, мероприятий и инициатив, оказанием информационной и консультационной поддержки.

Таким образом, все это свидетельствует о важности развития инклюзивной культуры в стране через оказание информационно-консультативной поддержки обучающимся с ООП, их родителям и учителям [1-4].

Литература

1. Ногайбаева Г., Жумажанова С., Коротких Е. Рамка мониторинга инклюзивного образования в Республике Казахстан. Астана: АО ИАЦ, 2017 – 185 с.
2. Послание Президента народу Казахстана от 2 сентября 2019 года // http://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana

3. Страновой базовый отчет Казахстана. ОЭСР Обзор политики по улучшению эффективности использования ресурсов в школах (обзор образовательных ресурсов). АО «Информационно-аналитический центр» при МОН РК. Астана, 2014, - 267 с.
4. Инклюзивное образование: как в Казахстане учат детей с особыми потребностями? // <https://informburo.kz/cards/inklyuzivnoe-obrazovanie-kak-v-kazahstane-uchat-detey-s-osobymi-obrazovatelnyimi-potrebnostyami.html>

УДК 7.05

ИМПРОВИЗАЦИЯ КАК СРЕДСТВО РАЗВИТИЯ И ВОСПИТАНИЯ ТВОРЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ У СТУДЕНТОВ

Ахметшина З.Р.

Таразский государственный университет им. М.Х. Дулати, Тараз

Жизнь в изменчивом мире предполагает творческое отношение человека к происходящему в этом мире. Возрастает спрос на творческую личность во всех сферах общественной жизни.

Настоящее хореографическое искусство, с его чувственной природой, подлинно творческим духом, обладает действенной силой, способной подарить студентам и педагогам радость многогранного художественного творчества. Формирование творческого потенциала студентов института искусств и культуры может помочь решению вышеназванной проблемы, так как хореографическое творчество есть свободное проявление внутренних резервов, основанное на любви к данному виду деятельности. Прежде чем говорить о воспитании творческих способностей у студентов, следует выяснить суть понятия "творчество. Творчество, как известно, сложный процесс продуктивного преобразования действительности. Это свойство человека тонко чувствовать и понимать прекрасное. Без него немислим труд ни одного работника, связанного с хореографией и вообще с искусством.

Творчество - это деятельность, порождающая нечто качественно новое, отличающееся неповторимостью, оригинальностью и т.д. Творчество предполагает оригинальный склад мышления, то есть способность постоянно ломать привычные рамки накопленного опыта. Проблема формирования творческой личности студента особенно актуальна для вузов искусств и культуры, факультетов народного художественного творчества, выпускники которых свою профессиональную деятельность будут осуществлять, работая с людьми и для людей. Многообразные функции руководителя любительского хореографического коллектива или же преподавателя хореографических дисциплин требуют от него как развитых общеэстетических, специальных хореографических, так и творческих способностей. Ведь невозможно представить себе этих специалистов без фантазии, изобретательности, не умеющих придумывать, эдакими серыми личностями. Одним из факторов, влияющих на развитие творческих способностей, является признание самими студентами ценности творчества. Развитие творчества студентов предполагает использование в педагогическом процессе специальных методов, организацию продуктивного творческого мышления, основанную на новых принципах. Соотнося процесс творчества и процесс обучения, вероятно, необходимо вести разговор о создании таких условий, которые содействовали бы возникновению и развитию у всех обучаемых качеств и склонностей, обычно выделяемых как характерные черты творческой личности. Если говорить о творчестве в процессе обучения, то необходимо иметь в виду как творчество педагога, так и творчество студента. Творческий подход педагога может проявиться в создании новых, интересных процессов обучения, которые влекут за собой изменения содержания программы или создание новых комбинаций из известных методов и приёмов обучения, либо в руководстве самостоятельной и творческой деятельностью студентов, направленной на создание хореографических номеров. В первую очередь педагогу необходимо развивать у студентов фантазию, нестандартное мышление, воображение и т.д. Главное в этом - доброжелательное отношение к студенту, желание помочь ему в развитии его способностей и склонностей. Конечно, сделать всех творческими личностями нельзя, но учить этому нужно. Анализируя процесс обучения студентов хореографической специализации, можно выделить ряд эффективных форм развития и совершенствования творческих способностей, сущность которых заключается в формировании их активной деятельности, результатом которой является рождение новых культурных ценностей. Опыт работы показывает, что занятия по развитию творческих начал у студентов должны идти по двум

направлениям. 1. Организация коллективной творческой и мыслительной деятельности на практических занятиях по специальным дисциплинам. 2. Самостоятельное выполнение индивидуальных творческих начал. Методика коллективной творческой деятельности представляет собой, прежде всего, состязание в творчестве, а не в чём-нибудь другом. Это даёт возможность научить студентов умению слушать и слышать друг друга, сделать всех соавторами, и постепенно даже самые нетворческие ребята начинают предлагать свои идеи. Творчество становится обязательной и необходимой составной частью обучения профессии. Но одного лишь коллективного творчества недостаточно в подготовке хорошего специалиста, ведь в его будущей профессиональной деятельности ему предстоит быть лидером. Практика работы вузов искусств и культуры показывает, что индивидуализация самостоятельной работы - одно из основных средств совершенствования преподавания и повышения интенсивности процесса обучения, качества подготовки молодых специалистов. Студенты не только должны знать предмет, но и уметь думать, искать и находить собственное отношение к творческому приложению этих знаний. И поэтому необходимо создание программы, предусматривающей самостоятельное выполнение индивидуальных творческих заданий, предлагаемых студенту с учётом его возможностей, индивидуальных интересов и склонностей, направленных на его дальнейшее развитие и совершенствование. Главным в оценке выполнения или невыполнения программы в целом является творческий рост студента. Хореографическое творчество даёт широкий простор для развития творческого потенциала студентов, позволяет наряду с распространённой исполнительской практикой внести в систему танцевально-творческой деятельности такой элемент, как импровизация. Импровизацией можно заниматься на всех уроках специального цикла, будь то классический танец или казахский, народный танец или композиция и постановка и т.д. На 1-й курс зачисляются абитуриенты, как правило, с желанием к обучению, но без готовности к творчеству. И задача педагога - пробудить у студента творческое начало, составной частью которого является импровизация. Импровизация - это внутренняя свобода человека, основанная на действенном воображении. Её необходимо развивать в студентах с самых первых уроков по всем предметам специального цикла. Импровизационная способность к танцу уходит своими корнями в глубокую древность. Дикие племена, объединённые единой деятельностью, выражали в танце своё отношение к жизни, например, к предстоящей охоте или к её результату. Изображая в танце животных, птиц, имитируя процесс охоты, они импровизировали движения, одновременно познавая и обобщая явления окружающей действительности. Позже известная американская танцовщица Айседора Дункан, преподававшая на заре XX века "Свободный танец", писала: "Движения дикаря, жившего на свободе в теснейшей связи с природой, были непосредственны и прекрасны". Именно их естественный характер и использовала в своём импровизационном творчестве А. Дункан, достигая большой музыкальности и выразительности. Она обладала большим талантом импровизатора. "Прежде чем идти на сцену, - говорила А. Дункан, - я должна положить себе в душу какой-то мотор, он начинает внутри работать, и тогда сами ноги, и руки, и тело, помимо моей воли, будут двигаться". Вместе с тем известно, что А. Дункан обладала большой общей культурой, чему способствовало постоянное её общение с писателями, музыкантами, художниками своего времени. Айседора Дункан танцевала то, что другие люди говорят, поют, пишут, играют и рисуют. Несомненно, А. Дункан являла собой пример особой одарённости, однако частицей этого дара обладают многие люди. Но вместе с тем обучение "языку танца" (танцевальной лексике) не противоречит развитию импровизационных способностей и, наоборот, обогащает их качество. Импровизация состоит как бы из двух частей: первая - материальная, это как раз знание танцевальной лексики, вторая - то, что составляет внутреннюю культуру и творческое воображение, т.е. знание литературы, музыки, живописи, скульптуры, прикладного искусства и т.д. Косвенное влияние на внутреннюю культуру и творческое воображение студента хореографической специализации смежных видов искусства очень ценно в процессе обучения в институте искусств и культуры. Взаимодействие этих двух частей способствует повышению качества танцевальной импровизации. При создании учебных заданий на танцевальную импровизацию необходимо опираться на хореографическую подготовку, на тематику импровизации и музыкальный материал, способный вызвать в студентах положительный эмоциональный отклик. Как показали занятия, "творческая установка" стимулирует воображение и фантазию студентов, заставляет их мыслить категориями искусства, что сразу непосредственно сказывается на качестве импровизации. Своего рода установкой является раскрытие студентами способа импровизационного действия, который резко отличается от способа "подражания", наиболее распространённого метода разучивания и "обыгрывания" движений. Как правило, студенты младших курсов, исполняя движения у станка, не задумываются о способах их сочинения педагогом, психологически эта область целиком и полностью переключается на педагога. Чтобы побудить их исполнить

простую импровизацию на тему упражнения у станка, необходимо раскрыть им способ сочинения комбинации, рассказать о квадратности построения движений, завершённости и незавершённости их, показать возможность использования различных направлений, сочетаний разных движений в одной комбинации, а затем попросить исполнить свою комбинацию на определённый музыкальный материал. Студент должен всецело отдаваться музыке, подчиниться возникающему у него чувству и не думать о том, как и сколько ему сделать тех или иных движений. В этом многое будет зависеть от педагога. Как он сумеет воспитать музыкальный вкус, научит чувствовать музыку, слышать каждую интонацию, как даст представление о сценическом образе, как разовьёт фантазию и приучит думать, т.е. как он заведёт в каждом студенте внутренний "душевный мотор". Система К.С. Станиславского как нельзя более соответствует решению задач повышения творческого потенциала личности студента через импровизационное творчество. В своей книге "Работа с актёром" К.С. Станиславский говорит о последовательности работы над образом. Так, например, прежде чем приступить к разучиванию пьесы, артисты должны пройти через подготовительный период, помогающий ему, актёру, обрести необходимую физическую, психологическую и интеллектуальную свободу в сценическом поведении. Поскольку танцевальная импровизация является физической - непосредственной реакцией исполнителя на содержание и форму музыкального произведения, - отнесём изначальный период работы над импровизацией к первому этапу, аналогичному по своему характеру, методу "физических действий" К.С. Станиславского.

На первом этапе проигрывается музыкальное произведение, а затем исполняется импровизация, которая на данном этапе является как бы стартовой площадкой, трамплином для дальнейшей работы над художественным качеством импровизации. На этом подготовительном этапе резко заметна разница в исполнении импровизации у разных студентов. Одни из них быстро реагируют на музыку, интуитивно набирают различные движения, другие не решаются начать. Причина здесь в разной степени одарённости студентов, раскованности, фантазии. Но тем не менее этот важный момент физического действия под музыку, вне зависимости от качества исполнения, должен быть пройден всеми, он-то и является пробой творческих сил каждого студента. Второй этап можно охарактеризовать как поиск средств формирования духовно-интеллектуальной сферы студентов, овладения ими методом ассоциативно-образного художественного мышления. Этот этап представляет собой наиболее трудоёмкий вид работы, требующий и от педагога, и от студента, интенсивного творческого труда. Здесь главная задача - обогащение внутреннего мира исполнителя с помощью аннотаций к музыке. Для того чтобы импровизация получилась более выразительной и содержательной, необходимо раскрыть содержание и форму музыкального произведения, раскрыть сценарную драматургию образа, используя при этом образные сравнения, аналогии, а иногда и показывая студентам приёмы выразительности движений. Большую помощь здесь может оказать использование поэзии и прозы, показа произведений изобразительного искусства, близких по содержанию музыке и теме импровизации. Для импровизации следует отбирать такие темы, которые сами по себе, по своей значимости способны волновать фантазию студентов. И поэтому естественно, что многокомпетентность танцевально-импровизационного образа и является материалом качества импровизации, как, впрочем, качества любого танцевального образа. Развивая и воспитывая у своих студентов творческие способности с помощью импровизации, преподавателю самому необходимо научиться художественно мыслить, чтобы выбрать из произведений литературы и искусства в качестве воздействующего материала наиболее выразительные образные сравнения. Чтобы импровизация постепенно становилась более насыщенной, необходимо использовать принцип создания "ориентиров". Студент должен знать, к чему стремиться в своей импровизационной деятельности. Импровизация упражнений развивает такие качества, как способность к быстрому слуховому анализу, внимательность, сообразительность, быстрота реакции, самостоятельность мышления. Логичность, способность к самоконтролю. Специфика импровизации как активнейшего вида творчества заключается в том, что студент, передавая в танце своё индивидуальное отношение к музыкальному образу, никого не повторяет, а создаёт совершенно новый продукт творчества. Рекомендовать методику занятий импровизацией можно лишь частично, условно предложить то или иное упражнение, тот или иной музыкальный материал - здесь каждый педагог должен проявить инициативу, фантазию, изобретательность, чтобы втянуть всех в импровизационную деятельность, так как это является первой пробой творческих сил каждого студента. Ведь без творческого подхода к делу, как уже говорилось ранее, не получится первоклассного специалиста.

Литература

1. А.Вербицкая « Основы сценического движения», Москва, 1983г.
2. Л.Шахматова «Сценические этюды», Учебное пособие, Москва, 1966г.
3. Т.Васильева « Секрет танца», Москва, 1977г.

ӘОЖ 5.31.31

5-6 ЖАС АРАЛЫҒЫНДАҒЫ БАЛАЛАРДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ МОДЕЛІ

Байденов Ж.М

4 орта мектеп, Талдықорған

Білім беру және ғылым саласына елеулі өзгерістер енгізіліп жатқан қазіргі кезеңде мектепке дейінгі ұйымдарда баланың жеке басын дамыту, жас ұрпаққа білім беру мен тәрбиелеуді жаңа сапалық деңгейге көтеру міндеті бүгінгі күннің кезек күтірмейтін көкейкесті мәселесі. Мектепке дейінгі тәрбие мен білім беру үздіксіз білім беру жүйесінің алғашқы сатысы ретінде өзгермелі өмірге табысты бейімделуге қабілетті жас ұрпақты қалыптастыру мен дамытуға жағдай жасайды. Балалардың ерте жас кезеңінен бастап денсаулығын сақтауға, тамақтануға, қауіпсіз ортасына, психологиялық-әлеуметтік және танымдық дамуына деген қажеттіліктері назардан тыс қалмай, бірін-бірі толықтырып, өзара байланыста және асқан үйлесімділікпен қанағаттандырылуы қажет. Қазіргі мәліметтері бойынша, бұл бала өміріндегі шешуші кезең және оның болашақтағы психологиялық дамуына негіз болады. Бұл жас кезеңінде балада үш негізгі өмірлік дағдылары: *тік жүруі, тілдік қарым-қатынас жасауы және заттық әрекеттері* қалыптасатын айырықша маңыздылығымен түсіндіріледі. Ең бастысы бұл жаста баланың болашақтағы мінез-құлқы, зияткерлік және тұлғалық дамуына ықпал ететін біліктерді, соның ішінде түсінуі және адамдармен қарым-қатынас жасауда тілді қолдану қабілеттерін игереді.

Біздің зерттеуімізде алға қойған мақсаттардың бірі-5-6 жас аралығындағы балалардың әлеуметтік құзыреттілігін қалыптастыру моделін барысында педагогикалық әдебиеттер мен ғылыми зерттеулерді зерделеу негізінде «моделі» ұғымының мәнін сипаттаудан бастауды жөн көрдік.

Модель – физикалық конструкциялардың, таңбалы формалар мен формулалардың зерттелетін нысанға (немесе құбылысқа) ұқсас схема түріндегі жасанды нысаны. Осы нысанның элементтері арасындағы өзара байланысы мен қатынасын, қасиетін біршама қарапайым және күрделі түрдегі құрылымын бейнелеп көрсетеді және жаңғыртады. Осыған орай маңызды әдіснамалық ереже бар. Ғалым Ш.Т. Таубаеваның «Педагогика әдіснамасы» атты зерттеу еңбегінде педагогика саласындағы модельдеу мәселесіне кеңірек тоқталған. Ол «модель» түсінігінің, латынның «modules» сөзінен туындағандығына, ол «өлшем», «бейне» деген түсінікті білдіретіндігіне тоқталып, модельдеу – математикалық таңбалау формуласы, физикалық конструкциялар, құрастырулар түсінігі ғылым саласындағы әртүрлі мағынада пайдаланылатындығын атап өтеді. {1} Бұл нақты мағынада «модельдеу» объектінің арнайы жасалған пішінінің, нақты нысанының сипаттамасын өңдеу жасауы деген қорытынды жасауға негіз болады. Логикалық түсіндірме сөздікте «модельдеу» нысанын қолдан құрастырылған нұсқасы, қисындық «Модель» сөзі француз тілінен «үлгі» деген мағынаны білдіреді. Педагогикадағы модельдеу – педагогикалық материалдардың, құбылыстардың, үрдістердің модельдерін, көшірмесін құрастыру. Зерттелетін педагогикалық жүйелерді схемалық бейнелеу үшін қолданылады. *В.А.Штоффтың* модельге берген түсінігінің, модельдеуге деген ұстанымының педагогикалық зерттеулерде мәні зор. Автордың айтуынша модель-зерттеу нысаны бейнелеп, шығаратын және сол нысанның орнын басып, жаңа ақпарат бере білетін, ойда бейнеленіп немесе материалды түрде іске асатын жүйесі болып табылады-деген. {2} Біздің жағдайымызда, 5-6 жас аралығындағы балалардың әлеуметтік құзыреттілігін қалыптастыру мақсатын модельдеу, баланың әлеуметтеуіне, құзыреттігін жоғары деңгей артыру. Баланың

әлеуметтік құзыреттілігін қалыптастыру үшін ата-ана мен тәрбиешілер арасындағы тығыз қарым-қатынас ортану қажет.

Қазіргі заманда модель ұғымын материалдық немесе тұжырымдамалық жүйе ретінде түсіндіреді:

- қандай да бір формада түпнұсқаның маңызды қасиеттері мен қарым-қатынасын бейнелеп,көрсетті;
- нақты берілген мағынада оның орнын басады;
- түпнұсқасы туралы жаңа ақпарат ұсынады.

Осы орайда алдымен модельдің мақсатын 5-6 жас аралығындағы балалардың әлеуметтік құзыреттілігін қалыптастыру деп белгіледік.

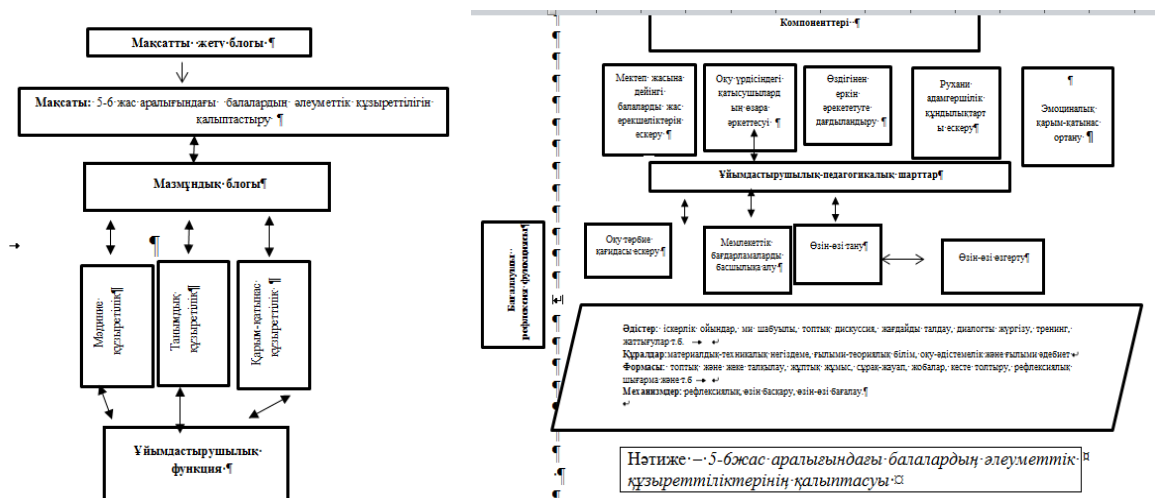
Одан төмендегі міндеттер туындайды:

- 5-6 жас аралығындағы балалардың әлеуметтік құзыреттілігін қалыптастыру үшін қарым-қатынас ортасын құру;
- 5-6 жас аралығындағы әлеуметтік құзыреттілігін қалыптастыруда арналған жаттығулар ойындар әзірлеу;
- 5-6 жас аралығындағы балалардың ата-аналары және тәрбиешілеріне әлеуметтік құзыреттілігі туралы білімдерін қалыптастыру;
- 5-6 жас аралығындағы әлеуметтік құзыреттілігін қалыптастыру шарттарын дәйектеу.

Біздің жағдайымызда 5-6 жас аралығындағы балалардың әлеуметтік құзыреттілігін қалыптастырудың моделі – бұл қарым-қатынасқа түсе алатын немесе тұлғалық – әлеуметтенген жеке тұлға болып қалыптасқан.Осы айтылғандарды негізге ала отырып, біз педагогикада модельдеу мынандай жағдайларда қолданылатынын байқадық;

- а)педагогикалық міндеттерді және педагогикалық жағдаяттарды модельдеу;
- б)оқыту,тәрбие және үйренушілерді дамыту үдерісін модельдеу;
- в)ата-ана тәрбиешілер арасында тығыз қарым-қатынас нығайтуын модельдеу;

Онда 5-6 жас аралығындағы балалардың әлеуметтік құзыреттілігін қалыптастырудың мақсаты, міндеттері, білім мазмұны, әдістері, мен ұстанымдары,осыларды жүзеге асырудың нысаны оқу үдерісі,ондағы жүйесі,келтірілдіОсыған орай модельдеу 5-6 жас аралығындағы балалардың әлеуметтік құзыреттілігінің ұғымдар,түсініктер,қағидалар,оны қалыптастыруға ықпал ететін факторлар т.б берілді. Біздің ойымызша аталғандарды ескеру арқылы 5-6 жас аралығындағы балалардың әлеуметтік құзыреттілігін жоғары деңгейде қалыптастыруға мүмкіндік болады. Төмендегі суретте біз 5-6 жас аралығындағы балалардың әлеуметтік құзыреттілігінің қалыптастыруының теориялық құрылымдық моделін ұсынамыз.(1-сурет.)

Сурет 1. 5-6 аралығындағы балалардың әлеуметтік қалыптастыруының теориялық құрылымдық моделі

Ұсынылып отырған модель: 5-6 жас аралығындағы балалардың әлеуметтік құзыреттілігінің қалыптасуының әдіснамалық негіздері айқындалған, мәдени ,танымдық, қарым-қатынас компоненттерден тұратын, өлшемдері мен көрсеткіштері,қалыптасу деңгейлері анықталған, әдістемелік жолдары негізделген күрделі құрылым. Енді осы модельдің ішкі жүйе

элементтеріне сипаттама береміз. Философиялық тұрғыдан әдіснама таным және объективтілік шынайылықты өзгерту үдерісінің мен жолдары жөніндегі ғылым. Философиялық энциклопедиялық сөздікте әдіснама (грек сөзінен *methodos* – зерттеу жолы, таным, ілім, білім; *logos* – сөз, түсінік) қағидалар жүйесі және тәжірибелік теориялық іс-әрекетті ұйымдастыру және құру тәсілдері, ғылыми таным әдістері туралы оқу; қандай да бір ғылымда қолданатын әдістердің жиындығы дегенді білдіреді делінген. {3} Ұсынылып отырған 5-6 жас аралығындағы балалардың әлеуметтік құзыреттілігін қалыптастырудың теориялық моделі: *танымдық құзыреттілік, қарым-қатынас құзыреттілік, тұлғалық құзыреттілік*, көрсеткіштерден тұрады. Бұдан әрі солардың сипаттамасына көшеміз.

Танымдық құзыреттілік – ерекше психологиялық феномен, оның негізінде танымдық процестер қалыптасады, дамиды, жетіледі, әрі психикалық күй өзгереді. Психологияның зерттеу пәні мен нысанына сай: психикалық, яғни танымдық, эмоциялық сезімдік, ерік-жігер процестерінің дамуынан, психикалық қасиеттері мен сапаларының, психикалық күйі-кейпінің, жағдайының және жаңа психикалық жасалымның қалыптасуынан құралады. Балалардың қоршаған әлемнің тұтас бейнесін, адам мен табиғат әлемі арасындағы өзара байланысты қалыптастырып, қоршаған әлемге деген қызығушылығын арттырып, зерттеу кезінде баланың танымдық-тілдік құзыреттілігін қалыптастырып, дамытады. {4} Бала күнделікті серуен кезіндегі немесе бөлме ішіндегі өсімдіктерді, жәндіктерді және т.б. Құбылыстарды бақылау, зерттеу, күту арқылы табиғатпен тығыз байланыста болады, таным үдерісі кезінде түсініксіз сұрақтар туындайды: «қалай?», «неге?», «неліктен?» т.б. Осы сұрақтарды қызметіне қарай шартты түрде екіге бөлуге болады: Ойлауды білдіретін: «қалай?», «неге?», «неліктен?» т.б. нұсқалары Жадыны дамытар: «не?», «қандай?», «қашан?», «қанша?», «қайда?» Балаға сұрақ қою барысында баланың есіне, ойлау қабілетін, танымын дамытуға арналғанын қадағалаған жөн. Мысалы: «Бұл қашан болды?» - дегенде, оқиғаның есте қалған уақытымен жауап береді, ал «Бұл неліктен болды?» - деген сұраққа ойлануды талап етеді. Мұнда, «Ал сен, қалай ойлайсың?» деген сауал арқылы баланың ойын ары қарай жалғастыруға болады, яғни ақыл-ойдың, танымдық-тілдің дамуына жол ашады. *Қарым-қатынас құзыреттілік* – (лат. *competere* – «қол жеткізу», «сәйкес келу» сөзінен шыққан) – балалар және қоғам үшін күнделікті оқуда, қатысымдық міндеттердің тіл арқылы шеше білу қабілеттілігі; қатысымдық мақсатты іске асыруда баланың тіл және сөз құралдарын пайдалана алуы. Егер бала сол тілде сөйлеушілермен тікелей немесе аралық қарым-қатынас барысында сол тілдің нормалары мен мәдени дәстүріне сәйкес өзара түсінісе алса, коммуникативтік құзыреттілікті меңгергені болып саналады. *Ғалым Д.Хаймз «коммуникативті құзыреттілік» ұғымын келесідей құзыреттіліктермен біріктіреді:*

- лингвистикалық (дұрыс тілдік қатынастың болуы);
- әлеуметтік-лингвистикалық (диалектикалық сөздер ережесі);
- дискурсивті (айтылатын ойдың дұрыс құрабылу ережесі);
- стратегиялық (серіктесімен қарым-қатынасты сақтау ережесі).

Тұлғалық құзыреттілік - теориялық білімі мен практикалық тәжірибесін белгілі бір міндеттерді орындауға даярлығы мен қабілеті. Ол жансыз жаттанды білім түрінде емес жеке тұлғаның танымға, ойлауға қатысын және әрекетке, белгілі мәселелерді ұсынып, шешім жасауға, оның барысы мен нәтижелерін талдауға, ұдайы түрде ұтымды түзетулер енгізіп отыруға деген икемділігінің белсенділігінен көрінеді. Өзін-өзі тану, жетілдіру тәуелсіз іс-қимылдардың ауқымы – өзін-өзі ұстаудан және өз денсаулығына деген саналы қарым-қатынастан жеке қасиеттерді қалыптастыруға, өзін-өзі тәртіпке, ережелерге бағынуға қабілеті. Тұлғаның өзін-өзі жүзеге асыруын қолдайтын әр педагогикалық істің мазмұнына апаратын бетбұрыс. Жалпы айтқанда әрбір міндет (өндірістік-экономикалық, әлеуметтік-мәдени, білім беру) оны шешудің әдіснамасы ретінде тұлғалық бағытты қолданған жағдайда ғана, адам жасаушы болады. Жеке құзыреттілік - өзін-өзі дамыту әдістерін меңгеруге және өздігінен өзін-өзі анықтау әдістерін дамытуға әкеп соқтыратын мәселелерді шешуге, өзіндік қызмет әдістерін меңгеруге бағытталған құзыреттілік; сондай-ақ жеке тұлға ретінде өзін-өзі тану, тәуелсіз таңдау жасау және осы таңдау үшін жауапкершілікті қабылдау мүмкіндігі. Өзін-өзі тану және өзін-өзі дамытуға әкелетін тәуелсіз іс-қимылдардың ауқымы - өзін-өзі ұстаудан және өз денсаулығына деген саналы қарым-қатынастан жеке қасиеттерді дамытуға, өзін-өзі тәртіптеуге, ережелерге бағынуға қабілеттілігіне байланысты. Біз ұсынған модельді іске асырудың негізі М.Монтессоридің педагогикалық технологиясының құралдары мен принциптерін қолдану:

- арнайы дайындалған пәндік-кеңістіктік ортаға балалардың еркін, тәуелсіз және бірлескен қызметін ұйымдастыру;
- оқу үрдісінің барлық субъектілерінің пәндік-позициялық ұстанымдарын қалыптастыру.

Бұдан басқа, балаларды әртүрлі деңгейде өзара әрекеттесуге, әлеуметтік дағдыларды қалыптастыруға мүмкіндік беретін: мәселелік жағдайларды құру, жобалық әдіс, рефлексиялық

әдіс, бірлескен шығармашылық жұмыс, өзара оқыту әдісі сияқты интерактивті және рефлексиялық оқу үрдісін ұйымдастыру әдістері пайдаланылды. Әлеуметтік құзыреттілікті дамыту балалардың барлық қызметінде жүзеге асырылды. бала МДҰ-да болған барлық уақыт ішінде педагогикалық үдерісті ұйымдастырудың әр түрлі нысандары арқылы: (дербес, топтық, кіші және жеке) жүзеге асырылады. Диагностикалық блокта бастапқы құзыреттердің даму динамикасын және оның нәтижесін - әлеуметтік құзыреттілікті қалыптастыру деңгейін қадағалауға мүмкіндік беретін диагностикалық құралдар ұсынылған. Анықталған көрсеткіштер негізінде 5-6 жас аралығындағы балалардың әлеуметтік құзыреттілігін қалыптастыру деңгейі анықталды.

Жоғары деңгейі 5-6 жас аралығындағы балалардың әлеуметтік құзыреттіліктерді меңгеруге қызығушылығы тұрақты; әлеуметтік құзыреттіліктердің мәнін ұғып, машықтануға ынтасы жоғары балалардың әлеуметтік құзыреттіліктерінің теориялық әдіснамалық, әдістемелік негіздері меңгерген, жалпы мәдени, танымдық, қарым-қатынас біліктері қалыптасқан, әр бір адам мен қиындықсыз қарым-қатынасқа түсе алады, өз ойын көпшіліктің алдында айта алады.

Орташа деңгейі 5-6 жас аралығындағы балалардың -әлеуметтік құзыреттілікке деген жағымды көзқараста, олар жайындағы теориялық білімдерін хабардар, мәдениаралық қарым-қатынас біліктері біршама қалыптасқан, 5-6 жас аралығындағы балалардың оқытудың әдіс-тәсілдерін, технологияларын қолдануға, шығармашылықпен жұмыс істеуге қабілеті бар, бірақ тұрақты қолдануға машықтанбаған.

Төменгі деңгейі әлеуметтік құзыреттілік жайлы білімдері, қызығушылықтары бар, бірақ тұрақты емес, құзыретті бала болудың қажеттілігін сезінеді, танымдық, мәдениаралық қарым-қатынас біліктері болғанымен, оны іс жүзінде қолнауы нашар, көмек қажет етеді, балалармен тығыз қарым-қатынас орната және өзің ойын жетік айта алмайды. 5-6 жас аралығындағы балалардың әлеуметтік құзыреттілігін қалыптастыру мәселелеріне байланысты теориялық және тәжірибелік материалдарды зерттеу және өз ізденістеріміз бен тәжірибеміздегі жинақтай келе, балалардың әлеуметтік-құзыреттілігін қалыптастыруды құрылымдық-функционалдық модель негізінде жүзеге асыруды ұсынамыз. Осылайша, біз өзара байланысқан құрылымдық блоктардан тұратын және балалардың әлеуметтік қасиеттерін дамытудың мақсатты үдерісіне нақты көзқарас беретін құрылымдық-функционалдық модель негізінде ұсып отырмыз.

Әдебиет

1. А.Ж.Салиева, З.М.Иманбаева, Г.Б.Кульджанова Балаларды ерте жастан дамытуға арналған тәрбиелік оқыту процесін ұйымдастыру бойынша әдістемелік құрал // Астана 2015 4-5
2. Ә. Меңжанова «Мектепке дейінгі педагогика» кітабы Алматы Рауан //1992 113-114бет
3. О.Ф. Борисова «Формирование социальной компетентности детей дошкольного возраста» диссертация Челябинск, 2009 стр 29-33
4. Қ.Жарықбаев, О.Санғылбаев Психология Қазақ энциклопедия сөздік //Алматы 2011 297-299 бет

UDC: 338.439.222:342.542.5:347.726 (045)

COOPERATION AS A METHOD OF INCREASING THE EFFICIENCY OF FUNCTIONING OF PEASANT (FARM) FARMS

Bakkozhaev A.

2-year undergraduate specialty 6M0600 Economics

In the early 90s, changes in the structure of the economy began to take place in Kazakhstan, including new forms of management, such as, for example, peasant (farmer) farms.

Peasant (farmer) farms have become a new high-quality sector of the agricultural economy. Their main goal was to provide the country's food markets with quality food.

The presence and development of peasant (farmer) farms in the country contributes to the development of competition between agricultural producers, and, of course, ensures the quality of products [1].

The development of agriculture plays a leading role in the agrarian policy of the Akmola region. At present, in Akmola region, 4261 peasant (farmer) farms are registered (with the number of employees 7.5 thousand people), of which 4002 farms (85% of the total) are active. 2590 are engaged in crop production (61.3% of the total).

Over the past five years, there has been a tendency towards an increase in farms engaged in raising livestock and poultry. So, if in 2010 the number of livestock farmers was 281 farms (5% of the total), in 2017 it reached 896 farms (21.2%).

Consider the main factors affecting the effectiveness of the peasant (farm) economy. Accounting and application of such factors will help farmers to overcome economic difficulties, and will determine priority areas for development. But at the same time, it must be taken into account that all these factors act only in complex use.

In table 1 we tried to systematize the factors affecting the efficiency of peasant (farm) households.

Table 1.
Factors of the effectiveness of peasant (farmer) farms [2]

Factors of efficiency of peasant (farmer) farms	Signs
Economic	- micro level; -macro level.
Market	profit planning, the study of the behavior of producers and intermediaries in an environment of market competition
Managerial	organization of labor and management, planning, accounting, analysis and control, communication, information
Personal	high-quality performance of individual managerial functions, the style and working methods of the head of the peasant farm, its character, etc.
Information	use in the management of information technology

This systematization of factors can allow us to determine the exact direction of the development of farms with a view to their effective development.

Peasant (farmer) farms may face a number of problems characteristic of this legal form of management.

Let us dwell on some problems in more detail. The vast majority of small private farms are not able to equip their farmsteads with appropriate technical equipment, which negatively affects the quality of their products. The state does not have the ability to fully monitor all households at once. This leads to small commodity production, while the tribal direction in livestock farming is particularly affected. Along with this, a problem arises with the reproduction of animals [3].

Also, the main factors that hinder the development of peasant (farmer) farms include the low level of technology, outdated equipment. But a very important problem is the shortage of labor resources in the countryside. Young qualified personnel consider rural working conditions unattractive, therefore, sometimes even the children of the owners of these households do not return to peasant (farmer) households [4].

In February 2015, the Akmola Regional Maslikhat approved the “Comprehensive Program for the Development of the Food Belt around the City of Astana for 2015-2018,” which sets the task of increasing the production of agricultural products and processed products in the food belt around the city of Astana [5].

Meat and meat products are integral elements of the country's strategic food security structure. In the peasant (farm) enterprises of Akmola region, 39.4% of all meat production is poultry, 28.1% is cattle meat production, horse meat production is 13%, pork is 11.8%, the remaining 7.3% is sheep meat (Figure 1).

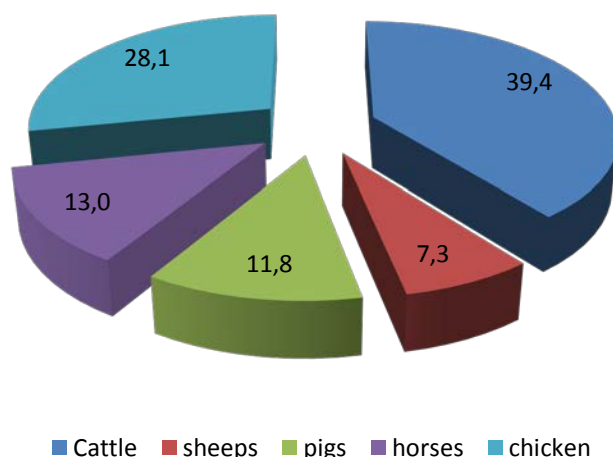

Figure 1. The structure of meat production in peasant (farmer) farms of the Akmola region as of January 1, 2019, %

Table 2.

Production of livestock products in peasant (farmer) farms of the Akmola region for 2016-2018.

Types of products	2016	2017	2018	Growth rate, %	
				2017 to 2016	2018 to 2017
Production of meat of all types of livestock and poultry in slaughter weight, tons	3782.9	4265.2	4268.3	112.8	100.1
Milk, tons	17205	18858	19277	109.6	102.2
Eggs, thousand pieces	77.5	78.7	86.4	101.5	109.8

According to table 2, we can observe a stable growth in livestock production in the peasant farms. So, the increase in meat production of all types of livestock and poultry in 2017 compared to 2016 occurred by 12.8%; milk production increased by 9.6%. An increase in egg production is also observed.

Farm enterprises are characterized by the use of primitive technologies for keeping and feeding animals, outdated production and processing technologies, and a low level of mechanization and automation; poor feed base, lack of complete feed; non-compliance of the content of farm animals with hygiene and veterinary and sanitary requirements; non-compliance of cattle cemeteries and slaughterhouses with standards; insemination of cows is problematic. As a result, low productivity of livestock and poultry [6].

After analyzing these problems, we come to the conclusion that at present, qualitative changes in the work of peasant (farmer) farms are necessary.

Today, there are factors that adversely affect the interest of rural residents to unite or form peasant (farm) enterprises. Among them, the most significant are the low soil fertility of the allotted land for the organization of peasant farms, difficulties in obtaining state support, the mismatch of purchase prices with market prices and much more [7].

In this regard, we see the cooperation of peasant (farmer) farms as a prerequisite for increasing the efficiency of their activities. An important condition here is to strengthen their material and technical base, because every household needs financial resources, especially at the initial stage of

development. But even the peasant (farmer) economy that has taken place does not always have the necessary amount of money for effective functioning due to the fact that the volume of production and the size of the economy are small.

Cooperation is an association of farms in order to use the benefits of concentration and specialization to maximize profits. Effective development of the economy is based on the interaction of resources of commodity producers on the principles of cooperation [8, p. 78].

The union of peasant (farmer) farms into cooperatives will allow them to avoid the participation of intermediaries in the process of selling their products, and will also help protect their interests from monopolists in this area. Cooperatives respond quickly to changes in demand for products, can effectively use the features of local production conditions, etc.

As world practice shows, farming is one of the most common industries, where producers have 60-70% of the retail price. Farming is based on family relationships, when the farm works from generation to generation. This distinguishes this type of management from others.

In addition, cooperation leads to a synergistic effect for the peasant (farmer) households themselves. This effect is manifested in an increase in output, while the cost of resources does not change, but rather, they are reduced, and the quality of the products is improved. In addition, the unification of peasant (farmer) households into cooperatives can solve environmental problems. So, for example, farms engaged in crop production can use livestock waste (manure) as fertilizers, and vice versa.

Thus, the cooperation of peasant (farmer) farms is necessary for their further accelerated and stable development in order to mobilize intersectoral reserves for increasing efficiency.

Literature

1. Gumerov R. Ten years of agrarian reform: where did they come and what to do? // Russian Economic Journal. - 2000. - No. 9. - S. 39.
2. Khezhev A. M. Increasing the efficiency of the functioning and development of peasant (farmer) farms in conditions of resource constraints: on the materials of the Kabardino-Balkarian Republic: a dissertation for the degree of candidate of economic sciences. Nalchik, 2010.206 s.
3. Akhmetova K.N. Problems of livestock development in Kazakhstan and their solutions // Theoretical scientific and practical journal "Problems of the agricultural market". - 2013. - No. 3. - S. 45-48.
4. Semin A.N. Efficiency of agricultural production is the central link of the state's productive security: problems and solutions // Economics of agricultural and processing enterprises. 2010. No1. S. 22-24.
5. Okutaeva S.T. Development of innovations as the basis of competitiveness of Kazakhstan's economy // Mater. IX international scientific-practical conf. "Ask the keys to modern science 2013". - Sofia, 2013. -- T. 9. - S. 79-80.
6. Kenzhebolatova M.Sh., Okutaeva S.T. Kazakhstan Respublasy mal sharuashylyy salasy zhadayyna taldau // Theoretical and scientific-practical journal "Problems of the agricultural market." - 2014. - No. 1. - S. 117-121.
7. Gorelova, N. S. Cooperation as a form of economic activity / N. S. Gorelova // Problems of the modern economy: international materials. scientific conf. (Chelyabinsk, December 2011). - Chelyabinsk: Two Komsomol members, 2011. - S. 33-36.
8. Korbut L. V. The mechanism of increasing the efficiency of the functioning of peasant (farmer) farms: abstract. dis. can ek. Sciences 08.00.05 / Larisa Vladimirovna Korbut - Minsk, 2011.31 p.

УДК 616.12-008.1

ФОРМИРОВАНИЕ СОВРЕМЕННЫХ ПРЕДСТАВЛЕНИЙ О ДИАГНОСТИКИ ПЕРИПАРТАЛЬНОЙКАРДИОМИОПАТИИ

Бауржан М.Б., Абзалиев К.Б.

АО «КазМУНО» и АО «НИИ К и ВБ», Алматы

Актуальность: Перипартальнаякардиомиопатия (ППКМ) или синдром Медоуза, представляет собой идиопатическую кардиомиопатию, которая возникает вовремя или в течении 6 месяцев после беременности, и определяется как сердечная недостаточность с фракцией систолического выброса левого желудочка менее 45%[1].ППКМ редкое патологическое состояние, частотой случаев в среднем 1 на 2289 рожениц [2]. В США, где наиболее пристально изучают это заболевание в последнее десятилетие, частота ППКМсоставляет 1 случай на 3000-4000 родов, что соответствует ежегодному появлению 1000-1300 женщин больных ППКМ. [3]В 2015 году была проведена работа по анализу заболеваемости перипартальнойкардиомиопатией в Южно-Казахстанской области Республики Казахстан, согласно которой заболеваемость ППКМ в ЮКО ежегодно увеличивается и 78% заболеваемости приходится на женщин молодого, репродуктивного возраста [6].Патофизиологический механизмППКМ до сих пор остается неясным, однако ППКМ чаще диагностируется в возрасте старше 30 лет, у женщин с ожирением, преимущественно с многоплодной беременностью и длительным токсикозом длительностью более 4 недель.[4]

В 2010 г. рабочей группой по изучению ПКМП при Ассоциации сердечной недостаточности Европейского общества кардиологов, было предложено четыре диагностических критерия ППКМ [5]:

- Развитие сердечной недостаточности в соответствующие сроки (конец беременности и первые месяцы после родов);
- Эхокардиографические признаки систолической дисфункции левого желудочка (фракция выброса менее 45%)и расширение желудочка ($> 27 \text{ мм/м}^2$);
- Отсутствие других причин сердечной недостаточности;
- Отсутствие болезней сердца в анамнезе

Несмотря на различные рекомендации, выявление ППКМ затруднено, так как в поздних сроках беременности многие здоровые женщины жалуются на утомляемость, отеки и одышку, т.е. отмечают признаки сердечной недостаточности.

Целью данной работы является формирование современных представлений о диагностике ППКМ.

Методы исследования: анализ и обобщение данных современной научной литературы.

Для достижения поставленной цели был выполнен поиск литературы на онлайн-ресурсах PubMed, WebofScience, поисковых системах GoogleScholar, электронных библиотеках eLibrary, CyberLeninka. Глубина поиска составила 10 лет (2009-2019), было найдено 116 источников и 37 было выбрано для анализа. Основные позиции поисковых запросов для поиска литературы представлены следующими ключевыми словами: «перипартальнаякардиомиопатия», «синдром медоуза».

Результаты исследования:

Электрокардиография (ЭКГ)-простой, но эффективный метод определения предикторов неблагоприятного исхода ППКМ. В 2019 г кардиологи Ekizler и др., научно-исследовательской больницы в Турции продемонстрировали прогностическое значение положительной зубца Т в отведении aVR (TaVR) на ЭКГ в качестве нового 100% специфичного маркера для неблагоприятного исхода ППКМ, как стойкая систолическая дисфункция ЛЖ, аритмические события и внезапная смерть.[7] Кроме того определяется постоянная тахикардии и удлинение QT в случае сердечной декомпенсации, и гипертрофия предсердий\желудочек и БЛНПГ в 30% [8]

Эхокардиография (ЭхоКГ)-это ключевое обследование для подтверждения диагностики ППКМ, которое позволяет точно идентифицировать и оценить систолическую дисфункцию левого желудочка и расширение желудочка. Однако изолированная дилатация левого желудочка не является точным диагностическим критерием, так как сердце беременной женщины имеет некоторую физиологическую дилатацию в ответ на стресс во время беременности. В то же время, у больных ППКМ при ЭхоКГ нередко выявляется увеличение всех камер сердца, выраженное снижение систолической функции ЛЖ и относительная

недостаточность атриовентрикулярных клапанов. Кроме того, иногда визуализируются пристеночные интракардиальные тромбы инезначительный либо умеренный перикардиальный выпот [9].

Магнитно-резонансная томография (МРТ) более точный портрет сердца в сравнении эхокардиографическим исследованием. МРТ сердца – может быть полезно для дифференциального диагноза, наблюдения и прогностической оценки пациентов. Этот метод не противопоказан при беременности и лактации, так не обладает тератогенным эффектом независимо от срока беременности, а низкий уровень прохождения в грудном молоке не оказывает влияния на ребенка. Качество изображений и контрасты между кровью и стенками позволяют точно оценить функцию левого желудочка, а также объемы. Кроме того, чувствительность МРТ в два раза выше, чем у ультразвука для выявления тромбов при ППКМ. [9].

Обсуждение: Таким образом, когда при ППКМ отмечается снижение систолической функции левого желудочка, что выражается резким снижением фракции изгнания и повышением индикаторов сердечной недостаточности мы можем использовать ЭКГ, ЭхоКГ и МРТ-сердце. На сегодняшний день актуальна проблема разработки специфических биомаркеров ППКМоснованный на генетическом анализе, а также разработка алгоритма диагностики и стратегии лечения, а также ведения пациентов с ППКМ в зависимости от тяжести заболевания.

Литература

1. Bauersachs J, König T, Meer P, Petrie MC, Hilfiker-Kleiner D, Mbakwem A, Hamdan R, Jackson AM, Forsyth P, Boer RA, Mueller C, Lyon AR, Lund LH, Piepoli MF, Heymans S, Chioncel O, Anker SD, Ponikowski P, Seferovic PM, Johnson MR, Mebazaa A, Sliwa K. Pathophysiology, diagnosis and management of peripartum cardiomyopathy: a position statement from the Heart Failure Association of the European Society of Cardiology Study Group on peripartum cardiomyopathy. *Eur J Heart Fail* 2019;21:827.
2. Перипортальнаякардиомиопатия. Республиканский центр развития здравоохранения МЗ РК. Версия: Клинические протоколы МЗ РК –2014. diseases.medelement.com/disease/13919
3. Карен Слива, Марк К. Петри, Буркерт Писке, Луиджи Тавацци и др. Современные представления об этиологии, диагностике и лечении перипартальнойкардиомиопатии: рекомендации рабочей группы по изучению перипартальнойкардиомиопатии при ассоциации сердечной недостаточности Европейского кардиологического общества. Рекомендации. Серцеванедостатність. №3.2010. С.72-83.
4. Cardiomyopathie du péripartum Peripartum cardiomyopathy Frédéric Mouquet, Nadia Bouabdallaoui *La PresseMédicale* Volume 44, Issues 7-8, July-August 2015, Pages 798-804 <https://doi.org/10.1016/j.lpm.2015.05.010>
5. Pyatt J.R. Peripartum cardiomyopathy: current understanding, comprehensivemanagement review and new developments/ J.R. Pyatt, G. Dubey// *Postgrad. Med. J.* – 2010.– Vol. 87. – P. 34-39.
6. ММКенжехановаР. Н.; д.м.н., профессор Айдаргалиева Н.Е. «Анализ заболеваемости перипартальнойкардиомиопатией в южно-казахстанской области Республики Казахстан» International Scientific and Practical Conference “WORLD SCIENCE” ISSN 2413-103№1(1), September 2015
7. Ekizler FA, Cay S, Kafes H, Ozeke O, Ozcan F, Topaloglu S, Temizhan A, Aras D. The prognostic value of positive T wave in lead aVR: a novel marker of adverse cardiac outcomes in peripartum cardiomyopathy. *Ann Noninvasive Electrocardiol* 2019;24:e12631.
8. Honigberg MC, Elkayam U, Rajagopalan N, Modi K, Briller JE, Drazner MH, Wells GL, McNamara DM, Givertz MM, Investigators I. Electrocardiographic findings in peripartum cardiomyopathy. *ClinCardiol* 2019;42:524–529.
9. «Современные представления о перипартальнойкардиомиопатии (часть 2): клиника, диагностика, течение, лечение» Ватутин Н.Т. Тарадин Г.Г. Корниенко С.М. Тараторина А.А. Риджок В.В. *Российский кардиологический журнал* № 1 (117) | 2015 98 стр.

I. ЖАНСҮГІРОВТІҢ «ҚҰЛАГЕР» ПОЭМАСЫНДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК-ҚОҒАМДЫҚ МӘСЕЛЕЛЕР

Бегимжанова И.М.

С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар

Қазақ әдебиетіндегі шоқтығы биік ақындардың бірі де бірегейі – Ілияс Жансүгіров. Ақынның өнер тақырыбында қалам тартқан шығармаларының бірі – «Құлагер» поэмасы. Бұл поэма – Ақан сері Қорамсаұлының өміріне арналады. Құлагер – Ақан сері үшін жан досы, сырласы, мұңдасы, жол серігі еді.

Серінің атын асқақтатқан ең әуелі жомарт табиғат тарту еткен сан қырлы талант болса, екіншісі Ақан есімімен қатар аталатын пырағы – Құлагер еді. Ол астындағы атын бейне бір туған баласындай бөбектейді. Аламан бәйгенің алдын бермей даңқы бүкіл Арқаға тараған Құлагер Сағынайдың асында қастандықпен өлтірілгенін білеміз.

Осы бір қарабет қастандық ақынның жүрегін жаралайды. Құлагердің басын құшақтап: «Құлагер, әкең – тұлпар, шешен – сұңқар...» деп жоқтау айтады.[1] Ақаннан Құлагерді айырған адам баласының қара ниетінің нәтижесі. Бұл жерде іштарлық, көреалмаушылық сияқты қасиеттердің сол заманның да басты жауы болғанына көзіміз жетеді. «Құлагер» поэмасы бір ғана жүйрік тұлпарға арналмаған. Мұнда әділетсіздікке деген Ақан серінің ашуы жатыр.

Құлагердің жүйрік, нағыз сәйгүлік болуы көптің ішіне іштарлық құртын түсіргені белгілі. Сол замандағы әлеуметтік мәселені қозғайтын болсақ таяқтың бір ұшы осыған келіп тиеді. Бұл тек сол заманның ғана емес адамзат баласының тарихында әр кезде басты мәселе болатыны анық.

«...Тірегі көңілімнің бәйтерегім, Бұл жерге қалайша құлап едің?» - деген жолдарды оқып отырғанда, Ақан серінің жанына жара салған күйзелісті басып тығырыққа тірелген ауыр да, азапты сәттердің шыны мен сырына қаныға түсеміз. [2] Адам баласына айтатын жоқтауды Құлагерге айтқызған ғасырдың қаталдығы ма, әлде адамзат атаулының зұлымдығының шексіздігі ме? Менің ойымша, адамдардың пендешілігінен. Егер адам баласы пендешілікке салынбай ақыл мен жүрегіннің үнімен жүрсе, ешқашан ақ жолдан адаспас еді. Бұл жоқтаудан Құлагердің сері өміріндегі орнына ғана емес, ақынның жылқы малына деген ерекше құрметінің куәсі боламыз. Сонымен қатар, поэмадағы сұлу және айқын бейнелер, нәзік лирикалық сезім, ұйқасы сыңғырлаған он бір буынды қара өлеңнің мінсіз-мүлтіксіз үлгілері «Құлагер» поэмасын шын мағынасында поэзияның «сұлу сарайы» және Ілияс Жансүгіровтің шығармашылығының биік шыңы екенін көрсетеді. Сондықтан, тілінің байлығы, тазалығы, мөлдірлігі мен бейнелігі жағынан «Құлагер» – қазақ поэзиясындағы ең үздік поэмалардың бірі.

«Құлагер» поэмасы ақын туралы, оның тағдыры туралы десек те, оның негізгі өзегі – Ақан трагедиясы арқылы әлеуметтік орта және замана лебі, қуанышы мен қайғысы кең көлемде жырланған ірі лиро-эпикалық поэма болып есептеледі. Бұл поэма ақынның өзінің қатыгез заманына мойынсұнбай өткен тәкаппар бейнесін танытады. Ілияс Жансүгіров өзінің шығармашылығында: «Тұсында сері болсын, пері болсын,

Ұнайды өмірімен Ақан маған», – деп кейіпкеріне деген ілтипатын жасырмай, ашық айтқан [3].

Ақан өмірі – өнер адамының, жалпы адамның рухани тазалығының үлгісі, өнердің тіршілік тартысынан жоғары тұрғанының белгісі. Қазақ қиялының ғажайып аты өрен тұлпарға «Құлагердей» ән шығарып, халқына таратқан Ақан – өз кезіндегі әнші-ақындар тобының аса көрнекті өкілі. Әлеуметтік өмірдің өзекті мәселелерін өлеңіне арқау еткен Ақан өрнерімен де, ерлік өмірімен де кейінгі ұрпаққа, туған халқына үлгі болды. «Халық жадында Ақан мен Құлагер есімі егіз ұғым олып мәңгі қалмақ!».

Қорыта келгенде, бұл оқиғаға қанық әрбір адам алты алаштың арқалы азаматы, өз заманында әділетсіздіктің құрбаны болып, рухани дағдарысқа ұшырағанына қапаланамыз. Барлық адамзат баласы пейілін кеңге салып, жүрегін мейірімге толтыратын болса мұндай мәселелер болмас еді. «Қолда бар алтынның қадірі жоқ» – демекші кез келген нәрсенің қадірін білейік.

Әдебиет

1. Жансүгіров І. Алтын қалам. Алматы: «Ан Арыс» баспасы, 2009. – 320 б.
2. Жансүгіров І. Шығармалар (5 том). Алматы: «Көркем әдебиет» баспасы, 1964. – 324 бет.
3. Иманғазин М. Илияс Жансүгіров. – Алматы: «Қазақ университеті», 2004. – 352 б.

ӘОЖ. 159.9

МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫ ГАДЖЕТТЕРДЕН АЛШАҚТАТУДА АСЫҚ ТЕРАПИЯСЫН ПАЙДАЛАНУ

Букешова С.С., Керимбаева Р.К.

М.Х.Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университеті, Тараз

Мектепке дейінгі кезең – баланың тұлға болып қалыптасуындағы маңызды кезең. Айналасындағылардың барлығына қызығушылығы оянып, көкейіне өмірге қатысты түрлі сұрақтар туындай бастайды. Қоғаммен байланысты орнатып, ақыл-ой деңгейі де толыға бастайды. Дәл осы кезеңде балаға берілген білімді жеңіл қабылданады, санасында ұзақ сақталып қалады. 1-6 жас аралығында балалар қоршаған ортадағы заттар мен құбылыстарды тікелей сезімдік қабылдау арқылы меңгереді. Яғни заттарды ұстап көріп, сипап сезіп түйсіктері дами бастайды, кинестикалық қабылдауы қалыптасады. Балалардың сенсорлық даму деңгейін арттыру үшін балабақша бағдарламасында біз қолданатын қағаздарды қиып, желімдеу, моншақтармен бұйымдар жасау сияқты жұмыс түрлері қолданылады. Біз өзіміздің зерттеу жұмысымызда мектеп жасына дейінгі балалардың сенсорлық дамуын арттыруды ұлттық педагогиканың асыл қазынасы ретінде асық ойындарын қолданудың инновациялық жолдарын ұсынамыз.

Баланы дамытудың негізгі құралы – ойын. Ойын арқылы бала әлеммен танысып, қоғамдық тәжірибемен таныс болады. Бүлдіршіннің психикалық ерекшеліктері қалыптасып, ұжымда өзін-өзі сезініп, топтық іс-әрекетте белсенділі байқала бастайды [1].

Қазіргі ХХІ ғасыр – әлемдік техника мен технологияның даму заманы. Осындай қарқынды дамып отырған әлемде «ақылды құрылғылар» – гаджеттер адамның қоғамдағы өміріне тікелей еніп кетті. Тіпті, жылап мазасызданған бала ойымызды бөлмесін деп қолына техника құралдарын (ұялы телефон, планшет т.б.) ұстата саламыз. Әлемдік зерттеулер бойынша 3-5 жастағы балалардың 93%-ы аптасына 28 сағатын теледидар алдында өткізеді. Оның көз жанарына келтіретін зиянын айтпаса да белгілі [2].

«Экран тәрбиесінде» болған балалардың қалыптасуы мен денсаулық дәрежесінде айтарлықтай өзгерістер байқалады. Бүгінгі таңда дүниеге келген балалардың дамуында көптеген ауытқушылықтар жиі кездеседі. Әсіресе, тіл кемістігі, ақыл-ой дамуы ауытқушылығы, аутизм, даун синдромы сияқты кемістіктер бар. Мектеп жасына дейінгі балалардың 25%-ында тіл кемістігі бар. Ал 70-ші жылдары бұл көрсеткіш тек 4%-ды құраған. Мұның негізгі себебі, ғылыми техникалық прогрестің адам өміріне қарыштап енуі. Осы тұрғыда балалардың дамуына әсер ететін зиянды құбылыстар бар. Гаджеттерден бөлінетін инфражарықтар мен ультрасәулелер көз жанарына және ұйқы режимін бұзады. Бір орында тапжылмай отырып, телефонмен ойнаған балалардың бойында артық салмақ, омыртқа қисаюы, сүйектер әлсіздігі, тірек-қимылдарының кеш жетілуі сияқты денсаулықтың нашарлауына әкеледі.

Бүгінгі қоғамның болашағы ретінде балалардың психологиялық денсаулығының мығым болуы маңызды. Сондықтан да, індет болып кеткен гаджеттерді басқа ойыншықтармен алмастыру қажеттігі заман талабының сұранысына айналды. Қазіргі дүкен сөрелерінде балаларға арналған Отандық төл ойыншықтар жоқтың қасы. Дегенмен, ұлттық брендке айналған «Бал-бала» ойыншықтары барлық балалар үшін қолжетімді бағада емес. Сонда қазақ балалары кезінде ойыншықпен ойнамаған ба?

Алайда, әр заман балаларының өз ойыншықтары болғаны анық. Қазақ халқының бабалар мұрасынан қалған асық ойындарының сол кезеңдегі балалардың негізгі ойын құралы болған. Яғни асық қазақ халқының «төл» ойыншығы.

Қазақтың ұлттық ойындарының жалпы қалыптасу кезеңі біздің заманымызға дейінгі VII-IX ғасырлар. Қазақ жеріндегі көшпелі тайпалардың қай-қайсысы болмасын, қай кезеңде

дамымасын олар тек өндірістік құралына пайдалануға жарамды тас, ағаш, сүйек тағы басқа табиғи заттар осы дәуірде қалыптасқан ұлт ойындарында қолданылады.

Асық – қазақтың ықылымнан келе жатқан ұлттық-спорттық, мәдени-сауықтыру ойындарының түрі ретінде танылған. Оны қазақтардан басқа қырғыздар, қарақалпақтар, алтайлықтар да ойнаған.

Асық – төрт түлік малдың тілерсегінен, буынына біткен қызметі күрделі шымыр сүйек. Яғни, қой, ешкі, сиыр, түйе, жылқы асығы қазақ халқының төл ойындары арқылы танымал. Оның ішінде қой, ешкі, түйе асықтары үлкен-кішілігіне қарамастан бір пішінде. Ал, жылқы асығы пішінімен ерекшеленіп тұрады. Қазақ халқында «Ханталапай», «Үш табан», «Шеңбер» сынды асық арқылы ойынлатын ойынның түрлері бар. Асық ойындары балаларды мергендікке, шеберлікке және бәсекелестікке баули алады.

Елбасы Н.Ә.Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында «Халқымның тағылымы мол тарихы мен ықылым заманнан арқауы үзілмеген ұлттық салт-дәстүрлерін алдағы өркендеудің берік діні ете отырып, әрбір қадамын нық басуын, болашаққа сеніммен бет алуын қалаймын», деп жазған болатын[3]. Демек, мектепке дейінгі кезеңнен бастап ұлттық тәрбиені шыңдап, баланың физикалық және ой-өрісінің дамуын қамтамасыз ететін жаңа технологияларды іздестіру өте өзекті.

Біз зерттеу жұмысымызда асық ойындарын педагогикалық тұрғыда ойын ретінде, ал психологиялық бағытта асық терапиясы деп қарастырамыз.

Асық терапиясын қолдануда балаларға берілетін ойын түрлері жеңілден күрделіге қарай, сатылай кезең-кезеңімен қиындай түседі. Бұл баланың тиісті дәрежеде дамуына ықпалын тигізеді. Ойын барысында бала өз қабілеттеріне сай асықпен ойнауда жекелей және топтық түрде де жұмыс жасай алады.

Сондықтан да, бұл уақыт аралығында жоспарлау және өлшеу сынды қабілеттерді жоғарғы деңгейде дамыту қажет. Мектепке дейінгі білім беру уақытысы аяқталмай тұрып жоспарлау және ұжымдық ережелерді сақтау сынды қабілеттерді әдетке айналдырып оны қажетті деңгейіне дейін жетілдіріп үлгеру шарт.

Қазақтың ежелден келе жатқан ұлттық ойыны асық, бүгінгі таңда жалпы халыққа ұмытылып балалардың ойын нысанынан тысқары қалды. Біздің мақсатымыз асық ойындарын инновациялық бағытта, психологиялық тұрғыда асық терапиясы ретінде жаңғырту. Асық ойнаған баланың жылдамдығы, мергендігі дамып, алыстан көру қабілеті артады, аяқ-қолы ширақ қимылдап, епті бола түседі. Асық ату үшін балаға логикалық ойлау да қажет, бұл бүлдіршіндердің ой-өрісін дамытады.

Заман талабына сай лайықталып, ойлап табылған ойыншықтар.

«АСЫҚТЫ ҚОРАП». Балалардың мектеп бағдарламасына дайындалуға арналған әмбебап ойыншық десек те болады. Қораптың әрбір беті түрлі тапсырмаларға толы. Әлбетте, асық негізгі құрылым болып табылады. Түрлі түстер баланың қызығушылығын оятуда негізгі көмекші.

«АСЫҚТЫ ШАХМАТ». Ойын шахмат негізінде емес, дойбы негізінде ойлап табылған. Көлемі кіші асықтарды ақ және қара түстерге бояу арқылы дойбы тастарына алмастырылған. Бұл тастарды ұстау арқылы, оның әрбір ойысы баланың ұсақ қол моторикасын дамытуға көмектеседі. Арнайы дойбы алаңшасы матадан тігіліп жасалған. Ойын ережесі дойбы ойынымен сәйкес.

«КӨҢІЛДІ СМАЙЛИК». Смайл үлгісінде жасалған ағаш тақташа жіптермен толықтырылған. Көлемі кіші асықтарды бала сол жіптерге тізіп ойнайды. Бұл баланы ұқыптылыққа әрі өмір жағдайына бейімделуге үйретеді. Ойын логикаға емес, көбінде физикалық қабілеттерге негізделген.

«БАУ БАЙЛАУ». Аяқ киім негізінде жасалған ойыншық көбінде қыз балаларға лайықты деп есептеледі. Асықтың ортасы тесілген. Сол аралықтан жіптерді өткізу арқылы бау байлау техникасын үйренуге болады. Біз байқағанымыздай көп балалар үшін бау байлау өте қиын. Ал бұл мәселені біз ойын арқылы шеше аламыз.

«ОРНЫҢДЫ ТАП». Бала бұл ойыншық арқылы түстерді танып, ажыратып және сәйкестендіріп үйренеді. Жеке ойналатын ойын баланың дамуына мүмкіндік жасайды. Модуль іспетті көлемі кіші ойыншықтағы асықтар түрлі түстерге боялған. Баланың мақсаты сол асықтарды сәйкес түстерінің қасына алып бару. Бұл қолдың күшін талап етеді.

«РЕТІМЕН САНАУ». Бұл ойын арқылы бала сандармен танысып оларды жаттай алады. Негізгі ағаш құрылымды тақтайшада 1-10 аралығындағы сандар желімделген. Әр санның артында таяқшалар орналасқан. Сол таяқшаларға санына байланысты асықтарды тізбектеу қажет. Түсі маңызды емес.

«ТҮСІНЕ ҚАРАЙ ЖИНА». ағаш құрылымда таяқшалар желімделген. Сол таяқшаларға асықтарды түсіне қарай жинау функциясы беріледі. Бұл баланың түстерді ажыратып үйренуіне көмектеседі.

«ҚОРЖЫНҒА АСЫҚ ЖИНАЙЫҚ». Ойын тақтайшасы қоржын формасында кесіліп жасалған. Балалардың қызығушылығын ояту мақсатында оюлармен көмкеріліп, түрлі түстерге боялған. Асықтың формасы бастырып ойылған. Сол орынға асықты сәйкестендіре отырып орналастыру қажет. Балда бұл жағдайда асықтың орналасу формалаымен танысып, оларды ажыратып, байқампаздық, сәйкестендіре білу қабілеттеріне үйренеді.

«АСЫҚТЫ ШОТ». Шот баршамызға таныс. Бірақ бұл шоттың ерекшелігі – қазақы нақышта жасалған. Шоттың тастары асықпен алмастырылған. Бала бұл ойыншық көмегімен математикалық есептерді орындап үйрене алады.

«ӘРІПТЕР МЕН САНДАР». Көлемі кіші асықтардың бетіне әріптер мен сандар жапсырылған. Сәйкесінше, бала әріптермен және сандармен танысып, сөздер мен математикалық сауаттылыққа үйрене бастайды. Мүнің барлығы баланың мектепалды даярлығы болып есептеліп, мектепке деген бейімделу кезеңінің жеңіл өткерілуіне септігін тигізеді.

«АСЫҚТЫ МОДУЛЬ». Негізі модуль «Монтессори» кабинетіндегі ойыншықтармен ұқсас келеді. Бала асықты ұстап арнайы жолақша модуль арқылы жүргізеді. Мұндай ойын түрлері баланың қол бұлшықеттерінің дамуына көмек береді. Біз білетіміз – монтессори ойыншықтары қымбат болып келеді. Ал асықты модернизациялау арқылы біз қол жетімді ете аламыз.

«АСЫҚТЫ МАССАЖ». Асықтарды ағаш тақтайшаға немесе фетр материалдарға тізбектеу арқылы массажды кілемшеге қол жеткіземіз. Тек кілемше ғана емес, асықтар тігілген қолғапты жасап шығаруға болады. Кілемше үстімен жүріп, табандағы нерв түйіндеріне әсер ете аламыз. Денсаулық жағдайына оң әсер беретіні сөзсіз.

Әлемдік дамыған 30 елдердің қатарына кіру үшін бәсекеге қабілетті адамзат капиталын қалыптастыру мектепке дейінгі кезеңнен басталады.

Мектеп жасына дейінгі балаларды оқыту және тәрбиелеуде ұлттық құндылықтарды енгізу, өз Отанын сүйетін, патриот, ұлттық дүниетанымы қалыптасқан тұлға тәрбиелеуді міндеттейді. Осы тұрғыда, біздің ұсынып отырған асық ойыны жобасы, ұлттық педагогиканың асыл қазынасы ретінде, болашақ ұрпақтың қазақ халқының ұлттық құндылықтарын тануға, ұлттық сананы, ұлттық кодты қалыптастыруға бағытталған.

Асық ойынын мектепке дейінгі білім беру жүйесіне ендіру жас ұрпақтың рухани жаңғыруының тәжірибелік жолы болып табылады. Өскелең ұрпақтың рухани жаңғыруы дегеніміз – ұлттық санамен тығыз байланысты. Яғни, баланың балабақша қабырғасынан ұлттық дәстүрлерді білуі, ұлттық ойындар ойнауы, өзінің ана тілінде сөйлеуі, халық ауыз әдебиетімен сусындап өсуі ұлттық кодтың негізін қалыптастырады.

Әдебиет

1. Алдамұратов Ә. Жалпы психология. – Алматы: Білім, 1996 – 224 бет.
2. Уоллейс П. Интернет психологиясы. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2019. – 356 бет.
3. Н.Ә.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» //Егемен Қазақстан 2017 жыл.

ӘОЖ 34: 342

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ АҚША ЖҮЙЕСІНІҢ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Болат А.Б., Садвакасова Ж.Қ.

«Өзін-өзі тану» Адамның үйлесімді дамуы гуманитарлық колледжі, Алматы

«Ақша жүйесінің құқықтық негіздері» дегеніміз, еліміздің ақша бірлігін «теңге» және оның құрамын, ақшалардың түрлері мен формаларын, оларды айналымға шығару және қамтамасыз ету тәртібін, ақша жүйесін және ұлттық валютаны қорғау шараларын, сондай-ақ еліміздің ақша айналымын ұйымдастырудың негіздерін белгілейтін қаржылық құқықтың жалпы бөлімінің институты.

Бір айта кететін жай, бұрын бұл институт ғылыми қалыптасқан, дәстүрлі көзқарастар бойынша «ақша айналымын құқықпен реттеу» деген атпен, қаржылық құқықтың институтына жатқызылған болатын.

Мұндай көзқарас қателікке әкеп соғуы мүмкін, өйткені көпшілікке мәлім, қаржылық құқықтың ерекше бөлімінің жүйесі, қаржы жүйесінің туынды шамасы болғандықтан бұл қаржылық-құқықтық институттар белгілі бір ақша қорлары арқылы белгіленген қаржылық экономикалық институттарды объективті түрде қамтып көрсетеді.

Ал, қаржы жүйесінде «Ақша айналымы» деген экономикалық институт жоқ. Ақша айналымын реттеу, қаржы жүйесінің құрамына кіретін, сондай-ақ қаржылық құқықтың ерекше бөлімінің әр түрлі құқықтық институттарына жататын барлық ақша қорлары қаражаттарын бірдей қамтиды. Сондықтан «Ақша айналымын құқықпен реттеу» институты ерекше бөлімінің институты болып табылады.

Сонымен қатар, экономикалық әдебиеттерде «ақша айналымы» деген термин, қолда бар, нақты ақша қаражаттарының айналымын қарастыруға байланысты болады. Ал біз қарастыратын «Ақша жүйесінің құқықтық негіздері» атты институт қолда бар ақша айналымын, сондай-ақ қолда жоқ (құжат жүзіндегі) ақша айналымдарын бірден қамтиды.

Қазақстан Республикасының 1993 жылғы 13 желтоқсанда қабылданған «Қазақстан Республикасының ақша жүйесі туралы» заңының 2 бабында: «Қазақстан Республикасының ақша айналысы, тауар айналысы, қызмет көрсету және түрлі төлемдер жасау процесінде нақты төленетін және нақты төленбейтін ақша қозғалысын қамтиды» деп айтылған.

Енді Қазақстан Республикасының ақша жүйесіне тоқталайық. Ақша жүйесі деп құқықтық нормалармен ретке келтірілген, еліміздің ақша айналымын жоспарлы түрде ұйымдастыратын формалар мен тәсілдердің жиынтығын айтамыз.

ҚР ақша жүйесіне мына элементтер кіреді:

1. ақша бірлігі
2. ақша түрлері
3. ақша эмиссиялау тәртібі
4. валюта режимі
5. ақша айналымын ретке келтіру тәртібі.

Осыларға қысқаша тоқталып өтсек, 1. Ақша бірлігі еліміздегі барлық тауарлардың бағасын өлшеу жөнінде қызмет атқаратын заңмен белгіленген ақша номиналы.

2. Ақша түрлері – заңды төлемдік күші бар ақшалардың белгілері мен олардың номиналдары.

ҚР ақшалардың екі түрі шығарылады а) қағаз ақшалар б) ұсақтаушы металл мәнәталар.

Ақшалар

- күн өлшемі ретінде
- төлем құралы ретінде
- айнылым құралы ретінде
- қазына жию құралы ретінде көрініс табады.

3. Ақшаны эмиссиялау тәртібі. Қазіргі кезде банкноттар мен тиындарды шығару құқығы тек Қазақстан Республикасының Ұлттық банкісіне берілген. Бұл жөнінде «Қазақстан Республикасының ақша жүйесі туралы» Заңының 5 бабында: «Қазақстан Республикасы аумағында нақты ақша қаражаттарын шығару, оның айналысын ұйымдастыру және айналыстан алынып тасталуын ... Қазақстан Республикасының Ұлттық банкі жүзеге асырады» деп айтылған.

Сонымен қатар, «Қазақстан Республикасының Ұлттық банкі туралы» Заңының 19 бабында «Нақты ақша қаражаттарын шығару Ұлттық банкінің банктерге банкноттар мен теңгелер сатып, баламасын қолма-қол алмау түрінде жүзеге асырылады» деп белгіленген.

Сондықтан да, мемлекетіміздегі тікелей эмиссиялық орталық алтынмен қамтамасыз етілген банкноттарды және ұсақтаушы мәнәталарды шығару түріндегі пассивті операцияны жүзеге асыратын және де Қазақстан Республикасындағы бірден бір эмитент ҚР Ұлттық Банкі болып табылады.

4. Валюта режимі ұлттық валюта сондай-ақ шетел валютасы тарапынан мемлекет белгілеген валюталық шектеулер.

Валюталар:

А) толығымен айналымға түсетін валюта;

- Б) жартылай айналымға түсетін валюта;
 В) айналымға түспейтін валюта болып бөлінеді.

5. Ақша айналымы тауарлар, сондай-ақ тауарсыз төлемдер айналасына қызмет көрсету жөніндегі қолда бар және қолда жоқ түріндегі ақша қозғалысын білдіреді.

Нақты ақшаларға: банкноттар, металл мәнеталар жатады.

Қолда жоқ ақшаларға: чектер кредиттік карточкалар және т.б. жатады.

Ақша жүйесінің құқықтық негіздері еліміздің ақша жүйесін белгілейтін және оның қоғам және мемлекет мүддесіне сай ойдағыдай жұмыс істеуін қамтамасыз ететін қаржылық құқықтың жалпы бөлімінің институты.

Осы институттың реттеу объектісі мына басты үш элемент болып табылады.

1. ақша жүйесінің құрылымы.
2. ақша айналымын ұйымдастыру оған қоса бағалы қағаздар айналымын ұйымдастыру негіздері.
3. валюталық реттеу.

Сонымен қатар, Қазақстан Республикасының Ұлттық банкісі Қазақстан Республикасының аумағында нақты ақша қаражатын шығару, оның айналысын ұйымдастыру қозғалыстарын қамтиды. «Қазақстан Республикасының ақша жүйесі туралы» Заңы – ресми ақша өлшемін қамтитын ақша айналымын ұйымдастырудың құқықтық негіздері мен түрлерін, тиын соғу мен ақша айналысын ұйымдастырудың құқықтық негіздері мен түрлерін, тиын соғу мен ақша айналысын ұйымдастыру мен реттеуді белгілейді.

Ал Қазақстан Республикасының Ұлттық банкі 1993 жылғы 13 сәуірдегі «Қазақстан Республикасының Ұлттық банкі туралы» Заңға сәйкес:

- ақша айналысын басқаруды;
- айналыстағы ақша массасының көлемі мен құрылымын реттеуді;
- банкноттар мен теңгелер шығаруды;
- еліміздің валютасының курсы шет мемлекеттердің валютасына айырбастау курсы белгілеуді;
- айналыстағы теңгелерді (банкноттарды) айырбастаудың тәртібін анықтау (яғни тұтынуға жарамсыз болып қалған теңгелер мен тиындарды);
- шетелдік валютаны сатып алуды және сатуды;
- теңгелердің қанша мөлшерде тұтынылатыны анықтап, оларды дайындауды;
- нақты (қолма қол) есеп айырысу және нақты (төлем құжаттарымен) төлемей есеп айырысу ережелерін белгілеуді және тағы да басқа ақша жүйесіне байланысты қызметтерді Ұлттық Банк жүзеге асырады.

Қазақстан Республикасы Президентінің 1993 жылғы 12 қарашадағы Жарлығына сай егемен елімізде тұңғыш рет жүргізілген ақша реформасына тоқталайық.

Негізінде ақша реформасы деп ақша айналымын тәртіпке келтіру және барлық ақша жүйесін нығайту мақсатында ақша айналымы саласында мемлекет тарапынан жүзеге асырылатын өзгерістерді айтамыз.

Осы ақша айналымын тәртіпке келтіру мақсатында мемлекет тарапынан қолданылатын әр түрлі әдістер мыналар:

1. Девальвация – айналымдағы ақша бірлігінің алтын құрамын немесе қағаз ақшалардың бағалылығын шетелдік валюталарға байланысты етіп төмендету (азайту). Девальвация арқылы жаңа валюта мөлшері белгіленеді.
2. Деноминация – айналымдағы ескі ақшаларды белгілі бір арақатыстықтарды қолдана отырып жаңадан шығарылған ірі ақшаларға айырбастау арқылы, ақшаның бағалылығын (құнын) өзгерту.
3. Дефляция – айналымнан басы артық ақшаларды алып тастау арқылы ақшаның санын азайту.
4. Нуллификация – айналымнан бағалылығы жойылған қағаз ақшаларды алып тастау және аз мөлшерде ғана жаңа қағаз ақшалар шығару.
5. Ревальвация (ревалоризация) – ұлттық ақша бірлігінің бағалылығын ресми түрде жоғарылату.

Қорыта келгенде, Қазақстан Республикасының тәуелсіздік алғанынан бері ақша жүйесіне байланысты саясатын жүргізуде өте қиын жолдардан өтті, алайда осы жүргізген тиімді саясатының арқасында ұлттық валютамыз – теңгенің енгізілуі, оның ішкі және сыртқы

тұрақтылығының сақталуы және бағаның тұрақтылығы қысқа уақыт мерзімде экономиканың құлдырау кезеңінен алып шықты десек те болады. Елімізде ақшаның сапасын, оның айналысын жақсарту мақсатында көптеген жаңартулар мен өзгерістер енгізіліп келеді. Ақша жүйесін дамытуда жаңа құралдар мен механизмдер пайда болды. Осының барлығы елдің экономикасының тұрақталуында кішкене болса да әсер етті. Бұл бағытта мемлекеттік органдардың маңызы орасан зор.

Қазіргі кезде Қазақстан экономикасы біршама жақсарғаннан кейін ақша жүйесі де даму үстінде деп айта аламыз.

Қазақстан Республикасының ақша жүйесі құқықтық жағынан ұлттық және халықаралық экономикалық талаптарға сай келетін заңдық, нормативтік базалармен реттеліп отыр. Қазақстан Республикасы көп тарапты халықаралық экономикалық жобаларға белсене қатыса алады, және қатысуға тиіс, мұның өзі біздің 50 елдің қатарына кіруімізге үлкен ықпалын тигізеді деп ойлаймын.

Әдебиет

1. Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы.
2. Мақыш С.Б. Ақша айналысы және несие: Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2000.
3. Калиева Г.Т., Омарова А.К. Валютные рынки и валютные операции.
4. Банк қызметі туралы, Қазақстан Республикасының құқықтық актілер жиынтығы. Алматы, Юристы, 2005.
5. Сыртқы экономикалық саясат және экономикалық қауіпсіздік. Д.М. Мадиярова. Алматы, экономика, 2000.

УДК: 331.538.2

РОЛЬ МОЛОДЕЖИ В РАЗВИТИИ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА

Булхаирова Ж.С.

Казахский Агротехнический университет им. С.Сейфуллина, Нур-Султан

На современном этапе развития в условиях инновационного развития экономики страны особенную значимость приобретают формирование и эффективное использование человеческого капитала. Человеческий капитал выступает одним из важнейшим стратегическим ресурсом, который способен решать сложные задачи в контексте развития инновационной экономики страны. Сегодня многие исследователи считают, что человеческий капитал представляет собой сформированный в результате инвестиций и накопленный человеком тот или иной запас здоровья, навыков, знаний, мотивации, способностей, которые используются в определенной сфере общественного воспроизводства, при этом оказывают содействие росту производительности труда и эффективности производства и тем самым влияют на рост доходов того или иного человека [1].

Структура и содержание человеческого капитала имеет высокое значение и для обеспечения страновой конкурентоспособности, в связи с тем, что инновационная направленность, оптимизация национальной экономики и ее трансформация и развитие в значительной степени характеризуются качеством человеческого капитала.

Особое место в человеческом капитале занимают молодые и квалифицированные специалисты. С ростом экономики аграрного сектора многие сельскохозяйственные формирования достаточно остро ощущают недостаток рабочей силы именно таких категорий, а именно молодых кадров, которые имеют свои амбиции, способные обучаться и внедрять инновации в сектор АПК.

5 октября 2018 года Нурсултан Назарбаев объявил 2019 год - Годом молодежи. Соответствующий указ был подписан 14 ноября 2018 года.

Нурсултан Назарбаев говорит, что «главное достижение заключается в том, что мы вырастили новое поколение - вас. Новое поколение казахстанцев, которое я вижу, вижу и

вообще я знаю, что это самое большое достижение Казахстана и самый большой результат моего труда как главы государства». «Комплексная поддержка молодежи и института семьи должна стать приоритетом государственной политики» [2].

По данным Министерства информации и общественного развития, Сегодня 3,8 млн молодых людей, из них в городской местности проживают 2,2 млн, в сельской — 1,6 млн. В высших учебных заведениях обучаются 586 661, в колледжах — 488 712 молодых людей. Сочетание различного инструментария передачи знаний от научно-исследовательских организаций субъектам АПК на основе лучшей мировой практики Extension System [3].

На рисунке 1 представлено основные мероприятия, осуществляемые в рамках Года Молодежи.

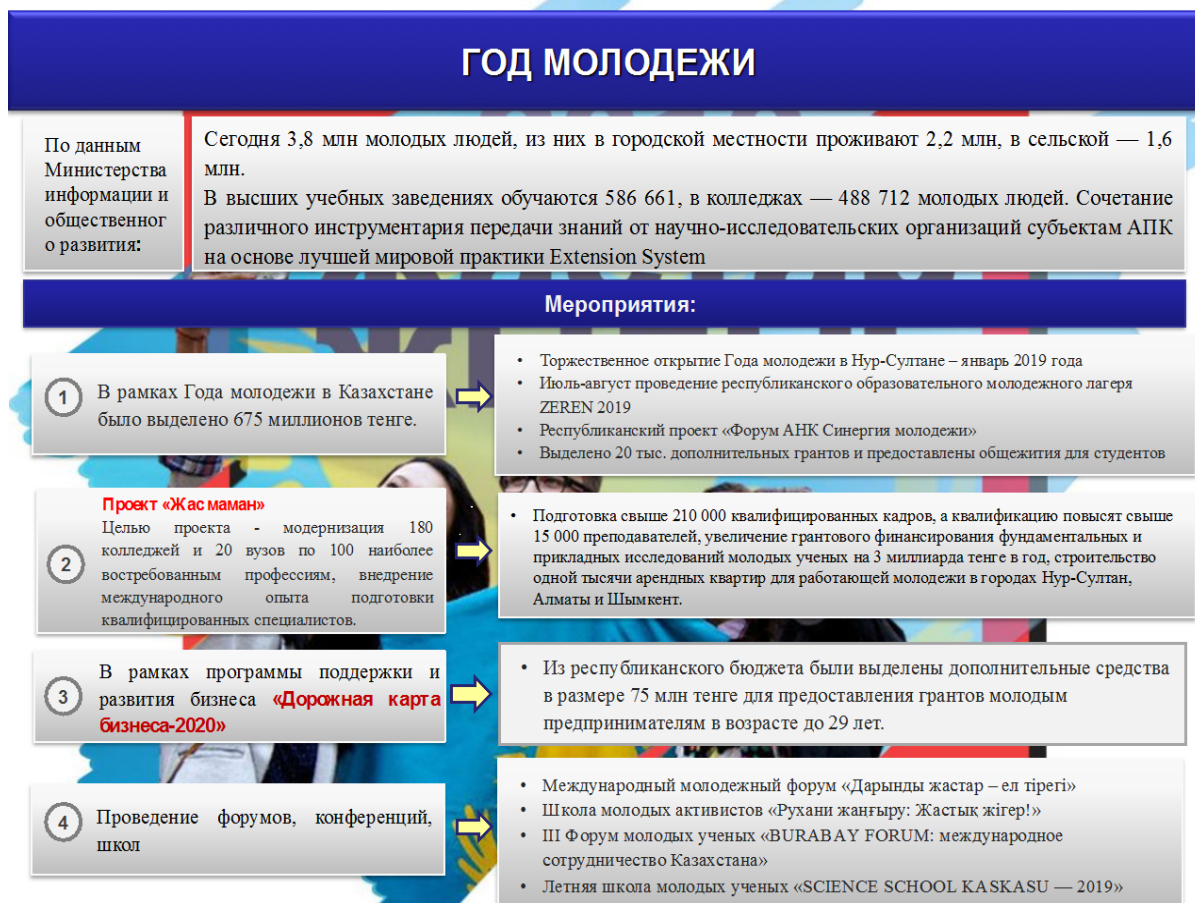

Рис.1. Основные мероприятия, осуществляемые в рамках Года Молодежи.

Также в развитии молодежи с точки зрения человеческого капитала очень важную роль играют инвестиции в высшее образование. Так как помимо возможностей получить более содержательную и интересную работу, высшее образование оказывает влияние на выбор того или иного образа жизни, включая тенденцию более тщательно и внимательно относиться к своему здоровью и активнее принимать участие в общественной жизни.

Дэвид Брукс так описывает поведенческие различия и социальные нормы: «Уровень разводов среди выпускников колледжей стремительно падает... а среди выпускников средних школ он остается вдвое выше... Выпускники средних школ, по сравнению с выпускниками колледжей, вдвое чаще увлекаются курением. И гораздо реже занимаются спортом. Выпускники колледжей вдвое чаще идут голосовать на выборах. Они вдвое чаще участвуют в волонтерских проектах. Намного чаще они становятся и донорами крови». Также от уровня образования зависит и уровень оплаты труда (таблица 1)

Таблица 1.

Уровень безработицы и заработная плата в разбивке по уровню образования, 2018 год [5].

Уровень образования	Уровень безработицы (%)	Средний обычный недельный заработок (\$)
Докторская степень	1.6	1,825
Профессиональная степень	1.5	1,884
Степень магистра	2.1	1,434
Степень бакалавра	2.2	1,198
Диплом	2.8	862
Колледж, без диплома	3.7	802
Диплом средней школы	4.1	730
Меньше, чем диплом средней школы	5.6	553
Итого	3.2	932

Примечание - Данные относятся к лицам в возрасте 25 лет и старше. Заработная плата предназначена для работников, занятых полный рабочий день.

Примерно две трети рабочих мест, которые появятся в ближайшее десятилетие, потребуют как минимум двухлетнего образования в колледже, а одна треть – диплома об окончании четырехлетней бакалаврской программы. В нынешней, все усложняющейся глобальной экономике знаний практически любая работа требует все больше знаний, и исследовательские университеты – основной источник квалифицированной рабочей силы [4].

В Казахстане сегодня можно отметить, что некоторые университеты начали брать направления направление исследовательские институты. Например, Казахский агротехнический университет имени Сакена Сейфуллина стремится стать исследовательским университетом международного уровня в сфере агропромышленного комплекса и связанных с ним отраслей: с конкурентоспособным научным потенциалом; с уникальными учебными программами; тесно интегрированным в мировое научно-образовательное пространство; активно внедряющим научные результаты через образовательный процесс, распространение знаний и коммерциализацию технологий; предоставляя доступное образование. Так как именно обучение в вузе способствует экономическому успеху индивидов, обусловленный качеством их образовательной подготовки, способствует общему процветанию; по сути, он и является его основной движущей силой.

Таким образом, без новых усилий по укреплению основ нашей конкурентоспособности мы рискуем утратить наши сильные позиции ... Нашим процветанием, безопасностью и здоровьем мы обязаны вложениям предшествующих поколений, и наш долг – так выстроить образовательную, научную среду и инновационную политику, чтобы наша молодежь смогла и дальше пользоваться замечательными возможностями, возникшими благодаря стремительному развитию глобальной экономики при отнюдь не второстепенной поддержке со стороны науки и технологий.

Литература

1. О.С. Горбунова. Проблемы формирования человеческого капитала в сельском хозяйстве // Вестник Государственного аграрного университета Северного Зауралья. 2015. № 4 (31). С. 128-133.
2. Интернет источник: <https://www.zakon.kz/s/2019-god-molodezhi-v-kazahstane>
3. Интернет источник: <https://24.kz/ru/news/social/item/325981-kakie-meropriyatiya-realizuyutsya-v-kazakhstan-v-god-molodezhi>
4. Майкл Кроу. Модель Нового американского университета. Издательский дом Высшей школы экономики, 2017. 560 с.
5. Current Population Survey, U.S. Department of Labor, U.S. Bureau of Labor Statistics

ОБ ЭТИЧЕСКИХ НАРУШЕНИЯХ В НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЯХ И ИХ ПОСЛЕДСТВИЯХ

Ворошилова Н.В., Абдурахманов Р.М.

Южно-Казахстанская медицинская академия, Шымкент

Введение. На сегодняшний день перед авторами научных публикаций открыты практически безграничные возможности, так как постоянно увеличивается количество журналов открытого доступа и традиционных научных журналов. При этом ученые столкнулись с высокой конкуренцией за вознаграждения за академические достижения и ресурсы для исследований, что оказывает давление на качество публикаций. Возможность поиска и быстрого анализа данных, а также современные инструменты сравнения своих новых публикаций с уже имеющимися позволяет повышать качество научных работ

Несмотря на то, что проблемы этики научных публикаций всегда были актуальными и их регуляция балы одной из ведущих задач редакторов рецензируемых журналов, в XXI веке им уделяется особое внимание. Научное сообщество столкнулось с ростом объем а научных публикаций, что привело к необходимости систематизации накопленного опыта, разработке стандартов и нормативных регулирующих актов в сфере этического взаимодействия в ходе подготовки и издания публикаций. Для достижения данной цели были открыты организации международного уровня. Наибольшим признанием, почетом и авторитетом пользуется Комитет по публикационной этике (Committee on Publication Ethics – COPE).

Повсеместно ученые реализуют исследования и работают над новыми лекарственными средствами, технологиями и инструментами для улучшения качества жизни населения. Но важно учитывать, что при этом зачастую игнорируются требования этики, что ведет к обесцениваю полученных результатов и конечному негативному итогу. В эру масштабирования и инновационного развития публикационная этика не должна быть роскошью, сегодня она стала необходимостью.

Значительный прогресс в любой отрасли науки и техники определяется качеством и уровнем выполнения исследований [2]. А качество исследования определяется соблюдением этических принципов, отсутствием этических нарушений в научных публикациях [3]. Для этого важно определить, что из себя представляет научное нарушение и к каким последствиям оно ведет.

Цель. Целью работы является повышение качества публикаций посредством предупреждения этических нарушений в научных публикациях.

Задачи.

1. Проанализировать литературные источники.
2. Определить основные этические нарушения в научных публикациях.
3. Определить последствия этических нарушений в научных публикациях.
4. Разработать рекомендации для предупреждения этические нарушения.

Материалы и методы. При выполнении работы использовались такие методы как контент-анализ, метод теоретического анализа и синтеза, экстраполяция, обобщение, систематизация и интерпретация фактов.

Результаты. Контент-анализ показал, что используемые сегодня нормы публикационной этики сводятся к четырем категориям:

1. Добропорядочность и честность при выполнении научных изысканий.
2. Признание и не присваивание себе интеллектуальной собственности других авторов.
3. Взаимоотношения с общественностью.
4. Разделение моральных ценностей, которые отвергаются или разделяются всем научным сообществом [4].

Было выявлено, что при обзоре и оценке этической составляющей исследования или публикации используется специальная программа, состоящая из 6 пунктов: ценность для общества, честный выбор темы, независим ость интересов; уважение к зачисленным предметам, благоприятное соотношение риска и выгоды.

Также были определены 2 основные категории этических нарушений в научных публикациях. Это факты нарушений и мошенничества. При этом нарушения встречаются чаще всего, но являются менее серьезными [5].

К нарушениям относятся вопросы авторства и соавторства, повторные публикации и ранее опубликованной работы, конфликт интересов, нарушения авторских прав и так далее. Нарушения допускает больше половины авторов научных статей. Мошенничество менее распространено. К данной категории относится плагиат, фальсификация данных и результатов, фабрикация сведений.

Для возникновения любого этического проступка есть 2 причины: незнание и умысел. Если говорить об отечественных ученых, они в большей части случаев совершают нарушения по причине незнания. Ряд исследователей, как в Республике Казахстан, так и во всем мире преднамеренно идут на нарушения авторских прав, скрывают имеющие место быть факты конфликта интересов или подают повторно уже опубликованные ранее работы. Одной из причин такого поведения является давление, которое оказывается на ученых из-за того, что продвижение по карьерной лестнице в современных реалиях напрямую зависит от количества, а не качества публикаций [6].

Более 60% ученых совершают поступки, нарушающие публикационную этику, по причине не владения этическими нормами и незнания последствий. Было выявлено, что исследователи не могут дать точное определение нарушения публикационной этики, этического проступка. А редакторы научных журналов, в том числе рецензируемых журналов с высоким рейтингом, не знают, как пресекать и предупреждать подобные проступки.

Если говорить о последствиях недобросовестности в области публикационной этики, то многие авторы не понимают всей серьезности вопроса. Но здесь важно определить, чего исследователь ждет от своей научной карьеры. Во многих научных сообществах, и в Казахстане в том числе, магистрант должен написать магистерскую диссертацию, а также иметь 3 публикации. Этические нарушения научных публикаций магистранта в данном случае не скажутся на его будущей карьере, так как он может не планировать работать в сфере науки и образования.

Однако если исследователь планирует построить карьеру в сфере науки и образования, стать старшим научным сотрудником, получить научное звание и так далее, последствия этического проступка для него могут быть негативными. Выявление фактов мошенничества и нарушений может привести к аннулированию успехов в научном мире. Нарушение этики, как правило, оборачивается последствиями, которые не соизмеримы с выгодой.

Выводы. Этические нарушения и мошенничество при написании научных публикаций является актуальным вопросом для современного научного сообщества. Для решения данных вопросов предлагаем следующие мероприятия:

1. Ознакомления исследователей с определением и сущностью этических нарушений и проступков.
2. Предоставление казахстанским ученым возможности получить ответы на вопросы касательно этических нарушений и проступков, разъяснение положений публикационной этики путем проведения конгрессов, семинаров, конференций.
3. Разработка специального курса теоретической подготовки в области публикационной этики, который будет включать в себя обучение целевой группы и предоставление информации о различных типах нарушений этики, ознакомление с международными руководствами по этике публикаций.

Предлагаемые мероприятия будут способствовать сокращению нарушений публикационной этики, так как исследователи будут ознакомлены со всем и ее положениями и последствиями нарушений.

Литература

1. Wallace M.B., Siersema P.D. Ethics in publication. *Gastrointest Endosc.* 2015 Sep;82(3):439-42. doi: 10.1016/j.gie.2015.05.019.
2. Bain L.E. Ethics approval: responsibilities of journal editors, authors and research ethics committees. *Pan Afr Med J.* 2017 Nov 3;28:200. doi: 10.11604 /pamj.2017.28.200.14170. eCollection 2017.
3. WMA. The World Medical Association-WMA Declaration of Helsinki-Ethical Principles for Medical Research Involving Human Subjects. Accessed October 19 2017.
4. О.А. Леонтович. Этика научных исследований. Известия Волгоградского государственного педагогического университета – Волгоград, 2017.

5. Bain LE, Ebuanyi ID, Ekukwe NC, Awah PK. Rethinking research ethics committees in low- and medium-income countries. *Research Ethics*. 2017 Feb 7; 1747016117692026.
6. А. Беруз. Этические вопросы в сфере научных публикаций. Научная периодика: проблемы и решения – Москва, 2013.

УДК 001

АНАЛИЗ НАИБОЛЕЕ РАСПРОСТРАНЕННЫХ ПРОСТУПКОВ ПУБЛИКАЦИОННОЙ ЭТИКИ И РЕКОМЕНДАЦИИ ПО ИХ ПРЕДУПРЕЖДЕНИЮ

Ворошилова Н.В., Мирзатиллаев Х.У.

Южно-Казахстанская медицинская академия, Шымкент

Введение. За последнее десятилетие существенно возросла сложность научных исследований, как и темпы трансляционных исследований [1,2]. Эта сложность породила новые публикационные этические проблемы для клинических исследователей, институциональных наблюдательных советов и других комитетов по надзору за этической составляющей [3]. Вопросы научного проступка и, в частности, вопросы этики публикаций, рассматриваются Международным комитетом редакторов медицинских журналов (ICMJE) и Комитетом по этике публикаций (COPE). Обе организации предоставляют ценные алгоритмы предупреждения этических нарушений, четкие рекомендации и блок-схемы для решения данной группы проблем. Однако первым этапом борьбы с этическими нарушениями является их определение и анализ.

Цель. Целью работы является предупреждение этических нарушений и поступков в научных публикациях.

Задачи.

1. Определить и дать характеристику наиболее распространенным проступкам публикационной этики.
2. Предложить рекомендации для предупреждения данных проступков.

Материалы и методы. При выполнении работы использовались такие методы как контент-анализа, метод теоретического анализа и синтеза, экстраполяция, обобщение, систематизация и интерпретация фактов.

Результаты. Проведенный контент-анализ показал, что наиболее распространенными этическими нарушениями являются:

1. Классический плагиат

Плагиат определяется как «использование слов или идей другого человека, не отдавая должное этому человеку» [4]. Прямое копирование ранее опубликованной другим автором работы без ссылки, несомненно, является плагиатом. Тем не менее, воспроизведение фраз и идей является распространенным явлением. Различают следующие варианты использования слов и идей другого человека, отдавая ему должное:

- Прямое тиражирование опубликованных работ. Это должно быть в кавычках с последующей ссылкой на эту работу.
- Перефразирование опубликованных работ собственными словами авторов. При этом следует четко ссылаться на предыдущую.
- Воспроизведение других работ. Целесообразно, чтобы научные исследователи пытались воспроизвести работы других исследователей, чтобы обеспечить достоверность. В этих случаях следует ссылаться или прямо указывать.

Воспроизведение чужого произведения без указания авторства является явным нарушением этики публикации.

2. Переработка текста или «самоплагиат»

Согласно определению COPE под самоплагиатом понимается «действие, когда текст извлекается из ранней опубликованной работы без какой-либо новой переработки или дополнения ранее опубликованных мнений или идей или когда они представляются как новые без какой-либо ссылки на предыдущие публикации».

Поэтому, если ваша новая работа содержит идентичную методологию, введение, результаты или другие разделы ранее опубликованной статьи, предпочтительно просто сослаться на старую работу и описать данные разделы максимально сжато [5].

3. Публикация ранее опубликованных работ

Дублирующая публикация – это наиболее распространенный тип проступка, при котором такое же научное содержание повторно публикуется в другой статье. Его наиболее вопиющая форма - публикация одного и того же научного исследования в двух разных журналах. Было выявлено, что некоторые рукописи, представленные в PubMed-цитируемых онлайн-журналах уже появлялись ранее в не-PubMed-цитируемых онлайн-журналах.

Часто встречается публикация обновления статей с минимальной новой научной информацией. Новое исследование должно представить новую гипотезу и цель, или существенно большую статистическую мощимость для разрешения предыдущей гипотезы.

Проблема, связанная с дублирующей публикацией, заключается в том, что обычно называют «нарезкой салями». То есть из одного исследования получают несколько статей, это считается неэтичным.

И, наконец, этические ошибки приводят к нескольким публикациям в нескольких журналах. Часто бывает так, что человек настолько полон решимости быстро опубликовать, что игнорирует правило подавать в один журнал за раз.

4. Фабрикация данных

Фальсификация данных может принимать разные формы, от явных до тонких. Как правило, факт фабрикации данных трудно идентифицировать. Они обнаруживаются только тогда, когда другие авторы находят серьезные нарушения методологии или техники проведения исследования и обращают на них внимание.

В данном случае реакционные коллегии журналов не могут регулировать и контролировать это, так как чаще всего не имеют прямого доступа к первичным данным [6]. Более тонкими формами фальсификации данных являются приукрашивание, выборочная публикация результатов или даже непубликация результатов. Усилия по их ограничению включают регистрацию клинических испытаний, предпочтительно в начале исследования.

Более тонкая проблема возникает, когда, если автор обнаруживает после публикации ошибку, которую он / она сделал, а далее он / она игнорирует ее, чтобы избежать смущения или просто избежать попытки исправить ее. Вместо этого автору всегда следует уведомить редакцию и приложить к статье исправление. Не делать это также считается неэтичным. Авторы несут ответственность за то, чтобы их опубликованная информация была правильной, насколько им известно.

Выводы. Основываясь на вышесказанном, мы предполагаем, что научные этические проступки обусловлены отсутствием ответственного проведения исследований, отсутствием осведомленности ученых о его основах. Необходимо выработать единую политику научных проступков и учебную программу ответственного проведения исследований для предотвращения подобных явлений.

Литература

1. Zerhouni E. Medicine. the NIH roadmap. Science. 2003;302:63–72.
2. Zerhouni EA. Translational and clinical science-time for a new vision. N Engl J Med. 2005;353:1621–1623.
3. Beskow LM, Grady C, Iltis AS, Sadler JZ, Wilfond BS. Points to consider: The research ethics consultation service and the IRB. IRB. 2009;30:1–9.
4. Definition of plagiarism. Merriam-Webster Online Dictionary. 2015.
5. COPE. Text recycling guidelines. 2015.
6. ICMJE. Clinical trials registration. Guidelines for registering clinical trials. 2015.

УДК 330.88 (574)

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ТЕОРИЯ И ЭКОНОМИКА ЗНАНИЙ: ЗНАЧЕНИЕ, МЕСТО И РОЛЬ

Габдуллин Р.Б.

Университет «Туран», Алматы

На современном этапе развития глобальной системы экономических отношений для решения сложнейших задач стоящих перед обществом возникает необходимость унификации стратегий функционирования, так как каждая национальная экономика специфична и построена по собственным принципам, формам, методам с использованием своей системы

индикаторов и показателей. Поэтому ни одна, даже самая эффективная и общепризнанная в научном сообществе базовая теоретическая модель не может быть непосредственно применена к экономическому анализу и прогнозу, а требует детализации и разработки на ее основе более полных и подробных моделей, учитывающих множество различных аспектов. Своеобразие отечественной экономической системы, с позиции базовых тенденций движения любой экономики, получивших отражение в экономической теории за весь период ее развития, состоит не в том, что страна идет своим путем, а в уровне ее экономического и социального развития, в степени приближенности к состоянию, отраженному в той или иной модели. Это, в конечном счете, и определяет соотношение общего и национального при использовании теоретических моделей для специфических условий Казахстана.

Современная экономическая теория, как наука, эволюционирует по таким направлениям, как: перемещение центра тяжести исследования на личностные составляющие, на новые формы сотрудничества и кооперации агентов; психо-эмоциональные составляющие мотиваторов деятельности, использование и активизация креативного потенциала людей, их способность совершенствовать свою деятельность, создавать новые знания. К сожалению именно это и есть наше слабое место, где Казахстан существенно отстает от развитых стран, а материальное производство и технологии – это уже опосредованный фактор.

Научное осознание роли человека в экономике непосредственно вытекает из понимания предмета экономической теории, в центре внимания которой – принятие решений субъектами и экономический выбор в условиях нестабильности референтной среды. Этот важнейший принцип классической экономической теории принят в качестве постулата практически всеми направлениями современной научной экономической мысли.

Достижения экономической теории, выработанные ею модели развития и научный язык способствуют эффективному использованию в качестве аналитико-прогностических инструментов описания модели экономики страны с учетом ее специфики и особенностей трансформационного состояния, а экономическое знание, полученное на основе изучения основных достижений экономической мысли и теорий, способствует генерации гибкого мышления, необходимого для индивидов новой экономики.

Главная сложность такого моделирования заключается в том, что такую модель приходится создавать, так сказать «с нуля», начиная с системного анализа изменившихся экономических отношений. Однако надо принимать во внимание, что ни одна экономическая модель не в состоянии дать абсолютно точное описание реальности.

Формирование альтернативной модели не должно восприниматься узко, а должно касаться всех сфер жизнедеятельности человека, поскольку они вызваны и связаны с переходом к новому техноукладу. Сейчас фаза активного формирования общества, экономика которого определяется цифровыми, телекоммуникационными технологиями, революционным образом преобразующими традиционные отрасли народно-хозяйственного комплекса и генерирующими появление абсолютно новых отраслей и видов производств. Зарождаются новые факторы производства, продукты и услуги, формы организации производства и труда, например фрилансинг, коучинг и многое другое. Претерпевают изменения характер труда, механизмы распределения ресурсов, привлечения инвестиций и капитала, использования творческого потенциала кадров.

Современная теория инновационной экономики базируется на этом принципиально важном положении, раскрывающем сущность инновационной модели развития, где в авангард выдвигаются такие виды ресурсов, как интеллектуальные, человеческие, организационные. Здесь важно учесть, что сырьевые и материальные ресурсы ограничены, а интеллектуальные ресурсы, по существу, неисчерпаемы. Поэтому в современной инновационной экономике – экономике знаний фокус интересов достаточно быстро смещается на активы нематериальные, на интеллектуальный капитал, постулат «Товар – Деньги – Товар» трансформируется в «Идея – Деньги – Идея». Следовательно, стратегическая цель инновационного типа развития это переход к обществу наукоемкой экономики – экономики знаний. Приоритетный рост сферы экономики знаний является катализатором инновационного развития и всей модернизации страны.

Ускоренное использование новаций обусловлено не только с внедрением во все сферы и отрасли производства прогрессивных достижений, то есть научного знания в его классической форме, но и знания в более широком смысле, включающего взаимоотношения отдельных людей и коллективов, – практического знания, которое тоже становится ресурсом. Поэтому другим не маловажным и принципиальным положением инновационной модели является то, что смена технологического уклада функционирования общества происходит в условиях

ускоряющейся глобализации мирового хозяйства, формирующего национальные, региональные и мировые рынки ресурсов, обслуживающие новые отрасли деятельности и производства.

Экономика знаний как новая область науки находится на стадии своего становления, поскольку практика зачастую опережает теорию и многие новые реалии еще не получили научного осмысления или трактуются неоднозначно. Дело в том, что традиционная экономическая теория недостаточна для объяснения нарождающейся инновационной экономики, поскольку прежние теоретические постулаты исходили из необходимости достижения равновесного состояния в экономике, опирались на норму предельной полезности, константу ограниченности ресурсов, приоритета частного интереса, ограничивающего общую экономическую динамику.

Экономика знаний должна учитывать природу знания как всеобщего блага, безграничность его использования, не требующих новых затрат для повторного создания, а также вызываемое нарастающим потоком нововведений постоянный дисбаланс равновесного состояния, возрастающую роль общественного интереса и социальных параметров экономического развития. Актуализация роли знаний и информации в современном мире свидетельствует о формировании в пределах пятого технологического уклада элементов шестого.

Становление экономики знаний – процесс объективно неизбежный, связанный с тем, что знание становится рыночным продуктом на всех типах рынков, поэтому построение принципиально нового типа экономики является итогом развития глобального хозяйственного пространства. Институциональной основой экономики знаний должна стать национальная инновационная система, в рамках которой происходят агрегирование и трансформация знаний при помощи соответствующих институтов.

Переход к инновационной модели развития произойдет лишь в том случае, если она будет приносить ощутимую пользу как государству и обществу в целом, так и отдельным его агентам. Поэтому максимальный положительный эффект получают те общества и страны, которые осознали, что в инновационной экономике наряду с традиционными факторами производства – землей, трудом и капиталом появились новые факторы – знание, интеллектуальные ресурсы. Данные ресурсы – это по своей сути нематериальные активы организаций, которые до недавнего времени управлялись и регулировались бессистемно и слабо. Поэтому задача полноценного овладения искусством управления этой сферой выходит на первый план в деятельности по обеспечению непрерывного и устойчивого экономического роста на инновационном пути развития.

На уровне национальной экономики формирование инновационной модели развития, по нашему мнению, должна выражаться в разработке государственных стратегий и приоритетов инновационного развития; в анализе важнейших особенностей национальных инновационных систем, форм и методов поддержки инновационного развития со стороны государства; в обосновании роли государства в экономике знаний, создании ее инфраструктуры. В зависимости от потребностей и складывающихся обстоятельств инфраструктуру экономики знаний должны формировать субъекты инновационной модернизации экономики.

УДК 340.6

О НЕКОТОРЫХ ПОГРАНИЧНЫХ, СОПРЯЖЕННЫХ ЧАСТЕЙ СУДЕБНОЙ МЕДИЦИНЫ И КРИМИНАЛИСТИЧЕСКОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ

Газаев А.И.

Таразский государственный университет им. М.Х. Дулати, Тараз

При современном состоянии науки пограничное сопряжение между некоторыми различными отраслями знаний представляет собой неизбежное и довольно частое явление.

Это сопряжение может распространяться как на ряд теоретических, так и практических вопросов, причем оно проявляется в двух формах. Одна из них состоит в принципиальной или даже полной аналогии разрешаемых задач, другая – также в принципиальной или даже полной аналогии методик, используемых при решении тех или иных теоретических или практических вопросов.

Подобных примеров, распространяющихся на самые различные отрасли знаний, можно было бы привести великое множество. Но при всем этом не следует смешивать понятия о пограничном, сопряженном, аналогичном состоянии каких-либо частей различных между собой отраслей знаний с дублированием, то есть с практически неоправданным разрешением одних и тех же вопросов одними и теми же или хотя различными, но близкими по эффективности, методиками. Подобные явления, к сожалению, порой имеют место, они заслуживают всяческого порицания и искоренения.

Нашей задачей является рассмотрение некоторых пограничных, сопряженных частей судебной медицины и криминалистической экспертизы.

Это позволит обратиться к основному вопросу, то есть к рассмотрению пограничного сопряжения судебной медицины и криминалистической экспертизы. В свою очередь такое рассмотрение должно помочь определить истинную природу криминалистической экспертизы. Нашей задачей в данном случае является показать, в чем сопрягаются вопросы судебной медицины и криминалистической экспертизы, а следовательно - какую пользу может извлечь для себя криминалистическая экспертиза в результате полноценного использования для своих задач судебно-медицинских познаний.

Признав перечисленные факты, перейдем к уточнению отдельных видов криминалистической экспертизы.

Обратимся к одному из видов криминалистической экспертизы - отождествлению личности по признакам внешности (словесный портрет), в основе которой лежат анатомические познания. Ведь словесный портрет в статике является ничем иным, как рассмотрением внешних анатомо-морфологических признаков тела человека, а в динамике - рассмотрением индивидуальных внешних физиологических проявлений человеческого организма.

Следовательно, сопряжение этого вида криминалистической экспертизы с судебной медициной вполне очевидно и в комментариях не нуждается.

Перейдем к рассмотрению следующего весьма крупного вида криминалистической экспертизы. Графическая экспертиза почерка направлена на отождествление автора письма путем сопоставления признаков почерка на исследуемом документе с образцами почерка письма, выполненного теми или иными лицами.

Почерк представляет собой отображение весьма сложного комплекса анатомо-физиологических (в том числе конечно психических) функций, присущих человеку. Этот комплекс индивидуален и постояен для определенных лиц.

До сих пор графическая экспертиза почерка производится исключительно на основании прямого, формалистического сопоставления начертательных (графических) признаков в сравниваемых образцах письма. В то же время, если исходить из научных концепций, при этом виде экспертизы является необходимым, прежде всего, установить в образцах исследуемого почерка отображение устойчивых, характерных признаков динамического стереотипа автора образца письма (благо, он обычно доступен для эксперта), а затем уже искать аналогичные признаки в заподозренном документе. Только при такой системе экспертного исследования можно было бы говорить о полной научной достоверности экспертного заключения[1].

Этим мы вовсе не хотим сказать, что принятая в настоящее время система графической экспертизы не пригодна для практических задач. На данном этапе она приносит значительную пользу при отправлении правосудия, хотя и ведется, в основном, на сугубо эмпирических наблюдениях и выводах. Но эмпиризм сам по себе не антинаучен, он недостаточно научен и в то же время неизбежен на определенных этапах развития отдельных отраслей знаний. Построение экспертных заключений исключительно или главным образом на основе эмпирических наблюдений пока что имеет место в значительном числе случаев различных, в том числе и судебно-медицинских экспертиз.

Но вернемся к основному вопросу, то есть к графической экспертизе почерка. Если считать, что научно достоверной она может стать лишь после того, как в почерке будут устанавливаться закономерные признаки отображения динамического стереотипа того или иного определенного лица, то при такой системе экспертизы неизбежно потребуются использование специальных медицинских познаний. Следовательно, и в этой части криминалистическая экспертиза сопрягается с судебной медициной.

Вместе с тем не бесполезно указать на то, что врачи психиатры уже давно прибегают к изучению письма, как к одной из форм диагностики определенных расстройств психических функций.

Обратимся еще к одному виду криминалистической экспертизы, а именно к судебно-баллистической. Главными, основными вопросами судебно-баллистической экспертизы являются: отождествление оружия - по стреляным пулям и гильзам; определение вида использованного оружия - по следам на пулях и гильзах, а также по характеру огнестрельного повреждения и побочным следам выстрела; определение направления выстрела - по огнестрельному повреждению и побочным следам выстрела; установление дистанции выстрела - главным образом, по побочным следам; сопоставление по морфологическим и химическим признакам использованных, обычно охотничьих боеприпасов с боеприпасами, изъятыми у обвиняемого; установление возможности производства выстрела без нажатия на спусковой крючок[2].

Значительное число из перечисленных выше вопросов неизбежно выступает и по судебно-медицинским экспертизам, как-то: определение вида использованного оружия, направления и дистанций выстрела - по основному и побочным следам; установление возможности выстрела без нажатия на спусковой крючок и некоторые другие.

Указанные вопросы разрабатываются в судебной медицине издревле и непрерывно продолжают успешно разрабатываться вплоть до сегодняшнего дня. Следовательно, и в этой части криминалистическая экспертиза тесно соприкасается с судебной медициной.

При всем том нам хотелось бы заметить, что судебная медицина в данном виде исследований в значительной мере, особенно в вопросах экспертизы вещественных доказательств, использует не медицинские, а иные познания, привлеченные и разрабатываемые в судебной медицине в силу стоящих перед ней специальных задач. Подобное явление, то есть привлечение медицинских познаний для решения судебно-медицинских вопросов встречается и в ряде других разделов судебной медицины. Такое положение вещей вполне закономерно. Оно представляет одну из форм, диктуемого специальными задачами органического сопряжения различных дисциплин, и встречается на каждом шагу в абсолютно подавляющем числе отраслей знаний.

В итоге нам хотелось бы отметить, что наиболее значительные труды по вопросам судебной баллистики, включая отождествление оружия по использованным боеприпасам, сопоставление боеприпасов по их составу и так далее и тому подобное, на всем историческом пути развития судебной баллистики были выполнены преимущественно, если не исключительно, представителями судебной медицины и судебной химии.

По аналогии с судебной баллистикой следует указать и на экспертизу механических, химических и термических повреждений одежды. В этих вопросах криминалистическая экспертиза также тесно соприкасается с судебной медициной.

Таким образом, из всего выше изложенного с достаточной очевидностью вытекает, что в большом числе вопросов криминалистическая экспертиза тесно сопрягается с судебной медициной.

Это же можно было показать на примере и некоторых других подвидов криминалистической экспертизы, вовсе нами не затронутых. И, наконец, пограничное сопряжение криминалистической экспертизы и судебной медицины можно было бы продемонстрировать путем рассмотрения аналогичных, а иногда и полностью совпадающих методик исследования, принятых как в судебной медицине, так и в криминалистике (исследование в невидимых лучах спектра, спектрография, отдельные формы химического анализа, некоторые виды научной фотографии, фотосовмещение, методики экспериментального воспроизведения следов и их сопоставления и так далее и тому подобное).

Оставляя в стороне вопрос о том, где наиболее целесообразно разрабатывать те или иные пограничные области - в судебной медицине или в криминалистической экспертизе, мы считаем возможным пока что сделать один вывод, который, как нам кажется, наиболее приемлем на сегодняшний день: для полноценного развития судебной экспертизы необходимы совместные усилия судебных медиков и работников криминалистической экспертизы. Возможные пути реализации этого вопроса должны служить предметом особого рассмотрения, причем, прежде всего, явится необходимым определить истинное положение криминалистической экспертизы.

Литература

1. Балашов Д.Н., Балашов Н.М., Маликов С.В. Криминалистика: Учебник. – 2-е изд. (дополненное и переработанное). Москва, -2012.
2. Аверьянова Т.В., Белкин Р.С., Корухов Ю.Г., Российская Е.Р. Криминалистика. Учебник для вузов. Москва, Издательство НОРМА 2000.

ӘОЖ 908 (574):40

БЫЛҒАРЫ-АЯҚ КИІМ ӨНДІРІСІНІҢ ҚАЛДЫҚТАРЫНАН КӘДЕСЫЙ ӨНІМДЕРІН ӨНДІРУ

Джумабекова Г.Б., Анарова Г.С.

М.Х. Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университеті, Тараз

Кез келген турист барған жағынан естелікке бір нәрсе алуды мақсат етеді. Жеке тұтыну заттары мен тауарларынан басқа кәдесыйлерге ерекше мән беріледі. Кәдесый дегеніміз не? Туристтік кәдесыйлардың ерекшелігі не және ол қандай қызметтер атқарады. Қойылған сұрақтарға жауап бермес бұрын, «кәдесый» ұғымының мәнін анықтап алайық. Анықтаманы ретімен зерттеу үшін «кәдесый» ұғымының пайда болуы тарихын зерттеуден бастау қажет секілді.

Кәдесый (французша- *souvenir*) естелік сыйлық ретінде біреуді немесе бір нәрсені еске түсіретін бұйым [1]. Белгілі бір оқиғаны, құбылысты және тағы басқа саяхатты еске алып жүруді ұмыттырмайтын бұйымдар, затты сыйға тарту ерте заманнан келе жатқан дәстүр.

Синонимдер сөздігінен «кәдесый» ұғымына қатысты сыйлық, естелік, естелік сыйлық, базарлық, олжа мағынасын білдіреді [2]. Ежелгі заманнан қонақ үй иесіне әртүрлі сыйлықтар тарту ететін, үй иелері алғыс ретінде «сыйға сый» қайтаруға тырысатын. Шын жүректен берілген сыйлық сәттілік әкеледі деген түсінік болған. Кез келген сыйлық әр ұлттың салт-дәстүріне ән, күй, би және сәнді қолданбалы өнерімен тығыз байланыста болған.

Діннің пайда болуы және дамуы, адамдардың құдайға сый тарту дәстүрін алып келді, ол жануарларды, адамдарды құрбандыққа шалудан басталған. Сыйлықтардың түрі қоғамның эволюциялық дамуына байланысты жекеше, өзінше мағыналы, басты функцияны – адамға жақсы көңіл-күй сыйлайтын, құрмет көрсету атрибут ретінде қалыптасты. Кәдесыйлардың заманауи даму сатысы ретінде берілген сыйлық арқылы жеке басының басқа адамға қарым-қатынасын сипаттайды.

Кәдесыйлардың шығу тарихын зерттеу барысында, кәдесыйлар сыйлық, базарлық, олжалы зат немесе құрбандыққа шалу ұғымға жақын екені анықталды. Дегенмен, туристік кәдесый өзінің мәні, мағынасы жағынан жоғарыда айтылғандардан өзгеше, оның өзіндік ерекшеліктері бар. Жаппай туризм саласының дамуына байланысты кез келген саяхаттан кәдесый әкелу дәстүрге айналды. Ұнаған бұйымдарды біреулерге сыйлық ретінде ғана емес, сонымен қатар өздерінің барған елдері, жерлері жайлы, өздері куә болған оқиғалар жайлы естелік ретінде де алатын болды. Сонымен қатар кәдесый тек естелік сыйлық ретінде ғана қарастырылмайды. Туристтік кәдесый ретінде көркемдік және көркем безендірілген, жергілікті жердің ерекшеліктерінің, қонақ жайлығын немесе ерекше оқиғаны, жетістіктерді көрсететін кішігірім бұйымдар. Оларды жақындарына сыйлық ретінде немесе барған жерлері, болған оқиғалар жайлы естелік ретінде сатып алады [3].

Бірақ, ұлттық көркем өнер бұйымдарымен салыстырғанда, полиграфия, тамақ және басқа салалардың өнімдері аз мөлшерде кәдесый ретінде алынады.

Кәдесый - жай, қарапайым, мәнсіз зат, оларды күнделікті өмірде қажеттілігі жоқ бұйым ретінде қарастыруға болады. Бірақ, кәдесыйлардың өзіндік қасиеті бар, олар адам назарын өздеріне аударып, туристер олар үшін қомақты қаржыға сатып алудан бас тартпайды. Кәдесыйлардың бұл қасиеті туристердің шабадандарын еріксіз заттармен толтыруына көп қаржы жұмсауларына итермелейді. Бір қарағанда қажетсіз бұйымдарды өткізу туризмнің дамуы мен байланысты болса, екінші жағынан кәдесыйлар ұлттық колориттің басқа елдерге таралуына ықпал етеді [4].

Туристерді сол аймаққа қызығушылық тудыра алатын жергілікті қол өнер шеберлері, кәдесый дүкендерінде, дизайнер шеберханаларында және т.б. қосымша жұмыс орындарын ашу,

туристік кәдесыйлардың әлеуметтік-экономикалық міндеті болып саналады. Сонымен қатар, аймақтық қаржылық жағдайын жақсарту міндеті де бар [5].

Кәдесый құны жағынан туристерді сырт көрінісі, дизайны жағынан ғана емес, бағасы жағынан қалта көтеретіндей болуы тиіс. Соңғы жылдары кәдесыйларды қалдық түрлерінен жасау, құны жағынан және экологиялық тұрғыдан орын алуда. Өндіріс қалдықтарын қайта өңдеу немесе олардан халық тұтынатын заттар жасау - қазіргі таңда өзекті мәселелердің бірі.

Былғары өндірісінің қалдықтарын өңдеу және ұтымды пайдалану проблемасы, әсіресе соңғы жылдары бүкіл әлемде өзекті болып отыр. Аталған проблеманы шешудің өзектілігі экологиялық жағдайдың нашарлауына байланысты. Былғары өндірісінің органикалық қалдықтарының басым бөлігі әлі қолданылмай, қоқыс тастайтын жерлерге шығарылады, бұл материалдық шығындардан басқа қоршаған ортаның ластануына алып келеді. Аталған қалдықтардың пайда болу көлемінің ұлғаю үрдісі кезінде экологиялық жағдай тұрғысынан оларды кәдеге жарату мәселесі әсіресе өткір болып отыр. Былғарыны өңдеу зиянды шығарындылардың көп мөлшерімен бірге жүреді.

Бұл бір жағынан, мың тонна ақуыз затының жоғалуына, ал екінші жағынан, былғары қалдықтарының биологиялық ыдырау процесінің хроммен (Ш) тежелуіне байланысты қоршаған ортаның ластану проблемасына байланысты. Хром қосылыстары (VI) - улы және қатаң шектелген, сарқынды сулармен кететін аз проблема болып табылады. Бұдан басқа, былғары-аяқ киім өндірісінің қалдықтары былайша жіктеледі. Өндіріс түрлері бойынша қалдықтар былғары өндірісінің қалдықтары мен аяқ киім өндірісінің қалдықтары (былғары және аяқ киім өндірісінің қалдықтары) болып бөлінеді. Былғары өндірісінің қалдықтары тері шикізатының түріне, түзілу сатысына, химиялық құрамына және дайын былғары түріне қарай бөлінеді.

Былғарыны ауданы бойынша контурларын тегістегенде немесе аяқ киім бөлшектерін пішу кезінде және бөлшектерді механикалық өңдеу операциялары кезінде хроммен иленген былғарының ұсақ қималары қалдық болып қалады. Былғарының қандай шикізаттан алынуына қарай ірі қара, жылқы, шошқа, ешкі, қой терісінен иленген былғары қалдықтары болып бөлінеді. Былғарының беткі жабын қабатына тәуелді былғары қалдықтарын өңделген және өңделмеген деп бөледі. Былғары қиындыларын кәсіпорындарға әрқайсысы 80 кг-нан аспайтын түктермен жібереді. Аяқ киімнің астыңғы бөлшектерін пішуден қалған қалдықтан аяқ киімдік картон кең тұтынатын әртүрлі тұрмысқа қажетті ұсақ бұйымдар жасауға қолданылады.

Былғары қалдығының кесіндісі - механикалық өңдеу операциялары немесе былғарының жыртылуы немесе үзілуі нәтижесінде, сондай-ақ былғарыны пішуден қалған қалдықтар түрінде алынатын, ауданы 7 дм² - ге дейінгі қалдық түрі. Бұл қалдық түрінен аяқ киім астының ұсақ бөлшектерін, ер – тұрман әбзелдерін, киімге, техникалық және т.б. бұйымдарға пайданылады.

Статистикалық мәліметтер бойынша, қайта өңделген шикізат қалдықтарын пайдалану әлем бойынша кең өріс алуда. Бұған таңдануға болмайды, себебі әлемдегі шикізат қалдықтарының қорлары көрсеткіш бойынша бастапқы шикізат қорынан артық екенін көрсетеді. Сондықтан бүкіл әлем ғалымдары шикізат қалдықтарын қайта өңдеу технологияларын дамыту мен жетілдіруге бар күш жігерлерін салуда.

Кейбір іскер адамдар өздерінің іздеп-тапуды, шығармашылық - іскерлік қабілеттерін қолданып, қалдықтарды қайта өңдеуді табыс көзіне айналдыруда. Бұл ретте былғары қалдықтарынан кәдесый жасау өндірісі болашағы бар бағыт болып саналады. Кәдесый бұйымдары қиын экономикалық жағдайда да сұранысқа ие, адамдар өз жақындарына, достарына, туыстарына сыйлық беруді әдетке айналдырған. Егер сіз кәдесый бұйымдарын өндіруге бел бусаңыз, оның барлық нюанстарын білуге тырысқаныңыз дұрыс.

Тараз қаласы, ұлы Жібек жолы бойында орналасқан, 2000 жылдан астам тарихы бар туристер қызығушылық білдіретін аймақтың бірі. Тараз қаласында «Тараз Былғары аяқ киім» ЖШС, «ELLIN SHOES» ЖШС, «Арай» ЖШС және бірнеше аяқ киім өндіретін кіші және орта кәсіпорындар орналасқан. Аталған кәсіпорындардың былғары қалдықтарынан кәдесый жасау арқылы қалдықтарды қайта өңдеу мәселесі шешілер еді. Кәдесый бұйымдарын өндіру қосымша табыс көзі екендігін айқын.

Былғары өндірісінен қалатын қалдықтарды төмендегідей мақсаттарда пайдалануға болады. Хромды иленген былғары қиындыларынан төлқұжатқа, автоқұжаттарға, кардхолдерге, несие карталарына қаптапалар жасауға болады (сурет-1).

Сурет 1. Былғары қалдықтарынан жасалған кәдесый ассортименті

Жұмыс қажеттілігімен іс – сапарға, саяхатқа немесе демалыс орындарына барушылар жиі ұшақтармен ұшу, пойыздермен сапар шегу адамдардың үйреншікті ісіне айналды. Сондықтан жол жүру құжаттарын, билеттерін бүлінуден сақтау үшін арнайы қаптамалар қажетті туындайды. Пайдалануға ыңғайлы жасалған мұндай бұйымдар әмиянның, жазба кітапшасының қызметін атқара алады, себебі оларда таза парақтар, қалам қоятын орын және төлқұжат пен билет салуға арналған қалташалар бар.

Кейбір құжаттардың адамдар үшін маңызы үлкен, мысалы төлқұжат пен жүргізушінің куәлігі әрқашан адаммен бірге болуы қажет. Оларды жоғалудан және бүлінуден сақтау қажет, себебі олар бүлінген немесе жоғалған жағдайда иесіне әкімшілік жаза-айыппұл салынады. Олар күнделікті қолданыста болғандықтан, бүлінбес үшін сапалы, жақсы қаптамаларға салып жүрген дұрыс.

Арнайы жасалған файлдарда жүргізуші куәлігі, техникалық байқау талоны, тіркелу куәлігі тіпті қамсыздандыру полисіне ыңғайлы орындар қарастырылған. Олар әртүрлі материалдар мен текстуралардан, суретпен, суретсіз, батырма оюмен, қосымша қалталармен жасалады. Мұндай аксессуар бизнес - серіктеске жақсы кәдесый, ал компания қызметкерлеріне естелік сыйлық бола алады. Былғары қалдықтарынан жасалған аксессуар бетінің мұқабасына компания логотипі мен атауын бастырып дайындау корпоративтік мәдениет элементі болып саналады (сурет 2).

Сурет 2. Мұқабасына логотип басылған аксессуарлар

Кардхолдар, визитница, төлқұжат пен жүргізушінің куәлік қаптамалары қазіргі заманда адамдарға қажетті бұйымдар болып табылады. Күн өткен сайын пластикалық карталардың үлес салмағы артып, қолма-қол ақшаны ығыстыруда. Соған байланысты банк карталарының саны артуда. Сол пластикалық карталарды сақтауға кардхолдер, несие карталары қаптамалары қажет.

Төмендегі бірнеше факторларға: біріншіден, материал фактурасына назар аудару қажет. Былғарыдан жасалған классикалық несие карталарына арналған қаптамалар ең көп таралған және ең көп тапсырыс берілетін бұйымдарға жатады.

Олардың танымалдығы оңай түсіндіріледі: былғарыдан жасалған барлық бұйымдар практикалық, берік, тозуға төзімді, ылғалды өткізбейді және қазіргі заманғы іскерлік адамның стиліне жақсы үйлесуі тиіс. Банк картасының қаптамасының өлшемі әр түрлі карталар үшін бірнеше жеке қалташалардан болғаны дұрыс.

Жақсы есте қалатын корпоративтік сыйлық ретінде пайдалану үшін логотипі бар кредиттік карталарға арналған кардхолдерлер, несие карталарына арналған қаптамаларды әртүрлі түстер мен реңктерде жасауға болады. Кез келген үлгіні бірнеше түсте орындау мүмкін.

Қорытынды жасай отырып, туристік кәдесыйдың функционалдық мәні өте шартты, толық көлемде символдық құрамдастармен алмастырылатынын атап өткен жөн, бұл туристердің утилитарлық емес қажеттіліктерін қанағаттандырады.

Әдебиет

1. Большая советская энциклопедия. – М.: Советская энциклопедия, 1978.
2. Абрамов Н. Словарь русских синонимов и сходных по смыслу выражений, 7-е изд., стереотип. Москва: Русские словари, 1999.
3. Философия сувенира // Дом культуры декабрь 2012. с. 41-55.
4. Корецкая, М.А. Сувенир / М.А. Корецкая // Вестник Самарской гуманитарной академии. Серия: Философия. Филология. 2008. №1. с.38-43.
5. Мень, Е.Е. Экономика современной культуры и творчества: Сборник статей / Перевод с английского. Общ. ред. сост. Е.Е. Мень. – М.: Фонд научных исследований «Прагматика культуры», 2006 – 448 с.

УДК 377.8

МАМАНДЫҚ ТАҢДАУДА ИННОВАЦИЯЛЫҚ ДАМУ МЕН СҰРАНЫСҚА САЙ БОЛЫП ЖҮРМІЗ БЕ?

Дүйсенбеков Е.Б.

Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті, Алматы

Мамандықтың жаманы жоқ, бірақ мұның кез келгеніне икемділік қажет. Бұл – жай күнелту, тамақ асырау жолы емес, үлкен өнерді, зор шеберлікті қажет ететін нәрсе.
Жүсіпбек Аймауытов

XXI ғасырдың басында елімізде басталған мемлекеттік жүйенің, идеологияның, қоғамдық құрылыстың түбегейлі қайта құрылуы қоғамның барлық салаларын, мемлекеттік институттарды, әсіресе халыққа білім беру жүйесінің құрылымдарын қамтиды. Әлемде болып жатқан әлеуметтік-экономикалық, қоғамдық-саяси және мәдени-дүниетанымдық жаһандану үдерістері мен инновациялық дамулар қазақстандық білім беру жүйесінің алдына жаңа маңызды мәселелер қойды. Солардың бірі жалпы білім беретін мектептерде бейіндік бағдарлы оқытуды енгізу мәселесі болып табылады. Қазіргі жағдайда қоғамның дамуында уақыт талабына сай жоғары білікті маман даярлайтын оқыту әдістерін өңдеу, болашақ кәсіп иелерін тәрбиелеу мәнді болып отыр. Жаңа талаптар заманауи жоғары кәсіби біліктілікті иемденетін педагогикалық кадрларды кәсіби даярлауды бірінші орынға шығарып отыр.

Сонымен «инновация» термині латын тілінен алынған, ол - «жаңару, өзгеру» дегенді білдіреді. Бұл түсінік XIX ғасырдағы зерттеулерде пайда болып, белгілі бір мәдениеттің кейбір элементтердің бірінен екіншісіне енгізу дегенді білдірген. XX ғасырдың 30-жылдарында Еуропада ғылымның жаңа саласы, жаңашылдық ғылымы пайда болып, ал 50 жылдары педагогикалық инноватика қалыптасты. КСРО-да бұл термин XX ғасырдың 70 жылдарынан бастап қолданыла бастады [1]. Ал инновациялық даму дегеніміз - экономикалық жүйенің қарыштап дамуы, ғылыми білімдерді инновацияларға және өндірістік қызметке айналдыру үдерісі. Оның ажырамас бөліктері ретінде сарапшылар жаңа технологиялық құралдарды енгізу, ұлттық ғылыми-техникалық әлеуетті дамыту, ғылым мен өндіріс арасындағы алшақтықты жою, инновациялық қызметті ынталандыру, алдыңғы қатарлы технологиялар мен халықаралық стандарттарды енгізуді қамтамасыз етуді атап отыр.

Инновациялық даму мен жаңа технологияларды ойлап табу арқылы дамыған мемлекеттер өз халқының тұрмыс-тіршілігін жеңілдетіп, денсаулығын нығайтып, өмір сүру жастары да ұзарып жатыр. Соңғы инновациялық жаңалықтар нанотехнологиялар, жасанды интеллект, роботтехнология және т.б. Шетелдің қарыштап дамып кеткен технологияларына тамсанып, дайын өнімдерін тек қолданып, «бізге де осылай жасау керек» отыра берсек, алға емес, артқа құлдырайтынымыз анық. Сондықтан еліміз негізгі басымдықты цифрландыруға қарай бұрды. Елбасы Н.Назарбаевтың «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы 2017 жылы қабылданып, қазіргі таңда жүзеге асырылуда. Бұл мемлекеттік бағдарламада цифрландыруға күш салу адами капитал белсенді түрде дамитын - болашақтың білімі мен дағдылары ерте жастан бастап тәрбиеленетінін, автоматтандыру және басқа да жаңа технологиялар есебінен бизнес жұмысының тиімділігі мен жылдамдығы артатынын, ал азаматтардың өз мемлекеттерімен диалогы қарапайым әрі ашық болатын жаңа қоғамды құруға әкелетіні кеңінен көрсетілді [2]. Сонымен қатар цифрландыру еңбек нарығында қамтылған мамандықтар құрамына қойылатын өндірістік талаптардың қолданыстағы жүйесінен айтарлықтай озып отыр. Еңбек нарығы мен білім беру жүйесі арасында жедел байланыстың болмауы бір мезгілде талап етілмеген кадрларды даярлауға және «өлмелі» мамандықтар бойынша кадрлардың босауына әкелуі мүмкін. Білім берудің барлық деңгейінің мазмұнын барлық мамандардың цифрлық дағдыларын дамыту арқылы толығымен қайта қарау қажет.

Осыған байланысты өз мүмкіндіктерін іске асыруға қабілетті, кративті тұрғыда өз стратегиясын жасауға бейімді, кәсіби әрекетте және өмірдің басқа да салаларында табыс биігіне жетуді мақсат ететін тұлғаны дамыту, бәсекеге қабілетті сапалы адам капиталын құруды қамтамасыз ету Қазақстан Республикасының жоғары білім беру жүйесі алдындағы аса жауапты міндет болып қойылды. Бұл туралы Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Сындарлы қоғамдық диалог – Қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің негізі» атты Жолдауында айтылған тың ойлардың бірі – Еліміздің бюджетінің негізгі екі мақсатқа – экономиканы дамыту мен әлеуметтік мәселелерді шешуге бағытталатынын атап көрсету болды.

«Әлеуметтік жаңғырудың жаңа кезеңі» атты 4 бөлімінде «Білім беру сапасын жақсарту» деген тараушасында елімізде еңбек ресурстарының балансын есепке алудың тиімді әдістемесін әзірлемегенін, оның мамандар даярлаудың отандық жүйесі нақты еңбек нарығынан тыс қалғанын, соның әсерінен 21 мыңға жуық мектеп түлектері кәсіби орта және жоғары оқу орындарына түсе алмауы, одан жұмыссыздар мен маргиналдардың негізін құрайтыны, олар жастар амалынан жоқтығынан қылмыстық және экстремистік ағымдардың ықпалына түсу себептерін нақты айтып өтеді. Сонымен қатар «Біз оқушылардың қабілетін айқындап, кәсіби бағыт-бағдар беру саясатына көшуіміз қажет» - деп оның негізгі себептері қала мен ауыл мектептері арасындағы орта білім сапасы көрсеткіштерінің алшақтығы, ауылдық жердегі білікті кадрлардың жетіспеушілігін және оны шешудің тиімді жолдарын ашып көрсетті [3,4]. Әрине, бұл экономиканы жоспарламайтын мемлекетте қай кәсіпорындарына қандай маманның қажет екенін кім білсін?! Себебі біз нарықтық экономикада көп жағдайларға бақылау жасай алмай отырмыз. Көптеген отандық және шетелдік компаниялар кадрлық саясатты өз беттерінше жүргізуде. Оларға жұмысқа тұрған жастар ары барса аудармашы, көлік жүргізуші және күзетші болуда. Ал кәсіби маман ретінде жұмысқа тұрғандар саны өте аз. Сондықтан, Үкіметтің жанынан мемлекеттік жоспарлау комитетін қайта ашып, экономика мен шаруашылықты мемлекеттік деңгейде ұйымдастыруды қолға алу қажет деп ойлаймыз. Осы жоспарлау комитеті ішінен оқушылар мен жұмыссыздарға республикалық кәсіби бағдар беру орталығын ашу қажет.

Бүгінгі ұрпаққа дұрыс кәсіби бағдар беру кезек күттірмес мәселелердің бірі. Мамандық таңдау тек жеке адамға ғана емес, мемлекет үшін де жауапты іс. Себебі мамандық таңдау – әр адам үшін, қоғам үшін де өте күрделі және жауапты міндет. Бұл таңдау тұлғаның рухани өсуі, әлеуметтік орны мен азаматтық көзқарасын қалыптастыруда үлкен рөл атқарады.

Сонымен индустриалды-инновациялық дамуының қажеттіліктеріне сәйкес келетін және қазіргі заман сұраныстарына сай төменде бірнеше мамандықтар көрсетілген.

Инженерлік мамандықтар

Мамандардың болжамы бойынша озық ұстанымдарға өндірістік шығарылыммен байланысты инженерлік мамандықтар жатады. Бүгінгі күнде ең қажет етілгендер құрылысшылар, технологиялық машиналар мен техникаларды, сонымен қатар машина жасаушылар болып табылады. Олардан кейін металлургтар, энергетиктер, мұнай және газ саласының, есептеу техникасының, радиотехника, электроника және телекоммуникация жұмысшылары тұрады, сонымен қатар жеңіл өнеркәсіп өнімдерінің технологиясы мен құрастыру. Және содан кейін тау-кен ісі, автоматтандыру және басқару, прибор жасау және жылу энергетикасы саласының мамандары тұрады.

Қазіргі сәтте өнеркәсіпте кәсіби инженерлердің, орта топтың техникалық мамандары мен жетекшілерінің қатты жетіспеушілігі туындайды. Әсіресе техникалық және экономикалық немесе заңдық білімнің үйлесімдігі, ағылшын немесе кез келген еуропалық тілдік білу бағаланатын болады. Барлық өнеркәсіп салаласында инженер-маркетологтардың және менеджерлердің қажеттілігі артуда.

АТ және компьютерлік аппараттық қамтамасыз етуді жасаушылар

Бағдарлама жасаушы - бағдарламалық жасақтаманы құратын және міндетін және оның жұмысқа қабілеттілігін қолдаушы маман. Қазіргі әлемде фирманың имиджі біршама үлкен мәнге ие және сайт - ұйымның деңгейі мен сенімділігінің көрсеткіші болып табылады. Тиісінше, веб-әрлеуші - ең жоғары ақылы «компьютерлік» мамандықтардың бірі.

Нанотехнологиялар

Бұдан кейінгі жақын болашақтың біршама талап етілетін мамандықтары нанотехнологиялармен байланысты.

Нанотехнология – бұл молекулалармен және атомдармен жұмысқа негізделген технология, бұл біршама заттардың жасырын және бағалы қасиеттерін пайдаланатын технология. Нанотехнология – бұл үлкен сала, оны үш бөлікке бөлуше болады: микросұлбаларды жасау, наноөлшемдегі роботтарды жасау, сонымен қатар атомдық деңгейдегі инженерия.

Нанотехнология барлық ғылым салаларымен байланыста болады.

Биотехнология – биологиялық жүйелер мен олардың элементтерін пайдаланатын технологиялар.

Қазіргі уақытта биотехнология ауыл шаруашылығында кеңінен қолданылады, онда гендік инженерия мен микробиология әдістерінің көмегімен гендік модификацияланған өнімдер алады. Биотехнология молекулярлық медицинада, биофармацевтикалық өндірістерде және басқа салаларда қолданылады.

Электроника мен биотехнологияның түйіскен жеріндегі мамандықтар маманнан электроникада да, биоинженерияда да терең білімді талап етеді.

Педагогикалық мамандықтар – қазіргі уақыттағы ең белгілі мамандықтардың бірі, тіпті осы мамандық басқа да мамандықтарды анықтайды деп айтуға болады, себебі еңбектің басқа түрлері арнайы ұйымдастырылған мақсатты педагогикалық қызметтің барысында меңгеріледі. Қазіргі таңда математика, физика, биология, бастауыш сынып, ағылшын тілі мұғалімдерінің жетіспеушілігі білінуде.

Сервиспен байланысты мамандықтар

Тұрғындардың табысы артуда, орта санаттың саны да өсуде. Бұл үрдістің көрсетішінің бірі - күн өткен сайын сапалы сервиске қажеттілік.

Логистика

Логистика саласы кәсіпорынның қызмет етуінде бірінші кезекті маңыздылыққа ие. Логист мамандығы қатаң шеңберде жұмыстан шаршаған, шаблондар мен берілген шектеулерді жақсы көрмейтіндер үшін оңтайлы. Жемісті мансапты жасау үшін, логистке аналитикалық ақыл мен жүйелі ойлау, интуиция, қиын жағдайлардан тез шыға білу, адамдармен қарым-қатынас жасау дағдысы, тіл тапқыштық қажет. Тәжірибелік тәжірибесіз, сонымен қатар математиканы, техниканы, қолданыстағы заңнаманы терең білмей және әрине бизнес процесстерін түсінбей мүмкін емес. Табиғатынан ойыншы, тауарлар мен жүктерді шахмат тақтасындағы фигуралар сияқты жылжыта алатын дарынға ие адам ғана жақсы логист бола алатына көптеген кәсіпкерлер көз жеткізген.

Экология

«Экология» термині бұрын 1866 жылы пайда болған. Және бұдан әрі де қоршаған ортаны сақтау мәселелері үлкен орынға ие болады. Атмосфераға зиянды қалдықтардың өсуі болашақ жаһандық әлемде бірінші орындардың бірінде экология мәселесін қояды. Бір жағынан, кәсіби экологтарға сұраныс арта бастайды, ал екінші жағынан - табиғат қорғаушылардың талаптарының спектрі кеңиді. Болашақта эколог-полиция қызметі қоғамға енетін болады.

Медициналық мамандықтар

Медицина бүгінге енді ғана құрылып, зерттеліп келе жатқан, ал 10 жылдан кейін тәжірибеге еніп, медицинада үйреншікті іс болатын, электроника, битотехнология саласының жетістіктерін жемісті пайдаланады.

Химия

Химия саласының мамандары энергетика саласында ерекше қажет болады. Энергияның баламалы көздері аса қажет болады. Химия - инновация мен болашақтың ғылымы.

Тағамдық өнеркәсіп

Агроном және фермер мамандықтарын сарапшылардың басым бөлігі жойылып бара жатқан мамандықтар қатарына жатқызады: Әлемнің дамыған елдерінде кішігірім фермерлік шаруашылықтар 15 жылдан артық уақыт тұрақты түрде кедейшілік шегінде тепе-теңдік ұстап келеді, негізінен мемлекеттік дотация есебінен күн көреді. Болашақ тағамы болжамдардың көпшілігі бойынша – бұл табиғи емес, «нағыз» тағам, ал қоспалардың артып келе жатқан үлесі бар тағам немесе біз үшін қалыпты емес көздерден алынған қоспалары бар тағам. Инженерия және биологиядағы білімдерге ие тағам өнеркәсібі мамандары көптеген елдердің тұрғындары үшін негізгі өндірушілер болады.

Қала құрылысы

Жер ауылдар емес, қалалар планетасы болып барады. БҰҰ ақпараты бойынша, 2009 жылы қалалықтар саны ауыл тұрғындарынан асып түсті. 2025 жылы қала халқының үлесі 77% дейін артады. Pricewater house Cooper's деректері бойынша, 2005 жылы дүниежүзінің 100 ірі қаласы дүниежүзілік ЖІӨ 25% өндірді, 2008 жылы 30%. 2025 жылға қарай ең үлкен мегаполистердің 30 27% артады. Жаңа, тез өсіп келе жатқан мегаполистерді жоспарлау, құру және қызмет көрсетуді қолайлы қалалық ортаны құра алатын мамандар класы жасайтын болады. Мемлекет және жеке құрылыс компаниялары аумақтарды кешенді дамыту бойынша мамандарға үлкен сұранысты қалыптастыратын болады (көлік, әлеуметтік орта, инвестицияларды тарту және т.б.), әсіресе қалалық жерлерде.

Сонымен қорытындылай келегенде, оқушылардың дұрыс мамандық таңдауы оның келешек өмірімен тығыз байланысты болмақ. Кәсіби бағдар беру жұмыстарына тек мектеп пен университетті ғана жауапты қылмай, қоғам болып үлкен жауапкершілікпен мойынымызға алсақ, республикалық кәсіби бағдар беру орталығы құрылса жастардың болашағы және мемлекеттің дамуы үшін игілікті іс болары анық.

Әдебиет

1. Орысша-қазақша түсіндірме сөздік: Әлеуметтану және саясаттану бойынша / Жалпы редакциясын басқарған э.ғ.д., профессор Е. Арын - Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ. 2006. - 569 б. ISBN 9965-808-89-9
2. «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2017 жылғы 12 желтоқсандағы № 827 қаулысы.
3. Қазақстан Республикасының Президенті Қ.Тоқаевтың Жолдауы «Сындарлы қоғамдық диалог – Қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің негізі»// «Егемен Қазақстан», №169 (29648) 3 қыркүйек, 2019ж. 1-6 бб.

УДК339.138:677/687

**СТРУКТУРА КОНКУРЕНТНОГО ПОТЕНЦИАЛА
ПРЕДПРИЯТИЙ ЛЕГКОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ**

Дюсембекова Ж.М.

Университет Нархоз, Алматы

Вхождение Казахстана в 30 наиболее развитых стран является стратегическим приоритетом, достижение которого зависит от вклада и конкурентоспособности предприятий всех отраслей экономики. Конкурентный потенциал является источником его конкурентоспособности предприятия, что обуславливает актуальность исследования и научный интерес к этой проблематике как зарубежных, так и отечественных ученых, среди них труды: А.Азоева, А.П.Челенкова [1], Джон О'Шонесси [2], М. Портера [3; 4], О. Сабдена [5], Я.Ю. Салиховой [6], Т.Г. Старостиной [7] и др. Существуют различные трактовки понятия «конкурентный потенциал»:

- включает в себя совокупность располагаемых природных, материальных, трудовых, финансовых и нематериальных ресурсов и возможности объектов и/или субъектов хозяйствования, позволяющие им получить конкурентные преимущества перед другими

участниками рынка; представляет собой внутренние и внешние конкурентные возможности фирмы, которые позволяют предприятию вести эффективную конкурентную борьбу на рынке за счет формирования конкурентных преимуществ на основе использования материальных или нематериальных ресурсов (Салихова Я.Ю.) [6, с. 10-11];

- степень мощности, уровень возможностей для обеспечения своей конкурентоспособности, обусловленные имеющимися в распоряжении организации ресурсами и способностью организации к их эффективному использованию и воспроизводству (Старостина Т.Г.) [7, с. 47];
- совокупность конкурентных преимуществ и степень их реализации в текущей и перспективной деятельности предприятия; совокупность конкурентных преимуществ предприятия, которые определяют возможности его развития в долгосрочном периоде по сравнению с конкурентами (Семченко А.А) [8, с. 30].

Многие ученые определяют конкурентный потенциал как отражение наличия внутренних и внешних возможностей для формирования устойчивых конкурентных преимуществ. Предприятия легкой промышленности сосредоточены на производстве текстильной продукции, одежды, обуви и кожаной и относящейся к ней продукции. Конкурентный потенциал предприятий легкой промышленности (таблица 1) также формируется на основе оценки его внутренних (маркетинговый, инновационный, ресурсный и творческий) и внешних (рыночный) конкурентных возможностей, которые в дальнейшем можно будет преобразовать в его конкурентные преимущества.

Таблица 1.

Структура конкурентного потенциала предприятий легкой промышленности

№	Структура конкурентного потенциала	Факторы, формирующие конкурентный потенциал	Показатели, характеризующие конкурентоспособность предприятия
1	Внутренний конкурентный потенциал		
	1.1 Маркетинговый потенциал	- управление маркетинговой деятельностью предприятия; - инвестиции в продвижение и сбыт продукции легкой промышленности	- имидж предприятия; - известность бренда; - степень удовлетворенности и лояльности клиентов; - показатели результативности маркетинговой деятельности и др.
	1.2 Ресурсный (экономический) потенциал: - финансовый, - производственный, - организационный, - кадровый	- уровень финансового положения предприятия; - объем инвестиции в основной капитал; - МТБ предприятия; - продуманность организационной структуры предприятия; - квалифицированный персонал, заинтересованный в работе и др.	- платежеспособность и финансовая устойчивость предприятия; - загрузка производственных мощностей; - объем и рентабельность производства; - внедрение системы менеджмента качества на предприятии; - конкурентоспособность продукции легкой промышленности; - степень удовлетворенности персонала и др.

	1.3 Инновационный потенциал	- Инновационная политика предприятия, - стратегия дифференцирования продукции легкой промышленности	- степень инновационности предприятия; - время на разработку и запуск инноваций; - показатель «затраты-качество» инноваций; - степень защищенности инновации от копирования конкурентами и др.
	1.4 Творческий потенциал	- стимулирование и поддержка творческих идей персонала предприятия	- количество предложенных и реализованных творческих идей
2	Внешний конкурентный потенциал		
	Рыночный потенциал	- факторы макроокружения предприятия; - конъюнктура рынка; - конкурентные стратегии предприятия	- емкость рынка; - доля на рынке; - обеспеченность рынка продукцией легкой промышленности; - рыночные окна и ниши.
Примечание – составлена автором			

Внутренний конкурентный потенциал направлен на формирование и наращивание долговременных конкурентных преимуществ предприятия легкой промышленности, а внешний – на обеспечение способности его адаптации к условиям конкурентной внешней среды.

В целом, управление конкурентным потенциалом позволяет усилить конкурентные позиции на рынке легкой промышленности, обрести дополнительные конкурентные преимущества и повысить конкурентоспособность предприятия. Как видим из данных таблицы 1, структура конкурентного потенциала предприятия легкой промышленности включает:

1. ресурсный (экономический) потенциал, включающий финансовый, производственный, организационный и кадровый потенциал;
2. творческий потенциал – направлен на развитие нематериальной системы мотивации персонала в области разработки творческих идей, обеспечение благоприятного морально-психологического климата в коллективе, создание креативных групп и развитие креативности персонала в решении поставленных задач;
3. инновационный потенциал – повышение инновационной активности предприятий легкой промышленности путем увеличения расходов на НИОКР, разработка новой продукции и технологий ведения бизнеса;
4. маркетинговый потенциал – клиентоориентированность предприятия легкой промышленности, организация и проведение маркетинговых исследований предпочтений потребителей на рынке легкой промышленности, использование интегрированных маркетинговых коммуникаций для продвижения продукции легкой промышленности, повышения степени осведомленности и лояльности потребителей к товарам «Сделано в Казахстане»;
5. рыночный – поиск неудовлетворенных потребностей, рыночных ниш, формирование и стимулирование спроса на отечественную продукцию легкой промышленности.

Полный учет факторов, формирующих конкурентный потенциал предприятия, будет способствовать полному использованию внутренних и внешних конкурентных возможностей, что в свою очередь, создаст платформу для развития и усиления устойчивых конкурентных преимуществ предприятия на рынке легкой промышленности.

Таким образом, в контексте развития существующей концепции конкурентного потенциала предприятия легкой промышленности можно заключить:

- ресурсный потенциал (финансовый, производственный, организационный, кадровый) является необходимой платформой для формирования конкурентного потенциала предприятия легкой промышленности;

- использование инструментов маркетинга позволяет превратить конкурентный маркетинговый потенциал в устойчивые конкурентные преимущества предприятия легкой промышленности;
- для удержания конкурентных позиций требуется проведение сравнительного анализа конкурентного потенциала конкурирующих предприятий легкой промышленности с целью выработки стратегии устойчивого маркетинга;
- формирование конкурентного потенциала следует проводить на основе результатов анализа факторов макросреды функционирования предприятия легкой промышленности и внутренних возможностей предприятия легкой промышленности;
- следует постоянно проводить оценку конкурентного потенциала предприятия легкой промышленности, так как он влияет на уровень конкурентоспособности предприятия легкой промышленности, а также в целом, на конкурентоспособность отрасли и страны.

Литература

1. Азоев А., Челенков А. П. Конкурентные преимущества фирмы. – М.: ОАО «Типография «НОВОСТИ». – 2000. – 252 с.
2. Джон О'Шонесси. Конкурентный маркетинг: стратегический подход / Пер. с англ. под ред. Д. О. Ямпольской. – СПб: Питер, 2002. – 864 с.: ил.
3. Портер М. Конкурентная стратегия: методика анализа отраслей и конкурентов. – М.: Альпина Бизнес Букс. – 2005. – 454 с.
4. Портер М. Конкурентное преимущество. Как достичь высокого результата и обеспечить его устойчивость. – М.: Альпина Бизнес Букс. – 2016 – 716 с.
5. Сабден О. Экономика. Избранные труды. – Алматы: Институт экономики КН МОН РК, 2011. Т. IX: Конкурентоспособность национальной экономики: критерии оценки и пути повышения: Монография – Издание второе / Кошанов Л. К., Хусаинова Б. Д., Днишев Ф. М., Додонов В. Ю., Аханов С. А., Нурланова Н. К., Альжанова Ф. Г. / Под науч. ред. д.э.н., проф., академика НИА РК О. Сабденова. – 200 с.
6. Салихова Я. Ю. Конкурентный потенциал предприятия: сущность, структура, методика оценки: учебное пособие / Я. Ю. Салихова. – СПб.: Изд-во СПбГУЭФ, 2008. – 52 с.
7. Старостина Т. Г. Конкурентный потенциал организации / Т. Г. Старостина – Ульяновск: УлГТУ, 2014. – 115.
8. Семченко А. А. Конкурентный потенциал и конкурентные преимущества предприятия // Современная конкуренция и конкурентоспособность. – 2008. – №4 (10). – С. 30-37.

ӘОЖ:327

ЕЛБАСЫ Н.Ә. НАЗАРБАЕВТЫҢ ЕУРАЗИЯ КЕҢІСТІГІНДЕГІ САЯСИ ШИЕЛЕНІСТЕРДІ РЕТТЕУ БОЙЫНША ҚЫЗМЕТІ ЖӘНЕ ШЫҒЫС ПЕН БАТЫС АРАСЫНДАҒЫ МЕДИАТОРЛЫҚ РӨЛІ

Ерланқызы А.

М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент

Қазіргі кездегі әлемдегі геосаясатта, халықаралық қауымдастықтың кеңістіктік – саяси ұйымдастырылуына («Жаңа әлемдік тәртіп» мәселесі және оның шеңберіндегі өзгерістер мен жекелеген елдердің осы үдерістегі орны мен ролі) аса назар аударуда. Жаһандану дәуіріндегі әлемнің саяси және экономикалық архитектурасы көпқырлығымен ерекшеленеді. ХХІ ғасырда халықаралық деңгейдегі дауларды, жанжалдарды бейбіт жолмен шешіп, бітімгершілік процедураларын ұсыну, саяси және экономикалық қайшылықтарды шешудің басым бағыттарының бірі. Елдің, аймақтың дамуындағы үлкен рөлді саяси тұлға атқарады. Тарихты да жасайтын осы тұлғалар. «Жаңа әлемдік тәртіп» жағдайында қауіпсіздікті нығайтып, келісімге, бейбіт дамуға елді ғана емес, тұтастай аймақты, әлемдік қауымдастықты шоғырландыратын, белсенді ұстанымы бар саяси лидерлердің ішінен Елбасы Н. Назарбаев ұсынған бастамалар өзінің прагматикалық қырымен, өзектілігімен, өміршеңдігімен ерекшеленеді.

Аймақтық және халықаралық деңгейде пайда болған дауларлы реттеудің негізгі технологиясы – үшінші бейтарап тараптың (медиатор) көмегімен тығырықтан шығудың жолын іздестіру медиация болып табылады. Бастапқыда, тек қана құқық саласында қолданылған аталмыш термин, қазіргі таңда саяси-экономикалық деңгейде жиі қолданылуда. Қазіргі таңда медиатор рөлін түрлі саяси көшбасшылар орындауда. Дегенмен, медиатор рөлі–халықаралық беделге, үлкен дәрежедегі коммуникативті қабілеттерге ие, келіссөздер үрдісіне ықпал жасай алатын ірі тұлғалардың ғана еншісінде болады. Біз, халықаралық саясаттың маңызды оқиғаларына талдау жасай отыра, осындай жауапты рөлді ірі тұлғалық қасиеттерге ие Қазақстан Республикасының бірінші Президенті Н. Назарбаевқа тән екенін байқаймыз.

Қазақстан Республикасының бірінші Президентінің Еуразия кеңістігіндегі қақтығыстарды шешу және алдын-алу шаралары бойынша қызметінің шеңберінде Сирия дағдарысын шешудегі Астана процесін ұйымдастыру қызметі, Украина-Ресей қайшылықтарын шешудегі орны және Түркия-Ресей саяси шиеленістерді және Сирия қақтығысын реттеудегі қызметін ерекшелеуге болады.

Украина дағдарысын реттеу бойынша Елбасы қызметі. 2014 жылы наурыз айының басында «Украина дағдарысы» басталған кезеңде Н. Назарбаев барлық мүдделі тараптардың қатысуымен диалог арқылы қайшылықтарды дипломатиялық жолмен реттеудің маңызы туралы мәлімдеген еді. 2014 жылы 12 қыркүйекте Душанбеде өткен Шанхай Ынтымақтастық Ұйымына мүше-мемлекеттер басшылары кеңесінің кеңейтілген құрамдағы отырысында Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев «Біздің барлығымызды да Украинадағы ахуал барынша аландатады. Дағдарыстың ауқымы мен ықпалы бұл елден баяғыда-ақ тысқары шығып кетті, проблеманың ұзақ мерзімді жалғыз шешімі — бұл саяси диалог пен консенсус» [1], деген Елбасы тараптарды бейбіт келісімді ұстануға шақырды. Елбасының мұндай мәлімдемесінің астарында, өзінің осы қайшылықты реттеуге күш-жігерін аямай жұмсауға дайын екендігі айқындалды.

Ең алдымен осы мәселе төңірегінде 2014 жылдың 10-14 наурыз аралықтарында Қазақстан Республикасының бірінші Президенті Ресей Федерациясының Америка Құрама Штаттарының президенттерімен, Германия Федеративтік Республикасының канцлерімен телефон арқылы келіссөздер жүргізді. Н. Назарбаевтың бұл қадамы – оның Шығыс пен батыс арасындағы медиаторлық рөлін айқындайды. 2014 жылы 29 шілде күні Н. Назарбаев, Италия республикасының премьер-министрі Маттео Ренцимен телефон арқылы сөйлесуінде, Украинаға қатысты келіссөз үдерісіне Ресей, Еуропа, Украинаны тарту керектігін айқындады [2]. 2014 жылы 19 тамыз күні Н. Назарбаев және Еуропалық комиссияның төрағасы Ж.М. Баррозу арасындағы телефон арқылы сөйлесуде, Еурокомиссия төрағасы, 2014 жылы 26 тамыз күні Минск қаласында кездесу өткізу туралы Қазақстанның ұсынысын қолдайтындығын білдірді. Бұл сәт, Кедендік Одақ қатысушыларының және ЕуроОдақ басшыларының 2014 жылғы 22 тамыздан бастап Минск қаласындағы белсенді қарым-қатынастарының бастамасына айналды.

Осы мәселе төңірегінде, қазақстандық дипломат Нұрлан Онжанов: «Неліктен Ресей, Украина, Германия және Франция елдерінің басшылары, қақтығыс аумағынан мыңдаған шақырым жерде орналасқан ел – Қазақстан Президентіне ықыласын аударды? Өйткені, оған сенім артады. Нұрсұлтан Әбішұлы әлемді қауымдастыққа дәйекті саясат жүргізіп отырған және өз принциптері мен міндеттемелерін айқын орындайтын, бейбіт қатар өмір сүру идеясының жақтаушысы ретіндегі «шынайы көзқарастағы менеджер» ретінде танымал», деп сипаттайды [3, 107 б.].

Украина дағдарысына қатысты Елбасы: «Мен Қазақстан Ресейге де, Украинаға да бірдей қарайды деп есептеймін. Бізде ешқандай мүдде қақтығысы жоқ. «Мен – ешбір тарапты жақтамайтын, бейтарап ұстанымдағы әрі қандай да бір үлес қоса алатын, шынайы көзқарастағы менеджермін. Украина, Ресей және Еуропаның талпыныстары тоғысатын тұстар бойынша келісімге келу керек. Бұл дегеніміз – соғысты тоқтату, тұтқындарды босату, Шығыс Украинаны қалпына келтіруге жәрдемдесу, тілдердің мәртебесін айқындау. Осы мәселелерді президенттер деңгейіне шығарып, еуропалықтармен бірге келісімге келу қажет», - деді [4].

Ресей –Түркия арасындағы саяси шиеленісте реттеудегі Елбасының рөлі.

Елбасының бітімгешілік миссиясының тағы бір жарқын көрінісі 2015 жылы Түркия мен Ресей арасындағы шиеленісте өзінің жарқын көрінісін тапты. 2015 жылы қараша айында Түркияның әсері-әуе үштері Сирия аумағында Ресейлік бомбардировщик Су-24 ұшқышын атып түсірді, нәтижесінде Ресейлік ұшқыш қаза тапты. Бұл оқиға екі ел арасында шиеленісті

тудырып, оның салдары Еуразия кеңістігіндегі көлік транзитіне кері әскерін тигізу қаупі ушықты. Түркі әлеміне бірегейленетін және Ресейді басты стратегиялық әріптес деп танытын Қазақстан елі үшін, қақтығысқа ұласпай, бейбіт шешімін табуға ықпал тигізу жауапкершілігі жүктелді [5, 62 б]

Елбасы сол кезеңде, Түркия Премьер-министрі Ахмет Дәуітоғлымен кездесіп, Ресей Федерациясының президенті В.Путинмен телефон арқылы сөйлесіп мәселеге алаңдаушылығын білдірді. Түркия мен Ресей арасындағы осы саяси шиеленісті Әзірбайжан президенті Ильхам Алиев те реттеуге ат салысқаны белгілі. Дегенмен, түркі жұрты, соынмен қатар ресей тарабы да Елбасының еңбегіне аса ықыласпен алғысын білдірді. Бұл дегеніміз, саяси шиеленісті шешуге атсалысу әлемдік ауқымдағы тұлғалардың ғана еншісі екендігін білдіреді. Осыған байланысты Түркияның БАҚ және саяси сараптамашылары Ресей мен Түркия арасын бітімдестіру Қазақстан басшысының ғана қолынан келетіндігін жариялады. Мәселен, «Ankara politikalar merkezi» сараптамалық орталығының директоры Хасан Қанболат 2016 жылдың 22 қаңтарында ағылшын тілінде жариялаған «Түркия мен Ресей арасындағы шиеленіс Назарбаев басшылығымен тарқатыла алады» (Hasan Kanbolat "Turkish-Russian tension could be solved by Nazarbayev's leadership") мақаласында Елбасының халықаралық қауымдастықтағы үлкен беделі, осы қақтығысты шешуде үлкен рөл атқаратындығын алға тартқан [6]. Түркияның зерттеушілерінің пікірінше, «Түркі жұртшылығының ақсақалы» ретінде Елбасы ушыққан Ресей-Түркия қарым қатынастарын жақсарта білді. [7].

Нәтижесінде, Елбасының осы шиеленісті реттеудегі еңбектері ақталып, «Үлкен жиырмалықтың» (G20) Қытайдың Ханчжоу қаласында өткен екі күндік саммитінің қорытындысы бойынша баспасөз конференциясында, РФ президенті В.В. Путин: «екі ел арасында толық форматтағы ынтымақтастықтың жалғасуы үшін негіз бар деп», деп мәлімдеді.

Сирия қақтығысы бойынша Астана процесі. Таяу Шығыс аймағына қатысты, оның ішінде Сирия қақтығысы бойынша Қазақстан Республикасы өзіндік ұстанымда. Себебі, аймақтағы қақтығыс экспортталып Орталық Азияға да ауысуы мүмкін, сондықтан қатерлердің алдын алу бойынша Қазақстан Республикасы Сирия мәселесін реттеуге байланысты қомақты рөл атқаруда.

2017 жылы 23-24 қаңтарда Астанада, Ресей, Түркия және Иран бастамалары бойынша бейбіт келіссөздер жүргізілді. Оның басты мақсаты – Сириядағы азаматтық соғысты тоқтату еді. Келіссөз арнасында Сирияның ресми билік өкілдерімен қатар олардың қарсыластары – оппозиция өкілдері де қатысты.

Астана процесінің бірінші кездесуінде, кепіл беруші мемлекеттер, Сириядағы қақтығысты тоқтатуға бақылау жасау бойынша үш жақты механизмдерін құру бойынша уәделесті. ДАИШ/ИГИЛ және Ан-Нусрамен күресте ынтымақтастыққа дайындығын мәлімдеді.

2017 жылдың 15-16 ақпанындағы кездесуде, соғысты тоқтату режимін бақылау бойынша БҰҰ бағыныстағы бірлескен топ құру бойынша келісімге келіп, тұтқындармен алмасу туралы ереженің жобасын талқылады. 14-15 наурыздағы үшінші кездесуде, кепіл беруші мемлекеттер, Сирия конституциясы бойынша жұмыс тобын құрып, Сириядағы ЮНЕСКО Дүниежүзілік рухани құндылықтар нысандарын минадан тазарту туралы мәселе көтерілді. 3-4 мамыр және 4-5 шілдедегі кездесуде, Сириядағы деэскалация аумақтарын құру туралы Меморандумға қол қойылды. 14-15 қыркүйектегі кездесуде, Иран, Ресей, Түркия елдерінің делегациялары, Шығыс Гута, Хомс, Идлиб, Латакия, Хама және Алеппо провинцияларының белгілі бөліктерінде деэскалация аумақтарын құру туралы келісімге келді. Сонымен қатар, осыған бақылау жасау үшін бірлескен иран-ресей-түркия үйлестіру орталығын құру туралы да сөз болды.

БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесінің мүшелері Астана процесі БҰҰ аясында Сирия аралық келіссөздерді қалпына келтіруде маңызды қадам екенін мойындап, Астана үдерісінің айқын жетістігі үкіметтік делегация мен қарсыластардың бір келіссөздер үстелінде отыруға мүмкіндігі болғандығын атап өтті.

Астана процесі Қазақстанды халықаралық саясаттың «адал менеджері» ретінде танытуға мүмкіндік беріп, еліміздің сыртқы саясаты қақтығысты шешуге бағытталғанының жеімсті нәтижесіне айналды.

Астанада келіссөздер жүргізуге ден қойған еліміз, геосаяси қайшылықтар тоғысында бейтараптықты сақтап қалды, блокаралық қайшылықтарға араласпай, өзінің сыртқы саясатының негізгі қағидаттары ретіндегі көпвекторлы көзқарас пен прагматизмді қайтадан айқындады

Дүниежүзілік тәжірибеде, аз ғана уақытта халықаралық қауымдастыққа танылған мемлекеттер ішінен, халықаралық бейбітшілікті нығайту жолында бастамалар көтеріп, әлемдік деңгейде танылып отырған мемлекеттер жиі кездеспейді. Қазақстан Республикасына БҰҰ тарапынан және халықаралық қауымдастық тарапынан жоғары баға беріліп, сенім артуы еліміз үшін маңызды болып табылады.

Жаһан үшін «ортақ күн тәртібін қалыптастыру, сол арқылы орнықты, әділ, қауіпсіз, еркін әлемді қалыптастыру» маңызды міндет болғанын ескерсек, Сирия қақтығысын шешуге бағытталған жаңа формат ретіндегі айқындалған Астана процесінің қызметі заңды әрі барынша құптарлық дүние екені даусыз.

Қазіргі таңдағы сыртқы күштердің тосқауылына және «Ақпараттық соғыстарға» төтеп беру үшін, оппозициялық күштердің Елбасы еңбектерін жоққа шығаруға ұмтылған әрекеттеріне ұтымды жауап іздеу үшін, Қазақстан Республикасының бірінші Президенті Н. Назарбаевтың халықаралық беделін, атқарған қызметін, әлемдік қауымдастықтың мойындауын дәйектейтін ғылыми әдебиеттерді кеңінен шығару маңызды іс болып табылады.

«Өз елінің ерекше елшісі сынды ұлы бабаларының есімдерін мақтан тұтатын Ұлы даланың ұлы есімдері» жобасы аясында, қазақ елінің тарихи жетістіктерін, біртуар ұлы ретіндегі Елбасының сыртқы саясаттағы ұтымды қызметін Қазақстан Республикасының халықаралық аренадағы «Жұмсақ күш» саясатына айналдыру да маңызды. «Жұмсақ күш» бағытын дамыту мақсатында, қалыптасқан көзқарастар және тиімділікке жету үшін маркетингтік әдістерді үйлестіретін халықтық дипломатияның жүйесін құру қажеттігі анық.

Әдебиет

1. Н.Назарбаев: Украинадағы дағдарыстың жалғыз шешімі - бұл саяси диалог пен консенсус, – [Электрондық ресурс]. – URL: <http://anatili.kazgazeta.kz/?p=22498>
2. Президент РК обсудил с Премьер-Министром Италии актуальные вопросы международной повестки дня.
3. Онжанов Н. Миротворец. Записки дипломата. – Астана: Фолиант, 2015. – 240 с.
4. Н. Назарбаев Украинадағы қақтығыс тараптарына келісімге келуді ұсынды. – [Электрондық ресурс]. – URL: «www.strategy2050.kz».
5. Serdar Yilmaz The Role of The Leadership of Nursultan Nazarbayev in Kazakhstan's Stability //International Journal of Liberal Arts and Social Science. – 2017. – № 2. –Vol. 5. – P. 61-72
6. Kazakhstan through the eyes of foreign mass media. – [Электрондық ресурс]. – URL: https://www.inform.kz/en/kazakhstan-through-the-eyes-of-foreign-mass-media_a2925293
7. Yaşar Sari Nursultan Nazarbayev: Last Soviet leader or Kazakhstan's founding president? // <https://www.dailysabah.com/op-ed/2019/03/26/nursultan-nazarbayev-last-soviet-leader-or-kazakhstan-founding-president>

UDC 81'243:372.3

THE USE OF POTENTIAL OF COMMUNICATIVE APPROACH IN TEACHING FOREIGN LANGUAGE IN NON-LANGUAGE HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Yesenbayeva A.Y.

M.Kh.Dulati Taraz State University, Taraz

The study of foreign languages in modern society is becoming an integral part of the professional training of specialists in various fields, and their further career growth can largely depend on the degree of their language training. Consequently, the university should provide a certain level of knowledge of a foreign language, however, we should not forget that the success of training largely depends on the methodology of working a foreign language teacher in the context of solving specific educational problems. Learning a foreign language promotes the development of communicative competence, forms the student's ability to use it as a communication tool, which today is especially appreciated among graduates of non-linguistic HEI.

The article presents both theoretical and practical justification of the need and importance of developing communicative competence through the study of a foreign language, as well as ways to eliminate difficulties in the learning process.

The main goal of the article is to study the potential of the communicative approach in teaching students of non-language higher education institutions for foreign language.

Learning a foreign language is a process of direct actual development and self-development of a student, for this reason, a foreign language should be treated as a discipline that develops practical skills, moving away from the grammar-translation approach in teaching [6]. The main goal of learning a foreign language is to develop the communicative competence of students, which is the basis for language skills. The development of communicative competence depends on sociocultural and sociolinguistic knowledge and skills that ensure interconnection with society and contribute to the socialization of the individual in this society.

The communicative approach provides for the maximum immersion of the student in the language process, the main purpose of this approach is to teach the student first to speak English fluently and then think in it. The possibilities of implementing a communicative approach in a specialized university are significantly higher than in a non-linguistic educational institution

It is no secret that in a non-linguistic university when studying a foreign language a number of difficulties arise due to the following factors:

1. the emphasis on teaching is placed on professional disciplines to which a foreign language does not belong. When studying a foreign language, as well as secondary disciplines, most students have exclusively external motivation;
2. in non-linguistic universities, often, students with different levels of proficiency in a foreign language study in the same group, as a result of which the motivation of strong students is reduced, and there is a lack of interests of the weak;
3. the limited number of hours allocated for studying a foreign language in a non-linguistic university does not allow it to be mastered at the proper level.

Effective teaching encourages the teacher to determine what "works" in the learning process. Richards said that a lot depends on the skills and personal qualities of an individual teacher [1]. Thus, a teacher of a non-linguistic university should determine ways to solve the above difficulties.

All students have their own intellectual characteristics, which should be taken into account in the learning process. These differences should also be encouraged by the teacher, develop innovative thinking in students, and critically determine the characteristics of each student in the learning situation. There are various ways to improve the quality of teaching, while the learning process should be of interest to the student. The communicative approach is based on the fact that the success of language learning is associated with its direct use. When students participate in real communication, their natural intentions of mastering the language are used - this is what will allow them to use the language.

Motivation is one of the most important factors influencing the study of a foreign language. Intrinsic motivation leads to long-term success. Extrinsic motivation is believed to be more associated with short-term success. Based on the above factors, the teacher should stimulate internal motivation among students, causing interest and curiosity, promoting self-development students [4].

Based on the capabilities of the motivation factor [2], we consider ways to solve the first problem, i.e. transformation of external motivation (getting an assessment) into internal:

- the impact on direct behavior in relation to specific goals (career prospects);
- stimulation of perseverance in educational activities (additional bonuses);
- increase in cognitive activity (students interested in professional activities use information from foreign sources, professional sites), which in turn will lead to the development of communicative competence.

The solution to the problem associated with the difference in student knowledge can be carried out through a tiered approach to the formation of groups, which involves:

- selection of students by level of knowledge (group A, B, C);
- planning of the educational process through the degree of activation of the student's speech activity;
- the possibility of subsequent transfer of the student to a group with a higher level of knowledge.

A solution to the third problem can be proposed directly using elements of a communicative technique in working with text. The communicative approach to the language has various characteristics that distinguish it from previous methods:

- understanding occurs through the active interaction of students in a foreign language, involving such methods of enhancing communication skills as video, interactive whiteboard, game simulations;
- training takes place using authentic English texts;
- students not only learn the language, they also receive additional linguistic and cultural knowledge in the process of mastering the language (the information they are interested in should be contained in the material they study);
- the use of a new language in the conditions of repetition of various speech structures creates opportunities for learning outside the classroom in the process of self-development [6] (the possibility of out-of-class communication).

However, to make the learning process more effective, the teacher should adhere to the guidelines and recommendations in the process of conducting classes:

- frequent repetition of the material is a prerequisite for the successful assimilation of lexical and grammatical units.
- training material in a foreign language should be presented gradually, in small parts, combining business games and educational activities.
- priority should be given to communicative tasks and exercises for texts that provide mastery of the language as a means of communication.
- the organization of group work in foreign language lessons is a very important stage in the development of students' communication skills (discussion).

At different stages of the lesson, goals may vary, depending on the material of controlled communicative practice, which gives students the opportunity to use the language. However, a large role should be given to working with text, which, in turn, accumulates in itself the possibility of both forming and activating students' communication skills.

Many students become passive when faced with reading text. The teacher can offer simplified exercises, choose graduated tasks, but the motivational factor should not be neglected. So it is obvious that the choice of text should not be random, the text should meet the needs of students. Students should also have sufficient basic knowledge, topics should correspond to their professional interests.

The use of small passages of text, hints, phrases, and vocabulary help to activate lexical skills in the study of thematic vocabulary and understanding of meanings. The paragraphs in each text should be clearly defined. The teacher should always remember that the ultimate goal is communication and the ability to explain the situation.

So when working with text, you can follow the scheme:

- to offer students a professional-oriented text in order to obtain useful additional information on a specific issue.
- to perform an exercise to restore the semantic content of the text by substituting the missing lexical units, which, in turn, helps to develop memory and helps to memorize both lexical units and clichéd phrases.
- the multiple choice test allows you to improve English language skills and assess students' ability to understand the text, ability to navigate in grammatical elements and structures;
- the task of completing a sentence or substituting a missing phrase helps in expressing one's own ideas, teaches us to understand the coherence of sentences, parts of the text with each other;
- assignment for compliance: definition-word, word-definition trains cognitive abilities and helps to develop memory.
- answers to special questions stimulate feedback in the group, activate the acquired communication skills.
- tasks related to solving simulated situations (simulations) that are possible in professional situations are an effective way to acquire professional skills.

Thus, the development of communicative competence is impossible without the preparation of oral and written speech skills. However, knowledge of lexical and grammatical material does not provide the formation of communication skills. These skills are formed through the active involvement of the student in the educational process, increasing the motivational factor, solving certain pedagogical difficulties in the learning process, the ability to operate educational material with a view to its further use in certain areas of communication.

Literature

1. Richards J.C. Approaches and methods in language teaching / J.C. Richards, T.S. Rodgers. – Cambridge, 2001.–171p
2. Williams R.L., Stockdale S.L. Classroom Motivation Strategies for Prospective Teachers / R.L. Williams, S.L. Stockdale // *The Teacher Educator*. – 2004. –240 p.
3. Sasson Dorit. Six Tips for Teaching Lower Level Junior High School ESL Students <http://iteslj.org/Techniques/Sasson-LowerLevelJHS.html>
4. Guirong Pan. A Survey on English Learning Motivation of Students in Qingdao Agricultural University / Guirong Pan, Yiming Zang, Dan Wu // *Journal of Language Teaching and Research*, Vol. 1, No. 2, 2010. – pp. 151–156.
5. Dörnyei, Z. The 2010s Communicative language teaching in the 21st century The “principled communicative approach”. 34th National 3. Convention of TESOL, 2009, 33-42.
6. *The Communicative Approach to Language Teaching* / Ed. by Ch. Brumfit and K. Johnson. – Oxford : Oxford Univ. Press, 1991. – 243 p.

UDC 81'243:371.3

THE OPPORTUNITIES OF STUDENT'S INDEPENDENT WORK IN TEACHING FOREIGN LANGUAGES IN HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS**Yesenbayeva A.Y.***M.Kh.Dulati Taraz State University, Taraz*

One of the main goals of modern professional education is to improve students on the basis of self-development, self-education, which is impossible without independent active participation in the work on educational material. Student's independent work (SIW) is a form of organization of the educational process in which the planned tasks are performed by the student independently under the guidance of the teacher. The study of foreign languages in modern society is becoming an integral part of the professional training of specialists in universities of various fields, and his further career growth may depend on the degree of a student's language training.

To master the material on a foreign language at universities of a different profile, in addition to practical lessons a significant attention must be paid to independent work, which is a constant fixation of the studied material during homework, individual work and preparation for presentations. In the course of independent work, the student must become an active participant in the educational process, learn to be conscious in mastering theoretical and practical knowledge, freely navigate in the information space, and bear individual responsibility for the quality of his professional training.

Thus, a university graduate must master the necessary skills and abilities, however, one should not forget that the success of training depends largely on the working method of a foreign language teacher in the context of solving specific educational problems. Learning a foreign language contributes to the development of communicative competence, forms the student's ability to use it as a tool in communication.

The subject of the article is the study of the opportunities of independent work in teaching students of higher educational institutions.

The goal of the article is the justification and modeling of the task system in the process of teaching a foreign language.

The goals of the study determined the solution of the following tasks:

- to reveal the structural and logical-emotional opportunities that contribute to the process of independent study of a foreign language.
- develop a model for the successful development and activation of students' language skills through independent work in the process of learning a foreign language.

The main goal of studying a foreign language is the development of students' communicative competence, which is the basis for language skills and is usually based on personal contact between teacher and student during practical classes, however, when learning a foreign language, a number of difficulties arise due to the following factors:

a) in the process of learning a foreign language, students often have only external motivation;
b) students with different language levels study in the same group, and lose interest in the language in the learning process;

c) a strictly regulated number of hours reduces motivation, both external and internal.

Thus, the significance of the role of independent work in language learning should not be neglected, and correctly constructed work can increase both interest in the language and the quality of knowledge. The effectiveness of the SIW may depend on a number of factors:

a) the correct ratio of classroom and independent work.

b) methodically correctly organized student work during classes and outside the classroom.

c) the presence of the necessary methodological instructions, tips, links in order to correct the student's work.

The student's ability to self-preparation, self-development and creativity is associated with the psychological characteristics of the individual.

K. Rogers said that creative process is the creation of a new product related both to the uniqueness of the individual and to his social environment. He considered the main motive for creativity to be the desire of a person to realize himself, to show his capabilities. Thus, creativity is expressed in the search for trends to meet needs [1].

Analysis of the theoretical works of scientists and an introspective approach to teaching students allows us to determine the mechanisms of self-improvement of the student's personality in the process of learning a foreign language:

- the transformation of external motivation into internal (conversion of quantity into quality);
- the degree of implementation of opportunities (improved with regular work on yourself);
- possession of forms of self-education, self-improvement and methods of self-realization;
- ability to self-control;
- mastering the information intellectual space.

The mastery of informational intellectual space, from our point of view, is based on the interaction of the following indicators:

a) ability to work with various sources of information, to carry out information search;

b) the use of innovative cognitive tools in the course of independent work;

c) the level of encyclopedic knowledge;

The mastering the informational intellectual space enables the student to fulfill his inner potential and is characterized by the following indicators:

- development of cognitive opportunities;
- independence;
- personal creative activity;
- personal activity.

Therefore, one of the main tasks solved by the teacher is to teach to learn. Lessons should be built so that they teach students a creative, scientific approach to any issue, the acquisition of skills and independent work [3].

However, the main attention should be paid to the correct organization of the SIW in the process of learning a foreign language during the educational process, which, first of all, depends on the teacher. The student's independent work can be conditionally considered as a type of activity that begins with pre-class work related to the student's interest in the language and external motivation, which contributes to the acquisition of quality knowledge in the classroom learning process. Providing the student with the necessary teaching materials in order to transform the SIW into the creative process is the key to success in independent language learning.

Thus, we can distinguish following stages in the organization of student work:

- structuring, modeling of technologies that contribute to increasing the student's knowledge when completing tasks on their own;
- encouraging the student to complete assignments on their own, translating the learning process into a search-creative process by attracting new information technologies;
- providing the student with relevant educational materials aimed at improving the student's linguistic competence.

Tasks for independent work should correspond to the level of knowledge of the student, reflect the content of each type of communicative activity (reading, speaking, listening, writing), include various types of cognitive activity of students.

Independent work in a foreign language can be offered as types of activities built thematically using a number of Internet sources, offering English-language sites, with the aim of enhancing the student's language skills. However, it should be taken into account the sequence and continuity of the language material when structuring the student's work.

So, the student's extracurricular work independently can activate both listening and grammar skills, and accordingly improve the quality of foreign language knowledge. Let's see a student's self-study model using the Internet.

1. Watching a training video on the topic of the lesson in YouTube independently (a link to the source is offered by the teacher) with exercises developed by the teacher. The text selected by the teacher should serve as a source of useful and interesting additional information, motivate to obtain additional knowledge

There are some types of exercises:

- to restore the semantic content of the text by substituting the missing lexical units (after watching the video on YouTube). This exercise develops memory and helps to memorize both lexical units and clichéd phrases. Working independently, the student is not limited in the number of auditions, which leads to the successful completion of the task;
- the multiple choice test concentrates the student's memory on recognizing and understanding both standard vocabulary and terminology, moreover, it makes it possible to check the understanding of both explicit and hidden information.
- the task of completing a sentence or substituting a missing phrase helps in expressing student's own ideas, teaches us to understand the coherence of sentences, parts of the text with each other;
- compliance assignment: definition-word, word-definition develop memory and activate communication skills [2].
- to answer to special questions are an incentive for independent expression.
- tasks related to solving simulated situations (simulations) that are possible in professional situations are an effective way to acquire professional skills.

2. Listening to songs independently enables students not only to reproduce the intonation of English speech, a number of tasks are offered to fill in the blanks with vocabulary of the song, student can fix the desired result by passing the online test.

3. The development and activation of grammar skills can be offered by the teacher as passing a number of developed tests in the online system at special training sites (English Grammar Online, BBC Learning, EnglishMediaLab, etc.).

4. Familiarization of students with training sites containing foreign-language radio resources (Scientific American, BBC, Australia's ABC Radio, Scientific American), audio books, films stimulate students to engage in classroom work.

Monitoring the organization and progress of independent work is also one of the important components of independent work and includes an assessment system with the definition of measures to encourage the student for its high-quality implementation. Control, in one form or another, should not be so much administrative as a full didactic condition that positively affects the effectiveness of the SIW generally.

Thus, the teacher's creative approach stimulates the student's creative self-development and self-education process. Communicative skills are formed through the active involvement of the student in the creative process of independent work, by increasing the motivational factor, solving certain pedagogical and methodological difficulties in the learning process, the ability to operate educational material.

Literature

1. Rogers K.R. Creativity as a Strengthening of self / K.R. Rogers // Questions of Psychology.– 1990. - №1. – 164-168 p.
2. Fomina S.B. Using the potential of the communicative approach in teaching foreign language students of non-language higher education institutions / Fomina SB // Electronic periodical peer-reviewed scientific journal SCI-ARTICLE, 2015. - P.46-57 - No. 26 (October) - 323 p.
3. Gladilina G.A. The use of information and communication technologies in the formation of professional competencies of students in the organization of independent work [Electronic resource] - Access mode: <http://jdanova-ren.narod.ru/obob/gladilina.htm>
4. Abylkasymova A.E. The formation of the cognitive independence of mathematics students in the system of methodological training at the university: diss. - Almaty, 1995 .-- 389 p.

УДК 338.434

**АГРОӨНЕРКӘСІПТІК КЕШЕНДІ ЦИФРЛАНДЫРУ ҮРДІСІНЕ
ИНВЕСТИЦИЯЛАУДЫҢ МАҢЫЗЫ****Еслямова А.Е., Агумбаева А.Е.***С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Нұр-Сұлтан*

Аннотация. В статье рассмотрена важность процесса цифровизации агропромышленного комплекса, а также роль цифровизации в сельскохозяйственной отрасли. Обозначены выгоды от применения инновационных цифровых технологий, пошаговые методы для успешного инвестирования в область информационно коммуникационных технологий в сельском хозяйстве. А также, в статье описаны функционирующие в настоящее время программы цифровизации АПК

Аңдатпа. Мақалада агроөнеркәсіптік кешенді цифрландырудың маңыздылығы, сондай-ақ агроөнеркәсіптік кешендегі цифрландырудың рөлі туралы айтылады. Инновациялық цифрлық технологияларды қолдану пайдасы, агроөнеркәсіптік кешенде ақпараттық және коммуникациялық технологиялар саласындағы табысты инвестициялаудың кезең-кезеңімен әдістері көрсетілген. Сондай-ақ мақалада ауыл шаруашылығын цифрландырудың қазіргі бағдарламалары сипатталған

Abstract. The article discusses the importance of the digitalization of the agricultural sector, as well as the role of digitalization in the agricultural industry. The benefits from the use of innovative digital technologies, step-by-step methods for successful investment in the field of information and communication technologies in agriculture are indicated. In addition to this, the article describes the current agricultural digitalization programs

Экономикалық, және, ең бастысы, технологиялық жағынан дамыған елдерде, соңғы жылдары ауыл шаруашылығында жаңа технологияларды қолданудың қарқынды өсуі байқалды, бұл еңбек өнімділігінің едәуір өсуімен, өнім өндірудің және сатудың жалпы құнының төмендеуімен, сапаның өсуімен және өндірілген өнімдер мен қызметтердің тұтынушылық сипаттамалардың әлеуетінің едәуір жақсаруымен қатар жүреді. Қазіргі таңда, консервативті технологиялармен және бизнесті ұйымдастырумен дәстүрлі саладан шыққан ауыл шаруашылығы біртіндеп заманауи технологиялық революцияның біріне айналуға бастады. Бұл ғылыми прогресс және түбегейлі жаңа технологиялардың пайда болуы, соның арқасында өсімдіктер мен мал шаруашылығының барлық циклын әр объектінің және оның қоршаған ортасының ағымдағы параметрлерін (топырақ, өсімдіктер, микроклимат, жануарлардың сипаттамалары мен өлшемдерін өлшейтін жабдықтар мен датчиктер т.б.) беретін және өңдейтін ақылды құрылғылар арқылы басқаруға мүмкіндік туады, сондай-ақ олардың және олардың сыртқы серіктестері арасындағы үзіліссіз байланыс арналары ғылыми қоғамдастықта «цифрландыру» терминінің пайда болуына әкелді. «Интеллектуалды» ауыл шаруашылығы шешімдер қабылдаудың автоматтандырылған жүйелеріне, өндірісті кешенді автоматтандыру және роботтандыру, экожүйелерді жобалау және модельдеу, технологияларды қолдануға негізделген, және де зиянкестермен тиімді, экологиялық таза, топырақ пен жер асты суларының пайдалы қасиеттерін қалпына келтіруді және сақтауды, қашықтықтан кешенді бақылауды қамтамасыз ете алады.

Ауыл шаруашылығы көптеген дамушы елдердегі ең маңызды экономикалық қызметі болып табылады. Жалпы ауыл шаруашылығын цифрландыру сонымен қатар өндірілетін өнімге деген сұранысты зерттеудің ғылыми тәсілі болып табылады, оны сақтау, тасымалдау, өңдеу және өткізу үшін оңтайлы жүйені құру, осы процестен қажетсіз байланыстарды жою, реттелетін процестерге ұтымды ғылыми, ақпараттық және қаржылық қолдау жасауды білдіреді. Цифрландыру ашық мәліметтер базасын, процестерге қатысушылардың технологиялар, қалыптасқан топтардың алгоритмдері және қабылданатын шешімдер туралы білімдерін болжайды.

Агроөнеркәсіптік кешендегі ғылыми-техникалық прогресс өндіріс тиімділігінің үнемі жоғарылауының негізгі факторы болып табылады. Елбасының «Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы дамудың жаңа мүмкіндіктері» жолдауында цифрландыру, соның ішінде ақылды технологияларды дамыту, экономиканың барлық салаларында, оның ішінде

агроөнеркәсіптік кешенде серпіліс жасау мүмкіндігі деп аталады. Президенттің Жолдауында «агроөнеркәсіптік кешендегі еңбек өнімділігін және өңделген ауылшаруашылық өнімдерін экспорттауды 5 жыл ішінде кемінде 2,5 есеге арттыру» міндеті қойылған және «инвестициялық жобаларымен және экспорттық әлеуетімен білім беруді экономиканың жеке секторы ретінде қарастыратын уақыт жетті» деп айтылған [1].

Қазақстандағы цифрлық технологиялар ұлттық экономиканы әртараптандырудың, оны шикізаттан индустриялық-сервистік модельге бағыттаудың негізгі тәсілі ретінде қарастырылады. Цифрландыруды 2020 жылға дейінгі кезеңге жеделдету үшін «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы қабылданды, оның ішінде «цифрлық экожүйені үдемелі дамыту арқылы халықтың өмір сүру сапасын және Қазақстан экономикасының бәсекеге қабілеттілігін жақсартуға болады» деп атап көрсетілген. Осы бағдарламаны іске асыруға жұмсалатын шығындар 384,2 млрд. теңгені құрайды [2].

Қазіргі уақытта ауылдық жерлерде мүдделі тараптардың ауылшаруашылығы үшін ақпараттық-коммуникациялық технологияларға қол жетімділігін жеңілдету үшін осы аудандарға 4G желілерін кеңейтуге үлкен инвестициялық потенциал бар. Мобильді қосымшалар мен басқа жабдықтарды пайдалану сенімді және қол жетімді энергияны қажет етеді. Бұл ауылдық жерлердегі базалық станцияларды, ұялы телефондар мен басқа сымсыз құрылғыларды желілік қосылысты қамтамасыз ететін орталық хабқа қосатын қысқа қашықтықтағы таратқыштарды орнатуға мүмкіндік беретін инвестициялық сала. Қол жетімділік тұрғысынан қарағанда, дамушы және аз дамыған елдерде кең жолақты байланыс бағасын төмендетуге мүмкіндік беретін алуан түрлі шешімдер бар.

Ауыл шаруашылығында ақпараттық-коммуникациялық технологияларға сәтті инвестициялау үшін қатаң және жұмсақ шектеулерді жеңілдетудің үш қадамы бар. 3 қадам келесі компоненттерден тұрады: тұрақты даму саласындағы мақсаттар, ұялы телефондарды қолданудың өсуі, үлкен деректерді талдау (қаржы, жабдықтау тізбегі, бақылау мүмкіндігі және т.б.), егіншілік, бұлтты есептеу, орталықтандырылмаған бухгалтерлік технология, машина жасау, дақылдарды өсіру, климаттың өзгеруіне және ауыл шаруашылығында білікті АКТ мамандарының жетіспеуіне бейімделу [3]. Тірі организмдегідей, корпоративті ДНҚ жеке сектордағы компаниялардың іс-әрекеттері мен іс-әрекеттері үшін генетикалық нұсқауларды кодтайды, ол жобаны алдын-ала дайындау, жобаны әзірлеу және іске асыру үшін ұсынылады:

1. Техникалық-экономикалық негіздеме, зерттеу және талдау;
2. Таңдалған ауылшаруашылық құрылымдарымен басқару станциясының жайларын құру және агробизнесі, ұялы байланыс операторларын, қаржы институттарын және технологияларды шешудің жергілікті провайдерін қоса алғанда, барлық тиісті субъектілердің ішкі жұмысына ауылшаруашылық бастамасы үшін ақпараттық-коммуникациялық технологияларды енгізу;
3. Агроөнеркәсіптік кешенге ақпараттық-коммуникациялық технологияларды төлем жүйелеріне, маркетингке, ауылшаруашылық өндірісті кеңейтуге, жеткізілім тізбегін басқаруға және агробизнеске, фермерлерге және басқа да мүдделі тұлғаларға ақпараттандыру және оқыту арқылы басқа бағдарламалар арқылы енгізу.

Инвестициялаудың осы үш негізгі қадамы тұрақты даму үшін жеке, қоғамдық және азаматтық қоғамның жеке серіктестерінің мүмкіндіктері мен мүмкіндіктерін пайдалану үшін қажетті шарт ретінде белгіленді. Бұл үшін алдымен ауылшаруашылық саласы тұрғысынан цифрландыруды түсіну керек.

«Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасында «The Boston Consulting Group жасаған рейтингте экономиканы цифрландыру деңгейі бойынша Қазақстан 85 елдің ішінде 50 орынды иемденгені» атап өтілді [4].

Алдын-ала бағалау бойынша, 2025 жылға қарай экономиканы цифрландырудың тікелей әсері 1,7-2,2 трлн теңге қосымша құнын құрайды. Цифрландыру тауарларды сатып алу-сату бойынша транзакциялық шығындарды күрт азайтуға және жеткізілім тізбегін өрістен тұтынушыға жеңілдетуге, атап айтқанда ауылшаруашылық өнімдеріне бөлшек сауда бағасын төмендетуге мүмкіндік береді. Фермерлерге ақпараттық және коммуникациялық технологиялар саласындағы сауаттылықты арттыру және шығармашылық ойлауды дамыту қажет. Мемлекет барлық ауылшаруашылық өнімдерін өндірушілерге жан-жақты қолдау көрсетуі тиіс. Алайда, цифрландыруды жеделдету үшін ауыл кәсіпкерлеріне қосымша қаржылық ресурстар қажет.

Инвестицияларды тарту тұрғысынан айтарлықтай әлеуеті бар агроөнеркәсіптік кешенінің цифрландыруын дамытуы дағдарыстық құбылыстар аясында елдегі экономикалық ахуалды жақсартуға пайдалы әсер етеді. Салалық бағдарламаның мақсаттарын арттыруға бағытталған белсенді жұмыс агроөнеркәсіптік кешенді цифрландыруға инвестициялар ағынының айтарлықтай артуына ықпал етеді, және де ол еңбек өнімділігін арттырып, әлемдік аренада қазақстандық өнімнің бәсекеге қабілеттілігін арттырады.

Әдебиет

1. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Назарбаевтың 2018 жылғы 10 қаңтардағы «Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы дамудың жаңа мүмкіндіктері» атты Қазақстан халқына жолдауы . – <http://www.akorda.kz/>
2. www.kazpravda.kz/articles/view/tsifrovizatsiya-kluchevoi-faktor-razvitiya
3. Кепілдендірілген инвестициялық сертификат бойынша директорлар (2015). КИС 2020 дағдыларын бағалау. Халықаралық кәсіптік тәжірибе серіктестігі: IT-кәсіптік тәжірибені қайта құру.)
4. <https://kapital.kz/info/cifrovizaciya-rk>

ӘОЖ:327

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ СЫРТҚЫ САЯСИ БАҒЫТЫ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ МҮДДЕЛЕРІНІҢ ЖҮЗЕГЕ АСЫРЫЛУЫ

Тауасарова Ә.

М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Тараз

АҚШ геосаясатшыларының бірі болып табылатын Николас Спайкмен елдің геосаяси тұрғыдағы қуатын айқындайтын 10 межесін көрсетеді. Олар:

- мемлекет территориясының ұзақтығы;
- тарихи қалыптасқан шекара аумағының сипаты;
- елді мекендеген халықтың саны;
- жер астындағы пайдалы қазбаларының қоры;
- экономикалық және технологиялық тұрғыдағы қуаты;
- қаржы көлемі;
- ұлттық бірегейлігі;
- әлеуметтік тұрғыда интеграциялану барысы;
- мемлекеттің ішіндегі саяси тұрақтылығы;
- ұлттық сана-сезімі [1].

Қазіргі Қазақстан Республикасында аталған мәселелердің барлығы қамтылады. Ұлан-ғайыр территориямыз бар, саяси тұрақтылық сақталған, ұлттық сананы дамытуды қолға алып отырған, пайдалы қазбаларға бай елміз.

Тағы да бір АҚШ геосаясатшысы Н. Спайкман ұсынған жаңа геосаяси әдіс бойынша жер шарының нақты аймақтары 4 геосаяси құрамдастарға бөлінуі қажет:

- сауда флоттары және порттарына тәуелді сыртқы теңіз (су) ортасы;
- жағалаудан алыс ішкі аймақтарды білдіретін континенталды ядро (nucleus),
- дисконтинуалды белдеу (жағалау секторлары);
- осы ансамбльден геосаяси түрде тәуелсіз аймақтар [2, 80 б.].

Қазақстан Республикасының геосаяси орналасуын жағалаудан алыс ішкі аймақтарды білдіретін континенталды ядро (nucleus) ретінде айқындауға болады. Біз «Еуразиялық құрлықтық кеңістікте» орналасқан мемлекетпіз. Бұл біздің артықшылығымыз болып табылғанымен, әлемдік мұхиттар мен теңіздерге шығуда бірқатар қиындықтар да туғызуда.

Осы тұрғыдан алып қарағанда Қазақстанның негізгі екі мүмкіндігін ерекше бөліп қарастыруға болады.

Бірінші мүмкіндік, Қазақстан Республикасының Еуразия аймағындағы жолдардың түйіскен торабында орналасуы. Әлемдік экономикалық және саяси үрдістердің шешілуіне

атақты Жібек жолының қайтадан жанданып, бұрынғы тарихи маңызына ие бола бастауы, яғни Еуропа мен Азия елдерінің арасындағы сауда қатынастарының дамуына Қазақстанның тоғыз жолдың торабында орналасуының үлкен мәні бар.

Екінші мүмкіндікке Қазақстанның мелекет құрылысы мен реформаларды жүргізудің үрдістеріне шетелдік мемлекеттер мен халықаралық ұйымдардың тарапынан қолдауы жатады. Халықаралық қатынастардағы, әлемдік саясаттағы Қазақстанның жетістіктері баршаға танымал. Ұлттық рухта, ұлттың идеясына нығыз берік ел ретінде, Қазақстан Республикасы бейбітсүйгіш, демократиялық қағидаттарға берік мемлекет ретінде танылуда.

Жаһандану кезеңінде әлемдік саясатта, халықаралық қатынастар жүйесінде өзіндік орын алып отырған қазақ елінің жетістіктері, бейбітсүйгіш саясаты, табыстары Елбасы Н. А. Назарбаевпен тығыз байланысты. Кемел тұлға ретіндегі Елбасымыздың дарындылығының нәтижесінде, посткеңестік кезеңдегі қиын-қыстау кезеңде қазақ елін жарқын болашаққа бастай білді. Құнды тәжірибелерді халық даналығымен ұштастырып келе жатқан Президентіміз, қазіргі ғаламдану кезеңінің қауіп-қатерлеріне тосқауыл қойып, өз халқының және әлем мемлекеттерінің болашақта «бейбіт өмір сүріп, жаңа серпіндер, жетістіктерге жете беруін» қандай жағдайда жүзеге асыруға болады деген маңызды мәселелерді көтеріп келеді. Осы бағытта жаңа қағидатқа негізделген, тұжырымдамалық – мазмұндағы және рухани жауапкершілікті жүктейтін жаңа өмірлік ұстанымдары бар көреген басшы.

Қазақстанның сыртқы саяси стратегияларының іске асырылуы және халықаралық аренадағы орны да Елбасы тұлғасымен тікелей байланыста.

Жалпы, Елбасының халықаралық деңгейдегі бастамаларына терең талдау жасай отыра, осы жолдағы екі маңызды бағытты айқындауға болады.

- біріншісі, өңірлік, халықаралық ынтымақтастықты нығайтуға арналған бастамалары болса;
- екіншісі, аймақтық, халықаралық қауіпсіздікті сақтауға бағытталған күш жігері мен іс – шаралары;

Өңірлік, халықаралық ынтымақтастықты нығайтуға арналған бастамалары ішінен Түркітілдес мемлекеттердің ынтымақтастығы Кеңесінің құрылуы, Еуразия Одағын, Шанхай Ынтымақтастығы Ұйымын, Азиядағы Өзара ықпалдастық және Сенім шаралары жөніндегі кеңесті ерекшелеуге болады.

Түркітілдес мемлекеттердің ынтымақтастығы, одақтастығы ТМД құрамындағы мемлекеттердің тәуелсіздігін, тұтастығын сақтаудың бірден-бір алғышарты болып табылады. Себебі, әрбір түркітілдес ел бір-бірімен жақындасып, биліктегілері ғана емес, сол елдердің халқы да ынтымақтасатын болса, болашақта одақ құрып, үлкен саяси және экономикалық нарыққа, ең бастысы, әлеуметтік-рухани нарыққа айналуға болады. Кеңестің құрылуында, Қазақстан Республикасының бірінші Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың көшбасшылығы, бастамашылдығы талассыз. 1994 жылы Стамбулда, түркі тілдес елдер арасында саяси үйлесімді қамтамасыз ететін ұйым құру туралы бастаманы Елбасы көтеріп, жоғарғы деңгейдегі ұйым құрудың мерзімі жетті, ұйым, біртарапқа қарсы бағытталған әскери құрылым емес, ол бейбітшілік мақсатында құрылады және *бейбітшілік үшін, халықтардың әл ауқатын көтеру үшін, деп мәлімдеді. 2011 жылы өткен Алматыда Түркі тілдес мемлекеттердің Ынтымақтастық кеңесінің I Саммитінде, Елбасы: «Барша түркінің қасиетті шағырағы - Қазақстан - өз тәуелсіздігінің алғашқы күнінен бастап осы бағытта нақты шараларды жүзеге асырып келеді. Біз этносаралық үйлесім мен келісім, өзара төзімділік идеяларын берік ұстанамыз», - деді[3].*

2004 ж. 19 наурыздағы «Бәсекеге қабілетті Қазақстан үшін, бәсекеге қабілетті экономика үшін, бәсекеге қабілетті халық үшін» Президенттің Қазақстан халқына Жолдауында: «Қазақстан өзін ықпалдасу мен көп қырлы ынтымақтастықты табанды жақтаушы ретінде көрсетті. Осыған байланысты Біртұтас экономикалық кеңістік, ЕурАзЭҚ, Шанхай ынтымақтастық ұйымы және Орта Азиялық ынтымақтастық шеңберіндегі жұмысты жалғастырған абзал» [4], деп айқындаған.

Ресей Федерациясының президенті В.В. Путин 2019 жылы 20 наурыз күні «Нұрсұлтан Назарбаев – біздің елдер арасындағы интеграцияның бастамашысы. Ол, қазіргі таңда табысты қызметін көрсетіп отырған Еуразиялық экономикалық одақтың авторы», деп Елбасының Еуразиялық Одақты құрудағы рөлін жоғары қояды [5].

Қазіргі кездегі жағдайда, Елбасы атап көрсеткендей, тек аймақтық ықпалдастық шеңберінде ғана қауіпсіздікті қамтамасыз етуге болатындығын уақыт көрсетіп отыр. Елбасының бастамасының өміршеңдігін, 2018 жылы 22 маусым күні БҰҰ Бас Ассамблеясы «Орталық Азия аймағындағы бейбітшілікті, тұрақтылықты қамтамасыз ету мақсатында аймақтық және халықаралық ынтымақтастықты бекіту» резолюциясын мақұлдады.

Аймақтағы қауіп-қатерлердің алдын алу үшін күш жігерін жұмсап, бірлестік, ынтымақтастық, серіктестікке шақырған Елбасының аймақтық қауіпсіздікке қосқан үлесі ерекше.

Аймақтық, халықаралық қауіпсіздікті сақтауға бағытталған күш жігері мен іс – шараларының ішінен, посткеңестік кеңістіктегі қауіпті қақтығыстардың қатарынан орын алып отырған Таулы Карабах мәселесін шешудегі алғашқы талпыныс 1991 жылы Қазақстан Республикасының президенті Н. Назарбаев тарапынан жасалғанын ерекшелеуге болады. Бұл мәселеде қазақ елінің президенті: қақтығысты тоқтату, жаңа сайлау өткізу, босқындарды қайтару және Таулы Карабахта мемлекет құру туралы ұсыныстарды қарастырған.

2010 жылы сәуір айында Америка Құрама Штаттарында өткен «Ядролық қауіпсіздік жөніндегі жаһандық саммит» кезінде сол кездегі АҚШ Президенті Барак Обама, Қазақстан Республикасының Президентін «Әлемдік деңгейдегі ядролық қаруды таратпау үдерісінің көшбасшысы» деп атады.

2012 жылы 29 тамыз күні Н. Назарбаев Астанадағы Халықаралық парламенттік конференцияда, ядролық сынақтарды толық тоқтату және ядролық қаруды толықтай жою үшін «АТОМ» жобасын ұсынды. Қазіргі таңда 300 000 астам адам «АТОМ» жобасының онлайн-петициясына қол қойып отыр.

2017 жылы 21 қыркүйек күні АҚШ бастамасымен министрлер деңгейінде жаппай қырып жоятын қаруды таратпау бойынша БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесінің мәжілісінде, АҚШ Мемлекеттік хатшысы Р. Тиллерсон, Қазақстанның жаһандық қарусыздану және ядролық қаруды таратпау үдерісіндегі орнын ерекше айқындады.

Р. Тиллерсон өз сөзінде: ««Қазақстан Республикасы - ядролық қарудан бас тартудың даналығының айрықша көрінісі болып табылады. Құрама Штаттармен біріге отыра Қазақстан өз аумағынан бұрынғы кеңестік қару-жарақты және ядролық технологияны жойып, таратпау туралы шартқа қарусыз мемлекет ретінде қосылды. Қазақстанның көшбасшысының бұл батыл шешімі ядролық қарудың, ядролық қарудың құрамдас бөліктерінің немесе ядролық материалдардың және қосарлы технологиялардың теріс пиғылдағы топтардың қолына түсуінің ықтималдығын едәуір азайтты. Қазақстанның мұндай маңызды қадамы – елді ұлттар қауымдастығының маңызды мүшесіне айналуын қамтамасыз етті», деп Қазақстанның ядролық қарудан бас тарту қадамына оң баға берді [6].

Атлант кеңесінің аға қызметкері және мемлекеттік хатшының бұрынғы орынбасары және Джордж Буш әкімшілігінің ұлттық қауіпсіздік Кеңесінің директоры Дэвид А. Меркель пікірінше: «Ауғанстандағы жағдайды реттеу үшін, Орталық Азия аймағының көшбасшысы ретіндегі Қазақстан айрықша орны бар ел. Қазіргі таңдағы АҚШ және Пакистан арасындағы күрделі қатынастар кезеңінде, басқа елдермен Ауғанстан мәселесі бойынша ынтымақтастықты дамытқан маңызды. Тәуелсіздіктің 26 жылы ішінде Қазақстан бес республиканың ішінде тұрақтылыққа, экономикасының диверсификациясына қол жеткізген бірден-бір ел болып табылады» [15]. Дэвид А. Меркель өз сөзінде Қазақстанның АҚШ үшін маңыздылығын айқындай отыра, қауіпсіздік мәселесінде ынтымақтастық орнату үшін ОА елдерінің ішіндегі ықтимал ел екендігін айқындайды. Бұл мәселе, қазіргі таңда елде «түрлі-түсті революцияларды» орнатып, қарсылық қозғалыстарын ұйымдастырып жүрген және еліміздің батыс қауымдастығының алдында беделі жоқ деген жалған уәждерді таратып жүрген топтарға, АҚШ елінің берген жауабы деп есептеймін.

Сонымен қатар Вашингтондағы ядролық қауіпсіздік жөніндегі төртінші саммит аясында Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың «Әлем. XXI ғасыр» манифесі жария етілді. Манифесте бес бағыт айқындалған. Бірінші бағытта, БҰҰ –да жаппай қырып-жоятын қару жасау және жетілдіру үшін пайдалануға болатын ғылыми жаңалықтардың Тіркеу реестрін құру, екінші бағытында, Таяу Шығыс елдерінде ядролық қарудан азат аймақ құру қажеттілігі, үшінші бағытта, XXI ғасырда милитаризмнің жаһандық қауіпсіздікке қатер төндіріп, кең ауқымды халықаралық ынтымақтастыққа кедергі келтіретін әскери блоктар секілді рудиментін еңсеру керектігі, төртінші, халықаралық қарусыздану үдерістерін жаңа тарихи жағдайларға бейімдеу,

бесінші, соғыссыз әлем – бұл, бірінші кезекте, халықаралық қаржы, сауда-саттық және даму саласындағы жаһандық бәсекелестіктің әділетті парадигмасы, деп дәйектеген [7].

Біздің ойымызша, бұл тарихи маңызы жоғары қадам. Жетекші мемлекеттер тарапынан көтерілген бастамалардың маңызын ғана мойындайтын, қазіргі таңдағы халықаралық қатынастар жүйесінде қазақ елінің байыпты, жасампаз саясатын әлем жұртшылығының мойындауының, елдің қауіпсіздік саласындағы елеулі саясатының көрінісі. Бұл қадам Елбасымыздың, оның соңынан ере білген халқымыздың мақтан тұтарлық жетістігі, жас ұрпақты алға жетелейтін желкені.

Әдебиет

1. Steven R. Mann «Chaos theory and strategic thought» // <http://www.dtic.mil/cgi-bin/>
2. Spykman N. America's Strategy in World Politics: The United States and the Balance of Power. – N. Y.: University Press, 1992. – 369 p.
3. Н. Назарбаев: түркітілдес елдердің жаһандық дағдарысқа қарсы бірлескен іс-қимыл тетіктерін құру қажет. – [Электронды ресурсы]. – URL: <http://old.baq.kz/kk/news/sayasat/n-nazarbaev-turkitildes-elderdin-zhahandik-dagdariska-karsi-birlesken-is-kimil-t-6535>
4. «Бәсекеге қабілетті Қазақстан үшін, бәсекеге қабілетті экономика үшін, бәсекеге қабілетті халық үшін» Президенттің Қазақстан халқына Жолдауы. 2004 ж. 19 наурыз. – [Электронды ресурсы]. – URL: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K040002005>
5. В меру жёсткий, практичный и решительный. Что говорили о Президенте Назарбаеве мировые лидеры. – [Электронды ресурсы]. – URL: <https://informburo.kz/stati/v-meru-zhyostkiy-praktichnyy-i-reshitelnyy-chto-govorili-o-prezidente-nazarbaeve-mirovye-lidery-.html>
6. Peter Heinlein. Visiting Kazakhstan Leader Offers US Help on N. Korea, Vexing Issues.// <https://www.voanews.com/usa/visiting-kazakhstan-leader-offers-us-help-n-korea-vexing-issues>
7. Манифест. Әлем. XXI ғасыр. – [Электронды ресурсы]. – URL: http://www.akorda.kz/kz/speeches/external_political_affairs/ext_other_events/manifest-elem-hhi-gasyr

ӘОЖ 364.016

ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕТІМДІК – ҚОҒАМДЫҚ ҚҰБЫЛЫС РЕТІНДЕ

Жаксыбаева Б.Ф.

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан

Қазіргі қоғамда белең алып келе жатқан өзекті мәселелердің бірі – әлеуметтік жетімдік. Ол жаңа құбылыс емес, кез келген мемлекетте, кез келген қоғамда жетім балалар мен түрлі себептерге байланысты ата-ана қамқорлығынсыз қалған балалар болған, бар және болады. Бұл жағдайда қоғам мен мемлекет осындай балаларды дамыту және тәрбиелеу жауапкершілігін өз мойнына алады. Әлеуметтік жетім дегеніміз биологиялық ата-анасы бар, бірақ ата-ана құқықтарының шектелуіне немесе олардан айырылуына, ата-анасы хабар-ошарсыз кетті деп танылуына, олар өлді деп жариялануына, әрекетке қабілетсіз (әрекет қабілеті шектеулі) деп танылуына, ата-анасының бас бостандығынан айыру орындарында жазасын өтеуіне, ата-анасының баласын тәрбиелеуден немесе оның құқықтары мен мүдделерін қорғаудан жалтаруына, оның ішінде ата-анасының өз баласын тәрбиелеу немесе емдеу мекемелерінен алудан бас тартуына байланысты, сондай-ақ ата-анасы қамқорлық жасамаған өзге де жағдайларда жалғызбасты ата-анасының немесе екеуінің де қамқорлығынсыз қалған бала болып табылады [1].

Қазіргі таңда республикамызда 18 жасқа дейінгі 5 млн-ға жуық балалар бар. ҚР білім және ғылым министрлігінің мәліметі бойынша елімізде ата-аналары тірі бола тұра, жетім қалғандар 35 мыңға жуық, ал өңірлер бойынша 1600-ден астам. Сонымен қатар, ішкі істер органдарының есебінде тұрған қолайсыз отбасылар саны 257-ні құрайды, ол отбасыларда 500-ден астам кәмелетке толмаған балалар тәрбиеленеді. 24 баланың ата-анасы ата-аналық құқығынан айрылған, ал 22 ата-ана балаларға қатысты түрлі қылмыс жасағаны үшін қылмыстық жауапкершілікке тартылған.

Жетімдік – баланың психикалық дамуына қатты әсер етеді. Ата-анасынан айрылған және интернат үйлеріне тәрбиеленуге түскен балалардың жалпы психикалық жағдайы төмендейді, өзін-өзі реттеп-бағыттауы бұзылады, көңіл-күйі жабырқау болады. Балалардың басым көпшілігінің өмірге құштарлығы жоғалып, өз-өзіне сенімсіздігі күшейіп, бойын үрей билей бастайды. Эмоциялық-танымдық талпынысы төмендейді де, интеллектуалдық дамуы тежеледі. Отбасына деген қажеттілік – баланың ең басты қажеттіліктерінің бірі [2, 1926].

Әлеуметтік жетімдіктің негізгі себептері – отбасы рөлінің және ата-ананың бала тәрбиесіндегі жауапкершілігінің төмендеуі; отбасының, әсіресе, жас отбасының материал-дық-тұрмыстық қиындықтарға төзе алмауы; мектеп, отбасы және қоғам арасында қарым-қатынастың жетіспеуі; отбасылық тәрбие құндылығының тиісті деңгейде насихатталмауы; балалар мен ата-ананың денсаулық жағдайы; некесіз бала туудың өсуі; ажырасу санының артуы; құқықты қолдану практикасының жетілмеуі.

Қазіргі уақытта отбасы балаға әлеуметтік тарихи тәжірибені, ең алдымен адамдар арасындағы эмоциялық және іскерлік қарым-қатынастарды берудің көзі және негізгі бөлімшесі болып табылады. Отбасын жоғалту – баланың тағдырында терең із қалдыратын өміріндегі аса ауыр жағдай. Мемлекеттік жетім балалар мекемелерінде тәрбиелеу, мекемелер және бала қамқоршыларының ауысымы, кейінірек асырап алу-бала психологиясын жарақаттайтын, оның әлуетті мүмкіндіктерінің жүзеге асырылуын қиындататын, тағдырын түбегейлі өзгертетін, қоршаған әлеммен қарым-қатынасты ұзаққа бұзатын және әлеуметтендіру үрдісіне әсер ететін факторлар. Экономикалық, саяси, мәдени-демографиялық ахуалдарға әлеуметтік бейімделген тұлға интеллектуалды, рухани, физикалық, өнегелік тұрғыдан дамуға қабілетті.

Соңғы уақытта жетімдіктің өсуін түсіндіретін әлеуметтік-экономикалық себептер көбейді. Әрбір аймақ бойынша жыл сайын орташа 2-4 мың балалар анықталады, түрлі себептер бойынша ата-ана қамқорлығынан айрылғандар болып әлеуметтік жетімдер табылуда.

Интернаттар, балалар үйлері әлеуметтік бейімдеу үшін маңызсыз оқу жоспарының әрбір пәні бойынша білімдер мен шеберліктердің қалыптасуына бағытталған. Әдебиеттерді талдау көрсеткендей (М.И.Лисина, В.С.Мухина, А.Н.Прихожан, А.Г.Ружская, Е.А.Стребелева, Н.Н.Толстых т.б.), қазіргі таңда «жетім» және «әлеуметтік жетім» ұғымдары арасында нақты айырмашылық жоқ. Жетімдік анықтамасын талдай отырып (Л.М.Шипицина, Е.И.Казанова т.б.), зерттеуімізде біз берілген терминдерді нақтылау мен олардың бір-бірімен логикалық байланысын ұсындық. Л.Я.Олиференко, Г.И.Шульга (1997) пікірінше әлеуметтік жетімдер – бұл әлеуметтік-экономикалық, сонымен қатар моральдық-өнегелік себептер бойынша ата-ана қамқорлығынан айрылған 0-18 жас аралығындағы ерекше әлеуметтік-демографиялық балалар тобы, яғни ата-анасы бар, ата-ана құқығынан айрылған, күрделі аурулармен, оның ішінде психикалық аурулармен ауыратын, нашақорлық салдарынан, алкоголизм салдарынан ауыратын, өз балаларынан бас тартқан ата-анасы бар балалар. Осылайша, әлеуметтік жетім – бұл биологиялық ата-анасы бар, белгілі себептер бойынша оны тәрбиелеумен айналыспайтын, оны бағып-қақпайтын ата-аналары бар бала. Сондықтан осындай балалардың барлығы мемлекеттік интернаттық мекемелерде орнын табады.

Ата-ана қамқорлығынан айрылған жасөспірімдерге көмек көрсетудің қазіргі жағдайына арналған теорияларды зерттей отырып төмендегідей интернат мекемелері іс-әрекетінің мәселелері анықталды:

- әлеуметтік (баланың әлеуметтік статусының өзгеруі) медициналық (өте ауыр тектілік, невротизация), психологиялық (әлеуметтік-педагогикалық қараусыз қалғандық) сипаттағы себептер кешені салдарынан тәрбиеленушілерді қолайсыз бейімдеу;
- ұйымдық-тәрбиелеу педагогтар мен тәрбиешілердің шамадан артық жүктемесі салдарынан балалардың уақытын түрлі іс-шаралармен қажетті көлемде дұрыс өткізбеу, бала шынайы социумдағы өмірге дайындалмайды;
- жетім балалар мен ата-ана қамқорлығынан айрылған жасөспірімдерді мемлекеттік қолдау мекемелері мен бөлімшелердің әлсіз үйлестіруі;
- жетім балаларға медициналық, әлеуметтік-құқықтық қызмет көрсетудегі кемшіліктер [3].

Көрсетілген мәселелер берілген категориядағы балаларды әлеуметтендіру үрдісінің тиімділігін төмендетеді. Әлеуметтендіру дағдарушылықтарының нәтижесі әлеуметтік бейімдеудің төменгі деңгейі, әлеуметтік белсенділіктің, балалар үйінің тәрбиеленушілерінің әлеуметтік жете білушілігінің, әлеуметтік құндылықтарының жетілуі төменгі деңгейі болып табылады. Балалар үй мектебіндегі жетім балаларды жетелеудің басты ұйымдық формасы

элеуметтік-психологиялық педагогикалық жетелеу моделі болып табылады. Басты элементтері: жетім балаларды бейімдеу деңгейін бағалау жүйесін анықтайтын басты элеуметтік және элеуметтік-психологиялық компетенциялары арқылы сипатталатын балалар үйі түлегінің мінездемесі; элеуметтік компетенция деңгейін бағалауына басты назар аударатын білім алып жатқан жасөспірімдерді кешендік диагностикалық (психологиялық-медициналық-педагогикалық) тексеріс жүргізу жүйесі; дәстүрлі және арнайы ұйымдастырылған балалар үй бөлімшелері мен олардың жетім балаларды оңалту мен жетелеу бойынша іс-әрекеттерінің өзара әрекеттесу жүйесі; жетім балаларды элеуметтік бейімдеудің тиімді жағдайларын қамтамасыз ететін балалар үйінің сыртқы байланыстар жүйесі; балалар үйіндегі жетім-балалар мен жұмыс жүргізетін маманның функционалдық және кәсіби жете білушілігі оның ішінде оларды кәсіби даярлау мен біліктілікті арттыру бағдарламасы.

Элеуметтік орталықтар көп мазмұнды кең ұғым. Кең мағынада алғанда, бұл ұғым жеке балалар мен топтардың әрекет ету тәсілдерінің жүйесін, элеуметтік бақылау құралдары мен әрекетін, балалар үйіндегі тәрбиеленушілердің элеуметтік өмірін реттеп, қамтамасыз ететін, олардың келешек өмірде орын алып отыратын қақтығыстар мен проблемаларды шешіп отыру жүйесін білдіреді.

Формальды элеуметтік орталықтар жұмысы тиісті қоғамдық мекемелер тағайындаған ережелерді, құқықтық тәртіпті сақтау жолымен реттеледі, Формальды емес орталықтар күнделікті өзара әрекеттесу барысында туып, қалыптасқан әдет-ғұрыптар мен дәстүрлер арқылы ұрпақтан ұрпаққа ауысып отыратын ауытқымалы мінез-құлық нормаларын орындудан көрінеді. Мұндай орталықтар элеуметтік топта қоғамда қоғамдық тәртіптің сақталуын қамтамасыз етеді [4].

Қоғамда орнатылған тәртіп бұзылмау үшін, ауытқымалы мінез-құлықтарды болдырмау үшін элеуметтік бақылау жасалады, яғни тағайындалған мінез-құлық нормалары мен ережелер жиынтығын орындату ұйымдары әрекет етеді. Бұл үшін үгіттеу, сендіру әдістерімен қатар зорлау әдістері де қолданылады. Дамыған елдер жүзжылдықтың басында-ақ өз адамдарына қауіп төнген жағдайда, жұмыс орнынан қысқарған сәтте, жұмыссыздық қауласа қаржылай жәрдем мақсатында элеуметтік қамсыздандыру жүйесін енгізген.

Қазіргі балалар үйіндегі тәрбиеленушілердің даму деңгейіндегі ерекшеліктеріне орай, балалардың ойлауын дамыту, қарапайым логикалық ой-қорытындыларын жасауға үйрету, баланың психофизиологиялық мүмкіндіктерін дамыту, сезім, таным, ерік әрекеттерін жетілдіру, ой еңбегіне дайындау, ұлттық салт-дәстүрді, әдет-ғұрыпты меңгерту, қарапайым білім негіздерін қалыптастыру маңызды мәселе. Сонымен қатар баланың құқығын қорғау мәселесі мен тәлім-тәрбиені ізгілендіру, демократиялық бағытта жүргізу, баланың еркімен санасу, оның талап-тілегіне, көңіл-күйіне, мінез-құлқына назар аударып, бағыт беріп отыру, денсаулығын сақтау, жеке тұлғаны қалыптастыру, олармен элеуметтік жұмыстар жүргізу, қорғау бүгінгі күнгі өзекті мәселе.

Элеуметтік жұмыс арқылы осы жетім балалардың өмірлік күшін, оның жеке бастық және элеуметтік субъективтілігін қолдайтын элеуметтік механизм. Сондай-ақ элеуметтік жұмыс оларды элеуметтік қорғайтын элеуметтік саясат саласын жүзеге асырушы технология. Бұл технологияны элеуметтік қызмет орындары атқарады, балалар үйіндегі тәрбиешілер мен элеуметтік қорғау мекемелері мен элеуметтік педагог мамандары жүзеге асырады. Элеуметтік жұмыстың негізгі міндеті балалар үйінде тәрбиеленушілердің жақсы, жарамды адам болып қалыптасуына жетелейді және қадағалайды. Элеуметтік қызметкер оның қалыптасуы өмір сүруіне көмектеседі, басқа да нақтылай қолғабыс етеді.

Жетім қалған балалардың негізгі бөлігі білім беру және элеуметтік қорғау органдарының интернат мекемелерінде тәрбиеленуде. Мұндай мекемелерде бала, бірінші кезекте, ата-анасының қамқорлығына зәру, бұл оның табиғи дамуына кері әсер етіп, нәтижесінде ауыр психологиялық салдарларға әкелуі мүмкін. Интернат мекемелерінің қызметкерлері уақыттың шектеулілігіне және балалар санының көптігіне орай әр балаға тиісті көңіл бөлуге қабілетсіз.

Сонымен қатар интернаттық мекеме жағдайларында баланың элеуметтік дамуы біртекті қарым-қатынас ортасымен шектеулі және нақты шектелген тәрбиеленуші, оқушы сияқты өзіндік рөлдік орындары бар. Ал балаға табиғи жағдайларда қажетті бағыт-бағдар алу үшін элеуметтік рөлдердің тұтас спектрін игеру қажет. Барлық балалар үйлерінде тұру жағдайлары ұқсас: ортақ жатын бөлмелер, ойын бөлмесі, асхана, ванна және т.б. Нормативтердің осындай ұқсастығы және ортасының біртектілігі жағдайларында баланың жеке даралық танымы, өздігінен даму мүмкіндіктері жоқ.

Әлеуметтік жетімдікті болдырмаудың басты шараларының бірі – баланы қамқорлыққа алу. Қазақта тастанды мен жетім баланың болмауы - ұзақ ғасырлар бойы қалыптасқан ұлттық менталитет. «Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы» ҚР 2011 жылғы 26 желтоқсандағы №518-IV Кодексіне «Ата-аналарының қамқорлығынсыз қалған балалардың құқықтары мен мүдделерін қорғау» деген арнайы тарау бар [5]. Бала асырап алудағы құқықтар мен міндеттер:

1. Баланы асырап алушы баланы тәрбиелеуге, оның денсаулығы, дене, психикалық, адамгершілік және рухани жағынан дамуы жөнінде қамқорлық етуге міндетті.
2. Бала асырап алушы баланың пікірін және уәкілетті қорғаншы мен қамқоршы органдардың нұсқамасын ескере отырып, заңға қайшы болмаған жағдайда өз бетінше тәрбие беруге құқылы.
3. Бала асырап алушы баланың пікірін ескере отырып, оның міндетті орта білім алғанға дейін білім беру мекемесін және баланы оқыту нысанын таңдауға құқығы бар және баланың міндетті түрде орта білім алуын қамтамасыз етуге міндетті.
4. Шетелдік бала асырап алушылар Қазақстан Республикасының дипломатиялық өкілдіктеріне және консулдық мекемелеріне асырап алған баланың денсаулық жағдайы туралы есеп береді.
5. Шетелдік азаматтардың, соның ішінде балалардың туысқандары болып табылатын адамдардың, Қазақстан Республикасының аумағынан тыс тұратын Қазақстан Республикасы азаматтарының балаларды асырап алуы туралы істері аудандық (қалалық) соттарда қаралады. Бала асырап алушының және асырап алынған баланың құқықтары мен міндеттері баланы асырап алу туралы сот шешімі заңды күшіне енген күннен бастап туындайды. Сот баланы асырап алу туралы соттың шешімі заңды күшіне енген күннен бастап үш күн ішінде осы шешімнің көшірмесін шешім шығарған орны бойынша азаматтық хал актілерін жазатын орган мен қорғаншы және қамқоршы органға жіберуге міндетті. Бала асырап алу азаматтық хал актілерінің мемлекеттік тіркеуі үшін белгіленген тәртіппен мемлекеттік тіркелуге тиіс.

Қорыта келгенде, қоғамдағы жетім балалар жайлы қалыптасқан теріс көзқарасты сейілту үшін стратегия жасау, патронаттық отбасыларға балаларды қабылдаудың оң тәжірибесін таратуға бағытталған үгіт-насихат жүргізу әлеуметтік жетімдіктің алдын алуға өз септігін тигізері сөзсіз. Бұл мәселе бойынша, қоғамға әсер етудің мықты қаруы бұқаралық ақпарат құралдары болып табылады. Ата-анасыз қалған балалардың демеу үрдісіне азаматтар мен ұйым қызметкерлерін қатыстыру, мекемеаралық өзара әрекеттестік механизмдерін тудыру және қоғамның толық мүшесі болуы үшін жетім балалардың жағдайын өзгертудің негізін салу – қоғамның басты міндеті.

Әдебиет

1. Әлеуметтік жетімдік қазіргі қоғамның мәселесі ретінде. Серикбекова А.С., Каирбекова Г.Е. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті. <http://www.enu.kz>
2. Социологическое исследование проблемы социального сиротства и его профилактика: Учеб.пособие для работников образования, учителей, школьных психологов и студентов вузов. С.М.Джакупов, А.Т.Изакова, Т.А.Абдрашитова, Я.Н.Оспанова. - Астана: Издательство ТОО «Агроиздат», 2008. – 104 с.
3. Профилактика социального сиротства: ранее выявление семейного неблагополучия: учебное пособие / Бурганова Р.И., Абдрашитова Т.А., Оспанова Я.Н., Радионова К.В. – Астана: АФ АО «НЦ НТИ», 2011. – 250с.
4. Андреева Е.И. Замещающее воспитание в Казахстане: бюджетный аспект. – Детский фонд ООН, Казахстан, 2009. - 44с.
5. «Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы» ҚР 2011 жылғы 26 желтоқсандағы №518-IV Кодексі.

УДК 1400

**SELF-ACTUALIZATION OF ELDERLY PEOPLE AS A WAY OF OVERCOMING
SOCIAL EXCLUSION****Zhakyrbek A.A.***al-Farabi Kazakh National University***Orazymbetova Z.Sh.***Senior Lecturer of South Kazakhstan Medical Academy, Shymkent*

Modern society, which assesses itself as civilized, tries to solve the problems caused by demographic and social changes, taking into account the personal potential of social actors. Such problems include the social exclusion of older persons, which is of particular importance in the context of the ageing of mankind, which leads to a significant increase in the proportion of older and older persons in the structure of society.

The question of the exclusion of an individual from the flow of active social life by age criterion is usually associated with the limitations of his social space and social activities. Such restrictions have negative consequences both for the society, which is deprived of the bearers of social and professional experience, and for the person, who is denied the opportunity to realize his "I". The latter contradicts the idea of modern societies of the social subject as a person (Rudenskij, 2002).

The question of how to overcome social exclusion is exacerbated for societies of a transitive nature, such as Kazakhstan, as the desire to comply with the principles of developed countries is faced here with a low level of economic development. As a result, "getting into old age" occurs against the background of a decrease in the level of well-being, multidimensional social deprivation and pronounced social exclusion of the entire social group of the elderly. The main factor that provokes the formation and maintenance of social exclusion of the elderly is the problem of employment: society in most cases does not see the opportunity to use the experience of specialists, which accumulates with age.

However, during the economic crisis, pensioners become the most vulnerable category of workers – layoffs begin with them. Thus, there are two simultaneously existing, opposite trends: the desire to use the experience of the elderly, the understanding of the value of such experience and the exclusion of the elderly from the system of active social activity.

In defining personality as a basic value, modern society must take into account the personal problems of an exclusive elderly person. Exclusion from the usual social space is often accompanied by self-exclusion of the elderly, their voluntary departure from active life (Paugam, 1994).

Attempts to find an equivalent replacement of the previous active activities, but are not always successful, which contributes to feelings of loneliness, apathy, or skeptical attitude to the world, as a result of "return" in an active social activity becomes problematic. At the same time, an elderly person is unable to get rid of his social essence, manifested through the need to realize his "I" in activities for society and in society, through the desire to be appreciated by others (Korel, 2000).

The concept of "social exclusion" has evolved gradually through studies of poverty, marginalization and deprivation. Its appearance is associated with a change of emphasis in stratification analysis: class stratification, which divided people into vertical layers, is gradually replaced by horizontal differentiation into "insiders" and "outsiders". The understanding of social inequality developed from economic to complex, covering different sides and aspects of human life (Baxlov, 2001).

Although the term "social exclusion" has come into wide use relatively recently, it does not mean that the relevant social phenomena are something fundamentally new (Borodkin, 2000).

Already in the 60s, social exclusion became a subject of debate in France, but only after the economic crisis of the 80s and the introduction of a number of laws in the field of social policy, this concept became widely used.

By the end of the 1990s, the EU countries that had been fighting poverty had switched to overcoming social exclusion. Since the second half of the 1990s, overcoming social exclusion has become an integral part of EU social policy. By this time, the first serious theoretical attempts to give

this term a comprehensive definition, to establish the possible consequences of social exclusion, to determine a set of key indicators of exclusion, to develop optimal ways to overcome this condition.

As part of the early economic approach, the fight against poverty becomes the basis of programmes to overcome social exclusion. However, experience has shown that even very well-organized and successful program of poverty alleviation is not possible to overcome the exclusion of poor segments of the population moreover, there are cases when such assistance is only strengthened their ekskljuzivnost. Often, economic aid to prevent the manifestation of the greater autonomy of people.

Another argument against the narrow "economic" understanding of social exclusion: this model does not take into account one important factor, namely , the availability of different kinds of resources that can more or less neutralize poverty. Imagine that the social space is divided in the middle by the median income line. Accordingly, in the part of society that has incomes below the median, already because of this, the phenomena of deprivation begin to be recorded. However, this does not mean that a person with an income below the median will become excluded. For example, "the right connections" allow alternative mechanisms of integration into society to be found and social exclusion to be avoided, even in the case of low incomes or discrimination.

If the General concept of social exclusion is applied to the group of older persons, the question arises whether a dimension related to labour relations and stay in the labour market should be introduced. On the one hand, a significant proportion of the elderly have already passed the economically active age (Demyanov, 2001). On the other hand, it is the process of getting out of the economically active age and entering the age of decline in labor activity that gives rise to specific problems of transition and deserves the closest attention and study. Most authors still include labour relations as an important dimension by which the social exclusion of older persons can be determined.

Material assistance aimed at specific target groups of exclusion appears to be an adequate response if exclusion is understood primarily as poverty. When we move to a more complex and multidimensional concept of social exclusion, material assistance ceases to play a decisive role, and sometimes can lead to the opposite result, supporting a dependent attitude. The complexity of the concept of social exclusion should lead to a new understanding of how to overcome it, which will not be reduced to mere material assistance.

There is a contradiction between the need to continue to realize themselves in social activities and social practices that limit human activity. Recently, in connection with the rejuvenation of psychological age, developed societies pay special attention to this problem, for each individual it becomes far from indifferent whether or not he will remain in the mainstream of active life, whether or not he will be able to realize his personal potential in social activities.

Indeed, if earlier the phenomenon of self-realization (including self-realization of older people) was studied to a greater extent by psychology, and social exclusion has traditionally belonged to the subject area of sociology, the socio-philosophical analysis of self-realization as a way to overcome social exclusion in the activity reveals the socio-ontological relationship between these two phenomena.

The discovery of this connection is not just a practice-oriented task in its conception, but also a basis for the development of a consistent theoretical model of social exclusion/inclusion, which enables a holistic socio-theoretical description of the existing problems to find relevant system solutions.

Raising the question of self-realization as a way to overcome social exclusion allows us to take a fresh look at some other open questions, since the content of self-realization of older people is the restoration of social activity, social capital and social ties, which are the conditions for purposeful activity on the way to achieving the heights of their own development; the study of these issues in the context of the chosen problem can be fruitful (Abraxamson, 2001).

Considering the relationship between self-realization and social inclusion (overcoming social exclusion) of older people, we are faced with two phenomena, in connection with which the literature on the research topic can be divided into several groups.

The origins of the theory of social exclusion of the elderly can be found in the works of Hippocrates, Plato, Epicurus, Aristotle, Seneca, Cicero, etc. However, the concept of social exclusion was formed only by the middle of the twentieth century in Western Europe. Today, this problem is very actively discussed in the economic, sociological and psychological Sciences. Social exclusivity is studied, for example, by Western authors such as P. Abrahamson J. (Abraxamson, 2001). In the

works of these authors analyzed the concept of "social exclusion", highlighted the most important signs of exclusion from society as a process and as a state, justified the relationship of social exclusion with phenomena such as poverty and inequality; discussed approaches to the study of the problem (Abraxamson, 2001).

Scientific studies of social exclusion at the level of social philosophy have not yet been conducted, but there are certain prerequisites for such a study. These, first of all, include works on the study of loneliness and alienation.

The analysis of different approaches to the social exclusion of older people and the discovery of social and philosophical discourse of the problem allowed coming to some conclusions concerning the essence of the phenomenon.

First, the social exclusion of the elderly is a special kind of social exclusion, allocated on the basis of age. Social exclusion of the elderly reflects all those features that are inherent in social exclusion in General, but has its own characteristics. Its features include the "historical age" of the problem, the exclusion as a social phenomenon took place when in some cultures the elderly were excluded from society. Special features include the fact that the social exclusion of the elderly is accompanied by ageism, for modern society, this problem is associated with the rapid aging of knowledge and the rapid development of society, to which man as a biological system does not have time to adapt (Abraxamson, 2001). Social exclusion of older persons is based on the contradiction that society is trying to solve, between the value of human and professional experience, which is carried by older people, and the exhaustion of adaptive resources of older people, which reduces their social activity.

Secondly, since social exclusion characterizes the relationship between the social subject and society (community), it has two main aspects: social and personal. The interpenetration of these components determines the essence of social exclusion as a process. In the case of social exclusion by age, this means that at a certain point in time of reaching a certain age, almost everyone is confronted in one way or another with a special attitude of society - ageism.

Third, social exclusion can and should be understood as a process with two vectors of development, social exclusion is always opposed to social inclusion. In principle, where there is a social exception, there should be "social inclusion". Understanding this fact makes society in each case of exclusion, if not seek, then at least think about inclusion. For social science, the challenge is to find a basis for overcoming social exclusion. The grounds for overcoming social exclusion by age are the following: all components of social exclusion (loneliness, deprivation, stigmatization/discrimination) have psychological and social aspects; a person has always been considered as a biological and social being; a person's age has a social and psychological component; readiness and ability to overcome social exclusion by age involves actions both on the part of a person (overcoming self-exclusion) and on the part of society (Proxorova. 2007).

Finally, the identified features of social exclusion by age and the advantages and disadvantages of different approaches to the phenomenon under study allow us to define the concept of "social exclusion" from the standpoint of the socio-philosophical approach, the need for which we tried to prove. So, social exclude the elderly, is a process of exclusion of older people (including each entity that is related to the group) as traditionally "stimulirovannoe" group of the directed system of activities because of age. The main criteria of social exclusion of the elderly can be considered: the destruction of social ties; "folding" of social space; reduction of social capital and the emergence of the problem of trust in relations with society; loss of activity and the emergence of the problem of self-realization (Rudenskij, 2002). With close attention to the phenomenon of social exclusion by age, it is found that it actually forms the boundaries of the activities of social actors, allowing social actors to work or limiting this activity.

Reference

1. Paugam. S. (1994). Poverty and social exclusion. Florence. pp. 24
2. Abraxamsoi P. (2001). Socialnaya eksklyuziya i bednost [Social exclusion and poverty] Social Sciences and modernity.No.6, pp. 160
3. Baxlov, I.V. (2001). Socialnaya zashhita pozhilyx grazhdan v sovremennoj Rossii: strategiya reformirovaniya [Social protection of elderly citizens in modern Russia: the strategy of reform]. Saransk: Kras. Oct., pp.190

4. Berger, P.JI. (2004). Sociologiya: Biograficheskiy podxod [Sociology: Biographical approach] P.JI. Berger, B. Berger. Personality-oriented sociology. [P. L. Berger, B. Berger, R. Collins ; lane with English. V. F. Anurina]. Academ. Project, pp. 30.
5. Borodkin F.M. (2000). Socialnye eksklyuzii [Social exclusions] Sociological journal. No. 3-4., pp 75.
6. Demyanov E.A. (2001). Eksklyuziya v sfere mestnogo samoupravleniya [Exclusive in the field of local self-government] Regionology. No. 2. pp. 67.
7. Proxorova L.V. (2007). Teoreticheskie osnovaniya issledovaniya eksklyuzii pozhilyx lyudej v sovremennom obshhestve [Theoretical grounds of the study exclusion of the elderly in modern society] Kopylov readings – novosib. state tech. UN-T. – Novosibirsk, pp. 355 – 362.
8. Rudenskij E.V. (2002). Socialno-pedagogicheskaya diagnostika socialnoj adekvatnosti lichnosti [Social and pedagogical diagnostics of the adequacy of social identity] College of psychology IPL, pp.67
9. Savinov L.I. (2002). Socialnaya adaptaciya pozhilyx lyudej k sovremennoj situacii [Social adaptation of elderly people to the modern situation]. Saransk: Mordov. pp.103

УДК 82-1/-9:894.342

ЗНАЧЕНИЕ ЖАНРА ВОСПОМИНАНИЙ В ПЕРСОНАЛИЗАЦИИ

Жолмаханова А.Б.,

Кызылординский государственный университет им. Коркыт Ата, Кызылорда

В воспитании у подрастающего поколения чувства патриотизма, гуманности, любви к своему государству особую роль играет пример жизни, деятельности исторических личностей и общественных деятелей.

В казахской науке вопрос о персонализации начал рассматриваться сравнительно недавно, и в основном в истории. Конечно, мы не можем отрицать, что изучение заслуг исторических личностей, государственных и общественных деятелей, их места и роли в жизни общества является предметом исторической науки. Но нельзя персонализацию ограничивать только рамками истории. В истории народа много литературных произведений и публицистических трудов о жизни и деятельности, гражданском облике и достоинствах личностей, посвятивших жизнь служению своей стране, своему народу, национальным интересам. Эти люди были представлены вниманию читателей как герои художественно-исторических произведений, портретных очерков, эссе, воспоминаний.

Среди литературно-публицистических произведений, создавших образы исторических личностей, особое место занимают воспоминания- жанр публицистического стиля. В них автор пишет о времени, обществе, личностях, опираясь на конкретные факты, так как он сам жил в этот период в этом обществе.

В большинстве случаев воспоминания, в которых автор, опираясь на личную память и личные впечатления, пишет о событиях, очевидцем которых был он сам, являются правдивыми.

В настоящее время жанр воспоминаний становится объектом исследований не только теории литературы, но и истории литературы, лингвистики, социологии, психологии и истории.

Достижением современной гуманитарной науки является то, что в настоящее время особое внимание уделяется взаимосвязи личности и общества. Человек- активный член общества, он образует общество, поэтому его мысли, взгляды на общество, в котором он жил, воспоминания об исторических личностях той эпохи всегда имеют большую ценность.

Отношение субъекта к истории, его понимание и знания –важный источник для науки, в частности для гуманитарной. Поэтому в познании общества, оценке исторических событий и исторических личностей особое значение имеют воспоминания, в которых автор пишет о том времени, когда он жил сам.

Воспоминания – это документальное произведение о жизни отдельной личности, об обществе, об эпохе, об исторических личностях, поэтому они имеют большое историко-познавательное, воспитательное значение.

Изучая взаимосвязь общества и отдельной личности, взгляды, отношение людей к обществу, в котором они жили, наука может давать оценку этому обществу, оценивать людей, формировавших это общество.

«Мемуары (воспоминания) - особый вид письменных исторических источников, отражающих авторское понимание прошедшей действительности и историческое самосознание личности их творца» [1.3].

Данное определение показывает место и роль воспоминаний в изучении истории общества и персонализации.

Персонажи воспоминаний более реалистичны и естественны, чем персонажи художественных произведений. Черты характера, сущность, деловые и другие качества персонажа передаются через восприятие, познание автора, который находился с ним рядом. Следовательно, воспоминания ценны тем, что дают более достоверную, полную, всестороннюю информацию о той или иной личности.

Персонаж художественного произведения – плод мастерства художника. Писатель вкладывает весь свой талант и труд, чтобы его герой получился реалистичным.

Как писал З. Кабдолов, для писателя «невероятно сложная вещь распознать и описать то, что находится в глубине души и сердца человека» [2. 95]. Существуют различные способы, методы и приемы создания образа.

Создание художественного образа начинается с поиска прототипа будущего героя, создания его портрета, диалогов, монологов, внутренних монологов и т. д. Используя такие приемы, писатель достигает своей цели.

«Создает живой образ, наделяя его различными гранями, характерными для человека» [3, 35].

В воспоминаниях такие литературные приемы не используются.

Главная задача, стоящая перед автором воспоминаний, - не отступать от исторической истины, сохранить как можно больше хронологической точности и документальности при изложении событий. Можно сказать, что это основное требование, предъявляемое к жанру воспоминаний. Данное требование предостерегает от использования при написании воспоминаний таких художественных методов и приемов, как обыгрывание сюжета, вымысел, обобщение и т.п.

«В документальном произведении читатель ищет достоверную, историческую биографию. Биографическое произведение точно отражает живую связь человека и времени, которая не находит отражения в других жанрах. Особенность этого жанра в том, что в отличие от художественных произведений, он не создает типичного образа человека. Он показывает индивидуальную, неповторимую личность. В соответствии с этим жанр уделяет больше внимания формированию индивидуальности, а не времени, в котором этот человек жил» [4, 175].

На наш взгляд, данная точка зрения полно раскрывает природу жанра воспоминаний.

В казахской литературоведческой науке, говоря о жанре мемуаров, в большинстве случаев имеют в виду мемуарные романы, и характер жанра раскрывается также в рамках этих произведений. А вышеприведенная точка зрения К.Байтанасовой основана на биографических воспоминаниях.

В истории народов традиция писать воспоминания о выдающихся личностях существует издавна. Зарождение жанра воспоминаний ученые связывают с воспоминаниями Ксенофонта о Сократе.

В нашей национальной литературе зарождение данного жанра связано со средневековыми письменами. Мемуарный труд М. Х. Дулати «Тарих-и-Рашиди» считается первым произведением, относящимся к этому жанру.

Начало XX века – значительный этап в казахской истории. К этому периоду относится деятельность ряда борцов за национальную свободу и независимость казахской земли. Среди них особое место занимает Мустафа Шокай.

Жизнь и деятельность М.Шокая стали объектом исследования только после того, как наша страна приобрела независимость. Мы не можем утверждать, что все факты его биографии и общественной деятельности изучены полностью и получили свою историческую оценку. В раскрытии многогранной личности общественно-политического деятеля большую роль играют воспоминания его супруги Марии Шокай.

Воспоминания Мустафы и Марии Шокай были изданы в 1997 году турецкими учеными. Казахским читателям они стали доступны благодаря Абу Токену и Мамбету Койгельды.

Во вступлении к воспоминаниям ученые пишут: « До сих пор нет полного описания биографии Мустафы Шокая. Этот сборник богат многочисленными сведениями, именами людей, политическими событиями, которые восполняют этот недостаток. В воспоминаниях Мустафы Шокая с точностью освещаются события 1917 года, а его жизнь и деятельность в период с 1918 по 1941 годы описаны в воспоминаниях его супруги и верного друга Марии

Шокай. Эти воспоминания основаны на том, что видел, чувствовал, переживал простой человек, а не политик»»[5, 237-238].

Так ученые высоко оценили историческую значимость воспоминаний М.Шокай.

Мария Шокай начала писать свои воспоминания после смерти супруга. А.Такенов и М.Койгельдиев пишут: «М.Я. Шокай эти воспоминания начала писать после трагической гибели Мустафы Шокай 27 декабря 1941 года и отправила их господину А.Октаю, который на тот момент был одновременно секретарем и заведующим отделом газеты «Яш Туркестан»[5, 84].

Обращаясь к читателям, М.Шокай писала: «Прошу читателей не обращать особого внимания на художественную сторону данного произведения. Я не имею писательского таланта. Особенно трудно писать биографию. Невозможно писать без волнения о самом близком мне человеке.

Когда вспоминаешь об ушедшем из жизни человеке, то перед глазами встают события из его жизни, поступки, которые он совершал, и ты видишь его образ и понимаешь, что некоторые моменты забыты. И хочется дополнить, мысли разбегаются в разные стороны, поэтому в моих воспоминаниях могут встречаться пропуски или повторы. Но я, по мере своих возможностей и способностей, считаю своим долгом постараться правдиво описать портрет моего покойного супруга»[5, 85]. Так начинаются воспоминания Марии Шокай.

Писать воспоминания – это большая ответственность перед историей, перед совестью и обществом. Вместе с тем это проявление уважения, внимания, памяти автора к персонажу воспоминаний, иначе воспоминания не будут правдивыми.

Читая вступительное слово Марии Шокай, в первую очередь, понимаешь, насколько ответственно она отнеслась к написанию воспоминаний, а также чувствуешь её любовь и уважение к памяти супруга.

После вступления начинается рассказ о детстве, семье, студенческих годах, начале общественно-политической деятельности М. Шокай. Воспоминания об этих годах известны Марии из рассказов самого Мустафы Шокай, но её память крепко хранит всю эту информацию. Удивляет то, что, будучи представительницей другой нации, она хорошо знает родословную семейства своего мужа. Она уделяет большое внимание объективности и правдивости своих воспоминаний, подтверждая их письмами М.Шокай.

Как было уже отмечено во вступлении, перед автором стояла задача «описать портрет» Мустафы Шокай. «У него был мягкий и нежный характер, но он понимал, что у руководителя, человека, занимающегося политической и государственной деятельностью, должен быть твердый характер, способность быстро принимать решения. Он неустанно работал над собой, много занимался.

Ему нравилось вступать в дискуссии с людьми разных политических взглядов. Он был выдержан, с уважением относился к мнению оппонента.

Самым большим его недостатком была излишняя доверчивость, и по этой причине у него возникали большие трудности. Его огорчали проявления бесчеловечности»[5, 101].

В этом отрывке из воспоминаний ясно проявляются человеческие качества, гражданская позиция Мустафы Шокай. Мы понимаем, насколько нежны и горячи чувства автора к своему персонажу.

«Мустафа Шокайулы и в студенческие и в зрелые годы не был членом ни одной партии. Он любил свою родину, свой народ и думал о его будущем. Среди политиков есть те, кто оправдывает войну, и те, кто борется за мир. Мустафа Шокай был политиком, который боролся за мир, за спокойную и мирную жизнь людей» [5, 101]. Читая эти строки из воспоминаний мы понимаем, что М.Шокай посвятил свою жизнь борьбе за единство своего народа. И этому делу была посвящена вся его жизнь целиком.

«В 1914 году началась война. Мустафа был ещё студентом, но стал секретарем Государственной Думы. На должность секретаря Мусульманской Фракции Государственной Думы его рекомендовал Бокейхан. И с этого времени он стал активным участником политической жизни тюркских и татарского народов. Волжские, крымские татары, уральские татары и башкиры поручали ему многие задачи, с которыми он справлялся очень хорошо» [5, 102],- пишет Мария Шокай.

Мы видим, что идея единства всех тюркских народов и создания единого Туркестана зародилась у Шокай ещё в студенческие годы, и с этого времени начинается его путь борца за

осуществление этой идеи. Государственная и политическая деятельность М.Шокая начинается с 1917 года. Благодаря воспоминаниям Марии Шокай мы видим портрет человека, которому были чужды такие качества, как карьеризм, надменность, лесть. Он был далек от политических интриг и всегда выступал сторонником мирной политики.

«Если бы Аллах дал мне дожить до того времени, когда моя родина будет независимой, я бы занимался только политической агитацией. Пусть молодые правят страной, а я бы писал замечательные книги об истории своего и других народов» [5, 106],- вот о чем, как вспоминает Мария Шокай, мечтал Мустафа. Для М.Шокая это было не просто мечтой. Вся его жизнь была посвящена этой цели. Находясь в эмиграции, он продолжал бороться за независимость своей страны, за свободу тюркских народов.

Воспоминания Марии Шокай отличаются от исследований других ученых-шокаеведов тем, что она показывает его не только как общественного деятеля, борца, политика, но и правдиво раскрывает его человеческие качества.

Человек, пишущий воспоминания, прежде всего, должен обладать высоким творческим потенциалом. Не каждый автор может создать реальный образ определенной личности, описать исторические события, политическую обстановку того времени, в котором он жил.

В воспоминаниях Марии Шокай в полной мере нашли отражение черты, характерные для мемуаров.

Жанр мемуаров в литературоведческой науке изучен ещё недостаточно полно, хотя это достаточно активный жанр. Мемуары можно разделить на два вида: первый- документально-публицистические, второй – художественно-документальные.

Воспоминания М.Шокай можно отнести ко второму виду мемуаров.

Мемуары пишут не только литераторы. Прекрасные образцы мемуаров созданы артистами, художниками, учеными, военными, т.е. людьми, которые бы и не подумали о написании романов или рассказов.

Конечно, мы не считаем Марию Шокай писателем- мемуаристом. Но её публицистические, художественно-документальные воспоминания мы не можем рассматривать вне этого жанра.

Автор ставит перед собой важную задачу: показать все этапы жизни Шокая, начиная с его детства, школьных и студенческих лет, общественно-политическую деятельность.

«Особенность мемуарного произведения заключается в том, что его автор в каждом эпизоде актуализирует свои отношения с современниками, свое отношение к жизни, свои чувства и переживания, предлагая свое решение, свое мировоззрение»[6, 170].

Мы видим, что Мария Яковлевна создавала образ своего персонажа, учитывая общественное положение, среду, политическую ситуацию того времени. Читая воспоминания Марии Шокай, мы убеждаемся в том, насколько был высок гражданский, человеческий облик Мустафы Шокая. Вместе с тем ясно показан его образ общественного деятеля, борца, политика.

Правдивый, реальный образ персонажа является для многих примером и имеет большое воспитательное значение.

Мы считаем, что в воспитании подрастающего поколения изучение жизни и деятельности таких исторических личностей будет хорошим примером, который даст положительные результаты в деле обучения и воспитания молодежи.

В казахской литературе в произведениях- воспоминаниях создано немало образов личностей, которые могли бы служить примером для нынешнего и последующих поколений.

Необходимо подобные воспоминания сделать основным предметом персонализации, создать методологию их изучения в высших учебных заведениях.

В связи с этим отметим, что изучение жизненного пути выдающихся личностей национальной литературы и искусства, науки и образования, государственных и общественных деятелей, использование их наследия на благо народа требует особой усовершенствованной методологии, способной удовлетворить требованиям современной науки.

«Методология науки представляет собой высокие технологии, которые с каждым днем все более проникают в нашу жизнь. Только постоянно обновляясь, совершенствуясь и поднимаясь на новые ступени, новые технологии достигают поставленной цели. Именно эти качества характерны и для методологии общественных гуманитарных наук» [7].

Персонализация – это не только изучение жизни и деятельности исторических личностей, чьи имена сохранились в памяти народа. Важно через пример их жизненного пути прививать молодому поколению чувства патриотизма, любви к своей земле, своему народу, уважения к государственности.

На занятиях по казахской литературе для студентов филологических специальностей необходимо изучать произведения, относящиеся к жанру воспоминаний. Эффективное использование методологии и методов преподавания при изучении произведений данного жанра зависит от мастерства педагога.

Литература

1. Блуднова Е. Ю. Мемуары Н.П.Игнатъева как исторический источник.\\ Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук.- Москва, 2007. 3-стр.
2. З.Қабдолов. Сөз өнері. -Алматы. «Қазақ университеті». -1992. 352 с.
3. С.Макпыров. Адамтану өнері. Алматы. «Арыс». 2009. 214 с.
4. К.Байтанасова. Идеино-художественная преемственность в литературе эмиграции.- Астана, 2013. Учебно-производственная типография ЕНУ имени Л.Н. Гумилева.-351с.
5. Такенов А., Койгелдиев М. Мустафа Шокай-Мария Шокай: Воспоминания. Turk dunyasi arastirmalari vakfi, Istanbul, 1997. 271 с.
6. М.Хасенов. Мемуарные произведения и природа жанра// Характеристика жанра.- Алматы. Наука. 1971. Составитель: М.Атымов. 269 с.
7. Абжанов Х. Бекмаханов и методология исследования национального освободительного движения. // Қазақ тарихы. №3. 2006.

УДК 82-1/-9:894.342

АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫНЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ДАМУ ЖӘНЕ АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫ ҒЫЛЫМДАРЫНЫҢ ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ФИЛОСОФИЯСЫ МЕН ӘДІСНАМАСЫ

Жумағалиев Е.Р.

Қазақ ұлттық аграрлық университеті, Алматы

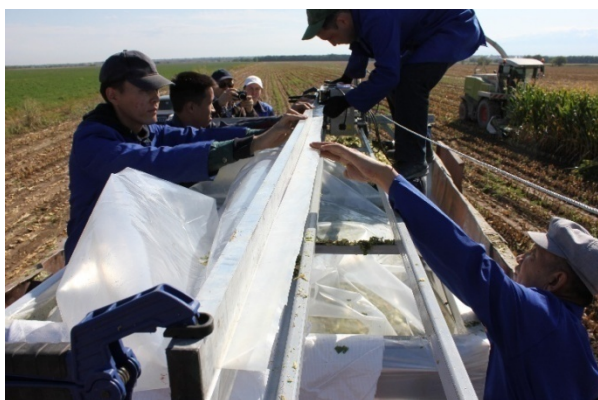
Кез келген ғылым өз қатарын талантты, ізденуші жастармен толықтырмаса, оныңсөніп қалуы немесе қасаң қағидаттық ұйқыға кетуіәбден мүмкін.Оның үстіне, бүгінгі таңда, ғылыми-техникалық, әлеуметтік-гуманитарлық ақпараттар қарқынды өскен кезде, жаңа ғылыми пәндерпайда болғанда, – егер біз өркендеуге жетуді қаласақ, онда ғылымимамандар даярлауға ерекше назар аударылуға тиіс. Өкінішке қарай,барлық дерлік елдерде ғылым адамдары өзінің жалақы деңгейімен де,беделі деңгейімен де басқа тартымдырақ мамандықтармен бәсекегетүсе алмайды. Ғалымның беделін, мысалы, өнер қайраткерлерінің,саясаткерлердің немесе генералдардың беделімен салыстыруға болмайды. Ғалымның жалақысы орта деңгейдегі мемлекеттік қызметкердіңтабысымен парапар. Ғалымның артықшылығытек оның сүйіктімамандығыменайналысатындығында ғана. Сондықтан ғылымғакелетін жастар саналы, терең ойланған тандаужасауға тиіс.

Ауылшаруашылығына қажетті машиналар, кен-руда өнеркәсібі үшін құрал-жабдықтар жасау туралы айтсақ, онда өзіміздің меншікті индустриямызсыз бұл салаларда тіпті де жұмыс істей алмаған болар едік.Қазақстандық әлеумет үшін «Құдайдың Өзі берген» мақсат та,міндет те – ауыл шаруашылығын және сонымен байланысты жеңілөнеркәсіпті өркендету. Кеңес заманы тұсында ауыл шаруашылығындамуға миллиондаған қаржы салынуы кездейсоқ емес. Біздің пайымдауымызша, мемлекеттің осы кездегі күш-қуаты, бәрінен бұрын,өнімді қайта өңдеуді және өткізуді, шағын шаруа қожалықтарынаматериалдық-техникалық қолдау көрсетуді қамтамасыз ететін әртүрліқауымдастықтар құру арқылы экономиканың аграрлық саласынабағытталуға тиіс. Жоғары білікті менеджерлер даярлау, техника менқұрал-жабдықтар сатып алу үшін кредиттер беруді қамқорлыққа алуаса маңызды. Осының барлығы азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасызетуге, ауылдар мен шағын қалаларда жаңа жұмыс орындарын құруарқылы қалаға қысым түсуін жеңілдетуге, аграрлық сектордыңэкспорттық әлеуетін күшейтуге мүмкіндік береді.

Қазақстан–ауылшаруашылығы халықтың негізгі бөлігінің тіршілік ету саласы болып табылатын агроиндустриялық ел. Ауылшаруашылығы өндірісінің даму деңгейімен қазақстандықтардың көпшілігінің әл-ауқаты тығыз байланысты.

Ауыл шаруашылығы ғылымдарының қазіргі заманғы философиясы мен әдіснамасы айқын дәрменсіздікті көрсетеді. Біздің ойымызша, бұл көбінесе ғылыми білімнің осы саласындағы философиялық проблемалардың болмауымен және Қазақстанның ұлттық экономикасы құрылымындағы ауыл шаруашылығына байланысты.

Қазақстандағы қазіргі ауыл шаруашылығындағы ғылымның инновациялық дамуына және қажеттілігіне Қазақ ұлттық аграрлық университетнің, IT-технология, автоматтандыру және агроөнеркәсіптік кешенін механизациялау факультетінің профессоры Қазақстанның аграрлық секторының дамуына елеулі үлес қосып жатқан техника ғылымдарының кандидаты, профессор Хазимов Марат Жалелович жоба жетекшілігін бастаған және оның командасында ғылыми-зерттеу жұмысымен айналысатын жас ғалымдардың «Ірі қара малды азықтандыру үшін жұмсақ вакуумдалған контейнерлерде сүрлемді дайындау, сақтау технологиясы мен құралдары» атты жобасы Қазақстандағы қазіргі ауыл шаруашылығындағы ғылыми инновациялық дамуына жасалып жатқан ауқымды жұмыстардың бірі деп мен санаймын(1-сурет).

Сурет 1. Жүгері егістігінде ғылыми қызметкерлермен сүрлем үлдірін дәнекерлеу және сүрлем үлдірінвакуумдау процесінен көрініс.

Жалпы жобаның мақсаты ол мал шаруашылығын тиімді жүргізудің негізгі шарты берік жемшөп базасын құруды жатқызуға болады, ол сақтаудың ұтымды жағдайларын әзірлеу және оны тиімді пайдалану есебінен жүзеге асырылуы тиіс. Ірі қара мал рационында сүрлем, әсіресе жүгеріден алынған сүрлем ең үлкен үлес салмағын алады. Дұрыс дайындалған сүрлеммен қатар, ол жақсы меңгеруге және диеталық қасиеттерге ықпал етеді, жемнің сақталуы да маңызды емес. Ферментация жолымен жемді сақтау күйісуге арналған жемді жеткізу тізбегінің негізгі компоненті болып табылады, өйткені ол жаңа піскен жем шектелген немесе қол жетімсіз кезеңдерде консервіленген тамақтануды қамтамасыз етеді. Сүрлем қышқылдандыру жолымен жасыл жем дақылдарын сақтау нәтижесінде алынған жем болып табылады.

Жүгері сүрлемін сақтау нұсқалары гидрогеологиялық жағдайларға және траншеялар жерінің рельефіне байланысты әртүрлі болып келеді. Бұл қоймалардың тығыздалған масса сияқты бірқатар елеулі кемшіліктері бар, олар ашылғаннан кейін ауамен жанасқанда ұзақ уақыт қалады, бұл сүрлем массасының ыдырауына әкеледі. Сүрлем соратын массаға ауа ағынын толық тоқтату аэробтық процестердің, майлы қышқылды ашытудың дамуы салдарынан азықтың сапасының төмендеуін ескертеді және қоректік заттардың жоғалуын азайтады. Оқшаулаудың ең сенімді түрлерінің бірі су және ауа өткізбейтін полиэтилен пленкаларын пайдалану болып табылады.

Ал енді осы ауыл шаруашылығы ғылымдары философиясының міндеттерін айқын түсінудің жоқтығы басты проблема болып отыр. Біз оған мынадай мағына береміз: қазіргі дағдарыс жағдайында ауыл шаруашылығы ғылымдарын ұғыну және бүгінгі қоғам жағдайындағы олардың орны мен рөлін түсіну. Олардың қоғамдағы орнын түсінуден біз бастаймыз. Қазіргі заманғы (көбінесе техногенді) қоғам ауыл шаруашылығы ғылымдарын өтімсіз жағдайға қойды. Біріншіден, қандай да бір ресурстарда қажеттілік тудыратын жеткіліксіз қаржыландыру. Екіншіден, олардың дамуы бүгінде өндірістен айтарлықтай оқшау тұр, бұл озық әзірлемелерді енгізудің болмауына алып келеді. Үшіншіден, саланың тартымсыздығына байланысты жоғары білікті кадрлардың қажетті санының болмауы. Сонымен

қатар, «қазіргі қоғам – ауыл шаруашылығы» контекстінде туындайтын қарама-қайшылық екінші қатысушының биосфераның экологиялық ластануы, сапалы азық-түлік проблемалары, минералдық тыңайтқыштар, пестицидтер мен гербицидтер сияқты компоненттерді пайдалану проблемалары (емес), жерді қайта құнарландыру проблемалары, энергияны тұтыну проблемалары, еңбекпен қамту және тағы басқалар сияқты бірқатар жаһандық мәселелерді шешуге қатысуын көздейді.

Кез-келген ғылымдарда жүргізілетін зерттеулердің жиынтығын Новиковтардың пікірі бойынша іргелі зерттеулерге, қолданбалы зерттеулер мен әзірлемелерге бөлуге болады. Отандық ауыл шаруашылығы ғылымдарында олар әдетте жоқ немесе эпизодтық сипатқа ие. Бұл ауыл шаруашылығы ғылымдарының алдында тұрған мәселелерді жете бағаламау есебінен жүзеге асады, оларды шешуге «субсидиялар, сыйлықтар, гранттар арқылы» қаржыландыру арқылы қол жеткізіледі [1]. Осылайша, қазіргі қоғамдағы ауыл шаруашылығы ғылымдарының орнын анықтауды қиындататын проблемалардың барлық спектрін, кейіннен оларды кешенді қайта құрумен инженерлік-техникалық, агрономиялық және экономикалық деп бөлуге болады. Жалпы философиялық-әдіснамалық проблемаларға қатысты бұл жерде танымның қажетті және барабар теориясының (постнеклассикалық парадигма жағдайында), ғалымдардың детерминациялайтын әдіснамалық ұстанымдарының жоқтығы және ғылым үшін кез келген негіз болып табылады.

Нақты әлемдегі ауыл шаруашылығы ғылымының ролін объективациялау бізді профессор А.Ф. Поломошновтың ауыл шаруашылығы ғылымының ерекше ерекшеліктерінің бірі ретінде білдіретін интегративті сипаты туралы тезиске апарды. Бұл дегеніміз, олар жаратылыстану, техникалық, гуманитарлық ғылымдар тоғысында дамиды. Гуманитарлық, жаратылыстану-ғылыми және техникалық білімнің синтезі бұл ғылымдардың адамның табиғатпен өндірістік қарым-қатынасын зерттеумен, адамзаттың физикалық өмір сүруін қамтамасыз ету құралдарын, технологиялары мен әдістерін әзірлеумен, оны азық-түлікпен қамтамасыз етумен айналысады [2]. В.М. Москалюк «қазіргі заманғы агроөнеркәсіп саласын дамыту векторы теориялық ғылымдармен жақындастыруға бағытталған» деп есептейді. Сондықтан ауыл шаруашылығы ғылымдарының қоғамдық ғылымдармен тығыз өзара байланысын неғұрлым органикалық қабылдау байқалады [3]. Негізінен индуктивті ғылым болып табылатын ауыл шаруашылығы ғылымдарын зерделеуді философиямен байланыссыз елестету мүмкін емес: өйткені философияда да, ауыл шаруашылығы ғылымдарында да адамның шындыққа деген танымдық көзқарасы көрінеді.

Ауыл шаруашылығы ғылымының өзіндік әдіснамасын әзірлеуге оралғаннан кейін, бұл олардың өзара байланысы мен даму логикасын түсінбей мүмкін емес, ол үшін ауыл шаруашылығы ғылымының даму тарихына жүгіну қажет. Өткенді тану, әдетте, шындықты түсінуге көмектеседі және К.Ясперс арнасында талқылай отырып, тек тарихты «бір тұтас ретінде» түсініп, біз ықтимал қателіктерді еңсеру және басқа ғылымдардан ерекшеленетін әдіснаманы әзірлеу туралы айтуға қабілетті [4]. Ауыл шаруашылығы ғылымдарының жетістіктеріне алғашқы қарау және әдіснаманы әзірлеу үшін пайдалы жинақталған білімді зерттеу үшін бізге позитивтік философия ұсынылады. Ол, профессор Е.А. Антонов жазғандай, дүниетанымнан бас тартып, ақырында, бірқатар лабиринттер арқылы, дүниетанымға өтіп, «сынамалар мен қателерді» әдістен диалектикалық әдіске өтіп, оған ғана емес [5]. Оның пайымдауынша, позитивтік тәжірибе қазіргі уақытта ауыл шаруашылығын философиялық тұрғыдан түсіну үшін өте пайдалы болады. Ауыл шаруашылығы ғылымдарының тарихына көз жүгіртсек, әдістеме ретінде позитивизмнің дәрменсіздігіне қарамастан (бірақ классикалық дәуірдің ғылымын зерттеу үшін ғана) ғылымды дамытудың кумулятивті модельдері айқын басымдыққа ие. Бұл тұрғыда біз О.Контмен ынтымақтасамыз, бұл оның ғылыми жаңалықтарында үздіксіз сипатқа ие ғылымды қайта құру мүмкін.

Ұзақ тарихы бар, бірақ осы сөздің мағынасында ғылымға ресімделмей, XVIII ғасырға дейін (қоғаммен бірге дами және өзгерсе де), классикалық (ежелгі және ортағасырлық ғылым кезеңінде) ауыл шаруашылық жетістіктері алғашқы ғалымдар үшін берік ғылыми іргетас берді. Бұған, мысалы, бірінші өркениеттердегі (Египет, Қытай, Үндістан, Месопотамия, Ежелгі Грекия, Ежелгі Рим, антикалық Византия) мал шаруашылығы саласындағы агрикультуралық жетістіктер мен алғашқы жетістіктер, егіншілік тәсілдері, топырақ түрлері және ветеринария медицинасынан бөлінген алғашқы жалпылама мәліметтердің пайда болуы жатады. Мысалы, жазудың пайда болуы, Батыс Рим империясының құлауы, феодалдық қатынастардың капиталистік, жер реформаларына ауысуы және т. б. сияқты оқиғалар бұған ықпал етті. XX ғасырдың басында болған ауыл шаруашылығы ғылымдарының динамикасы мен кейінгі саралануы (агрономия, өсімдік шаруашылығы, мал шаруашылығы) зерттеудің әртүрлі пәндеріне қарамастан әдіснамалық монизм ұстанымын ұстанатын позитивтік әдіснаманы ғана пайдаланудың мүмкін еместігіне себепші болды. XX ғасырдың басында ауыл

шаруашылығы ғылымы өкілдерінің бытыраңқылық жағдайында ғылымның дамуына әсер ететін әлеуметтік-мәдени, саяси, экономикалық және өзге де факторларды есепке алу өз бастауын алады. Отандық ауыл шаруашылығы ғылымдары жоғарыда аталған факторларға теріс әсер етті, өйткені шетелдік тәжірибені елемуге идеологиялық орнату, әдетте жаппай қуғын-сүргінге ұшырайтын ғылыми қоғам қайраткерлерін жіті және жаппай бақылау болды. Кеңестік ауыл шаруашылығы ғылымында болып жатқан осы және басқа да оқиғалар оның әлемдік агро-ғылымнан артта қалуына ықпал етті.

Профессор Р.Н. Ибрагимов сонымен қатар постнеклассикалық әдіснама ғылым, өнер және қолөнер шекарасын жойып, пәнге ену тереңдігін ассоциативті контекстің ендігімен үйлестіретінін әділ айтады. Сондай-ақ, қазіргі заманғы ауыл шаруашылығы ғылымдары «дамушы» санатына жатқызылуы мүмкін. Алайда, бүгінгі күні осы ғылымдардың нәтижелеріне шын мәнінде жаһандық болған әлеуметтік-экономикалық, экологиялық және азық-түлік проблемаларын шешу тікелей байланысты. Өйткені қазіргі заман экономикалық, мәдени және саяси жоспарларда өзара байланысты және өзара тәуелді болған жоқ [6].

Негізгі үрдістерге біз, негізінен, өзара байланыс пен пайдалану жаңа білім алу мақсатында әр түрлі ғылымның (ең алдымен – жаратылыстану және гуманитарлық) әдістерін қолдану, интегративтілікті ұстану (ауыл шаруашылығы ғылымдары ерекшеліктерінің бірі ретінде), контекстінде жеке ұғымдық-категориялық аппаратты құру ғылыми білімнің әлеуметтік-мәдени детерминациясына назар аудару. Практикалық мүдделілік және ең болмағанда негізгібіздің пікірімізше, «ауыл шаруашылығы» диалогы ғылым әдіснамасы шындыққа айналды.

Әдебиет

1. Новиков А.М., Новиков Д.А. Методология: Словарь системы основных понятий. М.: Либроком, 2013. 208 с.
2. Поломошнов А.Ф. Философские проблемы сельскохозяйственных наук // Вестник Донского государственного аграрного университета. 2012. № 2. С. 71-74.
3. Москалюк В.М. Философское осмысление развития агропромышленной сферы в условиях современного общества // Вестник Донского государственного аграрного университета. 2015. № 4-4. (18). С. 73-78
4. Ясперс К. Смысл и назначение истории. М.: Республика, 1994. 528 с.
5. Антонов Е.А. От философии хозяйства к метафизическим основаниям науки сельском хозяйстве // Булгаковские чтения. 2010. Т. 3. № 3. С. 33-36.
6. Ибрагимов Р.Н. Постнеклассическая наука и классическое начальство // Педагогический журнал Башкортостана. 2012. № 5 (42). С. 30-32

ӘОЖ 371.314

ПЕДАГОГИКАДАҒЫ ИННОВАЦИЯ

Жумадинова А.Б., Ким А.М.

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті, Қызылорда

Қазіргі уақытта еліміздегі білім беру жүйесінде елеулі өзгерістер орын алуда. Бұл тұлғаға бағытталған педагогикаға көшуге байланысты. Қазіргі білім берудің міндеттерінің бірі - педагогикалық процестің барлық қатысушыларының әлеуетін ашу, оларға шығармашылық қабілеттерін көрсетуге мүмкіндік беру.

Қазіргі қазақстандық мектеп - соңғы жылдары отандық білім беру жүйесінде болып жатқан орасан өзгерістердің нәтижесі. Бұл тұрғыдан алғанда, білім қоғамның әлеуметтік өмірінің бір бөлігі ғана емес, оның дамуының флагманы болып табылады [1].

Инновациялық процестер қоғамдағы білім рөлінің өзгеруіне байланысты. Бұрын оқытудың бағыттары жеке тұлғалардың әлеуметтік жағдайларға бейімделуіне мүмкіндік беретін білім, білік және дағдыларды қалыптастыру болатын. Қазіргі кезде білім әлеуметтік және жеке қажеттіліктер арасындағы тепе-теңдікті қамтамасыз ететін жеке тұлғаға әсер ету технологияларын жасауға бағытталған. Маңызды критерий - бұл өзін-өзі дамыту (өзін-өзі жетілдіру, өзін-өзі тәрбиелеу), ол адамның жеке басын және қоғамдағы өзгерістерді жүзеге асыруға дайындығын қамтамасыз етеді. Көптеген оқу орындары өз қызметінде жаңа

элементтерді енгізе бастады, сонымен бірге бар қажеттілік пен мұғалімдердің дайын еместігі арасындағы қарама-қайшылыққа тап болды. Білім беруді тиімді дамыту үшін «инновация», «инновациялық процесс» сияқты түсініктерде еркін көріну керек, олар бір қарағанда оңай көрінбейді [2].

Инновациялар адамның кез-келген кәсіби қызметіне тән, сондықтан зерттеу, талдау және іске асыру объектісіне айналады. Инновация - бұл жеке мұғалімдердің және бүкіл ұжымның алдыңғы қатарлы педагогикалық тәжірибесінің нәтижесі. Бұл процесті басқару қажет.

Педагогикалық процеске қатысты инновация дегеніміз жаңа мақсатты, мазмұнды, оқыту мен тәрбиелеудің әдістері мен формаларын, мұғалім мен оқушының бірлескен іс-әрекетін ұйымдастыруды білдіреді.

Педагогикалық инновация - бұл педагогикалық қызметтегі жаңашылдық, олардың тиімділігін арттыруға бағытталған оқыту мен білім беру мазмұны мен технологиясындағы өзгерістер.

Осылайша, инновациялық процесс мазмұнын қалыптастыру мен дамытудан тұрады. Жалпы, инновациялық процесс инновацияларды құру, дамыту, қолдану және тарату бойынша біріктірілген іс-әрекеттерді білдіреді.

Білім берудегі инновациялар - бұл арнайы жасалған, әзірленген немесе кездейсоқ ашылған педагогикалық бастама ретінде қарастырылатын инновациялар. Инновацияның мазмұны болуы мүмкін: белгілі бір жаңашылдық туралы ғылыми-теориялық білім, жаңа тиімді білім беру технологиялары, технологиялық сипаттама түрінде жасалған, іске асыруға дайын тиімді инновациялық педагогикалық тәжірибе жобасы. Инновациялар - бұл озық педагогикалық тәжірибені қолдана отырып, педагогикалық және психологиялық ғылымдардың жетістіктері тәжірибеге енгізілген кезде қалыптасатын білім беру процесінің жаңа сапалық шарттары [3].

Инновацияларды білім беру жүйесінің қызметкерлері мен ұйымдары жасап шығарады.

Инновациялардың келесі жіктелімі бар:

Қызмет түрі бойынша:

- педагогикалық;
- басқару.

Өзгерістердің сипаты бойынша:

- радикалды;
- комбинаторлық;
- модификациялау.

Өзгерістер ауқымы бойынша:

- жергілікті;
- модульдік;
- жүйелік.

Мәселе бойынша:

- білім беру жүйесін немесе концептуалды идеяларға негізделген басқа жүйелік қызметті құруға бағытталған инновациялар;
- оқу процесінің жаңа формаларын, технологиялары мен әдістерін дамытуға бағытталған инновациялар;
- білім берудің жаңа мазмұнын және оны құрылымдаудың жаңа тәсілдерін дамытуға бағытталған инновациялар;
- басқарудың жаңа формалары мен жүйелерін дамытуға бағытталған инновациялар.

Іске асыру немесе енгізу саласына байланысты:

- білім мазмұнында;
- оқыту технологияларында, білім беру жүйесінің білім беру функциялары саласында;
- педагогикалық процеске қатысушылардың өзара әрекеттесу құрылымында, педагогикалық құралдар жүйесінде.

Шығу көзі бойынша:

- сыртқы (білім беру жүйесінен тыс);
- ішкі (білім беру жүйесінде дамыған).

Қолдану ауқымы бойынша:

- жалғыз;
- диффузиялық.

Масштаб және әлеуметтік-педагогикалық маңыздылық бойынша:

- республикалық;
- аймақтық [4].

Қазіргі білім беру кеңістігінде болып жатқан инновациялық процестердің ерекшеліктерін толық және нақты көрсету үшін білім беру жүйесінде білім беру ұйымдарының екі түрін ажыратуға болады: дәстүрлі және дамушы. Дәстүрлі жүйелер біртіндеп белгіленген тәртіпті сақтауға бағытталған тұрақты жұмыс жасаумен сипатталады. Дамушы жүйелер үшін іздеу режимі тән.

Дамушы отандық білім беру жүйелерінде инновациялық процестер келесі бағыттар бойынша жүзеге асырылады: жаңа білім мазмұнын қалыптастыру, жаңа педагогикалық технологияларды әзірлеу және енгізу, оқу орындарының жаңа типтерін құру [5].

Жоғарыда келтірілген материалдарға сүйене отырып, білім беру саласындағы өмір алдымызға қоятын міндеттер әртүрлі педагогикалық инновациялардың көмегімен шешіледі деп сеніммен айта аламыз.

Әдебиет

1. Нағымжанова Қ. Инновациялық технологияның құрылымы. – А.: Өркен, 2007
2. Шарипов Р.Х. Концепция инновационного образования // Методист. - 2008. - №8. - С.54-58
3. Абасов З. Инновации в образовании и синергетика // Альма Матер. - 2007. - №4. - С. 3-8.
4. Полонский, В.М. Инновации в образовании // Инновации в образовании. - 2007. - №2. - С.4-15.
5. Көшімбетова С. Инновациялық технологияны білім сапасын көтеруде пайдалану мүмкіндіктері. – А.: Білім, 2008.

УДК 1400

ЗОРЛЫҚ-ЗОМБЫЛЫҚТАН ЗАРДАП ШЕККЕНДЕРГЕ КӨМЕК КӨРСЕТУДЕГІ ӘЛЕУМЕТТІК ЖҰМЫС ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ

Зүлкәпіл Д.

ал-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы

Соңғы жылдары Қазақстанда болып жатқан өзгерістер көптеген мәселелерді, соның ішінде әлеуметтік проблемаларды шиеленістірді. Олардың қатарына, әрине, зорлық-зомбылықтың әртүрлі формаларындағы, соның ішінде отбасындағы зорлық-зомбылықтың өсу проблемасын да жатқызуға болады. Отбасындағы зорлық-зомбылықтан зардап шеккен құрбандармен әлеуметтік жұмыс әлеуметтік қызметтер алушыларға көмек көрсету технологиялары мен әдістері түріндегі өзіндік ерекшеліктерге ие.

Ал, әлеуметтік жұмыс технологиясы - объектіні әлеуметтік қызметін қалпына келтіруге, сақтауға және жақсартуға, теріс әлеуметтік процестердің алдын алуға бағытталған әлеуметтік әсер ету әдістерінің жиынтығы [1].

Әлеуметтік жұмыс азаматтар үшін қолайлы өмір сүру жағдайларын қалыптастыру үшін тәжірибелік қызметтің ерекше саласы ретінде әртүрлі әлеуметтік салдарлармен сипатталады. Бір жағынан, халықтың әлеуметтік осал топтарына қаржыландыру, көмек және қолдау, екінші жағынан - әлеуметтік-психологиялық, әлеуметтік-педагогикалық көмек, сауықтыру қызметі және т.б. Оған басқа, жеке адамға сыртқы әлеуметтік және ішкі психологиялық қысымның алдын-алуына, өзін-өзі және өзара көмек жүйесін құруға негізделген кешенді тәсілдер бар. Қазіргі таңдағы осындай мекемелердің бірі – дағдарыстық орталықтар. Олар зорлық-зомбылыққа ұшыраған құрбандармен әлеуметтік жұмыста бірнеше оңалту технологиялары мен терапиялық әдістері қолданылады.

Құрбандармен жұмыс барысында бірінші кезеңде әлеуметтік диагностика жүргізіледі. Л.П. Кузнецованың анықтамасына сәйкес, әлеуметтік диагностика - әр түрлі деңгейдегі ұйымдардың әлеуметтік мәселелер кешенін тудыратын себеп-салдарлық байланыстар мен қарым-қатынастарды анықтау, сәйкестендіру және зерттеу [2]. Зерттеудің бұл түрі маманға әйел тұрған отбасының суретін мүмкіндігінше толықтыруға көмектеседі. Сондай-ақ, ол

құрбанның ортасында жақын сенетіндей адамдар бар ма екеніне, қажет болған жағдайда, олар әлеуметтік қызметтерді алушының материалдық мүмкіндіктерін қарастырады, отбасындағы жағдайдың қаншалықты қиын екендігіне көз жеткізеді.

Әлеуметтік диагностиканың бірнеше сатылары бар:

1. Түсіну сатысы - Мұндағы ең бастысы, клиент өзінің жоғары талаптарын, бағалауларын және критерийлерін мойындауы керек. Ол бұрынғы өзі қабылдаған шешімдерін лайықты түрде бағалауы қажет. Әлеуметтік қызметкер клиенттің әлеуметтік қатынастары және мәртебесіне талдау жүргізуі тиіс.
2. Баламалы мақсаттарды дамыту сатысы. Клиентке уақытты, білім беруді, әлеуметтік және басқа факторларды есепке ала отырып, жаңа идеалды құруға көмектеседі.
3. Субъектіні жаңа жеке және әлеуметтік жағдайға көшіру жолдары мен құралдарын іздеу сатысы. Алғашқыда қалыптасқан идеал нақты мақсаттарға аударылады. Нәтижелерге қол жеткізудің ең нәтижелі және тиімді жолдары мен әдістерін табу керек.

Әлеуметтік терапия - әлеуметтік жұмыс істеуде тұрақты бұзушылықтарды қалпына келтіру және жою мақсатында жеке адамның немесе топтың жағдайына, мінез-құлқына, психикасына кәсіби әсер ету жүйесі.

Бұл технологияның бір әдісі - отбасылық терапия, отбасылық қарым-қатынастарды үйлестіру, отбасылық проблемаларды еңсеру және отбасылық жанжалдарын шешу үшін қажетті көмек көрсетуді көздейді, маман отбасы мүшелерінің ішкі топтық рөлін анықтауға, олардың өзара міндеттерін анықтауға және оларды икемді мінез-құлыққа ынталандыруға тырысады.

Ал, генограмманы құру әдісі үнемі зорлық-зомбылық орын алатын отбасымен жұмыс істеуде ұсынылатын әдіс болып табылады [3].

Бұл жақсы әдіс, себебі бұл отбасы туралы ақпараттың графикалық жазбасы. Бұл зорлық-зомбылықтың алғашқы тұтануын анықтайды және әдіс барысында отбасының құрамы, көбінесе үш ұрпақ, эмоционалдық атмосфера, баланың туылуының физикалық және психологиялық ерекшеліктеріне, біліміне, кәсібіне және денсаулығына әсер етуін түсіндіретін психологтың қарапайым әңгімесінен басталады. Бұл схемада отбасындағы қарым-қатынас және олар бір-бірімен қалай қарым-қатынас жасайтынын орнатуға көмектеседі [4]. Бұл әдіс тұрмыстық зорлық-зомбылыққа ұшыраған отбасымен жұмыс істеуге ұсынылады. Аралық кезеңде ол қазірдің өзінде бірінші сессияларда оң нәтижелерге қол жеткізе алатын отбасының портретінің бір мезгілде сызылғандығына байланысты және кеңес беруді өткізудің арқасында анықталуы мүмкін болады. Басқаша айтқанда, осы жұмыс түрінде психологтың әлеуметтік қызмет алушылармен өзара әрекеттестігі бар интегративті элемент бар.

1. Көптеген вербалды емес қарым-қатынас - өте құнды, өйткені адамдарға өздерінің сезімін сөздермен айту қиын;
2. Шығармашылық қызмет адамдарды жақындастырудың қуатты құралы болып табылады. Бұл әсіресе отбасылық интеграцияны бұзу, өзара иеліктен айырылу, байланыстар орнатудағы қиындықтар, сондай-ақ зорлық-зомбылыққа ұшыраған бала немесе ересек отбасынан тыс жерлерде, балалар үйінде, ауруханада, басқа адамдардың тұрғындары арасында болғанда және мамандар онымен тез және ауыртпалықсыз эмоциялық қарым-қатынас орнату кезіндегі жағдайларда өте құнды [5]. Бұған қоса, ол оң эмоцияларды тудырады, әлеуметтік және өмірлік белсенділікті қалыптастырады.

Зорлық-зомбылық құрбандарымен психотерапевтикалық жұмыстың инновациялық технологиясы ретінде практикада тәжірибешілермен танылған құмды терапияны, кітап терапиясын, психодрама, рөлдік ойындарды айтсақ болады.

Жақсы дамыған теориялық негіз және бай тәжірибелік материалмен тәуелсіз бағыт ретінде құмды терапия көбінесе арт-терапевтік және ойын-сауықтыру көзқарастарының тұрғысында қолданылады.

Юнгтің құмды терапия процесінде адамның психикалық өмірінің өздігінен үйлесімі бар және терапевттің түсіндірмесі клиент үшін қажет емес деп саналады. Терапияны аяқтағаннан кейін, клиентпен барлық науаларды немесе слайдтардың фотосуреттерімен бірге альбомды көре отырып, қажетті түсініктемелер бере аламыз, композициялардың символикасын ішінара түсіндіреміз және т.б. Классикалық Юнгтің құмды терапиясындағы құммен жұмыс істеу сессиясы психологтың құм композицияларын жасау процесінде пайда болған маңызды тақырыптарға тоқталатын әңгімелесу сеанстарымен алмасуы керек, бірақ қайтадан түсініктемелерді уақытынан бұрын қолданбауға тырысады.

Емдік-терапиялық және ойын-терапиялық практиканың қиылысында құмды терапияны қолдану маманның әлдеқайда белсенді орнын көрсетеді. Клиент жасаған композиция өздерінің эмоциялық күйлері мен сезімдерін зерттеу үшін және олармен терапиялық жұмыс жасау үшін

қолданылады. Құмды терапия процесінде кейбір бейімделмейтін параметрлер, иррационалды көріністерді реттеуге болады. Құмды терапияның оң әсер етуінің негізгі тетіктерінің бірі адамға оның қабілеттілігі мен оның өмірін, өз әлемін өз қолымен құру құқығының символикалық көрінісі болып табылатын кішкентай әлемді құру тәжірибесін алып жатқанына негізделеді.

Психодраманың психотерапиядан айырмашылығы – драматерапия, клиентті тек өзімен ғана емес, сонымен қатар кез келген адамға және кез келген нәрсеге жаңа түр беру, қайта көріктейтін болса, ал психодрама – тек өзін – өзі көрсетуге мүмкіндік жасайды.

Психолог А.А. Осипова психодрама немесе топта әр түрлі жағдайларды ойнау сияқты жұмыс әдістерін ерекше бөліп көрсетеді. Психодраманың мақсаты - жеткіліксіз жағдайлар мен эмоциялық реакциялардың диагностикасы мен түзетуі, оларды жою. Психодрама адамға тәжірибенің ауызша сипаттамасына негізделген әдістерді жасауға қарағанда, терең эмоцияларды әлдеқайда жарқын әрі нәтижелі түрде айқындауға көмектеседі. Психодрама кезінде әртүрлі деңгейдегі психологиялық мәселелерді шешудің тиімді жолдары іздестіріледі. Клиент, фасилитатор мен топтың көмегімен, драмалық әрекеттерде өз өмірінің маңызды оқиғаларын ойнатады [7]. Бұл әдіс когнитивтік психологияға жатады, себебі ол әр түрлі жағдайларда өз сезімдерін түсінуге және әлеуметтік қызметтер алушысы үшін жарақат немесе жағымсыз деп есептелетін келесі оқиғаларға бейімделуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, психодрама көмегімен адам қабылдау ерекшеліктері арқылы өзін-өзі таниды, және түрлі оқиғаларға бейімделуді үйренеді, өз проблемаларын шешу үшін ерекше шешімдер іздеуге тырысады.

Отбасындағы зорлық-зомбылыққа ұшыраған құрбандармен әлеуметтік жұмыс жасаудың бір қадамы – әлеуметтік реабилитация (оңалту). Оған анықтаманы П.Д. Павленок береді: әлеуметтік оңалту - адам құқықтарын, әлеуметтік жағдайын, денсаулығын және құқықтық қабілетін қалпына келтіруге бағытталған шаралар кешені [8]. Тұрмыстық зорлық-зомбылықтан зардап шеккен адамдармен жұмыс істегенде, оңалту негізінен құрбанның әлеуметтік жағдайын қалпына келтіру, оның психикалық денсаулығын сақтау және тек кейбір жағдайларда денсаулықты қалпына келтіруге бағытталған. Шындығында, көптеген адамдар зорлық-зомбылықтан зардап шеккеннен кейін өзімен-өзі тұйықталып кетеді, және олар үшін өмір қызық емес болып көрінеді. Ал, реабилитация көптеген тренингтер өткізу арқылы құрбандардың өзін-өзі бағалауын көтеруге, басқа адамдарға деген сенімді қалпына келтіруге және зорлық-зомбылық мәселесін толығырақ қарастыруға көмектеседі. Реабилитация түрлі психологиялық әдістерді қолдану арқылы жүзеге асырылады: тренингтер, топтық консультациялар, терапияның белгілі бір түрлері (арт-терапия, психодрама, психоанализ және т.б.). Құрбандар психикасының сипаттамаларын есепке ала отырып, ең жақсы нәтижеге қол жеткізу және оны нығайту үшін, әлеуметтік қызметтерді алушылардың әрбірі үшін барлық әдістер жеке-дара таңдалады.

Тұрмыстық зорлық-зомбылықтан зардап шеккен құрбандармен жұмыс істеудің басым бөлігі консультация болып келеді. Ол жәбірленушіге көмектесудің бастапқы кезеңінде «жеке» деп, кейінгі кезеңдерде пайдаланылатыны – «топтық» деп 2-ге бөлінеді. Ю.Б. Алешиннің кеңес берудің екі түрінің қағидалары мынадай: бағалаусыз, позициялардың теңдігі, эмоционалды қабылдау және қолдау, консультант тарапынан қабылданбайтын шешімдер қабылдау принципі және уәде кеңестерін «өндірмеу» принципі. Әйелге кеңес беру процесінде кері байланыс алу және өз сезімдерін білдіруге құқығы бар екенін есту өте маңызды [9]. Бұл жағдайда әйелдер үшін маманмен өзара сенімді нығайтуға, сондай-ақ өздерін жайлы сезінуге тура келеді. Зорлық-зомбылықтан зардап шеккендермен жұмыс істеудің алғашқы кезеңінде әйел мәселені мүмкіндігінше егжей-тегжейлі талқылап, өз сезімдерімен бөлісуге, теріс жинақталған эмоциялардың «жүгін тастауға» шақыратын психологтың консультациясы өткізіледі. Осы кезеңнен өткен соң, жәбірленуші топтық терапия сеансына қосылуы мүмкін, онда әйелдер бір-бірін эмоционалды түрде қолдайды және осындай жағдайларды шешуде тәжірибе алмасады.

Зорлық-зомбылық құрбандарымен әлеуметтік жұмыс жүргізудегі басымды технологиялардың бірі – әлеуметтік профилактика.

Әлеуметтік профилактика – ықтимал әлеуметтік, психологиялық-педагогикалық, құқықтық және басқа да мәселелерді болдырмау және қажетті нәтижеге қол жету жөніндегі саналы, мақсатты, әлеуметтік-ұйымдастырушылық қызмет. Ол адам өмірінің барлық салаларында қажетті және маңызды. Бұл әлеуметтік қатынастардың, әлеуметтік байланыстар мен өзара әрекеттесудің әрқайсысы әрқашан әр түрлі көзқарастар мен әртүрлі мүдделер қақтығысы, пікірлер мен ұстанымдардың сәйкес келмеуі, әртүрлі мақсаттарға қол жеткізу ниетімен байланысты екендігімен дәлелденеді. Мұның бәрі қақтығыстарға әкеп соғады [10].

Осылайша, әлеуметтік жұмыста зорлық-зомбылыққа ұшыраған адамдарға көмектесетін бірнеше технологиялар мен әдістер бар. Олардың ішінен көпшілігі бірнеше рет өз тиімділігін дәлелдеген терапиялық әдістер қазіргі таңда дағдарыстық орталықтарда көптеп пайдаланылады. Бұдан басқа, бұл қызметтер жүзеге асырылатын мамандандырылған мекемелерді де айтсақ болады.

Олардың әрқайсысында өздерінің құралдары мен ерекшеліктері бар, бірақ олар әзірше толықтай жетілдірілмеген, оларды қолдану нәтижелерін параметрлік салыстыру өте қиын, сондықтан қазіргі заманғы әлеуметтік жұмыстың негізгі басымдықтарының бірі зорлық-зомбылық мәселесін әлеуметтік алдын алудың заңнамалық тетіктері мен практикалық әдістерін дамыту болуы тиіс.

Әдебиет

1. Домашнее насилие в отношении женщин: масштабы, характер, представления общества: Материалы конференции. -М.: Изд-во МГУ, 2003. - с.27.
2. Кузцова Л.П. Основные технологии социальной работы/ Л.П. Кузцова/Учебное пособие. – Владивосток, 2002. – 92 с.
3. Мильшин А.О. Социальные аспекты профилактики насилия в семье. [Электронный ресурс]: Сервис Plus. - 2010. - №4.- 14-19 с. //Режим доступа: <http://elibrary.ru/item.asp?id=15341198>.
4. Ермолова. Д.Ю. Технологии социальной работы с лицами, подвергшимися насилию. V Международная студенческая электронная научная конференция. – 2013. – 276 с.
5. Насилие в семье: Особенности психологической реабилитации: Учебное пособие./ Под редак. Н.М. Платоновой и Ю.П. Платонова. – СПб: Речь, 2004. -154 с.
6. Осипова А.А. Общая психокоррекция // Учебное пособие. – М.: Сфера, 2002. – 510 с.
7. Методологические основы ролевой игры/ Д.В. Лобазов, и.В. Кизесова// Журнал «Мир науки, культуры, образования». -2012. - №4. - 48-56 с.
8. Waking the Tiger-Healing Trauma. The Innate Capacity to Transform Overwhelming Experiences / Peter A. Levin with Ann Frederick. Berkeley, California: North Atlantic Books, 1997 y. 978 p.
9. Фурманов И.А. Агрессия и насилие: диагностика, профилактика и коррекция. - СПб.: Речь, 2007. – 480 с.
10. Основы социальной работы. Павленок А.Д. //Учебник.-2-ое издан. –М.: ИНФРА,2003. -395 с.

УДК 316.422.42

ИННОВАЦИОННОЕ РАЗВИТИЕ КАК ОСНОВА УСПЕШНОЙ МОДЕРНИЗАЦИИ

Иманбаева Ж.М.

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы

Основы теории модернизации были разработаны американским социологом, одним из разработчиков структурного функционализма Толкоттом Парсонсом. Структурный функционализм – это методологический подход в социологии, трактующий общество как социальную систему, имеющую определенную структуру.

В общем смысле модернизация (от фр. *moderne* – современный, новейший) - это переход от традиционного общества к современному (или от аграрного к индустриальному). Понятия «традиционное общество» и «современное общество» обозначают различную цивилизационную зрелость социальных систем по уровню развития науки и технологий, демократизации, социальной дифференциации, возможностями самореализации индивида, распространением образования, светским характером социальной жизни, урбанизацией, ориентацией на инновации и т.д.

Парсонс Т. в своем труде «Система современных обществ» показал, что переход от традиционного общества к современному на Западе произошел благодаря трем революциям: промышленной (началась в Великобритании в последней трети XVIII в.), демократической (Великая французская революция 1789 -1799 гг.) «Эти события в северо-западной части Европы венчали собой главные тенденции начальной модернизации» [1, р. 102]; а также

революции в образовании в XX в. На Западе модернизация происходила как естественный, внутренне обусловленный охватывающий все сферы общественной жизни комплексный процесс. В трактовке Т.Парсонса модернизация «это совокупность разного рода экономических, политических, психологических преобразований конкретного общества на пути его приобщения к системе «современных» обществ» [1, р. 146].

Промышленная революция

Парсонс указывает, что рыночная система и порождаемая ею дифференциация социальной структуры подготовили условия, необходимые для промышленной революции. Сама рыночная система не претерпела значимых перемен будучи результатом долгого и непрерывного процесса эволюции. На Западе еще до появления революционных изобретений присутствовала практика коммерческого предпринимательства. «Заметное процветание Англии и Голландии в особенности, но и Франции в том числе, еще до появления изобретений, несомненно, было результатом развития рыночных систем в этих странах, что, в свою очередь, зависело от наличия политической и правовой безопасности, а также юридической практики, основанной на собственности и контракте, которые благоприятствовали становлению коммерческого предпринимательства.» [1, р. 50]. В Англии шли на экспорт шерсть и шерстяные ткани, зерно. Однако большая часть продовольственных продуктов и товаров широкого потребления не попадала на рынки, не выходила за рамки личного пользования и местного обмена. Если до промышленной революции самым развитым сектором экономики была торговля готовыми изделиями, преимущественно предметами роскоши, то после, появился рынок промежуточных изделий. Товаром становилось даже то, что использовалось в качестве «факторов производства».

Особый интерес представляют рынки капитала и труда. «Задолго до промышленной революции в значительных масштабах существовали денежные займы, организованные в разного рода денежные рынки, уже тогда отчасти «международные». Существовали и компании, куда можно было вложить деньги, не обременяясь определенными узлами партнерства. В конце XVII в. в Англии появились зачатки центрального банка, что было признаком ее определенной экономической зрелости.

Тем не менее в ходе промышленной революции финансовые рынки умножились численно и поднялись на новый уровень организации. Эти процессы, однако, достигли кульминации лишь в середине XIX в., когда в Англии и в большинстве американских штатов были приняты общие законы об акционерных компаниях и корпорациях и были учреждены организованные рынки ценных бумаг.» [1, р. 50]. Деньги перерастали функцию средства обмена и мерила стоимости, а механизм кредитования стал фактором экономического роста.

Развертывание производственной цепочки происходило параллельно с дифференциацией социальной структуры, а именно разделением труда. Здесь можно упомянуть высказывание А. Смита «Разделение труда зависит от емкости рынка» т.е. развертывание производственной цепочки означало увеличение количества товаров и услуг и соответственно рост разделения труда. Распределение ролей в системе занятости способствовало росту производительности труда и уровня жизни населения. Следует добавить, что дифференциация социальной структуры в условиях рыночной системы сделала более справедливой оценку индивидуальных достижений, предоставляла возможность получать пропорциональное труду вознаграждение.

Парсонс указывает, что промышленная революция могла совершиться лишь в условиях системы свободного предпринимательства. Свободное предпринимательство опирается на институализированные универсалистские правовые системы, препятствующие произволу государственной власти. Парсонс так писал об английских новациях в области права: «Закон переставал быть орудием государства и становился посредующей «прокладкой» между государством и обществом. Он должен был обслуживать государственные нужды, но одновременно был достаточно независимым, чтобы служить также и многообразным частным потребностям. Государство было тем самым поставлено в двойственную позицию, когда оно должно было определять и проводить в жизнь легально утвержденные ограничения своей собственной власти.» [1, р. 42]. Вместе с тем, Парсонс отмечал руководящую роль государства в экономических процессах «...частное экономическое предприятие и государственная организация экономических процессов не есть нечто соотносящееся по принципу «нулевой суммы» – увеличение в одном не обязательно требует соответствующего уменьшения другого. Как показал Э. Дюркгейм, высокоразвитая экономика свободного предпринимательства, если

сравнивать ее с более примитивными формами экономической организации, нуждается в более сильной, а не в более ограниченной государственной структуре» [1, р. 51].

Демократическая революция

Демократическая революция знаменовала собой начавшийся процесс дифференциации в политической подсистеме общества, который требовал выработки новых механизмов интеграции. Существовала проблема аскриптивной (предписанной) заданности социальных статусов в обществе, которая исключала статусное равенство всех его членов.

В условиях старорежимного абсолютизма подавляющее большинство народа, в том числе буржуазия не имела доступа к привилегиям, которые имела приближенная к короне аристократия. Привилегии при старом режиме разделяли общество на два основных статусных слоя. ««Простые люди» были «гражданами второго сорта», лишенными в силу своего наследственного статуса доступа к привилегиям, которыми пользовалась аристократия, особенно в том, что касалось освобождения от налогов» [1, р. 110]. Монархическое правительство все более предъявляло претензии на неограниченную власть; в отличие от Англии традиция охраняемых законом прав на континенте была гораздо слабее. Французская революция потребовала аннулирования особого статуса привилегированных слоев и создания института гражданства, учитывавшего права всего населения.

Знаменитый лозунг революции – Свобода, Равенство, Братство – рожденный из недовольства политическим авторитаризмом и привилегиями отражал стремление к более справедливым правилам человеческого общежития.

«Привилегии» означали наследственную передачу статуса. Французской революцией был поставлен вопрос существует ли иной способ утверждения социального статуса кроме передававшихся по наследству привилегий и каким образом это можно было бы осуществить. Французская революция возглавлялась высшей буржуазией, которая не смотря на отсутствие привилегий была гораздо богаче и влиятельнее аристократии. Идея равенства означала появление такой ценностной конфигурации как равенство возможностей в обретении статусов, где главными критериями были личные достижения, способности, вклад в общее дело.

Проблему равенства можно рассматривать с трех сторон. Она состоит из трех важных компонентов – гражданского, политического и социального.

«Гражданский» компонент включает гарантии «жизни, свободы и собственности», Дж. Локк еще называл их «естественными правами». К тому времени в английской и американской законодательных системах многие из этих прав были уже институализированы; они были закреплены во французской Декларации прав человека и в американском Билле о правах.

«Политический» компонент гражданства касается вопроса демократических выборов. Французская революция применила принцип равенства граждан в голосовании на выборах в небывалом до того времени масштабе. В современном государственном устройстве прямое равное участие всех граждан в управлении проблематично, поэтому развитие происходило в направлении формирования представительных институтов. Все современные политические институты имеют общую конструкцию, в которой присутствуют два вида равенства и два контекстуальных свойства.

Первый вид равенства – это всеобщее избирательное право для взрослых, второй – равновесность голосов. Принцип «один гражданин – один голос» отражает эти два вида равенства. С одной стороны в смысле доступа к голосованию, с другой в смысле веса голосов при подсчете.

Что касается контекстуальных свойств политической системы европейского типа, первое включает правила формальных избирательных процедур, включая правила подсчета голосов; второе – это тайна голосования, призванная защищать независимость суждения граждан.

Центральным принципом «социального» компонента является то, что все члены общества должны обладать не просто формальными, но реальными возможностями в конкурентной борьбе. Тем же кто не может в силу естественных причин участвовать в полноценной соревновательной процедуре (напр. пожилые люди, дети) оказывается помощь и поддержка. Таким образом обеспечивается справедливое распределение общественных благ. «Некая форма равенства социальных условий как составная часть «общественной справедливости» была одной из главных тем западной истории, начиная с Французской революции, но в институциональном отношении она получила развитие значительно позже.» [1, р. 55]. Структуры, располагающиеся между индивидом и высшим коллективом – национальным сообществом организованы так, чтобы минимизировать

аскриптивную заданность неравенства. Социальный компонент получил развитие лишь в середине XIX в.

Революция в образовании

Революция в образовании имеет такое же значение в формировании структуры современного общества какую имели промышленная и демократическая революции. Радикальным прорывом явилось распространение начального образования среди широких слоев населения. «До начала XIX в. в любом достаточно многочисленном обществе даже элементарная грамотность не выходила за пределы небольшого элитарного круга.» [1, р. 61]. Повышение уровня образованности за пределы элементарной грамотности является одной из главных черт революции в образовании. Хотя этот процесс шел медленно «В относительно стабильной ситуации Европы конца XIX в. высшее образование было доступно небольшой элитарной группе, никогда не превышавшей пяти процентов от своей возрастной когорты.» [1, р. 62].

Университеты представляющие систему высшего образования являются центрами обучения и исследовательской работы; современные университеты выполняют эту работу в небывалых объемах. Творческо-новаторская функция образовательной системы не проявлялась вплоть до конца XIX в. Технические открытия являлись в основном делом рук разрозненных «практиков». «Профессиональный комплекс уходит корнями в античную древность и Средние века, особенно там, где речь идет о деятельности священнослужителей, юристов и медиков. Новый этап начался, когда во главу угла в конце XIX в. была поставлена научная компетентность сначала в юриспруденции и в «научной медицине», а затем во многих отраслях инженерного дела и прикладных наук, а равно и в областях социально-поведенческого цикла.» [1, р. 63].

На современном этапе научные разработки в различных областях науки, от ядерной физики до генетики быстро внедряются в производство. Технологическое оснащение общества достигло высокого уровня. Возросли междисциплинарные связи особенно в области исследовательских методов. Например, математическая статистика и компьютерная технология позволяют на ином уровне проводить эмпирические исследования в гуманитарных отраслях знания.

Революция в образовании благоприятно отразилась на структуре занятости, общей адаптационной способности общества. Современная система образования готовит компетентные кадры для профессионального решения общественно значимых задач.

Можно сказать, что капитализм исходит из принципа неприемлемости аристократической системы. Ослабились аскриптивные рамки в обществе, ограниченные родственными и локальными связями. Монархии упразднились или стали конституционными, аристократия сохранила влияние только в неформальных отношениях, расширилась свобода вероисповедания. Модернизационные процессы привели к обретению неаскриптивного статуса в обществе на основе личных заслуг и достижений. Это означает доминирование в современном обществе эгалитарных ценностей в противовес элитарным. Принцип равенства предполагает отход от партикуляристско-аскриптивных основ членства, ограничение или отказ в правах наследования статусов и положения.

К XVIII в. получили развитие такие важные элементы характерные для современной социальной системы как универсалистская правовая система, светская культура, демократизация политической подсистемы, рыночная экономика.

Обозначая дальнейшее развитие Парсонс говорит: «Предположительно, самые острые проблемы будут существовать в двух областях. Во-первых, в развитии культурных систем, как таковых, и в их отношении к обществу... Во-вторых, в мотивации социальной солидарности в условиях крупномасштабного общества, ставшего высокоплюралистичным по своей структуре.» и то и другое относится к проблеме ценностей что доказывает их важное значение в современном мире. Социальная система без объединяющих ценностных механизмов в условиях возросшего плюрализма и свобод будет нестабильной. Революция в образовании как выяснилось имеет негативные последствия на культуру.

Литература

1. Т. Парсонс, Система современных обществ, М.: Аспект Пресс, 1998.

UDC 005.8+338.2

PROJECT MANAGEMENT AS A MODERN MANAGEMENT METHODOLOGY**Iskakova G.***Kazakh National Agrarian University, Almaty***Iskakova R.***Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty*

Projects management principles have roots since the development of early human civilizations. In fact, the Egyptian Pyramids, the Great Wall of China, the Taj Mahal mausoleum and many other historical heritage buildings are vivid examples of the concentration of spiritual and intellectual efforts in the implementation of great projects of the past.

One of the forefathers of project management as a discipline is Henry Gantt that is best-known for creating his self-named scheduling diagram, the Gantt chart. It was an innovation of worldwide importance in the 1920s, and its first uses was on the Hoover Dam project in 1931. Gantt charts are still in use today and form an important part of the project managers' toolkit[1].

Project Management was finally formed as a modern management methodology and a separate knowledge area in the 1950s. This is the time of post-war economic and industrial boom when a large number of small and medium-sized organizations started appearing on the dynamic economic market. Due to its undeniable advantages, this methodology has quickly spread to all sectors of the economy and is now successfully applied in many countries of the world[2].

An important role in the development of professional project management is played by international and national professional associations, which are aimed at developing the project management methodology and at promoting the practical application of project management methods in various sectors of the economy. The common accepted methods and approaches to project management are described in the standards of international and national professional organizations uniting project management specialists, which are the International Project Management Association (IPMA) and Project Management Institute (PMI). National Project Management Associations of Japan (PMAJ), Great Britain (APM), Germany (GPM), Australia (AIPM) and other countries also enjoy great authority[3].

National Standard of the Republic of Kazakhstan: ISO 21500:2012 Guidance on project management was developed to require the formation of good practice in project management on a national level[4]. Also, there are several organizations in Kazakhstan that provide standards, educational services, certifications and consultations in the project management field, which are the Union of Project Managers of the Republic of Kazakhstan (spm.kz), Kazakhstan Project Management Association(<http://kpma.kz/>), and PMI Kazakhstan Chapter (<https://www.pmikazakhstan.kz/>).

What is a project? According to the PMI definition, It's a temporary endeavor undertaken to create a unique product, service or result. Project management, then, is the application of knowledge, skills, tools, and techniques to project activities to meet the project requirements. Project management processes fall into five groups: initiating, planning, executing, monitoring and controlling, closing[5][6].

The project management in Kazakhstan has started developing only since the 1990s, which is the period of the dissolution of the Soviet Union. Nowadays, in Kazakhstan, most of the organizations inherit the traditional management methods, which does not meet the goals and objectives of modern business. Therefore, we can observe the wide introduction of the project management methods in private, state and national companies. Unfortunately, these implementations are carried spontaneously and chaotically.

To guarantee stable and well-balanced economic growth by means of diversification and improvement of its competitive ability, the government of Kazakhstan introduce the State Programs. The significant State Programs are “The strategic plan for development of the Republic of Kazakhstan until the year 2020”, “The State program of forced industrial and innovative development”, “The State program of education development in the Republic of Kazakhstan”, “The State program for the development and functioning of languages in the Republic of Kazakhstan”, “Digital Kazakhstan” and etc[7]. To implement and control all these programs, there has been opened the Project Offices in all governmental structures.

To show the importance of project management methodology, let's consider the implementation of the State Program "Digital Kazakhstan". Initially, the program objective was to achieve 10 target

indicators, 20 performance indicators and 107 events. For the reporting period 2018, from the planned 10 target indicators, only 5 were achieved (50%), likewise, 12 performance indicators out of 20 (60%) were achieved. Of the 107 planned activities, 20 (18.7%) were completed, 5 (4.7%) were not implemented, 11 (10.3%) were partially implemented, and 71 (66.4%) were implemented. For the implementation of the above strategic project was allocated the amount of 42,455.9 million tenge. Of which the Republican budget 16 278.6 million tenge, from the local budget 7 675.5 million tenge. The remaining funds in the amount of 18,501.8 million tenge are private funds. The actual project cost was 40 347.4 million tenge, which is 95%.

In general, according to the results of the first year of implementation of the State program, it was observed the average degree of implementation, given the incomplete implementation of a number of target indicators and measures. Moreover, following the results of the monitoring, the authorized body does not adequately monitor the use of funds provided for the implementation of activities under the State program. Failure to achieve individual indicators and performance indicators has led to a deterioration in the position of Kazakhstan in the world ranking. Therefore, according to the target indicator “Ability to innovate” it was planned to take the 78th place; however, in 2018, Kazakhstan took only 87th place[7].

The above analysis were taken from the implementation of one State Program “Digital Kazakhstan”, which is considered as partially successful. Therefore, we can conclude that for the economic development of the country, following and learning the project management methodology is crucial on the Republic scale.

References

1. Anshin V.M., Aleshin A., Bagrationi K.A. Project Management: Fundamental Course. Book, Moscow, 2013/ISBN: 978-5-7598-0868-8
2. Boronina L.N., Senuk Z.V. Fundamentals of Project Management: [textbook], Publishing House Ural University, 2015/ISBN 978-5-7996-1416-4
3. Tsekhovoy A.F., Vinnitskaya M.A., Karlinskaya M.A. Project Management Theory and Practice: Training Edition. Almaty, Evero Publishing House, 2015
4. National Standard of the Republic of Kazakhstan: ISO 21500:2012 Guidance on project management. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=39196466#pos=1;-99(reference date:29.10.2019)
5. Official website of the Project Management Institute[electronic resource] URL: <https://www.pmi.org/about> (reference date:21.10.2019)
6. Project management. A Guide to the Project Management Body of Knowledge: PMBOK guide. Sixth Edition and Agile Practice Guide. 2017. 506p.[Electronic resource]. URL: <https://www.pmi.org/pmbok-guide-standards/foundational/pmbok>
7. The Strategy for development of the Republic of Kazakhstan. URL: http://www.akorda.kz/en/official_documents/strategies_and_programs(reference date:29.10.2019)

ОӘЖ 792.028

САХНА – ӨНЕРДІҢ АНАСЫ

Қабиева А.

М.Х. Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университеті, Тараз

Қазақстандағы өнер түрлері де ерте кезде –ақ пайда болып, адамның жан азығына, рухани байлығына арналған. Адамдар өмір сүре бастағаннан – ақ өнердің алғашқы нысаны қалыптасқан. Сондықтан да қазақ өнерін әлем өнерінің құрамдас бөлігі ретінде оқып – тануға міндеттіміз.

Өнер арқылы берілген эстетикалық тәрбие адамды ұдайы сұлулық пен әдемілікті дұрыс ұсынуға жетелеп, сезім байлығын қалыптастырады.

Өнердің дамуы тікелей қоғамда болатын құбылыстарға байланысты өзгеріп, жетіліп отырады. Өнер арқылы берілген эстетикалық тәрбие адамды ұдайы сұлулық пен әдемілікті дұрыс ұсынуға жетелеп, сезім байлығын қалыптастыруда маңызы зор. Өнер халықтың өмірін жай сәулелендіріп қана қоймай, ойын жетілдіреді, шығармашылығын дамытады. Өйткені өнер - әсемдіктің әсемдіктің ең жоғары түрі.

Әрбір жастың өнер әлеміне деген іңкәрлігі мектеп жасынан түрлі өнер үйірмелеріне қатысып, ән айтып, мектепшілік қоғамдық жұмыстарға белсене араласып жүріп оянады. Өнер әлемі қызықтырып, сахна өмірі ынтықтырып, сәби жүрекке театр атты жұмбағы мол сиқырлы патшалық сағымтаудан қол бұлғағандай болып, арманы алға жетелейді. Табиғи дарындылықтың өзі ұстаздың алдын көрмесе көркемдік қуатын жоғалтып алатындығы мәлім. Оқуға түсуге келгенде жас та болса талабы зор өренді сахна өнеріне баулып, талантын қырлау. Терең судың пайдасы мен бірге залалы да бар. Одан сақтану үшін шәкірттерді терең жүзе білуге үйрету керек. Бұл жолда, әсіресе, жас мамандарға артылар жүктің салмағы басым. Жас мамандарды өзін-өзі тәрбиелеуге, бейімділіктерін дамытуға үйретіп, рухани адамгершілікке тәрбиелеу маңызды. Жаңа технологияны үйренуге, меңгеруге баулу қажет. Осы арқылы жас мамандардың мотивациясын арттыру керек. Дәл осы мақсатта «Мәдениет және өнер» кафедрасында ғылыми- шығармашылық апталықтары өткізіліп тұрады. Кафедраның қоғамдық өміріндегі алатын орны мен атқаратын ролі, болашақ жас мамандардың ауызбіршілігін тудырып, көппен жұмыс істей білудің маңыздылығын айқындайтын үрдіс болды. Жас мамандарды іскерлік қарым-қатынас ерекшеліктерімен таныстырып, жаңа технологияның оңтайлы әдістерін қолдана білуге үйретуді мақсат еткен іс-шаралар барысында жас мамандар өз іс әрекет нәтижесін жобалай білу тәсілдерін меңгереді.

Ғылыми жаңалығы. Шығармашылық сабақтарда мезансценаның өзі берілген рольге толығымен енуге үлкен әсер етеді. Сахнаның безендірілуі жөнсіз болса, образдың да биік деңгейде сахналануы екіталай. Әр болашақ актердың «жүрек көзі» болуы керек. Өзіне ұсынылған рольді нәтижелі етіп алып шығуына ол зор көмек береді. Ойналған бір рөл бастан аяқ мінсіз шығуы мүмкін емес. Сондықтан да, кез келген образды даярлауда Станиславский жасап кеткен «өз-өзіңмен жұмыс» және «рөлмен жұмыс» жасау өте маңызды. Өз-өзіңмен жұмыс жасауға дене бітімінің өз формасын жоғалтып алмауы мақсатында, күнделікті жаттығуларды үздіксіз қадалау кіреді. «Рөлмен жұмыс» жасау, образдың толығымен танып-түсінуге деген ізденіс десе де болады. «Жүректен ойналған бейне жүрекке жетеді» деудің астында, сол бейнені жүрекке жеткізетін ұлы күш – «ақылды» ұмытып кетіп жатамыз. Демек, «жүрек көзі» дегеніміз Ақыл. Ой. Парасат. Санада сараланбаған образ, жүрекке тербелмеген бейне көпшіліктің көңіліне жетпейді. Не ойнап тұрғаныңды өзің де жөнді білмеген соң, оны көрерменнің түсіне қоюы нейфабил. Көрермен көңіліне аяушылық сезімін бірден оятатын қасиетке толы образ. Көңіл сүсініп, көз тоярылық бейнесі бар сырбаз сахнагер қай рөлді болмасын, санасымен саралап, ақылға салып, оны өміршең бір бөлігі етіп, сахнаға шығарады. Болашақ актер шыққан бетінен бастап, шымылдық жабылғанша сахнаны өмірдің бір бөлшегіндей етіп қабылдау керек. Ғылыми-режиссерлық жұмыс барысында бірсарындылыққа ұрынбас үшін, қиял көкжиегін кеңейту негізінде студент – актерларға көп еркіндік беру. Іздену нәтижесінен туындаған сахнагерлердің төл тапқырлықтарын көрермен талқысына салуларына мол мүмкіндік бергеннен ұтпаса, ұтылмайтынымыз ақиқат. Заманауи театрлық спецэффектілерге зәру сахналық қойылымдарды режиссерлік тапқырлықпен сюжеттерді бірінен соң бірін жарықтың жанып-сөнуі арқылы жүзеге асыру. Қойылымды тақырыбын ашатындай етіп безендіру актерлардың шабытына әсер етпей қоймайды. «Театр – хас сұлудың көз жасындай мөлдір өнер» дейді Ғ.Мүсірепов. Театр өнері көрерменнің өзгелерге деген, басқа халықтар өмірі мен қоғам тіршілігіне деген ынта – ықыласын арттырумен қатар, достық сезімін де күшейте түсуге игі әсер етеді. Театрдағы ең басты тұлға ұлы мәртебелі актер. Драматург, режиссер өз ой, идеясын сахнаға актерсіз шығара алмайды. Актерлық өнер білектің емес жүректің ісі. Актерлардың сахнада ойын көрсетуінің басты ерекшелігі оның жүрек қағысына байланысты. Ол жүрек бүгінгі қағысын ертең қайталай алмайды. Міне сондықтан да театр өнері жанды тірі организм. Режиссер – сахнада драмалық туынды мен көркемдік элементтерді біріктіріп, үйлестіріп, қоғамдық – әлеуметтік немесе моральдық – психологиялық мәселелер төңірегінде ой тастайтын басты тұлға. «Дауысты дұрыс жолға қою» - дегеніміз дауыс сахнадағы өнер адамына ұзақ жылдар бойы қызмет ету үшін дауыс аппараты жұмысына жағдай туғызу деген сөз. Оның үстіне әр әнші, актер өмір бойы өз дауысын дамытып, сақтап отыруға міндетті.

Театрдың даму кезеңдерінің бірі – көне земендағы театр мәдениеті. Ертедегі грек драмасы мен театры – жүзім мен шарап жасау Құдай Дионистің құрметіне ауылдық жерде мереке өткізу негізінде пайда болды. Бұл мерекелерде маскалы адамдар, теке терісін кигендер (теке Дионистің қасиет тұтатын жануары) өнер көрсетті. Маскалылар хорының би аралас

эндерінде диалог элементтері мен сахналық қыймылдар басым жатты. Элиннистік дәуірге дейін хор грек драмасындағы басты элемент болып келде. Феспид бірінші болып б.з.д. 534 жылдың көктемінде ұлы Дионис мерекесінде, өзінің трагедиясын көрсетіп, бас жүлдеге ие болды.

Қазір біз қолданатын «трагедия», «комедия» сөздері ежелгі грекияда өткен мерекелерден шыққан. «Трагедия» сөзі гректің екі сөзінен алынған: «трагос» теке және «одэ» өлең, ән яғни текелер әні деген сөзді білдіреді. Бұлар Дионистің серіктері сатирлерге әкелді. Сатирлер адам мен текенің қосындысынан тұрады. Денесі адамдікі болғанымен, текенің мүйізі, сақалы, құйрығы, жүні тағы басқа белгілерін жабыстырып алған.

Комедия сөзі «Комос» Диониске арналған мейрамдағы көшеде қыдырып жүрген қызу әрі көңілді халық және «Одэ» ән, өлең деген мағынаны білдіреді, қыдырып жүрген халық әні деп аталады.

Гректің ұлы ақындары – Эсхил, Софокл, Еврипид, Аристофанның шығармалары грек халқының қоғамдық – саяси және рухани өмірін жан-жақты көрсетеді. Театр ойындары ашық далада өткізілетін. Театр ғимататы орхестрде (дөңгелек алаң) театроннан (көрермендер орны) және скенадан (алғашқы актерлердің киініп, сахнаға шығуға арналған палатка) құралды Ежелгі Грекия театрына көп көрермен сиятын. Мысалы Дионистің Афинадағы театры 17 мың адамға арналса, Эпидаврдағы театрға 10 мыңдай адам баратын. Көрермендерге – бүкіл Афина адамдарына театр ойын сауықтарына бару үшін, мерекелік ақша берілетін. Ал олар сол ақшаға отыратын орындарын, арнаулы темір жетондарын сатып алатын. Қойылымдар танертең басталып, 3 күнге созылатындықтан көрермендер тамағы мен сусындарын өздерімен әкелетін. Спектакльдер көрсетілген кезде барлық жұмыстар тоқтатылып, соттар жабылып, түрмедегі адамдар босатылатын. Сахна бұрынғы этнограф, реквизит бұйымдардан босатылып, қойылымның декорациялық көркемдеуі бір шымылдықпен шектеліп, оқиғаның дамуы мен алмасуы сонымен бағдарланып, сахналық алаң актерлердің еркін әрекет жасауына ыңғайлы қарастырылған. Бұл - қазақ режиссурасындағы тың бетбұрыс, жаңа бағыт, өмір талабынан, драматургиялық шығарманы өзінше танудан туған шешім болды. Қойылымға басқаша тыныс-қарқын, көркемдік сипат берілген. Абай өлеңдерін қолдану драма әрекетін күшейтіп, қойылымның поэтик. бейнесін айқындады. Жеке рольдерге берілген тұжырым-түсіндірмелер де бұрынғы таптауырындықтан арылып, уақыт талабына сай тың сахналық ойға негізделді. Абай ролін шығаруда Ы. Ноғайбаев пен М. Сүртібаев өздерінің актерлік орындау даралықтарымен келген. Ы. Ноғайбаевтың ширақ қимыл-қозғалысында, өткір көзқарасында, ашық дауыс-үнінде, тұтас болмысында күрескер ақын бейнесі елес берсе, М. Сүртібаевтың баяу да байсалды қозғалысында, ойлы көзқарасында, сөз астарының мазмұнында ойшыл адамның бейнесі кескінделген. Трагедия барлық обл. қазақ театрларының сахнасына қойылды. Бұлардың барлығы бірдей көркем дүние деңгейіне көтеріле бермегенімен, театрдың шығармашылық жолында елеулі із қалдырды. 1990 жылы ақынның өлеңдері бойынша жасалған сахналық жүйе негізінде қойылған «Қалың елім, қазағым» поэтик. драмасы Абай поэзиясынан сахналық шығарма жасаудың алғашқы тәжірибесі (Әдеби нұсқасы мен қойылымын жасаған реж. Р. Сейтметов) болды. «Абай-Әйгерім» спектаклі М. О. Әуезовтің «Абай» романындағы Абай мен Әйгерім арасындағы махаббат, адамгершілік қарым-қатынасына құрылған. Қойылым 1980 ж. сәуірдің 29-жұлдызында қазақ драма театрында көрсетілді (Романның сахналық жүйесін түсірген. Римова, қойылымын жасаған - Ж. Омаров, суретші - Ф. Мұқанов, музыкасын жазған комп. С. Мұхамеджанов). Сахналық жүйеге Абай мен Әйгерім арасындағы сүйіспеншілік оқиғасы драмалық желі болып тартылып, сол арқылы күрделі де қатыгез заманның тіршілік тынысын танытуға күш салған. Ә. Боранбаев пен Ә. Кенжеев сомдаған Абайдың қызуқанды, бірде ширақ, бірде байсалды, салиқалы тұлғасы - спектакльдің табысы. И. Оразбаевтың Абай өмірінің соңғы кезеңін бейнелейтін «Мен ішпеген у бар ма!..» пьесасын режиссеры А. Әшімов 1987 ж. және 1994 ж. жаңартып, қазақ драма театры сахнасында қойды. Қойылым сценарийімен ауқымды жұмыс жасап, сахналық безендіруде қисынды шешім таба білу, шығарманың негізгі жанр табиғатын, қойылым ерекшелігін толық сезіп, қойылымды психологиялық тұрғыдан шеше білу режиссер - сценаристің міндеті. Әр кейіпкердің көңіл-күйі, сезім иірімдері шығарманың идеясынан туындап, қойылымның көркемдік ерекшелігіне, пластикалық сипатына үн қосу шеберлігі қажет. Режиссердың актерлармен жұмыс істеу кезіндегі ерекшелігі – дайындық кезінде рөлді миға ғана емес, актер денесіне енгізу үрдісін қалыптастыру. Себебі, актер жанын салып ойнай алмаған кезде, оның денесі бұл тығырықтан шығаруға мүмкіндік беріп, тілмен емес, бүкіл денесімен ойнай бастайтын болады. Яғни, актердың рөлді игеруі алдымен бүкіл денесі арқылы жүзеге асады, ал сосын барып миға сигнал беріледі де, образ

ашудағы ерекшелік айқын көріне бастайды. Режиссер қойылымның сәтті болуының тағы бір себебі – тазалық. Мұсылмандар немесе христиандар әрдайым құлшылық ету жағдайында болады, яғни ол дегеніміз – жан, тән тазалығы. Актер мен режиссер де осы күйде, репетицияларға намаз алдындағыдай таза болуы керек. Жаныңның тазалығын қадағаламасаң шығармашылық жолында ешқандай нәтиже шығара алмайсың, ал театрға қасиетті орынға келгендей таза болып келсең, спектакль өз – өзімен жүре бастайды деп режиссер таза өнердің құпияларын үйретуі тиіс. Ал, сахна – киелі орын. Сахна – өнердің анасы. Ал, сахнаға тәу ету – өнерге табыну. Спектакль қойылмастан бұрын сахнаға тәу ету керек. Театр – тірі өнер болған соң, сахнадағы ойын сияқты би де, ән де тірі болғаны дұрыс. Актер ойыны орындау шеберлігі шынайы, табиғи болуымен ерекшеленеді. Қазірде ұлағатты ұрпақ өсіріп, өркениетті ел боламыз десек, іәдебиет пен өнерді өрістетуге тиіспіз. Қарапайым тілмен өрнектесек, қарын тоқ әрі көкірек көзі ашық болсын десек, іс-әрекетіміз бен рухани дүниеміздің қандай екендігі бір сәтке болса да білгіміз келсе, театр сахнасына үңіле білгеніміз абзал. Онда нағыз өмір өтіп жатады. Өнерге айналған өмірді сахнадан көру арқылы адам болмысы да жетіледі. Жетіле түседі. Жамандауға баспауға дағдыланырады. Бос белбеу болмауға талпындырады. Ұлтыңның жоғын іздеуге талпындырады. Театрдың құдіреті осы.

«Өнер таусылмас азық, жұтамас байлық» дейді біздің халық. Өнер адам баласын сан түрлі біліммен қаруландырады, адам жанын нәзік сезімге бөлейді.

Осы орайда жастардың рухани мәдениетінің орталығына айналған білім ошағында студент жастардың тұтас рухани-эстетикалық мәдениетін қалыптастыру қоғамдық мәдениеттің құрылымын жетілдіру жағдайында өзінің әрі қарай даму үрдісі жалғасын тапқан. Жастардың келбеттері мен рухани қызығушылықтарын дамыту нақтылы өтімді, ықпалды процесс ретінде қалыптасқан. Университеттік білі беру жүйесін үнемі жақсартып, дамыту процесінде рухани-тәрбие мәдениеті де ізгі жолда өз нәтижесін беріп отыр десек, артық айтқандық болмас.

Әдебиет

1. Генкин Д.М., Конович А.А. Сценарное мастерство культпросветработника. – М.: Советская Россия, 1984. – 134 с.
2. Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы. Қазақ университеті, 1992. – 352 бет.
3. Шилов Н.П. Сценарное мастерство. Челябинск. ЧГАКИ. 2000. – 72 с.
4. Камалова Нәсіпқаным. Қазақтың мәнін жоймас құндылығы. – Шымкент: М.Әуезов атындағы ОҚМУ, 2006. – 172 бет.
5. Төлеуов Е.С., Жұмабай Л.Ж. Сценарийлік шеберлік негіздері: Оқу құралы /М.Әуезов атындағы ОҚМУ. – 2004. – 72 б.

УДК 075.8.33

ОҢТҮСТІК КОРЕЯ ХАЛҚЫНЫҢ ҚАРТАЮ МӘСЕЛЕСІН ШЕШУ ЖОЛДАРЫ

Каирғалиева А.Е.

ал-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы

Шетелдік Азия елдерінің халқы тез қартайып барады. Әсіресе, бұл проблема өңірдің неғұрлым дамыған елдерінде, оның ішінде Жапонияда және жаңа индустриялық елдерде – Оңтүстік Корея, Таиланд, Сингапур, сондай-ақ Қытайда өткір сезіледі. Оңтүстік Корея халқының мысалында қазіргі заманғы үрдістерді қарастырайық. Бүгінде ел демографиялық жас болып табылады, алайда 2050 жылға қарай ол әлемнің ең ескі елі бола алады. Егде адамдардың үлесін ұлғайту жағына қарай жас құрылымының өзгеруі едәуір әлеуметтік-экономикалық проблемаларға, оның ішінде әлеуметтік мұқтаждарға және денсаулық сақтауға арналған бюджет шығыстарын ұлғайту қажеттігіне алып келеді, жұмыс істеп тұрған Халыққа салықтық және басқа да жүктеме өседі, кәсіпорындар жұмыс қолдарының Елеулі тапшылығын бастан кешетін болады. Бұдан басқа, елдегі жағдайды жоғары әскери шығындар, оңтүстіккореялық әскери қызметкерлер санының қысқартылуы қиындатады, себебі қызметте негізінен 18 жастағы ерлер тұрады.

Әрине, халықтың қартаюы әлемнің көптеген елдері, ең алдымен дамыған елдер, сондай-ақ дамушы әлем көшбасшылары үшін проблема болып табылады. Алайда, Оңтүстік Кореяда бұл мәселе өте өткір тұр, және оны шешу міндеті күрделі болып табылады. Халықтың қартаю жағдайы да өткір тұрған экономикалық дамудың Кореяға ұқсас кезеңінде болатын басқа қоғам жоқ. Сондай-ақ тез қартайған Қытайдан айырмашылығы, Корея өмір сүру деңгейі жоғары, ең үлкендерді қоса алғанда, оның азаматтарының көпшілігі орта таптың өмір сүру деңгейіне үйренген. Бірақ АҚШ, Жапония және Еуропадан айырмашылығы Корея осы өзгерістерге қарсы тұруға тырысады.

Халықтың қартаюы екі процестің нәтижесі болып табылады – халықтың тууын төмендету және өмір сүру ұзақтығын арттыру. Қорытынды ретінде-XX ғасырдың екінші жартысында тууды төмендетуге бағытталған демографиялық саясатты жүргізген елдер XXI ғасырдың басында демографиялық бастамалардың бағытын оның ұлғаюына қарай өзгертеді. Халықтың қартаю коэффициенті ел халқының жалпы санындағы 65 жастан асқан адамдардың үлес салмағы ретінде есептеледі. Егер қартаю коэффициенті 15% жоғары болса, мемлекет демографиялық ескі болып саналады. 2014 жылы Оңтүстік Кореяның 13% - ға жуығы 65 жас және одан үлкен жаста болды, ал болжам бойынша 2026 жылға қарай қартаю коэффициенті шамамен 21% құрайды.

Бала тууды төмендету 1960-шы жылдардан бастап жүргізіліп жатқан саясаттың нәтижесі болып табылады, оның басты мақсаты бала тууды төмендету есебінен ел халқының санын қысқарту болды. Халық қоныстанған ел жақсы экономикалық табыстарға жете алмайды деп есептелді. Нәтижесінде бала туу Еуропа демографиялық тарихының ұқсас кезеңдеріне қарағанда әлдеқайда жылдамырақ төмендеді. Оңтүстіккореялық қоғамдағы әйелдер жағдайының өзгеруі, оларды қоғамдық өндіріске тарту, білім беру деңгейінің артуы бала туудың төмендеуіне себеп болды. Некеге тұру жасы ұлғайды, фертильдік коэффициенті қысқарды. Оңтүстік Корея демографиялық көшудің тарихи рекордтарына айналған елдің үлгісі бола алады: туудың жиынтық коэффициенті 1955 жылы 6,3 баладан 1980 жылы 2,8-ге дейін азайды, яғни 1980 жылы Корея халықтың қарапайым өсімін молайту деңгейіне шықты. 1990 жылы бұл коэффициент 2005 жылы 1,6 және 1,22 құрады және осы деңгейде сақталады. Бүгінгі күні әйелдер кейіннен некеге тұрып, бір, ең көбі екі бала болғысы келеді.

XX ғасырдың екінші жартысында және XXI ғасырдың басында ресми тіркелген отбасылардың жалпы саны артты: 1975 жылы 6.648, 2000 жылы 14.312 және 2005 жылы 15.887 отбасылар санының неғұрлым белсенді өсу себептеріне халық санының жалпы өсуімен салыстырғанда елдің әлеуметтік-экономикалық даму деңгейінің жалпы артуын, ауыл халқы үлесінің азаюын, жеделдетілген индустрияландыруды және онымен байланысты урбанизацияның жедел және желілік процесін, соның салдарынан - саны аз отбасыларды құрудың жалпы үрдісін жатқызуға болады. Отбасы мүшелерінің орташа саны біртіндеп азаяды: 1975 жылы 5 адам және 2005 жылы 2,9.

Сол жылдары оңтүстік кореялық баспасөзде елде қоныстанған және саны аз отбасын насихаттайтын плакаттардың көп санын көруге болады [2].

Кореядағы демографиялық жағдайды сипаттайтын тағы бір ерекшелік жас жастағы ерлер мен әйелдер санының арақатынасындағы дисбаланс болып табылады, бұл 1980 жылдары пайда болған УДЗ нәтижелері бойынша жынысты анықтау мүмкіндігінің салдары болып табылады. Шектеу саясаты жағдайында ата-аналар аборт жасаған, олар қыз туғанын білген кезде, өйткені конфуциандық дәстүрлер бойынша ұлдар отбасының негізі болып табылады. Тек 2000 жылдың басында ғана дәрігерлерге болашақ баланың жынысын ата-анасына хабарлауға тыйым салатын заң шықты және 2010 жылға қарай жыныстық дисбалансты теңестіруге қол жеткізілді.

Қазіргі уақытта бала тууды арттыру жолындағы негізгі кедергі экономикалық фактор болып табылады – елдегі өмір сүру құнының жоғары болуы, білім құнының жоғары болуы, жастар арасындағы жұмыссыздық деңгейінің жоғары болуы. Сондықтан демографиялық саясаттың негізгі шаралары отбасы мен ананы қорғауға бағытталған. 2006 жылдан бастап Орталық және жергілікті бюджеттерден жыл сайын шамамен жеті миллиард доллар жұмсалады және бұл сома тек қана ұлғаяды. Әр түрлі шешімдер іздейді. Атап айтқанда, бала бақшалары тегін болып, аналар үшін жүктілік және бала күтімі бойынша демалыс ұзақтығын күрт көтерді, ал жақын арада әкелер үшін демалыс беріледі деп күтілуде.

Мемлекет жоғары оқу орындарында оқу ақысының бір бөлігін (жартысына дейін) өз мойнына алады (әзірше казнада ақша жоқ) [2]. 50 жыл бұрын сияқты насихаттау үлкен маңызға

ие. Бүгін оңтүстіккореялық телеарналар фильмдер мен телехикаялар шығарады, онда басты адамдар балалармен бақытты отбасылар, БАҚ, соның ішінде баспа БАҚ болып табылады, отбасылық құндылықтарды насихаттайды, отбасын 2 және одан кейінгі балаларды бастауға үгіттейді. Кореяға белгілі "бір скучно ойнау" плакаты осындай мысалдардың бірі болып табылады. Тағы бір бастама-айдың әрбір үшінші сәрсенбісінде "Отбасы күнін" өткізу: офистерде кешкі сағат 7-де қызметкерлер үйде, отбасында тұрып, жұмыста ұсталмауы үшін жарықты сөндіреді, бұл корей компанияларында әдеттегі болып табылады.

Бала туу мен еңбек нарығындағы жағдайды жақсартудың тағы бір жолы – көшіп келуді ынталандыру. Еңбек заңнамасын ырықтандыру, жылдам экономикалық өсу, бәсекелі жалақы Оңтүстік Кореяны көшіп кету елінен (ол "корей экономикалық ғажайыптары" кезеңінде болған) көшіп келу еліне айналдырды.

Шетелде тұратын кәрістердің елге оралуы мадақталады. Корей кәсіпкерлері Халықаралық көрмелер мен кәсіби шеберлік жарыстарының белсенді қатысушылары болып табылады. WorldSkills чемпионаттарында корей компанияларының өкілдері кәсіби жұмысшыларды өз кәсіпорындарына жақсы жағдай мен жоғары еңбек ақы төлеуді ұсына отырып, белсенді түрде шақырады.

Корея аралас, ұлтаралық некелер кең таралған ел болды. Қазіргі уақытта олардың үлесі 10% - ға жетеді. Корей ерлер Вьетнам мен Шығыс Азияның басқа да елдерінің әйелдеріне түседі. Әйел-шетел азаматтарының құқықтарын қорғайтын заңнама белсенді дамуда.

Демографиялық жүктеменің жалпы коэффициенті, ол еңбекке қабілетті жастағы адамдардың жалпы санындағы еңбекке қабілетті жастан тыс (балалар мен егде адамдар) адамдардың үлесін көрсетеді, Оңтүстік Кореяда 37,1% - ға тең. Бұл салыстырмалы түрде төмен маңызға ие, ол еңбекке қабілетті халықтың саны еңбекке жарамсыз жастағы халықтың санынан 2 еседен артық екенін көрсетеді. Әзірше мұндай қарым-қатынас қоғам үшін салыстырмалы түрде төмен әлеуметтік жүктеме тудырады. Коэффициенті зейнетақы жүктемесінің (есептеу санынан еңбекке қабілетті халықтың саны 15,7%.

Оңтүстік Кореяда өмір сүру ұзақтығы жоғары қарқынмен өсуде: 1980-ші жылдары ол 66 жасқа жуық, ал Оңтүстік Кореяда өмір сүрудің күтілетін ұзақтығы 82,4 жасқа (жыл) жетті. Бұл шамамен 71 жыл деңгейінде болатын әлемдегі орташа күтілетін ұзақтықтан жоғары. Әлеуметтік шығындардың өсуі, қарт туыстарын ұстау мәселелеріндегі отбасының рөлін әлсірету елді әлеуметтік және зейнетақы саясатын қайта қарауға мәжбүр етеді. Атап айтқанда, 2017 жылы зейнетақы жасын 55 – тен 60 жасқа дейін, ал мемлекеттік қызметкерлер үшін 60-тан 65 жасқа дейін арттыру жоспарлануда [5].

Еңбек ресурстарының жетіспеуі проблемаларының тағы бір шешімі қоғамның өмірінің барлық салаларына автоматтандыру мен робототехниканы кеңінен енгізу болып табылады: Корея қару-жарактың автономды жүйесін өрістетуді және кең тәжірибеге армияда роботталған қарауылдарды енгізуді жоспарлап отыр; үй бойынша көмекшілер-роботтар, ауруханалардағы медбикелер өмірдің бір бөлігіне айналды. Оңтүстік Кореяға әлемдік экономикадағы өз орнын сақтап қалу және тұрақты экономикалық өсуді қамтамасыз ету үшін елеулі өзгерістер қажет.

Әдебиет

1. Ланьков А. Демографические проблемы Южной Кореи // КИМ: Корея и мы. [Электронды ресурсы]. – URL: <http://vmeste.kr/index.php/rubrika-a-lankova/299-demography-south-korea>
2. Ланьков А. Плодитесь и размножайтесь // Lenta.ru. [Электронды ресурсы]. – URL: http://https://lenta.ru/articles/2016/09/19/fertility_in_korea/
3. Население Южной Кореи 2016. [Электронды ресурсы]. – URL: http://countrymeters.info/ru/Republic_of_Korea
4. Korea, South Demographics Profile 2016// The World Factbooks – Central Intelligence Agency. [Электронды ресурсы]. – URL: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/ks.html>
5. South Korea's demographic dilemma. [Электронды ресурсы]. – URL: <http://www.eastasiaforum.org/2016/03/25/south-koreas-demographic-dilemma/>
6. Statistics and indicators on women and men. [Электронды ресурсы]. – URL: <http://unstats.un.org/unsd/demographic/products/indwm/default.htm>

2. THE AGING OF KOREA. Demographics and Retirement Policy in the Land of the Morning Calm. [Электронды ресурс]. – URL: https://csis-prod.s3.amazonaws.com/s3fs-public/legacy_files/files/media/csis/pubs/070321_gai_agingkorea_eng.pdf

УДК 81.33

COMPUTATIONAL LINGUISTICS AS AN APPLIED LINGUISTIC DISCIPLINE

Kalmykbaeva A.B.

International Information Technology University, Almaty

The creation of computers in the mid-20th century and the rapid development of cybernetic ideas stimulated the emergence of new sciences that were previously impossible to imagine. As a rule, they arose at the joint of sciences often unrelated to each other. So, bionics emerged at the junction of biology and engineering sciences. At the joint of computer science and linguistics a science was born which changed its name several times: first it was called mathematical linguistics, then structural linguistics. Finally, it firmly entrenched its modern name – computational linguistics [1].

The term "computational linguistics" is usually understood as a wide area of computer tools usage - programs, computer technologies of organization and data processing - for modeling the language functioning in certain conditions, situations, problem areas, as well as the scope of application of computer models of language not only in linguistics, but also in related disciplines. Actually, only in the latter case we are talking about applied linguistics in the strict sense since computer modeling of language can be considered as a sphere of application of programming theory (computer science) in the field of linguistics. Nevertheless, the general practice is that the field of computer linguistics covers almost everything related to the use of computers in linguistics [2].

Computational linguistics emerged from the interaction of various scientific disciplines and social factors. Professor R. G. Piotrovsky identifies five such factors [3]:

1. The needs of linguistics itself. The expansion and deepening of linguistic research "urgently required the creation of a reliable experimental methodology that would make it possible not only to collect and interpret directly observed linguistic facts, but also to explore deep, hidden from direct observation linguistic objects and connections."
2. The desire of mathematicians and programmers to use language material for the application and explication of new ideas.
3. Ever-increasing connection between cybernetics and semiotic-systemic research aimed at the creation of artificial intelligence systems that imitate the speech activity of a person.
4. Requirements of the information-computing industry and needs of automation of industry, transport, military management.
5. The need to optimize and improve the efficiency of the language learning process.

The main task of computational linguistics is automatic processing of information presented in natural language. Thanks to the efforts in the field of computational linguistics, the following systems have been created: computer translation of texts from one natural language to another, automatic search for information in texts, automatic analysis and synthesis of oral speech, classification, sorting and indexing of text documents, search for documents in full-text databases, modification and replenishment of knowledge bases, as well as expert systems, training and learning systems, hypertext technologies of text presentation, computer lexicography, thesaurus construction, automatic abstracting and annotating the texts.

The main scientific problems of computational linguistics are the problem of modeling the understanding of the meaning of texts (i.e., the transition from the text to the formalized representation of its meaning) and the problem of speech synthesis (i.e., the transition from the formalized representation of meaning to texts in natural language).

Computational linguistics is the direction in applied linguistics and the problems of this field are often associated with the modeling of communication, and above all-with the provision of human interaction with the computer in a natural or limited natural language (for this purpose, special systems of natural language processing are created), as well as the theory and practice of information retrieval systems (IRS). Ensuring human communication with the computer using the natural language is sometimes denoted by the term "natural language processing" [4].

Since there are a lot of questions studied by computational linguistics, over time it has distinguished a number of areas devoted to certain aspects of automatic natural language processing. Currently, there are five main areas of computational linguistics [5]:

1. Analysis of natural language texts. The direction of analysis of texts in natural language appeared in connection with the desire to solve the problem of machine translation. Machine translation is an automatic translation of texts from one language to another (for example, word-by-word translation of scientific and technical information, patents, documents, instructions, computer programs from algorithmic to machine language), as well as scientific direction covering the range of problems that arise when automating translation. A machine translation system usually contains linguistic descriptions of the input and output languages, i.e. languages of the source text and the text obtained as a result of translation, and the algorithm on the basis of which this translation is performed [6].

2. Synthesis of texts in natural language. The problem of synthesis can be considered as the reverse in relation to the analysis. If a certain theme and purpose of the future text are given, then the pragmatic structure of the text can be considered as given. It must be decomposed into pragmatic structures of individual proposals and for each proposal to go through all the stages of analysis in the opposite direction. Up to date, there are still a lot of unresolved problems. It is unknown how to generate a pragmatic text structure from the goals that stimulate text creation. It is not clear how to break this structure into pragmatic sentence structures and how to move from these particular pragmatic structures to deep semantic structures. The methods of further movement along the path of text generation are more well-known.

3. Understanding of the texts. The problem of understanding texts in natural language includes not only linguistic aspects. It is closely related to the problems traditionally solved in the framework of psychology, philosophy and semiotics. Speaking about the problem of text analysis, several times we referred to the fact that the analysis itself serves as a tool for understanding the content of the text. Perhaps the most important is the problem of understanding so-called dialogue systems.

4. Revitalization of the text. This is one of the latest trends in computational linguistics. It appeared due to personal computers, which for the first time made it possible to organize communication with the user not only by exchanging texts, but also by means of visual images on the display screen. One of the features of human thinking (almost the main one for the possibility of thinking itself) is its heterogeneity. Psychologists use this term to emphasize that our ideas about the world around us and about ourselves can have a different nature (different modality) [7]. You can "think in words", but you can imagine some visual images, as often happens in dreams. There are people for whom many memories consist of smells or taste impressions. In a word, all our senses give their modality in thinking. But two modalities: symbolic (text) and visual - these are basic for a person.

5. Models of communication. The emergence of artificial systems capable of perceiving and understanding human speech (so far in a very limited volume) and texts in natural language, created the prerequisites for direct communication between humans and computers. This, in turn, increased the interest of linguists in the processes involved in the organization and conduct of dialogue. Examples include:

- a method of constructing a dialogue scenario based on the goals that the active party in the dialogue sets for itself;
- support for the selected scenario, taking into account the interests of the partner and his possible opposition to the scenario that is used;
- finding means of disguising the true intentions of the speaker;
- organization of passive support of the communication process, etc.

These five areas, which are actively developing in computational linguistics, of course, do not exhaust the entire content of this science. But the above is enough to assess its importance and significance not only for linguistics itself, but also for the creation of technical systems, the ability to make a dialogue not inferior to person.

References

1. Mairesse, F. Controlling user perceptions of linguistic style: Trainable generation of personality traits. *Computational Linguistics*. 2011. pp. 455–488
2. Gorodetsky B. Yu. Actual problems of applied linguistics // *New in foreign linguistics*. Moscow, 1983. Vol. 12, p. 10
3. Piotrovsky, R. G. *Engineering linguistics and language theory*. / R. G. Piotrowski. - L.: Nauka, 1979. - 112 p.

4. Steven Bird, Ewan Klein, and Edward Loper. Natural Language Processing with Python. O'Reilly Media, 2009. ISBN 978-0-596-51649-9.
5. Boyarsky K. K. Introduction to computer linguistics. Textbook. - St. Petersburg, 2013. - 72 sec John Hutchins: Retrospect and prospect in computer-based translation. Proceedings of MT Summit VII, 1999, pp. 30–44.
6. Mohamed Zakaria KURDI. Natural Language Processing and Computational Linguistics: speech, morphology, and syntax, Volume 1. ISTE-Wiley, 2016. ISBN 978-1848218482.

УДК378.1

ЭМПИРИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ИНДИВИДУАЛЬНО-ТВОРЧЕСКОГО И МОТИВАЦИОННО-ЦЕННОСТНОГО МАКРОКОМПОНЕНТОВ СУБЪЕКТНОСТИ СТУДЕНТА

Кариев А.Д.

Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы

Проблема профессионального и личностного развития студентов вузов как будущих специалистов в современных социально-экономических условиях казахстанского общества становится все более актуальной. Особую актуальность приобретает изучение субъектности студентов педагогических вузов – будущих педагогов, от профессионализма которых во многом зависит развитие ребенка. Будущие педагоги должны осуществлять профессиональное самообразование и личностный рост, то есть проявлять субъектность в своей будущей профессиональной деятельности.

Феномен субъектности является одним из наиболее изучаемых во всех человековедческих науках. Сегодня субъектность приобретает статус методологического принципа и одновременно выступает предметом активных исследований. Изучаются проявления субъектности в активности личности (В.А. Петровский), субъектность в контексте личностной свободы (Г.А. Балл), компоненты субъектного опыта (А.К. Осницкий), механизмы субъектности (В.А. Татенко), закономерности развития субъектности в онтогенезе (А.В. Захарова, Д.И. Фельдштейн, В. И. Слободчиков, Г.А. Цукерман, Н.Х. Александрова), принципы организации образовательных систем, направленных на развитие субъектности (В. Давыдов, И.В.Дубровина), специфика субъектности педагога (Е.Н. Волкова, Т. Маркелова) и др.

По мнению А.А. Деркач, субъектность – это интегративное личностное качество, которое отражает активность человека в постановке и достижении жизненных целей, осознанность мотивов и потенциалов, внутреннюю свободу и творческое начало и обеспечивает процессы самоопределения в выборе жизненной траектории, самопреобразования в личностно-профессиональном росте и самореализации в деятельности [1].

О.А. Ленглер под субъектностью понимает интегральное качество личности проявляется в ценностно-смысловой самоорганизации действий и осознанной саморегуляции, приводящее к изменению себя и окружающей действительности посредством активно-преобразующей деятельности [2].

И.Ю. Кузнецова, также утверждает, что под субъектностью следует понимать интегральное качество личности, проявляющееся в таких атрибутивных характеристиках, как активность, сознательность, способность к целеполаганию и рефлексии, свобода выбора и ответственность за него, инициативность, способность к саморазвитию [3].

Некоторые исследователи (Ф.Г. Мухаметзянова, Р.А. Зайнутдинов) рассматривают субъектность студента как качество человека, в котором реализуется важнейшая интенция личности студента быть субъектом деятельности, т.е. стремление к проявлению и реализации себя как в различных пространствах [4].

В целом анализ и обобщение результатов исследований субъектности позволяет выделить существенные особенности этого феномена и показывает, что субъектность студента следует понимать как: интегративное личностное качество, высшую форму регуляции деятельности и процесса личностно-профессионального развития, предпосылку успешного освоения профессиональной деятельности и непрерывного личностно-профессионального саморазвития и самореализации будущего специалиста. В данной работе понятие

«субъектность студента» рассматривается как *интегративное личностное качество студента, которое характеризуется активностью студента, прежде всего, внутренней направленностью на себя, то есть определением целей, задач, формирование мотивов деятельности и др., а также направленностью на внешний мир, которая определяется в готовности принимать правильные решения в нестандартных жизненных ситуациях*[5].

Наиболее сензитивным периодом для становления субъектности является юношеский возраст – период активного формирования мировоззрения личности, когда формируются самосознание и профессиональная самоидентичность. Вместе с тем именно в этом возрасте проявляется недостаточный опыт осмысления и осознания ответственности за собственное развитие и выбор профессии. Исследователи отмечают, что в период юности выбор педагогического вуза не всегда связан с выбором профессии педагога, предъявляющей определенные требования к личности как субъекту профессиональной деятельности. Поэтому подготовка студентов педагогического вуза направлена не только на формирование профессиональных компетенций будущих педагогов, но и на формирование их профессионального самосознания.

В связи с этим было проведено эмпирическое исследование индивидуально-творческого и мотивационно-ценностного макрокомпонентов субъектности студента. Цель исследования заключалась в выявлении уровня индивидуально-творческого и мотивационно-ценностного макрокомпонентов субъектности студента педагогических специальностей. Базой исследования стали следующие высшие учебные заведения Республики Казахстан: Казахский национальный женский педагогический университет (г. Алматы), Казахский национальный педагогический университет имени Абая (г. Алматы), Государственный университет имени Шакарима города Семей (г. Семей). Исследованием, которое проводилось в течении 2018-2019 учебного года, в общей сложности было охвачено 170 человек. Среди них 89 студентов с казахским языком обучения и 81 студент с русским языком обучения.

С целью исследования индивидуально-творческого макрокомпонента субъектности студента была использована известная методика опросник креативности Д. Джонсона, адаптированный Е.Е. Туник. Для опроса была подготовлена специальная Google-форма [6; 7]. Опросник креативности представляет собой объективный, состоящий из восьми пунктов контрольный список характеристик творческого мышления и поведения, разработанный специально для идентификации проявлений креативности, доступных внешнему наблюдению.

Все студенты участвовали в опросе. Обработка выполнялась для каждого студента. В результате использовались следующие градации измерительной шкалы: очень низкий, низкий, средний, высокий, очень высокий. Полученные результаты представлены в табл. 1.

Таблица 1.

Уровни креативности у студентов с казахским и русским языком обучения
(по Д. Джонсону, адаптация Е.Е. Туник)

Уровень креативности	Оценочная сумма баллов	Количество студентов		Распределение студентов в процентах	
		Казахский язык	Русский язык	Казахский	Русский
очень низкий	8-14	12	8	14 %	10 %
низкий	15-19	35	27	40 %	33 %
средний	20-26	28	30	31 %	37 %
высокий	27-33	10	11	11 %	14 %
очень высокий	34-40	4	5	4 %	6 %

Из табл. 1 видно, что медиана распределения студентов с казахским языком обучения по уровню креативности находится в интервале низкого уровня, а медиана распределения студентов с русским языком обучения по уровню креативности - в интервале среднего уровня. Кроме того, полученные результаты свидетельствуют о невысоком уровне креативности как среди студентов с казахским языком обучения, так и среди студентов с русским языком обучения. Таким образом, можно сказать, что уровень креативности у студентов русским языком обучения немного выше, чем у студентов с казахским языком обучения. Этот результат нуждается в дальнейшем исследовании и рассматривается в данной работе как предварительный.

В качестве диагностического инструментария по изучению уровня мотивационно-ценностного макрокомпонента субъектности студента была использована методика «Потребность в достижении цели» (Ю.М. Орлова).

Для осуществления опроса была создана специальная Google-форма [8; 9]. Результаты представлены на рисунке 1.

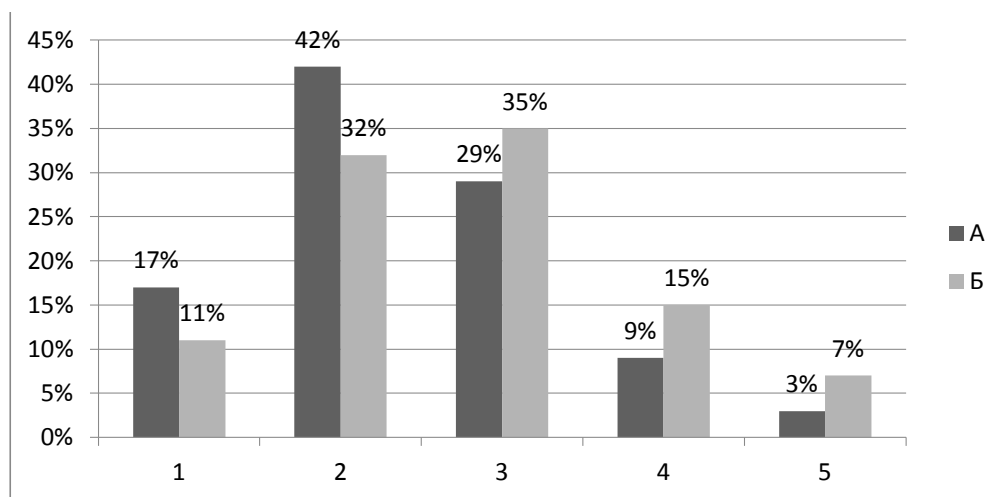

Рис. 1. Результаты диагностики уровня потребности в достижении цели по Ю.М. Орлова у студентов с казахским (А) и русским (Б) языком обучения; используются следующие уровни: 1-низкая; 2-пониженная; 3-средняя; 4-повышенная; 5-высокая

Из рисунка 1 видно, что у студентов с казахским языком обучения преобладает пониженный уровень потребности в достижении цели (42%). Студенты с русским языком обучения имеют в большинстве средний уровень потребности в достижении цели. Сравнивая результаты исследования между студентами с русским языком и с казахским языком обучения можно сказать о том, что студенты казахским языком обучения имеют более низкие показатели в потребности достижения в учебно-профессиональной деятельности. Это говорит о заметной инертности, пассивности студентов, нежелании выделяться, эмоциональной отчужденности, репродуктивном подходе к обучению. Нет осознания успешности учебно-профессиональной деятельности, самостоятельности в принятии решений.

Таким образом, результаты эмпирического исследования показали, что у студентов с казахским языком обучения преобладает низкий уровень сформированности индивидуально-творческого макрокомпонента субъектности, а у студентов с русским языком обучения данный макрокомпонент сформирован на среднем уровне. Такая же картина наблюдается в результатах исследования по мотивационно-ценностному макрокомпоненту субъектности студента. Данное обстоятельство указывает на необходимость проведения специальной системной работы по становлению субъектности студентов-будущих педагогов. Детальный план мероприятий по становлению субъектности студентов-будущих педагогов станет следующим этапом исследования.

Литература

1. Деркач А.А. Профессиональная субъектность как психолого-акмеологический феномен. / Деркач А.А. // Акмеология. - 2015. - №4 (56). - С. 9-19.
2. Ленглер О.А. Субъектность человека: психолого-педагогические основы. / Ленглер О.А. // Молодой ученый. - 2012. - №11. - С. 440-442.
3. Кузнецова И.Ю. Развитие субъектной позиции педагога в процессе повышения квалификации: монография / И.Ю. Кузнецова; под науч. ред. Л.Н. Вавиловой. - Кемерово: ГОУ «КРИПО», 2014. - 136 с.
4. Мухаметзянова Ф.Г., Зайнутдинов Р.А. Субъектность студента как условие подготовки компетентного педагога-психолога в негосударственном вузе // Казанский педагогический журнал. - 2007. - №3. - С. 49-57.
5. Кариев А.Д. Представление субъектности человека: учёт направленности // Мир науки, культуры, образования. - 2019. - № 1 (74). - с.90-91

6. Джонсонның креативтік сұрақ-парақшасы (Е.Е. Туник икемдеген).
2. Опросник кративности Джонсона (адаптация Е.Е. Туник).
3. Мақсатқа жетудегі қажеттілік. Табысқа жету қажеттілігін бақылау шкаласы» тесттің сұрақ-парақшасы Ю.М. Орлов әдістемесі.
4. Методика «Потребность в достижении цели. Шкала оценки потребности в достижении успеха». ЮМ. Орлова. URL:

ӘОЖ 33.338

АУА ЛАСТАҒЫШТАРДЫ АНЫҚТАУДЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ МЕН SMART ҚОНДЫРҒЫЛАРДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК МАҢЫЗЫ

Коньсбаева А.А.

Ш.Есенов атындағы Каспий Мемлекеттік Технологиялар және Инжиниринг Университеті

Қазіргі таңда қоршаған орта мен ауаның ластануы тек бір ел төңірегіндегі ғана мәселе емес, жаһандық деңгейде маңызды бола түсуде, үлкен қалалардың барлығы жабық экожүйе емес, оның аймағындағы атмосфераға енетін нәрселердің үлкен қашықтыққа тасымалдануына байланысты әр ел өз деңгейінде жоғары сападағы бақылау мен таза технологияларды пайдалануды міндет тұтады. Бүгінгі күні зертханалық жағдайда ауамен судың ластану деңгейін анықтау үшін реагенттердің жеткілікті мөлшерінің қажет етілуі мен көп сатылы, өте күрделі әдістерге жүгінуге байланысты, немен дем алатынымызды зертханалық жиі тексеру мүмкіндігі өкінішке орай, қол жетімді емес. Сондықтан, ғалымдар мұндай мәселелерді шешуде, су мен ауаның құрамын жылдам талдауға арналған портативті құрылғылар жасауды әлем болып жан-жақты қолға алуда.

Технологиялық прогресс пен индустриализация, роботтар мен жасанды интеллект, биотехнология, жаңа технологиялар планетаға әсер етуімен қатар, пайдалы, әрі экологиялық таза өндірістерді құруға да көмектесуде. Атмосферадағы ластанушы заттарды сканерлеу бойынша зерттеу жүргізу әрбір нақты ластанудың үлесін есептейді, ал мұндай жұмыстарға қаражат көптеп қажет етіледі. Сондықтан, ұтымды инновациялардың озық түрлерін пайдалану аса маңызды болуда. Атап айтсақ, әлемдік маңызы бар мұнаралар Smog Free Tower, бұл жабдықтың жұмыс істеу принципі - ПМ-2.5 және ПМ-10 түтін бөлшектерін оң иондануы: олар ауа ағынымен осы «түтінді жинағышқа» сіңіріп алып, оларды құрылғының қабырғаларында орналастырады. 41 күндік сынақ жұмыстарында жел энергиясымен жұмыс жасайтын мұнара 30 миллион текше метрден астам ауаны тазартып, 2,5-тен 10 микронға дейінгі миллиардтаған зиянды бөлшектерді ұстап қалған. Тазартқыш жеті метрлік мұнара құны 54 мың долларды құрайды. Мұны көптеген елдер өз тәжірибесіне енгізуді жоспар етуде [1].

Сонымен қатар, зиянды шығарындылардың әлемдік деңгейде интерактивті карталары және зияндаушы көздері құрылған. Карта нақты уақыт режимінде кейбір қалалардың әр түрлі бөліктеріндегі ауа сапасын тексеруге мүмкіндік береді. Негізгі карталар – PlumLabs және AirIndex, жасаушылардың пікірінше, олардың артықшылығы деректердің дәлдігінде. Бұл шынайы мәліметтер базасының кең жиынтығын пайдалану және оларды жасанды интеллект көмегімен өңдеу арқылы қолжеткізілген жаңа технологиялар өнімі. Карта қызметі, өнеркәсіптік кәсіпорындар мен жер үсті көлігі шығарындыларын бақылау қызметі жер бетіндегі метеостанциялар мен ғарыш серіктерінің көмегімен іске асырылады [2].

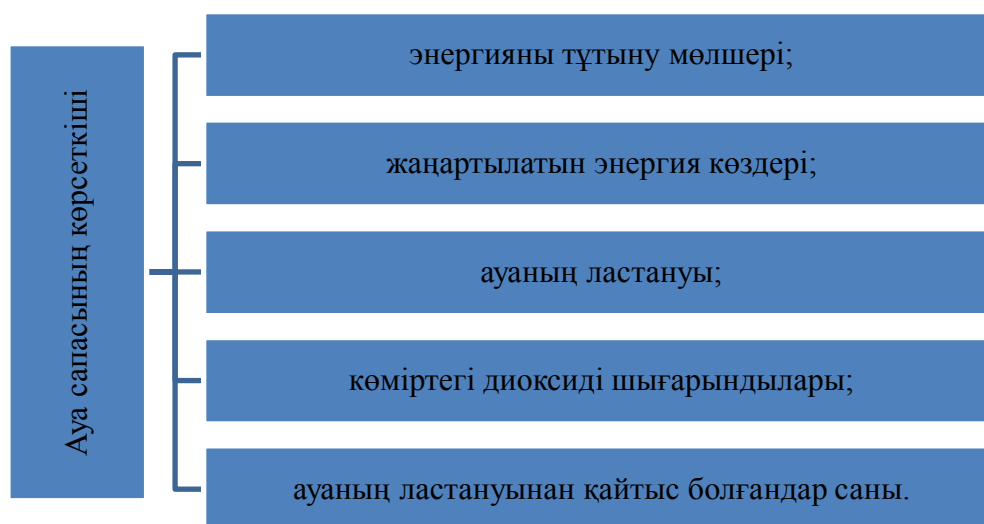
Ал әлем елдерін сараптамалау қорытындысы бойынша, ауа тазалығы рейтингін қарастыра келе, ең жоғары көрсеткішке ие келесі елдерді анықтауға болады:

Әлем елдері бойынша ауа тазалығы рейтингі

№	Елдер	Құрамдық концентрация
1.	Исландия	PM2.5: 5,0
2.	Финляндия	PM2.5: 6,6
3.	Австралия	PM2.5: 6,8
4.	Эстония	PM2.5: 7,2

5.	Швеция	PM2.5: 7,4
6.	Норвегия	PM2.5: 7,6
7.	Новая Зеландия	PM2.5: 7,7
8.	Канада	PM2.5: 7,9
9.	США	PM2.5: 9,0
10.	Португалия	PM2.5: 9,4
Ескертпе: https://www.vestifinance.ru * ақпараттары негізінде автормен құрастырылған		

Бастапқы мәліметтер планетаның 3 мыңнан астам ірі қалаларында жүргізілген ауадағы шанды микробөлшектердің мөлшерін өлшеу нәтижелері арқылы жүргізілген. Ауа сапасының рейтингінде The Eco Experts негізінде бес өлшем бойынша елдерді бағалау келесі көрсеткіштерге негізделді:

Бес өлшемді қауа сапасының рейтингі, The Eco Experts негізінде

AirBot, AirVisual, Plume Air Report, Sh**t! I Smoke, Mac, Airqualiter, BreezoMeter, Aqicn секілді smart зерттеу көмегімен тыныс алу органдарының ауруларын қоздыратын ластағыштарды анықтауға, белгілі бір қауіпті заттардың болуын білуге мүмкіндіктер пайда болады. AirBot температураны, қысым мен ылғалдылықты, сондай-ақ айналадағы шу деңгейін анықтауға мүмкіндік пайда болады. Мұндай қолайлы құрылғылар, жаяу серуендеуге немесе серуендеуге шықпас бұрын ауаның сапасын тексеріп, денсаулыққа зиян тигізбеу туралы ақпарат алуға мүмкіндік береді. Ал Plume Air Report бағдарламасы күндізгі уақытта ауа сапасы қалай болғанын көрсетеді және алдыңғы мәліметтерге сүйене отырып, түнгі ауа райы туралы болжам жасайды, күннің ультрафиолет индексын көрсетеді, осылайша пайдаланушылар күн қорғанысын қашан қорғану керектігін білуіне болады. Мұндай бағдарламалардың жұмыс жасауы халықтың денсаулығы үшін аса маңызды, сонымен қатар инновациялық технологиялардың өмірге енуіне өз әсерін тигізеді [3].

Қазақстанда да, ауа сапасын бақылауға арналған мобильді қосымша іске қосылған, ол қосымша iOS және Android жүйелерінде қарастырылады. Оның көмегімен пайдаланушы бүкіл Қазақстан бойынша атмосфералық ауа сапасын бақылай алады. AirKZ қосымшасында 46 елді мекен мен 84 экологиялық пост үшін мәліметтер беріледі. Пайдаланушы қажетті хабарламаларды қолмен таңдай алады немесе геоақпарат мәліметтері бойынша, бағдарлама автоматты түрде жақын постты анықтап береді. Қосымша ауадағы ластаушы заттардың концентрациясының негізгі көрсеткіштерін көрсетеді. Қосымша барынша қарапайым және пайдалы, деректер сағат сайын жаңартылып отырылады. Мониторинг мәліметтерінен басқа, AirKZ жүйесінде әр заттың сипаттамасы және оның адам денсаулығына әсері қарастырылған [4].

Қазіргі таңда таза ауа әлемдегі басты мәселелердің бірі болып қала беруде. Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының бағалауы бойынша, ғаламшардағы 10 адамның 9-ы құрамында зиянды заттар көп ауамен дем алады. Мамандардың айтуынша, жыл сайын ауаның ластану

себептерінен 7 миллионға жуық адам қайтыс болуда. Ластанудың 90% -дан астамы табысы төмен және орташа елдерде кездеседі.

Әдебиет

1. Минулин Р. Как в Алматы пытаются решить проблему загрязнения воздуха? <https://informburo.kz/stati>, 27 августа 2018, 15:22
2. <http://airindex.eea.europa.eu/>, <https://air.plumelabs.com/en/> приложений и сайтов для проверки качества воздуха, 21.12.2018, <https://catalogueofsites.ru/7-prilozhenij>
3. https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/prilozhenie-proverki-kachestva-vozdusha-zapustili-kazahstane-335365/

УДК 912.4

УСЛОВНЫЕ ЗНАКИ КАРТОГРАФИЧЕСКИХ МАТЕРИАЛОВ ПО ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА XVIII – НАЧАЛА XX ВВ.

Ксенжик Г.Н., Ахметканова Г.А., Кулшигашова М.К.
Казахский национальный аграрный университет, Алматы

Исследование выполнено в рамках проекта с государственным финансированием Министерства образования и науки Республики Казахстан (МОН РК) №AP05131222 «Картографические материалы по истории Казахстана XVIII– начала XX вв.: в контексте формирования государственных границ»

Введение

Картографическое исследование казахских степей в основном связано с заинтересованностью Российской империи в колониальном завоевании территории Казахстана и как следствие повышенным спросом на точную и оперативную информацию об особенностях местности. Историко-источниковедческий анализ «старых карт» невозможен без знания условных знаков данного периода, количество которых, было весьма значительно и разнообразно для каждого конкретного периода развития картографии нового время. Влияние на эволюцию условных знаков картографических материалов оказывало совершенствование технической оснащённости армии Российской империи.

Начало отсчета основного картографического наследия XVIIIв. по истории Казахстана и как следствие начало введения условных знаков исследователи исторической картографии связывают с военным ведомством Российской империи и отсчитывают с 1797 г.- с момента создания императорского Депо карт, на основе которого в 1812 г. возникло Военно-топографическое депо, основное картографическое ведомство России первой половины XIX в. [1, с. 63].

Этим было положено начало организации военно-топографической службы в России и внесшим значительный вклад в исследования земель Казахстана и в развитие условных знаков картографического материала. Дальнейшее совершенствование условных знаков «старых карт» получило в рамках военно-топографических съемок, что хорошо прослеживается по различным архивным документам, положениям, указам, инструкциям и картам, издававшимся в данный период военным ведомством. К работам военного ведомства «привязывались» и на них опирались все съемочные работы других ведомств. Военными картами пользовались все изыскательные и научные экспедиции [2, с.1-4].

Методы

Методологическую основу исследования составил принцип междисциплинарности, который предполагает взаимодействие различных методов. В качестве основного метода исследования используется метод картографический, позволяющий проследить совершенствование условных знаков и методов картографии, направленный на получение информации качественных и количественных характеристик карт, изучение динамики

исторических событий их взаимосвязей. Одним из эффективных методов изучения условных знаков «старых карт», является метод сравнения картографических произведений, позволяющий выполнить сопоставление разновременных карт и проанализировать эволюционное изменение условных знаков и их пояснений. Общегеографический метод способствует объективному анализу и оценке условных знаков физико-географических данных картографических материалов нового времени, позволяет локализовать определенные исторические события и проследить географию развития исторических явлений. Все перечисленные методы применялись в комплексе.

Обсуждение

История развития условных знаков картографических материалов периода XVIII -начало XX в.в целом получило освещение в исследованиях дореволюционных, советских, российских и зарубежных авторов, занимающихся исследованием истории картографии. Однако вопросы истории развития и совершенствования условных знаков по истории Казахстана XVIII -начало XX в.в них не рассматривались. Изучение истории развития легенды картографических материалов нового времени необходимо, так как способствует успешному источниковедческому анализу картографического материала по истории Казахстана XVIII - начала XX вв.

Дореволюционные исследования по развитию условных обозначений картографических материалов весьма ценны и в наши дни, к ним можно отнести книгу преподавателя Чугуевского пехотно юнкерского училища делопроизводителя по учебной части И. Зыбина (1897), который выполнил анализ о влиянии параметров на выбор условных знаков: «На вид и величину условных знаков оказывает наибольшее влияние величина масштаба плана или карты. Вообще, чем мельче масштаб, тем больше является необходимость в масштабных знаках. Поэтому на планах преобладали контурные, а на картах масштабные знаки. Кроме масштаба на выбор условных знаков влияют: А) цель плана, указывающая какие предметы на нем должны быть нанесены с большею подробностью. Б) точность съемки, так как при более точной работе контурами наносят на план такие предметы, которые при меньшей точности изображаются масштабными знаками. В) способ издания плана (карты), т.е. будет ли она одноцветной или сделана красками» [3, с.27].

В неофициальном издании капитана корпуса военных топографов В.Н. Андрианова сделана одна из первых попыток определения условных знаков, теоретического исследования и классификации условных знаков, которые применялись в картографии в начале XX в. Авторотмечал: «Все обозначения, которыми изображаются военно-топографические планы и карты называются условными знаками. Общий характер их таков, что они должны производить впечатление самой местности, а потому и те предметы, которые имеют большое значение изображаются более резкими линиями. По способу передачи местных предметов на картах условные знаки делятся на две группы. К одной относятся предметы, которые изображаются с точным сохранением их действительных очертаний, как –то линии берегов, контуров лесов, болот, лугов и прочие и которые называются контурными условными знаками. К другой группе относятся предметы, имеющие ориентировочное или иное значение, но настолько малые, что при соответствующем масштабном уменьшении их они совершенно не могли бы быть изображены на бумаге, такие предметы обозначаются особыми знаками называемыми масштабными условными знаками (мосты, дороги, и т.д) [4, с.11].

В советской исторической науке преобладали работы по изучению источниковедения и методологии старого картографического материала, видовым особенностям, но в том числе получило освещение истории развития условных знаков. В связи с этим, наибольший интерес представляют работы таких авторов: Н.В. Виноградов (1941), Л.С. Гараевская (1955), О.М. Медушевская (1957), Н.М. Волков (1961), К.А. Салищев (1982), А.В. Постников (1985).

В монографии «Карты и атласы» Н.В. Виноградов (1941) обращает внимание на особенности нанесения условных знаков на карту: «Для элементов природного (моря, озера, реки, леса и пр.) и культурного (селения, дороги, искусственные сооружения и пр.) ландшафтов занимающих на земной поверхности некоторую площадь, в принципе всегда следует наносить на карте их внешнюю границу, внутри которой вычерчиваются какие –либо значки (например, кружочки для обозначения леса или применяется фоновая расцветка)» [5, с.30].

В учебнике «Картография» Л.С. Гараевской (1955) уделяется внимание предпринятым мерам в начале XX в.по созданию единообразия условных знаков: «Большое количество условных знаков привело к необходимости разработки стандартных условных знаков.

Международная конференция, состоявшаяся в Лондоне в ноябре 1909, приняла основные правила по «международной миллионной карты». Окончательные установки были приняты в 1913 г. на Второй международной конференции. Конференция разработала «Основные положения по Международной миллионной карте», где было принято определенное оформление карты в том числе таблицы условных знаков» [6, с.36].

Советский и российский историк источниковед и теоретик науки О.М. Медушевская в учебном пособии «Картографические источники XVII-XVIII вв.» (1957), вопросов касающихся условных обозначений напрямую не рассматривала. Однако приведенные в ней факты позволяют уточнить место и роль условных знаков в системе картографии XVIII в.: «Для датировки подлинных рукописных карт большую помощь может оказать характер условных обозначений. Надписи и легенда к карте имеют важное значение при определении автора, времени и места составления» [7, с.25].

Советский исследователь Н.М. Волков (1961) в книге «Составление и редактирование карт» отмечал особенности контурных условных знаков: «Контурные условные обозначения (знаки) применяются для изображения таких предметов, которые занимают на местности некоторую площадь, вырисовываются в масштабе карты своими плановыми очертаниями-контурами и служат для характеристики внутреннего содержания каждого такого контура. Они могут представлять собой значки, разработанные в произвольном порядке и расположенные в какой – либо определенной системе, либо иметь вид штриховки или цветной заливки (заливки), заполняющий контур целиком. Контурные значки часто имеют рисунок, напоминающий в той или иной степени отображаемый ими объект (заросли камыша, лес и т.д.)» [8, с. 20].

Советский географ-картограф К.А. Салищев (1982) выполнил попытку обобщения обширного теоретического материала по развитию условных обозначений и функциональном их назначении: «Совокупности условных знаков выполняют на картах более широкие функции. Они показывают сочетания и взаимосвязи объектов, формируют пространственный образ явлений, позволяют устанавливать закономерности их размещения и таким образом дают новые знания сверх суммы информации, заключенной в отдельных знаках карты. Кроме того, группировки знаков открывают простор для пространственных характеристик состояния, дифференциации и временного изменения явлений» [9, с. 20].

Более обстоятельно, чем другие авторы, исследовал вопросы условных знаков советский и российский ученый историк географии и картографии А.В. Постников. Особенно глубоко им освещены вопросы истории развития условных знаков, выполнена оценка и значения «легенд старых карт» при источниковом анализе картографических материалов нового времени: «С усложнением классификации картографируемых объектов и явлений число знаков, естественно, росло, а их смысловое значение углублялось и изменялось. В конце XVIII - начале XIX в. в России условные знаки в межевом и военном ведомствах стандартизируются, а их применение утверждается законом. По мере развития хозяйства появляются новые исторические реалии, требующие отображения на картах. Возникает необходимость в пересмотре и добавлении таблиц условных знаков, что приводит к периодическому их переизданию. Известны унифицированные обозначения разных лет для гидрографических, лесных, межевых, военно-топографических и многих других видов карт. Знание всех условий обозначений, бытовавших на картах в разные периоды, совершенно необходимо для установления даты создания соответствующих картографических произведений» [10, с. 20].

Интересные факты, в том числе и непосредственно касающиеся состояния развития условных обозначений картографических материалов в XIX в. приведены в обзоре российского исследователя С.Ю. Рычкова (2017) [11].

Таким образом, все вышеперечисленные работы, как правило, являющиеся значительными по своему вкладу в дело изучения исторической картографии. Однако с точки зрения изучения условных знаков картографических материалов по истории Казахстана XVIII - начала XX вв. представляют собой всего лишь набор разрозненных сведений, иногда локальных обобщений, которые не дают полного и логичного представления о месте и роли «легенды» при источниковом анализе картографических материалов исследуемой эпохи.

Результаты. История развития условных знаков картографических материалов нового времени.

Условные знаки картографических материалов дают возможность увидеть военно-исторические сюжеты в ином графическом измерении. Они служат языком карт, с помощью которых обозначают различные виды объектов, их местоположение, формы, размеры, качественные и количественные характеристики, которые развивались и совершенствовались одновременно с развитием картографии. Исторически условные знаки на картах, развивались из перспективных рисунков различных объектов местности: гор, рек, лесов, дорог, населенных пунктов. Постепенно рисунки утрачивали внешнее сходство с изображаемыми объектами и приобретали все большую условность и абстрактность [12, с.48].

К картографическим условным знакам относят все виды подписей. Подписи на картах занимают особое место. Они обогащают содержание карты и выполняют различные функции. Условные знаки и пояснения к карте или «легенда» карты – являются основой к чтению и анализу содержания картографических материалов. В «легенде» обязательны: исчерпывающая полнота, т.е. включение всех применяемых на карте знаков: логичность в группировке, размещения и соподчинения знаков (например, по отдельным элементам содержания в порядке их значения): безусловная ясность и по возможности краткость текстов, объясняющих смысловое значение знаков. Правильно построенная легенда раскрывает содержание карты, -перечень элементов, классификации и показатели, используемые для каждого элемента, а также степень их обобщения [13, с.45].

Картографические материалы XVIII века имели свои специфические особенности. Они были более подробны, чем картографические источники более раннего периода, развернуты, содержали замечания и пояснения к изображаемому. На картах XVIII в. были показаны: населенные пункты, реки, озера, океаны и моря, заливы при этом условные знаки используются сравнительно мало, главным образом для изображения рельефа, иногда растительности. Для наглядности, или придания карте нарядного вида, применяется рисунок и раскраска. Одной из первых таблиц условных знаков, была приложена к инструкции геодезистам руководителем Оренбургской экспедиции (1734-1737) И.К. Кириловым в 1732 г. [14, л. 184].

К середине XVIII в. при составлении общегеографических карт использовалось около пятидесяти значков, специализированных по элементам географической ситуации. В большинстве своем знаки представляли собой простую совокупность значков, не имеющих логических связей. Введение единых знаков, в большинстве своем аналогичных символике западноевропейских карт, выводило русскую картографию на общеевропейский уровень. В том числе открывало новые возможности для включения русских картографических материалов в общеевропейские и мировые атласы [15, с.14].

К примеру, атлас «Российский состоящий из девятнадцати карт, представляющих Всероссийскую империю с пограничными землями» является одним из первых картографических произведений, где использовалась таблица условных знаков (легенда).

Чаще всего легенда карты размещалась на полях карты, на свободных пространствах внутри её рамки, иногда размещалась отдельной таблицей на листе, как в данном случае. В состав атласа входила карта «Течение рек Иртыша, Енисеи с их вершинами, и при них также и между ими лежащими местами», на которой изображена «Степь казачьей орды». Картографический язык карт атласа весьма богат и включает 46 условных обозначений, из них 18 относятся к населенным пунктам. Знаки дорожной сети в таблице отсутствуют, но на ряде карт изображены как крупные дороги, так и более мелкие традиционные маршруты передвижения в окраинных районах [16, л.15].

Однако карты, издававшиеся в XVIII в., имели, в основном, общегеографический характер и не могли удовлетворять запросы военного ведомства не только по масштабу, но и по содержанию. Так, на картах «Атласа Российского...» (1745) масштаба 1/2 верст в дюйме не был указан такой важный элемент местности, как дороги. Во второй половине XVIII в. ориентировка условных знаков на картографических установилась достаточно единообразной, тем не менее количество условных знаков росло [17, с.57].

Дальнейшее развитие условных знаков связано со становлением в 60-е гг. XVIII в. ведомственного картографирования, положившим начало возникновению и широкому распространению тематических карт, и обеспечения потребностей военной службы. Ведомственная регламентация привела к разработке системы условных знаков в различных сферах государственной деятельности. С первого десятилетия XIX в. системы условных знаков общегеографических и военных карт развиваются самостоятельно, создаются отдельные

условные знаки. В дальнейшем развитии условных знаков картографических материалов наметилась тенденция к системности, которая развивалась в тесной связи с обслуживаемыми науками картографию (математика, астрономия, геодезия, социально-экономические науки и т. д.) При этом обогащение символики шло как экстенсивным, так и интенсивным путем: наряду с появлением совершенно новых значков, разрабатывались варианты и модификации существующих значков и способов изображения. Кроме того, приобрело определенную нагрузку не только значение знака, но и «поведение» значка - его распределение по изображаемой площади [15, с.9-13].

Унификация условных знаков наблюдается двумя способами: «Помимо объединения объектов в группы по форме условных знаков, их объединяют также и по цвету, которым печатаются на карте эти обозначения» [8, с.21].

Такой прием позволяет с одного взгляда выделить ту или иную группу объектов и тем самым облегчает чтение карты. Выбор красок при этом часто связывают с естественными цветами объектов. Так объектам гидрографии присваивают голубой цвет, растительности зеленый и т.д. Использование разных красок позволяет построить содержание карты как бы в двух планах: то, что интересно и важно на карте и что должно броситься в глаза, печатается на карте яркими красками, а то, что менее важно и что рассматривается лишь при глубоком изучении карты, печатается более бледными красками. В 1757 г. вышла в свет книга Д.П. Цицианова (1722 - после 1790 г.) «Краткое математическое изъяснение землемерия межевого», которая стала официальной инструкцией XVIII в. В книге были даны рекомендации по использованию различных красок при оформлении карт и планов. В 1760-1770-х гг. подготавливается учебное пособие в Сухопутном шляхетском кадетском корпусе (автор - Б.А. Стейнхель), в котором использовалось 228 знаков для отображения различных природных, экономических и военных объектов. В данном пособии была представлена таблица условных знаков под названием «Чертеж различных частей, изображающихся на топографических картах и военных планах», где даны были образцы картографического изображения, представляющие различные сочетания условных знаков и пояснения к ним [17, с. 57-160].

Новая редакция таблицы условных обозначений подготавливается в 1794 г., где наряду с нормированными знаками были приведены и не отвечающие строгим картографическим законам знаки, относящиеся к рельефу, который изображался методом косоугольного освещения, т.е. с использованием теневых штрихов [18].

Условные знаки, помещенные в них, с небольшими вариациями использовались на топографических картах до начала 1820-х гг. В дальнейшем наблюдается процесс унификации знаков, заимствованных из западноевропейской картографии.

В 1821 г. создаются «Правила для надписывания карт и планов...» разработанные генерал-майором А.И. Хатовым. В «Правилах» подчеркивалась необходимость выявления разных вариантов названий селений и урочищ, причем названия эти требовалось писать одно под другим - «вверху название обыкновенное и более употребляемое жителями того края, а внизу название не столь известное, и оба названия разделить тонкою чертою». Все надписи, кроме названий рек, ручьев, судоходных каналов, дорог и морских проливов, предписывалось располагать параллельно к верхней рамке карт. В случае невозможности расположить надпись параллельно верхней рамке или параллели, разрешалось «дать надписи какое-нибудь косвенное направление, лишь бы только с удобностию можно было прочесть оную». Названия проливов, рек, каналов и дорог требовалось располагать вдоль них [10, с.117].

6 июня 1822 г. были утверждены разработанные генерал-майором А.И. Хатовым и генерал-лейтенантом К.Ф. Толем единые «Условные знаки для употребления на топографических, географических и квартирных картах и военных планах...» [19], которые имели помимо графического изображения различных объектов на картах обширные пояснения, и были призваны обеспечить единообразие в составлении и оформлении картографических материалов и стали главным документом, который контролировал проведение съемочных и картосоставительных работ до середины XIX в. В документе «Условные знаки» неизменными остались знаки колодца, кладбища, указателей дорог, фруктовых садов и парков, паромов, подводных и надводных камней и некоторые другие.

Следует отметить, что сами условные знаки 1822 г., особенно в их сочетании, создавали впечатление о местности с высоты птичьего полета, чему немало способствовало обязательное оттенение контуров населенных пунктов, берегов рек и даже отдельных борозд на пашнях при

условном освещении с северо-запада («свет полагается всегда с левой руки, в верхнем углу рамки») [10, с.120].

21 мая 1822 г была утверждена «Инструкция к составлению маршрутной карты», разработанная К.И. Теннером. К примеру рассмотрим цвета, используемые для раскрашивания условных знаков по инструкции 1822г.: а) «кармин, а по не имению онаго бакан (Lake)» (красный краситель из карминовой кислоты); гуммигут (желтый или желто-красный цвет); б) лазурь (один из оттенков голубого цвета, цвет минерала азурита и красителя – аzur, цвет неба в ясный день; желтая охра (от светло-желтого до коричнево-желтого и темно-желтого; «кирпичная или жженная охра (Red)»); в) зеленая травяная (из смеси лазурей с хромовыми желтыми); умбра (коричневая краска, приготовляемая из железной охры); бистр (темно-коричневая краска из сажи); китайская черная тушь; «прочия краски, както: киноварь, индиго, сурик, голубая и проч. употребляются более для покрывания и означения мундиров войск» [20, с. 120].

«Правила для руководства при вычерчивании и надписывании топографических планов» (1831г.) стали не только основным учебным пособием по картографии, но и главным наставлением по оформлению и составлению топографических карт. В «Правилах», значительно расширены условные обозначения растительности по сравнению с предыдущими инструкциями [17, с.132-134]. В 1834 г. в дополнение к действующим руководящим документам были утверждены «Знаки для изображения на картах войск, крепостей, шоссе, военных дорог, водяных сообщений и разных военно-сухопутных заведений», предназначенные главным образом для военных карт, которые действовали вплоть до 1917 г. без каких-либо существенных изменений [10, с.171].

Заключение

Таким образом, значительное влияние на эволюцию условных знаков картографических материалов по истории Казахстана XVIII – начала XX вв. данного периода оказало совершенствование технической оснащенности царской армии и повышение её наступательной активности на окраинах Российской империи и как следствие повышения спроса на точную и оперативную информацию об местности. Унификация условных документов происходила по принципу картографической генерализации, т.е. отбору и обобщению изображаемых на карте объектов, выделению их основных типичных черт и характерных особенностей. В этой связи общегеографическая карта пополняется все новыми условными знаками, прежде всего, по элементам географической ситуации, важным в стратегическом и тактическом отношении. К середине – XVIII в. при составлении общегеографических карт использовалось около пятидесяти значков.

По нашему мнению, дальнейшее развитие условных знаков картографической символики русских карт тесно связано со становлением в 60-е гг. XVIII в. ведомственного картографирования, положившим начало возникновению и широкому распространению тематических карт. В то же время продолжала развиваться и символика общегеографических карт, готовившихся с этих пор исключительно в рамках военного ведомства.

В этой связи общегеографическая карта пополняется все новыми информационными характеристиками, прежде всего, по элементам географической ситуации, важным в стратегическом и тактическом отношении, причем эти показатели все более формализуются. Вместе с тем, происходит отпочковывание от общегеографической карты (особых карт, специализированных на военной тематике (операционных, дислокационных и пр.). С первого десятилетия XIX в. системы условных знаков общегеографических и военных карт развиваются самостоятельно (издаются отдельные условные знаки).

В целом наблюдается возрастание объема картографических документов, а также повышения абстрактности и формализации изображения. Это обстоятельство стимулирует совершенствование условных знаков и их количества. Запоминание условных обозначений и чтение карты облегчается тем, что группам родственных объектов присваиваются близкие по форме условные обозначения. Так, например, железные дороги различных типов на топографических картах имеют условный знак, различающий лишь в деталях; то же можно сказать и о границах, ограждениях, шоссе-ных дорогах и т.д.

Большое количество условных знаков привело к необходимости разработки стандартных условных знаков. Одно из мероприятий такого рода было начато международными географическими конгрессами (1909 и 1912), установившими программу и условные знаки так

называемой «Международной миллионной карты». Однако полного единообразия условных знаков не было достигнуто.

Литература

1. Кусов В.С. Памятники отечественной картографии. - М.: Издательство МГУ, 2003. - 146 с.
2. Багров Л.С. Картография Азиатской России. - С.1 - 4. // Атлас Азиатской России. Издано под руководством Г.В. Глинки. Текст редактирован И.И. Тхоржевским. Общая редакция карт – М.А. Цветков. – Санкт-Петербург: Переселенческое управление, 1914. -71 с.
3. Зыбин И. Записки военной топографии. Харьков: Типо - литография. Ю.А. Счастин, 1897. - 252 с.
4. Андрианов В.Н. Условные знаки военно-топографических карт (1,2, 3 верстных). С образцами и сборными таблицами. - СПб: Типография Товарищества Грамотность. - 28 с. Без года (между 1905 и 1917).
5. Виноградов Н.В. Карты и атласы. Москва - Ленинград: Издательство Академия наук СССР, 1941.- 202 с.
6. Гараевская Л.С. Картография. Второе издание, исправленное и дополненное. М: Издательство геодезической литературы. -1955. - 410 с.
7. Медушевская О.М. Картографические источники XVII-XVIII вв. /Отв. Ред. В.К. Яцунский. Учебное пособие по источниковедению истории СССР. М.: Московский государственный историко-архивный институт. – 1957 – 28 с.
8. Волков Н.М. Составление и редактирование карт. Москва: Издательство геодезической литературы. - 1961. -265 с.
9. Салищев К.А. Картография. Учебник для географических специальностей университетов, 3-е издание, переработанное и доп. – М.: Высшая школа, 1982. - 272 с.
10. Постников А.В. Развитие картографии и вопросы использования старых карт / Отв.ред. Федосеев И.А. ; АН СССР. Ин-т истории естествознания и техники. - М.: Наука, 1985. - 214 с.
11. Рычков С.Ю. Обзор условных знаков при топографической съёмке и картографировании местности русскими военными топографами в эпоху наполеоновских войн. [Электронный ресурс]. - 2017. [http:// www.borodino.ru/wp-content/ uploads /2017/09/ Ryckov.pdf](http://www.borodino.ru/wp-content/uploads/2017/09/Ryckov.pdf) (Дата обращения: 05.10.2018).
12. Паромов, В.В. Картография с основами топографии. Часть 2. Картография : учебно-методическое пособие / В. В. Паромов. – Томск : Изд-во ГОУ ВПО «Томский государственный педагогический университет», 2010. – 132 с.
13. Салищев К.А. Картоведение: Учебник, 3-е издание. –М.: Издательство МГУ, 1990. - 400 с.
14. РГАДА. Ф.248. Д. 1428.
15. Сотникова, С.И. Источниковедение русских карт XVII - начала XX вв.: Автореферат диссертации доктора исторических наук. Московский государственном историко-архитектурный институт. - М., 1990. - 43 с.
16. Карта «Течение рек Иртыша, Енисеи с их вершинами, и при них также и междуими лежащими местами», на которой изображена «Степь казачьей орды» //Атлас Российский, состоящий из девятнадцати карт, представляющих Всероссийскую империю с пограничными землями. - Санкт – Петербург: Имперская академия наук. - 1745. – Л.15.
17. Постников А. В. Развитие крупномасштабной картографии в России. - М.: Наука. 1989. - 229 с.
18. РГВИА РФ. Ф. 846. Д. 17862.
19. РГВИА РФ. Ф. 417. Д. 223.
20. РГВИА РФ Ф. 422. Оп. 1. Д. 275.

УДК 331.108

ҰЙЫМДЫ СТРАТЕГИЯЛЫҚ БАСҚАРУДА АДАМ РЕСУРСТАРЫН ЖОСПАРЛАУДЫҢ РӨЛІ МЕН МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Кудайбергенов Ж.Б.

Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан

80-жылдардың басынан бастап әлемдегі қарқынды өзгерістер мен қайта құру үдерісі нәтижесінде қалыптасқан бәсекелестікке негізделген орта адам ресурсын бәсекенің негізгі айқындаушысы ретінде алдыңғы қатарға шығарды. Нарықтық экономикада өз тіршілігін сақтап қалып, оны әрі қарай жалғастыру кәсіпорындардың басты мақсаты болды. Осы кезеңнен бастап адам ресурстарын басқару стратегиялық функция ретінде дамыды. Ал адам ресурстары стратегиялық элемент ретінде маңызды бола бастады. Бұрын капитал және шикізат сияқты экономикалық ресурстарды жоспарлауға көп көңіл бөлінген болса, соңғы кездері адам ресурстарына аса мән беріліп отырғаны сөзсіз.

Адам ресурстарын басқару көбінесе қызметкерлерді жұмысқа қабылдауға, жалдауға, жұмыстан шығаруға және стратегиялық мақсаттарға бағытталған әрекеттер үдерісі ретінде қарастырылады. Осы тұрғыдан алғанда бірінші кезекте адам ресурстарын жоспарлау қажеттілігі туындайды. Адам ресурстарын жоспарлаудың мақсаты – компанияның ағымдағы және жақын болашақта қажет ететін жұмысшылар саны мен сапасын анықтау және осы қажеттілікті шешудің жолдарын табу [1].

Ұйымда адам ресурстарын жоспарлау өте маңызды. Өйткені болашақта адам ресурстарына деген қажеттілік туралы болжау жасау үшін компанияның қандай бағытта жүретінін білу қажет. Мысалы, компания келешекте өсе ме, әлде құлдырай ма, немесе қандай кадрлар қажет болады және т.б. Сонымен қатар, кәсіпорындардағы және жалпы нарықтағы адам ресурстарына қатысты ұсыныстар да ескерілуі керек. Мұндай ақпараттардан хабардар болып отыру үшін компаниялар адам ресурстарының ақпараттық жүйесін құрады. Қажет кадрлар туралы толық және уақтылы алынған ақпарат оларды жұмысқа қабылдау және дамыту іс-шараларының орындалуын қамтамасыз етеді.

Адам ресурстарын жоспарлау – ұйымға қажетті адам жетіспеушілігін ішкі және сыртқы факторлардың өзгерістері мән дамуын ескере отырып, сапалы және сандық бағалау жасау арқылы қызметкерлердің жүріс-тұрысын қалыптастыруға бағытталған болжамды түрде жасалынатын жұмыстар [2].

Жоспарлау кезінде ұйымның мақсаттары нақтыланып, соған жетудің неғұрлым тиімді жолы анықталады. Яғни, қашан, қайда, неге, қалай, қандай тәсіл немесе әдіспен және кімдер арқылы қол жеткізуге болады деген сияқты мәселелерді қамтиды. Адам ресурстарын жоспарлау кезінде экономикалық, саяси және экологиялық жағдайларды ескеру қажет. Осы бағытта тактика, саясат және бағдарламалар жасалынуы керек. Ұйымдардың адам ресурстарын жоспарлау – үздіксіз процесс. Сондықтан, жасалған жоспарлар белгілі бір уақыт аралығында үнемі бақыланып отырғаны өте маңызды. Бұл бақылаудың мақсаты – жоспарланған мақсатқа қол жеткізілді ме немесе оған қаншалықты қол жеткізілгендігін анықтау.

Р.Гриффиннің айтуынша, адам ресурстарын жоспарлау мынадай ерекшеліктері ие:

1. Адам ресурстарын жоспарлау ұйымның кадрлық ресурстарымен тікелей байланысты.
2. Адам ресурстарын жоспарлау – бұл ұйымның болашағы туралы болжауды қажет ететін процесс.
3. Адам ресурстарын жоспарлау жоғары басшылық деңгейінде шешілетін мәселелермен байланысты болып, ұзақ мерзімді қамтитындықтан стратегиялық жоспарлау түрінде жасалуы керек.
4. Адам ресурстарын жоспарлау жұмыс күшімен қамтамасыз ету, жұмыс күшіне деген сұраныс, кадрларды даярлау, кадрлардың ақпараттық жүйесі, өнімділікті бағалау және қол жеткізген нәтижелерді бағалау сияқты мәселелерді қамтиды [3].

Армстронг ұйымдарда адам ресурстарын жоспарлаудың міндеттерін былай деп көрсетті [4]:

1. Адам ресурстары туралы ақпараттық жүйенің іскерлік және корпоративтік қызмет барысында пайдаланылуын қамтамасыз ету;
2. Адам ресурстарының тиімділігін арттыру;
3. Қызметтік пен корпоративтік мақсаттар арасындағы үйлесімділікті қамтамасыз ету;
4. Адам ресурстарын басқару жөніндегі барлық қызметті үйлестіруге көмектесу;
5. Жаңадан қабылданған қызметкерлердің жұмысының тиімділігін арттыру[4].

Адам ресурстарын жоспарлау ұйымдар, олардың басшылары, жұмыс берушілер және тұтынушылар үшін үлкен маңызға ие. Алайда, адам ресурстарын жоспарлау басшылық тарапынан жасалатын процесс болғандықтан, басқарудың осы процесте назар аударуға тиісті мәселелері бар. Олар:

1. Адам ресурстарының болашақ қажеттіліктерін нақты болжау үшін қазіргі жағдай мен тарихи деректерді негізге алу қажет.
2. Адам ресурстарының болашақ қажеттіліктерін бағалау кезінде бірнеше жылдан кейін туындауы мүмкін оқиғалар мен мәселелерге назар аудармауға болмайды.
3. Жоспарлау кезеңінде басқа сегменттерді ескермей тек ғана білікті адам ресурстарына аса көңіл бөлуге болмайды.
4. Ұйымның тек шамадан тыс немесе аз жұмыс істейтін қызметкерлерімен ғана жұмыс істеуіне жол бермей, қоршаған ортаның өзгерістеріне бейімделуге бағытталған қызметті басқару керек.
5. Адам ресурстарымен байланысты негізгі мәселелер сапалық, ал адам ресурстарын жоспарлау кезінде енгізілетін шаралар сандық болып табылатындығын есте ұстаған жөн.
6. Жүргізіліп жатқан ұйым саясатының сәтсіздіктерін ескере отырып, адам ресурстарын жоспарлау кезінде сәтсіздік себептерін егжей-тегжейлі талдау керек [5].

Адам ресурстарын жоспарлау кезінде уақытқа, жағдайға, қайталану ықтималдығына және басшылардың көзқарасы мен мінез-құлқына байланысты әртүрлі жағдайларды анықтау сияқты мәселелер ескерілуі қажет. Жоспарлаудың төмендегідей үш түрге бөлуге болады:

1. Қайталану жағдайына сәйкес жасалатын жоспарлар:
  - Бір реттік жоспарлар;
  - Тұрақты жоспарлар – уақытқа қарамастан өзгермейтін жоспарлар. Бұл өз ішінде үшке бөлінеді:
  - Ережелер: бәрін біріктіретін құрылымға ие.
  - Саясат: Бұл не істеп не істемеу керектігін анықтайтын процес.
  - Рәсім: Бұл жұмыстың құрылымына байланысты дәйекті әрекеттің көрсеткіші.
2. Мерзіміне байланысты жасалатын жоспарлар:
  - Ұзақ мерзімді – бес жылдан көп уақытқа жасалынатын жоспарлар;
  - Орта мерзімді – бір жыл мен бес жыл аралығын қамтитын жоспарлар;
  - Қысқа мерзімді – бір жылдан аз уақытты қамтитын жоспарлар.
3. Басқару әдісіне қатысты жоспарлар:
  - Стратегиялық жоспар: Бұл ұйымның стратегиялық мақсаттарын анықтау арқылы экологиялық шарттар мен ұйымның қызмет саласын ескере отырып дайындалған жоспар.
  - Тактикалық жоспар: Бұл ұйымдардың күнделікті қызметінде стратегиялық мақсаттарды тиімді және дәл көрсету үшін іске асырылатын орта мерзімді жоспар.
  - Іс-шаралар жоспары: Ұйымның негізгі міндеттерін іске асыруға бағытталған жоспар.

Адам ресурстарын жоспарлаудың екі негізгі мақсаты бар деп айтуға болады. Біріншісі, ұйымның жұмыс күшін тиімді пайдалануын қамтамасыз ету, ал екіншісі, болашақта сапасы және саны жағынан жұмыс күшіне деген қажеттілікті қанағаттандыру. Осы мақсаттарды жүзеге асыруды көздемейтін адам ресурстарын жоспарлау ұйым үшін тек ғана шығындар әкеледі.

Адам ресурстарын тиімді жоспарлау қызметкерлер үшін де, кәсіпорындар мен ұйымдар үшін де маңызды. Себебі, бұл ұйым мен қызметкерлер арасындағы салауатты қарым-қатынастың нығаюына, қызметкерлердің өзін-өзі бағалау сезімінің, ынталандырудың және өнімділіктің артуына оң ықпал етеді. Мұндай қарым-қатынас ұйымдардың алға қойған мақсаттарына жетуде өте маңызды.

Басшылық үшін адам ресурстарын жоспарлау өмірлік және стратегиялық маңызға ие. Басшылық ұйымды басқару үшін және алға қойылған мақсаттарға жету үшін қызметкерлерге жақсы бағыт-бағдар беру, оларды ынталандыру, арадағы қарым-қатынасты жаңа бір деңгейге көтеру сияқты қажетті қасиеттерді бойына сіңіре алады.

Ұйым басшылары қызметкерлерді өндірісте оңтайлы деңгейге жеткізу үшін кейде өздері арасында, кейде сарапшылармен бірлесіп жоспарлар жасап тұрады. Бұл күрделі процесс. Өйткені, адамдар әртүрлі, бір-біріне ұқсамайды. Кейбіреулер ортаға тез бейімделіп, жұмысын тез үйреніп жалғастырып кетуге мүмкіндігі болса, кейбіреулердің бейімделуі өте қиын және белгілі бір уақытты қажет етуі мүмкін. Олардың бәрін бір стандартпен өлшеп, сапасын анықтау оңай жұмыс емес.

Барлық қиындықтарға қарамастан, қаржыландыру, қолдау, өндіріс, жабдықтау және маркетинг саласында бірлесе жасалатын жоспарлау басқарудың маңыздылығын арттырады. Адам ресурстарын жоспарлау басшылық үшін әрі қарай өсу мен даму мақсаттары үшін де маңызды. Сондықтан болашақта қажет болатын кадрлық ресурстарды анықтау өте маңызды. Табиғи процес болып табылатын белгісіздік пен қауіп-қатер сияқты факторларды азайту адам ресурстарын жоспарлау жетістіктеріне тікелей пропорционалды.

Адам ресурстарын жоспарлаудың тағы бір аспектісі – ұйымның барлық қызметкерлерінің қызмет сапасын, жұмыс жағдайын, өзара қарым-қатынасын дамытуға, сонымен қатар клиенттердің көңілінен шығуға бағытталған. Сапа мен клиентке бағытталған басқару түрі бүгінгі бизнес саласында шешуші болып табылады. Тұтынушыларды қанағаттандыру және жалпы сапа саласында тек үлкен компаниялар ғана емес, сонымен қатар шағын және орта бизнестің аянбай еңбек етіп жатқаны да байқалады. Бұл әрекеттердің барлығы адам ресурстарын жоспарлаудың клиент немесе тұтынушыға қаншалықты маңызды болатындығын көрсетеді.

Сонымен, адам ресурстарын жоспарлау ұйымдар мен бизнес үшін маңызды мәселе екені сөзсіз. Компанияда жұмыс жасауға ниет білдірген үміткерлердің теориялық және практикалық тәжірибесі, білімі және өзіндік жеке қасиеттері сияқты бірқатар бағалауды жоспарлау адам ресурстарын жоспарлаудың негізін құрайды деп айтуға болады.

Жоспарлау кезінде маңызды болып табылатын және жақсы талдауды талап ететін тағы бір мәселе – ұйымдағы қазіргі және болашақтағы қызметкерлер саны, үміткерлерге қойылатын талаптар, қандай бөлуде қалай жұмыс істеу керектігі, қызметкерлерді оқыту және ынталандыру критерийлері сияқты сапалық және сандық болжау жасау мүмкіндігі. Сонымен, жасалған осы барлық талдау нәтижесінде адам ресурстарын жоспарлау ұйымның шығындарын арттыратын факторларды азайтуда, бәсекелестік қабілетін жоғарылатуда, өнімділікті арттыруда, жұмыс күшін жоғалту қаупін азайтуда және өндірілетін тауарлар мен қызметтердің сапасы мен санын көбейтуде, ұйымның алға қойған мақсаттары мен міндеттерін жүзеге асыруда үлкен рөл ойнайтындығы анықталды.

Қорытындылай келе, адам ресурстарын жоспарлау ұйымға болашақ қызметкерлердің сұранысы мен ұсынысын жүйелі түрде бағалауға мүмкіндік береді. Осылайша болашақта қажет болатын кадрлардың саны мен сипаттамалары, таңдау, іріктеу, оқыту және басқа да кадрлық іс-әрекеттерді жақсартуға және қажетті адамды қажетті уақытта қажетті бөлімге орналастыруға болады.

Әдебиет

1. Грэхем, Х.Т. Управление человеческими ресурсами. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2003. – 351 с.
2. Радкевич, А.П. Управление человеческими ресурсами: учеб. пособие /А. П. Радкевич, Т. Б. Саматова. – Ухта : УГТУ, 2014. – 167 с.
3. Гриффин, Р. Менеджмент. 12-басылым. – Алматы Ұлттық аударма бюросы, 2018. – 768 б.
4. Armstrong, M. Essential human resource management practice: a guide to people management. – London: Kogan Page Limited, 2010. – p.433
5. Уилтон, Н. HR-менеджментке кіріспе. – Алматы: Ұлттық аударма бюросы, 2019. – 532 б.

ӘОЖ 930.2:81'286

АРМЯН ЖАЗУЛЫ ҚЫПШАҚ ЕСКЕРТКІШТЕРІ (XVI-XVII ғғ.)

Құдасов С.Ж.

SILKWAY Халықаралық университеті

Жакипбаев Б.Е.

«Іргелі және қолданбалы зерттеулер» Ғылыми-зерттеу институты

Белгілі ғалым-түрколог Э.Р. Тенишев XI-XVII ғасырлар аралығында Қырым, Подолия, Польша, Венгрия, Египет аумағында руна, латын, араб, армян, славян жазуларымен хатқа түсіп, бүгінгі күнге жеткен печенег, қыпшақ (половец, куман) тілдеріндегі жәдігерліктердің қазіргі түркі тілдері арасында алатын орны жайында айта келіп, бұл ескерткіштердің қазіргі қазақ, қарақалпақ, ноғай тілдеріне өте жақын екендігін, қыпшақ ескерткіштері қазақ тілі тарихының ерте дәуірін зерттеуде аса маңызды қайнар көз болатындығына, аталған кезеңдегі жазба мұраларды жан-жақты зерттеу қажеттілігіне ғалымдар назарын аударған еді [1].

Осындай маңызды мұралар қатарына, қолда бар деректер бойынша, XIV ғасырда қазіргі Украина, Молдова, Румыния жерлеріне қоныс теуіп, қауым (община) болып өмір сүрген, христиан дінінің армян-григориан бұтағын тұтынып, қыпшақ тілінде сөйлеген этникалық топтың армян әліпбиімен қыпшақ тілінде жазып қалдырған, сипаты жағынан әртүрлі, көлемі мол мұралары – армян жазулы қыпшақ ескерткіштері жатады.

Қыпшақ тілінің XVI-XVII ғасырлардағы сипатынан мол мағлұмат беретін, әзірге белгілі, жазба деректер, негізінен, қазіргі Украинаның Каменец-Подольск, Львов қалаларында армян әліпбиімен қыпшақ тілінде хатқа түсірілген, сипаты жағынан әртүрлі, көлемі мол жазбалар түркітану ғылымында «армян-қыпшақ» ескерткіштері деген шартты атаумен белгілі.

Біздің дәуірімізге жеткен жазба ескерткіштер XVI ғасырдың 20 жылдары мен XVII ғасырдың аяғын қамтиды. Одан бұрынғы кезеңде жазылғандары жоғалған, әзірше тағдырлары белгісіз. Дегенмен, кейінгі кездерде табылып жатқан қолжазба кітаптарға қарағанда [2] бұл мол мұраның ерте дәуірінен хабар беретін жазбалардың бір жерлерде сақталып, табылып қалуы да мүмкін. Олай деуіміздің себебі, 2012 жылы Украинаға барған іссапарымызда, Каменец-Подольск Армян войттығы сотының 1572-1663 жылдарды қамтитын қыпшақ тіліндегі 28 акт кітабы мен Андрей Торосовичтің «Философия тасының құпиясы» (1631) атты шығармасы сақталған Киевтегі Украина мемлекеттік тарихи мұрағатының директоры И. Кисиль мырзадан Беларуссиядан тағы бір акт кітабының табылғанын, бірақ оның XIX ғасырда украин тілінде жазылған еңбек екенін білдік.

Армян жазулы қыпшақ ескерткіштері Украинаның Киев, Львов қалаларындағы мұрағаттарында, Арменияның Ереван қаласындағы көне қолжазбалар кітапханасы Матенадаран қорында, Мәскеу, Санкт-Петербург кітапханаларында, сондай-ақ Польша, Франция, Румыния, Нидерланды, Италия, Австрия елдеріндегі мұражайлар мен мұрағаттарда, жеке адамдардың қолдарында сақталған.

Бұл мұралар Арменияда емес, негізінен, қазіргі Украинаның Каменец-Подольск, Львов қалаларында жазылған. Матенадаранда сақтаулы «Қыпшақ тілінің грамматикасы», армянша-қыпшақша сөздіктер, жыл қайыру, діни еңбектер Украина жерінде жазылып, Арменияға кейіннен әкелінген дүниелер. Қыпшақ тілінде сөйлеп, христиан дінінің армян-григориан бұтағын тұтынған, қауым (колония) болып өмір сүрген бұл этникалық топтың қай халықтың – армяндар әлде қыпшақтар – өкілдері екендігі ғылымда басы ашық қалып келеді. Осы мәселеге байланысты пікір-таластарда: «Егер олар қыпшақтар болса, онда христиан дінін қабылдаған күннің өзінде ұлттық, рулық менталитеттерін жоғалтуға не себеп болды? Армяндардың әлемнің жартысын билеген қыпшақтарға діни, саяси әсері ондай дәрежеде бола алмаған, сондықтан олар қыпшақтар емес, Қырымда ассимиляцияланған армяндар» [3; 4; 5] деген пікірлермен қатар, лингвистикалық, яғни тілдік тұрғыдан зерттеушілер тарапынан: «Бір халықтың тілін екінші бір халықтың армян-қыпшақтар сияқты терең меңгеруі мүмкін емес, сондықтан олар – қыпшақтар болуы керек» деген пікірлер бар. Бұндай пікір қайшылықтары бұл мәселені әлі де түбегейлі түрде, жан-жақты – этнолингвистикалық, экстралингвистикалық, тарихи-этнографиялық, ареалдық тұрғыдан зерттеуді қажет етеді.

Армян -қыпшақтардың жазба мұралары олардың экономикалық, саяси-әлеуметтік, мәдени өмірінен мол мағлұмат беретін, жанры мен стилі жағынан әр түрлі, көлемі үлкен ескерткіштер. Осы саладағы кейінгі зерттеулерде бұл жазба мұралар алты топқа бөлініп қарастырылып жүр: 1) тарихи жазбалар; 2) құқық кодекстері мен акт құжаттары; 3) филологиялық еңбектер; 4) діни әдебиеттер; 5) көркем шығармалар; 6) жаратылыстану-ғылыми әдебиеттер [6, 12 б.].

Армян-қыпшақтардың жазба мұралары олардың экономикалық, саяси-әлеуметтік, мәдени өмірінен мол мағлұмат беретін, жанры мен стилі жағынан әр түрлі, көлемі үлкен жадығаттар. Армян-қыпшақ ескерткіштерін жариялауда Г. Алишан, Ж. Дени, Э. Шютц, Э. Трыярски, И. Вашари, М. Левицкий, Р. Кон, Т.И. Грунин, А.Н. Гаркавец, И. Абдуллин, Я.Р. Дашкевич сияқты ғалымдар көп еңбек сіңірді. Бұл саладағы зерттеулердің библиографиясы Я.Р. Дашкевич, А.Н. Гаркавец [7; 6, 20-27 б.] еңбектерінде келтірілген. Бұл тақырып соңғы кезде Түркия ғалымдары Мехмет Куталмыш, Надежда Чирли, Ердоған Алтынқайнак, Нулия Касапоглу Ченгел, Ибраһим Арихан тарапынан да зерттеле бастады.

Армян жазулы қыпшақ ескерткіштерінің тіліне қатысты Т.И. Грунин, Э.В. Севортян, Дж. Клосон, Ж. Дени, И. Абдуллиндер тарапынан құнды пікірлер айтылды. Мысалы, академик Э.В. Севортяның пікірінше: «Ценнейшим памятником разговорных кыпчакских языков или диалектов конца XIII – начала XIVв. по-прежнему остается «Codex Cumanicus» (CC). Судебные акты из Каменца составляют другой важнейший источник, из которого отныне можно черпать сведения об одном из старокыпчакских разговорных языков более позднего по сравнению с CC времени. Другие армяно-кыпчакские тексты можно было бы отнести к памятникам армяно-кыпчакского литературного языка, в котором мы вправе различать язык чисто религиозных сочинений, язык судебно-правовых документов и начатков художественной литературы назидательно-апокрифического направления» [8, 14 б.].

Түрлі жанрларды қамтыған армян-қыпшақ ескерткіштерінің тілі өте бай. Оларда түркі халықтарының мәдени-рухани дүниесіне, материалдық мәдениетіне, қоғамдық-әлеуметтік

өміріне, кәсібі мен тұрмыс-салтына қатысты сөздер мен сөз тіркестері кеңінен көрініс тапқан. Бұл тілдік материалдар сотқа келушілердің аузынан тікелей жазылып алынған акт кітаптарының жазбаларында молынан ұшырасады. Баламасы жоқ ұғымдар мен атауларды беру үшін қыпшақ тілінің грамматикалық заңдылығымен жаңа сөздер жасап отырған.

Ескерткіштерде көрініс тапқан тілдік фактілер қыпшақ тілі лексикасының барлық тақырыптық топтарын қамтиды. Негізгі сөздік қорын жалпытүркілік лексика құрайды. Тарихи даму мен сыртқы лингвистикалық әсерлерден сөз мағыналарының кеңеюі және жаңа ұғымдарды беру мақсатында қыпшақ тілінің негізінде жасалған жаңа сөзқолданыс байқалады. Бұл үрдіс кірме сөздерден сөзжасамдық жолмен, яғни жұрнақтар жалғау арқылы жаңа сөз тудыруда да қолданылған.

Ескерткіштер тілінде сол дәуірге тән түрлі құбылыстар мен заттар атауы, халықтың наным-сенімінен, мәдениетінен хабар беретін сөздер молынан қамтылған, қыпшақ тіліндегі баламасы жоқ болғандықтан түпнұсқа тілден қабылданған кірме атаулар да бар. Сөздік құрамда төл сөздермен қатар кірме сөздердің қамтылуы барлық тілдерге тән құбылыс болып есептеледі. Белгілі бір тілдің лексикасын зерттеуде «... халық өмір кешкен табиғи жағдайларды, халықтың негізгі кәсібін, шаруашылық, үй-тұрмыс ерекшеліктерін, қоғамдық-саяси құрылымын, халықтың көне наным-сенім ерекшеліктерін айқындап-нақтылауды өзіне мақсат етіп қоюға болады» [30, 12 б.].

Ескерткіштер тілінің негізгі сөздік қоры қазіргі қыпшақ және басқа да түркі тілдеріне ортақ сөздер, яғни жалпытүркілік сипаттағы сөздерден тұрады. Көне дәуірлерден жеткен түркілік сөздердің үлкен бір тобы, қазіргі түркі тілдерінің өзіндік жүйесін құрайтын фонетикалық өзгерістерге ұшырағанымен, негізгі тұлғалары мен лексикалық мағыналарын сақтағанын көреміз. Жазба дереккөздерге сүйене отырып, көне түркіден бастап, кейінгі дәуір ескерткіштері тілінен көрініс тапқан бұл сөздердің тілдің даму нәтижесінде фонетикалық, семантикалық, тұлғалық өзгеріске түсу процесін белгілі дәрежеде бағамдауға болады.

Әр тілдің өзіндік даму процесі барысында өзгерістерге ұшырап отыруы заңды құбылыс, оның үстіне салыстырылып отырған тілдердің арасын жүздеген жылдардың бөліп жатқаны тағы бар. Қалай болғанда да өз дәуірінде Еуразияның апайтөс даласында, Дунайдан Алтайға дейінгі аралықта халықаралық тіл қызметін атқарған қыпшақ тілінің аймақтық ерекшеліктері болғанымен, олардың негізі бір, тілдік құбылыстары ортақтығын және қазіргі қыпшақ тілдерімен генетикалық сабақтастығын тағдыр тәлкегімен түрлі дәуірлерде, түрлі әліпбилермен хатталып жеткен жазба дүниелерге жан-жақты, тиянақты зерттеулер жүргізу нәтижесінде нақтылап, айқындауға қол жеткізуге болады.

Жалпытүркілік сөздердің армян-қыпшақ ескерткіштері тілінде ауыспалы мағынада қолданулары және бұрыннан бар сөздің негізінде жасалған туынды сөздер арқылы жаңа ұғымдар мен атауларды берулері бұл жәдігерліктер тілінің өзіндік сипатты ерекшелігі болып табылады.

Араб әліпбиімен жазылған мұраларды оқып, түсінетін білікті мамандар қазір біршама болғанымен, көне готика, көне армян, сына жазулармен Еуропа, Кавказ аумағында жазылып, біздің заманымызға жеткен жәдігерлерді зерттейтін мамандар жоқтың қасы. Сондықтан осы салалар бойынша мамандар даярлау қажет.

Әдебиет

1. Тенишев Э.Р. Место кыпчакского (половецкого, куманского) и печенежского языков среди современных тюркских языков // Изв. АН КазССР. Сер. обществ. наук. 1970, №5. 78-81 бб.
2. Гаркавец А.Н. Две новонайденные армяно-кыпчакские рукописи // Тюркологический сборник, 1977. -Москва: Наука, 1981. 76-80 беттер.
3. Дашкевич Я.Р. Кто они - «армяне-кыпчаки»? // ԲՍՆԲԷԴ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ. №16. ԵՂԵՉԱՆ, 1994. 58-110 бб.
4. Дашкевич Я.Р. Армяно-кыпчакский язык в освещении современников: Об использовании экстралингвистических данных для истории тюркских языков // Вопросы языкознания. - 1981, № 5. 79-92 бб.
5. Дашкевич Я.Р. Армяно-кыпчакский язык: Этапы истории // Вопросы языкознания. -1983, № 1. 91-107 беттер.
6. Гаркавец А.Н. Кыпчакское письменное наследие. Т. I. Каталог и тексты памятников армянским письмом. -Алматы: Дешт-и-Кыпчак, 2002. – 1084 б.
7. Дашкевич Я.Р. Армяно-кыпчакский язык: Библиография литературы 1802-1978 // Rocznik Orientalistyczny. - Т. 40, z. 2. 79-86 бб.

8. Документы на половецком языке XVI в. / Подготовил Т.И. Грунин. – Москва: Наука, 1967. – 430 с.
9. Мусаев К.М. Лексикология тюркских языков. - М.: Наука, 1984. – 228б.

ӘОЖ 124.2

ТОЛЕРАНТТЫЛЫҚ ӨРКЕНИЕТТІ ҚОҒАМҒА ТӘН ҚҰБЫЛЫС

Куненова П.С., Айдарова Д.

М.Х.Дулати атындағы Тараз Мемлекеттік университеті, Тараз

«Біз, ортақ тарихи тағдыр біріктірген Қазақстан халқы байырғы қазақ жерінде мемлекет құра отырып» деп басталатын басты құжатта Қазақстанның тұрақты дамуы мен өркендеуінің берік негізі салынды. «Демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет» құру - Елдік мұраттың басты бағыттары болып бекітілді. Конституцияда этностық азшылық құқықтарын қорғау жөніндегі халықаралық өлшемдерге жауап беретін қоғамдық келісім мен этносаралық толеранттылықтың қазақстандық үлгісінің құқықтық негізі қаланды

Толеранттылық – бұл жергілікті халықтың басқа ұлт өкілдеріне және басқа діндегі адамдарға түсіністікпен қарап, оларды қудаламауының белгісі. Жалпы толеранттылық өркениетті қоғамға тән құбылыс. Мұндай қасиет тұтас ұлттың басына бір күнде орнай салмайтыны белгілі. Бұл – халықтың сана-сезімінің, дәстүрінің, рухани байлығының кемелденгенінің айқын көрінісі. Осы тұрғыдан алып қарасақ, Қазақстандағы қоғамдық қарым-қатынастардың белгілі бір дәрежеге көтерілгенін байқаймыз. Қазақстандағы полиэтникалық қоғамда негізінен екі мәдениеттің үстемдік құрып отырғаны белгілі. Біріншісі, сөз жоқ қазақ мәдениеті. Бұдан кейінгі орында орыс мәдениеті тұр. Дәл қазір өзге ұлт өкілдерінің діні мен салт-дәстүрін жаңғыртуға барынша жағдай жасалған. Осындай ынтымақты тірлікке дүниежүзінің көптеген елдері қол жеткізе алмауда. Керек десеңіз, Қазақстан – Орталық Азияда ұлтаралық татулықты сақтап, алауыздыққа жол бермеген жалғыз ел. Бүгінде кең-байтақ қазақ жерінде 11 тілде жастарға тәлім беретін мектептер жұмыс істейді. Қазіргі таңда өзге ұлт өкілдері Қазақстан халқы Ассамблеясының маңайына топтасып, өзінің салт-дәстүрі мен мәдениеттерін дамытуда. Осы орайда 1995 жылы құрылған Қазақстан халқы Ассамблеясының алатын орны ерекше. Алдағы уақытта толеранттылық біздің халқымыздың күнделікті өмірінің дағдысына, дәстүріне айналуы керек. Сондай-ақ, біздер толерантты қоғам арқылы ұлттық болмысымызды жойып алмауға баса мән берген жөн. Қайта керісінше толерантты қоғамды пайдаланып тілдік, ұлттық басымдылыққа жетудің жолдарын қарастырғанымыз абзал. Мәселен, Қазақстан халқы ассамблеясы 2008 жылы Алматы қаласындағы «Достық үйі» жанынан «Лингва» тілдерді оқыту орталығын ашуды қолға алған болатын. Осы орталықта соңғы жылдары 150-ден аса мемлекеттік тілді үйренуші әртүрлі этнос өкілдері және 50-ден аса орыс тілін үйренуші шеттен келген қандастарымыз бітіріп шықты. Сонымен қатар әр этномәдени бірлестіктің осы бағытқа арналған арнайы бағдарламалары жүзеге асырылуда. Мысалы, Орыс қоғамы бірлестігі «Тіл - халық жанын танудың кілті», «Ахысқа» түрік қоғамы «Мемлекеттік тіл - менің тілім» конкурстары, өзбек орталығы «Мемлекеттік тілді білу - парызын» олимпиадасы, корей қауымдастығы «Мемлекеттік тіл - достық тілі» жастар форумы сияқты бағыттар арқылы мемлекеттік тілдің қолдану аясын кеңейту, өз этностық тобын қоғамдық белсенділікке тарту бағытында жұмыс атқарып жатыр. Жақында Ассамблеяның кезекті сессиясында тұңғыш елбасы Нұрсұлтан Назарбаев, қазақ тілі – елімізді мекендейтін халықтарды тұтастыратын негізі құрал деп ашық айтты. Осы ретте біздер қолдау көрсетіп, қазақ тілін дамытуға өзіміздің үлесімізді қосуымыз керек. Өйткені, қазақ мәдениеті әлемдік өркениеттің бір пұшпағы болып саналады. Келешекте мәдениетіміз адамзат өркениетінің азығына айналуы керек.

Тіл – халықтың қорғаны. Алдағы уақытта мемлекеттік тілді білмейтін азаматтар, қазақ тілінің тұғырына қонуын қоғамдық қайшылық деп қарамау керек. Сондықтан біздер толерантты қоғамға арқа сүйеп, тіл мәселесін түбегейлі шешіп алуымыз керек. Ел бірлігі доктринасында «біз бәріміз, бір Отанның ұлдары мен қыздары екендігімізді, ал біздің Тәуелсіздігіміз - сан ұрпақтың орындалмаған арманы, халқымыздың ерен еңбегінің, ерлігінің

және ерік-жігерінің жемісі екендігін әрқайсымыз түсінуге тиіспіз. Тәуелсіздік пен мемлекеттігімізді дамыту - біздің басты құндылығымыз болып табылады» деп көрсетілген. Осы ұстаным тамыры тереңде жатқан, ел азаматтарын ұлы мемлекеттік мұраттарға бастайтын асқақ идеядан өрбиді. Бір шаңырақ астында татулығы жарасып, ел тарихын жасасып жатқан жүз отыздан астам ұлт өкілдері қазіргі таңда өздерін «қазақстандықпыз» дегенді мақтанышпен айта алады.

Жас ұрпақтың толеранттылық пен ұлтаралық мәдениетін тәрбиелеу жолдарын қарастырсақ. Толеранттылық латын тілінен аударғанда *tolerantia* – шыдамдылық, өзге көзқарастарға, мінез-құлықтарға, әдеттерге төзімділік таныту, қолайсыз әсерлердің ықпалын бастан өткізе алушылық деген мағынаны білдіреді. Толеранттылыққа қарама-қарсы қайшылықтардың (интолеранттылық) адамзат тарихының барлық кезеңінде де болғаны рас. Интолеранттылық шыдамсыз, үрейлі адам, кінәні өзінен емес басқа адамнан іздейді. Сондай адамдардың өмірде жиі кездесуі қоғамда түрлі проблемаларды тудыруға ықпал етеді. Соның салдарынан түрлі соғыс, діни қудалаушылықтар мен идеологиялық қақтығыстар, ажырасулар, тастанды балалар, жасөспірімдер арасында суицидтар туындайтынын дәлелдеуді қажет етпейтін шындық.

Индивид пен қоғамның мәдениетінің даму деңгейінің сипаттамасы ретінде, адамның өзімен және өзгелерімен үйлесімді қатынаста өмір сүруін сипаттайтын мәселе – толеранттылық болып табылады. Қоғамның еркін дамуы мен жалпы өмір сүруіне деген күреске қажетті принциптер мен құндылықтарды алға қою бүгінгі таңда толеранттылыққа тәрбиелеу мәселелерімен тікелей байланысты.

Толеранттылыққа тәрбиелеу ең бірінші отбасынан басталады. Отбасы жас ұрпақтарды жеке тұлға ретінде қалыптастырудың қайнар бастауы. Бала үшін отбасы бір жағынан – тіршілік қоршауы болса, екінші жағынан – тәрбиелік орта. Отбасында толеранттылыққа тәрбиелеу жолдарына келетін болсақ, М.И.Рожков пен М.А.Ковальчук толеранттылыққа тәрбиелеуде оқушылармен ата-аналардың өзара қарым-қатынасының сәтті шешу үшін педагог-психологқа субъектілік, тепе-теңдік, жекелеу, рефлексивтік көзқарас, толерантты орта жасау принциптерін ұсынды.

Толерантты парасаттың үлгісі қазақ билерінде көп кездеседі. Мысалы, Қазыбек бидің қалмақ ханы Қоңтайшыға айтқан “біз қазақ деген мал баққан елміз” деп басталып, “досымызды сақтай білген елміз, дәм-тұзды ақтай білген елміз, асқақтаған хан болса, хан ордасын таптай білген елміз”, “...берсең жөндеп бітімінді айт, не тұрысатын жерінді айт!” деп аяқталатын сөздері өзара сыйластыққа шақырады.

Тек өзінің ұлттық шығу тегін сыйлаған адам ғана басқалардың мәдениетін сыйлай алады. Басқа этностардың рухани дүниесін терең түсіне білгенде ғана сол түрлі ұлт адамдарының басын біріктіре алады.

Бірыңғай жалпықазақстандық мәдениетке тоғысқан, өзінің қайталанбас қырларымен көзге ұрарлық әртүрлі этностардың өнері мен салт-дәстүрлері Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың жүргізіп отырған ұлттық саясатына алып келді. Нұрсұлтан Назарбаев өзінің барлық баяндамаларында ең бастысы – ел ішіндегі тұрақтылық пен бейбітшілік, ұлтаралық келісім екенін баса айтуы тегіннен тегін емес.

Фордхэм университетінің профессоры П.Мордвидж “Қазақстан көп ұлтты мемлекеттердің ішінде жоғары жетістікке жеткен алғашқы ел, сондықтан ұлтаралық келісімнің қазақстандық моделін әлемдік тәжірибеде қолдану керек” дей отырып, еліміздегі бүгінгі жағдайға жоғары баға берді. Ал Ресейде біздің Ассамблеяның үлгісімен Ресей халықтарының Ассамблеясының құрылуы қазақстандық тәжірибенің маңыздылығының айқын дәлелі болып табылады.

«Қиындық атаулыны женетін бір-ақ күш бар, ол – бірлік». Елінді, жерінді қорғау үшін бірлік қаншалықты қажет болса, тәуелсіздік жемістерін, бүгінгі қол жеткен табыстарымызды сақтап қалу үшін де ол сондай қажет. «Бірлік бар жерде тірлік бар» демекші, бұл жолда да ел тұтастығы мен татулығының ықпалы мол. Қазақстанның қарымды қадамы қарыштап, бедел-абыройы шарықтап, шаңырағы шайқалмай, өзгелерден тайсалмай, тендігі мен тұрақтылығының баянды болғаны – осы бірліктің арқасы. Ұлы Абайдың «Азаматтың бәрін сүй бауырым» деп айтқан өсиетін, кеменгер, ойшыл Пифагордың «Жердің жемісін жылына бір көрсек, достың жемісін күнде көреміз» деген даналық сөзін басшылыққа алған елбасымыз «Көп ұлтты болуымыз – біздің байлығымыз, мақтанышымыз» дейді.

Қазақ тарихын зерттеуші ғалым Ш.Уәлиханов отансүйгіштік сезімнің қалыптасуы туралы «менің патриоттық сезімім ірбіт сандығындай, мен ең алдымен, өз отбасымды, туған-

туыстарымды қадірлеймін, одан соң ауыл-аймақ, ел жұртымды, руластарымды, одан соң халқымды қадірлеймін», – деген еді.

«Патриотизм, – дейді ұлтымыздың батыры Б.Момышұлы, – Отанға, мемлекетке деген сүйіспеншілік, жеке адамның аман-саулығы, қоғамдық, мемлекеттік қауіпсіздікке тікелей байланыстылығын сезіну, өзінің мемлекетке тәуелді екенін мойындау, яғни патриотизм дегеніміз – мемлекет деген ұғымды, оның жеке адаммен барлық жағынан өткені мен бүгінгі күні және болашағымен қарым-қатынасын білдіреді».

Қазақстандық патриотизмнің негізі – ежелгі ұлттық салт-дәстүр, әдет-ғұрып, аңыз, ертегілер, жырлар, кешегі кеңестік ортақ дәуір, Ұлы Отан соғысындағы түрлі ұлт өкілдері-қазақстандық батырлардың ерліктері туралы тарихи деректер болып табылады. Таза біржақты ұлттық тәрбие – ұлтаралық аразға соқтыруы мүмкін. Әсіресе патриоттық тәрбиеде бұл ерекше білінеді. Әрине, ұлттық тәрбиені әркім әртүрлі түсінеді. Кейбіреулер “ұлттық нақыштар сол күйінде болса екен” десе, ал кейбіреулер “ұлттық тәрбие қазіргі өмірмен байланысты болса екен”, дейді. Шындығында ескінің жаңамен қауышып жатқаны өміршең келеді.

Бүгінде байтақ елімізді мекендеген барлық ұлттар мен ұлыстар патриотизм ұғымын жаңаша түсіне бастады. Олар бұл ұғымды тек ата тегімен ғана байланыстырып қоймай, Қазақстанның мемлекеттілігі, басқа ұлттың мәдениеті мен дәстүріне деген толерантты көзқарас сияқты қасиеттер арқылы қарастыруда.

Толеранттылық қазіргі ғылымда әр түрлі аспектіде қарастырылады: әлеуметтік, діни, саяси, жыныстық, этникалық, т.б. Осылардың ішінен біздің зерттеу пәнімізге байланысты этникалық толеранттылықты жеке бөліп қарастырайық. Жетекші сарапшылардың пікіріне сүйенсек, қазақстандық қоғамдағы қалыптасқан толеранттылықтың негізінде бірнеше фактор жатыр.

Бірінші фактор – адамдардың елдің болашағына сеніммен қарауы. Қазақстанның 2030 жылға дейін даму Стратегиясы нақ өмірлік болашаққа деген сенімділікті, түсінушілікті арттырған құжатқа айналып, қоғамымыздың қарқынды түрде дамуын алға жетелеудің болжамды жоспарын ұсынды. Ал Стратегияда айтылған жоспарларды сатылай жүзеге асыру ел азаматтарының әлеуетін жүзеге асыруға зор мүмкіндіктер береді.

Екінші фактор – еліміздің өткен тарихы. Халқымыз бірде кең байтақ елінің ен даласынан көз алартқан сырт дұшпанға ұлтарактай да жерін қимай, жауымен қасық қаны қалғанша шайқасатын қаһарлы қазақ болса, енді бірде табалдырығын аттаған қонағын құдайдай күтіп, оған дастархан боп жайылуға, төсек боп төселуге дайын дархан қазақ. Толеранттылық сөзінің бір синонимі “қазақы мінез” болар, сірә.

Үшінші фактор – мемлекет құраушы жергілікті халықтың өзіндік ерекшелігі. Қазақтар мыңдаған жылдар бойы сыртқы жағдайлардың өзгеріп тұруында өзіндік бейімделу мүмкіндіктерін көрсете алған ұлы көшпенділер мәдениетінің мұрагерлері. Қазақ жері арқылы өткен Ұлы Жібек жолы Батыс пен Шығыс өркениетін байланыстырушы алтын көпір іспеттес қызмет атқарып, керуен жолдары мәдениет және біліммен екі бағытты да сусындатты. Көне қазақ жеріне өзіндік зор ықпалын тигізді. Жалпы, Жібек жолының қазақ жерінен өтуінің өзі мәдениет әртүрлілігін, басқалар мәдениетіне, тіліне және діни көзқарасына деген түсінушілігін қалыптастырғаны белгілі.

Төртінші фактор – қазақтың ұрпағын кек сақтамайтын етіп тәрбиелей алу қасиеті. Қазақ басынан тағдырдың талай қатал сынын кешірді. Беріден қайырғанның өзінде, XVII-XVIII ғасырлардағы Жоңғар шапқыншылығы, Ресей империясының езгісі мен кешегі Кеңес өкіметі заманындағы зобалаң аштықты басынан кешіріп, саяси қуғын-сүргіннің де құрбаны болған халық. Алайда, қылышынан қан тамған замандарда таңдары азаппен атса да, басқадан кек алу мақсатында қылышын қайрамаған, тағдырдың ауыртпалығына қайсарлық танытқан халық. Өткенге бой ұсынбай, келешекті аңсап ел бірлігі мен молшылығын бата тілегіне қосып ұрпағына аманат ретінде қалдырып отырған халық.

Бесіншіден, жазба әдебиеті кешірек дамығанмен, ғасырлар бойы ұрпақтан-ұрпаққа аманат ретінде жеткен, сарқылмас мол қазына болып табылатын ауыз әдебиеті, батырлар жырлары, Қазтуған, Шалкиіз толғаулары мен Доспамбет, Бұқар жырау, Дулат, Махамбет сынды жауынгер ақын-жыраулардың отаншыл шығармашылығы арқылы бүгінгі ұрпағына Отанға деген сүйіспеншілікті дәріштеп, қазақ болып туғанын мақтанышпен ауыз толтыра айтуға мүмкіндік беріп отыр. Тарихы бар халық қана – ұлы халық.

Алтыншы – халықтың ұлылығын танытатын тағы бір белгі – оның тілі. Сонау XIX ғасырда қазақ мәдениеті мен тілін зерттеген Еуропа ғалымдары түркітанушылар В.Радлов, П.Мелиоранскийлер “түркі тілдерінің ішінде ең таза тіл – қазақ тілі” екенін атап кетеді. Қазақ

тіл білімінің негізін қалаушы А.Байтұрсынов қазақ тілін былай деп бағалайды: “түркі тілін ХХ ғасырға дейін аздырмай, қаз-қалпында сақтап келген алғыс пен абырой қазаққа тиіс”. Тілге деген бұдан асқан баға болмаса керек. Қандай қиын кезеңдерді бастан кешірсе де, қиыннан қиыстыра алатын тілінің байлығын, оның тазалығын кейінгі ұрпағына жеткізе алған халық ұлы халық емес пе?!

Жетінші– жаугершілік замандарды басынан кешіріп, халық ретінде жойылудың аз-ақ алдында болған қазақ “қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған” заманды аңсап, бейбіт өмірді қалаған халық екенін танытып, бауырына сан ұлттың баласын басып, дастарқанын бөлісіп, талайға баспана беріп отыр. Бүгінгі көп этносты Қазақстандағы татулық пен келісімнің болуы да, ең алдымен қазақтың ұлылығын танытса керек.

Ұлтына қарамастан Қазақстанда тұратын әрбір азамат Қазақстанды туған Отаным деп түсінуі қажет. Сонда ғана адамның жүрегінде қазақстандық патриотизм сезімінің, өз Отанына деген перзенттік мақтаныш сезімнің өркен ғажайып тамырлануына негіз қаланады. Яғни, этносаралық интеграцияның базасы емес, адамдардың өзін-өзі азаматтық билеуі, Қазақстан халқының бір бөлшегі ретінде сезімі дамып қалыптасады.

Әдебиет

1. Кенжалин Ж. Ұлт рухын ұлықтаған ұрпақпыз. – Алматы, 2005.
2. Шаяхметова М. Жоғары білім беру жүйесінде болашақ педагог маманның этникалық толеранттылығын қалыптастырудың моделі // Ұлт тағылымы. -Алматы, 2009.
3. Жастарға отаншылдық тәрбие берудің кейбір өзекті мәселелері. //Қ.А.Яссауи атындағы ХҚТУ хабаршысы. – Түркістан, 2006.

ӘОЖ 008:392

ҒАСЫРЛАР ДӘСТҮРЛЕРІН САҚТАУ: ҚАЗАҚТАРДЫҢ МӘДЕНИ КОДЫ

Куненова П.С.

М.Х. Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университеті, Тараз

«Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» - ең алдымен, еліміздің Біртұтас ұлт болуын мақсат етіп, соған барар жолдағы ұлттың рухани болмысының мәні қалай болуы керек, нені негізге алып, қандай базалық құндылықтарды сақтауымыз қажет, ертеңгі ұрпаққа табыстар мұрамыздың сипаты қандай болуы керек, бүгінгі жастар мұраты қандай, батысқа еліктеу Еліміздің болашақ межесіне үлгі бола ала ма деген бүгінде қазақ қоғамын іштей толғандырып жүрген басты мәселелердің шешімі мен оның бағдары осы бағдарламада кеңінен қозғалып, тиянақталған.

ХХ ғасырдағы батыстық жаңғырудың үлгісі бүгінгі егемен қазақ еліне үлгі бола алмайды дейді Елбасы, өйткені «жаңғырған қоғамның өзінің тамыры тарихының тереңінен бастау алатын рухани коды болады. Жаңа тұрпатты жаңғырудың ең басты шарты – сол ұлттық кодынды сақтай білу».

Ұлттық код қайда? Ұлттық код – ең алдымен, тілде, сосын дәстүріміз бен салтымызды, мінезімізді айқындайтын ділде, ұлттық мәдениетте. Қазақ баласының тағылымы мол тарихында мәдени-рухани болмысы ізгілікпен әдіптеліп, қарапайымдылықпен шындалып, парасатпен шырайланған. Ұлттық кодымызда ізгілік, адалдық, перзенттік инабаттылық, адамгершілік, парыз, этикет, ақыл-парасаттылық кеңінен өрістеген, молынан қамтылған.

Ұлттық кодта парыз бен әділдік қатар сомдалып, Ж. Баласағұни, М. Қашқари, А. Иасауи, Абай мен Шаһкәрім, Ақымет пен Әлихан, Мағжан мен Міржақып шығармашылығы арқылы халыққа дәріптелген, астары мен арқауы мықты оралымды сөз өрнегімен, ұғынықты тілмен өрілген. Қазақтың ұлттық кодында әділдік тұжырымдамасы ежелгі дәуірден бастап жинақталып, туыстығы жоқ үлкенге деген сыйластық болып танылған. Сыйластық пен ізгілік, ізеттілік пен имандылық қазір енді этикетке айналған тұста, осы ұлттық кодты дамыта отырып, рухани мәдениетімізді жаңғыртуымыз қажет. Ұлттық кодымызда ұят категориясы бар. Бесіктен белі шықпаған баладан бастап, ұят боладыны айтып өсірген ата-ана баласын жақсылық пен жауыздықтың бөлінетінін айтып, мінезін қалыптастырады. Жауыздықпен күрес пен жақсылықты дәріптеу коды қазіргі мораль мен өнегелік категориясын дамыта түседі.

Қазіргі ХХІ ғасырдың жаһандық жағдайында әлем елдері бір-бірімен аралас-құралас күй кешуде. Бұл заңды құбылыс. Өйткені, қоғамдағы өзгерістер заман талабына байланысты жүзеге

асуда. Жаһандандудың өзіндік оң және теріс әсерлері бар. Мысалы, оң әсері деп жылдам ақпарат алмасуды, теріс әсер деген бұқаралық мәдениеттің келеңсіз ықпалы мен әсерін атауға болады. 2017 жылы 12 сәуірде Елбасы Н.Ә. Назарбаев өзінің «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» деп аталатын мақаласында Қазақстанның болашақ дамуына байланысты бірқатар басым бағыттарды атады. Соның ішіндегі басым бір бағыт – «ұлттық бірегейлікті сақтау» мәселесі. Ол аса маңызды бағыттардың бірі екендігі анық.

Әлемдегі әрбір халықтың өзіндік ұлттық ерекшелігі бар. Мәселен, қазақ халқының көне замандардан бүгінгі күнге дейінгі тарихы, қалыптасу жолдары, материалдық және рухани мәдениеті, салт-дәстүрлері қалыптасқан. Ұлттық ерекшелік: тілі, салт-дәстүрі, діні және ұлттық құндылықтарына байланысты өзге елдерден бөлек ажыратылатыны айтпаса да түсінікті. Осы ұлттық өзгешелікті санау атам замандардан бері сақтап келген біздің ата-бабаларымыз Алтайдан Атырауға дейінгі аралықта ұлттық бірегейлікті қалыптасыра білді. Бірақ, қазіргі уақытта жаһандану үдерісіне байланысты қауіп-қатерлер де бар. Оған төтеп беретін әр ұлттың өзіндік болмысы (менталитет) мықты болуы қажет. Қазақ елі ежелден текті халық. Себебі, ата-бабаларымыз жеті атаға дейін қыз алыспаған. Оның мәні ұрпақты таза сақтау үшін 25 жас бір ата деп саналса, 7 атаға дейін 176 жылды қамтыған уақыт өтуін аса қатаң тәртіп ретінде ескерген. Одан кейін Оңтүстік Қазақстанның қызы Солтүстікке, ал Батыстың қызы Шығысқа тұрмысқа ұзатылып отырған. Сол арқылы ана тілі дамып, ортақ бірегейлік сақталып, текті халықтың ажарлы және дені сау ұрпақ дүниеге келіп отырған.

Ана тілі – ол ұлтымыздың басты ерекшелігі. Кезінде батыр Бауыржан Момышұлы: «Қазақ тілі еш уақытта өзімен көрші халықтардың тілдерінен сорлы болып, қатардан қалмағаны, өз сыбағасын ешкімге жібермегендігіне мың жылдық көне тарих куә», - деп жазған еді. Қазақ елі көне замандардан бері өзінің ұлттық салт-дәстүрлерін, ырым жоралғыларын сақтап келе жатқан халық. Оның барлығы дұрыс. Ол ұрпақтар сабақтастығымен жалғасын тауып отыруы керек. Сонда ғана ұлттық жаңғыру болады. Егер, халқымыз өзінің салт-санасынан айырылатын болса, онда үлкен қауіп төнеді. Өйткені, ұлт ретінде сақталу үшін ұлттық мүдде бірінші орында тұруы шарт.

Еліміздің рухани жаңғыруы үшін ғасырлар бойы жинақталған құндылықтарын құрметтеу қажет. Ол негізінен материалдық, мәдени, рухани мұраларды сақтау және салт-дәстүрлерді насихаттауға негізделуі керек. Өз елінің салт-дәстүрін қадірлеген халық қана келешекте ұлт ретінде сақталып, басқа өркениеттердің тегеурініне түспейді және жұтылмайды (ассимиляцияланбайды).

Ұлттық код – деген күрделі ұғым. Оған қазақ халқының ғасырлар бойы жинақтаған рухани-мәдени дамуы, тілі, өзіндік құндылықтары дәлел. Салт-дәстүр мәселесімен негізінен этнограф мамандар айналысады. Олардың елімізде бірқатар ғалымдар бастаған мектептері қалыптасқан. Бұл өте маңызды саланың бірі. Өйткені, тұтастай бір ұлт ретінде оның мәдениетін зерттеу және зерделеу, оны насихаттау жұмыстарын жүзеге асырады. Бұл бағытта этнограф мамандарды мемлекеттік деңгейде қолдау қажет. Ел ішінде этнографиялық экспедициялар ұйымдастыру керек. Әліде мұражай мен көрмелерге түспеген материалдық және рухани мұралар кездесуі мүмкін. Этнографиялық мұраларды насихаттауға мамандар үшін жағдай жасалуы тиіс. Олар телеарналар, радио, бұқаралық ақпарат құралдары және баспасөзде жүйелі түрде насихат жұмысын жүргізіп, қазақ халқының материалдық бай мұраларымен таныстырып, жас ұрпақтың тарихи танымын арттыру мен патриотизмді қалыптастыруда жұмыстар атқаруы керек.

Еліміздегі жас ұрпақтың тәрбиесіне байланысты этнопедагогика саласын дамыту қажет. Осы аталған салаға байланысты мамандардың қатары көп емес. Сондықтан, олардың қатарын көбейту үшін мамандар даярлау, олар арқылы жас ұрпаққа ұлттық негізде тәрбие беру бүгінгі күннің талабы. Ал, егер де еліміздегі жас ұрпақтың ұлттық тарихынан, әдебиетінен, салт-дәстүрі мен мәдениетінен хабары аз болса, білімі таяз болса, онда олардың пікірі жаңсақ, жасық және әркімнің соңынан ергіш, өзіндік ұстанымы жоқ, әлжуаз болып шығады. Сондықтан, аталған мәселелер елімізде жоғары деңгейде жүзеге асырылғанда ұлттық рух күшті болады. Рухы күшті халықтың қуаты – ұлттық кодта жатыр. Оны жаңғырту, елдікті сақтау уақыттың талабы.

Қазіргі кезде Қазақстан Республикасы әлемде өзге елдермен қатар, терезесі тең тәуелсіз мемлекет. Еліміз өзіндік «Қазақстан жолымен» қарыштап дамуда. Алда талай асулар мен белестер тұр. Оны бағындыру тек рухы күшті, тарихи зердесі нық, жасампаз елдің ғана қолынан келеді.

Қазақ халқының ұлттық болмысы ғасырлар бойы қалыптасып, бекем орныққан, сондықтан да ол қазақ рухын небір күйзелістерден аман алып келе жатқан айрықша қасиетке

ие. Халқымыздың сол қасиетін танытатын формула күллі материалдық байлықтан адами құндылықты биік қоятындығымен ерекшеленеді. Өйткені, бағзы заманда әділеттілік, адалдық, шыншылдық және ахлақ (мораль) дәулет атаулыдан әлдеқайда артығырақ бағаланатын. Бірақ заман ауысты, бір кездері құбылмалы саясат билеген уақыт ыңғайынан туындаған кемшіліктер кейіннен үлкен дертке айналды. Бұрындары «малым – жанымның садағасы, жаным – арымның садағасы» делінетін, барша игіліктен арды, ұятты, ахлақты жоғары қоятын қазақтың өмір сүру ережесі қатты өзгеріске ұшырады. Тиісінше ұлттың этикалық коды бұзылды немесе бұзылып бара жатыр. Салдары – бүгінгі қоғамның барлық саласын жайлаған сыбайластық пен сыбайлас жемқорлық, көпке түсініктірек тілмен айтқанда – коррупция. Тілге тиек етіп отырған бағдарламалық мақала осы құбылыспен күресуге шақырады, адамгершілік ұстынымызды нығайтуға мегзейді. Тәуелсіз даму жолына түскен шақта «жаһандану үдерісі келе жатыр, одан ешқайда қашып құтыла алмаймыз» деген пікір естілген. Жаһандану дегеніміз тұрмысқа, ел басқару жүйесіне, шаруашылық, кәсіпорын, білім беру мен тәрбиелеу орындары біткеннің бәріне батыстың жаңа технологиясын ұсынған бұқаралық мәдениетінің жан-жақты шабуылы нәтижесінде пайда болатын заманауи жаңа түр болып шықты. Жаһандану үдерісі біздің тарапымыздан ешқандай тосқауыл көрген жоқ. Ешқандай кедергі кездеспегендіктен де жастар санасын тез жаулады. Ал бұл мәдени кодымыздан айырылудың алды еді.

Рухани кодымыздың басты тіні, ұлттың күллі қастерлі ұғымдарын, қасиеттерін бойына жиған өзегі тіл болып табылатыны құпия емес. Міне, сол қасиетті ана тіліміздің қуаты бүгінде әлі де алаңдатады. Турасын айтқанда, мемлекеттік мәртебесіне қарамастан, қазақ тілінің қолданыс аясын тиісті дәрежеде кеңейте алмау, оны өзге тілдермен қойыртпақтап, бұзу, дұрыс сөйлемей, тіпті мүлдем ұмыту өзіміздің ұлттық құндылықтарымыздың жүйесін сақтай алмауға әкеліп соғатыны анық. Елбасының мақаласында соның алдын алу әрекетіне көшу (қолданыстағы реформаланған кирилді латын графикасына ауыстыру) мәселесі қарастырылады. Біз бұл жөнінде басқа да ұлт мүддесіне жани аши қарайтын азаматтар қатарында әрәдік пікір білдіріп жүргендіктен, алфавитті, лажы болса, латын әріптерін қазақыландыру мақсатымен реформаламай, мүмкіндігінше Байтұрсынов тәсілімен өзгеріссіз таңбалау жағындамыз. Тек, екпін қойып айтарымыз – латынға көшу сәтті болу үшін, сөз-бұйдаға салмай, мемлекеттік тілді өз мәртебесі деңгейіне көтеру, яғни қоғамдық-саяси функциясын күрт арттырып, қолданыс аясын мейлінше кеңейту қажеттігін еске салумен шектелеміз. Қоғамдық сананы жаңарту бағдарламасын іске асыру жөнінде арнайы ұлттық комиссия құрылғаны, оның жұмысқа кірісіп кеткені белгілі. Осыларға байланысты бірер ой туады. Елбасы қай-қайсымыздың да «ешқашан бұлжымайтын екі ережені түсініп, байыбына барғанымызды» қалайтынын айтты. Алғашқысы жоғарыда тілге тиек еткен ұлттық код жайында, ал екіншісі «ұлттың дамуына кедергі болатын өткеннің кертартпа тұстарынан бас тарту» керектігі турасында болатын. Мен бірінші кезекте осы кертартпа тұстар мен олардан арылу жолдарының бірі жайында пікір білдіргім келеді. Менің ұғымымда, өткеннің кертартпа тұстары кеңестік заманда қанға сіңірілген ұғымдар тұтқынынан шыға алмауымызда жатыр. Сананы жаңарту жұмыстарының тұғырында осы бір келеңсіз құбылысқа душар болған қандастарымызды туған ұясына қайтаруды көздейтін, елімізде қоян-қолтық өмір сүріп жатқан барша ұлт өкілдерінің халқымызбен бірлігін нығайта түсетін кешенді шаралар жүргізу сұранып тұр. Менің ойымша, барша жұртты қазақ төңірегіне тығыз топтастырып, қазақ мүддесін жалпыұлттық мүдде ретінде қорғауға жұмылдыратын, тиісінше ел бірлігін арттыра түсетін шарт – халықты тарихпен тәрбиелеуде, қазақтың кеңес тұсында жабық болған қаралы тарихы арқылы тәрбиелеуде жатыр.

Жалпы, қорытындылай айтқанда ұлттық бірегейлікті сақтау арқылы қазақ халқы өзге өркениеттер тегеурініне төтеп береді және біртұтас ұлт ретінде сақталады. Ол үшін қазақ тіліне, ұлттық салт-дәстүріне, материалдық және рухани мұраларға дұрыс мән беріп, оларға құрметпен қарау қажет. Елдің болашағы жастар, оларға дұрыс ұлттық тәрбие беру керек. Жас ұрпақтың тарихи танымы күшті болса, ұлттық рухы да жоғары болады. Сонда ғана ұлттық «МЕН» деген ұғым толық қалыптасады. Ал, ондай ұлттың жастары кез келген жаһандық сын-қатерлерге бой алдырмай, өзінің ұлттық мүддесін қорғап шығатындығы анық.

Әдебиет

1. Назарбаев Н. Қазақстан – 2030. Ел Президентінің Қазақстан халқына жолдауы.
2. Кенжалин Ж. Ұлт рухын ұлықтаған ұрпақпыз. – Алматы, 2005.
4. Шаяхметова М. Жоғары білім беру жүйесінде болашақ педагог маманның этникалық толеранттылығын қалыптастырудың моделі // Ұлт тағылымы. -Алматы, 2009.

5. Жастарға отаншылдық тәрбие берудің кейбір өзекті мәселелері. //Қ.А.Яссауи атындағы ХҚТУ хабаршысы. – Түркістан, 2006.
6. «Қазақстан Республикасының азаматтарына патриоттық тәрбие берудің 2006-2008 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы туралы». Қ.Р. Президентінің Жарлығы Астана, Ақорда, 2006 ж. қазанның 10-ы. №200

ӘОЖ 008:392

ОҚУ-ТӘРБИЕ ҮДЕРІСІНДЕ СТУДЕНТТЕРДІҢ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС МӘСЕЛЕЛЕРІНІҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТІ РЕТІНДЕ ЗЕРТТЕЛУІ

Куркбасова Г.С.

А.Жұбанов атындағы Ақтөбе музыкалық колледжі, Ақтөбе

Колледждің басты қызметі студенттерге оқыту мен тәрбие беру үдерісінде заманауи талаптарға сәйкес келетін және кәсіби іс-әрекетінде жетістікке кепілдік беретін сапалары мен тәжірибесі бар маманның тұлғасын қалыптастыруды қамтамасыз етуге бағытталған. Оқу мен тәрбие үдерісі студенттің жеке тұлғасына әсер етуімен қатар, оның дүниетанымы мен көзқарасының өзгеруіне, жоғары білімді болашақ маман ретінде қажетті кәсіби сапалары мен тәжірибесін қалыптастыруын қамтамасыз етуі қажет.

Оқыту мен тәрбие – бұл оқытушылар мен студенттердің бірлескен іс-әрекеті. Тәрбие мен оқу әрекеті колледжде студенттердің тұлғалық, танымдық, мінез-құлықтық қасиетінің дамуының негізгі алғышарты болып саналады. Барлық ғалымдарының тұжырымдамаларында студенттердің оқу кәсіби іс-әрекетінің нәтижелі болуын оның қарым-қатынас ерекшелігімен ұштастырады. Оқу-тәрбие үдерісінде студенттер оқу-танымдық және тәрбие іс-әрекетінің субъектісі, яғни білім мазмұның меңгеруде, танымдық әрекетті жүзеге асыру жолдарында қарым-қатынастың субъективтілік сипатынан көрінеді.

Студенттерді тәрбиелеу – бұл тұлғалық қасиеттері мен сапаларының бағыттылығын, жеке қабілеттерін, санасын, борыш сезімін, тәртіптілігін, адамдармен қарым-қатынасын, өзін-өзі ұстауын қалыптастыру мақсатында олардың санасына және іс-әрекетіне әсер ету.

Студенттерді оқыту – білім, іскерлік және дағдыларды меңгеруін, кәсіби біліктілігін арттырудың мақсатты, жоспарлы іс-әрекеті болып табылады.

Білім беру ұйымдарында тәрбие және оқу іс-әрекетінің маңызын Я.А.Коменский, И.Г.Песталоций, А.Дистервиг сияқты ғалымдарының еңбектерінен бастау алып, әлеуметтік-психологиялық мазмұнын П.П.Нечаев, С.Т.Щацкий, П.П.Блонский және т.б. ғалымдарының тұжырымдамалары теориялық-әдіснамалық негіз болса, қазіргі кезде білім беру жүйесінде студенттердің оқу кәсіби іс-әрекетін ұйымдастыруға әсер ететін қарым-қатынастың маңыздылығын В.В.Давыдов, Л.С.Выготский, А.Н.Леонтьев, Д.Б.Эльконин, И.И.Ильясов, И.А.Зимняя сияқты ғалымдарының еңбектері арқау болды.

Қазақстан ғалымдарының оқу әрекеті мен қарым-қатынастың сипатын Б.Т.Кенжебеков, К.М.Арынгазин, Қ.Б.Жарықбаев, Х.Т.Шерьяданова, С.Елеусізова, А.Р.Ерментаева, С.М.Жақыповтың зерттеулерінде сипатталады.

Білім беру ұйымдарында барлық белгіленген құрылымдық жүйелері студенттердің қарым-қатынасына тигізетін ықпалына қарамастан, оларды құруы үшін әлеуметтік психологияда жетекші фактор ретінде адам құндылығы қарастырады. Болашақ маманның жеке тұлғасы қалыптасатын бірінші және негізгі ұяшығы – студенттік топ болып табылады.

Студенттік топ – жас ерекшеліктері бірдей, жалпы тікелей қарым-қатынаста болатын әлеуметтік қызметімен біріктірілген, құрамы бойынша аз ғана әлеуметтік топ.

Студенттік топтың төмендегі белгілері бойынша жіктеледі:

- бірнеше адамдардың бірлескен ұйымдастығы;
- білім беру ұйымында оқу мен тәрбие алу мақсатында адамдардың бірігуі;
- ынтымақтастық, өзара көмек және жауапкершілік қатынастарының болуы;
- ортақ мүдделерінің болуы;
- жалпы құндылық бағдарларының, мінез-құлық қағидалары мен нормаларының болуы.

Оқу мен тәрбиені жүзеге асыруда екі субъект қатысады: педагог (педагогикалық міндеттерді түсінетін, әдістер мен құралдарды тандайды, студенттердің іс-әрекетіне тікелей әсер етеді және нәтижелерін тексереді) және студент (ол оны оқытады және тәрбиелейді, белсенділік пен еңjarлық танытады).

Жоғары оқу орнында оқу-тәрбие үдерісінде (студент-педагог-жоғары мектеп) тығыз өзара қарым-қатынасының маңыздылығын педагог пен студенттердің қарым-қатынасының байланыстылығы туралы төмендегі модель анықталды:

1. өзара қатынастың оқу-тәрбие үдерісінде ерекшелігі (педагогтың іс-әрекеті, студенттердің іс-әрекеті) басты мәнін сипаттау негізінде жүйеленген жоспарлы зерттеуі;
2. студенттерге ықпал ететін әлеуметтік шарттардың анықталуы;
3. студенттердің әлеуметтік ортаға және оқуға бейімделу жағдайы;
4. оқу-тәрбие үдерісінде студенттердің жағымды, өзара қарым-қатынас қалыптасуын әлеуметтік-психологиялық іс-әрекетінде топтық қатынас негізінде ұйымдастыруы;
5. топта қақтығыстардың болдырмау жолдарын анықтауға мүмкіндік беруі;
6. педагог пен студенттердің өзара қарым-қатынасының реттелуі кәсіби білімнің жандануына жағдай жасайды [1].

Оқу-тәрбие үдерісіндегі студенттердің қарым-қатынасында тек қана өзге студенттерімен қатынас жасамай, оқытушымен де тікелей байланыс жасайтынын да көруге болады. Яғни, жоғары мектепте әрбір субъект өзіне берілген міндеттері мен қызметтерін жауапты орындауы тиіс.

Студенттердің негізгі мақсаты – кәсіби даярланған, қоғамда өзінің мәртебесін алуға ықпал ететін маман болып қалыптасу. Осы тұрғыдан, білім беру саласында болашақ маман ретінде дамуына студенттің психикалық және дара тұлға ретінде қалыптасуына маңызы зор. Колледжде тек білім және оқыту деңгейлерімен емес, сондай-ақ қарым-қатынастың қарқынды дамуы, студенттердің психикалық және әлеуметтік түрде жетілуінің барлық жақтары дамиды. Демек, студенттік шақ адамның танымдық процестері мен әлеуметтік-психологиялық ерекшеліктері, зияткерліктің барлық түрлерінің шарықтау шегі болып табылады.

Жалпы, педагогикалық қарым-қатынас – оқытудың, дамытудың және тәрбиелеудің мақсат міндеттерін шешетін және оқытушы мен білім алушының арасындағы ақпарат алмасудың, өзара әрекеттестіктің, өзара байланыстың сипатын анықтайтын құралдар мен әдістердің жиынтығы [2].

Оқу-тәрбие үдерісінде қарым-қатынасының маңыздылығын отандық психологтары Б.Г.Ананьев, А.Б.Добрович, Я.Л.Коломинский, И.С.Кон, Г.М.Андреева, Л.А.Петровская, В.В.Столин, Н.И.Шеврандин т.б. ғалымдар зерттесе, Қазақстандық ғалымдарымыз Х.Т.Шерьязданова, Т.И.Суркова, Д.А.Исмаилова, Ж.А.Абишева, М.Есенғұлова және т.б. өз зерттеулерінде жан-жақты қарастырылған.

Біздің зерттеуіміздің нәтижелері үшін айырықша маңызды дерек болып саналатын, жоғарыдағы қарым-қатынас себептілігін анықтайтын, яғни адам санасының дұрыс қалыптастыру жолдары мен дамуындағы әлеуметтік-психологиялық мәселесін шешуде Э.Фром, К.Р.Роджерс, А.Г.Маслоу, Р.Мей, С.М.Джорд тұжырымдамалары маңызды.

Э.Фромның [3] психоаналитикалық ілімінде ересек адамның қарым-қатынас жасауындағы тәжірибесі балалық шағындағы естеліктерімен тығыз байланысты екенін дәйектеген. Демек, балалық шақта бейсаналы түрде ересектердің оған деген қатынасы санасында жатталып, кейін өсе келе оның өміріне әсер беретінін көруге болады.

А.Маслоу [4] тұжырымдамасында әлеуметтік ортада өзін толыққанды тұлға ретінде сезінуі үшін жоғары қажеттіліктерін жетілдіру, яғни өзін-өзі құрметтеу мен бағалауын жоғарылату барысында жоғары сатыға көтерілетінін анықтаған. Өзара сыйластық топ немесе отбасында бір-бірлерімен қарым-қатынас жасау деңгейіне байланысты болады.

Ал К.Роджерс пікіріңше, қоршаған ортада басқа субъектіге деген позитивті қарым-қатынас арқылы жан-жақты дамыған, толымды тұлғаны тәрбиелеуге болады деп санаған.

Отандық және Қазақстандық педагог-ғалымдарының зерттеулерінде оқу-тәрбие үдерісіндегі қарым-қатынас мәселелері туралы тұжырымдамасын талдап, зерттеу жұмысымызға арқау болды.

Х.Т.Шерьязданованың [5] еңбектерінде жүргізілген зерттеу жұмысында оқу-тәрбие үдерісінде тиімді қатынасты қалыптастырудың әлеуметтік-психологиялық тәсілдері мен құралдары туралы тұжырымдалады. Демек, оқу-тәрбие жүйесінде студенттердің өзара қарым-қатынас жасау барысында алға қарай ілгері дамымауының себебі, оқытушы тарапынан көрсететін қолдау мен құрметі тығыз шеңбер құрайды.

С.Қ.Бердібаеваның [5] тәжірибелік зерттеу жұмысында жеке тұлғаның қарым-қатынас кезіндегі кәсіби қабілеті туралы тұжырымдап, жоғары мектепте түрлі тәрбиелік іс-шараның бірлесіп өткізілуі, жолдастықтың өсуіне және бір-бірлеріне көмектесе отырып, тұлғаны жан-жақты ашылуына көп септігін тигізеді.

Б.Ә.Әмірова оқу-тәрбие үдерісінде білім алушылардың қарым-қатынас құруының негізі шарты – қазіргі әлеуметтік психологияның негізгі саласы ретінде талдайды. Ең басты фактор, тұлғаны деңгейлік және көп қырларын ашу арқылы, болашақ кәсіби маман ретінде тәрбиелеу.

С.М.Жақыповтың тұжырымы бойынша, диалог түрінде қарым-қатынас жүргізу оқыту процесін тиімді ұйымдастырудың басты шарты болып табылады.

Н.Қ.Тоқсанбаеваның еңбектерінде оқу-тәрбие үдерісінде студенттердің қарым-қатынас жасауда сөйлеу процесінің маңызы зор болмақ, өйткені бір-бірлерімен ақпарат және хабар алмасу барысында ішкі қызығушылықтары мен сезімдерін біліп, тиімді қатынас жасауға барлық ықпалын жасайды деп санаған.

Ә.Алдамұратовтың зерттеулерінде сөйлеу процесі арқылы тұлға сөз арқылы кез-келген ұғымды қабылдап, саналы түрде ой әрекетінде бейнесі, сипаты мен болмысын құрып, өз бетінше талдай бастайды. Бұл көріністері арқылы өз танымдық жүйесі бойында ой қалыптасады.

Ал Т.П.Аубакированың диссертациялық зерттеулерінде қарым-қатынастың әлеуметтік-психологиялық шарттары арқылы тұлғаның қарым-қатынасқа даярлығы кезеңін дұрыс ұйымдастыру арқылы, оның жеке тұлғалық қасиетін қарым-қатынас арқылы дамытуға болатынын тұжырымдалған.

М.Есенғұлованың тұжырымы бойынша, халықтық педагогика идеялары арқылы студенттердің қарым-қатынасын қалыптастыруы жоғары білікті маман даярлауға болатынын анықтаған. Демек, студенттердің санасына ұлттық ерекшеліктерді сипаттайтын тағылымдық мәні зор халықтық шығармалары арқылы қарым-қатынас деңгейін жоғарылатуға болады.

Отандық және Қазақстандық ғалымдарының тұжырымдамасын талдай келе, оқу-тәрбие үдерісінде студенттердің тұлға ретінде дамуы мен кәсіби қабілеттіліктерінің менгеруінде қарым-қатынастың маңыздылығына ерекше көңіл бөліп, студенттік шақтағы тек жетекші іс-әрекеті ғана емес, сонымен қатар, оқыту мен тәрбиелеу үдерісінде білім, білік, дағдыларының қалыптасуының және түрлі әлеуметтік рөлге еніп, өзара бірлесіп қатынас жасауында ақпарат алмасу, түсіну, өзгелерге әлеуметтік әсер ететін бірлескен іс-әрекеті ретінде сипатталады. Демек, жоғары оқу орнында студенттердің негізгі жетекші іс-әрекеті – оқу. Оқу іс-әрекетін тәжірибеде жүзеге асырудың басты формасы – қарым-қатынас. Студенттер оқу-тәрбие үдерісінде топпен өзара ықпалдастық жасамай, дәріс, семинар, емтихан, тіпті курстық және зерттеу жұмысын қорғау – педагог пен студенттер арасындағы өзара қатынас жасау негізінде атқарылады. Топта қарым-қатынастың тиімділігі – оқу мен тәрбие және кәсіби білімнің дамуына жол ашады. Сондықтан да, жоғары оқу орны студенттерінің қарым-қатынасына тек қана топ әсер етпей, педагог пен студенттер арасындағы қарым-қатынас мәселесі де басты орын алады. Өйткені, оқу-тәрбие үдерісінде педагог пен студенттер арасындағы тығыз байланыстың маңызы зор.

Біздің пайымдауымызша, жоғары оқу орнында қарым-қатынас мәселелерін оқу-тәрбие үдерісінде қарастыру барысында студенттердің дара ерекшеліктерін зерттеп, олардың тұтастай ішкі психологиялық дербестігі мен қабілеттерін, мінез-құлықтарының, қызығушылықтары мен іс-әрекетінің өзгешеліктерін талдау арқылы осы іс-әрекеттің тұлғалық субъектілігі ретінде студенттерді әлеуметтік-психологиялық идеяларына негізделген жағымды қарым-қатынас орнатып, жеке тұлға ретінде қалыптастыруды жөн көрдік.

Әдебиет

1. Шерьяданова Х.Т., Ермекбаева Л.К., Әбеуова Р.Н.Алибаева, М.Ә.Әмірбекова. Қарым-қатынас психологиясы. – Алматы: Отан ЖҚ, 2014 -314 бет.
2. Тұрдалиева Ш.Т. Қарым-қатынас психологиясы. Оқу құралы. Алматы,
3. ЖШС «Эверо», 2013ж., - 120 бет
4. Тұрдалиева А.Ш.Әлеуметтік психология: Оқу – әдістемелік құрал. Алматы: «Отан» баспа 2015 ж. – 106 б.
5. Дружинин В.Н. Психология. – Санкт-Петербург: 2001.
6. Әбеуова И.Ә. Әлеуметтік психология (оқу құралы). –Алматы:2001-58б.

UDC: 81'243:521.5

FLIPPED LEARNING CLASSROOM AND ITS TYPES**Mailybayeva A.I.***M.Kh.Dulaty Taraz State University, Taraz*

The Methodology of teaching a language develops day by day. The flipped classroom as a key component of blended learning arises a great interest among teachers of English language. The technology of flipped classroom implies such organization of the educational process in which classroom activities and homework assignments are reversed. The present paper gives the overview of the flipped classroom technology and states its benefits for both teachers and students.

There are many different models of a flipped classroom. Not all methods of delivering instructional content in a flipped learning environment look the same, but there are a few common, necessary, and core components to effectively put this practice into place. The idea of a flipped classroom is a mindset, a methodology, not a mold that classrooms can be placed into. To better facilitate educators in properly implementing an effective model of the flipped classroom, the Flipped Learning Network established four pillars of flipped learning that represent key practices in this model of teaching. They use the acronym "FLIP" to give an overview of these elements:

- F: Flexible Environment
- L: Learning Culture Shift
- I: Intentional Content
- P: Professional Educators
- (Hamdan, McKnight, McKnight, & Arfstrom, 2014).

A flexible learning environment means adaptability to learning styles as well as teacher accommodations in the classroom. The classroom is manipulated to best suit the learning activities that are taking place during any given lesson. Students may be given the flexibility to choose the order and importance of their learning activities. This flexibility can also apply to the assessment and evaluation tools that the teacher uses to assess student learning.

The learning culture shift refers to the idea of the teacher's role shifting from the main source from which students receive information, to a guide. The teacher, as a guide, creates meaningful exercises and allows students to construct their own understandings during supervised, critical thinking, in class activities.

Intentional content speaks directly to teachers understanding, evaluating, and focusing on the key learning content that needs to be provided and available to the students. Once the essential material is identified, teachers decide what material can be delivered via recorded introductory lectures, and which material is best suited and can be best supported during in class activities.

Lastly, the Flipped Learning Network (2014) addressed the need for professional educators. Not only are teachers who use a flipped classroom model responsible for delivering the traditional lecture, as any other teacher is, but they are challenged and required to create meaningful, critical thinking activities to deepen students' understanding. They are shifting their classroom to a student-centered model that allows valuable face-to-face interactions to be spent creating new knowledge and understanding, not introducing new concepts and asking students to explore them on their own time.

There is no cookie cutter mold that a flipped classroom has to fit. Even though there are ineffective models of a flipped classrooms that do not allow for the pedagogy to be used to the fullest potential, there are more than one effective models that has the components necessary to be successful.

Traditional flip.

Students are assigned video lectures as homework. The purpose of this homework is to introduce or preview the information that the students will need the next day. The students watch the videos and complete any corresponding work that goes with it. The next day in class, the teacher reviews any questions the students may have and introduces the learning activity for the day. Students complete during class the work that would have been traditionally assigned as homework. In all flipped classroom models, the teacher is available to facilitate discussion, guide learning, and help students problem-solve as they work through a concept. Students are responsible for completing the learning activities by a particular due date. Students are also responsible for taking ownership of their learning by completing any and all assigned at 13 home learning exercises.

In-class flip.

The in-class flip has many of the same characteristics of the traditional flip, with the exception of students needing to complete video-watching or learning activities at home. In the in-class flip, all

learning activities, including the introductory lecture or activity, is done within the classroom. The classroom is set up into stations where groups of student work independently, collaboratively, or a combination of the two, to complete the project-based, critical thinking activities. Gonzalez (2014) stressed the importance of having a few infinite stations where the activity is never really “over” but has many possibilities and variations that can be useful for students who complete an activity early. They can use these stations as reinforcement while waiting for the rest of their group to complete the original task. The difference between the in-class flip and simple station work is the role of the teacher. The teacher is free to move between the stations to guide learning, help clear up any misconceptions, “...but never having to redeliver the lesson itself” (Gonzalez, 2014). Students that need to see the video again, or would benefit from extra time at any particular station, are able to review those stations as needed because of the necessary flexibility of a flipped classroom.

Mastery flip.

As identified by Bergmann and Sams (2012), the mastery flip has three main components: “Students work either in small groups or individually at an appropriate pace. The teacher formatively assesses students and gauges student understanding. Students demonstrate mastery of objectives on summative assessments. For students who do not master a given objective, remediation is provided” (p. 107). At the beginning of a course, students are given a list of learning objectives, and the activities, lectures, and assessments that go along with those objectives. Through the course of the class, students are free to complete activities in their own time. As activities are completed, students demonstrate their knowledge in the summative assessments. If their performance on those assessments meets the criteria, they are free to move on to the next set of learning objectives. If not, they complete additional learning activities until they have mastered the concept. As with any classroom model, the mastery model of a flipped classroom has its challenges. Deb Wolf, from the Sioux Falls, South Dakota, district commented “for students who had not been challenged in the classroom, this was an opportunity for them to just fly... for 15 others, it was an opportunity to take the time that they needed to move slower. And for some, self-paced became no pace (Ash, 2012. p. S7). To overcome this barrier, she allowed students to work at their own pace through the given material, but she set due dates for certain learning activities and assignments.

The ineffective way to flip.

Though there are multiple “correct” formats of a flipped classroom, improper procedure and implementation of flipped learning can result in failure. According to Siegle (2014), “Flipping the classroom is an easy model to get wrong. Choice is an essential component of a flipped classroom. The focus is on students’ needs” (p. 55). If lectures are recorded, assigned as “homework,” but the learning activities are not changed to suit the needs of the students, a flipped classroom cannot be effectively implemented. Teachers need to be flexible in the ways they meet the needs of their students. For many, that means evaluating and changing what they would traditionally have assigned as learning activities. An effective flipped classroom requires timely, careful preparation of learning content as well as learning activities (7 things you should know about flipped classrooms, 2012).

As discussed, there are a variety of models for flipping a classroom. However, it is important to note that not all models of flipping are appropriate for all levels or situations in education. Until students have a deep understanding of themselves, their learning style, and their motivation to attain an education, the mastery flip model is not an appropriate fit. Because of these elements, an elementary education setting is not the best vehicle for adopting a model of 22 flipped learning where the students are in complete control of the information they receive, the types of learning activities they perform, and the pace at which they complete the tasks. “The flipped classroom requires a lot of autonomous work, which may be disorienting to students who prefer to rely on the teacher as the leading source of information” (Johnson et al, 2015, p. 38). It is important for students to retain, analyze, and apply the information that is presented to them as they complete their learning activities; not simply go through a required set of motions to “get a grade.” A flipped classroom model allows students to be more aware of the type of learner they are as well as their own learning processes (Roehl et al., 2013).

Consistent and thorough modeling of how a student navigates the learning materials is essential to the success of a flipped classroom. To contain, control, and observe student interactions with the learning materials can be easily achieved through the in-class model of a flipped classroom. In implementing this model, the teacher can easily monitor how the students use the information being presented, as well as walk them through using their technology concerns.

In an elementary setting, I would suggest using the in-class flip model is the most appropriate for the age level. In high school, a traditional flipped classroom could be implemented successfully with the appropriate expectations, training, and monitoring. The teacher in a flipped classroom is responsible for many tasks: creating or finding viable, essential information to present to the students; creating or finding meaningful, creative thinking activities to enhance and demonstrate student

learning; assessing learning activities for effectiveness, misconceptions, and student learning; being available to students on a daily basis for immediate feedback, support, and enrichment. Because a flipped classroom model alters the role of the teacher and the allocation of time, teachers get greater insight regarding how students interpret and understand information (Roehl et al., 2013). Using a flipped classroom model is not an easy task. It is crucial that a teacher complete his or her own research and adapt the pedagogy in a manner that fits their classroom.

Flipping the classroom adds value to face-to-face interaction between students and educators.

Students explore contents, test their skills and collaborate. Instructors provide counsel and orientation through one-on-one support when needed.

It also establishes a dynamic context in which students can experiment to obtain results. This provides counterpoint to the traditional model, which places greater emphasis on a binary answer. It is either right or wrong.

In regards to learning, the flipped classroom focuses on mastery. Traditional education, in many ways, aims to cover subjects to test memorization.

However, even the flipped concept could end up falling behind if educators fail to incorporate new tools and technologies. For now, it's a concept worth exploring to improve the offer of our Higher Education centers.

Literature

1. 7 things you should know about flipped classrooms. (2012, February 7). Retrieved February 28, 2016, from <https://net.educause.edu/ir/library/pdf/eli7081.pdf>.
2. Ash, K. (2012). Schools open doors to new E-learning rules, ideas. [Educators View 'Flipped' Model with a More Critical Eye] Education Week, 32(2), s1-s16.
3. Bergmann, J., & Sams, A. (2012). Flip your classroom: Reach every student in every class every day. Eugene, OR: International Society for Technology in Education.
4. Brame, C. J. (2012). Flipping the classroom. Vanderbilt University Center for Teaching. Retrieved from <http://cft.vanderbilt.edu/files/Flipping-the-classroom.pdf>.
5. Finkel, E. (2012). Flipping the script in K12. District Administration, 48(10), 28-30, Flipped Learning Network. (2014). The four pillars of F-L-I-P. Retrieved from www.flippedlearning.org/definition.

ӘОЖ 008:392

К.КУШУБЕКОВДУН АҢГЕМЕЛЕРИНДЕГИ ТЕМАТИКАЛЫК ЖАНА ИДЕЯЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨР

Келдибекова Ж.

КРУИАнын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институту

XX кылымдын 70-80-жылдар кыргыз адабиятынын “жаралуу”, “калыптануу” доорунан кийинки “өнүгүү”, башкача айтканда “өнүккөн адабият” дооруна туура келет. Бул убактагы жаңы ысымдар К.Акматов, К.Жусубалиев, К.Абдышев, О.Айтымбетов, К.Өмүркулов, Ж.Жапиев, А.Матисаков, Б.Усубалиев, К.Кушубеков ж.б.

Адабиятыбызда мезгилдин талабына ылайык коомдогу болуп жаткан ар бир урунттуу учур, типтүү көрүнүштөр, жаңылануулар жана өзгөрүүлөр жазуучунун өзгөчөлүгү, стилине ылайык чагылдырылып берилери талашсыз. Чыгармачыл изденүүдө жүргөн адам кандай болбосун өз доорунун, өзү жашап жаткан коомдун орчундуу проблемаларына кааласа, каалабаса да кайрылбай, замандын жакшы-жаман ийгилик-кемчилигине көңүл бурбай койбойт. Доордогу өзгөрүү, жаңылануу ошол мезгилдин адабиятынан көрүп, таанууга шарт түзүлөт. 70-80-жылдардагы кыргыз аңгемелеринде көбүнесе учурдун каармандарынын кесип ээлери, кызмат адамдардын жеке жашоо, кулк-мүнөзүнөн мурда коомго тийгизген таасири, пайдасы же зыяны, жасаган иши аркылуу гана баалоо басымдуулук кылгандай элес калтырат.

А чынында бул жылдары көркөм адабиятка бир канча таланттуу сүрөткерлер кошулуп, ийгиликтүү чыгармаларды жаратышкан. Мына ушундай кыргыз улуттук адабиятына кошулган күндөн тартып, абдан активдүү жана жемиштүү эмгектенген таланттуу жазуучулардын бири – Кушубеков Касым. Жазуучу аңгеме менен катар новелла жазганы менен башкалардан айырмаланып турат. Адегенде аңгеме жазуудан баштап, анан новеллага, повестке, ал эми

азыркы учурда роман жанрынын үстүндө эмгектенүүдө. Анын биринчи аңгемелер жыйнагы «Өткүн» деген ат менен 1978-жылы басылып чыккан. Кээ бир чыгармалары орус жана украин тилдеринде жарыяланган. Анын калемине таандык “Алишер”, “Өткүн”, “Үмүт”, “Ишембиге чейин”, “От, эне, сүйүү жөнүндө новелла”, “Постскриптум”, “Жомок ушинтип башталат” ж.б. чыгармалары бар.

“Өткүн” аңгемеси сюжеттик-композициялык жактан чакан. Адам менен табияттын жакындыгын, алардын “ынтымагын”, ажырагыс биримдикте экенин каармандын табиятка суктануусу, талаа менен күн менен сүйлөшүүсү аркылуу көрсөтөт. Ооба, күн – бул бийиктиктин, жарыктыктын, жаркын жашоонун символу. Жалгыздык жанына батканда, күн менен маектешүү чыгарманын башкы каарманы карыянын адатына айланган. Аңгемени окуганда улуу жазуучу Ч.Айтматовдун “Саманчынын жолу” повестиндеги Толгонай менен жер энинин диалогу эске түшөт. Автор адам менен табияттын бир бүтүндүгүн балким ушул повестке шыктанып жазгандыр. “Жер эне менен Толгонайдын, абышка менен күндүн сүйлөшүүлөрү сюжеттин өнүгүшүнө көмөктөшкөн экспозиция катары кирген. “ «Саманчынын жолу» повестинде бул диалогдон кийин окуя өнүгүп, чиеленүүгө өтөт. Диалог автордун философиялык ойлоруна сугарылып, бүткүл турпаты менен повесттин сюжеттик тканына органикалык түрдө ширелишип, чыгармада маанилүү бир эстетикалык жүктү көтөрүп жүрөт.” – деп убагында баа берилгендей, [Кушубеков К. Повесттер айланасында сөз. /Ала-Тоо, №12. – 153-бет.] чыгарма жер-энесиз, бийик эстетикалык деңгээлге жетпеген өңдүү аңгемедө да ошондой.

Карылыктын доорун жападан жалгыз өткөрүп жаткан абышканын жашоосу жайы бою кокту-коллоттордо, тоолордо чөп чабуу менен өтүп, адамдарга кызмат кылуу үчүн жаштыгын чырмаоколтонгон чөптөргө, аларды оруп-жыйноого арнаган. Ар качан чалгычылардын сап башында жүргөндүктөн, колхоз жетекчилери да ага көнүп алышкан, ансыз чөп бүтпөчүдөй сезилет. Бирок, кийинки жылдары чалгы чабык токтоп, кубаттуу техника чалгынын ордун басты. Ошондо да абышканын өнөрү талаада калбай, коңшулардын калган-каткан беде чөптөрүн чаап жүргөндүктөнбү, “чалгычы аке” атканы конгону конгон. Районго аты чыккан бардык жактан өзүн көрсөтүп, ынтымагы артып турган айыл ичинде бардыр, муун-жуну күчкө толгон, билегинде каруусу бар, иш десе ишке, аш десе ашка тойбогон боз-улан, жаш жигиттер. Кантип жок болсун? Бирок жазуучунун сүрөттөсүндө, талаа иштерине абышка катышпаса, ал жер бүтпөчүдөй берилет. Ал чөптөр бир гана ошол ал-күчтөн тайган, карыганда кемпиринен айрылып, жалгыздыктын жан сыздаткан даамын татып отурган кишини күтүшөт. Каармандын ички туюму жалгыз болсом да, “жанымда жан сергиткен жаратылыш, аткан таңым, баткан күнүм бар” дегендей түшүнүк берет. Бул тууралуу: “Өткүн” аңгемесинде адамдын өмүрү өткүн сымал символдоштурулат, карыянын акыркы күнү, Күн менен сүйлөшүүсү, адам менен табияттын катышы, деги эле бир адамдын жашоо маңызы, өмүр таржымалы аналитикалык кылдаттыкта ачылган.” [Муратов А. Эки аңгемечинин эки китеби. /Ала-Тоо. 1965. – №12, 130-бет.] – деген баалар берилген. Демек, аңгеменин идеясы – адамзат менен табияттын таттуу мамилесин бир бүтүндүктө кароо болуп саналат.

Ал эми “От, эне, сүйүү жөнүндө новелласы” башка чыгармаларына үндөш, айыл темасын эске салат. Чыгарманын башкы каарманы агайына ашык болгон – Аниса. Өспүрүмдүн жан дүйнөсү да, сүйүүсү да таза, аруу. “Сиз дайым мени мененсиз. Бассам-турсам, мектепте, үйдө, койчу кайда жүрбөйүн сиздин элесиңиз кошо жүрөт, өкүнүчтүүсү – ал элес сүйлөбөйт. Мейли сүйлөбөсүн, мени менен кошо жүрсө болду.” [Кушубеков К. Тоолорго таң эрте атат. – Ф: Кыргызстан, 1985. – 150-б.]

Иниси Черик таап алган күндөлүктө эжесинин жан кишиге айтпаган сырлары, ички-туюму айдан-ачык жазылган эле. Анисанын ойлогон оюн, жүрөгүнүн баарын ал адам ээледі. Ар бир сабак ага майрам, күндө эртеңкисин күтөт, кызык, ошол күткөн сабак кызга жаңылыктын жарчысы болчудай, сезилет негедир. Чакан аңгемедө сүйүү сезими кудум жаш баланын кадамындай там-туң баскан, али эчтекеден кабары жок, турмуштун анча-мынча илебине туруштук бере албачудай сезилген өспүрүм сүрөттөлсө да, андагы улуу сезим баарынан күчтүү, баарына баш бербеген романтикалуу маанайда берилет.

Ал кенедейинен чоң эненин тарбиясын көрүп, баарына бышкан. Энесинин көз жумганына жети жылдын жүзү болсо да, атасынан дайын жок. Эс тартканы ата-эненин жылуулугун эңсегени менен артка жолу жок. Бирок аны келечекке бир үмүт жетелегенсыйт.

Чыгармада окуялар өтө тез өнүгүп, аягында Аниса сүйүктүү агайынан алыстады.

Аңгеменин табияты ушундай эмеспи, каармандар аз кездешип, алардын турмушу кара сөздүн башка түрлөрүндөй (роман, повесть) кенен-кесир тааныштырылып, ийне-жибине чейин көрсөтүлбөстөн, үзү-кесил гана урунттуу учурлар каармандын ички ал-акыбалы, сезимдери сүрөттөлөт. Буга жогорудагы каарман Аниса мисал боло алат. Жазуучу өзүнүн каармандарын

ар кайсы коомдук жай болобу же айыл чарба кызматкери болобу, негизинен, социалдык катмардын бир бөлүгүнөн алат. Алардын сырткы келбети менен ички дүйнөсүн айкалыштырууга аракет кылат. Буга үндөш “Жол караган бала” (1985) аңгемесин да мазмундук жактан, каармандардын окшоштугу жагынан алып карасак болот. Мында да турмушка аралаша баштаган өспүрүмдүн адамдар жөнүндө түшүнүгүнүн кеңейиши, романтикалык ой-чабыты, ата-эне – бала темасы козголот.

Ал эми «Бейтааныш обон» деген новелласында чоң окуя – эң ыйык, эң бийик, эң таза сүйүүнүн аянычтуу окуясы сүрөттөлгөн. Өтө эле чакан окуя, бирок адам тагдырынын эң бир драмалуу учурун, сүйүүсүнөн айрылган аянычтуу тагдырын көрсөтүү жагынан, жакшы сюжет курулган. Мына ушундай новеллалардын болушу авторду новелла жанрда иштөө жөндөмгө ээ экендигин тастыктоодо. Буга үндөш Ж.Жапиевдин “Лилия” аңгемесин салыштырууга болот. Анда да автобустан бир көрүп сүйүп калган, Лилия аттуу кыз, жигиттин үмүтүнө шам жагып жүрүп, акыры сүйлөй албагандыктан, эки ажырым жолго түшүшөт.

Көрүнүп тургандай, К. Кушубеков адамды сүрөттөөдө бир беткей баалоочул, өз пикирин билдирүүгө барбайт, анын ордуна ички дүйнөсүнө тереңдеп кирип, реалдуу турмуштагы ар түрдүү көрүнүштөрдү кырдаалга жараша ачып көрсөтөт. Чыгармаларындагы идеялык-максаты – социалдык турмуштун оор жагдайын адамдык касиет-сапатты, жаш адамдын социалдык-нравалык жактан калыптанышын, ички-дүйнөнүн ал-абалын чеберчилик менен чагылдырганы байкалат.

Идея демекчи, буга бир мисал келтиргим келет. Авар жазуучусу Расул Гамзатов мындай дейт: “Бомбейде дайыма гүлдөп турган бир бак бар. Айлана күнгө куйкаланып, кургакчылык басып турган менен ал соолубайт да кургабайт. Көрсө, ошол бактын түбүндө, жер алдында бизге көрүнбөгөн көл бар экен, ал даракты жашартып, тамырларына суу жүгүртүп турат экен. Идея деген күркүрөп-шаркырап, көрүнгөн жакка чачырап, таштан-ташка боюн ургулап, далбактаган сууга эмес, өсүмдүктөрдүн өзөгүнө азык берип, топуракка ным жүгүртүп, көзгө көрүнбөй жаткан сууга окшош. [Гамзатов Р. Менин Дагестаным. – Б., 2005. – 448-б.]. Эң көркөм, анан да туура таамай айтылган сөз. Идея деген чыгармага дем берип, шык берип, жашоо берип турган күч.

К.Кушубековдун “Үмүт” (1985) аңгемесинде үй-бүлөө маселесине тийиштүү чакан идея жатат. Мында башкы каарман Шайыргүл ооруп, дарыланып чыккандан кийин жеңил иш деп кароолчулуктай иштейт. Аны ак дили менен аткарат. Бирок жүрөк өйүгөнү – күйөөсү ички. Башында ал Керимкулду жактырбай, Аманбекке турмушка чыккан, кийин ичип кетип, “оңолоор”, эми – деп жүрүп убакыт учту. Күйөөсү шаарга кетти. Шайыргүл андан жакшы жолго түшөт, адам болот деп үмүт этти. Бирок ал үмүтү акталбады. Мындай алып караганда, булар азыркы замандын деле каармандары. Рынок мезгилинин алкагында да, Аманбек менен Шайыргүлгө окшогон үй-бүлөөлөр жок эмес. Болуп келген, боло да берчү актуалдуу маселе экени чындык. Бул тууралуу К.Бобулов: “Эгерде жазуучунун чыгармасы эл турмушунан алынып, коомдун тагдыры менен эриш-аркак болуп турса, андай орошон жазылган көркөм чыгарма көөнүнө терең уялап, адабияттагы өзүнүн туруктуу ордун табат.” [Бобулов К. Ала-Тоо, №1. – 1968. – 50-бет.] – деген. Бул чакан, бирок идеясы терең аңгемелер окурманды ойго салат. Андагы экөөнү байлап, бири-биринен алыстатпаган сезим Шайыргүлдүн психологиялык абалынан, санааркоосунан байкалат. Канчалык ызаланып, күйөөсүнөн түнүлбөсүн, баарибир аярлоо, аны күтүү, үмүт кылуу менен жашайт. Өзүн мыжыган ызадан, чүнчүдөн жогору турган башка бир сезим жеңип бараткандай. Ал дагы эле Аманбектен түнүлбөө, ага ишенүү сезими эле. “Кеч күүгүмдө Шайыргүлдүн эрбейген карааны куурай баскан картошка огородун бойлой, али жарыгы күйө элек үйдү карай бара жатты. Жыл бою үйүн көрбөй сагынып калган адамдай ал караан шашып алган”. [Кушубеков К. Тоолорго таң эрте атат. – Фрунзе, 1985. – 167-бет.] Окурман Шайыргүлдүн чыдамкайлыгына, туруктуулугуна, күчтүү ишенимдерине ыраазы болуп, аялдын ишениминин акыбети кайтып, караңгы үйүндө сүйүүнүн, бакыттын шамы тутанып, жарыгыраак жанса экен деп тилейт, ошондой болооруна ишеним артат. Демек, жазуучу турмуштун кичинекей бир көрүнүшүнөн үй-бүлөөлүк мамилелердин абалын, жандүйнөнүн психологизмин жарата алды. Кандай болбосун, кандай турмушта жашабасын – эң башкысы адам деген атка татыктуу болуу керек деген суроону коюп, башка жазуучулардай ар кандай сүрөттөөдөн алыстап, адамдын башына түшкөн оор тагдырды чагылдырат жана дал ушундай образ, турмуш аркылуу элет адамынын баёо дүйнөсүн көрсөтүүгө жетишкен.

К.Кушубековдун бул аңгемесине ага замандаш калемгер Ж.Жапиевдин “Кечирим” (1977) аңгемесинин мазмундук жактан окшоштугу бар. Түн бир оокумда айнектен айды нуру төгүлүп, ак жарыкка толгон бөлмөдө жаш келин ары-бери басып, тынчы кеткен бир аял жүрөт. Бир

маалда ал тынчтыкты бузуп, айнек такылдайт. Көрсө күйөөсү мас абалында, бирок ал наристелүү болбогону үчүн, күйүтүнө чыдабай ошондой жолдо. Алар да үмүт менен жашайт.

“Аба улам суук тартып, ак көйнөкчөн тигини чыйрыктырат. Деги турмушун кызык кээде, бүгүн саамайынан сылап эркелетсе, эртеси эле ызалантат колун кезеп. Анан «жолуң болгур» дегинчилик кылып шылдыңдаганына не бересиң минтип”. [Ж.Жапиев. Каркыралар. – Ф.: Кыргызстан, 1977. – 25-бет.] Мында автор турмушту салыштырмалуу элестүү сүрөттөгө басым жасаса, К.Кушубеков адамдын ички акыбалын көркөм психиялуу ачып берет.

Ошондуктан аталаган чыгармалар боюнча сөз кылганда К.Кушубеков түзүлүшү жактан чакан, идеялык-тематикалык жактан карапайым адамдардын өз жашоосунун маңызын табуу аракеттерине багытталган окуяларга, каармандын ички-дүйнөсүнө көбүрөөк басым жасай тургандыгын байкадык. Ошонусу менен башка авторлордон айырмаланып турат десек болот.

Адабият

1. Бобулов К. /Ала-Тоо, №1. – 1968. – 50-бет.
2. Гамзатов Р. Менин Дагестаным. – Б., 2005. – 448-бет.
3. Жапиев Ж. Каркыралар. – Ф.: Кыргызстан, 1977. – 25-бет.
4. Муратов А. Эки аңгемечинин эки китеби. /Ала-Тоо. 1965. – №12, 130-б.
5. Кушубеков К. Тоолорго таң эрте атат. Повесть, аңгемелер. – Ф.: “Кыргызстан”. – 1985. – 134-бет.

ӨОЖ 16.31.41

АУДАРМАТАНУДАҒЫ РЕАЛИЯ МӘСЕЛЕСІ ЖӘНЕ РЕАЛИЯЛАРДЫҢ ЖІКТЕЛІМІ

Манапбаева Ж. Ж.

ал-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы

Қазіргі аударматану аударманы тіларалық коммуникацияның бір түрі ретінде қарастырады. Бұл коммуникация барысында бір мәдени және тілдік ортада туындаған бастапқы мәтінді алмастыратын екінші реттік мәтін пайда болады. Әрбір тілде ұлттық мәдениеттің, тарихтың, діл мен тұрмыс-салттың ерекшеліктері көрініс табады, әрі олар өзге тілде сөйлеушілерге түсініксіз болуы ықтимал. Мұндай ерекшеліктер тілдің барлық деңгейлерінде, атап айтқанда лексикалық деңгейінде де көрінеді. Ұлттық бояуы бар лексикалық бірліктердің ең тығыз қатарын реалиялар құрайды [1, 3]. Осылайша, тіл мен мәдениеттің, ділдің, тарихтың тоғысуы салдарынан белгілі бір ұлттың не этникалық топтың тарихи-мәдени сипаты бар лексикалық бірліктерінің өзге тілдерде беру проблемасы көтерілді.

Реалия сөзі латын тілінен аударғанда нақты, заттық деген ұғымды білдіріп, алғашқыда ұлттық, тарихи-мәдени заттар мен құбылыстарды білдірген. Ұлттық сипаты бар заттың не құбылыстың атауы ретінде реалия терминін аударма теориясы мен тәжірибесіне ХХ ғ. 40-жылдары А.В.Федоров енгізеді [2, 26. ХХ ғ. екінші жартысында ғалымдар реалия терминін денотаттың өзіне де, оның атауына да қолданады [3, 281], [4, 74]. Дегенмен, ұлттық бояуы бар лексикалық бірліктерді атауға басқа да терминдер қолданылды. Мәселен, «экзотизм», «экзотикалық лексика» [5, 50], «локализм», «этнографизм» [6, 104], «варваризм» [7, 137], «тұрмыстық лексика» [8, 128], «ксенизм» [9, 88]. Батыс ғалымдарының еңбектерінде «мәдени сөздер» [10, 94], «мәдени сипаты бар атаулар», «мәдениетке байланысты атаулар», «мәдениетке байланысты терминдер» секілді тіркестер кездеседі. Батыстық ғалымдар мәдениетке қатысты заттар мен құбылыстардың атауларын жалпылама қарастырса, ресейлік ғалымдар мұндай лексикалық бірліктерді жіктеуге, бөліп көрсетуге бейім. Мәселен, С.Влахов пен С.Флориннің ең танымал «Непереводимое в переводе» атты еңбегінде реалия мен өзге ұқсас терминдердің ара-жігі жан-жақты ашылады [4]. Отандық ғалымдардың еңбектерінде ресейлік әріптестердің терминдері қолданылғанымен, мәдениетке қатысты атаулардың ара-жігі ашылмаған.

Сонымен, реалия дегеніміз не? Реалияның анықтамасын тұжырымдамас бұрын, реалия ретінде не қарастырылатынын анықтап алған жөн. Ресейлік және отандық аударматанушылардың көпшілігі жоғарыда аталған болгар ғалымдары С.Влахов пен С.Флориннің анықтамасын пайдаланады. Ғалымдардың пікірінше, реалия дегеніміз белгілі бір халықтың өміріне (тұрмысына, мәдениетіне, әлеуметтік және тарихи дамуына) тән, ал өзге халықтарға жат заттарды атайтын сөздер (сөз тіркестері) [4, 47]. Бұл анықтаманы «тексеру»

үшін қазақ тіліндегі *жорға* лексикалық бірлігін алайық. *Жорға* дегеніміз адамға жайлы жүрісті жылқы. Бұл – қазақ халқының ұлттық шаруашылығы нәтижесінде туындаған лексикалық бірлік. Жүрісі жайлы жылқы түрін орыс тілінде *иноходец*, ал ағылшын тілінде *ambler* бірліктері арқылы атайды. Қазақша-орысша, қазақша-ағылшынша аударма сөздіктерінде де бұл сәйкестіктер бар. Сәйкесінше, жорға бірлігі реалияға жатпайды. Дегенмен, жылқы шаруашылығымен айналыспайтын халықтар да бар, олардың сөздік қорында жүрісі жайлы жылқыға қатысты атау жоқ. Сәйкесінше, *жорға* бірлігі реалияға айналады. Бұдан шығатын қорытынды – болгар ғалымдарының реалияға берген анықтамасы тек бір тілмен шектеледі. Біздің пікірімізше, ауларматанудағы реалия тек бір тіл шегінде емес, екі тіл шегінде анықталуы тиіс, яғни бір тіл жұбында реалия болып табылатын сөздер, екінші тіл жұбында реалия болмауы мүмкін.

С.Влахов пен С.Флориннің анықтамасында реалия ретінде сөздер мен сөз тіркестері қарастырылады. Мысалы, қазақ тіліндегі *ақ боз үй, шаңырақ, сәукеле, бөрік* секілді бірліктер – осындай реалиялардың мысалы. Дегенмен, белгілі бір халықтың тұрмысына, мәдениетіне, әлеуметтік және тарихи дамуына тән этномәдени ақпарат тек белгілі бір лексикалық бірліктер түрінде ғана емес, белгілі бір ситуация, ым-ишарат, іс-қимыл арқылы «мәтіннен тыс» берілуі мүмкін. Мәтінде қандай да бір сөз не сөз тіркесі арқылы көрініс таппағанымен, бұл ақпаратты реалия емес деп айта алмаймыз, себебі белгілі бір этномәдени семалардың бары анық. С.Влахов пен С.Флорин сөз не сөз тіркесі арқылы көрініс табатын реалияларды таза («чистые») реалиялар деп, ал мәтіннен тыс реалияларды ситуативтік реалиялар деп атайды [4]. Бұл феномен бірқатар ғалымдардың еңбектерінде психологиялық реалиялар [13], аллюзиялар [11], ассоциативтік реалиялар [12] деген терминдермен аталады.

Сонымен, реалия ретінде не қарастырылуы қажет? Жоғарыда аталған сөз не сөз тіркесі арқылы көрініс табатын «таза» реалиялардан басқа аллюзиялар, мәдени мәні бар ым-ишарат пен іс-қимылдар, қандай да бір ситуация арқылы суреттелетін әдет-ғұрыптар мен салт-дәстүрлер, ұлттық мінез-құлық ерекшеліктері, мәдени ассоциациялар мен символдар жатады. Жалпы, біздің ойымызша реалияларды таза реалиялар (немесе жай ғана реалиялар) және метареалиялар деп атау орынды.

Көптеген ғалымдардың еңбектерінде жалқы есімдер де реалия қатарына жатқызылады [11], [12]. Біздің ойымызша, жалқы есімдердің аударылуы, негізінен, транскрипция /транслитерация, калькалау тәсілдерімен шектеледі, сол себепті, ұлттық бояуы болуына карамастан, оларды реалия қатарына жатқызуға болмайды және олардың аударылуы ерекшеліктерін жеке қарастыру қажет.

Сонымен, біздің пайымдауымызша, аударматанудағы реалия дегеніміз бастапқы тіл халқының өміріне (тұрмыс-салтына, тарихына, мәдениетіне) тән, аударма тілі халқында жоқ тілдік және тілден тыс мағыналық бірліктер. Көптеген ғалымдардың реалиялардың тақырыптық, уақыттық, мекендік, аудармашылық жіктелімдерін ұсынады.

Реалиялардың тақырыптық жіктемелері барлық ғалымдарда бірдей дерлік. Ең алғашқы, әрі толыққанды классификацияны С.Влахов пен С.Флориннің еңбегінен табамыз:

- Географиялық (физикалық география, оның ішінде метеорология нысандарының атаулары, адам әрекетіне байланысты физикалық география нысандарының, эндемиктердің атаулары);
- Этнографиялық (тұрмыстық, еңбек, өнер және мәдениет, этникалық нысандар, өлшемдер мен ақша атаулары);
- Қоғамдық-саяси реалиялар (әкімшілік-территориалдық, билік органдары, қоғамдық-саяси өмір, әскери реалиялар) [4, 51-56].

Метареалияларға С.Влахов пен С.Флорин астарлы ойлар, тұспалдар, аллюзиялар, ым-ишарат, т.б. жатқызады [4, 16]. Ым-ишарат П.Ньюмарктың еңбегінде де аталады [10, 95]. Метареалиялардың толығырақ жіктемесін В.С.Виноградовтың еңбегінен табуға болады. Оларға вегетативтік символдарды, анималистік символдарды, түс символикасын, фольклорлық, тарихи және әдеби аллюзияларды және тілдік аллюзияларды жатқызады [12]. Айта кету керек, аллюзияларды реалия ретінде финн ғалымы Ритва Леппихалме де қарастырады [11, 1997]. Тілден тыс реалияларға, сонымен қатар, ұлттық әдеттерді, яғни салттарды [10, 95] жатқызамыз.

Қорытындылай келе, аударматану ғылымында реалия дегеніміз екі тіл тұрғысынан қарастырылуы қажет. Реалия дегеніміз бастапқы тіл халқының өміріне, яғни тұрмысына, мәдениеті мен тарихына тән, ал аударма тілі халқына жат заттар мен құбылыстардың атаулары. Реалиялар тек сөз не сөз тіркесі арқылы ғана емес, мәтіннен тыс экстралингвистикалық сема түрінде де көрініс табады. Мұндай реалияларды шартты түрде метареалия деп атауға болады. Аударматану зерттеулерінде реалиялардың аударылу тәсілдерін, аударылу барабарлығын, сондай-ақ құрамында реалиялары бар метафоралардың аударылу ерекшеліктерін қарастыру қажет.

Әдебиет

1. Фененко, Н. А. Французские реалии в контексте теории языка: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Н. А. Фененко; ВГУ. – Воронеж, 2006. – 36 с.
2. Федоров, А. В. О художественном переводе / А. В. Федоров. – Л.: Изд-во ОГПЗ, 1941. – 260 с.
3. Соболев, Л. Н. Пособие по переводу с русского языка на французский /Л. Н. Соболев. — М.: Лит. на иностр. яз., 1952. – 281 с.
4. Влахов, С. И. Непереводимое в переводе / С. И. Влахов, С. П. Флорин / под ред. Вл. Россельса. – М.: Межд. от, 1980 – 340 с.
5. Супрун, А. Е. Экзотическая лексика / А. Е. Супрун // Филологические науки. – 1958. – № 2. – С. 50-54
6. Финкель, А. М. Об автопереводе / А. М. Финкель // Теория и критика перевода. –Л.: Наука, 1962 – 140 с.
7. Реформатский, А. А. Введение в языкознание / А. А. Реформатский. – М. Просвещение, 1967 – 324 с.
8. Левый, И. Искусство перевода / И. Левый. – М: Прогресс, 1974. —128 с.
9. Кусова, Р. И. О ксенизмах / Р. И. Кусова // Асимметрические связи в языке / СОГУ. – Владикавказ, 2001.– С. 28.
10. Newmark, P. Approaches to Traslating / P. Newmark – Oxford: Pergamon Institute of English, 1981. – 200 p.
11. Leppihalme, R. Cultural Bumps. On the Translation of Allusions / R. Leppihalme. – Helsinki, Univ. of Helsinki, 1994. – 250 p.
12. Виноградов, В. С. Введение в переводоведение (общие и лексические вопросы) / В. С. Виноградов. – М.: Изд-во института общего среднего образования РАО, 2001 - 224 с.
13. Уваров В. Д. Материальные и психологические реалии и их значение для перевода. – Сб. Учебно-методические разработки к курсу теории перевода. М.: Изд. МГПИИЯ, 1972, с. 68

УДК 304

ЭКОЛОГИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ БРОНФЕНБРЕННЕРА В ПОНИМАНИИ СОЦИАЛЬНОЙ АДАПТАЦИИ ДЕТЕЙ С СДВГ В ШКОЛЬНОЙ СИСТЕМЕ

Мустафина А.С., Амитов С.А.

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы

Синдром дефицита внимания и гиперактивности (СДВГ) является психоневрологическим расстройством с распространенностью 5% среди детей и подростков [1]. Эпидемиологические исследования в Казахстане не проводились [2]. В странах СНГ выявлена распространность 7,6% среди детей в возрасте 7-10 лет в Российской Федерации [3] и 6,2% среди детей в возрасте 3-15 лет в Республике Беларусь [4].

Поддержка школы особенно важна для уязвимых детей, в том числе детей с СДВГ, которые имеют риск школьной и социальной дезадаптации [5]. Школьная среда является важным контекстом, который необходим для понимания социальной адаптации. В связи с этим, полезной для рассмотрения школьных факторов будет экологическая модель развития, которая широко применяется в исследованиях и практике социальной работы и основана на представлениях, что развитие ребенка происходит в постоянном взаимодействии окружающей среды.

Основатель экологической теории, Ури Бронфенбрер. Он выделил 4 микросистемы влияющих на развитие человека: микро, мезо, экзо и макро уровней. Данные микросистемы взаимодействуют между собой и оказывают прямое и косвенное влияние на ребенка. На рисунке 1 представлена структура экологических систем, разработанная L.G. Shelton (2019) для более точного понимания теории Бронфенбрера [6].

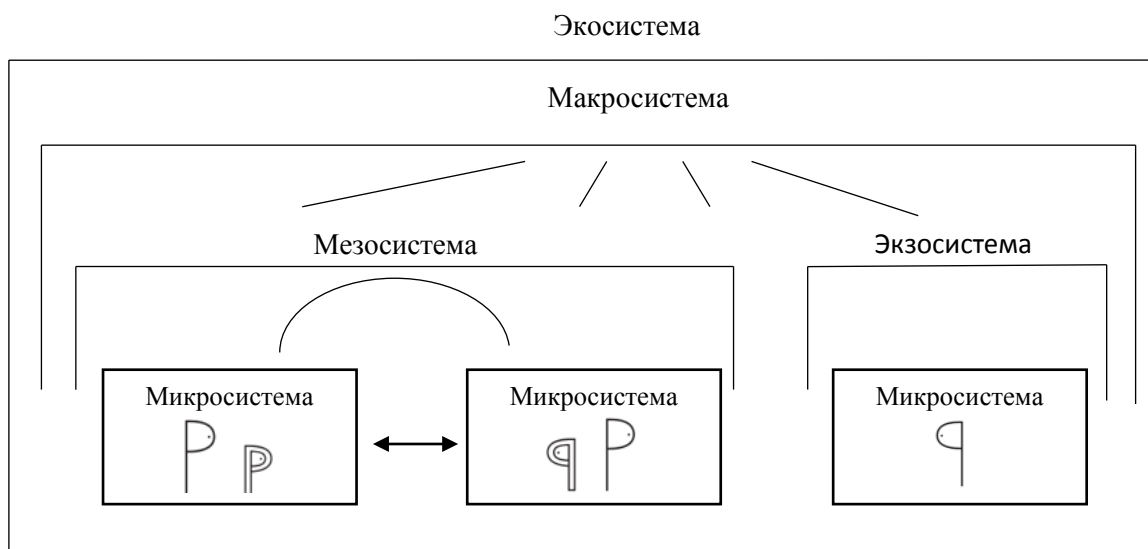

Рис.1. Структура модели экологических систем Бронфенбреннера

Знак **P** означает развивающуюся личность, то есть ребенка или подростка, включенного в микросреду. Знак **Q** означает значимого взрослого, влияющего на развитие ребенка. Знак **P P** - это диада в которой происходят взаимоотношения, связанные с взаимным влиянием. Ребенок непосредственно включен в микросистему, которая представляет собой деятельность, роли и межличностные отношения, переживаемые ребенком в определенной обстановке [6]. Основными микросистемами развития ребенка является семья и школа. Социальное отвержение детей с СДВГ происходит в микросистеме – школьной среде. Социальными агентами прямого влияния являются: сверстники в школе и учитель, отношения с которыми могут выступить сильными защитными механизмами в неблагоприятных условиях или наоборот факторами риска.

Мезосистема представляет собой взаимодействие между двумя микросистемами в которые непосредственно включен ребенок. В случае понимания и поддержки детей с СДВГ это могут быть взаимодействия учителя и родителя, семьи и школы.

Непрямое влияние оказывает экзосистема, которая представляет собой микросистему, в которую ребенок не включен, но происходящее в ней оказывает непрямое влияние. Одной из таких микросистем является учительское сообщество, так как оно является источником знаний, и формируют профессиональные убеждения. Учительское сообщества находится под прямым воздействием национальной политики, поэтому особенности их влияния на детей с СДВГ могут быть объединены.

Макросистема является самой большой экологической системой и влияет на все другие микросистемы. Культурные убеждения, ценности, общие особенности и законы относятся к данному уровню. Применительно к детям с СДВГ можно выделить две составляющие: национальную политику в области образования и культурный контекст. Национальная политика в отношении детей с СДВГ напрямую влияет на школу, частью которой является учитель. Косвенно политика влияет на знания и отношение учителя, которые во многом определяют адаптацию обучения и отношения учитель-ученик.

Таким образом, влияние на социальную адаптацию детей с СДВГ в школе оказывают: макросистема - национальная политика и культурный контекст; экзосистема – учительское сообщество, мезосистема – взаимодействие семьи и школы и микросистема – учитель и группа сверстников.

Социальные трудности детей с СДВГ, обусловлены не только особенностями симптомов СДВГ, но и проблемами в общественном понимании расстройства [7]. Поэтому национальная политика в отношении детей с СДВГ имеет важное значение для их адаптации в школьной системе. В отличие от многих зарубежных стран в Казахстане дети с СДВГ не относятся к категории детей с особыми образовательными потребностями [8]. Законодательством не предусмотрены вспомогательные и адаптивные меры поддержки для детей с СДВГ в школьной системе. Единственным республиканским документом, упоминающим детей с СДВГ является

Инструктивно-методическое письмо на 2018-2019 учебный год. Дети с СДВГ отнесены к категории «Дети с нарушениями в эмоционально волевой сфере», а стратегии учителей «...определяются в сотрудничестве с семьей, психологом и с другими специалистами, кто может оказать помощь в адаптации и организации учебного процесса» [9]. В то время как за рубежом поддержка детей с СДВГ представляет собой регламентированный и финансируемый механизм [8].

Важно отметить, что адаптация обучения и поддержка создают благоприятную психосоциальную среду, которая «...может определенно облегчить тяжесть и непрерывность симптомов, минимизировать вторичные нарушения» [10].

Социальное поведение и характеристики детей (например, независимость, послушание и выражение эмоций) являются основой социальной оценки. Chang (2004) анализируя данные исследования, фокусируются на различиях в «восточных» и «западных», «индивидуалистических» и «коллективистических» культурах. Например, в «восточной» и «группа-ориентированной» культурах больше ценятся самоконтроль, управление поведением и эмоциями самодисциплины. Существуют отличия восприятия агрессивного поведения, которое в «восточных» культурах воспринимается более негативно, а отвержение детей с таким поведением более обоснованным [11].

Взаимодействие семьи и школы является экологической мезосистемой, которая находится под воздействием существующей национальной политики. Отсутствие республиканских мер по поддержке детей с СДВГ в школьной системе сказывается на профессиональных убеждениях учителей. По мнению Фесенко «...до сих пор большинство педагогов и школьных психологов предпочитают практику наблюдения детей с СДВГ. В таких случаях представители школ настаивают или на выводе детей на домашнее обучение (чаще всего), или на переводе их в классы выравнивания (реже), или на смене образовательного учреждения (редко)» [12].

В работе с детьми с СДВГ необходим семейно-центрированный подход, который обосновано получил внимание в Западных странах [10]. Основная идея данного подхода – это уход «...от обвинений родителей как источника проблемы до концептуализации их как стратегических союзников» [10, С.174]. Исследователи подчеркивают, что родители детей с СДВГ обладают сильными сторонами и ресурсами, которые могут помочь ребенку. Frigerio, Montali и Fine (2013) характеризует взаимодействие учителей и родителей как «порочный круг взаимных обвинений». Используя интервью и фокус группу, выявил, что «...вина и взаимные обвинения являются составляющими элементами социальных отношений между взрослыми, которые играют важную роль в жизни детей с СДВГ» [13, с.598]. Родители склонны обвинять учителей в том, что они не обновляют свои устаревшие знания и не адаптируют свою практику в соответствии с научными рекомендациями. Учителя считают одной из причин негативного влияния СДВГ на школьную адаптацию родительское воспитание, неподходящее для детей с СДВГ (отсутствие домашних правил, несоответствие роли родителя и др.). Специалисты в области психического здоровья критикуют учителей за их дефицит знаний и пониманий этого расстройства.

Взаимные обвинения учителя и родителя связаны с тем, что школьная система направлена на формирование нормативного поведения. С одной стороны, требование выполнения социальных норм – это средство социализации и одна из задач школы. С другой стороны, возникает противоречие между требованиями нормативного поведения ребенка и сложностями самоконтроля детей с СДВГ. Из-за этого некоторые родители детей с СДВГ испытывают социальную стигму во время взаимодействия со школьной системой.

Ключевой фигурой микросистемы, а именно класса, в который включен ребенок с СДВГ, является учитель. Знания учителя о СДВГ чрезвычайно важны для адаптации ребенка в школьной системе. Soroa, Balluerka и Gorostiaga выделили 6 фундаментальных причин важности общих и специфических знаний учителей о СДВГ: 1) высокая распространенность расстройства; 2) роль учителя в идентификации симптомов; 3) участие учителя в установлении диагноза; 4) необходимость поддержки и адаптации обучения; 5) ожидания родителя в рекомендациях и советах; 6) влиянии знаний на поведение учителя и его отношения к детям [14].

При этом, M. Sciutto выделяет, что учитель может не знать информацию о СДВГ и его природе (lack of information), а может иметь ошибочном представлении (misconceptions).

Незнания приводят к бездействию, но могут подтолкнуть к поиску информации, а заблуждения приводят к ошибочным действиям. Незнание и заблуждение могут значительно снизить эффективность установления диагноза. Учителя, обладающие знаниями о СДВГ чувствуют уверенность при работе с данными детьми, уверены в своей способности реагировать на их поведение [15].

Таким образом, социальная адаптация детей с СДВГ требует понимание проблемы в более широком контексте. Экологическая модель Бронфенбреннера позволяет определить важные направления в поддержке детей с СДВГ и улучшении их социальной адаптации.

Литература

1. American Psychiatric Association (APA). *Diagnostic and Statistical Manual V*, Washington, DC, American Psychological Association, 2013.
2. Алипбаева С.Р., Бекболатова С.Б. Методы диагностики синдрома гиперактивности с дефицитом внимания в условиях психолого-медико-педагогической консультации // *Медицина*. – 2013 - №8. – С.64-66.
3. Завыденко Н.Н. Синдром дефицита внимания и гиперактивности: новое в диагностике и лечении // *Журнал медико-биологических исследований*. – 2014. - №1. - С. 31-39.
4. Емельянцева, Т. А. (2013). Гендерные аспекты скрининга гиперкинетических расстройств у детей в популяции Беларуси. *Социальная и клиническая психиатрия*. – 2013 - №3 (23) – С. 43-47.
5. Hoza, B., Mrug, S., Gerdes, A.C., Hinshaw, S.P., Bukowski, W.M., Gold, J.A., Kraemer, H.C., Pelham, W.E., Wigal, T., Arnold, L.E. (2005). What Aspects of Peer Relationships Are Impaired in Children With Attention-Deficit/Hyperactivity Disorder? *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 73 (3), 411-423.
6. Shelton, L.G. (2019). *The Bronfenbrenner primer. A Guide to Developmental Psychology*. New York - London: Routledge.
7. Ma, J.L.-C, Lai, KYC, & Xia, LLL (2019). Perceived social support, perception of competence, and hope among Chinese children with attention deficit hyperactivity disorder in a Chinese context: Children's perspective. *Child & Family Social Work*, 1–9.
8. Мустафина, А.С., Амитов, С.А. Зарубежный опыт реализации прав детей с СДВГ в образовании и здравоохранении // *Вестник КазНУ им. аль-Фараби. Серия психологии и социологии*. – 2018. – №2. – С.104-115.
9. Об особенностях организации образовательного процесса в общеобразовательных школах Республики Казахстан в 2018-2019 учебном году: Инструктивно-методическое письмо. – Астана: Национальная академия образования им. И. Алтынсарина, 2018. – 383 с.
10. Ma, J. L. C., & Lai, K. Y. C. (2014). Family engagement in children with mental health needs in a Chinese context: A dream or reality? *Journal of Ethnic and Cultural Diversity in Social Work*, 23(3–4), 173–189.
11. Chang, L. (2004). The Role of Classroom Norms in Contextualizing the Relations of Children's Social Behaviors to Peer Acceptance. *Developmental Psychology*, 40 (5), 691–702.
12. Фесенко, Ю. А. *Коррекционная психология: синдром дефицита внимания и гиперактивности у детей : учеб. пособие для вузов / Ю. А. Фесенко, Е. В. Фесенко*. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Издательство Юрайт, 2019. – 250 с.
13. Frigerio A., Montali L., Fine M. (2013). Attention deficit/hyperactivity disorder blame game: A study on the positioning of professionals, teachers and parents. *Health*, 17(6), 584–604.
14. Soroa, M., Balluerka, N., & Gorostiaga, A. (2012). Evaluation of the level of knowledge of infant and primary school teachers with respect to the Attention Deficit Hyperactivity Disorder (ADHD): Content validity of a newly created questionnaire. In J.M. Norvilitis (Ed.), *Contemporary trends in ADHD research*, 127-152.
15. Scituito, M.J., Terjesen, M.D. & Frank, A.S.B. (2000). Teachers' knowledge and misperceptions of Attention-Deficit/Hyperactivity Disorder. *Psychology in the Schools*, 37, 115-122.

УДК 304.42

РОЛЬ ИННОВАЦИОННОГО РАЗВИТИЯ В ПРОЦЕССЕ МОДЕРНИЗАЦИИ ОБЩЕСТВЕННОГО (ПРАВОВОГО) СОЗНАНИЯ: ОТ КАРАТЕЛЬНЫХ МЕР К «ДОБРОПОРЯДОЧНОСТИ» НА ПРИМЕРЕ АНТИКОРРУПЦИОННОЙ СЛУЖБЫ

Мылтыкбаева А.С.

*Департамент Агентства Республики Казахстан по противодействию коррупции
(Антикоррупционной службы) по Алматинской области, Талдықорган*

Введение

В научной среде существует гипотеза, что общественные и гуманитарные сферы, нежели от технических наук не нацелены на инновационное развитие. Однако стоит отметить, что именно гуманитарная сфера, которая включает в себя правовые, культурные, информационные и духовные направления особо нуждается в развитии и во внедрении новых инновационных методов и технологий.

В условиях мировой глобализации модернизация общественного (правового) сознания для многих ученых и экспертов становится актуальной темой для всестороннего изучения.

Между тем, международный опыт успешных стран показывает, что сегодня развитие любого государства связано не только с технологическим прорывом и прогрессом, но в тоже время зависит от гуманитарно-составляющего развития, то есть зависит от потенциала развития самого человечества.

В этом направлении, в целях укрепления правовой (антикоррупционной) культуры имеется необходимость формирования модернизированного общества, абсолютно нового типа людей, которые будут обладать инновационным типом мышления и сознания.

Однако в данной научной дилемме возникает вопрос, как инновационное развитие может способствовать модернизации общественного (правового) сознания, как сформировать новый тип людей, который будет обладать инновационным и антикоррупционным типом мышления и какова роль модернизированного общества в условиях глобальной трансформации.

Теоретико-методологический аспект

С давних времен антропологи, философы, социологи изучают концепцию правовой культуры и вопросы общественного (правового) сознания.

На сегодняшний день, в научной терминологии существует около 200 различных определений понятия «общественного сознания» [1, с.30].

Одни ученые рассматривают «общественное сознание», как перечень основополагающих факторов и принципов, которых придерживается определенная совокупность людей. Другие же, напротив считают, что «общественное сознание» более применимо к духовной составляющей, в которую включены чувства, идеи, навыки, теории, взгляды [2, с.20].

Если же разбирать дефиницию понятий «инновация», «инновационное развитие», то в этих терминах следует обозначить основной смысл. В научной литературе данный термин впервые начал использоваться в 19 веке [3].

Сама терминология «инновация» происходит от латинского языка «novatio» и обозначает что-либо новое либо обновленное, тогда как приставка «in» в латинском языке обозначает «в направлении, в действии», из этого вытекает, что инновация подразумевает под собой новый, видоизмененный процесс, который находится в направлении новых и успешных изменений» [3].

Следует отметить, что инновация – является результатом инвестиций в интеллектуальную собственность, которая в свою очередь позволяет улучшить жизненные процессы.

В условиях современного мира успех и процветание государства зависит не от количества природных запасов, а от конкурентоспособности и высокого уровня правового сознания не только отдельного человека, но и общества в целом, которые в свою очередь ведут государство в число передовых стран, именно так отметил Первый Президент-Лидер нации Н.А.Назарбаев в своей программной статье "Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания" [4].

Лидер нации особо указывает, сегодня чтобы быть конкурентоспособным, каждый гражданин Казахстана должен обладать набором отличительных качеств и черт, характерных гражданину 21 века. Среди этих качеств, несомненно, должны быть: высокая правовая культура, знание иностранных языков, компьютерная грамотность, культурная открытость, стремление к новым знаниям и к развитию [4].

Следует подчеркнуть, что указанные качества должны быть присущи для всех слоев населения, включая особые социальные группы.

В данном контексте очень важно подчеркнуть, что сегодня развитие будущего Казахстана закладывается с сегодняшних дней и этот успех во многом зависит от способности, мотивации и желании каждого гражданина.

Международный опыт модернизации общественного (правового) сознания

На сегодняшний день, модернизация общественного (правового) сознания носит мировой тренд, который с учетом своих региональных особенностей реализуется различными государствами в разные исторические промежутки времени.

Один из безупречных примеров эффективной реализации политики модернизации национального менталитета стал проект «Сингапурское чудо», основанный бывшим премьер-министром Сингапура Ли Куан Ю [5, с.11].

Ключевой идеологией «Сингапурского чуда» был ориентир на человеческий фактор и всеобщую компьютеризацию. Как отметил архитектор инновационной политики Сингапура Филиппо: «В условиях современного мира инновации – это не какая-то роскошь, это необходимость для государства и для каждого его гражданина. В сравнении с другими государствами в Сингапуре нет природных богатств, поэтому главной ценностью страны являются люди и «умы». Поэтому инвестиции мы вкладываем в наших граждан, а не в инновации. Так-как не инновация создает человека, а человек создает инновации» [6].

Кроме того, одним из важных направлений «Сингапурского чуда» стала борьба с коррупцией. В научной литературе выделяют 3 принципа, которых придерживались сингапурцы и которые, сделали их страну, свободную от коррупции.

Первый принцип: принцип меритократии, то есть система по отбору лучших специалистов, наделенных определенными талантами и умениями, в независимости от своего социального положения.

Второй принцип – принцип прагматизма, то есть умение использовать и внедрять в свою страну другие успешные проекты.

Третий принцип, который стал основным фактором для успеха Сингапура – это честность в системе государственной политики. То есть, борьбу с коррупцией в Сингапуре вели политические лидеры, которых отличала честность, неподкупность, ответственность и личный пример безупречного поведения для всех остальных государственных служащих [7].

Эффективная реализация этих трех принципов смогла привести город- государство Сингапур к мировому успеху и к стабильному развитию.

От карательных мер к «добропорядочности» на примере Антикоррупционной службы

В 2019 году после разделения Агентства Республики Казахстан по делам государственной службы и противодействию коррупции на 2 отдельных агентства, во вновь образованном Агентстве Республики Казахстан по противодействию коррупции (Антикоррупционной службе) произошли работы по трансформации деятельности нового органа [8]. Так, Антикоррупционная служба, отходя от карательных мер, перешла к более превентивным в вопросах противодействия коррупции. Новый формат работы антикоррупционной службы предусматривает комплексные меры по культивированию в обществе принципов честности и добропорядочности.

Новое направление антикоррупционной службы нацелено на формирование в обществе здорового правового сознания, которое нетерпимо к любым правонарушениям, в том числе к коррупционным.

Введение нового института антикоррупционной службы было обусловлено практикой международных стран. Сегодня ряд таких стран, как Сингапур, Новая Зеландия акцентируют своё внимание не на устранение уже возникших проблем, а на ее профилактику, путем проведения соответствующих работ, нацеленных на изменение правового сознания граждан.

Так, на сегодняшний день Антиторрупционной службой реализуется ряд таких проектов, как Адал Ұрпақ, Саналы Ұрпақ, Сапалы жол, Интерактивная карта общественного контроля, Регионы, свободные от коррупции - перед всеми проектами стоят единые задачи и цели - формирование антикоррупционного (правового) сознания и укрепление в обществе общепринятых человеческих ценностей, таких как честность, открытость, добропорядочность.

В качестве примера, на сегодняшний день, в территориальном департаменте Агентства Республики Казахстан по противодействию коррупции (Антикоррупционной службе) по Алматинской области создано молодежное движение «Парасаттылық елшілері», в которую вовлечены активные студенты высших учебных заведений и колледжей Алматинской области. Стоит отметить, что это не просто активные студенты, это та часть молодёжи, которая обладает высокими человеческими качествами и служит хорошим примером для своих сверстников.

Основными задачами молодежного движения являются - активное вовлечение молодого поколения в процессы работы по формированию нулевой терпимости к любым правонарушениям, культивирование принципов добропорядочности в обществе.

В рамках рассмотрения данного научного исследования, вышеуказанную молодёжную ячейку можно соотнести с модернизированным обществом, которые обладают инновационным типом мышления и сознания, готовое к новым изменениям и прорывам.

Выводы

На сегодняшний день, в реалиях современного мира культура поведения, уровень правового сознания каждого гражданина влияет на социальные процессы, происходящие в обществе. Поэтому, в условиях мировой трансформации сегодня особое внимание уделяется всестороннему развитию человеческого капитала. Сегодняшние инвестиции должны вкладываться в научный и интеллектуальный потенциал. В этой масштабной работе принципиально важно наличие здорового общественного (правового) сознания, нетерпимое к любым правонарушениям, в том числе коррупционным, которое в итоге сможет вывести целую нацию, страну на передовые планы. Поэтому применение новых инновационных методов, переход от мер наказания к более превентивным мерам способствует появлению позитивных изменений и улучшений.

Литература

1. Siğri, Ünsal. Japonların kültürel özellikleri bağlamında; yönetsel, ekonomik ve sosyal süreçlerinin analizi. - İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Yıl:5 Sayı:9 Bahar 2006/1.- 30 s.
2. Калашникова, Н., Байжанов, С. «Рухани жаңғыру: перспективные тренды». Научный журнал «Спектр». – Астана: Типография ТОО «Заман», 2018. – 20 с.
3. Материал из свободной энциклопедии Википедия: Инновация.
4. <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%98%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1%8F>
5. Назарбаев, Н.А. «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания». <http://www.akorda.kz>, 2017.
6. Шаукенова, З., Додонов, В., Коновалов, С. «Рухани жаңғыру: социальная инженерия успешного общества». Научный журнал «Спектр». – Астана: Типография ТОО «Заман», 2018. – 11 с.
7. Селезнев, П.С. «Сингапурская модернизация: инновационный опыт для России». <https://cyberleninka.ru/article/n/singapurskaya-modernizatsiya-innovatsionnyy-opyt-dlya-rossii>, 2013.
8. Жетписбаева, Б.А. «Мировой опыт борьбы с коррупцией: феномен Сингапура». – Алматы: Вестник Казну, 2008. <https://articlekz.com/article/7114>
9. Указ Президента Республики Казахстан от 13 июня 2019 «О мерах по совершенствованию системы государственного управления» http://www.akorda.kz/ru/legal_acts/decrees/o-merah-po-sovshenstvovaniyu-sistemy-gosudarstvennogo-upravleniya

УДК 1400

**ЖАСӨСПІРІМДЕР АРАСЫНДА СУИЦИДТІ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚТЫҢ АУЫТҚУЫНА
ӘЛЕУМЕТТАНУЛЫҚ ТАЛДАУ****Мырзабаев С.Е.***ал-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы*

Жұмыстың өзектілігі. Суицидтік мінез-құлық (суицид) – қоғам алдында тұрған ең күрделі мәселелердің бірі. Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының мәліметтері бойынша, Қазақстан әлемдегі суицид саны бойынша үшінші орында, Алматы жасөспірімдік суицид жиілігі бойынша көш бастап тұр. Қазақстанда өзін-өзі өлтіру нәтижесінде өлім санының қысқаруы бірқатар шаралар жүргізілген жағдайда ғана мүмкін, олар: профилактикалық көмекті үздіксіз жетілдіру мақсатында психикалық, денсаулық сақтауға байланысты пен психоэмоциялық жай-күйге әсер ететін факторларды іргелі және қолданбалы зерттеу.

Тұлғаның қоғам нормалары мен құндылықтарын қабылдамау ретінде түсінілетін «ауытқушы мінез-құлық» түсінігі ең алдымен тұлғаның, соның ішінде кәмілеттік жасқа толмағандар қылмыстарының алдын-алу бойынша жұмыстарда, заң психологиясында бекітілді (В.Н.Кудрецов, В.Д.Парыгин, В.В.Шпалинский, А.М.Яковлев). Қысқаша психологиялық сөздікте (1985) ауытқыған мінез-құлық қоғамда қабылданған құқықтық және өнегелі нормаларға қарама-қайшы келетін «әрекеттер немесе жеке істер жүйесі» ретінде қарастырылады. Ауытқыған мінез-құлық ретінде жағымсыз ауытқулар (құқық бұзушылық, қоғамға қарсы әрекеттер, қылмыстар), сол сияқты жағымды бағыттағы көріністер қарастырылады. Мысалы, Я.И.Гишинский (1981), қылмыстың алдын алуда жүйелі тәсілін қарастыра отырып, мінез-құлықтағы ауытқу адамның шығармашылық белсенділігін көтеруі мүмкін екендігін көрсетеді [1].

Г.С.Тагированың пайымдауынша, мінез-құлық ауытқуы – қоғамда қабылданған құқықтық немесе өнегелі нормаларға қайшы келетін істер мен жеке әрекеттер жүйесі. Аталған мінез-құлық жағымсыз әлеуметтік даму, түрлі жас ерекшелігі кезеңдерінде пайда болатын әлеуметтену бұзылыстары нәтижесі болып табылады.

Кейде мінез-құлық бұзылыстары тұлғаның диссоциалды бұзылысында дамуы мүмкін (ғ.60.2). Жиі мінез-құлық бұзылыстары қанағатсыз отбасылық қарым-қатынас және оқудағы қиындықтардан тұратын қолайсыз психосоциалды ортамен байланысты болады. Ол ербалаларда жиі кездеседі. Бұл бұзылыс категорияларының эмоционалды бұзылыстардан ерекшеленетіні нақты анықталған; олардың гипербелсенділіктен айырмашылығы әлсіз, және олар жиі үйлеседі.

Жеткіншектерде психопатияны диагностикалауда классификациялық тәсілдер айырмашылығын А.Е.Личко (1983) талдады.

Мысалы В.П.Койценконың пайымдауынша, суицидті мінез-құлықтың пайда болу жақтарынан нормадан тұрақты ауытқуымен байланысты, физикалық, ақыл-ой кемшіліктері негізделген, олардың өмірлеріндегі көріністерге тән ерекшелік.

К.М.Гуревичтің пайымдауынша, ауытқыған мінез-құлық түрлі формаларда байқалады: нашар үлгерім, өзіне сенімсіздік, жауап беруден қорқу, енжарлық, өзіндік бағасы төмен, мектептен көңілі қалу, құрбыларымен достаса алмау, қатыгездік».

Я.И.Гишинский ауытқыған мінез-құлық деп келесі жағдайларды түсіндіреді:

1) сол қоғамда қабылданған немесе қалыптасқан нормаларға ресми сәйкес келмейтін адам істері мен әрекеттері;

2) кең тараған көпшілік адами іс-әрекетте байқалатын әлеуметтік құбылыс. Бірінші мәнде қиын мінез-құлықты зерттеуде жалпы және жас ерекшелік педагогикасы мен психология пәндері болып табылады. Екінші мәнде – әлеуметтану мен әлеуметтік психология пәні болып табылады [2].

Жеткіншектік жас – тұлға қалыптасуын білдіретін, барлық балалық шақтың ең қиыны мен күрделісі. Сонымен қатар бұл өте жауапты кезең, өйткені бұл уақытта өнегеліктің негіздері қалыптасады, әлеуметтік бағдар, өзіне, айналасына қарым-қатынас қалыптасады. Сонымен қатар бұл жаста мінез-құлық белгілері мен тұлғааралық мінез-құлықтың негізгі формалары тұрақталады. Тұлғалық жетілуге белсенді ұмтылыспен байланысты осы кезеңнің негізгі мотивациялық бағыты-өзіндік таным, өзіндік ой, өзіндік тұжырым.

Жеткіншектік жастың алғашқы кезеңінде балада үлкендерге ұқсауға ұмтылу пайда болады және күшейеді, мұндай ниеттің күшті болуы соншалық, оқиғаларды елестете отырып,

кейде алдын-ала өзін ересек санай бастайды, өзіне ересек сияқты қатынасты талап етеді. Сонымен қатар, ол ересек адамға қойылатын талаптарға толық жауап бермейді. Жеткіншектер ересек адам қасиеттерін шексіз игеруге ұмтылады. Ересек адамдарда осы қасиеттердің көрінісін байқай отырып, жеткіншек жиі сынсыз түрде еліктейді. Есеюге деген жеткіншектердің өзіндік ұмтылысы, үлкендер тарапынан оларға байсалды және талапты қатынас қою есебінен күшейеді. Кіші мектеп оқушысына қарағанда, жеткіншектен сұраныс көбірек, бірақ оған бірінші сынып оқушыларына рұқсат етілмейтіндерге рұқсат етіледі. Бұлардың барлығы жеткіншектен адам ретінде өзі туралы, балалық шақтан аттаған адам туралы түсінік тудырады. Тұлғалық психологиялық дамудың жаңа сыртқы және ішкі жағдайын жасайтын, жеткіншектің есеюге деген ішкі ұмтылыстарының нығаюы осы процесстердің қорытындысы болып табылады. Ол жеткіншектің айналасындағы адамдармен және өзімен қарым-қатынасының барлық жүйесінің өзгеруін талап етеді.

В.С.Афанасьев, С.А.Беличева, Я.И.Гишинский, А.Г.Здравомыслов, В.В.Королев, В.А.Кудрявцев, И.В.Маточкин девация негіздерін әлеуметтік стратификация, қоғамның әлеуметтік бөлінуінде қарастырады, жастардың әлеуметтік дамуын күрделендіретін және әлеуметтік қозғалыс бойынша жастардың өркендеуіне негіз болатын алғышарттарды талдайды [3].

Интеракционистік көзқарастар шеңберінде қалыптасқан суицидті мінез-құлықты зерттеу виктимологиялық бағыт ерекше назар тартады (Г.Геттинг, Б.Мендельсон, Э.Сателленд). Ғылыми ізденіс, қылмыс жағдайында жеңілдететін және қылмыстық агрессияны күшейтетін жәбірленуші мінез-құлқын зерттеуге қайта бағдарланады. Қылмыстық мінез-құлықта агрессивтілік пен жәбірленуші байланысын түсінуде Т.Адорно, Д.Левинсон, Е.Маркузе, М.Хоркхаймер, Э.Френкель-Брунвик, Э.Фромм еңбектерінде ерекше мәнге ие. Авторлар оппозициялы, бір-біріне тәуелді «Мен-концепциясы» ретінде қарастырылатын, басқа да мазохистік бағыттылықтарда басқаларды шексіз басқаруға ұмтылу қатынасы туралы мәселені қояды[1].

Әлеуметтену механизмі ретінде мінез-құлықтық стереотиптерінің интериоризациялану процесі П.Бергер мен Т.Лукман еңбектерінде қарастырылады. Тұлғаның әлеуметтік идентификациясын және топтық ерекшеліктер Ю.Л.Качанова, С.Г.Климов, В.А.Ядов, Е.Р.Ярская –Смирнова еңбектерінде қарастырылған. Деструктивті ерекшелік қалыптасу мәселесі әлеуметтік өзара әрекеттестік тұрғысынан (Г. Блумер, Д.Джексон, Л.Колберг, Дж. Мид, Д.Хорке), когнитивті процесстер рөлінен (Г.Б.Брейкуэл, К.Келли, Г.Теджфел, Дж.Тэрнер, Л.Фестингер), мотивация тұрғысынан (З.Фрейд, Э.Фромм, Э.Эриксон, И.И.Карпец, В.Н.Кудрявцев, А.Р.Ратинов), жас ерекшелік сипатынан (Э.Эриксон, О.Н.Ежов, М.Э.Елютина, И.С.Кон), құрбылары референтті топтарының ықпалынан (В.Зелцер, В.Ф.Кондатишко, Д.В.Петров, Д.Прентисдайн, Н.М.Романова, Р.Роджерс, И.Тейлор, А.И.Яковлев), әлеуметтік стереотиптер мен аттитюдтер тұрғысынан (П.Бергер, И.Гоффман, Ф.Зимбардо, Э.Фромм, А.Шюи), типтік емес шеткеру (Э.К.Наберушкина, С.В.Степухович, Н.В.Шапкина, Е.Р.Ярская-Смирнова); ақпарат құралдары рөлдерінен (Л.Джой, Н.Забрак, Д.Уильямс, Хьюсман және т.б) қарастырылады [4].

Акселерация, ретардация, дамудың гетерохрондылығы салдары болып табылатын, жасерекшелік пен дәстүрліге сәйкес келмейтін мінез-құлық ауытқыған болып қабылданған. Белгілі бір хронологиялық жаста баланың тән белгілерін тіркейтін стандарттың болуы әр баланы жеке қарастыруға мүмкіндік береді. Баланың даму стандартын ескере отырып, Л.С.Выготский дамуы артта қалған баланы ерекшеледі. Суицидті мінез-құлықты жеткіншек-белгілі болғандай кері ұйымдастырушы.

Проблеманың психологиялық-педагогикалық аспектілері отандық және шетел зерттеушілері Э.Берис, Л.И.Божович, С.В.Березин, А.В.Гаврилин, А.Г.Данилин, Д.В.Колесов, Д.А.Леонтьев, А.Т.Макеева, А.Маслоу, Р.Мертон, Т.К.Бөлеев, Т.Бегалиев, Ж.А.Өскенбаева, П.Қ.Бөлеева, К.С.Бақтыбаева, Ш.Ә.Төлебаеваның еңбектерінде айқын беріледі. Олардың мазмұнында өмірлік бағыттарды құру негіздері, тұлға дамуында кездесетін қиындықтарды жеңе білу тәсілдері туралы; дезадаптация құбылысының алдын-алу сипаты, әртүрлі әлеуметтік-мәдени ортада өскелең ұрпақтың әлеуметтік тұрғыда қалыптасу мәнін ашу мәселелері қарастырылды[4].

XX ғасырдың 30-шы жылдары коррекциялық жұмыстың әлеуметтік – педагогикалық бағыты, кейіннен әлеуметтік-психологиялық бағыты табысты дамыды. Екі бағытта өзара тығыз байланысты. Мысалы, тәжірибелік-эксперименттік жұмыста А.С.Макаренко балалар колониясында, С.Т.Шацкий- социумда тәрбиелік орта жасады[2].

Қарастырылған бала тұлғасынан ықпал ету факторларының нәтижесінде, жеткіншек виктимді болып қалуы ықтимал. Виктимділік – өз алдына жағымсыз құбылыстар құрбаны

болуға бейімділік. Адам әлі ондай болған жоқ, бірақ оның тұлғасында белгілі бір жағдайларда ондай ететін белгілі бір қасиеттер бар.

Жалпы айтатын жағдай, қазіргі балалар мен жеткіншектердің генетикалық, демографиялық және жекелік психологиялық қасиеттерінің жиынтығы әдетті өмір ортасының елеулі өзгерістерінде оларда осы әдетті жағдайлар өзгерісінде қолайсыздықтарға әлсіз ететін тұлғалық белгілер қалыптастырады.

Әдебиет

1. Дубацкая О.Б. (Павлодар) «Коррекция как метод психического развития детей», Шоқан тағылымы-9 конференциядағы материалдар тезисі. 2004ж. Көкшетау.
2. Коттлер Дж., Браун Р., «Психотерапевтическое консультирование.» - С -П., 2001.-34 с.
3. Қайырова Ж. Ауытқушы мінез-құлықтың шығу себептері мен факторлары /Қайырова Ж.// Қазақстан мектебі – 2006 -№1 –С.62-67 бет.
4. Pompili, M. The role of psychological pain in suicide victims / M. Pompili, D. Lester, A. Leenars // J. European Psychiatry. 2007. Vol.22, Supplementl. -P. 34.

ОӘЖ 95(584)

ТӘУЕЛСІЗДІКТІ ОРНЫҚТЫРУ – БАСТЫ МАҚСАТЫМЫЗ

Мырзахмет Ғ.К.

М.Х. Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университеті, Тараз

Тәуелсіздіктің әр күні, әр айы тарихи мән – маңызы айырықша жауапты шешімдерге толы болды. Әсіресе, саяси реформалар, қоғамның кемелденуі, демократиялық құндылықтарды өмірге орнықтыру бағытында іс-әрекеттер жасалынды. 1992 жылы шілдеде Жаңа Конституцияның жобасы бүкілхалықтық талқылауға ұсынылды. Ол 1993 жылы 28 қаңтарда қабылданды. Бұл Ата Заң Республикасының бұрынғы үш конституциясының түбірінен өзгеше, Егер олар КСРО Конституциясының көшірмесі болса, бұл дербес мемлекеттің Негізгі Заңы, онда қоғам дамуының ұзақ мерзімді мақсаттары белгіленді, дамудың сара бағытына жол ашты. Елімізді барша мемлекеттермен тең құқылы субъект ретінде әлем сахнасына шығарды.

1992 жылы 4 маусымда Ту, Елтаңба, Әнұран мемлекеттік рәміздер бекітілді, мұның өзігемен елдің дербестігін нығайту жолында жасалынған маңызды шаралар еді. Түптеп келгенде, осылардың бәрі тәуелсіздікті нығайтудағы алғашқы кезеңде қол жеткен ізгі нәтижелер [4].

1992 жылы БҰҰ-ның сессиясында сөйлеген сөзінде Қазақстан Президенті Азиядағы өзара ықпалдастық және сенім шаралар жөніндегі

кезеңгі даярлауға шақырды. Мұндай жаңа бастама әлемдік ахуалды егжей-тегжейлі зерделеуден туындаған болатын. Біріншіден, Азия құрылығында перманенттік жанжалдың ошағына айналған Ауғанстан, Тәжікстан тәрізді мемлекеттер орналасқан. Екіншіден, ядролық державаға айналған Пәкістан мен Үндістан арасындағы әскери қақтығыстар жиі ұшыраса береді. Үшіншіден, Азиядағы қауіпсіздікті қамтамасыз ететін пәрменді тетік әлі қалыптаспаған еді.

Қазақстан басшысы өз елінің тыныштығын, адамзаттың қауіпсіздігін ұзақтан ойластырып, Америка Құрама Штаттарының, Ресейдің, Францияның басшыларымен ұзақ та күрделі келіссөздер жүргізіп, ядролық қаруды Қазақстаннан алып кетуге 1994 жылы келісті. Бұл жаңа жас дербес мемлекет үшін қымбат келісім еді. Өйткені ядролық державалар (АҚШ, Англия, Ресей, Қытай, Франция) Қазақстанның тәуелсіздігіне, егемендігіне және бүгінгі шекараларының өзгермейтіндігіне құрмет білдіріп, оның тәуелсіздігіне, территориялық тұтастығына қарсы күш қолданбауға міндеттенеді. Сондай-ақ, оған экономикалық қысым көрсетуге болмайтындығын да мәлімдеді.

Қазақстанның Шығысқа иек артуы оның географиялық жағдайынан, этникалық жақындығы мен мәдениетінің туыстығынан ғана емес – мұның да маңызы аз емес – осы елдердің нарықтық қатынастар жөніндегі тәжірибесі үшін неғұрлым тиімді. Қазақтан сияқты Орта Азия республикаларының да проблемалары Батыстағы жоғары дамыған елдерге қарағанда дәл осылай.

1993 жылы 15-ші қарашада бастап Қазақстан өзінің ұлттық валютасын теңгені айналымға шығарды. Алғашқы кезде ол өте құнды болды, бірақ өндірістің құлдырауынан өнім өндірудің көлемі күрт азаюына сәйкес 1994 жылдың басында-ақ құнсыздана бастады. Көпшілік жұрттың, әсіресе зейнеткерлердің, көп балалы отбасылардың, оқушы жастардың тұрмыс жағдайы күрт төмендеді. Дағдарыстан шығуға арналып жасалынған тәп-тәуір бағдарламалар жұмыс істемеді, өйткені олар бұрынғы Одақтың нарықтық экономикаға көшу жөніндегі негізгі бағыттары нысанға алынып жазылған [1].

Экономиканы тұрақтандыру, халықтың аз қамтылған бөлігін әлеуметтік қорғау мақсатымен, еңбекшілердің жаппай кедейленуін болдырмау үшін 1994 жылы кезекті, үшінші, бірақ міндеттері жөнінде жаңа, өтпелі кезеңге арналған Бағдарлама қабылданды.

1995 жылы мемлекетке ақша – кредит және бюджетті шектеу саясаты экономикалық қызметті ырықтандыру, меншікке қатынасты реформалау мен нарықтық инфрақұрылымды қалыптастыру және бюджеттік шығындарды қысқарту жөнінде шаралар халықтық аз қамтылған бөліктерін нақтылы әлеуметтік қорғауды күшейтуге бағытталды.

Нарықтық қатынастарға көшуден туындаған түбегейлі өзгерістер аграрлық секторда да байқалды. Ауыл шаруашылығы өнімдерін өндірушілердің құқықтары мен өкілеттіктері кеңейтіліп, мемлекеттік шаруашылықтар ұжымдық, акционерлік және жеке меншікті кәсіпорындарға айналдырылды. Шаруа қожалықтарының саны 30 мыңнан асты, бірақ олардың жалпы өндіріс көлеміндегі үлесі әлі мардымсыз еді. [3].

Инвестициялық қызмет саласында қаржы қорларын шоғырландыру және тиімділікке жету мақсатында қысқа мерзім ішінде бір мезгілде жүзеге асырылатын бағдарламалар мен жобалардың саны кемітілді.

Минералдық шикізаттың аса бай қоры мен қуатты өндірістік және ғылыми-техникалық потенциалы, кәсіби білгір жұмысшы кадрлары бар Қазақстан өзінің экономикасы мен мәдениетін дамытуда дербес бағыт ұстанды, оның ілкімділік, тауарлар мен қызмет көрсетудің қозғалысы, қаржы және банк жүйесі, қаржыландыру мен салық, баға, еңбек, нарық және әлеуметтік кепілдік, баж ережелері мен тарифтер, сыртқы экономикалық қатынастар мен валютасаясаты жайында және т.с.с. егемен елдермен жасасқан шарттар жасады. Мұндай интеграция уақыт өткен сайын нығая береді. Қазақстанның ішкі саяси тұрақтылығы мен дүние жүзіндегі беделінің үнемі артып отыруы шетелдік инвесторлардың өз капиталдарын алаңсыз оның экономикасына жұмсауына мүмкіндік беруде: танымал американдық «Шеврон», «Теңіз» ағылшын – италиян фирмалары мұнай-газ конденсаттарын игеру жөнінде конкурстық негізде бірінші болып контракт жасасты [5].

Жас егемен қазақ елінің тағдыры қыл үстінде тұрған шақта тоталитарлық кеңес жүйесінің шекпенінен шыққан, соның мұрагері болып қалған Ресей Федерациясының басшылығы ұлыдержавалық шовинистік пиғылын бүркемелі түрде жүзеге асыруды көздеді. Дербес мемлекет болған бұрынғы одақтас республикаларды өзіне тәуелді етуді көздеп, олармен алдын ала келіспей-ақ 1992 жылдың басынан бастап тауарлар мен қызмет көрсетуді ыркына жіберді, ал мұның өзі жаңа ғана тәуелсіздігіне ие болған мемлекеттердегі күрделі жағдайды одан әрі ауырлата түсті.

Жаңа әлемдік экономикалық үлгілергесай болу үшін мемлекет басқарудың тиімділігі мен сапасын едәуір көтеруге, жекешесектор мен ұлттық капиталға жәрдемдесуге, ынталандыруға және олардың белсенділігін арттыру бағытында жұмыс істейтін болады. [3].

Президент ұстанған стратегияның өміршендігін дәлелдеу үшін әрқилы тарихи кезеңдерде осы тектес күрделі міндеттерді табыспен шешкен елдердің тәжірибесіне мойын бұрғанының зияны болмас. Бұл ең алдымен 30-шы жылдары бастан өткерген ұлы дағдарыс кезінде Франклин Рузвельттің өз халқына ұсынған «Жаңа бағдары», соғыс жылдарынан кейін жүзеге асырылған «Маршалл жоспары», Эрхардтың «Неміс ғаламатын» тудырған бағдарламасы. [5].

«2030 – Стратегиясын» барлық бұрынғы бағдарламалардан басты өзгешелігі – оның әлемдік шаруашылықты, өзіміздің алты жылдық дамуымызды, өз еліміздің көп ғасырлық тәжірибесін, қазіргі болмыстың мүмкіндіктері мен әлсіз жақтарын, қазіргі жағдаятты жан-жақты саралаудан барып дүниеге келгендігінде. Оған қоса «қазақстандық ділдің» ерекшеліктері және біздің аймақта үстемдік ететін «шығыс азиялық жолбарыстардың шығыстық ділі» ескерілген.

Елбасымыз барлық мүмкіндік пен әлемдегі қалыптасқан жағдайды ой сарабынан өткізген жаңа бағдарламаны ұсынды. Ол бойынша 2050 жылға қарай Қазақстан дүниежүзінің алдыңғы қатарлы 30 елінің сапында болуға тиіс. «2050 Стратегиясын» ғылыми сараптан өткізген кез

келген адам осынау ауқымды бағдарламаның сөзсіз орындалатынына толық сенеді. Біз бұл жайлы ойымызды «Егемен Қазақстан» газетінде бұған дейін де жазғанымызды оқырман білуге тиіс. Енді оған тоқталып жатудың қажеті жоқ. Тек айтарымыз, «2050 Стратегиясы» елін осынау алып іске алдын ала жан-жақты дайындап алған Көшбасшының ғылыми негізді жоспары. Бұл үшін бізде адам ресурсы, қаражат қоры, шикізат молшылығы ғана емес, сонымен бірге салықтық жеңілдіктеріміз арқылы өзіміз басты ойыншысы болып саналатын 170 миллион тұтынушысыбар алып базар да игі қадамымызға демеушідей қолдау жасайтын тұстар болып шығады. Қазақ халқының баға жетпес әуенді-әуезді байлығы ауызша – поэзиялық, суырып салмалық және әншілік өнері болып табылады. Суырып салам ақындарымыздың айтыстары ұдайы өткізіліп тұрады. Қазақстанда 27 мың тарихи ескерткіш бар. Әсіресе Түркістандағы «Әзірет Сұлтан» атты орта ғасырлық ұлы ойшыл-сопы, әрі ақын Қожа Ахмет Йассауидің кесенесі қойылған ұлттық мұражайдың орын бөлек. Аттары аңызға айналған бабаларымызға, ұлы қолбасшыларға, батырларға, ақындарға, жазушыларға, қоғамдық қайраткерлерге қойылған еңселі ескерткіштер – мемориалдар мен монументтер, құлыптастар мен кеудемүсіндер шын мәнінде баршамыздың тарихи санамызды тереңдетіп, отаншылдық рухымызды шарықтатқан айшықты оқиғаларға айналды. Айталық, ҚР Президенті Мәдениетті қолдау жылы деп жарияланған тек 2000 жылдың өзінде он үш облысында 30-дан астам ескерткіш тұрғызып, ашылды. Қазақстандағы оқу-білім жүйесі оқытудың тәсіл-түрлерінің кеңдігі, көп түрлілігімен, оқытушылардың жоғарғы мәдениеті және ортаоқу мекемелерінің, балалар, мектеп жасына дейінгілердің кең қанат жайған мекемелері жемісті еңбек етуде.

Елбасымыз Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев ендігі арманымыз, мақсатымыз ата – бабаларымыз аманат етіп, қалдырған тәуелсіз, айбынды ірге тасы берік, мықты асқарлы мемлекетімізді “Мәңгілік ел” ету болды деп жариялады. Сол үшін даңғыл нұрлы жол салды, нақтылап, шегелеп 100 қадам бекітті. Сонымен сонау ежелден бастау, бағыт бағдар алған осынау кең байтақ шұрайлы жері бар мемлекетімізді “мәңгілік ел” ету алдағы мақсат. Елбасымыз 2015 жылғы жолдауында осыны айқындап көрсетті. “Мәңгілік ел” құру идеясы жолында жүзеге көптеген реформалар іске асырылып жатыр солардың бірі жүз нақты қадам, нұрлы жол – болашаққа бастар жол, Қазақстан 2050 стратегиясы болып отыр. Ендігі арман мақсатымыз елімізді 30 елдің қатарында көру болып отыр. «Мәңгілік ел» идеясын жүзеге асыруда Елбасымыздың еңбегі өте зор. Қазақстан Республикасының осы күнге жетіп келе жатқаны ата – бабаларымыздың білектің күшімен, найзаның ұшымен ұлан байтақ қазақ жерін қасық қаны қалғанша білекті сыбанып елімізді, жерімізді жаудың қолына бермей, шашау шығармай жан аямай қорғап бізге аманат етіп бергені. Ендігі мақсатымыз елбасымен бірге мына, біз жастар осы мемлекетті мәңгілік ету. Ата – бабаларымыздың мыңдаған жылдар азаттықты аңсап күні кеше еді. Осы азаттыққа жетеміз деп, тәуелсіз ел боламыз деп талай боздақтарымыз қыршынынан қиылды. Азаттық бізге оңайлықпен келмеді.

Тәуелсіздіктің арқасында жүзіміз жарқын. Тек сол Тәуелсіздігімізді сақтап тұру – біздің мәңгілік міндетіміз. Қарапайым тілмен айтқанда, екі қазақ бір – бірін адами тұрғыда сыйлап, құрметтеп бірін – бірі шынайы түсіне білсе, біріне – бірі қол ұшын соза білсе, болашағымыз әбден жарқын болады. Біздің мемлекетіміздің жетістіктерін менсінгісі келмейтіндердің мысы басылады. Біз үшін ұлттық идея да, болашаққа деген бағыт – бағдарымыз даа бар. Талай қиян – кесті заманда ұлттың санасын оятқан елміз. Нақты уақытта үлкен қоламтаның астында қызуы қайтпаған, қайта жалындауға талпынып тұрған шоқ секілдіміз. Біздің жүрегіміздегі сонау сак пен ғұн бабалардың отын ешкім де өшіре алмайды.

Әдебиет

1. Ақышев А.К. Қазақстан тарихы, Алматы, 1994.
2. Амрекулов Н.А., Масанов Н.Ә. Қазақстан между прошлым и будущим. Алматы, 1994 г.
3. Қалтаева С. «Нарыққа өтпелі кезеңдегі аграрлық қатынастар» Автореферет. Алматы, 1992
4. Рысбай К. Қазақстан Республикасының тарихы: оқу құралы
5. Назарбаев Н.Ә. Қазақстанның егемен мемлекет ретінде қалыптасуы мен дамуының стратегиясы. А 1992.

МЕМЛЕКЕТ ФУНКЦИЯСЫНЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Муналбаева Д.Б., Садвакасова Ж.Қ.

*«Өзін-өзі тану» Адамның үйлесімді дамуы гуманитарлық колледжі, Алматы***«Мемлекет- бұл үлкен отбасы,
ал отбасы-бұл кішігірім мемлекет»
Конфуций**

Мемлекеттің әрбір даму кезеңінде оның функциясы туралы мәселелер мемлекеттің жалпы теориясында ең бір өзекті, әрі маңызды сұрақтардың бірі болып табылады. Мемлекеттің мәні мен әлеуметтік тағайыны нәтижесінде мемлекеттің функциясы анықталады. Мемлекет функциясының құрылымы белгілі бір қоғамдық қатынастар жүйесіне мемлекеттің қажетті ықпалын тұдырады. Соның барысында мемлекет функциясы өзгереді немесе оның құрылымы өзгереді. Сондықтан да мемлекет теориясында функционалдық әдіс бастапқы әдістердің бірі болып табылады.

«Функция» - деген термин мемлекет және құқық теориясында кеңінен пайдаланылады және ол мемлекеттің не және қалай жасау керектігін түсіндіріп болжайды. «Функция» - деген терминді қазақша сөздіктерде қызмет деп те атайды. Бұл термин тек қана заңи немесе саяси ұғым емес, басқа да қоғамтану ұғымдары сияқты, ол өз бастауын физика мен математика ғылымдарынан алады. Оның мағынасы бір ауыспалы көлемнің екінші бір ауыспалы көлемге тәуелділігін анықтайды.

Латын тілінен аударғанда функция - «function» - орындау, жасау дегенді білдіреді. Философия сөздіктерінде функция – бұл екі топтың не объектінің қатынасы арқылы біреуінің қозғалуы, екіншісінің қозғалуына әкеліп соқтыратын, белгілі бір қатынас жүйесінде объектінің сыртқы көрінісін айқындайтын түсінік.

Мемлекет функциясы – деген ұғым маркстік-лениндік мемлекет және құқық теориясында кеңінен қалыптасып, қолданыла бастады. Бұл теорияда мемлекет ұғымынан оның таптық мәнін көруге болатын еді. Осы кезде «мемлекет қызметінің бағыты, заты мен мазмұны, оның жүйесінің құрылымдық бөліктері, мемлекеттің таптық мәні мен мемлекеттің нысанына тәуелді өзгерілсе, онда ол жерде функция - деген ұғым қажет» - деген ереже қалыптасқан. Мұндай ережелер кеңінен социалистік мемлекеттердің қызметін анықтау үшін, оның социализмді құруға басты қару болу үшін, қанаушы таптарды басу үшін, ұлттық шаруашылықты ұйымдастыру үшін, ұлттық – бостандық қозғалыстарын қолдау үшін қолданылды.

Мемлекет және құқық теориясының қазіргі дамуы, мемлекет қызметіне функционалдық көзқарастың қалыптасуымен ұштасты. Мемлекеттің таптық сипатының қатандығы, мемлекеттің әлеуметтік тағайыны мен мәні кең өріс алып, тереңдетілуімен алмастырылды, соның нәтижесінде мемлекеттің ролі мен қызметі өзгере бастады.

Функцияның мәні тек мемлекетке ғана емес, сонымен бірге қоғамға да әсері зор болып табылады. Барлық заң әдебиеттерде мемлекеттің функциясын – мемлекеттің мәні мен әлеуметтік тағайынын білдіретін, қоғамды басқарудағы мемлекеттің мақсат-міндеттерін баяндайтын, мемлекеттің негізгі ішкі және сыртқы қызметінің бағыттары деп атайды.

Мемлекеттің функциясы бір жерде тұрмайды, олар әрқашанда жылжымалы сипатта болады, әрі олар үнемі қозғалыста болып өзгеріп отырады. Мемлекеттің функциясы әртүрлі тарихи типтерде қалыптасуына қарамастан өзіне тән ерекшеліктермен, заңдылықтармен дамиды.

Бүгінгі таңда мемлекеттің басты қызметтерінің бірі – адам мен азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғауды қамтамасыз ету болып табылады. Бұл дамыған демократиялық мемлекеттің негізгі белгісі болып табылады.

Мемлекет функциясының топтастырылуына келсек:

Социалистік мемлекет теориясында мемлекет функциясының мынадай түрлері болған: шаруашылық – ұйымдастырушылық; мәдени-тәрбиелік; еңбек шарты мен қанағат шартын реттеу; социалистік меншікті, социалистік құқықтық тәртіпті; азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын; табиғатты қорғау; әлеуметтік қызмет көрсету; басқа социалистік мемлекеттермен қарым-қатынас жасау, дамушы мемлекеттерге көмектесу және т.б.

Тоталитарлық режимдегі социалистік қоғамда мемлекет бір партия басшылығымен барлық қатынастарды реттеп отырды. Мемлекет – коммунистік қоғам құратын негізгі құрал деп түсінілген, сонымен қатар бұл кезең қатаң идеологияны ұстанды. Бүгінгі таңда мемлекет функциясын зерттеуде бұл процесстер ескіріп қалды.

Орыс ғалымдары мемлекет функциясын топтастырылуын келесідей бөледі: біреулері экономикалық, саяси, әлеуметтік, идеологиялық деп бөледі; екіншілері заң шығарушы, атқарушы және соттық функция деп бөледі;

Отандық заңгер – ғалымдардың мемлекет функциясын топтастыруы мынадай болып келеді: мемлекет функциясы пайда болуына қарай: таптық және қоғам қажеттіліктерінен; бағытына қарай: ішкі және сыртқы болып; әрекет ету ұзақтығы бойынша: тұрақты және уақытша болып; маңыздылығына қарай: негізгі және қосымша болып бөлінеді. Сонымен қатар академик М.Т. Баймаханов мемлекеттің негізгі және қосымша, жеке және өзара тектес, құқықтық нысанға ие және ие емес, жалпылама, ұжымдық және жекелік және т.б. түрлерін атайды. Ғалым сонымен бірге мемлекеттің полифункционалдық қызметін де атап көрсетеді.

Бұдан басқа мемлекеттің ұйымдастырушылық, басқарушылық, реттеу және қорғау қызметтері де бар. Мемлекет функциясының топтастырылуының ішіндегі ең маңыздысы ішкі мен сыртқы деп бөлінуі.

Қазіргі кезде көп құқықтанушылардың ойлары бойынша бүгінгі заман мемлекеттері үшін ішкі қызметтің белгілері мынадай болып келеді: экономикалық және әлеуметтік қызметі; ғылым мен білімді дамыту қызметі; салық салу және салық жинау қызметі; азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау қызметі; экологиялық қызмет; құқықтық тәртіпті қамтамасыз ету қызметі; меншік нысандарын қорғау қызметі. Сыртқы қатынастарда мынадай қызмет түрлері бар: әлемдік экономикалық ынтымақтастық; елді қорғау; әлемдік құқықтық тәртіпті ұстану; қазіргі заманның келелі мәселелерін шешуде басқа мемлекеттермен қатынасқа түсу (демографиялық, экологиялық, энергетикалық, терроризммен күресу және т.б.) қызметтері болып келеді.

Қазіргі замандағы мемлекет қызметінің дамуының негізгі бағыты – олардың өзара өзгеруінде. Мемлекет функциясының даму барысында әрбір қызметтің ауқымы, көлемі бірде көбейеді, бірде қысқартылады. Сонымен қатар оның сипаты, құрылымы, жүзеге асыру нысаны мен тәсілі, нақты бағыттылығы да өзгеріп отырады.

Әдебиет

1. Сапарғалиев Ғ.С., Ибраева А.С. Мемлекет және құқық теориясы. Астана. Фолиант баспасы. 2007 ж.
2. Матузов Н.И., Малько А.В. Теория государства и права. Курс лекции. Юристъ. Москва. 1997г.
3. Баймаханов М.Т. К разработке современной концепции функции государства // Правовая реформа в Казахстане № 4(12) 2001. с. 3-7.
4. Лазарев В.К. Общая теория права и государства. Москва. 1996г. С.283

ӘОЖ 173. 5

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҚАЗІРГІ ДІНИ АХУАЛ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Мырзахмет Ғ.К.

М.Х. Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университеті, Тараз

Қандай заманда болмасын дін мәселелері қоғам мен мемлекет үшін өте маңызды күрделі мәселелердің бірі болып табылған. Кеңестік идеология құлағаннан кейін діннің қоғамдағы орны және атқаратын қызметі түбірлі өзгеріске ұшыраған. Қазіргі уақытта дін қоғамның әлеуметтік және рухани өмірінің маңызды құрамы болып отыр. Дін арқылы адамдар өздерінің дәстүрлі құндылықтарын қайта жаңғыртуға талпыныс жасауап келеді.

Біздің дүниетанымымыздағы «дін мәселесі» халқымыздың рухани мұра жүйесінде оның ертедегі дүниетанымдық ойлау элементтерінен бастап, қазіргі заманғы толысқан дүниетанымдық теориясын түгелдей қамтитын ұзақ та жемісті жолдардан өтіп, әлі де зерттеліп қарастырылып келеді. Оның бағыттары ретінде қарапайым да тұрпайы-диалектикалық ойларды, дүниеге шынайы түрдегі көзқарасты, дінді тану және басқа да еркін ойлау процестерін, адамгершілік мәселелері мен адам туралы ілімдерді, күш көрсетпеу идеясы және

оның күш көрсету саясатына қарсы бағыттарды насихаттау, тағы басқа мәселелері болды. Діннің адамзат тарихында алар орны бар, діни санасы болмаған халық жоқ. Сонымен бірге дінге деген көзқарастар да әр дәуірде, әр қоғамда әрқилы болып келген. Ол дами келе адамның танымын, сенімін қалыптастыратын күшке айналды. Діни ұстанымдар негізінде қалыптасқан сенім адамның қоршаған ортамен, басқа адамдармен, қоғаммен қарым-қатынасына әсер етті. Сол сеніммен адам әлемді таныды, өмір жолын таңдады, мінезін, ойын, дағдысын қалыптастырды. Жалпы адамзат тарихына көз салсақ, діннің шешуші рөлі бар екенін ешкім жоққа шығара алмайды. Сондықтан дін дегеннің не екенін, оның қысқаша тарихын танып білу әрбір студент жасқа қажет. Егемен ел атанған мемлекеттің азаматтары үшін бұл қажеттіліктің өзіндік ерекшеліктері бар. Сол себепті, қазіргі таңда студент жастардың дінге қатынасы көкейкесті мәселеге айналууда. Тарихи жадыға тиеселі адамзат тарихының өн бойына көз жүгіртер болсақ, онда діндарлықтың адамзат тарихын басынан аяғына дейін толық қамтып жатқандығын көреміз. Діннің халықтар өміріндегі алатын орнының зорлығы соншалықты діндердің негізін түсінбей жатып сол діндерді ұстанатын халықтардың мәдениеті туралы толық көзқарас қалыптастыру мүмкін емес. Дінді сипаттау оңай жұмыс емес.

Біздің мемлекетіміз – Тәуелсіз, зайырлы мемлекет, яғни қай дінді қабылдаймын десең, өз еркің. Қазір әлемдік үш дін – Ислам, Христиан, Будда діндері бар. Сондықтан әлемдегі танымал Ислам, Буддизм, Христиан діндеріне қысқаша тоқталып, оның пайдасы мен зияны туралы айтып өтетін боламыз.

Ислам діні – Ислам дінін қуана қуана қабылдаған әртүрлі ұлттың, елдің әр саладағы адамдардың Ислам діні туралы айтқан осы шын жүректен шыққан керемет сөздерін оқыған кезде адам мұсылман болғанына қаншалықты шүкіршілік етіп, дінін мақтаныш тұтады! Адамдар өздері үйренген және қалыпты деп санаған көптеген нәрселерді өзгелердің қатты ұнатуына таң қалады. Бір Аллаһқа сену, бауырлық, жылы жүзділік, дұрыстық, мейірімділік, қонақжайлылық, отанын сүюшілік, дінін, иманын, намысын қорғау үшін жанкештік сияқты қасиеттер арқылы Ислам ешқандай үгіт жұмыстарын жүргізбей-ақ, христиан миссионерлері бағынышты болған бай ұйымдар жасап жүргеніндей мол қаржы жұмсамай-ақ адамдардың жүрегінен орын алуда. Ислам дінінде жаман ойлар, зиянды әрекеттер жоқ. Исламды жеке бас пайдасына, саясаттарына, жаман идеологияларына құрал етуді көздеген мұнафықтар мен бидғатшылар кездеседі, яғни иманы дұрыс топтан болған шынайы мұсылман адам олардың құралы болмайды. Олардың алдауымен дұрыс иманынан айрылмайды. Мұсылман қай діндегі адам болса да, ешкімнің құқығын таптамайды. Пайғамбарымыз (алейһиссалам) хабар берген жетпіс екі қате топтың бірін ұстанған адам адасушы болып саналады. Әһли сүннет сенімінде болған шынайы мұсылман–бесуақыт намаз оқитын, тап-таза адам. Ислам діндес бауырына әзілдеп болса да қару кезенуді харам еткен. Аллаһу та аланың барлық нығметіне бөленген, жақсы климат, мол су, бай пайдалы қазбалар, көзімен әлемде теңдесі болмаған. Қазақстанымыз Әһли сүннет сенімінде болған шынайы мұсылмандарға мұқтаж. Тек осы шынайы мұсылмандар ғана бірігіп, бір-бірін құрметтеп, қорғап, қолдап, мұсылман деген атты жамылған бидғатшылар мен Ислам дұшпандарының адасқан, қате үгіттерін жоққа шығарып, үздіксіз еңбектену арқылы жиырмасыншы ғасырдың ғылымы мен технологиясын меңгеріп, тіпті одан да асып түсіп, осы қасиетті Отанды лайықты дәрежеге көтере алды. Жалпы ислам діні пайда болуы, Араб әріптері көптеген жаңалықтар, білімдер әкелді. Кейіннен осы ислам дінін бұрмалаушылық салдарынан көптеген ағымдар көбейді. Қазіргі таңда ғаламтор желісі немесе ТВ жаңалықтарынан көріп жатырмыз мұсылмандар өздерімен қырылып, өлтіріп жатқандары.

Қазіргі кезде Исламға «изм», «террор» деген жағымсыз айдар тағылуда. Жалпы, экстремизм дегенді қалай түсінеміз? Экстремизм дегеніміз – латын сөзі. Ол «шеттеу», «өз пікірімен әрекет жасау» дегенді білдіреді. Олар өздерін таза, дұрыс санап, өзгелерді адасушыларға жатқызады. Тура жол көрсеткендерді мойындамайды. Олар Ислам дінінің талаптарына үстірт қарайды. Көпшіліктің жүйкесіне тиіп, алаңдату, күмән келтіру арқылы пікір қайшылықтарына барады. Көп ілім үйрену зиян деп есептейді.

Дінге аса қатты беріліп, ішіндегі ағымдарға кіріп кетпеуді ойласақ болашағымыз жарқын болады, немқұрайлы қарасақ болашаққа жол жоқ болып есептелінеді. Қазіргі кезде ағымдар дінді бүркеніп терроризмді күшейткен. Олар өздерін Алла үшін құрбандық қылсақ, жұмақта Аллаһның рақымшылығына бөленеміз деп ойлайды. Бұл дұрыс емес.

Буддизм діні - (санскритше –buddha dharma Будданың ілімі) дүниежүзіне кеңінен таралған негізгі 3 діннің бірі. Б.з.б. V-VI Үндістанның бүгінгі Бихар жерінде пайда болды.

Буддизмнің негізін салушы Сиддхарта Гаутама деп есептеледі. Буддизм басқа ілім-танымдарды бойына оңай сіңірді және оның негізгі қағидасы жан иесіне жамандық жасамау болғандықтан, жер жүзіне соғыссыз тарады. Қазіргі кезде Буддизм дінін 1 млрдқа жуық адам ұстанады. Буддалық діни ілім көзқарастардың күрделі жүйесі болып табылады. Бұл діннің шығармалар жинағы "Трипитакада" ("Үш себет") баяндалған. Буддизмнің уағыздарының өзіне тән ерекшеліктері бар. Буддизмде дүниені жаратушы құдай жайындағы идея айтылмайды. Буддизм фәни өмірдің азаптары - ауру, кәрілік, өлімнен құтылу жолын іздейді. Ол өмірдің қасіреті - нәпсінің тілегіне байланысты деді. Адамның денесі уақытша өмір сүреді. Ал нәпсі қанағатсыз тілегімен, өлімнің қорқынышымен ылғи бейнет туғызады. Сондықтан нәпсінің тілегінен құтылу керек.

Христиан діні – әлемдегі ең көп тараған діндердің бірі, қазіргі таңда оның 2 миллиардқа жуық ұстанушылары бар. Христиандық православие, католицизм, протестанттық болып үш негізгі бағытқа жіктеледі. “Христос” сөзі грек тілінен алынған, миссия, құтқарушы деп аударылады. Көне Өсиетте Иисус Христос болашақта Израиль жеріне келіп, ол жердегі халықты қиыншылықтан құтқаратын, әділеттілікті орнататын пайғамбар ретінде сипатталады. Бұл дін біздің дәуіріміздің I ғасырында Помпей шапқыншылығынан кейін Рим империясының құрамына кірген Палестинада пайда болды. Палестинаның, әсіресе, оның орталық бөлігі – Самария тұрғындарының этностық құрамы әртүрлі еді. Бұл жерлерге қоныс аударғандар мұнда өз мәдениеттері мен нанымдарының белгілерін ала келді. Вавилон, парсы, македон басқыншылығын (б.д.б. VI-II ғғ.) және жат елдік Птоломейлер мен Селеквидтер әулеттерінің билігін бастан кешірген палестиналық еврейлер аз уақытқа саяси тәуелсіздікке қол жеткізеді. Б.д.б. 140 жылдан бастап тәуелсіз Иудеяны маккавей (хасмоней) әулетінің алғашқы священник-патшалары билейді. Олар ел аумағын ұлғайтумен қатар тұрғындарға иудей дінін қабылдатуға белсенді атсалысады.

Адамның бойындағы ең басты қасиет - ол таным және сенім. Заң талаптарына сәйкес білім беру орындарында хиджабқа тиым салынған. Бұл білім беру жүйесін діннен бөлу деген сөз емес. Өйткені, мұндай талап кімнің болсын, қай дінге сенгендігіне қарамастан, еліміздегі барлық студенттерге бірдей қойылады. Ағымға ерген азаматтардың тиісті медициналық тіркеуден, тіпті екпе егуден бас тартуы, басқа ағымға ерген жастарымыздың оқуларын тастап кетуі, жас ұл - қыздардың музыка тыңдау – «харам» деп, мемлекеттік Әнұранды тыңдамау, кеудеге қол қоймау, туға құрмет көрсетпеу, "жер бетінде шекара болмауы керек" деп, Отан қорғаудан қашып, әскери борышты өтемеу және дұрыс деген бағыттағы уағыздар жүргізуі түрлі діннің ағымында кеткендердің ұлттық әдет-ғұрып, салт-сананы естен шығаруының айғағы болса керек. Айта кетерлік нәрсе, жат пиғылды ағымдардың жетегінде кеткен жастардың, жалпы адамдардың қоғамға қайта оралуы өте қиын, тіпті кейде мүмкін де емес. Өйткені оларды Отан, отбасы, бірлік сынды қасиетті ұғымдар толғандырмайды. Санасы уланғандар тек көсемдері айтқанды екі етпай орындайтын сарбаздарға айналғанын өздері де түсінбейді. Сондықтан, жастардың рухани-танымдық жан дүниесін байыту және тәрбиелеу үзіліссіз, жүйелі жүргізілгені дұрыс. Қоғамның діни өмірінің өзіндік ерекшеліктерін жастарға жеткізіп отыру қажет. Кез-келген мемлекеттің болашағы жастардың мәдени дамуы мен біліміне байланысты болады. Сондықтан, қоғамда тұтас халықпен, соның ішінде жастардың діни білімдерін үнемі арттырып, дұрыс бағыт-бағдар беру бүгінгі күннің негізгі мәселесі болып қала береді.

Әдебиет

1. // Ақ жол 27.02.2014 ж. Сапарғали Ә. Ислам-имандылық ұйытқысы 5 б.
2. Қызықты психология № 1, 2013 ж. Ермек Нұрым Оқушының бойындағы діни білімін педагогика және психология факторы арқылы тәрбиелеу 9-10 б.
3. //Арай Досалы Е. Әр адам қоғамға пайдасын тигізе алады №9 27.02.2014ж.
4. // Егемен Қазақстан Мекежанов Б. Қазақстандағы ислам: мәселелер мен шешу жолдары 24.10.2013ж.
5. // Иман Шариф Қ.Л. Діни экстремизм – ақиқат діннің жауы №44 31.10.2012ж.

ӘОЖ 16.01.07

АЛАШ АМАНАТЫН АРҚАЛАҒАН ӘУЕЗОВ ЖӘНЕ «АБАЙ ЖОЛЫ»
(«Абай жолы» роман-эпопеясы бойынша қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде
салыстырмалы талдау)

Набидуллин А.С.

Абай атындағы Қазақ Ұлттық педогогикалық университеті, Алматы

Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы Н. Назарбаевтың жүзеге асырудағы ішкі және сыртқы саясатындағы маңызды тармақтардың бірі – қазақ мәдениеті мен әдебиетінің озық үлгілерін әлемдік қауымдастыққа таныту, өз еліміздің көрнекті өкілдерін кеңінен насихаттау. Осы мақсатты жүзеге асырудағы «Мәдени мұра» бағдарламасының шеңберінде маңызды іс-шаралар атқарылып, зерттеулер жүргізілуде. Осы тұрғыдан әр ұлт қаншама ғасыр өтсе де өзінің ұлы тұлғасын дәріптеуде, соның бірі Абай Құнанбайұлы. **Сол Абайдың ұлылығы мен данагөйлігін ашқан Мұхтар Әуезов те өткен ғасырдағы қазақ әдебиетінің алыбы.**

Мұхтар Омарханұлы Әуезов қазақ өркениетінің жаңа болмысын ашқан жазушы, ғалым, ұстаз, драматург, сыншы. Ол өзінің жан дүниесін бойлаған ұлы мақсаттарды бірте-бірте жүзеге асырды. Ол жазушылық һәм ғалымдық жол еді. Осы жол Мұхтар Омарханұлын азапты жолға апарды, әлем мойындаған қаламгерлердің сапына қосты, академиктік дәрежеге, Лениндік сыйлыққа, халықтық жазушы деңгейіне көтерді. Ал халық жадына енген адамды уақыт та, заман да, қоғам да тарихтан сызып тастай алмайды. Бірақ осындай халық махаббатына жету үшін Мұхтар Әуезов «тар жол, тайғақ кешулерден», жабыла қапқан аш бөрі сыншылардан, екіжүзді саясаттың, ауыр идеологияның қанды қақпанынан өтті. Абай Мұхтарды әдебиеттің шыңына көтерді, Мұхтар Абайды әлемге танытты. Бұл – ақиқат. Осылай Абайды тану арқылы Мұхтар Әуезов қазақ әдебиетінің классигі дәрежесіне көтерілді [1, 1].

М.Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясын қазақ ұлтына тән танымның, қазақ ұлтының мәдени қайнар көзі ретінде насихаттау да өз кезегінде үлкен маңызға ие болды. Сондай-ақ Тұңғыш Елбасының «Рухани жаңғыру» бағдарламасының тағы бір өзегіне айналған «ұлттық кодтың» басты тіні, ұлттың күллі қастерлі ұғымдарын, қасиеттерін бойына жиған өзегі – ұлт тілі мен ұлттық әдебиет. Қазақтың ұлттық әдебиеті мен ұлттық әдеби тілінің басында – М. Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясы тұр десек қателеспейміз.

Алаш аманатын арқалаған Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясын жан-жақты зерделеп түптеп келгенде Мәңгілік елдің мәңгілігін танытатын айшықты нысан ретінде тану болып шығады.

Осы тұрғыда тілтанымның ауқымды саласы – аударматану ғылымындағы түпнұсқа тілі мен аударма тілдері арасындағы күрделі ұғымдардың бірі – сәйкестік категориясы. «Абай жолы» роман-эпопеясындағы жалпы сәйкестіктерді анықтау мәселесі, көп жағдайда шет тілдеріне аударуда орыс тілі дәнекер тіл қызметін атқаратындықтан, аударматану ғылымында өзекті болып табылады.

Аударма үдерісіндегі балама табуда қолданылатын сәйкестіктердің бірі – функционалды сәйкестіктер. Бұл түпнұсқа тілді тұтынушы негізгі халықтың, ұлттың дүниетанымдық ерекшелігімен байланысты. Аударма тілін тұтынатын негізгі халық пен түпнұсқа тілін тұтынушы негізгі халықтың танымы арасында айтарлықтай ерекшелік болған жағдайда, аудармада функционалды сәйкестіктер балама ретінде алынады. Бұған бірнеше мысалдар келтіруге болады.

«Қоңыр – коричневый – brown» түстің функционалды сәйкестігіне мысал келтіріп өтсек.

Түпнұсқада: *Бөктер желі таңертең әрдайым Шыңғыс аса соғатын қоңыр салқын күйінде* [2, 28].

Орыс тіліндегі аудармасы: *Утренний ветер, пробегающий по склонам Чингиза с горного перевала, как всегда, прохладен* [3, 19].

Ағылшын тіліндегі аудармасы: *Chill as ever, the morning breeze from the mountain pass tempered the heat and refreshed everything it touched* [4, 46].

Немесе түпнұсқада: *Қарсылай соққан қоңыр жел былтырдан қалған сар көденің басын изетіп, бұралып ессе, Абай тымағын алып, маңдайын төсеп, ұзақ тұрады* [2, 170].

Орыс тіліндегі аудармасы: *Когда прохладный ветер, колебля высохшие травинки, дул ему навстречу, Абай снимал свой малахай и, стоя на месте, с наслаждением вдыхал свежий аромат* [3, 193].

Ағылшын тіліндегі аудармасы: *When the cool breezes bowed the grass before him, Abai would bare his head and take deep breathes of the fragrant air* [4, 187].

Қазақ танымында табиғат құбылыстарының ішінде желдің баяулығын, ауаның тазалығын, жалпы табиғаттың адам жанына рахат сыйлайтын сипатын беруде *қоңыр* түсінің алатын орны ерекше. Бұл қазақ тіліндегі ерекшелік ағылшын және орыс тілдерінде сәйкес келмейді. Себебі бұл ретте *қоңыр* желдің түсін емес ауыспалы мағынада сипатын беріп тұрғандықтан, басқа тілге аударуда сол тілдегі танымға сәйкес түс атауы қолданылмайды. Сондықтан да келтірілген бірінші мысалдағы *қоңыр салқын жел* мен оның орыс тіліндегі аудармасы – *похладно* және ағылшын тіліндегі аудармасы – *chill*, екінші мысалдағы *қоңыр жел - прохладный ветер - cool breezes* – функционалды сәйкестіктер болып табылады.

«Көк– голубой, синий – blue». Түпнұсқада: *Кәрі анасының қазіргі жүзі көкшіл сұрғылт тартса да, бүртүрлі бір зор тыныштыққа жеткен тәрізді* [2, 236].

Орыс тіліндегі аудармасы: *Лицо старой бабушки покрылось едва заметной смертной синевой, но все же казалось просветленным и невыразимо спокойным, как будто бы смерть и не наложила на него своей мучительной руки* [3, 257].

Ағылшын тіліндегі аудармасы: *The features of his grandmother had now taken on a deathly hue and yet she seemed as bright and serene as ever, as though death had not laid its hand upon her, as if Zereh had at last achieved a cherished desire and had become the embodiment of tranquillity* [4, 247].

Бұл мысалдағы *көкшіл сұрғылт жүз* өлім аузында жатқан адамның бейнесін суреттеу үшін жұмсалып отыр. Бұл жерде *көкшіл сұрғылт* дәл түсін беріп тұрған жоқ. Аудармада адам жүзінің осындай бейнесін түсіндіріп беру мақсатында орыс тілінде *смертной синевой*, ал ағылшын тілінде *deathly hue* баламасы таңдалған. *Deathly hue* – смертельный оттенок [82]. Сондықтан да келтірілген мысалдағы *көкшіл сұрғылт – смертный - deathly* – функционалды сәйкестіктер болып табылады.

«Қызыл – красный – red». Түпнұсқада: *Бұрын топ-толық, қызыл шырайлы, қарақат көзді Кәмшат, қазір сатқақ ұрғандай арықтап, құп-қу шөлмектей боп қалыпты* [2, 128].

Орыс тіліндегі аудармасы: *Румяная, полненькая Камшат теперь высохла и побледнела, как после тяжелой болезни* [3, 152].

Ағылшын тіліндегі аудармасы: *The once rosy and chubby Kamshat was thin and pale as after a long illness, and her arms and legs were incredibly thin.* [4, 150].

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде «*шырай - адамның көркі, бет ажары.*» [2, 75]. Ал қазақша-орысша сөздікте *қызыл шырай – с румяным миловидным лицом* [3, 78]. Бірақ ағылшын тіліндегі аудармада таңдалған *rosy* деген түс орыс тілінде *розовый*, қазақ тілінде *алқызыл, қызғылт* деген, яғни *қызылға жақын, ашық түсті қызыл* дегенді білдіреді. Сондықтан да бұл ретте түсті дәл бермесе де, сипаттап беру бар. Демек *қызыл шырайлы – rosy* функционалды сәйкестіктер болап саналады.

«Жасыл – зеленый – green». Түпнұсқада: *Ашық түсті бояулары да, ұсақ шебер өрнектері де үйдің ішіне қызыл, жасыл көрік беріп тұр* [2, 181].

Орыс тіліндегі аудармасы: *Яркие краски тканей делали юрту необыкновенные нарядный* [3, 205].

Ағылшын тіліндегі аудармасы: *The framework however, was concealed by rich silken draperies and ornate carpets, and the vivid colours of many fabrics lent the dwelling a festive elegance* [4, 201].

Берілген мысалдағы үй ішінің әдемілігін, сол әдемілікті құрап тұрған түстердің үйлесімділігін беруде *қызыл* және *жасыл* түсті қатар қолданып тұр. Аудармада осы түстердің үйлесімділігі орыс тілінде *необыкновенный нарядный* тіркесі арқылы берілсе, ал ағылшын тілінде *vivid colours*, яғни *жарқын түстер* тіркесі балама ретінде алынған. Бұл ретте *қызыл* және *жасыл* түстерінің негізгі қызметі *vivid colours* тіркесі арқылы берілгендіктен, бұлар функционалды сәйкестіктер болып саналады.

«Сұр – серый – grey». Түпнұсқада: *Үй ішінде, төсек алдында ұршық иіріп үлкен қара сұр қатын отыр* [2, 128].

Орыс тіліндегі аудармасы: *У кровати сидела за прялкой крупная смуглая женщина* [3, 152].

Ағылшын тіліндегі аудармасы: *A large swarthy woman sat at a spinning-wheel by the bed* [4, 150].

Қазақ тілінде адамды суреттеуде жиі қолданылатын түстердің бірі – *сұр* түс. *Сұр* түстің орыс тілінде де, ағылшын тілінде де абсолютті сәйкестіктері бар (*серый – grey*). Ал адамға қатысты айтылғанда аудармада орыс тілінде *смуглый* сын есімі жиі пайдаланылса, ағылшын тілінде *swarthy* сын есімі қолданылады. Бұл ретте *сұр* тура мағынасында болса да, адамның терісінің түсіне байланысты болғандықтан және ол таза *сұр* түс болмағандықтан, аударма тілінде танымға сәйкес сипаттау әдісі арқылы беріледі. Оның үстіне келтірілген мысалда *сұр* түстің алдында *қара* түс қатар келгендігінен оның таза түс емес екендігі, *қара* мен *сұры* бар, қою түс екендігін бірден аңғаруға болады. Сондықтан да *қара сұр – смуглый – swarthy* функционалды сәйкестіктер болып саналады.

Демек, М. Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясының дәнекер тіл – орыс тілі арқылы аударылған ағылшын тіліндегі нұсқасында түр-түс атауларының барлық кезде тек абсолютті сәйкестіктер арқылы ғана емес, қазақ танымының ерекшелігі өзге тілдерде сипаттау әдісі арқылы, яғни функционалды сәйкестіктердің көмегімен аударылатынына көз жеткіздік.

Сонымен қатар «Абай жолының» ағылшын тіліндегі аудармасында түр-түс атауларының түсірілуі жиі кездесіп отырады. Оның себептері қазақ тіліндегі түр-түс атауларының концептосферасына байланысты. Осымен байланысты «Абай жолының» ағылшын тіліндегі аудармасында түсіріп тастау трансформациясы молынан ұшырасады.

Мысалы, түпнұсқада: *Шай құйып отырған Манастың келіншегі, әсіресе ырза болды білем, қыл-қызыл боп, қатты күліп жіберіп, Абайға жалт етіп қарап, тамсанып қойды* [2, 108].

Орыс тіліндегі аудармасы: *Жена Манаса, разливавшая чай, даже причмекнула языком от удовольствия и засмеялась, бросив восхищенный взгляд на Абая* [3, 133].

Ағылшын тіліндегі аудармасы: *Manas's wife, who was pouring the tea, clicked her tongue and glanced (тамсану емес, ренжіген кейінде қарау боп өзгеріп кетеді) at him with pleasure* [4, 127].

Менің ұсынар вариантым: *Manas's wife, who was pouring the tea, clicked her tongue and took a look with a pleasure in her eyes.*

Немесе түпнұсқада: *Тәкежанның қанжығасында бір сары ала қаз, екі үйрек бар екен* [2, 140].

Орыс тіліндегі аудармасы: *В тороках у Такежана висели пестрая варнавка и две утки* [3, 12].

Ағылшын тіліндегі аудармасы: *Two wild ducks hung from his saddle* [4, 160].

Менің ұсынар вариантым: *A ruddy shelduck and two wild ducks hung from his saddle.*

Біріншіден, Қанжыға – saddle бір нәрсе байлау, бөктеру үшін ердің арт жағына өткізілетін қайыс таспа. *Торока* – бұл орыс халқында аңшылық кезінде қанжығаның қызметін атқаратын зат, бұйым. Алайда *қанжыға* мен *тороканың* айырмашылығы олардың формасында, ал ұқсастығы атқаратын қызметінде. Аудармашы қанжығаның толық мағынасын қамту үшін оның функционалдық жағынан мән берген. Бұл ретте *қанжыға* қазақы танымға сай, ұлттық бояуы бар ұғым, түсінік екенін аңғаруға болады. Сондықтан қанжығаның абсолютті баламасы жоқ.

Екіншіден, ағылшын тіліндегі аудармада түстің атауы түсірілген, бұл ағылшын ұлтының танымында қаздың түсіне қатысты айрықша түсініктің жоқ екендігін көрсетеді. Ал орыс тіліндегі аудармасында сары ала деген тіркес тура аудармасында алынбаған, мұнда варнавка сөзінің мазмұндық көлемі оның түсін бірден қамтып тұр. Және де оның ағылшын тіліне аударылмауы ол ұлттық таным, түсінігінде болмауы. (Яғни АҚШ-та ондай құс жоқ)

Түпнұсқада: *Қасындағы орта жаста, ақ сары әйел–Абайдың өз енесі* [2, 182].

Орыс тіліндегі аудармасы: *Рядом с нею – настоящая эне, мать невесты* [3, 206].

Ағылшын тіліндегі аудармасы: *At her side stood the real mother-in-law, the mother of the bride* [4, 202].

Менің ұсынар вариантым:

- 1/ *At her side stood the real ene, the mother of the bride.*

- 2/ *At her side stood the real mother-in-law.*

Бұл мысалда аудармашы орыс тіліндегі нұсқасын басшылыққа алған, яғни орыс тіліндегі аудармасында *эне* сөзін түсіндіру амалы арқылы берілсе, ағылшын тіліндегі аудармасында *mother-in-law* - *эне* түсінікті беретіндігіне қарамастан аудармашы орыс тіліндегі аудармаға сәйкес түсіндіру амалын, сәйкесінше қайталауды қолданған.

Түпнұсқада: *Ақ сұр жүзі жабыңқы. Қоңырқай мұрты менен сақалына кешкі аяз қылау салыпты* [2, 112].

Орыс тіліндегі аудармасы: *Бледное лицо его под лисьим малахаем было угрюмо, вечерний иней покрывал усы белым налетом* [3, 3].

Ағылшын тіліндегі аудармасы: *His pale face was somber under his fox fur hat, and the hoarfrost clung to his moustache* [4, 115].

Менің ұсынар вариантым: His pale face was somber under **malakhai**, and the hoarfrost clung to his moustache. (Өйткені бұл ХХІ ғасыр сөзі. Мәселен, «Көшпенділер» фильмінің ағылшын тілі нұсқасында осылай қолданылған. 2005ж.)

Түпнұсқада: *Ақ жаулықты келіншектер, үкілі кәмшат бөрікті қыздар көрінді* [2, 181].

Орыс тіліндегі аудармасы: *Приближалась большая толпа: женщины – в белоснежных головных повязках, девушки – камчатных шапках* [3, 204].

Ағылшын тіліндегі аудармасы: *It was a bevy of women in snow-white headdresses and girls in caps of homespun silk coming to receive the bridegroom* [4, 200].

Менің ұсынар вариантым: *It was a bevy of women in snow-white headdresses and girls in **damask** caps coming to receive the bridegroom.* (кәмшат – камшат – caps of homespun silk, британдық ағылшын тілі **damask** – аналог, қымбат материал.)

Тілдік фактілерге қарағанда, «Абай жолы» роман-эпопеясының ағылшын тіліндегі аудармасында *ақ жауын, қара жер, қара үй, қара түн, көкшыбын, ірі қара, қара жел, сары ала қамшы* сияқты тіркестер, тіпті тұтастай бөлім аударылмай түсірілген. Бұл түпнұсқаның мазмұнына елеулі нұқсан келтіретіндігі белгілі. Шығарманың ағылшын тіліндегі нұсқасындағы түсіріп тастаулардың негізгі себебі дәнекер тілдегі нұсқасының әсері деп толық айтуға болады.

Қорытындылай келгенде, М. Әуезовтың «Абай жолы» роман-эпопеясы – қазақ ұлтының танымын көрсететін күрделі шығарма. Бұл шығарма әдебиеттану саласында жан-жақты зерттелгені мәлім. Бірақ оның тілі, автордың стилі, ондағы ерекше қолданыстар академик Рабиға Сыздық көрсеткендей, қазақ тілтанымындағы зерттеулерде бір сәт толастамауы керек. Оның үстінде «Абай жолы» роман-эпопеясының еуропа, шығыс тілдеріндегі аудармаларын зерттеу маңызды болып табылады.

Әдебиет

1. Қалижан У. «Қазақ үні» газеті, «Әуезовке жол» 9 қараша, 2016ж.
2. Әуезов М. «Абай жолы»: роман-эпопея: I-IV том.-Алматы: Жазушы, 2006.-383б
3. «Путь Абая»: Роман.Т.1/Пер.: Николский А., Нуртазина Т., Соболева Л. – Алматы: Жазушы, 2006.-616с
4. Abai=Абай: a novel.book two / transl. from the Rus. By L. Navrozov; ed. By H. Perham; ill.By L. Pyina.-Moscow: ForeignLanguagesPublishingHouse, [1962].-431p

ӘОЖ: 346.26:316.334.23(045)

ӘЛЕУМЕТТІК КӘСІПКЕРЛІК: ТӘЖІРИБЕ ЖӘНЕ ДАМУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Нарбаева Г. К., Иебергенова Л. К.

С. Сейфуллин атындағы Қазақ Агротехникалық университеті, Нұр-Сұлтан

Әлеуметтік кәсіпкерлік – бұл экономикалық тиімділікке қол жеткізу мен кәсіпкерлік жаңашылдықты әлеуметтік миссиямен біріктіретін әлеуметтік қызметті жүзеге асыру тәсілі. Әлеуметтік кәсіпорындар әлеуметтік мәселелерді шешуге, жергілікті қоғамдастықтардың өмір сүру жағдайларын жақсартуға және адамдардың оқуға және жұмысқа қабілеттілігіне бағытталған іс-шараларды жүзеге асырады. Әлеуметтік бизнестің маңызды белгілері: жаңашылдық, өзін-өзі қамтамасыз ету, қаржылық тұрақтылық, масштабталу және репликация.

Қазіргі заманғы нысанда әлеуметтік кәсіпкерлік 1980-ші жылдары пайда болды және 1990-шы жылдары жедел даму кезеңіне өтті, оның себептері коммерциялық емес ұйымдардың өсуі мен белсенділігі, көлік пен инфрақұрылымның дамуы, коммуникацияның жаңа құралдарының пайда болуы. Әлеуметтік кәсіпкерлік тұжырымдамасы бірнеше ондаған жылдар бойы қызмет саласының дамуымен қатар жүрді. Бірақ әлеуметтік кәсіпкерліктің нақты анықтамасының болмауы шешілмеген мәселе болып табылады.

«Әлеуметтік кәсіпкерлік» және «әлеуметтік кәсіпкер» терминдері алғаш рет 1960-1970 жылдары әлеуметтік өзгеріс туралы ағылшын тіліндегі әдебиеттерде кездеседі. Зерттеушілер мен энтузиасттар қызметі әлеуметтік кәсіпкерліктің прототипі бола алатындардың қатарына францисктер орденінің негізін қалаушы Франциск Ассизскийді, кооператив қозғалысының негізін қалаушы Роберт Оуэн, Ұлыбританиядағы алғашқы мейірбике мектебінің негізін қалаушы, мейірбикелік іс-әрекеттің прогрессивті стандарттарын жасап, олардың кеңінен қабылдануын қолдаған Флоренс Найтингейлді жатқызады. Әлеуметтік кәсіпкерлік дамыған елдер қатарына Ұлыбритания, АҚШ, Италия, Корея Республикасы, Словения, Малайзия, Үндістан, Бангладеш Скандинавия жатады.[1]

Қазақстанда кәсіпкерліктің бұл түрі 2014 жылдан дами бастады. Қазіргі таңда елімізде шамамен 250 әлеуметтік кәсіпкерлер бар. Бірақ заңнамалық деңгейде әлеуметтік бизнес қорғалмаған. Қазақстандық коммерциялық емес ұйымдар арасында әлеуметтік бизнес мәдениетін енгізу әрекетін «Самұрық-Қазына» әлеуметтік даму қоры жүзеге асыра бастады. Сонымен 2019 жылы маусымның ортасында Қазақстанда коммерциялық емес ұйымдар арасында әлеуметтік кәсіпкерлікті дамытуға бағытталған «ӘРЕКЕТ» жобасы іске қосылды. Ол еліміздің сегіз аймағында жүзеге асырылады.

Сондай-ақ біздің кәсіпкерлер шет мемлекеттердің жобаларының көмегі есебінен де сәтті жұмыс істеуде. Солардың бірі Ресейдің «Навстречу переменам» қорының арқасында 12 әлеуметтік кәсіпкер табысты жұмыс істеуде. Жобалар аясында 5514 кішкентай қазақстандықтар көмек алды. «Навстречу переменам» - бұл Reach for Change халықаралық коммерциялық емес ұйымының филиалы, ол әлемнің 17 еліндегі балалардың өткір проблемаларын шешуге бағытталған инновациялық әлеуметтік және кәсіпкерлік жобаларды жүзеге асырады. Қазақстандық әлеуметтік кәсіпкердің әр жобасына 700 мыңнан 4 миллионға дейін инвестиция құйылды. Сонымен бірге әр кәсіпкердің дамуына 3-4 миллион теңгеге дейін жеке инвестиция салынды. Қор Қазақстанда 2013 жылдан бастап жұмыс істей бастағаннан бері, 16 әлеуметтік жобаларға қаржылық және ресурстық қолдау көрсетілді.

«I-SEED: Инновация - әлеуметтік кәсіпкерлік және білім» - бұл British Council мен Chevron компаниясының 2013 жылдан бастап Астана мен Алматыда іске асырылған серіктестік жобасы. 2017 жылдан бастап I-SEED жобасы Атырауда жастарға инновациялық және интерактивті оқыту бағдарламасын ұсынатын «Шеврон» корпорациясының «Атыраудағы жастарды дамыту бағдарламасы» аясында жүзеге асырылуда. I-SEED жобасы Қазақстандағы әлеуметтік белсенді жастарды қолдауға және әлеуметтік кәсіпкерлікті жылжыту арқылы әлеуметтік мәселелерді тұрақты шешуге жағдай жасауға бағытталған. Жоба белсенді жастар арасында Қазақстанда әлеуметтік кәсіпкерлік мәдениетін дамытуға ықпал етеді. Жобаға қатысушылар - 12-25 жас аралығындағы жастар, олар өз қоғамдастығында жағымды өзгерістер жасағысы келеді. Жоба жастарға өмірлік дағдыларын дамытуға және еңбек нарығында бәсекеге қабілетті болуға көмектеседі. Алынған білімді тәжірибеде қолдану және жаңа дағдыларды нығайту үшін I-SEED қатысушылары шағын топтарда өздерінің әлеуметтік жобаларын жасап, жүзеге асырады. Олардың жобалары қарт адамдар мен тұрмысы төмен отбасыларды қолдауға, балаларға өмірлік дағдыларын дамытуға көмектесуге, хоспистерді қолдауға, жастар арасындағы экологиялық сауаттылықты арттыруға, салауатты өмір салтын насихаттауға, мүмкіндігі шектеулі балалар мен жастардың қоғамға кірігуін қолдауға бағытталған. [2]

Елімізде халықтың әлеуметтік осал топтары (мүгедектер, жалғызбасты аналар, балалар үйінің түлектері) арасындағы жұмыссыздықтың жоғары деңгейі бүгінгі күннің өзекті мәселесі болып табылатыны бәріне аян. Әлеуметтік осал топтағы адамдарды жұмысқа орналастырудағы негізгі кедергілер - бұл қажетті білімнің болмауы және жұмыс берушілердің «қиын» жұмысшыларды жалдауға қаламауы. Қазақстандағы белгілі тренинг жаттықтырушы, бизнесмен, «GREEN TAL» әлеуметтік кәсіпорнының басшысы Эмин Аскеров бұл мәселені шешу үшін 2015 жылы жиһаз, кәдесыйлар мен киім-кешек өнімдерін өндіру және IT қызметтерін ұсыну бойынша әлеуметтік шеберханасын құрды. Бұл кәсіпорын мүмкіндігі шектеулі жандарды оқытып, оларды жұмыс орындарымен қамтамасыз етеді. Green TAL әлеуметтік шеберханасының негізін қалаушы Эмин Әскеров - екінші буын әлеуметтік қызметкер, ол бала кезінен бастап біздің қоғамның негізгі өткір проблемаларымен таныс, сондықтан әлеуметтік жобаны құру идеясы одан бұрын пайда болды. Адамдарға табыс табуға көмектесетін жоба бойынша, Эмин бұл туралы 2014 жылы ойлана бастады. Нарықты зерттей отырып, Эмин ағаштан бұйымдар тоқуды шығаратын цех құруды ұйғарды. Алдымен қызметкерлерді - мүмкіндігі шектеулі жандар мен балалар үйінің түлектерін тоқу өнеріне үйрету керек болды. Бұл кезеңде кәсіпорынның ең үлкен проблемасы жұмысшыларды даярлау үшін тоқу шеберін іздеумен байланысты болған. Бірінші топ 12 адамнан тұрды. Арнайы білімі жоқ әлеуметтік кәсіпорынның барлық қызметкерлері алдымен оқытудан өтіп, содан кейін шеберлер командасына қосылады. Бүгінгі таңда шеберханада 42 адам жұмыс істейді.[3]

Еліміздегі тағы бір өзекті мәселелердің бірі балалар үйінің түлектеріне қолдау көрсету, оларды кәсіби бағдарлау, оқыту және жұмысқа орналастыру үшін мамандандырылған бағдарламалардың болмауы. Балалар үйінің қабырғасынан тыс, туыстарсыз және достарсыз және тиісті өмірлік дағдыларсыз өздерін таба алмайтын түлектер болашақ жолын нақты таңдай алмай, өте қиын жағдайға тап болады. Осындай мәселелерді шешу мақсатында 2014 жылы Геннадий Франк «Шаңырақ» әлеуметтік кәсіпорнын құрды. «Шаңырақ» әлеуметтік кәсіпорны балалар үйінің түлектерін қолдауға, жұмыспен қамту мәселелерін шешуге, сондай-ақ оларды кәсіпкерлік қызметке тартуға бағытталған кәсіпорын. Бүгінгі таңда әлеуметтік кәсіпорын келесі бағыттарда жұмыс істейді: өндіріс және қызмет көрсету, практикалық оқу мектебі және жұмыспен қамту агенттігі. Бұл әлеуметтік кәсіпорын арматура, шанақ, тігін және дәнекерлеу цехтарында, сондай-ақ халыққа тазалық қызметтерін ұсыну арқылы пайда табады. Сонымен қатар тігін шеберханасы балаларға арналған жұмсақ ойын модульдерін шығарады, жұмыс киімдерін, тоқыма бұйымдарын, автомобиль интерьерін тігу және басқа да тапсырыстарды қабылдайды. Кәсіпорында балалар үйінің 92 түлегі еңбекке бейімделуден өтті, олардың 39-ы жалдау агенттігі арқылы жұмысқа орналастырылды, 38 түлек шеберханаларда оқыды, 7 түлек жеке кәсіпкер болды және «Шаңырақта» 13 жұмыс орны құрылды. Геннадий әлеуметтік кәсіпкерлік саласына қадам баса отырып, қандай да болмасын бизнестегі сияқты проблемалар мен қиындықтар болатынын, сіз мемлекеттен, бәсекелестерден немесе тұтынушылардан жеңілдіктер күтпеуіңіз керек екенін, бірақ кәсіпкердің өзі шығармашылық қызметтен ішкі қанағат алуға болатынын ұмытпауыңыз керек деп әр болашақ кәсіпкерге ақылын айтады. Қазақстанда басқа да осы кәсіпкерлер сияқты жұмыс істеп жатқандар баршылық.

Шетелдік тәжірибеге назар аударсақ, мысалы британдық танымал шеф-повардың және тележүргізуші Джейми Оливер талантын тек тамаша тағамдар дайындауға ғана емес, өзінің «Fifteen» мейрамханасында осы өнерді игергісі келетін жандарға оқытуда қолданады. Бұл мейрамханада негізінен есірткі қолдану проблемалары бар жастарға сабақтар өткізіледі. Барлық пайда арнайы қорға басқа да адамдарға көмектесу үшін жіберіледі. Джейми Оливер Лондон, Амстердам, Корнуолл және Мельбурнда «Fifteen» қайырымдылық мейрамханаларын ашты. 2003 жылы маусымда ол тамақтану мен дұрыс тамақтануды насихаттауға қосқан үлесі үшін Британ империясының орденімен марапатталды. 2013 жылдың қарашасында ол құрметті стипендияға ие болды және корольдік жалпы дәрігерлер колледжіне балалық семіздікпен күресу және дұрыс тамақтануды насихаттағаны үшін қабылданды.

Тихомирова Анна Владимировна - ресейлік әлеуметтік кәсіпкер, әлеуметтік кәсіпкерлік саласындағы жобаның және «Бампер» атты кітап дүкені мен дөңгелекті кітап клубының негізін қалаушы. Мақсаты - қазіргі заманғы балалар әдебиетін барлық адамдар үшін, оның ішінде ірі орталықтардан алыс орналасқан ауылдық елді мекендердің тұрғындары үшін қол жетімді ету. 1990 жылдан бастап әлеуметтік ортада, оның ішінде қиын жасөспірімдермен жұмыс жасады. Жұмыс барысында ол қиын жасөспірімдер, әдетте, балалық шағында кітап оқуға көп уақыт жұмсамайтынын біліп, кітап дүкенін ашуға шешім қабылдады. Ол 20 жыл мінезі ауыр балалармен жұмыс істеген. 2010 жылдан бастап «Бампер» Ресейді саяхаттап, 80 мың шақырым жүріп өткен. 50 қаланы шарлаған. Психологтардың арнайы таңдауымен 1500-нан аса кітап бар. «Бампер» ерекшелігі сол, онда әр кітап туралы, балаға керекті кітапты таңдауға көмектеседі. Кез келген кітапты сол жерде отырып оқуға болады. «Бампер» автобусын мектепке, балабақшаларға, кітапханаға, әр түрлі мәдениет үйлеріне шақыруға болады. [4]

Тәжірибе көрсеткендей, халықтың әлеуметтік әлсіз топтарының өмір сүру деңгейін жақсарту мәселелерін шешудегі әлеуметтік кәсіпкерліктің рөлі артады. Әлеуметтік кәсіпкерлердің әлеуметтік мәселелерді шеше отырып, жаңа немесе бұрын тартылмаған ресурстарды іздеуімен, бұл мүмкіндігі шектеулі тұлғалар үшін, не болмаса жалғыз басты аналар үшін арнайы жұмыс орындарын құру түйткілдерін шешу, не болмаса қоршаған ортаны ластаумен байланысты түйткілдерді шешу болуы мүмкін. Әлеуметтік түйткілдер жетіп артылады, ал әлеуметтік кәсіпкерлер оларды шеше отырып, елдің жиынтық экономикалық тиімділігін көтереді, өйткені бұрын қолданылмаған ресурстарды экономикалық айналымға енгізеді.

Әдебиет

1. <https://ru.wikipedia.org/wiki/>
2. <https://www.britishcouncil.kz/ru/i-seed>
3. <https://the-steppe.com> > lyudi > socialnyy-predprinimatel-emin-askerov-lu.
4. «Образ социального предпринимателя — Россия и Казахстан. Взгляд SAP», Н.Ю. Гладких, М.Г. Гульбекян, В.Л. Вайнер, Е.И. Фролова (Астана, 2017)

ЖАСТАР ЖЫЛЫ АЯСЫНДА

М.Х. Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университетінде жастар саясатын жүзеге асыру барысы туралы

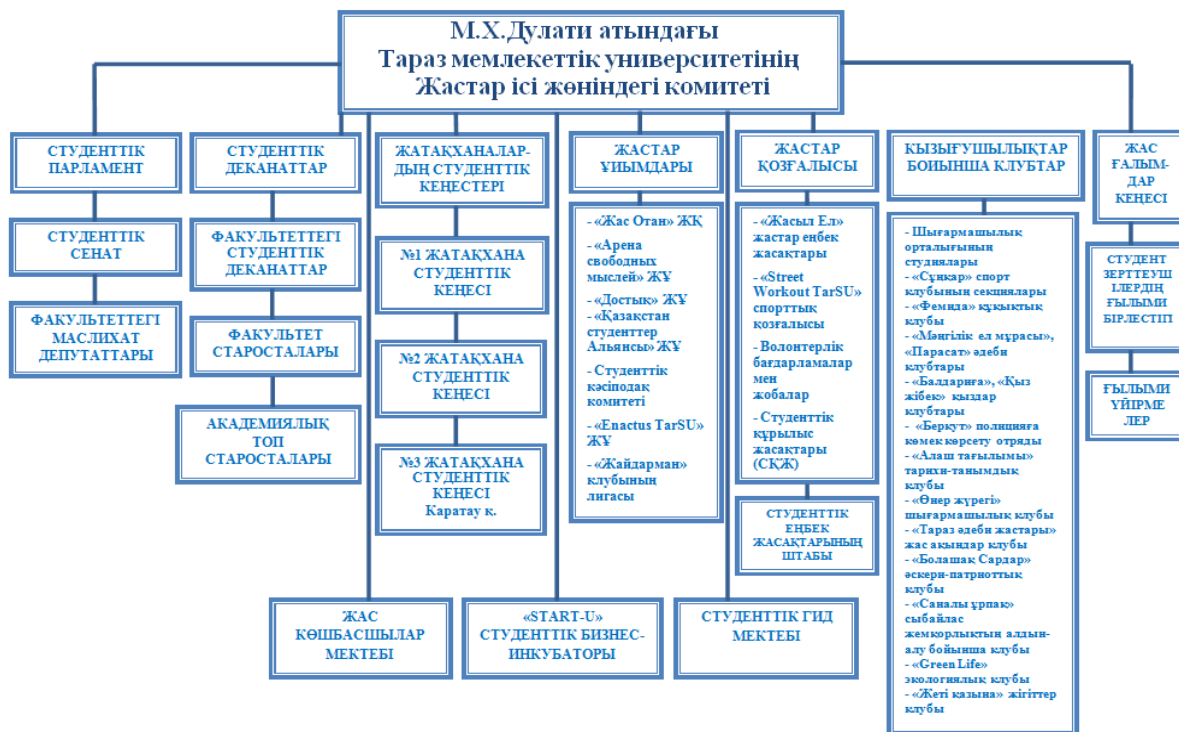
Наурызбекова А.Е., Кеңесова А.Ж.

М.Х. Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университеті, Тараз

Елбасы Н. Назарбаев Қазақстан халқына арналған Жолдауында 2019 жылды Жастар жылы деп жариялауына байланысты Қазақстан Республикасының Үкіметінің қаулысымен (30.01.2019 ж. №27) Жастар жылын атап өтуге арналған Жол картасы бекітіліп, оның негізінде М.Х.Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университетінің Ғылыми кеңес отырысында бірнеше бағыттардан құрылған кешенді жоспар қабылданып, қазіргі таңда кең ауқымды іс-шаралар атқарылуда.

Осы кезекте ҚР «Мемлекеттік жастар саясаты туралы» Заңы (2015 жылғы 9 ақпандағы № 285-V ҚРЗ.), «Қазақстан 2020: болашаққа жол» мемлекеттік жастар саясатының 2020 жылға дейінгі Тұжырымдамасы және Жамбыл облысында мемлекеттік жастар саясатын іске асырудың 2019-2020 жылдарға арналған Жол картасындағы ұсынылған бағдарламалар мен жобаларды назарға ала отырып, университет жастарының жан-жақты дамуына жағдай жасау, қолдау көрсету, оларды біліммен, жұмыспен қамту, әлеуметтендіру, жасампаздық, шығармашылықпен айналысу және волонтерлікті дамыту мақсатында, Жастар ісі жөніндегі комитеттің құрылымы жаңа жастар ұйымдарымен, жастар қозғалыстарымен толықтырылды.

ЖІЖК ҚҰРЫЛЫМЫ

Ағымдағы жылдың 7 ақпан күні университетімізде Жастар жылының ашылу салтанаты облыстық мекеме басшылары, университет студенттері мен профессор-оқытушылар құрамының қатысуымен өткізіліп, салтанатты жиын алдында студент жастардың соңғы жетістіктерінен көрмелер ұйымдастырылып, шара барысында университетте табысты еңбек етіп, жемісті білім алып жүрген «Тәуелсіздік ұрпақтары» - өз замандастарына үлгі болып жүрген жас ғалымдарға арналған мемлекеттік грант және стипендия иегерлері, студенттік құрылыс жасактары, еріктілер қозғалысы, университет жастар ұйымдарының белсенді, креативті көшбасшылары мен өкілдері өз жетістіктерімен бөлісті.

Осы орайда университет жастарының арасында елінің патриоты, толерантты, рухани-адамгершілік қасиеті жоғары, азаматтық ұстанымы биік тұлғаны тәрбиелеу барысындағы студенттік қозғалыстарына бірқатар тоқталып өтсек:

1. «ҚР жергілікті мемлекеттік басқару және өзін-өзі басқару туралы» (23.01.2001ж.) және «Волонтерлік қызмет туралы» (30.12.2016ж.) Заңдарына сәйкес Жамбыл облысының әкімдігінің қаулысымен өңірде еріктілер қозғалысын дамыту мақсатында «Қамқор» волонтерлік-қайырымдылық жобасын» іске асыру жөніндегі жоспары бекітіліп, жобаны ілгерілету ұсынылған.

Аталған жобаның маңыздылығын ескере отырып, ректордың бұйрығымен (10.04.19 №192-ст.) бекітілген университеттің 125-ке жуық ерікті студент-жастары, «Қамқор» волонтерлік-қайырымдылық жобасын» іске асыру бойынша бекітілген қаламыздың №1 және №2 округтерінде орналасқан 11 000 мыңға жуық шағын және көпқабатты үйлерін аралап, отбасылардың әлеуметтік жағдайын зерделеу жөніндегі 822 сауалнамалар толтырылып, жұмыс барысында халықтың әлеуметтік жағдайымен танысып, шұғыл көмекке мұқтаж жандарға әкімшіліктен берілген байланыс картасын ұсынып, түсіндіру жұмыстары жүргізіліп, кеңестер берілді.

Осы орайда «Жаксылық жасап, жарысайық» атты қайырымдылық акциясы аясында «Үздік волонтер – 2017» иегері Мырзабаев Фарух және «Үздік волонтер –2018» Успанбаев Ақниет бастаған волонтерлердің ұйымдастыруымен 30-ға жуық қайырымдылық шаралары және өңіріміздегі әлеуметтік жағдайы төмен отбасыларына азық-түлік, киім-кешек беру және 25-ке жуық балаларға «Бір күн өз қамқорына алу» акциясының барысында облыстық «Өлкетану» музейіне экскурсия жасалып, тарихи кезеңдермен таныстырылып, «Astana Park» кинотеатрына бару және т.с.с. қайырымдылық жұмыстары жүргізілді.

2. Қазақстандық мәдениетті халықаралық деңгейде ілгерілетуге және бүгінде жастардың кәсіпкерлікке қадам басуына бағытталған "Startup" жобалары әзірленіп, арнайы мемлекеттік әлеуметтік тапсырманы, жастар стартаптар және инновациялық бағыттары бойынша университетімізде жобаларды іске асыру мақсатында жастардың кәсіпкерлік бастамасына қолдау көрсетілуде.

«ТарМУ-дың үздік жастар ұйымы-2018» номинациясының жеңімпазы атанған "Enactus Dulaty" ұйымының жұмысы да қарқынды дамып, жетістіктері де ауыз толтыра айтарлықтай: ағымдағы жылы "Enactus Dulaty" командасы «Жастар және кәсіпкерлік», «Арбадағы марафон» атты бизнес-форумдарына, облыс әкімінің қатысуымен өткен «Тараз Хаб» жастар стартабына қатысып, «Enactus Dulaty және», «Start-U» студенттік бизнес-инкубаторымен бірге «Taza jer – deni saý bolashaq» атты «Жастар экологиялық десантын» ұйымдастырып, "Enactus Kazakhstan" директорлар Кеңесімен өткен «Reading Club» Студенттік кәсіпкерліктің көшбасшы мектебі тақырыбындағы кездесу, «Enactus Kazakhstan National Expo 2019» ұлттық студенттік кәсіпкерлер кубогында жобаларын қорғап, Сан-Хосе қаласында өткен «Enactus World Cup» (АҚШ, Силиконды жазық дала) еліміздің әлемдік кубокта қорғау мүмкіндігін жеңіп алып, сонымен бірге Жастар жылы барысында «Enactus Kazakhstan National Expo 2019» атты халықаралық жарысқа қатысып, еліміздің 50-ден аса ЖОО-ның арасындағы дода барысында біздің команда топ жарып, чемпион атанды. Ендігі кезекте «Enactus Dulaty» командасы АҚШ, Калифорния, Сан-Хосе қ. Силикон алқабының астанасында өтетін «Enactus World Cup 2019» Әлемдік кубогында Қазақстан намысын қорғайтын болады.

3. Университетте жастарды әлеуметтендіруге басымдық танытылып, оларды жұмыспен қамтуға бағытталған Студенттік еңбек жасақтарының штабы араға жылдар салып, бірлікті де белсенді түрде жазғы еңбек маусымының даңқты дәстүрін жалғастырып, жұмысын үйлестіріп, аймағымызда «Ең үздік» жасақ қатарында тек жоғары сатыларда көрініп, жеңімпаз аталынып келуде. Биылғы 2019 жылы кезекті еңбек маусымында жұмыс жасауға 335 студент өтініш білдіріп, медициналық тексеруден 299 студент жарамды болып танылып, оның ішінде 103-і оқу төлем ақыларынан жеңілдік алатын студенттер қатарынан болды.

Осы орайда айта кететініміз, ағымдағы 2019 жылдың 16 мамыр күні Жоғары және Жоғары оқу орнынан кейінгі білім департаменті директоры Ә.Тойбаевтың №14-5/652 хатында Жастар жылын өткізу жөніндегі Жол картасының 27-тармағына сәйкес «Құрылыс компанияларының жобаларына жастардың қатысу үшін квота бөлу мәселесін пысықтау» бойынша берілген тапсырмасына орай, Жамбыл облысы әкімінің орынбасары Е.Ә.Дауылбаевтың төрағалығымен өткен жиналыста аталған тапсырманы орындау үшін облыс

әкімдігінің құрылыс басқармасына, мердігер компаниялардың басшыларына жергілікті әкімшілік тарапынан тапсырма берілді.

Сонымен қатар "Жасыл Ел" қозғалысының негізінде "Жасыл қала - Жасыл ауыл" жалпыұлттық жобасын жүзеге асыру мақсатында бүгінде «Жасыл Ел» еңбек жасақтары қала аумағындағы тазалау, абаттандыру, көгалдандыру, көріктендіру жұмысына 48 студент тартылуда.

Осы орайда өңіріміздің Жасыл Эко жүйесін дамыту, жастарды экологиялық мәдениетке тәрбиелеу және жасыл экономиканы дамытуға бағытталған 2017 жылдан бері жұмысын жүргізіп келетін "Грин-лайф" экологиялық клубы бүгінде "Таза қаладағы - таза университет" жобасы аясында қаламыздың, университетіміздің жасылдануына атсалысып келеді. "Грин-лайф" экологиялық клубының жеткен жетістіктері де аз емес, олар республикалық жобалар байқауының I және II орын иегерлері атануда.

4. Сондай-ақ дене шынықтыру мен спортты насихаттау мақсатында 2014 жылдан бері университет қабырғасында Street workout – көше спорты түрі студенттер арасында кеңінен қолдауға ие болып, кез-келген алаңдарда, кез-келген уақытта еркін айналысатын көше спортының жұмысы жастар арасында күннен-күнге даму үстінде.

Қазіргі таңда "Street work out" спорттық қозғалысы салауатты өмір салтын насихаттап, жастардың арасында кеңінен таралып, оны қазіргі заманның трендіне айналдыру үрдісінде. Біздің студент-воркаутерлер оқу жылының басынан бері "Тәні саудың – жаны сау" ұранымен темекі, нашакорлық, ішімдік дерттерге қарсы түрлі акцияларын және облыстық, қалалық, университет жарыстарын ұйымдастырып, жеңімпаздар қатарынан көрінуде.

5. Ағымдағы Жастар жылы аясында жастар саясатын жүзеге асыру барысында студенттердің жан-жақты дамуына ықпал ету, өзін-өзі басқару жүйесін дамыту мақсатында университеттің жастар ісі жөніндегі комитеті құрылымының саны бірнеше жастар қозғалыстарымен ұлғаю үстінде.

Атап айтсақ, Елбасының кезекті халыққа Жолдауындағы (05.10.2018ж.) VI тапсырмасында: «Өз жеріңді танып біл» жаңа бастамасы аясында еліміздің өңірлері бойынша жаппай мектеп туризмін қайта жаңғырту керек – деген тапсырмасын еңселей келе, қазіргі таңда дүние жүзінде жастар туризмін дамыту өзекті мәселенің бірі болғандықтан, елімізде экстремалды туризм орталықтары болуға лайықты жерлердің көптігіне байланысты, жастардың туристік клубтарын жаңғырту мақсатында құрылған «Студенттік гид мектебі» жұмысы алға қойылып, Егемен Қазақстанның құндылықтарын, ұрпақтар сабақтастығын, бірлік пен патриотизмді нығайту ісін жастарға ілгерілетуге арналған жұмыс жоспары бекітіліп, жастар жылының барысында ұйымдастырылған бірқатар іс-шараларына атсалысуда. Оның ішінде, жуырда ғана өткен аймақтық "Студенттік көктем" байқау-фестиваліне оңтүстік өңірден келген өнерпаз жастарға арнайы "Студенттік гид мектебінің" ұйымдастыруымен көне шаһарымыздың рухани бай құндылықтарымызды, киелі жерлерімізді, облысымыздың тарихи-мәдени ескерткіштерін (Тектұрмас, Қарахан, Айша бибі кесенелерін) таныстыруға бағытталған саяхат жүргізілді.

6. Сонымен бірге биылғы Жолдауда берілген маңызды тапсырмалардың бірінде: «Әрбір қазақстандықтың еліміздегі өзгерістер үдерістеріне атсалысуы, Бойскаут қозғалысы сияқты «Сарбаз» бірлестігін құрып, әскери-патриоттық тәрбиенің рөлін күшейту керек» - деп, орындалуы ұсынылған еді.

Осы маңызды тапсырманы алға тарта отырып, «Жас сарбаз» қозғалысы негізінде әскери-патриоттық тәрбие беру ісін дамыту, өскелең ұрпаққа біздің даңқты батырларымызбен, Ұлт қаһармандарын үлгі тұту үрдісін қалыптастыру, жастарды ҚР Қарулы Күштеріне, басқада әскери құрылымдарға дайындау, халқымыздың ерлікпен өткен ертеңіне ұқыптылық таныту, Отанын сүйетін, жас патриотты азаматты тәрбиелеу, әскери-патриоттық тәрбиені дәріптеу мақсатында "Әскери" кафедра жанынан «Болашақ сардар» әскери-патриоттық клубы құрылып, студенттерді клуб құрамына баулу, тартуға арналған ақпараттық-насихат жұмыстарының нәтижесінде құрамы студент сарбаздар қатарымен толықтырылуда.

7. Жалпы қай кезеңде болмасын қоғам алдында сыбайлас жемқорлық мәселесінің өзекті болуына байланысты елдің жетекші саяси күші ретінде «Нұр Отан» партиясы өзінің ең маңызды міндеттерінің бірі ретінде бүкіл азаматтық қоғамды сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресте біріктіріп, 2025 жылға дейінгі сыбайлас жемқорлыққа қарсы бағдарламасын және Қазақстан Республикасының сыбайлас жемқорлыққа қарсы стратегиясы негізінде «Саналы

ұрпақ» жобасының 2018-2020 жылдарға арналған жарғысы бекітіліп, Қазақстан Республикасы Мемлекеттік қызмет істері және сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл агенттігінің Алқа мәжілісінің 2018 жылғы 20 сәуірдегі №2 хаттамасының 2.3 тармағының 1 тармақшасында: «Жастар арасында сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетті қалыптастыру» мақсатындағы «Саналы ұрпақ» студенттік клубын құру туралы шешіміне сәйкес университетте «Саналы ұрпақ» студенттік клубы құрылып, клуб қызметінің ережесі, жұмыс жоспары дайындалып, құрамына енген 30-ға жуық студенттермен жұмыс жүргізілуде.

Сонымен бірге Қазақстан Республикасы мемлекеттік қызмет істері және сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл агенттігі Республикалық «Саналы ұрпақ» жобалық кеңсесінің жетекшілігімен ТарМУ-де ағымдағы 2019 жылдың мамыр айында «Саналы ұрпақ» фронт-офисі ашылып, қазіргі таңда жобалық офисі «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениет қалыптастыру, білім беру ұйымдарының ашықтығы, академиялық адалдық, білім беру саласындағы заңнамасына талдау жүргізу, ақпараттық қолдау бағыттары бойынша жұмыс атқаруда.

8. Жастар жылы аясында облыстық көлемінде ұйымдастырылған 22 наурыз – Ұлыстың ұлы күні мерекесінде «Білім» алаңында өткізілген іс-шараға университетіміздің 600-ге жуық студент-жастары қатысты.

1 мамыр - Қазақстан халқының бірлігі күні мерекесіне университетіміздің 500-ге жуық профессорлық-оқытушылар құрамы мен студенттері қатысып, шығармашыл жастар би қойылымдары, сахналандырылған көрініс, концерттік бағдарламада өнер көрсетті.

2019 жылдың 17-18 мамыры аралығында Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» идеясын жүзеге асыру, «Ұлы даланың жеті қыры» атты бағдарламалық мақаласында айтылғандай дала сарынын - қазақ халқының мәдени мұрасын халыққа насихаттау, студент-жастардың бәсекеге қабілеттілігін арттыру және шығармашылығына қолдау көрсету мақсатында Қазақстанның оңтүстік өңірінің Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, Халықаралық гуманитарлық-техникалық университеті, Қорқыт Ата матаындағы мҚызылорда мемлекеттік университеті, М.Х.Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университеті, Тараз мемлекеттік педагогикалық университеті және Тараз инновациялық-гуманитарлық университеттерінің шығармашыл дарынды студенттері қатысқан «Студенттік көктем-2019» байқау-фестивалі өткізілді. Жоғары оқу орындары мен студенттік шығармашылық ұжымдарының жан-жақты байланыстарын нығайтуға барлық жағдай жасалып, ән, би және күй өнерлері бойынша байқауға 235 студент қатысты.

Университеттен тағайындалған жауапты жетекшілері мен белсенді студенттері бірінші рет ұйымдастырылған аймақтық байқау-фестивальдің барлық қатысушыларын қонақжайлылық танытып, жақсы көңіл күйде қарсы алып, жатақханаға орналастырып, экскурсия жүргізді.

Университет басшылығы бастамасымен «Жастар әлемі» мейрамханасында ұйымдастырылған кешкі ас пен дискотекада шығармашылық ұжымдардың жетекшілері мен студенттері бір-бірімен танысып, би жарысын өткізіп, нағыз фестивальдік мерекелік көңіл-күймен іс-шараға қатысты.

Кәсіби тұрғыда байқауға қатысушыларды әділ бағалау үшін қазылар алқасының мүшелері ретінде Қазақстанның өнер майталмандары - Қазақстан Республикасының Еңбек сіңірген мәдениет қайраткері, Парасат және Құмет ордендерінің иегері, қазақтың атақты күйші-композиторы, атақты «Ерке сұлқым» күйінің авторы Әбдімомын Желдібаев, Қазақстан Республикасының Мәдениет қайраткері, күйші-композитор, халыққа танымал «Көне Тараз» күйі мен «Жалын кешкен» әнінің авторы Аман Малдыбаев, «Айша бибі» би ансамблінің көркемдік жетекшісі, балетмейстер, Қазақстан Республикасының еңбек сіңірген өнер қайраткері Байдәулет Сазабеков, Қазақстан Республикасының мәдениет саласының үздігі Маралбек Бабақұлов шақырылды.

Қонақтар тарапынан барлық өнерпаздар мен жоғары оқу орындарының өкілдері мен шығармашылық ұжымдар жетекшілері бірінші «Студенттік көктем-2019» байқау-фестивалі жоғары деңгейде ұйымдастырылғаны жайында пікірлерін айтып, әділ-қазылар шешіміне ризалығын білдірді.

Ұлттық өнердің жас ұрпақты тәрбиелеудегі мәнін ескеріп, студенттердің шығармашылығын шыңдауға қолдау көрсетіп, аймақтық байқау-фестивальдің жақсы деңгейде өткізіп, гала-концертін ұйымдастыруға атсалысқан факультет декандары, олардың тәрбие жұмыстары жөніндегі орынбасарлары мен құрылымдық бөлімдерінің қызметкерлеріне

университет басшылығы тарапынан сыйақы берілуге, құрмет грамоталарымен марапаттауға және алғыс жариялауға қолдау көрсетілді.

9. Қазіргі таңда бәсекеге қабілетті, білімі мен біліктілігі ұштасқан, алға қойған ұмтылысы мен ынтасы өрлеген, ымырасы берік әрі белсенді жастарды қалыптастыруда бұқаралық ақпараттық құралдарының қоғамда алар орны ерекше. Осы орайда университеттің медиа-қызметі жастармен тығыз қарым-қатынас орнатып, олардың ой-пікірлерін, озық идеяларын ескеріп, «Университет тынысы» газетінде және www.tarmu.kz ресми сайтында, әлеуметтік желілердегі парақшаларда қызықты, маңызды әрі өзекті тақырыптарын қозғап, пікір алмасып, жастардың қызығушылығын арттырып, ой-өрісін кеңейтуге ықпал етуде.

2019 жылдың 23 қаңтарында Нұр-Сұлтан қаласында өткен "Тәуелсіздік ұрпақтары" атты форумның тікелей көрсетілімі жастар арасында кеңінен таралып, Жастар жылы аясында Жастар жылының медиа-жоспары құрылып, әлеуметтік желілерде жаппай арнайы фреймдар қолдану акциясы ұйымдастырылып, оқытушылар, қызметкерлер және студенттердің пікірлері мен мақалалары республикалық және жергілікті басылымдарда жарияланып, осы орайда ұйымдастырылған кең ауқымды шараларына тікелей эфир жасалынып, «Жамбыл», «77 TV» телеарналардан көрсетілімдері жүргізілуде.

10. Жастар саясатын іске асыруда университетте оқуда озат, шығармашылық, спорттық жетістіктерге жеткен студенттерге халықаралық, республикалық пәндік олимпиадалар, ғылыми жобалар, шығармашылық байқау, ірі - Азия мен әлемдік спорттық жарыстарға қатысуға мүмкіндік беріліп, университет тарапынан әлеуметтік қолдау көрсетуге тиісті жағдайлар қарастырылған. 2018-2019 оқу жылында жалпы 413 студенттерді бір айлық шәкіртақы көлемінде сыйақымен ынталандыру мақсатында 8 миллион 652 мың теңге жұмсалып, 60 студентке ректордың алғысы жарияланды.

УДК 364.65

ЗАҒИП ӘЙЕЛ БЕЙНЕСІНЕ ӘЛЕУМЕТТАНУЛЫҚ СИПАТТАМА

Нұран Д.Н.

ал-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы

Брайен Холден атындағы көз институтының (Brien Holden Vision Institute (BHVI)) мәліметтері бойынша әлемде 1,3 млрд адам көру қабілетінің бұзылуының түрлі дерттеріне шалдыққан. Соның ішінде 188,5 млн адам алыстан көрмейтін көз ауруының жеңіл түрлерімен, 217 млн адам көрудің бұзылуының орта және ауыр түрлерімен, ал 36 млн адам толықтай соқырлықпен зардап шегеді [1]. Сондай-ақ, 826 млн адам жақыннан көрмейтін көз ауруларына шалдыққан [2].

Ал Қазақстан Республикасының еңбек және әлеуметтік қорғау министрлігінің 2019 жылғы мәліметтері бойынша Қазақстан Республикасында 98105 адам көру қабілетінің бұзылысына, олардың 85503 көру қабілеті бойынша ауытқуларға тап болғандар, ал 12602 адам толықтай зағип болып саналады. Ал зағип әйелдердің саны 5933 адамды құрайды [3].

Көру қабілетінің бұзылуы – бұл жарым-жартылай көру қабілетінен айырылудан толықтай соқыр болып қалуды қамтитын термин болып табылады. Соқыр болып тіркелгендер көру қабілетінен айырылудың әр түрлі деңгейіне ие [4]. Соқырлық – бұл терең эмоционалдық және экономикалық мәнге ие физикалық жағдайдың бұзылуына байланысты мүгедектіктің түрі. Медицина тұрғысында соқырлық дегеніміз жарықты қараңғыдан ажырату қабілетсіздігін тудыратын екі көздің көруінің қайтарымсыз жойылуы. Дегенмен бұл адам жағдайының сипаттамасы болғанымен, әлеуметтік тұрғыда бұдан көп мағынаны білдіреді. Адам кеңістікте өздігінен қозғала алмай, біреудің көмегіне мұқтаж болады, адамның араласатын адамдар шеңбері тарылады, жалпы әлеуметтену процесіне кері ықпалын тигізеді. Салдары тек өзіне ғана емес, сонымен қатар оның отбасына және қоғамға да елеулі әсер етеді. Әсіресе, ауру немесе жарақаттан кейін көру қабілетінің жоғалуы өмір сүру салтында, әдеттерінде көптеген өзгерістерді тудырып, нәтижесінде психологиялық түзетулерге алып келеді [5].

Осындай қиындықтарға тап болатын зағиптардың ішіндегі ерекше топ иелері - зағип әйелдер. Сұлулықтың белгісі, бір қолымен бесікті, бір қолымен әлемді тербететін болашақ ана

болып табылатын бұл жандардың мәселелері қоғам тарапынан ерекше қолдауды қажет етеді. Джили Хаммердің зағип әйелдердің сыртқы келбетін басқаруға бағытталған мақаласы бұл әйелдердің негізгі мәселелерін түсінуге көп ықпалын тигізеді. Зерттеуде көруді қабылдаудың негізгі әдісі ретінде қарастырмайтын, тумасынан соқыр болып туылған Израильдық 40 зағип әйел антропологиялық талдауға қатысқан. Әйелдер сұлулық пен сұлулық үлгісін көзбен көріп-танитын болғандықтан, зағип әйелдерге мұны елестету, әсіресе тумасынан зағип болып туылғандарға бұл өте қиын. Зерттеу барысында дінді ұстанатын діни әйелдер сұлулық түсінігіне таза және қарапайым әйел денесін жатқызған. Барлық әйелдерге ұнамағаны олар туралы қалыптасқан стереотиптің бар болуы. Бір әйелдің айтуынша, оған өзгелердің оны аяғанын және жұпыны соқыр әйел ретінде қарағанын қаламайтындығы. Олар өмір бойы мектепте, жоғары оқу орнында, жұмыста, қоғамдық ортада, тіпті мейрамхана, емхана, сату орталықтарында және автобус аядамаларында дегуманизациялық қарым-қатынастардың жиі орын алатындықтарын сипаттаған. Сондай-ақ, зағип аналар таяқ сүйеніп жүру, ит жетектеп жүру олардың сұлулықтарын құртатындығын, және осы заттардың зағип екендіктерін қоғамға білдіріп тұратындығын қынжыла мойындаған. Әйел дене бітіміне, визуалды мәдениетке, әйел дене бітімін эстетикалық тұрғыда талдауда әлеуметтік күтілімдерге сәйкес келу үшін сыртқы келбетімен жұмыс жасау - осы зағип әйелдер үшін өте өзекті мәселе. Көзі көретін әйелдерге қарағанда зағип әйелдердің сыртқы бейнесін басқарудағы іс-әрекеттері «бақытсыз» және «дәрменсіз» деген түсініктерді жоққа шығаруға бағытталған. Көптеген әйелдер өздерінің сыртқы бейнесін басқару үшін, сыртқы ортаға тәуір көріну үшін көптеп күш салу керектігін айтқан. Олар кеңістікте қозғалғанда және бір орында тұрғанда, отырғанда немесе жүргенде дене қозғалысына аса мән беретіндігін, көз айналасындағы аймаққа (көзқарасты бағыттау, көздердің қозғалысы, қабақ пен қас) ерекше назар аударып, бет әлпетін қатаң бақылайтындықтарын сөз еткен. Тіпті тағыншақтарының киім түсіне сәйкес келулерін қалаған. Олар барынша сезімдік механиздерін (дене арқылы сезіну, есту және иіскеу сезімдері) пайдаланып, сыртқы ортаға сай келуге тырысқан. Сезу олардың сипаттары бойынша киім мен әшекейлердің денедегі тұрысын «жабысқақ», «суырылып тұратын», «қолайсыз» және т.с.с. түсініктермен және олардың жылылығы мен ауырлығын тану дегенді білдіреді. Бір зағип әйелдің айтуынша, соқырлық оларға өз денелерін сезінуге және оны терең тындауға мүмкіндік тудырады. Сыртқы келбеттерін басқаруда көзбен көрмей-ақ, қолмен сипап көру, дыбысын сезіну және иіскеп көрудің атқарар рөлінің өте жоғары екендігіне екпін жасаған [6]. Хаммер өз зерттеуінде соқыр әйелдердің тәжірибесі негізінде «визуалды дағды» терминінің тек қана дене дағдысы емес екендігін дәлелдеп, оның ауқымын кеңейте түскен.

Сондай-ақ, әйел адамның әйел екендігін сезінуі – оның жар болуы, отбасы құруы және бала сүюімен сипатталады. Көзі көретін әйелдердің өзі осы миссияны жүзеге асыруда көптеген кедергілерге тап болып жатады. Ал енді зағип аналардың бұл өмір жолында көптеген қиындықтарға ұшырайтындығы сөзсіз. Әсіресе, ана ретінде дүниеге нәрестені әкеліп, оны жетілдіру – көз жанарының болмауынан одан да қиындай түспек. Сау ананың өзі бірінші рет балалы болғанда, оған күтім көрсетуде, тамақтандыру және тәрбиелеу барысында жан-жақты ақпаратты, қолдауды қажет етеді. Дегенмен, зағип аналар туындайтын барша қиындықтарға қарамастан, ана болғысы, бала сүйіп, бала тәрбиелегісі келеді.

Адам біреуге қамқорлық көрсету арқылы өзін жүзеге асырады. Тіпті қоғам арасында қамқорлық адам өмірін ұзартады деген түсініктер кең тараған. Осы қамқорлық адам өмірінің ең негізгі сипаттарының бірі болып табылады. Өз өмірін балаларына қамқорлық жасауға арнайтын, сол арқылы өзін-өзі көрсететін адамдар – бұлар ата-аналар. Олар қамқорлық көрсетудің негізінде балаларын дамытуды көздейді [7]. Балаларына қамқорлық көрсету барысында көру қабілетін түйсік, есту қабілеті және иіскеу сияқты басқа сезімдеріне алмастырады. Сонда да, зағип аналар ана болардың алдында көп ойланып, баламды қалай өсіремін, қалай тәрбиелеймін деген уайымға бататынын көптеген зерттеулер дәлелдеуде.

Ана барлық мәдениет түрінде баламен қарым-қатынас құратын және оған қамқорлық көрсететін, әсіресе баланың алғашқы жылдары мен дамуында ерекше рөл атқаратын негізгі адам болып табылады [8]. Ана мен баланың қарым-қатынасы баланың дамуы үшін, сондай-ақ аналық сезімінде ана рөлін жоғарылату үшін негізгі мәнге ие [9]. Бала ана арқылы қоғамды таниды, дұрыс пен бұрысты, жақсы мен жаманды ажыратып үйренеді. Ана балаға бағыт көрсетуші, жол сілтеуші негізгі адам.

Бірақ ана зағип болған жағдайда ана мен баланың өзара әрекеттесуі ана тұрғысынан оның беделін төмендетеді [10]. Көп жағдайларда ананың сенімділігін төмендетіп, оны дәрменсіз

жағдайларға түсіреді. Бірақ ата-аналар олардың психологиялық ауытқуларының бала дамуына қауіп төндіретіндіктерін білуі қажет [11].

Зағип аналар үшін баланың пиғылын, мінін және қажеттілігін анықтауда баламен қарым-қатынас өте шешуші маңызға ие. Дегенмен зағип аналар көзі көретін аналардың балаларымен қарым-қатынасы барысында пайдаланытын әдістерін пайдалана алмайды [12]. Бұл аналар балаларының белгілерін оқу үшін және осы белгілерге сергек жауап қайтару үшін бірнеше стратегияларды пайдаланып, балаларымен табысты қарым-қатынас орнатады [10].

Зағип ана мен көзі көретін бала арасындағы қарым-қатынас мәселесі, балаға күтім жасау, өсіріп-тәрбиелеу, қоғамның толыққанды мүшесі ретінде өздерін жүзеге асыру процесі көзі көретін адамдар тарапынан көмекті, мемлекет тарапынан әлеуметтік қолдауды қажет етеді. Зағип әйел, зағип ана мәселесі контекстінде жасалған әлемдік зерттеулер, оларға жасалған талдаулар зағип аналардың ата-аналық тәжірибесін жеңілдетуге, оларға дұрыс ұсыныстар мен кеңестер өңдеуге мүмкіндік тудырады. Қазақстан Республикасында зағиптармен, олардың ішінде зағип аналармен әлеуметтік жұмыс жүргізуде тіпті дамымағандығымызды көруімізге болады. Ел ішінде бұл мәселеге қатысты ешқандай да зерттеулер жасалынбаған. Мұндай жағдайда мемлекет үшін де осы топ мүшелерімен дұрыс әлеуметтік саясат, жұмыс істеудің негізгі бағыттарын қалыптастыру қиынға соқпақ. АҚШ-тарында екі ай бойына осы тақырып бойынша жүзеге асырылған ғылыми тағылымнама мен үшін құнды ақпараттарды игеруге мүмкіндік тудырды. АҚШ-нда зағип жандармен әлеуметтік жұмыс жүргізудің ерекшеліктері зерттеліп, олардың өмірінде таяқтан басқа олар жетектеп жүретін арнайы гид иттің бар екендігі, оларға әлеуметтік жұмыскерлер тарапынан ерекше қолдау көрсетілетіндігі, арнайы орталықтардың жұмыс істеуі, арнайы веб-сайттардың болуы, арнайы әлеуметтік желілердің болуы олардың өмірін қаншама дәрежеде жеңілдетпек. Біз де дамыған елдердің тәжірибесін меңгеріп, өз елімізде әлеуметтік жұмыс саласын дамытуда осы тәжірибелерді енгізсек нұр үстіне нұр болмақ.

Әдебиет

1. Bourne R.A., Flaxman S.R., Braithwaite T., Cicinelli M.V., Das A., Jonas J.B., et al.// Vision Loss Expert Group. Magnitude, temporal trends, and projections of the global prevalence of blindness and distance and near vision impairment: a systematic review and meta-analysis. *Lancet Global Health*. - 2017. –Vol.5(9). P. 888–897.
2. Fricke, TR, Tahhan N, Resnikoff S, Papas E, Burnett A, Suit MH, Naduvilath T, Naidoo K. Global Prevalence of Presbyopia and Vision Impairment from Uncorrected Presbyopia: Systematic Review, Meta-analysis, and Modelling, *Ophthalmology*. 2018. May 9.
3. Министерство труда и социальной защиты населения РК, комитету труда, социальной защиты и миграции.05.07.2019г. № письма: ЖТ-Н-3426
4. Supple, S., Corrie, S. // Seeing is believing: Adapting cognitive therapy for visual impairment. *Counselling Psychology Review*. -2004. –Vol. 19(3). P. 3–11.
5. Foxall M.J., Barron C.R., Von Dollen K., Jones P.A., Shull K.A. //Predictions of loneliness in low vision adults. *Western J. Nursing Research*. – 1992. –Vol. 14. P.86-89.
6. Gili Hammer // Blind Women’s appearance management: negotiating normalcy between discipline and pleasure. *Gender and society*, Vol. 26. No. 3, P. 406-432.
7. Grossmann K, Grossmann EK. Maternal sensitivity. In: Crittenden PME, Claussen AH, editors. // The organization of attachment relationship: maturation, culture and context. New York: Cambridge University Press. -2013. P.13-37.
8. Freiburger, M. A. (2010) Mothers as children’s first and best teachers: An institutional ethnography (Unpublished doctoral thesis). University of Kansas, Lawrence, Kansas.
9. Rogers-Cook, J.L. (2011). An intersectional approach to mother-child interaction re-search: Integrating women’s studies and nursing science (Unpublished doctoral thesis). The University of North Carolina, Chapel Hill.
10. Shackelford, S. L. (2004). Blind mothers’ perceptions of their interactions and parenting experiences with their sighted infants and toddlers (Doctoral thesis). Retrieved from ProQuest Dissertations & Theses Global database. (3150727.)
11. Merikangas K.R., Dieker L.C., Szatmari P. Psychopathology among offspring of parents with substance abuse and anxiety disorders. A high risk study. *Journal of Child Psychology and Psychiatry and Allied Disciplines*. -1998. -Vol. 39(5). P. 711-720.

12. Rutter, M. Psychiatric disorder in parents as a risk factor for children. in D. Shaffer, I. Phillips, and N.B. Enger (Eds.) Prevention of mental disorder, alcohol and other drug use in children and adolescents. -1989. P. 157-189.
13. Chiesa, S., Galati, D., & Schmidt, S. Communicative interactions between visually impaired mothers and their sighted children: Analysis of gaze, facial expressions, voice and physical contacts. Child: Care, Health and Development. -2015.- Vol. 41(6). P.1040 –1046.

УДК 316.613.42

РОЛЬ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА РУКОВОДИТЕЛЯ В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ

Нұртуған Л.Н.

Казахский Национальный Университет им. аль-Фараби, Алматы

В современном мире ежедневно происходят перемены, которые в большей степени связаны с цифровизацией и развитием новых технологий. И все же одним из главных вопросов человечества остается достижение успеха в профессиональной сфере, а также эффективность деятельности. Умение адаптироваться под изменения внешней среды, проявлять гибкость – это один из важнейших качеств личности. И одним из факторов, оказывающих влияние на успешность и эффективность является именно эмоциональный интеллект.

Вообще, понятие «эмоционального интеллекта» можно объяснить, как способность перерабатывать информацию, содержащуюся в эмоциях, определять их значение и использовать в решении различных проблем и вопросов, связанных как с профессиональной, так и с социальной деятельностью человека [1].

Эмоциональный интеллект руководителя, в современных условиях является объектом тщательного анализа организационной психологии. Это связано в первую очередь с тем, что главным источником результатов являются сотрудники, а их настроения в первую очередь зависят от руководителя. Так что такое эмоциональный интеллект? Эмоциональный интеллект руководителя – это навыки управленца, которые заключаются в том, чтобы распознать мотивы поступков других людей (партнеров, подчиненных и т.д.), понять их намерения, а также влиять на них таким образом, чтобы решать поставленные задачи.

Согласно статье А.К. Кравцова «Влияние степени развития эмоционального интеллекта на эффективность управленческой деятельности в контексте организационной культуры», до 1960-х годов, профессора психологии исследовали прямую зависимость между интеллектом и эффективностью управленческой деятельности. И лишь после 1960-х, американский психолог Е. Гизелли обнаружил, что между ними существует не прямая, а криволинейная зависимость. Это значило, что люди с высокой академической успеваемостью, не обязательно стали бы эффективными управленцами. Автор статьи привел пример японского Т.Коно, который обнаружил, что студенты имевшие исключительно высокие оценки в университете, в корпорациях не становились высшими руководителями. Из современной истории, можно привести к примеру успех американской компании «Zappos» продававшей обувь через интернет, которую выкупила компания «Amazon» за более чем 1 млрд. долларов. Но в чем заключается успех «Zappos»? Она заключается в его руководителе Тони Шее не отличавшимся высокими академическими показателями, но являвшимся эффективным руководителем. Он, несмотря на убыточность, в первые годы существования компании, смог мотивировать сотрудников работать на зарплаты ниже рыночных, выстроил эффективную корпоративную культуру и в итоге привел компанию к финансовому успеху.

Понятие «Эмоционального интеллекта», впервые появилось в статье профессора психологии Йельского университета П. Салоуэя «Emotional Intelligence», в котором он даёт следующее определение ЭИ: «Способность воспринимать и понимать проявления личности, выражаемые в эмоциях, управлять эмоциями на основе интеллектуальных процессов» [2]. В 1990-х годах профессор психологии Университета штата Нью-Гемпшир Джон Мэйер и Питер Салоуэй разработали модель эмоционального интеллекта, который состоит из следующих категорий адаптивных способностей:

1. Чувствовать как собственные, так и чужие эмоции

2. Способность управлять эмоциями и направлять их для решения поставленных задач
3. Способность понимать эмоции
4. Способность направлять эмоции в помощь разуму.

Со временем, понятие «эмоционального интеллекта» исследовалось еще глубже. Американский психолог Дэниел Гоулман выделил ряд ключевых качеств, определяющих эмоциональный интеллект, это: самосознание, самообладание, мотивация, эмпатия, социальные навыки [3]. Управленец, обладающий данными качествами, обладает высоким «Эмоциональным интеллектом», соответственно его влияние на подчиненных и эффективность его управления находятся на довольно высоком уровне.

В корпоративной среде, большинство руководителей с опытом понимают важность «эмоционального интеллекта», как и большинство «новичков» в менеджменте недооценивают его роли. Чтобы повысить уровень своего ЭИ, необходимо понять собственные эмоции, что поможет понять свой эмоциональный фон, а также эмоциональный фон коллектива. Следующим шагом является определение эмоций, которые преобладают в коллективе (позитивные, негативные, нейтральные), а в последующем преобразование негативных и нейтральных эмоций в позитивные, что приведет к улучшению эмоционального фона в коллективе.

Таким образом, улучшив уровень «эмоционального интеллекта», руководитель сможет наиболее эффективно достичь поставленных перед организацией задач. Руководитель должен постоянно работать над тем, чтобы повышать данный навык.

Развитие эмоционального интеллекта должно происходить с детства, на что указывают многие научные исследования, в данном направлении. Например, в исследованиях, проведенных в США и в Европе, говорится о том, что во многих школах проходят занятия, о том, как самостоятельно справиться с проблемами (selfscience), где дети учатся реагировать и контролировать собственные и чужие эмоции. Это уже закладывает в них определённые знания, что могут пригодиться в будущем, для решения различных проблем [4].

Развитие эмоционального интеллекта у руководителя, в настоящее время является важной задачей. Руководитель должен быть мотиватором, лидером, который ведет за собой коллектив, уметь заинтересовать и вовлекать их в деятельность организации и поддерживать социально-психологический климат в коллективе. На нем лежит огромная ответственность за своих сотрудников, и постоянный стресс и перенапряжение могут привести к эмоциональному выгоранию, которое может обострить ситуацию в коллективе и привести к снижению эффективности деятельности.

Обобщая все вышесказанное, мы можем сделать вывод, что эмоциональный интеллект руководителя – это такое же необходимое качество как профессиональная компетентность, знания и умения. Это инструмент, который помогает лучше понимать прежде всего себя, окружающих людей, умение влиять на них, мотивировать, а также правильно планировать и распределять свои ресурсы. Руководитель сможет быть более осознанным и лучше взаимодействовать с другими людьми.

Литература

1. Сиваков А. Почему важно развивать эмоциональный интеллект? 2016. Электронный ресурс. URL: <https://rb.ru/opinion/ei/>
2. Кравцова А.К. Влияние степени развития эмоционального интеллекта на эффективность управленческой деятельности // Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия Философия. Психология. Педагогика – 2010. – №4 – 69-72 с.
3. Шнайдер Марина Ивановна Основные направления исследования эмоционального интеллекта // Гуманизация образования. – 2016. – №4.
4. Ларина Альмира Тимербаевна Эмоциональный интеллект // АНИ: педагогика и психология. 2016. – №3 (16).

УДК: 364.62

ИННОВАЦИИ В СОЦИАЛЬНОМ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВЕ

Окутаева С.Т.

Казахский агротехнический университет им. С.Сейфуллина, Нур-Султан

Основной целью предпринимательской деятельности является, прежде всего, систематическое получение прибыли. В этом заключаются природа и сущность предпринимательства.

Социальное предпринимательство – это новаторская деятельность, изначально направленная на решение или смягчение социальных проблем общества на условиях самокупаемости и устойчивости.

Особенностью социального предпринимательства является то, каким образом оно работает, то есть формы и механизмы его воплощения. Здесь центральную роль занимают понятия «предпринимательство» и «инновации».

Задачей социального предпринимательства является решение социальных проблем инновационным методом, за счет создания самовоспроизводящегося механизма предоставления социальных благ. По сути, это источник синергетического эффекта взаимодействия имеющихся ресурсов предпринимателя и потребностей приобретателей социальных услуг [1].

Соответственно, **социальные инновации в бизнесе** представляют собой коммерциализуемые социально-ориентированные нововведения в области производства соответствующей продукции, сферы оказания услуг, организации труда и управления, новой комбинации ресурсов, решающие те или иные социальные проблемы.

Социальные инновации представляют собой нововведения в виде стратегий, концепций, идей, направленных на решение социальных проблем и удовлетворение социальных потребностей.

Целью социальных инноваций является создание благоприятных условий для развития общества. Без инноваций социальное предпринимательство не способно преподнести обществу решение социальных проблем.

Социальные инновации весьма разнообразны, что в первую очередь связано с многообразием явлений социальной жизни. При классификации социальных инноваций используются различные подходы [2].

Далее представим классификацию инноваций по различным признакам. На рисунке 1 изображены виды инноваций в зависимости от уровня и объема социальных нововведений.

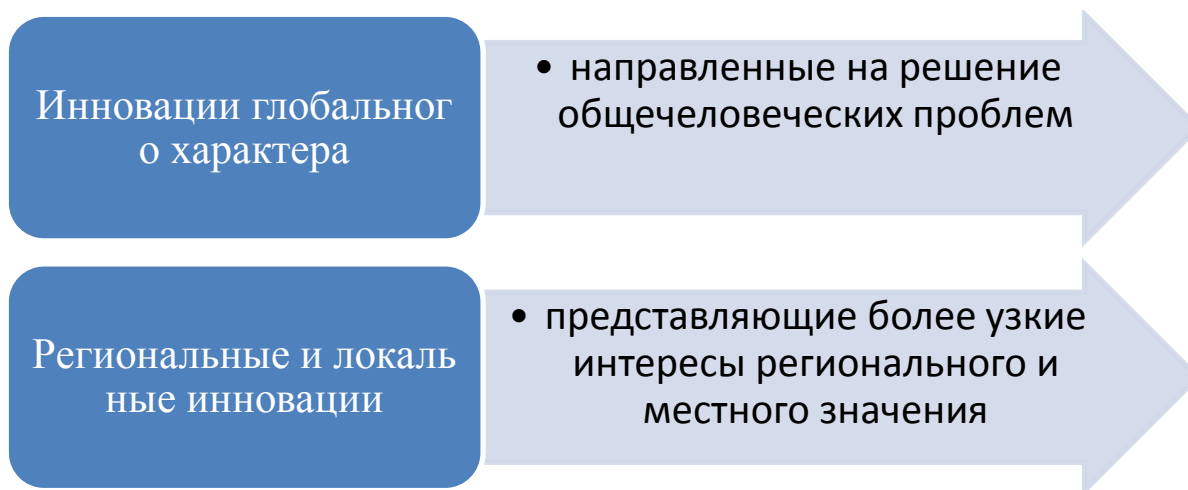

Рис.1. Классификация инноваций в зависимости от уровня и объема социальных нововведений

В зависимости от сфер общественной жизни инновации делятся на социальные, политические, экономические и др. (рис.2).

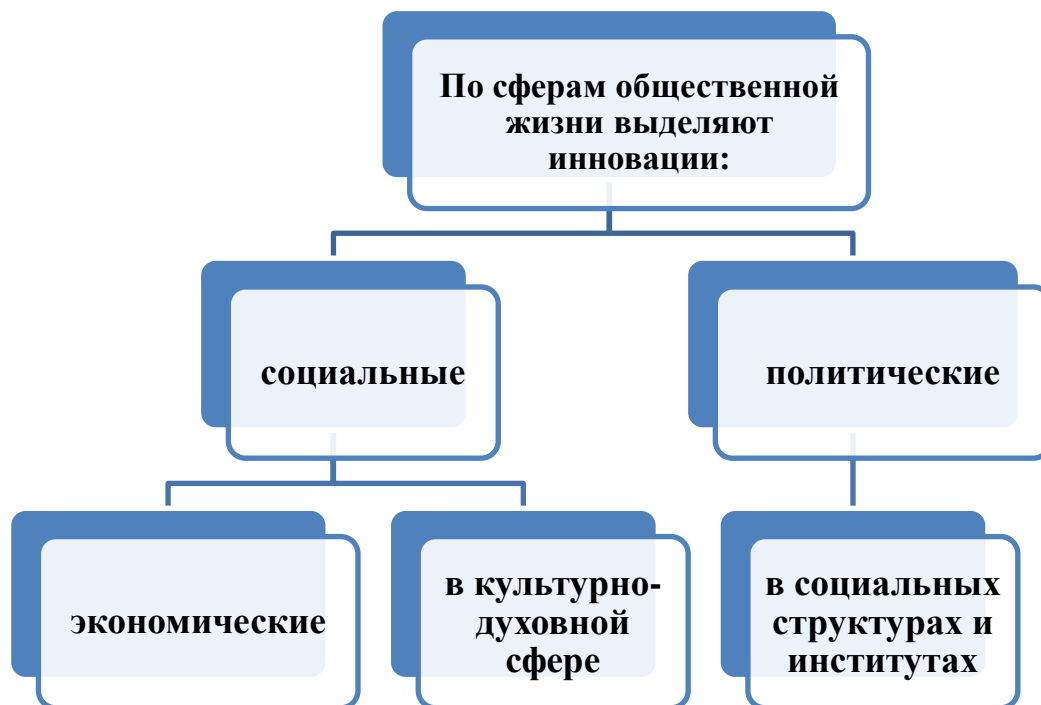

Рис.2. Классификация инноваций по сферам общественной жизни

Кроме того, экономисты предлагают классификацию инноваций по масштабу использования (рис.3).

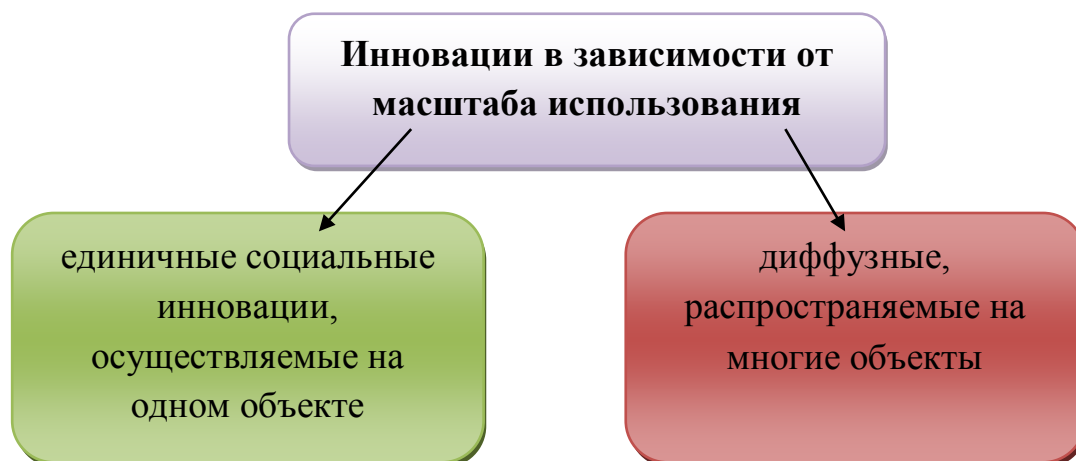

Рис.3. Классификация инноваций в зависимости от масштаба использования

Необходимость социальных инноваций объясняется целым рядом причин:

- углубление неравенства между социальными группами,
- несовершенством социальной политики государства,
- расширением социальных потребностей населения,
- существование недоиспользованных ресурсов экономического развития,
- распространение социально-либеральных идей,
- рост социальной корпоративной ответственности и др.

Ни одно государство, каким бы социально-ориентированным оно не являлось, не в состоянии самостоятельно, без участия общества и частного предпринимательства, справиться со всеми социальными проблемами и поставленными в этой связи задачами [2].

Эффективным механизмом продвижения социальных инноваций является бизнес, принимающий специфическую форму социального предпринимательства, появившегося на стыке социальной и экономической систем страны, и занимающего промежуточное положение между сферами традиционного предпринимательства, социальной работы и благотворительности, отличаясь от первого ценностно-целевой ориентацией на достижение общественного блага, а от двух других – коммерческим характером достижения цели.

Приоритетом для этого вида бизнеса является не извлечение прибыли, а устойчивый социальный эффект, заключающийся в решении или значительном смягчении существующих социальных проблем.

Следуя общим законам экономики, социальные предприятия строятся на принципах:

- инновационности
- самокупаемости
- устойчивости механизма обеспечения результата
- конкурентоспособности используемых подходов.

Постоянное внедрение новшеств и новые комбинации ресурсов, предпринимательская смекалка, чутье, оправданный риск и дерзость стратегий, способность решать проблемы за счет собственных доходов формируют ключевые преимущества социального предпринимательства. Реинвестирование прибыли социальных предприятий нацелено на достижение социальной пользы, экологической безопасности и экономической выгоды (people, planet, profit).

Пограничное состояние социального предпринимательства (между предпринимательством и благотворительностью) обуславливает необходимость выделения критериев, присущих социальному предпринимательству как феномену (рисунок 4).

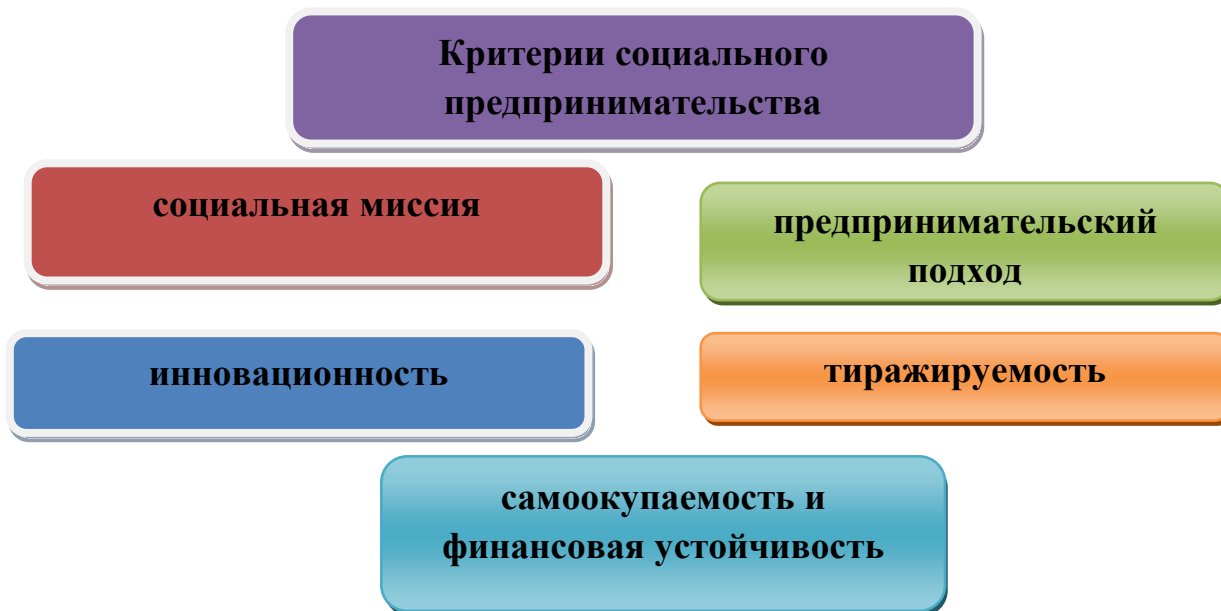

Рис.4. Критерии социального предпринимательства

В Республике Казахстан социальное предпринимательство зародилось относительно недавно. На сегодняшний день в нашей стране насчитывается порядка 250 социальных предпринимателей. Среди них, успешным примером является компания «Green TAL», созданная в 2015 году Эмином Аскеровым [3].

Высокий уровень безработицы среди социально уязвимых слоев населения (людей с ограниченными возможностями, матерей-одиночек, выпускников детских домов) является актуальной проблемой в наши дни. Основными барьерами для трудоустройства людей из социально уязвимых групп являются отсутствие необходимого образования и нежелание работодателей нанимать «трудных» сотрудников. Именно для решения данной проблемы в 2015 году было создано предприятие «Green TAL»- социальная мастерская. «Green TAL» обучает людей с ограниченными возможностями и предоставляет им рабочие места.

Основная цель социального проекта трудоустройство социально уязвимых слоев населения (инвалиды, выпускники из детских домов, матери одиночки, бывшие заключенные). В мастерской «GreenTAL» функционируют семь направлений: столярный, сварочный и швейный цеха, предоставляются услуги IT по созданию сайтов, направление по вязанию и декору стен, полиграфия. Социальный проект “Green TAL” признан одним из лучших в Казахстане.

Социальный проект «Green TAL» направлен на системное решение вопросов социализации и трудоустройства социально-уязвимых слоев населения. В мастерской трудоустроено 35 человек, 29 из которых относятся к социально уязвимой группе [3].

Таким образом, проведенное исследование позволяет сделать заключение о том, что социальное предпринимательство является новым трендом в бизнесе. Об этом говорит опыт зарубежных стран, а также опыт отечественных предпринимателей.

Литература

1. Кадол Н.Ф. Социальное предпринимательство в рыночной и переходной экономике. Автореф. на соискание ученой степени канд. эк. наук. // М.: 2009
2. Сафаров С.М. Основы социального предпринимательства. Учебное пособие. // Иваново, 2014, стр.12-14
3. <http://greental.kz>

UDC: 364.62

THODS OF HOW TO BUILD A SUCCESSFUL STARTUP PROJECT IN KAZAKHSTAN

Omirezakova T.E., Ulsara N.Zh.

M.Narikbayev Kazakh State Law University, Nursultan

Introduction

This research studies the question how many individuals are here who would like to start own business and succeed in it. According to credible and worldwide famous source Global Entrepreneurship Monitor in 2018. the number of people who are opening up startups every single year amounted to 100 million. However, despite of the fact that the sum of money spending on those projects accounts for about 17 billion\$, approximately more than half of them fail in initial stage or how quoted “The venture capital secret magazine” there survive only 1 of startups out of 10. Fail (2019). Undoubtedly this is huge loss and diseconomy. Due to this factor that not all the entrepreneurs prosper in enterprise and could reach future developments emerge serious challenge which is now turned to research problem of this proposal. Therefore, herein originate the following research questions: How to reduce fail and make startups more successful that will provide profits and what traits should be kept on to implement and expand the start-up idea? The aim of this proposal is to serve as a guide for potential entrepreneurs informing them what qualities should be adhered to build a thriving undertaking and prevent it from failure. Relatively, target audience of this proposal is aspiring businessmen such as the comprehension what expect them and knowing how to response to one or another issue is very significant for them if wants long-lasting undertaking. Moreover, it is obvious that no one wants to have a failure in their business, this research studies points, methods of avoiding setbacks that were found out in different sources, articles were deeply analyzed case-studies regarding to this theme. However, before finding answers to those questions it is recommended to define what does the word startup mean itself? According to the Steve Blank who introduced this concept: “Startup is a temporary structure designed to find and implement a scalable business model”. By Neil Blumenthal, social entrepreneur and founder of Warby Parker: “startup is a company who is solving a problem where solution is not obvious and success is not guaranteed”. In obedience with these statements was made subsequent proposition that start up is a project that newly emerged when there is nothing stable and permanent, moreover on the productivity of project at startup level will also depend on further success of the whole business. Classic startups have one characteristic - they have a

unique (original, exclusive) idea. A true startup will never copy well-known commercial projects, but is something radically new. At one time, Mark Zuckerberg's idea of creating a Facebook social network was completely original and new: there were no analogues of this format on the Internet. If someone decides to create your own social network, this will not be a startup, except that at the heart of your undertaking will be some kind of radically fresh thought. Such as the term startup was first used in Forbes magazine in August 1973 and Business Week in September 1977, it already passed above 40 years. Respectively during this time there have been written a lot of works regarding this them. Mostly it contains articles, books written by the entrepreneurs sharing with own life experience or analyzing materials and cases. For example, the author of the book "Lean startup" ("Economic startup") and the ideologist of an iterative approach in entrepreneurship Eric Ries notes that a startup can be called an organization that creates a new product or service (product innovation) in conditions of high uncertainty. Entrepreneur, venture capitalist and essayist, founder of the Y Combinator business accelerator Paul Graham considers fast growth to be the main characteristic of startups (4% - 7% per week by a key indicator). He is echoed by co-founder of PayPal, the first control of the company and the company's potential assessment by an expert jury. However, Paul Graham claims that the availability of technological innovation and venture financing does not matter, and the young age does not make the company a startup. Frequent use of the concept in the context of technology companies characterizes the role of technology in ensuring sustainable growth - but does not imply technological nature as a mandatory characteristic of a startup. Stephen Blanc developed and presented the model of startups and how the ways of approaching to them in the book "Four Steps to Insight", the model is based on an understanding of the needs of the company's customers. This model describes four stages during which a startup is transformed into a stable company: "Identification of consumers", during which the startup hypothesizes how its product solves the problems of potential customers.

"Consumer verification", the stage of testing hypotheses and preparing a sales plan, marketing strategy, searching for early followers of the company. In case of failure at this stage, the startup returns to identifying its customers. "Attracting consumers" after confirming the usefulness of the company's product. Startup moves to product sales and marketing investments.

"Creating a company" is the ultimate goal of a startup, creating a formal company structure and business processes for further development. This approach involves lean spending and the gradual development of a startup. The "consumer development" process, as opposed to product development, formulated by Blank, has become the cornerstone of the lean startup philosophy of Eric Rhys.

Universities and business schools, technology parks, grant programs, business angel communities and foundations, business incubators and accelerators, crowdfunding and equity crowdfunding platforms, industry conferences and competitions, and the professional community are involved in supporting startups. Their combination creates an "ecosystem", the conditions for the creation and development of new companies, that is startups. For example, the Massachusetts Institute of Technology has formed an infrastructure of high-tech entrepreneurship around itself. The total gross product of companies created by students, graduates and teachers of the institute for 50 years, is comparable with large world economies. According to 1997 data, these companies provided more than 1.1 million jobs. In the center of technological innovation at the institute, new ideas can receive grant support for prototyping and development, and selected prototypes become cases in the iTeams program (Eng. - "innovative teams"), which is part of the institute of the Sloan School of Management. In this business laboratory, business students studying business experiment with the business models of these projects and form their market solution. The formed projects can receive mentoring support in the framework of the existing MIT's Venture Mentoring Service since 2000 or competitive funding in the framework of the institute's events and competitions. Another example of a startup ecosystem is Silicon Valley, which formed around Stanford University and factories of large technology corporations and encompassed the forty-kilometer strip of the San Francisco Bay coast between the cities of San Jose and Palo Alto. Valley is the center of American venture capital. Here are located the central offices of 49 of the 100 largest funds supporting startups in the early stages of development, and well-known business accelerators. As part of the 2012 Startup Genome report, researchers have compiled a list of the world's largest startup ecosystems. The list is led by Silicon Valley, followed by Tel Aviv, Los Angeles, Seattle, New York, Boston, London, Toronto, Vancouver, Chicago, Paris, Sydney, Sao Paulo, Moscow, Berlin, Canadian Waterloo, Singapore, Melbourne, Bangalore and Santiago. Start-up stage - Pre-startup: a time period that lasts from the moment the idea

was born until the product enters the market. Start-up stage - Pre-seed: the stage when there is already an idea and a clear understanding of what customers need, but there is still no clear idea of how this idea is better implemented technically and how it should be promoted so that it brings money, or is there, but only in the most general form. Start-up stage - Seed: the sowing stage, during which the market is studied, a startup plan is drawn up, a technical task is drawn up and executed, a prototype is created and tested, the first investors are being searched and preparations are being made for launching the project.

In the following sections this proposal will refer to sources and articles retrieved from databases such as “Springer”, “Scopus”, “Clarivate Analytics” where are found out research papers on the building up prosperous business and finding entrepreneurial success.

Theoretical Background

An idea that startups are developing an acquiring prevalent make its role within the life of whole generation significant. Moreover, recent time Governments also pay a huge attention to this moment, such as how it was said on articles by Nirnaya Tripathi “Insights into startup ecosystem through exploration of multi-vocal literature”: In the global economy, startups have been considered a key player in economic development. The reasons for their significance are contribution to job creation (which increases employment) and economic grow at the regional, national and industrial levels (2016). According to an analysis of companies’ house data by the Centre for Entrepreneurs, business formations reached a record high of 663272 in 2018. That record figure follows a drop-in business birth rates between 2016 and 2017, which declined for the first time since 2010, and an increase in business death rates over the same period. (Tips for building successful B2B startup, May,2019). So, what turns a startup into a success? If to refer to the suggestion of recent uptick in business formations for any professionals who are familiar with business problems and think they know how to solve them, now is the time to get that startup going. In appliance with this one it can be assumed that everyone who would like to engage in startups should acquire enough knowledge in this sphere, that is the main reason of failure of lots of entrepreneurs. This statement was also proved by Eva de Mole in her article published in Harvard Business Review. She wrote that: “the CEO of any company should have deep knowledge in own sphere” (What Makes a Successful Startup Team, March 21,2019). The first and the most important element of startup ecosystem is the entrepreneur, referring to anyone who wants to start a new business venture. Entrepreneurship based enterprise. can be categorized as based on need, often relating to self-employment and on opportunity. Therefore, the first require for any undertaking or project is awareness, information, attainments in what he is doing. Because, in the process of interview of businessmen whose business is prospering enough 75 % of them for the question what is the secret of their success answered the research. Before starting own deal, they said that spent about 4-5 years exploring that niche, studying key features, asking people who already have an experience in such sphere. And only then when they could reach the level of clear awareness and can imagine or draw some picture about that framework they started. (Disciplined Entrepreneurship: 24 Steps to a Successful Startup by Bill Aulet, March 2015) However, one continued that there exists another chief factor which is should be must-have of any entrepreneur. This one is ability to plan, that is to be strategic. It also can be proved by the words of Patric Connelly, the author of article in the “Buffalo Law Journal” magazine: “Successful business stars with planning” (2019, 18 March). Moreover, here is a report of Alan Gleeson, Palo Alto on the official web-cite of UK dedicated to business sphere: A plan of the business is not just a paper. This one is an integral analysis of any organization, the atmosphere it operates works in, guideline to reach a success consuming the capacity efficiently. Nevertheless, most of people confuse it with the simple 20-page bound instrument. The focus is on ‘the output’ when the real value in a business plan is the business-planning process itself. Business planning is an essential element of running any successful business, particularly given the growing uncertainty all businesses face coupled with ongoing changes in consumer behavior. Here are six reasons why business planning is so important, first is to plan for an uncertain future. Business planning is vital to help you manage your business more effectively. By committing your thoughts to a plan, you can understand your business better and also chart specific courses of action that need to be taken to improve your business. A plan can also detail alternative future scenarios, set specific objectives and goals, and list the resources required to achieve these goals. In short, it can help ensure that you are prepared for all sorts of eventualities. The second is that helps grow your business. In an ideal world, all businesses would be self-financing in exploiting business opportunities. In reality, few are afforded this luxury, and hence, will be required to secure external investment eventually. The

production of a credible business plan is one of the primary requirements for any entrepreneur seeking investment to grow. 3. To commit to a particular course of action. A business plan can help a company assess future opportunities, choose one, and then commit to a particular course of action. By committing to one opportunity, all other options are effectively marginalized and the company is aligned to focus on key deliverables. 4. To manage cash flow. Careful management of cash flow is a fundamental requirement for all businesses. The reason is quite simple-many businesses fail, not because they are unprofitable, but because they ultimately become insolvent (i.e., are unable to pay their debts as they fall due). 5. To value a business Given that valuing firms is notoriously difficult and subjective, a well-written plan will clearly highlight the opportunity for any prospective investors, explain the value of the business, and increase the likelihood of a successful exit by the current owner. 6. To ensure all bases are covered. When you start a new business, the temptation is to spend time on the idea and then react to events as they come up rather than focusing on what is important. The very creation of a business plan ensures that you cover all the various bases you need to when taking an idea from conception through to launch. As you'll have garnered from the above, business planning is an essential activity, regardless of the stage of business you're at. The very process of producing a custom business plan enables management to give due consideration to the various factors that mesh together to create the opportunity they are seeking to explore, as well as the resources required and the key drivers needed for success. Another important factor of creating new-businesses is connection. It was supported according to the article published on ELSEIVER database which sounds like "well-connected entrepreneurs more successful". Here was written that "Over the last 40 years, researchers have assumed that entrepreneur networks are important for startup ventures". Because, how was said by Dubini and Aldrich proposed the idea that businessmen who are better connected through interpersonal networks have better access to valuable resources, which in its turn, increases the likelihood of the success of a venture. However, this fact is intuitive. Empirical research has shown that entrepreneurs do benefit from their social networks are often used by funding agencies as predictors of startup success. Dubini and Aldrich (2016) theorized that better connected entrepreneurs have interpersonal connections which yield valuable resources and contribute to successful ventures. There is also empirical evidence that well-connected founders and organizations have access to valuable resources and contribute to successful ventures. Accordingly, it has been shown that networks of founders can be helpful in seeking information and opportunities (Burt, Larson, 2015) acquiring competitive abilities, influencing nascent entrepreneurship and in establishing legitimacy by promoting reputation and credibility in the market of industry. For example, Larson (2015) conducted a case study of four entrepreneurial companies and looked at their inter-organizational connections. Based on these cases, Larson (2015) concluded that companies with more connections had greater levels of information exchange. This resulted in improvements in how the companies conducted their administrative work and helped make their customers response time more efficient. Some research suggests that connections to venture capitalists are particularly important as venture capitalists make the critical investment decisions – direct and indirect connections with venture capitalists increase the chance that a company is funded. And the second factor why connection is very significant for entrepreneurs by comparison with less-connected entrepreneurs is based on empirical research indicating that investors pay attention to the social networks of entrepreneurs. Roure and Maidique (2018) did semi-constructed interviews with eight venture capitalists and concluded that prior experience of founders and their managerial capabilities were more reliable predictors of startup success than mere financial and technical criteria such as the viability of product and growth of target market. Moreover, founders who were able to recruit relevant people through their networks and establish more complete teams were likely to succeed more than startups with incomplete teams. This quality also was proved by Sebastian Kloving Skelton. On his paper, he wrote a separate paragraph which was named "Build relationships". Here he wrote that it is important to have people with good enterprise sales skills when approaching larger corporate entities (Tips for building successful B2B startup, May,2019). Another key factor that must have any businessmen is patience. Because, it is well-known factor that Rome was not built in a day such none of prosperous business projects starting with Apple and continuing with Microsoft was not built in one day. Such as how quote one of the most successful businessman in the world Steve Jobs: «Not be fast. Be patient». As was mentioned above that it is highly recommended to learn by the experience of the best, the advice of Steve Jobs will be helpful to anyone whose aim is to make prosperous business. If research refers to the development structure of Apple can be induced following statement: Success will not happen overnight and it will

not happen for a couple of years. Companies that are investing in themselves carefully and planning strategically ahead for continued efficiency can expect to achieve profitability around their third year in business. But organizations are not unique and true success can take decades. If to take Steve Jobs case he established company in 1976, but only after 20 years could make a profit by producing its first Macintosh computer. Veenu Aishwarya, on article published on Business premium database also supported this idea mentioning that there will always be ups and downs in business. It may take a much longer than expected to achieve your goals, but it's important to remain passionate and patient. Surrounding yourself with positive thinkers and be in touch with your mentors—never underestimate the importance of having role models. Try to learn from their experiences and how they managed to survive during the most difficult times. This gives strength and motivation. Take a break and travel if needed. Sometimes, this helps to reorient thoughts. If someone want to hang around long enough and accept the challenges that come your way, it will only be a matter of time before you achieve your goals. And the last secret of entrepreneurial success is innovation. The advantage of it creativity is that it can help beat out competition easily as well as will attract more investors. This is proved by the Gordon Tregold, Founder and CEO of Leadership principles. On the article «Innovation is differentiation» he mentioned that sixty-six percent of respondents in The Deloitte Innovation Survey 2015 stated innovation is important for growth. Businesses that innovate are able to scale up and add more employees. That allows them to take on more customers and grab a bigger share of the market. Innovation makes it easier to grow, regardless of the size of the business. You might have a small startup, but if you innovate, you can grow your business. The same is true for a fortune 500 company. It might be a huge corporation, but it can take even more of the market share if it manages to innovate. It's easy for innovative companies to grow. Therefore, while trying to start new business it its very significant to pay an attention to the creativeness and innovation of the product. Also exploring the database devoted to the business sphere there was found out the methodology roadmap to startup success by Adam Moore. He is the one who is deeply studying the business sphere for 20 years. Firstly, it is important to assemble team, making sure that there is probability to have the talent and skills needed. “If going to be a software company, and you're a marketing person, you know you've got a missing piece,” Mr. Swenson says. Second one is identifying your customer segments and your value proposition “It's not features about your product, it's not what you're selling – it's what are you doing to solve a problem for your customers?”. Next is conducting research by asking how big is the opportunity of the market? Who else is doing what you want to do? The fourth path is customer discovery talking to your potential customers and understand their problems and needs, talking to operators of similar businesses outside of your market. How many customer interviews you conduct are up to you; programs like Venture School call for at least 100, although you will likely see patterns beginning to emerge after 30-35, Mr. Swenson says. After this section by analyze of Moore follows evaluation of the product and market fit. Do you have the right solution for your customers? Maybe yours is more expensive than what the market will bear. If the fit isn't right, head back to the drawing board to refine your solution. Then it is recommended to start building customer relationships “You've got to create a customer at some point and start marketing,” Mr. Swenson says. That will likely be based off a minimum viable product (MVP) – perhaps a dummy website or prototype – and may involve pre-selling or securing letters of interest from potential customers. The seventh point is knowing your path to market and that the market exists You should know your general market strategy at this stage. “It may not be polished or the right one, but there has to be a path to market.” After path to market should be identified key resources and partners This could be anything – if you're making a physical product, it could be a plastics supplier or a mold builder. It could be a funding source or staffing you need. Upon finalizing MVP or first step to market You've shown your product or prototype to someone, and it's been tested in some way. The tenth step is to revenue modeling start putting your finances together for the business, including pricing and expected rate of adoption. “How is this going to add up to sales, and frankly, can we make money at it?”. Operational planning & budgeting. Every business costs money to run – know what outlays you'll need for overhead, marketing and other expenses. 12. Develop your business plan If you've completed all of the steps before this one, you will have an evidence-backed basis for your business plan, Mr. Swenson says – “It's not theory.” Identify capital & make funding presentations Your business plan “is going to get picked apart, so at this point, you should know what your remaining risks are and the things you have to do to mitigate those risks. We've fleshed out any venture-killing flaws by now.” Launch! “This is the starting line. If they've done all of the other steps, they should be 85 percent of the way there,” Mr.

Swenson says. Hopefully profit is step No. 15. So, this study made by Mr. Swenson alright shows how main attributes of creating successful startup project. Referring to the source any new-starter can easily identify and drew a picture of what they have to do in initial stage of entrepreneurship in order to have further success in following stages establishing very strong foundation. Such as Moore dedicated all his life and career to the business sphere in his latest studies showed statistics where was shown how many people succeeded and placed strong position in their niche adhere the methods of Mr. Swenson. Moreover, another man of affairs Kewin Laws, the COO of Angel List, the web site that connects entrepreneurs with angel investors claims on his investigation that if person wants to succeed the making money should not be their primary mission. Because, it person distracting with this moment, chasing the money can absolutely forget and miss other much more important things such as quality of product, performance and so on. Kewin argued that what drives the most successful startups isn't the money, it's the mission. The founders who go on to create the greatest value for themselves and their investors are those with a vision of changing the world in some way. Therefore, referring to Kewin's article, doing your business make sure that it will work somehow on the benefits of people, customers and people not only on your advantage. This moment also can be supported by Elon Musk, in his interview he said that when he had been in college, he had wanted to be involved in things that would change the world. And then he was. Consequently, everyone is aware what place took Elon Musk in business platform and how he is successful currently. Also, how stated Jim Barksdale, the CEO of Netscape, "saying that the purpose of a company is to make money is like saying that your purpose in life is to breathe." Of course, if you're not breathing, it doesn't much matter what your purpose in life is. If you believe in your mission, then it's part of your moral imperative to attach a business model to it. There's no faster way to achieve your lofty goals. But that's the order for it: The business model exists to serve the mission, not the other way around. That's how Google managed to organize so much of the world's information in a few decades, and Facebook managed to connect the wired world in just one. But for founders who are in it just for the money, there are too many reasons and ways to quit before the company becomes a massive success.

After all, starting a new institution from scratch is really, really hard. Sometimes people stop because there's no more money, or customers don't like the product. So, starting venture always should be paid attention if the customers will like this product, will it correspond to their preferences, will the product meet the real needs of audience. If customers are satisfied, the success of product is guaranteed. Therefore, according to the entrepreneurs' studied that were written before there was exemplified about ten key quality that should acquire and know any new starter business entrepreneur and they were extracted and synthesized like that will be useful for currently developing Kazakhstan business market.

Methods

Exist several methods to conduct literature review. This proposal adheres to mixed research method.

- In the first place this proposal will conduct an interview asking 20 questions. Queries will be made up according to the American business journal where in its every number is journalist-entrepreneur Alan Kerry interviews the most successful businessmen finding out their secrets in the way to success. Such as the theme of this paper is methods of how to build successful startup in Kazakhstan all of these questions also be asked from Kazakhstan's prosperous business owners ask them to share with own guidelines, experience, methods, approaches how to build up successful business in Kazakhstan market. Also will be given statistics calculating how many percentage of entrepreneurs succeeds in business following to definite type of method, quality.
- Secondly all of the questions taken by Alan Kerry's questionnaire will be analyzed, edited by the criteria's of this proposal. Also will be discussed with supervise and other researchers who has interest in this sphere. Moreover, with supervisor will be talked over about sources to which this research will refer to find out statistics.
- In the third place will be defining the individuals from whom interview will be taken and will held on the process of having an agreement with them about conducting an interview. Mostly, it will be owners of successful business projects as BI group, Clever city and students at the university who is leading fair enough successful enterprises as Eco bags and cafes as "Bistro".
- The fourth step is analyzing questions, answers and statistical data by relating them into sections
- The last step will be revealing the results.

Result of analysis

According to above mentioned methodology strategy there was hold on entrview with most successful Kazakhstan business projects. The companies were chosen by list of factors: well-known brand name among nation, success in definite sphere, obtain more customers and therefore more profit. With the administrators of companies, it was discussed in advance about the time of meeting managers. The first company in a charge, there were drawn the following results: Analyzing different kind of cases about international startups and interviewers hold on with the owners of successful business projects, questions were re-edited and adapting to Kazakhstan's entire environment including market, environmental and more factors. Respectively the results answer of 75% of interviewers to the question what is the most important factor that businessmen should keep in mind while opening a new business was the product demand, that is the idea that they are creating should be in demand and needed by potential costumers. If there is no request on that or those commodities /service, the success of project will be suspicious. Next question question asked was about the timeline. How commented more than half of questioners the minimum time to make a plan, start a project, implement it and gain a success constitute about 3-4 years. All of them suggested to be patient and not give up by the first failure. Ability work on mistakes and analyzing them will enhance one's capabilities and competitive advantage. It was the answer of 8 people out pf 10. Next question was about the working out idea. How answered the founder of Astra-bus mobile app, this thing really was new to the citizens of Kazakhstan and he idea didn't created up in one day. It took time and additional knowledge in logistic sphere to make the app completed. Another 7 interviewers also support the idea of deep knowledge in exact sphere and added that before implementing your idea it is important to consider all of the facts in detail. Another factor that was advised by most of the businessmen is too start new venture by person who is close and with whom it will be convenient to work and even who has an experience in that sphere. It will be a great help. When the question of importance co-founders was asked by other interviewers and was drawn the following result: 65% person supported the idea while another 35% preferred working alone. However, about 90% mentioned how it is significant to have connections, especially on web-cited, such as social networks are becoming the most famous space of advertisements. Also, it was conducted survey on how many people succeeded in business following above mentioned qualities and ways. The result was that 85% percent of those who took part in survey could prosper own business and make it successful.

Conclusion

The primary goal of this proposal paper is to serve as a guideline for entrepretneurs who are thinking about starting own business. According to different sources and articles of authors who already studied the startup field was made list of advises and ways as tips that will helpful in starting new business. First, it relied on sources at international market space, but all of the data were edited and adapted to real audience of this paper: Kazakhstan's venture takers. Then was conducted survey to define how many people succeed using definite type of approaches and hold on interview from Kazakhstan's interviewers where they shared with different kind of useful information who are engaged in business project sphere.

Nowadays, the startup and businesses are becoming a driving factor of the development of economic sector of country. Kazakhstan is a developing country and its aim is to be on the list of 30 the most developed countries. In that case the successful business projects will play very important role. Therefore, it is very significant for Kazakhstan citizens will be aware with key qualities that should be in everyone who is willing to open own business and make it successful. Moreover, recently in Kazakhstan is opening lots of new business accelerators, trainings and investments programs that supports young entrepreneurs with finance and overall knowledge. Because how mentioned before only 1 startup out of 10 survives on the market. In this moment this proposal will serve as a guideline for its audience consisted of new starting businessmen preventing them from failure of business.

The innovative side of this proposal is that it touches on the topic of Kazakhstan's market and what key factors will be important here, such as its overall structure has quiet differences by comparison with Western system.

References

1. Laws, K. Successful Startups Don't Make Money Their Primary Mission: the textbook/ Harvard Business Review online journal, 2015. - 2-4 pages.

2. De Moll, E. What Makes a Successful Startup Team: The textbook/ Harvard Business Review online journal, 2016. - 5-8 pages.
3. Skelton, S. Tips for building up successful business: the textbook: The journal of startups (online), 2019. - 3-10 pages.
4. Tripathie, N; Seppanen, P. Insights into startup ecosystem through exploration of multi-vocal literature: the textbook/ Elsevier online source, Information and software technology, 2014. - 2-8 pages.
2. Olokundun, M. The effect of non-traditional teaching methods in entrepreneurship education on student entrepreneurial interest and business startups: the textbook/ Elsevier online source, Information and software technology, 2016. - 2-8 pages
3. Banerji, D. Startup founders and their linkedin connections: are well-connected entrepreneurs more successful: the textbook/ Elsevier online source, Information and software technology, 2017. - 4-9 pages.
4. Bustamante, C.V. Accelerated startups' outsourcing decisions: the textbook/ Elsevier online source, 2017. - 3-6 pages.
5. Connely, P. Successful startups begin with the planning: the textbook: the online source of eBook Academic Collection, issue 30, 2019. - 5-15 pages.
6. Trevor, L. Successful Project Management: the textbook: the online source of eBook Academic Collection, issue 30, 2016. - 2-9 pages.
7. Converter, M. Successful startups of Paper Mill in Abu Dhabi: the textbook/ The source of Business Source Premier, issue 14, 2019. - 4-10 pages.
8. Steven, S. The most important quality a successful startup Founder must have: the textbook/ The online source of Business Source Premier, issue 14, 2017, - 5-9 pages.

УДК: 378

ПУТИ ФОРМИРОВАНИЯ ГОТОВНОСТИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ К РАБОТЕ В УСЛОВИЯХ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Оралканова И.А.

Государственный университет имени Шакарима, Семей

Инклюзивное образование – новый взгляд на образование, которое дает право всем детям на образование, обеспечивая им уважение и принятие индивидуальности каждого ученика, вне зависимости от их физических, национальных и других особенностей. В создании собственной образовательной траектории ключевую роль играет учитель, что, в свою очередь, выдвигает особые требования к его подготовке.

Не теряет актуальность вопрос подготовки учителей к работе в условиях инклюзивного образования: Как готовить учителей? На что акцентировать внимание при подготовке – профессиональную или личностную компетенцию? и т.д.

Мы в своей работе попытались найти решение данного вопроса с точки зрения подготовки кадров, так для достижения готовности учителей к работе в условиях инклюзивного образования, создания поэтапного решения вопроса формирования данной готовности в нашем исследовании был использован метод моделирования.

Процесс формирования готовности учителей к работе в условиях инклюзивного образования имеет свойственные только ему цели, содержание, формы и методы и базируется на определенной методологической системе. Одной из наиболее существенных характеристик любого научного исследования выступает совокупность идей, положений, теорий и подходов, которые автор выбирает в качестве методологических оснований своего научного поиска. Это совершенно правомерно, так как именно в этих характеристиках виден тот теоретический каркас, «призма», сквозь которую и с позиций которой понимается сущность изучаемого, моделируются представления о ней, осуществляется поиск механизмов, средств и условий совершенствования, эффективного развития.

На основе разработанной модели, ставится целью формирование готовности, где понятие «формирование готовности учителей к работе в условиях инклюзивного образования» нами определяется как системный, перманентный процесс становления и дальнейшего развития

готовности учителей к работе в условиях инклюзивного образования, требующий соблюдения определенных этапов и условий.

Основой для построения разработанной нами модели служит государственный и социальный заказ на учителя, готового к работе в условиях инклюзивного образования.

Методологической основой нашего исследования являются следующие теории:

- теория деятельности (С.Л. Рубинштейн, А.Н. Леонтьев, П.Я. Гальперин);
- теория мотивации поведения А. Маслоу.
- Основными подходами в исследовании послужили:
- культурологический подход (Е.Б. Бондаревская, О.С. Газман, В.Б. Новичков, Л.А. Белякова, Б.Т. Лихачёв, Н.Е. Щуркова, Ю.Г. Азаров);
- деонтологический подход (К.М. Кертаева);
- акмеологический подход (А.А. Бодалев, А.А. Деркач, Б.А. Тургунбаева);
- компетентностный подход (И.А. Зимняя, Д. Иванов);
- аксиологический подход;
- андрагогический подход (И.А. Колесникова, С.И. Змеев, Б.А. Тургунбаева);
- комплексный подход в развитии личности (Ж.И. Намазбаева);
- системный подход.
- Для раскрытия процесса готовности определены 3 компонента модели формирования:
- мотивационно-ценностный,
- содержательный,
- операционально-деятельностный.

Так *мотивационно-ценностный компонент* – непосредственное выражение установки в профессиональном поведении (последовательное поведение по отношению к субъектам инклюзивного образования), готовность к проявлению психологических качеств. Природа отношений зависит от восприятия и понимания другого человека, а восприятие другого человека регулируют деловые и ценностные ориентации. Мотив является побудителем к деятельности, что дает нам основание полагать, что от уровня мотивации к работе в условиях инклюзивного образования, зависит качество деятельности. При этом формирование мотивов к работе в условиях инклюзивного образования будет рассматриваться как процесс интериоризации целей инклюзивного образования, ценностей профессиональной деятельности.

Мотивационно-ценностный компонент характеризуется осознанием ценности инклюзивного образования. Мы считаем, что показателями данного компонента являются: 1) принятие самой идеи инклюзивного образования как ценности; 2) признание равных прав детей с особыми образовательными потребностями (далее - ООП) и принятие детей как ценности; 3) готовность к обучению и саморазвитию для работы в условиях инклюзивного образования.

Учитель, признавая идею инклюзивного образования, выражает свое субъективное отношение, отражающее гуманное развитие современного общества по отношению к детям с ООП. Как отмечали эксперты, самое главное в инклюзивном образовании – это признание детей как ценность, вне зависимости от их физических и других возможностей. Лишь приняв инклюзивное образование как ценность, учитель может быть готовым к саморазвитию для работы в условиях инклюзивного образования, т.к. у него закладывается установка, что как член гуманного, демократического общества, признающий ценность каждого его члена, деятельность должна отражать данное отношение.

При неразрывном и последовательном развитии рассмотренных показателей, мы можем рассчитывать на формирование мотивационно-ценностного компонента, т.е. психологической готовности учителя к работе в условиях инклюзивного образования. Как указывает в своем исследовании профессор Литовского университета А.Galkiene, учитель: непосредственно вникает в разнообразие возможностей и нужд учеников, думает уже не об отдельных группах учащихся, а обо всех вместе, и таким образом, изменяет свое сознание к процессам демократии. Соответственно, основным результатом сформированности мотивационно-ценностного компонента является ценностно-смысловая насыщенность, т.е. «ученик как ценность» и «манифестирующая» толерантность, т.е. «Я принимаю инаковость как норму» [1].

Следующий компонент структурно-содержательной модели формирования готовности учителя к работе в условиях инклюзивного образования – *содержательный*. Как отмечал известный немецкий педагог-дефектолог П. Шуман, чем ниже уровень психического развития ребенка, тем выше должен быть уровень образования учителя [2]. Данное высказывание подтверждает идею о необходимости особого знания для работы в условиях инклюзивного образования.

Признавая ученика как ценность, учитель осознает необходимость в саморазвитии для работы в условиях инклюзивного образования. Основными показателями данного компонента являются:

- знание основ инклюзивного образования;
- знание нормативно-правовых основ включения детей с ООП в УВП общеобразовательных организаций;
- знание требований к физическому доступу детей с ООП;
- знание особенностей построения урока в условиях инклюзивного образования.

Следующий компонент – *операционально-деятельностный*. Данный компонент отражает практические навыки педагога в педагогической работе в условиях инклюзивного образования. Показатели операционально-деятельностного компонента:

- умение и навыки осуществления коммуникативной связи с детьми с ООП и их родителями;
- умение конструирования учебно-воспитательного процесса в условиях совместного обучения детей с разными возможностями;
- умение работать в команде.

Главным ориентиром в деятельности учителя в работе в условиях инклюзивного образования должно стать: ориентирование не на результат обучения или выполнения требований стандарта, а на самого ученика как на ценность. Тогда между людьми не будет деления на группы, по каким-либо критериям.

В отличие от традиционной системы, где в триаде субъектов выступает «Учитель-Ученик-Родитель» (рисунок 1), в условиях инклюзивного образования учитель – член «команды специалистов» (рисунок 2).

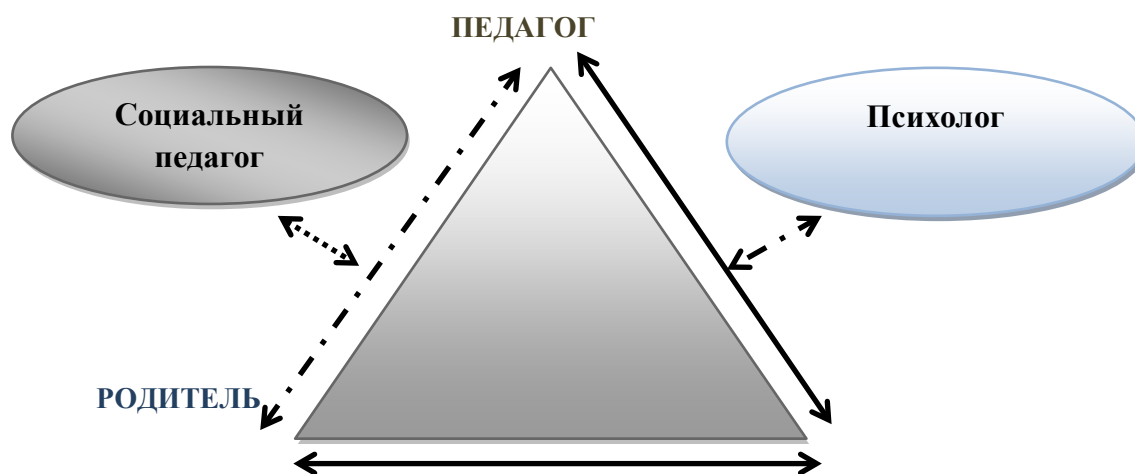

Рис. 1. Отношение «педагог – ученик - родитель» в общеобразовательной системе (традиционное)

Важно, чтобы учитель в работе от доминирующей роли перешел к новому пониманию: осознание недостатка знаний в области специальной педагогики, особенностей физических и психологических особенностей детей с ООП, умение просить и принимать помощь специалистов.

Умение учителя «подчинить» свое «профессиональное Я» знаниям других специалистов, мы относим к «золотому правилу инклюзивного образования», где все действия учителя должны быть направлены на эффективное включение детей с ООП в общеобразовательную систему (рисунок 2).

В формировании готовности учителей к работе в условиях инклюзивного образования выделяем 3 этапа в двух уровнях. Первый уровень подразумевает процесс обучения студентов в ВУЗе, а второй этап – в практической профессиональной деятельности. Этапы формирования готовности: подготовительный, основной (теоретический) и операционально-деятельностный.

На первом этапе – *подготовительном* – формируется мотивация к работе с детьми с ООП в процессе обучения в ВУЗе.

Второй этап является *основным*, где в процессе обучения в ВУЗе или на курсах повышения квалификации учителя овладевают теоретическими и практическими основами работы в условиях инклюзивного образования.

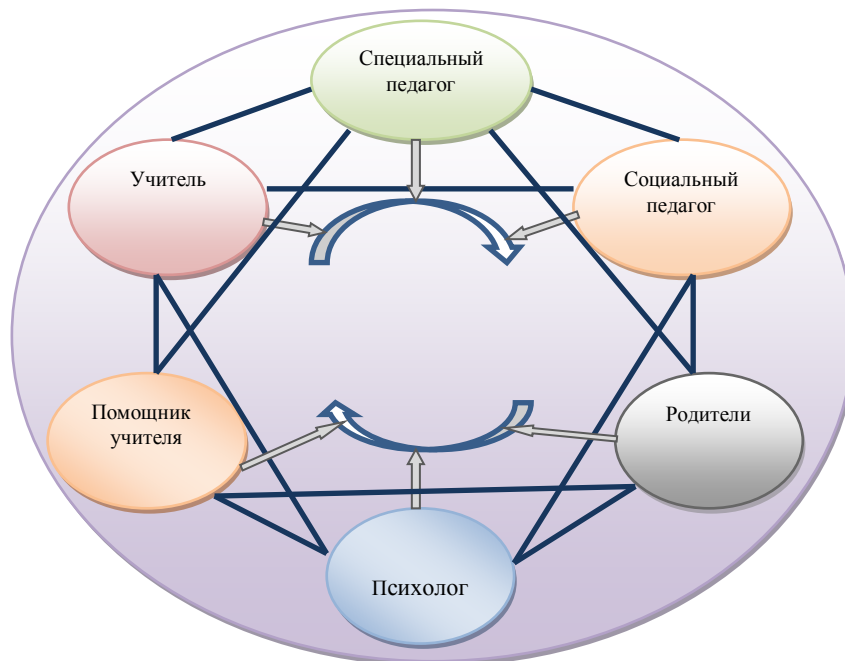

Рис. 2. Команда специалистов в инклюзивном образовании

Третий этап – *операциональный* – характеризуется непосредственной педагогической деятельностью в инклюзивном образовании. Указанные компоненты измерялись по следующим уровням: адаптивный, репродуктивный и оптимальный. К *адаптивному уровню* было отнесено недостаточное осознание и неполное принятие учителями идеологии и философии инклюзивного образования, отсутствие желания работать с детьми с ООП, фрагментарность представлений о формах, методах и средствах эффективного инклюзивного образования детей.

Репродуктивный уровень характеризуется условным соответствием критериям готовности учителя к работе в условиях инклюзивного образования: наличием слабой мотивации к получению знаний в области инклюзивного образования детей с ООП, недифференцированными теоретическими представлениями об организации инклюзивного образования, слабым усвоением способов решения профессиональных задач в процессе инклюзивного образования.

Оптимальный уровень отражает соответствие готовности учителей критериям и показателям готовности к инклюзивному образованию детей: наблюдается осознанность, самостоятельность, рефлексивность в поиске решения учебно-профессиональных задач, понимание и принятие идеологии инклюзивного образования, личностная ориентированность и направленность сознания на инклюзивное образование детей.

У учителей данного уровня, уровень мотивации высокий, они проявляют эмпатию и толерантность, признают ценность инклюзивного образования и детей вне зависимости их возможностей, имеют глубокую убежденность в том, что способности детей с ООП индивидуальны и безграничны, обладают системными, целостными, полными, глубокими знаниями об особенностях работы с детьми с ООП, умениями конструировать, прогнозировать, оценивать, давать описание результата обучения детей в условиях инклюзивного образования, готовы к работе в «команде» с родителями и другими специалистами.

В процессе исследования были выявлены наиболее оптимальные формы работ с будущими учителями и учителями-практиками. Формы работы были разделены на два уровня: уровень обучения в ВУЗе, т.е. формы, предусмотренные для работы со студентами и уровень профессиональной деятельности, формы для формирования готовности учителей-практиков. К формам работы, направленных на формирование готовности будущих учителей нами отнесены:

- волонтерская деятельность;
- ознакомительная педагогическая практика (специальные и инклюзивные школы);
- учебные занятия (лекция, практические занятия);
- тренинги;
- педагогическая практика в инклюзивных школах.

В процессе профессиональной деятельности в целях формирования готовности учителей к работе в условиях инклюзивного считаем целесообразным применение следующих форм:

- курсы повышения квалификации;
- круглый стол, научно-методические конференции и симпозиумы;
- мастер-классы, тренинги;
- консультации специальных педагогов;
- консультации родителей детей с ООП.

Как мы уже отмечали, формирование готовности не заканчивается в ходе обучения в ВУЗе или прохождения курсов повышения квалификации, это длительный процесс, требующий системного рассмотрения компонентов и этапов формирования готовности учителей к работе в условиях инклюзивного образования.

Литература

1. Galkienė A. Pedagoginė sąveika integruoto ugdymo sąlygomis. - Šiauliai: Šiaulių universitetas, 2003. - 169 p.
2. Малофеев Н.Н. История становления развития национальных систем специального образования (социокультурный аспект). Специальная педагогика / под ред. Н.М. Назаровой. - М., 2000. – 265 с.

ӘОЖ: 323(574):37.013.8

МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫ ЭТНОПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЖОБАЛАРМЕН ТАНЫСТЫРУ ЖОЛДАРЫ

Паримбай Г.Г., Керимбаева Р.Қ.

М.Х. Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университеті, Тараз

Бүгінгі таңда еліміздің білім беру жүйесі, ұлттық дүниетанымы қалыптасқан тұлғаны қалыптастыру бағытын міндеттейді. Мұндай міндеттің баянды болуы, білім беру жүйесінің алғашқы сатысы мектепке дейінгі тәрбие болғандықтан, еліміздің ертеңгі қажетін өтерлік, елін, туған жерінің табиғатын сүйетін, оны қадірлеп, қорғайтын, білімді, саналы азамат тәрбиелеу[1].

Білім беру жүйесінде бүлдіршіндерге ұлттық тәрбие беру-заман талабының сұранысы болып отыр. Отбасы тәрбиесінен кейін, мектеп жасына дейінгі білім беру мекемелерінде ұлттық құндылықтарды меңгертудің маңызы зор. Балабақшаға ұлттық тәрбие құндылықтарын енгізудің арнайы бағдарламасы арқылы біз ұлтжанды, парасатты ұрпақ тәрбиелейміз.

«Рухы асқақ, іргесі берік ел боламыз»-десек, ұлы Абай айтпақшы: «Балаға мінез үш алуан адамнан жұғады: бірінші – ата-анасынан, екіншісі – ұстазынан, үшіншісі – құрбысынан», – деген екен[2].

Ұлттық тәрбие атауын алғаш әдеби-педагогикалық оқулықтарға енгізген М.Жұмабаев педагогиканың ұлттық тәрбиеден бастау алатыны жайлы айтқан. «Педагогика» атты еңбегінде «Ұлт тәрбиесі баяғыдан бері сыналып, көп буын қолданып келе жатқан тақтақ жол болғандықтан, әрбір ұлттың баласы өз ұлтының арасында өз ұлты үшін қызмет ететін болғандықтан, әрбір тәрбиеші баланы сол ұлт тәрбиесімен тәрбие қылуға міндетті»-дейді[3].

Біз 4-5 жастағы балалардың ұлттық дүниетанымын қалыптастыруды этнопедагогикалық жобалар арқылы жүзеге асыруда «Асыл мұра» бағдарламасын жасадық. Бағдарламаға негізгі 3 жоба енгізілген:

- «Қазақ халқының тұрмысы» -13 сағат
- «Төрт түлік»- 12 сағат
- «Ұлттық ойындар» – 11 сағат

- Барлығы: 36 сағат

Балаларға ерте кезеңнен туған жерінің, елінің тарихы туралы түсінікті қалыптастырып, ұлттық мәдениет пен салт-дәстүрлерге қызығушылығын, сүйіспеншілігін арттыруда «Қазақ халқының тұрмысы» жобасының маңызы зор. Себебі бала осы жобада қазақ халқының тұрмыс салтымен танысып қана қоймай, тәрбиеші мен ата-анасының көмегімен теориялық ақпараттар алады, білімдерін тәжірибемен ұштастыру қол жеткізе алады.

Ұлттық тәрбие барысында ұлттық сананы қалыптастыру ең маңызды шарттардың бірі. Жас ұрпаққа өзінің ата-бабасының тұрмысы, мәдениеті, салт-дәстүрлері жайлы алғашқы түсініктерді қалыптастыру арқылы еліне, жеріне деген құрмет пен сүйіспеншілікті арттыруға болады.

Бабаларымыз төрт түлікке ерекше көңіл бөлген. Әрі ас-ауқаты, әрі киімі, әрі көлігі, қымызы – ем, әрі жегжат-жұратымен жасайтын алыс-берісінің көзі, байлығы болғандықтан, қазақ үшін осы төрт түлік мал аса қымбатты дүние болғаны белгілі. Қайда болмасын, бірін-бірі танысын-танымасын, кездесе қалған қазақ «мал-жан аман ба?» деп амандық-саулық сұрасқан. Қазақтар малды тек пайдаланып қана қоймаған, олардың бабын тауып бағып-күтудің де жай-жапсарын, қасиетін, ерекшелігін жақсы білген. Сондықтан «Төрт түлік» жобасы балаларға жастайынан төрт түліктің пайдасын ұғындырып, оларға деген қамқорлық сезімін оятуға бағытталған.

Халқымыз төрт түлік малды ерекше қарастырған. Ол бүгінгі күнге дейін бізге мұра болып жеткен ауыз әдебиет үлгілерінен, өлең жырлар, ертегілер, мақал-мәтелдерден көре аламыз. Ғасырлар бойы қалыптасқан бай тәжірибесі бойынша олар малдың өрісін, тіршілік табиғатын, қадір-қасиетін әбден зерттеп білген. Халқымыз өздерінің тіршілік шаруашылық өмірін осы мал өсіруімен байланыстыра жасаған. Малдың етін, сүтін, терісін, тіпті мүйізіне, сүйегіне дейін ұқсата білген. Сондықтан қасиетті төрт түлікке қатысты ұлтымыздың ұғымдары мен бай тәжірибесін ұмытпауға тиіспіз. Осы айтқандардың барлығын бала ерте жастан ұғынса, төрт түлікке деген құрметі артып, оның пайдасы жайлы білімі кеңейетін болады.

Бала тәрбиесі әрқашанда күнделікті өмірдің ең басты да жауапты мәселесі ретінде қарастырылып келген. Ал қазіргі қоғамда ұрпақты жан-жақты дамыту, оны жеке тұлға ретінде жетілдіру ісіне айрықша көңіл бөлініп, бүкіл тәрбие мен білім беру мазмұнын жаңарту көзделуде.

«Ұлттық ойындар» жобасын мектепке дейінгі ұйымдарда пайдалану тәрбиешіден үлкен білімділікті, шеберлікті, соның нәтижесін көруге деген құштарлық пен төзімділікті, сабырлықты қажет етеді. Өйткені ол, бір күндік немесе бір жылдық іс-әрекеттің жемісі емес, ұзақ жылғы тірнектеп жиылған еңбектің жемісі болып табылады.

Ұлттық ойындарды оқу-тәрбие жұмысына пайдалану педагогикалық жүйенің жалпы заңдылықтарына бағынады. Ұлттық ойындар өзінің табиғатында, жаратылысында ұлттық өнегені бойына сіңіріп, бүкіл ұлтқа тән қасиеттерді өз бойына дарытып, толығып, жетілу арқылы, өзінің жан-жақты тәрбиелік қасиетін шындай түседі. Балалар тек ойнап қана қоймайды, сонымен бірге ойлайды, аңғарады, көп нәрсені білуге, зерттеуге талпынады. Яғни, қазіргі заман ағымына қарай белсене қатысады.

Ұлттық ойындар балаларға тәрбиелік мәнімен қатар, дене бітімінің әсем де сымбатты болып бітуге пайдасы зор. Бір ғана мысал ретінде: «Қуыр-қуыр, қуырмаш» ойыны балалардың саусақ моторикасын дамытуға, тіл байлығын жетілдіруге, көңілін көтеруге қолдануға болады. Балаларды қазақ халқының ұлттық ойындарымен ойната отырып жан-жақтылыққа тәрбиелейміз.

ЖОБАНЫҢ ЖОСПАРЫ

№	Сағат саны	Оқу іс-әрекетінің тақырыбы	Жоба мазмұны бойынша жұмыс	Ата-аналармен жұмыс
<p>I.«ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ТҰРМЫСЫ» ЖОБАСЫ</p> <p><i>Мақсаты:</i> Балаларды қазақ халқының тұрмыс-тіршілігімен таныстыру, өз халқының тарихына, мәдениеті мен дәстүріне деген көзқарасын қалыптастыру, ақыл-ойын, сөздік қорын дамыту, ұлттық сана-сезімін тәрбиелеу.</p>				
1	1	Қазақ халқының тұрмысымен таныстыру	«Қазақ халқының тұрмысы» туралы әңгімелесу, тақпақтар жаттату, өлеңдер айтқызу.	«Қазақ халқының тұрмысы» тақырыбында буклеттер жасау.
2	1	Жобалық іс-әрекет		«Балалар мұрасы» фотоальбомын даярлау.
3	1	Киіз үй, оның құрылымы	«Қазақ халқы» туралы түрлі-түсті суреттер көрсету. Бейне фильмдер тамашалау.	Балалармен әңгіме жүргізу, мұражайға серуен жасау.
4	1	Жобалық іс-әрекет		«Әжемнің бауырсағы» байқау.
5	1	Киіз үйдің жабдықтары	«Қарлығаштың құйрығы неге айыр», «Алдар Көсе»,	«Бдыстардың хикаялары» қиялдан ертегі құрастыру.
6	1	Жобалық іс-әрекет		Қазіргі қазақ халқының тұрмыс-тіршілігі туралы сурет байқауы.
7	1	Киіз үй жиһаздары (төсек, сандық, кебеже, үстел)	«Құйыршық» мультфильмдерін көрсету арқылы халық тұрмыс-тіршілігіне көңіл бөлу. Қазақ халқының киіз үйі, тұрмыстық заттары туралы әңгімелеу.	«Қазақстан-менің отаным» тақырыбында қабырға газетін жасау.
8	1	Жобалық іс-әрекет		
9	1	Ұлттық бұйымдар (күбі, келі, дирмен)	Иллюстрациялық суреттер көрсету.	
10	1	Жобалық іс-әрекет		
11	1	Бдыстар (кесе, шәйнек, тостаған, торсық, ожау, қасық,	«Киіз үй» сұлбасын құрастыру.	
12	1	Жобалық іс-әрекет		
13	1	Қорытынды оқу іс-әрекеті: «Әжемнің ауылына қонаққа»	«Жайлауда», «Дастархан мәзірі», «Жүк жинау» сюжеттік- рөлдік ойын. Балаламен ұжымдық жұмыс «Бауырсақ пен таба нан», «Қоржын» суретін салу, жапсыру. «Оюлы ыдыстар» ермексаздан ыдыстар жасау. «Соқыр теке», «Асық ату», «Санамақ» ұлттық ойындарын ойнату.	
<p>II.«ТӨРТ ТҮЛІК» ЖОБАСЫ</p> <p><i>Мақсаты:</i> Балалардың төрт түлік және оның төлдері туралы білімдерін тереңдету, жүйелеу. Бірлесіп жұмыс жасауда, балалардың өз пікірін айтуға, ойын дәлелдеуге, өзіндік дүниетанымының дамуына жағымды ахуал қалыптастыру. Қазақ халқының өмірін төрт түлікпен байланыстырып, оны құрметтеуге, еңбек сүйгіштікке, ұлтжандылыққа тәрбиелеу.</p>				
14	1	Төрт түлік, оның төлдері туралы түсінік	Тақырып бойынша әңгіме, суреттер,	Балалармен әңгіме жүргізу,
15	1	Жобалық іс-әрекет	жұмбақтар шешу, тақпақтар,	тақырыптық фото альбом даярлау,
16	1	Жылқы атасы-қамбар ата	мақал – мәтел, тиым сөздер, альбомдар көру,	ауылға саяхат, серуен,
17	1	Жобалық іс-әрекет	ұнтаспадан дауыстарын тыңдау,	өлең шумақтарын
18	1	Түйе атасы- ойсыл қара		жұмбақтар
19	1	Жобалық іс-әрекет		құрастыру,
20	1	Сиыр атасы- зеңгібаба	Балаламен ұжымдық жұмыс, сурет салу,	костюмдер тігу,
21	1	Жобалық іс-әрекет		«Жайлауда»
22	1	Қой атасы- шопан ата	«Төрт түлік» мата, мақта, қағаз бетіне аппликация жасау	макеттер
23	1	Жобалық іс-әрекет		
24	1	Ешкі атасы- сек-сек ата		Қазақтың ұлттық

25	1	Қорытынды оқу іс-әрекеті: «Атамның жайлауында»	Ашық оқу іс-әрекеті Жобалық іс-әрекет бойынша қорытынды жұмыста балалардың ұлттық- танымдық дағдылары бекітіледі	ойындар жинағын жасау
III.«ҰЛТТЫҚ ОЙЫНДАР» ЖОБАСЫ				
<p><i>Мақсаты:</i> Балаларға қазақ халқының ертеден мұра болып жалғасып келе жатқан ұлттық ойындары, олардың түрлері туралы түсінік беру. Ұлттық ойындардың халықтың тұрмыс-тіршілігі мен салт-дәстүріне тығыз байланысты екендігі туралы ұғымын қалыптастыру. Ойындарды ойнату арқылы балаларды батылдыққа, ептілікке, тапқырлыққа, төзімділікке т.б. адамгершілік қасиеттерге баулу.</p>				
26	1	Асық туралы түсінік. «Асық ату» ойыны	Тақырып бойынша әңгіме, суреттер, ойын мазмұны мен шарты туралы түсінік Ойын ойнау, Ашық оқу іс-әрекеті	«Ұлттық ойындар» әңгіме жүргізу, «Ата-анам, тәбиешім және мен» спорттық сайыс Альбомдар жасау Ойын атрибуттарын жасау, Қазақтың ұлттық ойындар жинағын жасау
27	1	«Бәйге» ойыны		
28	1	«Қуыршақты әшекейлейік» ойыны		
29	1	«Сақина салу» ойыны		
30	1	«Сиқырлы қоржын» ойыны		
31	1	«Көкпар» ойыны		
32	1	«Тақия тастамақ» ойыны		
33	1	«Санамак» ойыны		
34	1	«Қуыр-қуыр қуырмаш» ойыны		
35	1	«Ақ терек пен көк терек» ойыны		
36	1	Қорытынды оқу іс-әрекеті: «Ойын әлеміне саяхат»		
<i>Барлығы 36 сағат</i>				

Әдебиет

1. Н.Ә.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» //Егемен Қазақстан 2017 жыл.
2. Тәжібаев Т. Жалпы психология.- А: Қазақ университеті, 1993.- 238 б.
3. Жұмабаев М. Педагогика. Алматы, Ана тілі, 1992, 106 б.
4. Мұқанов М.Ми және психика // ҚМБ. -Алматы, 1956.- 125 б.

УДК 78.03/09

THE LOCALIZATION OF GLOBAL MUSIC IN KAZAKHSTAN: INDIE ROCK

Merrey O.

Taraz State University named after M.Kh.Dulaty, Taraz

Introduction

The role of music in the modernization of Kazakh national identity is evident in the official governmental articles like “Course towards the future: modernization of Kazakhstan’s identity” [6] and “Seven Facets of the Great Steppe” [7], written by the First President of the Republic of Kazakhstan, Nursultan Nazarbayev. The article “Course towards the future: modernization of Kazakhstan’s identity” calls for modernization of culture through the implementation of the project “Modern Kazakh Culture in the Global World,” which requires “major translation work and the promotion of our cultural achievements including books, performances, sculptures, pictures, musical

compositions and scientific discoveries” among other things. The second article, “Seven Facets of the Great Steppe,” contains initiatives like the release of the collection of “significant works created for traditional Kazakh musical instruments”, called “Ancient motifs of the Great Steppe” [7]. The article further says that “the folklore and melodies of the Great Steppe should acquire a ‘new breath’ in a modern digital format” and in order to promote our culture locally and globally the music should be modernized, for “sounds and melodies can be born not only by means of authentic instruments, but also through modern electronic versions” [7]. Music thus plays an important role in recent national identity policies and participates in the formation of modern national consciousness.

This project is a qualitative ethnographic research that draws upon semi-structured in-depth interviews with a popular indie performer Galymzhan Moldanazar. The paper also utilizes qualitative analysis of songs, music videos, and the performances of musicians. It demonstrates how a grassroots initiative like this band changes the perception of Kazakh music and brings up questions of national identity and authenticity. This article aims to fill the existing gap in the scholarly field regarding global music in Kazakhstan and contribute to the broader discussion of global music in Central Asia, authenticity, national identity.

Results

Galymzhan Moldanazar became famous in 2013 when he uploaded his debut song “*Akpen birge*” (*With Light*) on Youtube in 2013.¹ Surprisingly, he gained popularity in Russian social networks before being acknowledged by audiences or fellow musicians in Kazakhstan. His popularity among Russian social network users drew the attention of the Russian online media, which published articles about him with an orientalist sentiment, outlining their surprise that Kazakhstani musicians could produce trendy, high-quality songs. The independent media website *Colta* for culture and society published an article about a newcomer, as they said, with an “exotic” name, claiming that his songs in Kazakh sound “*zagadochnye i dushevnye*” (*more mysterious and soulful*) and that he sings in such a way that translation is not required.² The author of the article concluded that this kind of music has the potential of becoming an international phenomenon. Another article by the Russian internet media project Daily Afisha for culture and entertainment called his music video “*ekzotichnyi*” (*exotic*) and his songs “*neozhidanno i podozritelno kruto*” (*unexpectedly and suspiciously cool*).³ Arguably, the intersection of Kazakh language with what *Colta* described as “chillwave” music is what interested the audience; this kind of sonic and linguistic crossing contributed to the originality of the music.

Before his unexpected breakthrough, Moldanazar had been writing songs for other artists, including the Kazakh pop band Orda and pop-rock bands Asem, Urker, etc. while also working on his own music. However, the popularity of “*Akpen birge*” made a name for him, and he started collaborating with international artists like the American string quartet Break of Reality and the Ukrainian singer Ivan Dorn, and performing at local as well as American venues.⁴ He formed his own band, released an album, and established a regular performance schedule in Kazakhstan’s cities. This is a unique case for Kazakhstan based artists, as my interviewees admit, that usually the only source of profit for a musician in Kazakhstan is not performing at concerts but at celebrations (*toi*). Today he is arguably one of the most successful indie musicians in Kazakhstan. After Moldanazar’s breakthrough, the local alternative music scene grew richer, with other musicians with various performing styles: the soft acoustic Qonyratbay Fam; the classic indie electric guitar sounding Molto Loud, city&shivers; the sensual hip-hop Darkhan Juzz; the mostly electronic Celestial Whales and M’Dee; and the rock bands Far in Gate, etc. Artists like Far in Gate, Molto Loud, and city&shivers reference Moldanazar as the

¹ <https://www.youtube.com/watch?v=jpy0Hjai7m4>

² Радиф Кашапов “Новое имя: Галымжан Молданазар. Сможет ли казахстанский певец, которого прозвали «хипстерджаном», появиться на международном рынке?” *Colta*, 6 ноября 2013 года https://www.colta.ru/articles/music_modern/1050-novoe-imya-galymzhan-moldanazar

³ Булат Латыпов “«Я боюсь одного — славы и денег»: Галымжан Молданазар и казахский chillвейв” *Афиша Волна*, 14 октября 2013 года <https://daily.afisha.ru/archive/volna/heroes/ya-boiuy-odnogo-slavy-i-deneg-galymzhan-moldanazar-i-kazahskiy-chillveyv/>

⁴ For information on collaboration with Ivan Dorn see <https://www.buro247.kz/culture/music/dorn-moldanazar-noviy-trek.html>

For information on collaboration with Break of Reality see <https://astanatimes.com/2015/08/galymzhan-moldanazar-break-of-reality-offer-cross-cultural-musical-collaboration/>

For information on concerts in the USA see <https://www.nur.kz/1719501-gruppa-moldanazar-edet-pokorata-ssa.html>

first indie musician to become popular in Kazakhstan and as an inspiration for aspiring musicians like them to pursue their own dreams of becoming professional artists.

The popularity of Moldanazar also shed light on a trending nostalgia for the 1990s and 1980s, which can be considered as an attempt of the youth to reimagine that period. The music video for the first song, “Akpen birge,” has many 1990s throwbacks like a cassette audio player in the beginning, oversized leather jackets, old style cologne, village culture clubs, etc.⁵ A recent music video for “*Senin zhanynda*” has a distinct 1980s vibe, evident in sparkly bright-colored clothing, voluminous hairdos, audience in Soviet apartments khrushchyovki, old Soviet furniture, Lenin busts, wired telephones, and communist party members; even a small detail like girls with ponytails to the side is a throwback to the late Soviet period.⁶ In the music video storyline, Moldanazar band jokingly performs as a band called *Modern Tolkyñ (Modern Wave)*, presenting an image similar to the band Modern Talking. In her vivid exploration of nostalgia, Svetlana Boym writes that even if nostalgia seems like a “longing for a place,” it is actually “a longing for a different time” [3]. This nostalgia for late Soviet and early post-Soviet period is an example of this kind of longing, one also evident in other recent cultural activities in Kazakhstan, like the reimagining of the Soviet tradition of wall carpets by using them as decor at night clubs or instead of posters at events.

Although Moldanazar is known in Kazakhstan as an indie musician, his music is often described as synth-pop with a strong 1980s vibe. In order to unravel his strong association with indie music, I want to provide a brief origin history of indie rock. According to David Hesmondhalgh [4], the term “indie”, the abbreviation of the word “independent, was adopted in the 1980s and referred to the claimed relevance and authenticity of the genre to the youth and to its independence from large music corporations. Initially a British phenomenon, indie music became popular in the 1990s and was associated with loud guitar sounds, smart and emotional lyrics, and deliberate minimization of the image of musical prowess and charisma, arguably to differentiate themselves from rock scene. Matthew Bannister [2] has similarly described indie rock as a “post-punk subgenre of independent or alternative rock,” with mainly white males playing a melodic electric guitars sounds with bass and drums. Scholars outline that indie musician’s autonomy from commercial culture today is more mythical than actual and describe a more complex nature of indie labels, which in reality can be “more exploitative of their musicians than major corporations.” A similar ideology of autonomy from commercial culture is associated with Moldanazar and this signals that he is an indie musician.

During the interview, I noticed that authenticity and autonomy were one of the common themes that kept coming up. According to Brent Luvaas [5], the concepts of authenticity and autonomy are fundamental for indie musicians all around the world. Since autonomy from commercial culture is not such a defining factor of indie music, simplicity in stage behaviour, clothing, melodic guitar sounds, smart lyrics, and live performance came to be associated with indie music. When Luvaas [5] examines Indonesian indie musicians, he outlines that they have their own culturally and socially specific way of demonstrating authenticity and autonomy. In the case of Kazakhstan, the collected data show that the authenticity and autonomy that indie musicians in Kazakhstan demonstrate is still connected to the myth of commercial autonomy, but also to the simplicity of their image, sound, and live performance. However, there are also connotations of autonomy specific to the region, like having the freedom to choose concert venues, and being able to refuse to perform at family celebrations of certain authority figures.

Luvaas writes that indie music typically demonstrates resistance to the “glamour and gloss of contemporary commercial culture”, which was inherent, according to the article, to African American rap, R&B, soul music. If African American music indexes glamour and gloss, according to the article, in Kazakh society, pop music played at celebrations (*toi music*) similarly indexes glamour and gloss. My participants often described themselves as in strong opposition to *toi music*, which constructs their image as autonomous from commercial culture, glamour, gloss, and more generally as “independent from the capitalist system” [1]. The simplicity of indie bands is displayed in their image as well. For example, Moldanazar and his band are often dressed in simple black clothing like t-shirts and pants during concerts. Groups like city&shivers and Molto Loud also dress in simple t-shirts, checked shirts, and jeans. Moldanazar himself mentioned in one interview that he feels like he is separate from the

⁵ Галымжан Молданазар Published on Oct 27, 2013 <https://www.youtube.com/watch?v=jpy0Hjai7m4>

⁶ Gakku TV Published on Dec 8, 2017 <https://www.youtube.com/watch?v=v00BONAxtyo>

general Kazakh music scene, autonomous, not fitting in it.⁷

If the autonomy and authenticity of production practices of the indie musicians in the West are ambiguous, Kazakhstan's indie musicians have regionally specific ways of demonstrating autonomy and authenticity. The music market in the country is so small that no major corporations are interested in it, giving indie musicians commercial autonomy. While local production studios and members of showbusiness are much more interested in the *toi* music inherent to a *toi* business that provides more financial opportunities, indie musicians of Kazakhstan mostly follow DIY (do it yourself) ethic, recording and producing their music in rented recording studios or in their own studios. However, local musicians face other socio-cultural practices that give them space to demonstrate autonomy in a way unique for post-Soviet countries. Namely, the role of informal practices that obligate musicians to perform at family celebrations (*toi*) like birthdays and weddings of authority figures in order to gain their support and establish practical personal relationships with them. The frontman of the band *city&shivers*, Arkhat Amangeldin, said that during his conversation with Galymzhan Moldanazar they talked about a situation that happened to Moldanazar. He was ordered to perform at a celebration of an authority figure, but refused to do so, considering it below his dignity. Arkhat looked at it as a risk for Moldanazar's career. A refusal to engage in informal practices and personal relations with authority figures is thus another way that indie musicians claim their autonomy.

The concept of authenticity is also interconnected with autonomy in the context of resistance to commercial culture. Luvaas writes that generally indie musicians claim autonomy because of the ideology that indie musicians are "unwilling to cave in to the demands of corporations or compromise 'who they really are' – that is, their 'authenticity' – for the sake of a quick buck" [5]. He also argues that Indonesian musicians demonstrate authenticity by linking their music to classic indie sounds. Indie musicians in Kazakhstan demonstrate a more complex understanding of authenticity, one that involves production and performance practices. That is, local indie musicians disparage *toi* musicians because they claim that they satisfy the need of the audience for money and therefore are not authentic, while they themselves write music for the art itself, and therefore are authentic. Apart from production practices, local indie musicians demonstrate authenticity in their performance practices as well. Moldanazar outlines that performing live is very important for him as a musician, especially in Kazakhstan, where the music scene is dominated by lip-syncing performances, suggesting that performing live with live instruments has the connotation of honesty and authenticity for local indie musicians:

*An artist shouldn't should perform with a phonogram because people feel it at a concert with a phonogram (lyp-sync). (People) can't feel something inside the song, an artist, inside the heart of a composer because it is electronically written piece. I think many things should be forbidden if we really need changes, improvements... When it (lip-syncing) will be forbidden, artists will start to work.*⁸

At the same time, the Kazakh music scene in general demonstrates multiple authenticities, in a way that if performing live is authentic for Moldanazar, performing on traditional instruments is authentic for traditional musicians. In the interview with Vlast, Moldanazar mentioned an elderly man lecturing him for not performing on *dombyra*: "They get after me saying 'Why don't you play on *dombyra*'. I told one elderly man (*agashka*) 'look, we met each other on a street, you drove here on a Mercedes, why not on a horse?'"⁹

Conclusion

Thus, local indie musicians reproduce the ideologies of autonomy and authenticity of the global indie music scene, but also interpret what these two concepts mean in the context of the local music scene. The meaning ranges from questions of musical practice (live performance, melodic guitar sound, interesting lyrics) to questions of image (simple clothing, simple stage behaviour), and questions of commercial practice and independence from informal pressure.

⁷ Зарина Ахматова, Светлана Ромашкина, Власть <https://vlast.kz/persona/19359-galymzan-moldanazar-muzykant-a-ne-hozu-na-toi-potomu-cto-ne-hocu-portit-ludam-prazdnik.htm>

⁸ Galymzhan Moldanazar, interview on July 2018

⁹ Зарина Ахматова, Светлана Ромашкина, Власть <https://vlast.kz/persona/19359-galymzan-moldanazar-muzykant-a-ne-hozu-na-toi-potomu-cto-ne-hocu-portit-ludam-prazdnik.html>

Bibliography

1. Azerrad, M. (2001) *Our Band Could Be Your Life: Scenes from the American Indie Underground 1981– 1991*. New York: Back Bay Books.
2. Bannister, M. (2006) “Loaded”: Indie Guitar Rock, Canonism, White Masculinities. *Popular Music* 25(1). Pp.77– 95.
3. Boym, S. (2001). *The Future of Nostalgia*. New York: Basic Books.
4. Hesmondhalgh, D. (1999) Indie: The Institutional Politics and Aesthetics of a Popular Music Genre. *Cultural Studies* 13(1). Pp.34– 61.
5. Luvaas, B. (2013) Exemplary Centers and Musical Elsewheres: On Authenticity and Autonomy in Indonesian Indie Music. *Asian Music*, Volume 44, Number 2, Pp. 95-114
6. Nursultan Nazarbayev, *Course towards the future: modernization of Kazakhstan’s identity*, 12 April 2017 http://www.akorda.kz/en/events/akorda_news/press_conferences/course-towards-the-future-modernization-of-kazakhstans-identity
7. Nursultan Nazarbayev, *Seven Facets of the Great Steppe*, 21 November 2018 http://www.akorda.kz/en/events/akorda_news/press_conferences/article-of-the-president-of-the-republic-of-kazakhstan-nursultan-nazarbayev-seven-facets-of-the-great-steppe

ӘОЖ 8.82: 2-3; 82-31

«АҚИҚАТ ПЕН АҢЫЗ» РОМАН-ДИАЛОГЫНЫҢ ДЕРЕКТІЛІК СИПАТЫ

Өтеш Ж.

М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы

Қазақ әдебиетінде Ұлы Отан соғысы тақырыбы ерекше орын алатындығы мәлім, ол көп ұлттар әдебиетіндегі өзекті тақырыптардың бірі. Ел тарихында соғыс көрінісін суреттеу дәстүрі 50-жылдардан кейінгі пайда болған үрдіс, яғни майдан даласын ерлік пен даңқ үлгісінде сипаттау басым болды. Жеңіске үгіттеген пафосты әдебиет еді. Зұлым күштердің алапат соғыста әр отбасына, туған елге қайғы-қасірет әкелуі және жауынгерлердің батырлық танытып, жауды жеңуі барынша шынайы жеткізілуге бағытталған әрекеттер еді. Бұл дәстүр геройлық образдың құрамдас бөлігі. Әдеби үлгілерде жиі қолданылатын әдіс. Қайбір кезеңдер үшін, әрине, бұл дұрыс әдеби шешім болғандығы талас тудырмаc. Алайда тек бір ракурстан алынған оқиғалардың екінші жағы да ақсағандай болды. Ол әскери қимылдардың трагедиялық жағы еді. Соғыстан қайтқан солдаттардың санасында сайраған қандас достарының ажал құшуы, жастайларынан өмірмен қоштасуы, жеңіске жетулерін аманат етуі елге аман оралған майдангерлердің алдына жаңа міндет қойылғандай. Міне, осыдан бастап, қазақ әдебиетінде «жауынгер-жазушы», «майдангер-жазушы» секілді терминдер қалыптасып, бұл жазушылар шоғыры естелік, мемуарларды жаза бастауы әдеби процеске жаңа мазмұн, жаңалық әкелді. Себебі деректі әдебиет, автобиографиялық шығармалар шындық естеліктерінен сыр шертті. Осыдан бастап, әскери әдебиет ұғымы қалыптасып, қазақ әдебиетінде де әскери тақырып игеріле бастады. Өздері қатысып, бастан-аяқ дала ұрыстарын көзбен көрген қазақ қаламгерлері қатынасқан соғыс қимылдарын суреттеу әдебиетке дендеп ене бастады.

Қазақ әдебиетінде ғана емес, жалпы әлем әдебиетінде әскери тақырып, яғни Ұлы Отан соғысы тақырыбындағы көркем шығармалар үнемі сыни тұрғыдан қабылданып, көркемдік-стильдік жағынан қатаң қадағалаудан өтетін. Бұл тақырыптағы талқылаулар тоқтаған емес және соғысқа қатысқан майдангер-жазушылардың туындыларына орай сын-пікірлер мен зерттеулер әлі күнге дейін жалғасуда.

«Жауынгерлік тақырыбы қазақ әдебиетіне бұрыннан да жат емес еді. Қаһармандық эпос пен әр қилы жаулаушылық кезінде туған халықтық лириканың үлгілері де болған. Отызыншы жылдарда Отан қорғау тақырыбының кең қойылуы да қазақ әдебиетінде жаңа ізденістерге жол ашқан. Алайда мынандай төтен соғысты қазақ халқы басынан кешірмеген-ді. Сондықтан жаңа дүниежүзілік соғыс жағдайында әдебиетті дамыту оған жаңа мазмұн, жаңа сапа беру бағытында жүруі керек болды» [1,9].

Тарихилық принцип немесе ұстаным – Ұлы Отан соғысы туралы туындылардың түрін анықтайтын маңызды белгілердің біріне айналды. XX ғасырдың екінші жартысындағы өзге ұлттар әдебиетінің тарихында да ерлік пен батырлық, соғыстың алғашқы жылдардағы көріністері, майдан даласындағы ауыр әскери қимылдар, сондай-ақ жер-жердегі батальон, артиллериялардың жергілікті ұрыстарының нәтижесінде жау қорғаныстарын бұзып жеңіске жеткендері, батырлардың көзсіз ерліктері, ақыр аяғында Ұлы Жеңістің де көп ұзамай келетініне үндеген әдеби көркем шығармалар қатары толастамаған. Жалпы әлем әдебиетіндегі әскери тақырыптың дамуының бастауы – газет-журналдардағы публицистикалық очерктерден, әңгіме, повесть, поэма, роман болып ұласа берді, яғни бұлар нақты деректі негіздерге сүйенген туындылар еді.

Екінші дүниежүзілік соғыс тақырыбы әдеби қауымның да әдебиеттанушылардың да назарынан тыс қалған емес. Бұл қажеттілік қоғамдық сананың жаңғыруынан, өткеннің толық және анық картинасын сезіну үшін, халық жадында тарихи фактілерді барынша сақтап қалу, соғыс туралы бар шындықты білуге талпынушылық – барлық әдеби жанрлардың ішінде осы документалды прозаны жандандыру, оны игеріп, ары қарай дамыту болып табылады. Әрине бұл өте күрделі, әрі қайшылықтарға толы процесс екені анық. Алайда тарихи және әдеби тұрғыдан саралағанда, документалды проза жанрының шарықтау тұсы Ұлы Отан соғысының жылдарымен тұспа-тұс келген. Соғыс даласында орын алған әскери қимылдарды, ондағы белгілі бір кейіпкерлер жайлы жарық көрген документалды шығармалар түрлі тағдырлар қиылысын, жалпыхалықтық ерлікті, батырлықты дәріптеуге мүмкіндік береді. Соғыс жағдайлары туралы мұндай суреттеулер нақты документалды деректермен және шығарманың көркемдік әрі психологиялық кескінін біріктіруін қамтамасыз ете алады. Осылайша документалды проза әдеби процесс үрдісінде өзіндік маңызды орнына ие болып дамиды. Осы орайда документалды прозаның тек танылуы мен мойындалуы ғана емес, оның әлі де бар мүмкіндіктерін ашу, шығармашылық творчествода болашағы бар өнімді жанр етіп қалыптасуында. «Деректі шығармада шындықтың өзі ғана шырқап тұруы керек. Деректі кейіпкер көркем қаһарман сияқты үнсіз қала бермейді, өзін теріс суреттесе, жазушымен дауласа да, жауласа да алады. Деректі тарихи оқиға – халық қазынасы, халық оны ешкімге де бұрмалаттырмайды». [2,363].

Осы орайда қазақ әдебиетінде бүгінде әскери тақырыпта, дәлірек айтқанда, әскери проза қатарына енген шығармалардың бірі – Ә.Нұршайықовтың «Ақиқат пен аңыз» роман-диалогы. Аты айтып тұрғандай бұл роман диалог түрінде жазылып, жарық көрген. Қазақ әдебиеттану ғылымында бұл көркемдік компонент, оның функционалдық қызметі, әдеби туындыларда арқалар жүгі ғалымдар назарынан тыс қалар емес. Алайда романның бұл қыры айтылып жүргендіктен, оның екінші назарсыз қалмайтын тұсы бар. Ол жазушы Ә.Нұршайықовтың адамзат тарихында елеулі, естен кетпес Ұлы Отан соғысына қатысып, елге аман оралған қас жауынгердің бейбіт замандағы бейнесін көрсетуі еді.

Жазушы Ә.Нұршайықовтың бұл талпынысы аса жоғары тиянақтылықпен және адамгершілік-моральдық жауапкершілікпен іске асты. Бұл шығарма қаһармандық ерліктің үлгісі. Автор бұл іске хас талантқа тән шыншылдығымен, ымырасыздығымен, қиындықтарға мойынсұнбай ерлік жасады десек артық айтқандық болмас. Себебі шығармадағы көркемдік шешімді нақты документалды фактілермен айғақтай отырып, нақты жағдай мен өмірдегі шынайы тарихи тұлғаның өмірімен бірлікте суреттеп шығу, әрі соғыс алаңында орын алған тарихи оқиғаларды шынайы түрінде келтіруі – оның бар шығармашылығына, тіпті өміріне де қауіпті болды емес пе. Талдай келе, бұл роман-диалогтың астарында кейіпкердің жай ғана сұрақ-жауап түріндегі ақиқатты шындығы ғана емес, мұнда талай тағдырдың шиеленіскен, бір-бірімен астаса байланысып кеткен тарихи шындығы бар. Әсіресе көпұлтты әскери құрамның психологиясы, аса қиын жағдайлардағы билік өкілдерінің іс-әрекеттері, әскери шенділердің өзара қарым-қатынастары, жалпы айтқанда адамгершілік құндылықтар, аса терең индивидуалды қарым-қатынастар.

Бауыржан Момышұлының болмысы, көркем образы әлі күнге дейін таң қалдыруда. Себебі көркем образ, геройлық образ бола тұра оның шынайы өмірдегі болмысы да дәл сондай болды. Кез келген таланттың бойына біте бермейтін қасиет батыр бойынан табылатын. Тағдыр оған барлығын да сыйлаған еді. Ақыл да көрік те, батырлық пен ерлік те, терең ой мен білімділік те, қайрат пен асқан жігерлік те, әділдік пен парасаттылықты да. Жастайынан халық даналығының бай мұрасымен сусындап өскен батыр Бауыржан есейген шағында өз жанынан,

өз өмір тәжірибесінен көрген-білгенін мақал-мәтел арқылы жеткізіп, ол туралы жазылған немесе өзі жазған естелік-мемуарларда көптеп кездеседі. «Ақиқат пен аңыз» роман-диалогында батырдың соғыс жағдайында да, жайшылықтағы өмірінде туған мақал-мәтелдер көрініс тапқан, бүгінде олар қанатты, ұранды сөздерге айналып отыр. [3,99].

Алайда Ә.Нұршайықов басынан бастап аты шулы батыр туралы роман жазуды мақсат етпегенін білеміз, бірақ өзі байқамастан оның публицистикалық мақаласы бара бара үлкен сұхбатқа ұласып, роман болып шығуына себепкер болды. Дегенмен майдангер-жазушы соғыстан қайтқан жауынгер өмірін, тарихи тұлғаның соғыстан кейінгі бейбіт өмірдегі шынайы келбетін көркем шығармаға ұластырған бірегей жазушылардың бірі еді. Шығарманы жазу барысында батырдың тұлғасына тереңдей бере, оның рухани жай-күйінің өзгергенін, қоршаған ортаның өзгерістеріне көзқарасын, әскери өмірден кейінгі тұрмыстық жағдайының қиындықтарына, оның адамгершілік әлемінің нендей өзгеріске түскенін тани түседі. Тіпті осы образды құру барысында бір типтік образ, желі қалыптастырды. Батыр Бауыржан Момышұлы образы арқылы өз замандас майдангерлердің тағдырын суреттегендей болды. Батыр қаншалықты халық махаббаты мен сүйіспеншілігіне бөленген болса да, жеке бас трагедиясы да соншалықты ауыр болғандығын батыр мұрасынан білеміз. Ол ешқандай атақ пен билікті аңсамаған, биік дәрежелілікке ие болмаған, аскеттік өмір сүріп, өзінің қалған ғұмырын үзенгілес жолдастарын мадақтап жырлауды мақсат етті.

Ә.Нұршайықовтың «Ақиқат пен аңыз» шығармасы – деректі, тарихи фактілерді және көркемдік суреттеуді бірлікте алып шыққан романдардың бірі. Өмірде болған белгілі бір тарихи тұлғаның белгілі бір аралықтағы өмірі арқылы және оның басынан кешкен тағдыр сынақтарын шынайы әрі бұрмалаусыз суреттеуі – жалпыадамзаттық құндылықтарға үндеуі болып табылады. Себебі бұл туынды бір кейіпкер арқылы гуманизм идеяларын, адамның тұлғалық кейпін рухани және моральдық жағынан қалыптастыруына ықпал ететін бірден-бір шығарма. Романның жалпы геройлық концепциясы жеке бастың индивидуалды әрі психологиялық ерекшеліктерінің қалыптасуына зор септігін тигізетіні күмән тудырмас. Себебі әдебиеттің де мән-мағынасы осында.

Әдебиет

1. Б.Момышұлы. Ақиқат шындықты талап етеді. // Ақиқат. – № 5. – 2006.
2. Ә.Нұршайықов. Таңдамалы. Екі томдық. – Алматы: Жазушы, 1980. Т.2. 380 б.
3. Ә.Нұршайықов. Ақиқат пен аңыз. Роман-диалог. – Алматы: Жазушы, 1976. – 384 б.
4. Б.Момышұлы. Көп томдық шығармалар жинағы. 20-том. – Алматы: Өнер, 2009. – 298 б.

УДК 075.8.33

ӘЛЕМДЕГІ ОЗЫҚ ЕЛДЕРДІҢ БІЛІМ БЕРУ МОДЕЛІ

Ракулова К. Ж.

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы

Өзінді құлттық білім беру жүйесін қалыптастыру кезінде әрбір ел бірінші кезекте мыналарды ескереді:

- белгілі тарихи кезеңде осы ел үшін білім беру жүйесін дамытудың негізгі бағыты мен күтілетін нәтижесін;
- білім беру жүйесін қаржыландырудағы мемлекет пен қоғамның экономикалық мүмкіндіктерін;
- білім беру жүйесінің алдына қойылған мақсаттарға қол жеткізу үшін қолданылатын тетіктермен құралдарды.

Алайда, пайда болу мен өмір сүрудің нақты тарихи әлеуметтік-мәдени жағдайларына қатаң байланысы жоқ білім беру үлгілері бар. Білім берудің әлемдік үлгілері әр түрлі мемлекеттерде, әлем өңірлерінде реформалау мен жүйелендірудің ұзақ жолынан өтті және білім берудің базалық модельдерінің сапасын қарастыру қажет өзіндік жалпыланған метамодельдер болып табылады. Осы өлшемдер тұрғысынан дамыған және дамушы елдерде

қандай да бір айырмашылық дәрежесімен пайдаланылатын білім берудің екі базалық моделін бөлу қабылданған. Бұл еуропалық және американдық модельдер.

Білім берудің еуропалық моделі бастауыш мектептен бастап білім алушыларға қойылатын талаптардың жоғары деңгейіне және оларға іргелі білім беруге, оның ішінде жаратылыстану және инженерлік ғылымдар саласында бағытталған. Мектепке дейінгі білім беру жүйесі бар. Бастауыш және орта мектепте оқыту жалпы алғанда 10-12 жыл созылады және жалпы болып табылады. Келесі сатылар кәсіби, жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі білім болып табылады. Бұл модельдегі Білім барлық деңгейлерде орталықтандырудың салыстырмалы жоғары дәрежесі бар, негізінен мемлекеттік және тегін ақылы. Білім алушылардың білімін бағалау критерийлері, олардың негізінде оқушылар сыныптан сыныпқа ауысатын, ұлттық мектептен бастап жоғары.

Британдық университеттің ең тікелей жолы Британдық жеке мектепарқылы жатыр. Бұл мектептердің тиімділігі өте жоғары: университет студенттері болған түлектердің пайызы 99% 2 асады [2].

Мемлекеттің барлық жоғары оқу орындарына студенттерді қабылдау UCAS Орталық бюросы (Universities and Colleges Admissions Service) айналысады. Қажетті құжаттар пакетіне өтінім беру сәтіндегі оқу жетістіктері кіреді – яғни, егер талапкер университет алдындағы a - Level курсы аяқтаған болса, бітіру емтихандарынан алынған баллдар немесе өтініш беруші тек бітіру емтихандарынан алдын ала алған белгілер; personal statement деп аталатын қысқа шығарма, алфавиттік тәртіппен университеттер тізімі (5-тен көп емес), онда талапкер оқуға тілек білдірген, мектептен ұсыныстар[1].

Британдық университеттер нарық конъюнктурасы мен жұмыс берушілердің көңіл-күйін жіті қадағалап, жаңа мамандықтарды белсенді енгізуде. Олардың кейбіреулері қос дәреже алуды ұсынуға дайын, бұл әр түрлі пәндерді қатар оқыту мүмкіндігін білдіреді. Экономикалық ынтымақтастық және даму жөніндегі ұйым жасаған рейтингке сәйкес британдық жоғары оқу орындарының бітірушілерінде жоғары ақы төленетін жұмысты тез ала алатын ең үлкен мүмкіндіктер бар. Осы көрсеткіш бойынша ел 17%, ал АҚШ, Франция, Швеция, Голландия және Дания бұл көрсеткіш 10-нан 15%-ға дейін, ал Италия мен Жапония-7% 1-ден ауытқып отыр.

Тарихи тамыры терең еуропалық университеттердің автономиясы бар, бірақ АҚШ-қа қарағанда айтарлықтай аз. АҚШ-та бұл функциялар қамқоршылық кеңестерге көп мөлшерде жатса, оқу орындарын басқарудағы академиялық топтардың рөлі маңызды.

Еуропалық модель аясында ағылшын, француз және неміс бөлек бөлінеді. Мысалы, неміс моделінің ерекшелігі - "дуалды принцип" (оқытуды өндіріспен біріктіру), ал француз үшін-жалпыға бірдей білім беру.

Еуропалық білім беру жүйесі жұмыс мамандықтарын, оның ішінде еңбек және халықты жұмыспен қамту жөніндегі органдар тегін негізде жүзеге асыратын оқыту мен қайта оқытудың кең жүйесімен толықтырылады. Сонымен қатар, негізінен жұмыс берушілер немесе білім алушылардың өздері талап ететін және төлейтін кадрлардың біліктілігін арттырудың кең жүйесі бар.

Америкалық модель мемлекеттің білім беруді қаржыландырудағы маңызды рөлімен қатар, бұл жерде жеке бизнес де жоғары белсенділік танытады. Мектептер муниципалдық органдардың қарамағында, ал жеке және мемлекеттік жоғары оқу орындарының арасында жергілікті көздер бар. Бастауыш және орта білім негізінен тегін, ал жоғары білім көбіне ақылы, бірақ студенттерге гранттар мен кредиттер есебінен білім беру қызметтерін төлеуге көмек көрсетудің тармақталған жүйесі болған жағдайда бар.

АҚШ-тың жоғары білім беруде политехникалық және технологиялық институттары Массачусетс технологиялық институты және Калифорния технологиялық институты сияқты елеулі рөл атқарады.

АҚШ-тың үздік жоғары оқу орындарында оқу сапасы өте жоғары. 2010 жылы АҚШ-та 723 000 шетелдік студент оқыды, бұл 10 жыл бұрын 32% - ға артық. Олар бакалавр дәрежесін ізденушілердің 2,5% - ын, магистр-10% - ын және аспиранттардың 33% - ын құрады. Әлемде білім беру қызметтерінің экспортынан 20% береді және жылына шамамен 20 миллиард доллар табыс алады.

Әлемде оқытудың ұйымдастыру мен әдіснамасына Шығыс және батыс, дәстүрлі және қазіргі заманғы тәсілдердің синтезі болып табылатын білім берудің азиялық моделі туралы жиі

айтуға болады. Онда Азия елдеріне тән осы контингенттен тыс қарызға алынған, атап айтқанда, АҚШ-та, Ұлыбританияда, басқа да бірқатар еуропалық елдерде институционалдық құрылымдар мен білім беру жүйесін басқару элементтері шектеулі тіркелген. Адам әлеуетін және ең алдымен Жапонияда және басқа елдердің төрттігінде – "Азия Жолбарыстары" (Оңтүстік Корея, Тайвань, Сингапур және Гонконг) білім беруді барынша дамытуға ерекше назар әлеуметтік-экономикалық прогрестегі феноменальді табыстарға, әлемдік рынокқа күшті серпіліс пен сараптамалық экспансияға тарихи негізделген.

Корея Республикасының Білім беру жүйесіне бастауыш мектеп (алты жыл), орта мектеп (үш жыл) және жоғары сатыдағы орта мектеп (үш жыл), колледж және университет) екі немесе төрт жыл), сондай-ақ ғылыми дәреже берілуі мүмкін магистратура кіреді.

Кореяда оқу үрдісінде ақпараттық технологияларды енгізуге ерекше көңіл бөлінеді. Бұл жобаны жүзеге асыру 1998 жылы басталды, оған 1,1 миллиард долларға жуық бюджет қаражаты жұмсалды. Нәтижесінде Оңтүстік Корея өз мектептерін компьютерлермен және Интернетке қол жеткізумен толық қамтамасыз ететін Сингапурдан кейінгі әлемдегі екінші ел болды.

Корея халықтың жан басына шаққандағы студенттер саны бойынша әлемдегі алғашқы орындардың бірінде тұр. Корей жоғары білімі бір мезгілде эгалитарлық және элитарлық болып табылады. Бір жағынан, корей үкіметі "тең мүмкіндіктер" саясатын жүйелі, саналы және табысты жүргізіп келеді. Жоғары оқу орнына түсу, ең алдымен, ақшалай мүмкіндіктерге немесе оның отбасының байланысына емес, талапкердің жұмысқа қабілеттілігі мен талантына байланысты. Екінші жағынан, корейлік жоғары оқу орындары нақты иерархиялық пирамида құрады, онда әр түрлі университеттер дипломдарының "котировкасы" әр түрлі болуы мүмкін.

Қандай да бір университеттің "сапасын" бағалау ғылыми жұмысты, оқытушылар мен студенттер санының арақатынасын, материалдық базаны, қаржылық әл-ауқатты және т.б. университеттерді қоса алғанда, бірнеше бағыттар бойынша жүргізіледі. Сонымен қатар, олардың түлектеріне жұмыс табу немесе аспирантураға түсу оңай болады. Ресми түрде елде ЖОО-ның 5 түрі бар: университеттер, колледждер, мұғалімдер институттары, ашық университеттер мен сырттай университеттер.

Сингапурдың білім беру жүйесі икемді және әртүрлі қабілеттері, қызығушылығы мен бейімділігі бар балалардың қажеттіліктерін қанағаттандырады, адамгершілік ұстанымдарын тәрбиелейді. Мұқтаж оқушыларды төлеуден босату, сондай-ақ оларға стипендия бөлу туралы қаулы бар. 6 және 16 жас аралығындағы әрбір оқушы үшін Edusave бағдарламасы бар. Белгілі бір сома Edusave шотына қойылады, ол әрбір бала үшін жыл сайынғы мақұлданған білім беру шығындарын жабуға ашылады. Жұмсалмаған қаражат Орталық қамтамасыз ету қорына аударылады. Олар кәмелеттік жасқа жеткен кезде пайдалануға болады. Бағдарлама сондай-ақ жеке меншік мектеп оқушыларының төрттен бір бөлігінің шығындарын өтеу үшін стипендия төлеуді көздейді. Үкімет техникалық дайындық пен жоғары білім беру үшін үлкен стипендиялар бөледі. Жоғары білім де белсенді субсидияланады. Қазіргі уақытта жоғары білім құнының 90%-ға жуығы және политехникалық білім құнының 90%-дан астамы қаржыландырылады.

Сингапурда үш университет – Сингапур Ұлттық университеті, Наньянг технологиялық университеті және Сингапур басқару университеті. Сингапур ұлттық университеті мен Наньянг технологиялық университеті Жоғары білім мен аспирантураны, сондай-ақ жоғары деңгейде зерттеу жұмыстарын жүргізуді ұсынады. Екі университет сингапурлық білім беру жүйесінде үлгі болып табылады. Тәуелсіз коммерциялық емес ұйым болып табылатын Сингапур басқару университеті ашық университеттің дипломдық бағдарламаларын басқарады. Қазіргі уақытта сингапурлық екі университет түлектерінің 25% - ы инженерлік іспен айналысады. Бұл көрсеткіш экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымына қатысушы елдер бойынша орташа көрсеткіштен жоғары (15%) [4].

Жапонияда 25-65 жастағы еңбекке жарамды халықтың 42% - ы жоғары білімді. Бұл жұмыс мамандығының өкілдерінен жоғары білікті дайындықты талап ететін елдегі өндірісті автоматтандырудың жоғары деңгейімен түсіндіріледі. Елімізде шамамен 600 университет, оның ішінде 425 жеке меншік университет бар, онда 2,5 миллион студент оқиды. 2001 жылы жоғары оқу орындарының саны олардың университет корпорациясына бірігуі есебінен қысқара бастады. Корпорациялар университеттердің құрылысы мен жерін меншігіне ғана емес, іс жүзінде толық автономияны да алады.

Қытайда жоғары білім берудің көп сатылы жүйесі. 5 жыл ішінде елдегі ЖОО саны екі есеге артып, 2007 жылға қарай 2200-ді құрады. Қытайда оқу үшін барлық студенттер төлеуі керек, стипендия жүйесі жұмыс істейді. Қытайдың барлық жоғары оқу орындары мемлекет қарамағында болса да, барлық жоғары оқу орындары үшін бірыңғай бағдарлама жоқ. Әрбір жоғары оқу орны оқыту әдістемесін ғана емес, сонымен қатар студенттердің үлгерімін және оқу пәндерін өткізу сапасын бақылаудың өз нысандарын белгілейді. Бір оқу орнында әр түрлі мамандықтар бойынша мамандар даярлай алатын еуропалық және американдық жоғары оқу орындарынан айырмашылығы, қытайлық қатаң мамандануы бар: педагогикалық, техникалық, лингвистикалық және басқа да жоғары оқу орындары бар.

Әрине, әр елде білім берудің азиялық моделі өз ерекшелігі бар, кейбір жекелеген елдерде әлі белгіленген. Үндістанда, мысалы, білім берудің қолжетімділігін қамтамасыз ету, Үнді дипломдарын халықаралық тану, елде алдыңғы қатарлы шетелдік жоғары оқу орындарының филиалдарын ашу міндеттері бұрынғысынша өзекті болып табылады. Түркия үшін білім беру саласындағы басымдықтардың бірі оның Американдық және еуропалық инстанциялардағы ең озық жоғары оқу орындарын аккредиттеу болып табылады.

Әлемдік экономикалық, ғылыми және мәдени интеграцияны тереңдету әлемнің барлық елдерін ұлттық және жалпы әлемдік білім беру жүйесіне түбегейлі өзгерістер енгізетін жаһандандудың қарқынды ағынына тартады. Мұндай әсердің жарқын мысалы - әлемде "жоғары білім берудің интернационализациясы" деп аталатын феноменнің пайда болуы. Бұл жағдайда, сөз әлемнің әрбір жеке елінде қолданылатын халықаралық базалық білім беру моделі туралы болуы тиіс.

Қазақтанның қайта құру стратегиясы отандық тәжірибеде және жергілікті дәстүрлерде құнды ғана емес, сондай-ақ алдыңғы қатарлы шетелдік тәжірибені пайдалануға негізделеді. Ұлттық білім беру жүйесін реформалау процесінде біздің еліміз жоғарыда аталған білім беру үлгілерінің элементтерін табысты көрсеткен әлемнің басқа елдерінің жетістіктерін барынша ескеруге және шығармашылықпен пайдалануға ұмтылады.

Әдебиет

1. «Вокруг американского университета» // "Химия и жизнь". №6. 2012 г. 16 с. ru.
2. Образование в Южной Кореи. // БВВ. 1 декабря, 2007 года. №144 (993).-11 с
3. Мартыенова Т. «Самые умные денги» // Ведомости от 29.11. 2011.
4. wikipedia.org/wiki/Сингапур

УДК: 346.26:93/94(045)

ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ СОЦИАЛЬНОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В КАЗАХСТАНЕ

Рақымжанова А.Б

Казахский агротехнический университет им. С.Сейфуллина, Нур-Султан

Социальное предпринимательство – это способ осуществления социальной деятельности, которая соединяет социальную миссию с достижением экономической эффективности и предпринимательским новаторством.

Свои истоки социальное предпринимательство берет со времен античности (IV-III вв. до н.э.). В эти времена к рассмотрению социальной проблемы обращались античные древнегреческие философы Платон и Аристотель. Далее второй этап становления социального предпринимательства включает в себя временной отрезок XVII-XVIII вв. В это время были сформулированы и обоснованы идеи социального реформирования и понимание возможностей социального благоустройства общества. Первым социальным предпринимателем был английский социолог Иеремей Бентам (1748-1832). Именно он в 1794 году составил план широкого привлечения неимущих граждан на фабрику для обслуживания дерево- и металлообрабатывающих машин, придуманных его братом Сэмюэлем. Вскоре частное коммерческое предприятие братьев Бентамов превратилось в универсальный план решения социальной проблемы в целом [1].

Для более глубокого изучения данной темы я считаю необходимым начать с изучения опыта зарубежных стран.

Лидерами в области развития социального предпринимательства считаются США, Великобритания, Канада, Сингапур, Израиль, Италия, Словения, страны Скандинавии, Республика Корея, Малайзия, Индия, Бангладеш, некоторые страны Африки.

Практически начало социальному предпринимательству в *Великобритании* положила программа развития, разработанная Министерством торговли и промышленности. Она была опубликована в 2002 году. С тех пор социальное предпринимательство в стране динамично развивается. В 1998 году в Великобритании появилась первая организация, занимающаяся поддержкой социальных предпринимателей - Social Enterprise London. Её появление стало результатом сотрудничества различных кооперативов и государственных органов. Организация не только помогала новым предприятиям финансово и оказывала им поддержку в правовых вопросах, но и при её поддержке в Университете Восточного Лондона начали готовить специалистов в сфере социального предпринимательства. Также начался выпуск специализированного журнала. Есть четыре основных банковских организации, кредитующих социальных предпринимателей. Это Triodos Bank, Charity Bank, Unity Trust Bank и Future builders England. Последний из перечисленных – официальный фонд кредитования при правительстве Великобритании, оказывающий поддержку организациям, нацеленным на контракты с государственными учреждениями. На 2017 год в Великобритании 471000 социальных предприятий и 9% малого бизнеса – это социальное предприятие. Это 1,44 миллиона трудоустроенных людей [2].

В конце 19 века в *США* начали зарождаться первые предприятия, ориентированные на социальную деятельность. Так, помимо добровольческих благотворительных мероприятий по сбору пожертвований, стали активно развиваться сезонные благотворительные ярмарки товаров, сделанных своими руками, системы поддержки обедневших иммигрантов, бесплатные вечерние школы для взрослых и многое другое. Термин социальное предприятие впервые формулируется в 1970-е годы для определения коммерческих предприятий, цели и миссии которых соответствуют некоммерческим организациям. Например, с целью создать рабочие места для социально не защищенных групп населения. Активная поддержка со стороны государства способствовала развитию некоммерческих организаций. Так, начиная с 1960-х годов в рамках реализации программы «Великое общество», федеральное правительство вкладывало миллиарды долларов в программы в области искоренения бедности и расовой дискриминации, здравоохранения, образования, охраны окружающей среды, решения транспортных проблем и др. В ответ на спад в экономике США в 1970-1980-е годы объемы финансирования НКО на федеральном уровне резко сократились, в связи с чем было ощутимо урезано социальное обеспечение и поддержка. По некоторым данным некоммерческие организации потеряли порядка 38 миллиардов долларов. Тогда большинство некоммерческих организаций обратились к форме социального предприятия. В период с 1977 года по 1989 год около 40% роста доходов организаций социального обслуживания обеспечивалось за счет коммерческой деятельности, платных услуг и другие [3].

Толчком к зарождению социального бизнеса в *Южной Корее* послужил Азиатский финансовый кризис, разразившийся в 1997 году. В 2007 году был принят тщательно проработанный Закон о развитии социального предпринимательства, а также целый пакет связанных с ним программ поддержки социального бизнеса. С 2007 года в Южной Корее создана и действует многоступенчатая государственная система поддержки социального бизнеса. В основании пирамиды расположены сервисные организации. Они помогают создавать социальные предприятия и оказывают им стартовые консалтинговые услуги. На национальном уровне действуют Агентство по продвижению социального предпринимательства (Korea Social Enterprise Promotion Agency) и Комитет по поддержке социального предпринимательства. Самым распространенным способом оказания помощи социальным предприятиям является прямая государственная поддержка: так, на развитие одного бизнеса ежегодно выделяется грант в \$30 тыс. Кроме того, правительство Кореи постоянно повышает объемы государственных закупок у социальных предприятий, помогает им осваивать новые рынки – в том числе популяризацией этичного потребления в СМИ и социальных сетях. Большое внимание уделяется вовлечению в социальный бизнес молодежи: существует национальная программа стажировок на социальных предприятиях, а в

университетах даются стипендии на изучение профильных курсов. К маю 2017 года количество социальных предпринимателей достигло 956. Количество работников социальных предприятий выросло с 2539 человек до 19291. Количество бенефициаров увеличилось с 26 тыс. в 2007 году до 8 млн. в 2013 году [4].

Многолетний опыт социального предпринимательства в *Италии* позволяет называть эту страну одним из пионеров в данной сфере. Италия стала первой европейской страной, поддержавшей социальное предпринимательство на государственном уровне. Модели итальянских социальных предприятий прошли апробирование в других государствах-членах Евросоюза и прижились, например, в Польше и Бельгии. Основной закон, регулирующий эту деятельность, принят в 2006 году. Согласно его положениям, социальным является предприятие, экономическая деятельность которого стабильна и направлена на реализацию товаров или услуг социального значения. Социальные кооперативы являются главным звеном в структуре итальянского социального предпринимательства и исторически являются первой его формой, закреплённой на уровне законодательства: закон, регулирующий деятельность социальных кооперативов, был принят в 1991 году. В законе указано, что социальные кооперативы должны работать на благо общины и способствовать интеграции людей в итальянское общество. Предусмотрены два варианта социальных кооперативов:

- Кооперативы группы А, оказывающие услуги уязвимым группам населения;
- Кооперативы группы В, производящие товары, при условии, что на производстве заняты представители уязвимых групп населения.

В таблице 1.

Показано количество социальных предприятий в Италии

Год	Количество социальных предприятий	Количество трудоустроенных
2005	7300	244 000
2011	12500	500 000
2012	17000	950 000
2019	33500	1 500 000+

В 2011 году общий доход всех социальных кооперативов составлял около 10 миллиардов евро. 16 % социальных кооперативов в год зарабатывали более 1 миллиона евро, а 72,4 % — менее 500 тысячч. [5].

Социальное предпринимательство в *Словении* фокусируется в основном на проблемах экологии, общественного здоровья и ухода за пожилыми людьми. Также в стране развивается этический банкинг. До 2015 года за развитие социального предпринимательства отвечало Министерство труда, семьи, социальных вопросов и равных возможностей. А в январе 2015 года многие функции перешли к Министерству экономического развития и технологий. В 2011 году в Словении был принят Закон о социальном предпринимательстве. В нём были прописаны возможности для финансирования предприятий, создания бизнес-инкубаторов. Закон предусматривал определённое софинансирование расходов на заработную плату, возмещение взносов на медицинское, социальное и пенсионное страхование, субсидии на обучение и повышение квалификации, консультирование. Документом закреплено, что в первый год существования на социальном предприятии должен постоянно работать хотя бы один человек. Распределение прибыли запрещается, доходы идут на заработную плату, а излишек реинвестируется в деятельность предприятия. Сотрудники такого предприятия должны подбираться из числа инвалидов, людей, получивших ограничения в трудовой деятельности из-за психических и других особенностей, длительно безработных, граждан старше 55 лет, людей без начального или среднего образования, а также, это прописано отдельной строкой, безработных цыган. Для поднятия уровня социальной экономики в государственном бюджете были предусмотрены 12,7 миллионов евро [6].

Таким образом, изучив опыт развитых стран, мы можем сделать заключение об эффективности и необходимости государственной поддержки социального предпринимательства. В связи с этим считаем необходимым внедрять данный мировой опыт в Республику Казахстан.

Литература

1. Эволюция социального предпринимательства [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://ru.cyberleninka.ru/article/n/evolyutsiya-sotsialnogo-predprinimatelstva> (дата обращения: 28.10.19)
2. Социальное предпринимательство в Великобритании [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://ru.wikipedia.org/wiki/>(дата обращения: 28.10.19)
3. Опыт США по развитию и поддержке социального предпринимательства. Обзор для Банка социальных идей №4[Электронный ресурс]. – Режим доступа:<http://www.social-idea.ru/monthlyNews/Опыт-SSHA-po-razvitiyu-i-podderzhki-social-nogo-predprinimatelstva-Obzor-4>(дата обращения: 28.10.19)
4. Социальное предпринимательство в Корее [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://nb-forum.ru/foreign-experience/korea-18> (дата обращения: 28.10.19)
5. Социальное предпринимательство в Италии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://ru.wikipedia.org/wiki/Социальное_предпринимательство_в_Италии(дата обращения: 28.10.19)
6. Предприниматели в своем мире[Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://2tm.si/predprinimateli-vo-vsyom-mire/>(дата обращения: 28.10.19)

UDC 316.3:004:37

**THE INNOVATIONAL PROGRESS IN THE SPHERE OF
HUMANITARIAN EDUCATION****Saduakhassova M.B.***M.Kh.Dulaty Taraz State University, Taraz*

The article analyzes all the possibilities of Kazakhstan to go its own path to innovation most successfully and become in line with world leaders in innovation. In order to ensure high rates of annual growth of indicators of innovative development in market conditions, a purposeful state policy is needed not only in innovation and scientific-technical, but also in the socio-economic sphere, namely in the field of education.

The purpose of this article is to identify the main problems and prospects, criteria, principles and approaches to modernization of the education system of the Republic of Kazakhstan, ensuring its harmonious development in the conditions of innovative development. Used methodology - a descriptive and comparative analysis of the development of the education system, based on empirical data, synthesis, induction, deduction. The originality of the article is the creation of high-tech technologies is possible only through the mobilization and concentration of the intellectual potential of scientific and educational institutions. The statement in the study of problems of optimizing the ratio of basic and applied sciences, the transition of education to a holistic picture of life, as well as the identification of areas of modernization of the education system, which allows you to reorient the modern higher education system to the scientific and technological system of training and retraining.

The transformation and modernization of the educational space in Kazakhstan is quite active, and these processes affect both the structure and functions of the education system as such, the educational technology and the substantial characteristics of the educational process as a whole. However, these processes are not without contradictions and internal and external problems, and this confirms the need to study (as well as the researcher's fair interest) the processes of development and functioning of all education systems - both continuous and networks of educational institutions and, of course, individual institutions.

The ex-president of the Republic of Kazakhstan N.A. Nazarbayev in the Development Strategy of Kazakhstan until 2030 noted that a highly educated population with a high level of scientific and creative potential is an important advantage of the state [1]. The existing invaluable capital inherited from the education system of the former Union, it is necessary to develop and create more and more civilized conditions for its development. The transition of the economy to an innovative path of development and the overall socio-economic situation in the country requires a review of certain

priorities in politics and concentration of views on building a new type of society based on the integration of three main elements: education, innovation and science. Modernization of the education system should become an effective factor and a specific indicator that ensures the qualitative growth of human capital in Kazakhstan. This is one of the main directions of state policy noted in the Message of the President of the Republic of Kazakhstan N. Nazarbayev. The Message identifies six key mechanisms for implementing this presidential attitude. We draw attention to the last two points: “education should give young people not only knowledge, but also the ability to use it in the process of social adaptation”, “it is important to strengthen the educational component of the learning process”.

Paying attention, for example, to the level of humanitarian knowledge of secondary and higher school graduates, we can notice the discrepancy between the education system and the requirements dictated by the modern development of society. Such disappointing conclusions as a poor knowledge of foreign languages, a low level of literary regulatory language, a low ability to express one's thoughts logically, insufficient knowledge of world and domestic history, cultural values and history, as well as legal, economic and political illiteracy are very obvious.

Given these internal and external challenges, the education system must undergo a deep phased strategic modernization. The educational process is the basis of the educational process, so its modernization always plays a major role.

Investments in liberal arts education are often not considered necessary, and innovations in the humanities are sometimes recognized as “intangible”: the media periodically reports that the results of “humanitarian” innovations cannot be put into practice, unlike innovations in the natural sciences. From our point of view, this is a controversial statement, because often students of technical specialties, along with the presence of well-developed mental, logical, theoretical and analytical abilities, have difficulties with generalizing issues, which require a certain abstraction from specific situations [2].

Innovations in the humanities are, first of all, the basis for the formation of innovative thinking [8], with the help of which new social practices are formed. Science is impossible without innovation, but the introduction of innovation is a complex process, the prospects of which are not always clear. That is why it is important to determine the essence of innovation processes in the humanities, identification of existing problems and ways of introducing innovations; identification of ways to develop innovation in the humanities; creation of an appropriate methodology, recognition of the humanities as the foundation of innovative thinking.

Recently, more and more often, the most important factors in the development of the economy of Kazakhstan have begun to include innovative activities in education, which is based on the introduction of new ideas, scientific and pedagogical knowledge and technologies. Today, Kazakhstan is undergoing radical transformations of its multistructure economy with the aim of increasing the country's competitiveness, where technological transformations - overcoming technological degradation, mastering the technology of the modern fifth and promising sixth technological structures, are of paramount importance.

Innovation also implies a different role for the teacher in the educational process: not so much a repeater of teaching aids as an original interpreter of the latter and, ideally, the owner of exclusive information. “Professors demonstrate innovativeness when they offer, say, a political reading of Hamlet, an economic interpretation of the American revolution or a Hegelian analysis of Marx” [3]. The above does not mean that you need to constantly resort to such techniques, but only in cases where it is in place and does not distort the original. The synthesis of modernity with antiquity shows the viability of a concept: for example, Hegel emphasized that the application of the teachings of antiquity in practice is now an anachronism.

In relation to the pedagogical process, innovation means the introduction of a new goal, content, methods and forms of training and education, the organization of joint activities of a teacher and student.

The modern concept of “education” is associated with the interpretation of such terms as “training”, “education”, “education”, “development”. However, before the word “education” began to be associated with enlightenment, it had a broader meaning. Vocabulary meanings consider the term “education” as a noun from the verb “to educate” in the sense: “create”, “form” or “develop” something new. Creating new is innovation.

They have been talking about innovations in the Kazakhstani educational system since the 90s of the XX century. It was at this time in pedagogy that the problem of innovation and, accordingly, its conceptual support became the subject of special research. The terms “innovations in education” and “pedagogical innovations”, used as synonyms, were scientifically substantiated and introduced into the categorical apparatus of pedagogy.

Pedagogical innovation - an innovation in pedagogical activity, changes in the content and technology of training and education aimed at increasing their effectiveness. Thus, the innovation process consists in the formation and development of the content and organization of the new. In general, the innovation process refers to the integrated activities for the creation (birth, development), development, use and dissemination of innovations. In the scientific literature, the concepts of “innovation“ and “innovation“ are distinguished.

Novation is precisely a tool (new method, technique, technology, program, etc.), and innovation is the process of mastering this tool. Innovation is a deliberate change that introduces new stable elements into the environment that cause the system to transition from one state to another. Innovation under this consideration is understood as the result of innovation, and the innovation process is considered as the development of three main stages: generating an idea (in a certain case, a scientific discovery), developing an idea in an applied aspect and implementing the innovation in practice. In this regard, the innovation process can be considered as a process of bringing a scientific idea to the stage of practical use and the implementation of related changes in the socio - pedagogical environment.

A broad overview of points of view on various aspects of society (mentality, national character, economy, geopolitics, etc.) has a similar goal - the conceptualization of the humanitarian education system. Outside of the concept, we do not always understand the real reasons for what is happening in society, and why similar motives for spiritual renewal can have different goals, different opportunities and different spaces. Often, neither theoretically nor empirically we can establish a correlation between a certain event, the deed of a certain leader and the way society reacts to it.

Higher education, in its essence, is both science and learning through science, and science as the goal and result of innovative development. The development of each specific university requires the formation of a strategy and tactics based on its own innovative potential, which will strengthen their competitive advantages and maintain their niche at all stages of innovative development, predict the needs for the forms and volumes of educational services, and develop, rank and replicate products on the market innovation activity. Higher educational institutions create various forms of cooperation in their development: comprehensive training of specialists; active participation of students and teachers in conducting research; the formation of engineering centers; close interaction with employers and partners in creating innovative and investment relations.

The emphasis on high science-intensive technologies, which are important for progress in general, determines the highest priority for the tasks of integrating science and higher education in the process of innovative development.

The educational system should ensure a high quality level of graduates, especially within the framework of higher professional education. In order to improve the quality of training specialists and the level of integration of the educational services market in the market for demanded labor, it is important to choose an innovatively-oriented way of developing the education system, which will allow us to reorient the modern higher education system not only to educational activities as such, but to the scientific and technological system of training and retraining frames.

In conclusion in order to solve the problems posed in the study, it is necessary to strengthen the scientific training of personnel, as well as awareness of the importance and role of humanitarian disciplines - recognition of a person as the most important social value, respect for his personality. The educational system should provide a high level of training for graduates, in particular, within the framework of the higher professional education system. To improve the quality of training of specialists and the level of integration of the educational services market in the market of demanded labor, it is important to choose an innovatively-oriented way of developing the education system. The modernization of the humanitarian sphere is designed to strengthen the spiritual unity of young generations in the process of self-realization and creation. The imperative of time was to: develop a national plan for the development of socio-humanitarian education, focused on the development of intellectual culture; consolidate the civil-moral position of the young and accelerate their social adaptation to working conditions; expand the parameters of targeted state support in the cultural and

humanitarian consolidation and modernization of socio-humanitarian education in general. We are increasingly keenly feeling the need for this kind of Kazakhstani model of humanitarian education.

Literature

1. Nazarbayev N. A. Social modernization of Kazakhstan: twenty steps to the society of universal labor [Electron. resource].–2012.–URL:<http://www.educontrol.kz/ru/socialnaya-mode-rnizaciya-kazahstana-dvadcat-shagov-k-obshchestvu-vseobshchego-truda>.
2. Ghoshal S., Bartlett C. A. The Individualized Corporation: A Fundamentally New approach to – London: Random House Business Book, 2000.
3. Clark B. R. Creating entrepreneurial universities: organizational pathways of transformation Issues in Higher Education. – Paris: IAU Press: Pergamon: Elsevier Science
4. Innovations in educational activities and issues of improving the quality of training. Book 2. Almaty, “Kazakh University”, 2012

УДК 316.3:004:37

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ В ИЗУЧЕНИИ СЕМЕЙНОГО КАПИТАЛА

Сапарова Н.Б.

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы

Алимбекова Г.Т.

Центра Изучения Общественного Мнения (ЦИОМ)

Существуют множество определений терминологии «капитала». По определению Карла Маркса «Капитал - это не вещь, а определенное, общественное, принадлежащее определенной исторической формации общества производственное отношение...». [1] К. Маркс рассматривал капитал как категорию социального характера. Он утверждал, что капитал - это самовозрастающая стоимость, основным свойством которой является создание прибавочной стоимости. В условиях капиталистической системы, по мнению Маркса, капитал должен не просто воспроизводиться, но и прирастать. [2] В формулировках австрийской экономической школы «капитал – ресурсы, которые не потребляются в настоящем, но используются для получения более высокого уровня потребления в будущем... [3] Виды капитала многообразны, он обладает динамической природой и способностью преобразовываться, перетекать из одной формы в другую. Классики экономической теории, например А. Смит, рассматривали капитал лишь как накопленный запас вещей или денег. По мнению основателя американской школы неоклассической теории Дж. Б. Кларка, капитал является подлинной формой богатства. Это некий запас, приносящий доход. Вещи и деньги, которые представляют капитал называются капитальными благами. Капитальные блага расходуются беспредельно, а капитал остается, представляя собой запас, который находится в постоянном движении - в обороте. [2]

Согласно П.Бурдье капитал это накопленный труд, сила, закон, принцип лежащий в основе постоянной регулярности социального мира. [4]

Капитал - это запас. Он соответствует общему количеству богатства, которым обладают в определенный момент времени. Этот запас складывается из богатства, присвоенного или накопленного в течение всех предшествующих лет. [5]

Капитал представляет собой тот ресурс, который агенты используют для максимально успешной реализации своих интересов внутри поля. Капитал выступает источником и одновременно условием достижения власти, поэтому агенты, как правило ориентируют свои практические стратегии на максимизацию всех доступных им видов капитала. Каждый вид капитала соотносится с присущими ему системой ценностей и типом власти. Тем не менее различные виды капитала тесно связаны друг с другом и при определенных условиях допускают взаимную конвертацию. [6].

Все формы капитала всегда выполняли двойную роль: с одной стороны, они являются средством накопления, с другой - фактором производства. [5].

Рассмотрим несколько теорий о видах капитала. Например, Пьер Бурдье определил четыре вида капитала – экономический (материальные ценности), культурный (образовательный и интеллектуальный уровень индивида), социальный (происхождение, текущий статус и групповая идентичность индивида) и символический (престиж, репутация,

слава, харизма и т.п.). [4] Бурдые рассматривается как первый ученый, который использовал термин социальный капитал. Он определяет социальный капитал как «совокупность фактических и потенциальных ресурсов, которые связаны с обладанием прочной и длительной сетью институционализированных отношений взаимного знакомства и признания». [7].

Всемирный банк определяет социальный капитал как институты, социальные отношения, сети и нормы, определяющие качество и количество социальных взаимодействий общества. [8]

Социальный капитал – это широкий термин, содержащий социальные нормы и сети, которые порождают взаимопонимание, доверие и взаимность, которые лежат в основе сотрудничества и коллективных действий для взаимной выгоды и создают основу для экономического процветания. Социальный капитал накапливается, когда люди целенаправленно взаимодействуют друг с другом в официальных и неформальных местах встречи. [9].

Бурдые отмечает «мультипликативный эффект» разных форм капиталов, причем «экономический капитал образует основу всех других типов капитала». [10] Экономический капитал является наиболее эффективной формой капитала. Бурдые определяет его как характерную черту капитализма. Он может быть более легко и эффективно преобразован в символический капитал, который является социальным и культурным капиталом. В то же время символический капитал может быть преобразован в экономический капитал [11]

Носителем человеческого капитала является индивид. Когда мы говорим о человеческом капитале, речь идет об образовании, профессиональном навыке умения и способностях, воплощенных в людях, которые позволяют им создавать личное, социальное и экономическое благосостояние [12].

Термин человеческий капитал введен в научный оборот во второй половине XX века экономистом, лауреатом нобелевской премии Т. Шульцом. Человеческий капитал - это интеллект, здоровье, знания, качественный и производственный труд и качество жизни. [13]

В выступлении на 16-м пленарном заседании Совета иностранных инвесторов Н. Назарбаев сказал: «Казахстан оценивает человеческий капитал, как самый ценный актив государства. Человеческий капитал - это реальное богатство нации, это интеллектуальные способности, знания и навыки которые приобретает человек в течение всей своей жизни. Это высокообразованное, здоровое и социально защищенное население. Важнейшим инструментом развития человеческого капитала является образование» [14].

Культурный капитал: образование человека (знания и интеллектуальные навыки), которые обеспечивают преимущество в достижении более высокого социального статуса в обществе. [4].

Бурдые выделил три формы культурного состояния культурного капитала: 1) Воплощенный культурный капитал включает в себя знания, которые сознательно приобретаются и пассивно наследуются путем социализации к культуре и традиции. [15] К воплощенному капиталу можно отнести умения, знания, привычки, манеры человека, интересы, воспитание и др. 2) объективированный капитал - включает в себя собственность человека (например, произведение искусства, научные инструменты и т.д.) 3) Институционализированный капитал включает в себя официальное признание учреждением культурного капитала человека, как правило, академические полномочия или профессиональную квалификацию. [7].

Теория общественного воспроизводства Бурдые утверждает, что культурный капитал передается из поколения в поколение через привычку, сформированную в семье происхождения. [16].

Заемствование из смежных дисциплин - нередкая вещь в социальных науках. Примером может послужить использование в социологии политико-экономического понятия «капитал», которое вышло довольно далеко за пределы своего первоначального смысла. Популярность «капиталистической» терминологии вызвана отчасти специфической коннотацией понятия «капитал», который представляется как нечто заведомо объективированное, весомое и в то же время динамичное, развивающееся, беспрестанно меняющее формы. Например, П. Бурдые заимствует из лексикона экономики (капиталы, курсы обмена).

Данную терминологию можно применить и к институту семьи. Семья является фактором исторической преемственности поколений, устойчивости и прогресса, хранилищем общечеловеческих ценностей, но также является исторической памятью своей страны, культуры. Будущее страны зависит от того, какие ценности есть в семьях и как они передадут их своим детям. Семейный капитал концептуализируется как атрибут уровня семейной единицы, который возникает как функция коллективной деятельности вокруг производства домашних хозяйств. Это не означает только финансовый капитал семьи, а также, как основная база, где хранятся и развиваются все семейные ценности, знания, опыт, связи как между

членами семьи, так и между поколениями. Это своего рода трансферт, который предназначен для передачи накопленного богатства как такового потомкам, следующему поколению. [17].

Согласно профессору Тара Йоссо: «Различные формы капитала, возвращаемого посредством культурного богатства, включают в себя желательный, навигационный, социальный, лингвистический, семейный и устойчивый капитал. Семейный капитал относится к тем культурным знаниям, которые распространяются среди семей, которые несут в себе чувство общественной памяти, истории и культурной интуиции. Эта форма культурного богатства предполагает приверженность общественному благополучию и расширяет понятие семьи, чтобы включить более широкое понимание родства. [18]

Существуют различные навыки, необходимые для каждого поколения, для продолжения и передачи семейного капитала. Каждое новое поколение приобретает новые навыки, а некоторые уже не используются. Сохранение семейного капитала представляет собой большую задачу. Каждое новое поколение своего рода - агенты перемен. Сохранение семейного капитала означает больше чем сохранение и рост финансового капитала семьи. Семейный капитал - культурные знания, полученные от семьи / родственников, жизненные ценности, жизненный опыт, социальный опыт, ментальность, нормы социального поведения, ориентиры, культурные знания, набор навыков, опыт, родственные связи, общественная память, культурная интуиция, традиция, любовь, модель поведения, морально-нравственные нормы, воспитание, обычаи, правила, установки и многое другое...

Все эти качества в современном мире подвержены изменениям в следствие общественных перемен это и социально-экономические, и духовно-культурные трансформации общества, в результате которого происходит переоценка и переосмысление культурных, экономических, духовных ценностей. Меняется культурный и генетический код нации. В итоге происходит переоценка старых и выработка новых качеств.

Мы живем в информационном обществе. И различные по содержанию информационные потоки оказывают влияние на сознание, психику, взгляды человека, что приводит к изменению мировосприятия, по разному отражаются на эмоциональном состоянии индивида, способствуют расхождению мнений между поколениями в решении проблем, то есть различия в жизненных позициях. Данная динамика изменений всегда актуальна в мировой социологии, а также в социологии семьи. Изменения могут перейти в тенденцию, поэтому столь важно уделить этой проблематике особое значение.

Литература

1. «Капитал», Карл Маркс, 1867, т. 1, гл. 4; т. 3, гл. 48
2. Капитал / Р.Г. Ольхова // Большая российская энциклопедия : [в 35 т.] / гл. ред.
3. М. Г. Покидченко, И. Г. Чаплыгина История экономических учений. М.: Инфра-М, 2008. — 271 с. Часть 3. Зарождение современной экономической теории в конце XIX — начале XX в, глава 1.1 Экономические теории австрийской школы.
4. Bourdieu, P. (1985). The forms of capital: Handbook of theory and research for the sociology of education, New York: Greenwood (1982): 58–63; 46-58
5. Пикетти Томас (1971-). Капитал в XXI веке / Томас Пикетти. - Москва: Ад Маргинем Пресс, 2016. - 592с. (62-64стр.)
6. П.О. Рыкин. От моделей к стратегиям: Пьер Бурдьё и его вклад в этнологическую теорию. ЭО, 2007 г., №4.
7. Bourdieu, Pierre. "The Forms of Capital" (1985), Handbook of Theory of Research for the Sociology of Education (1986) p. 47;p. 56; p. 245.
8. World Bank. Social Capital Website [<http://www.worldbank.org/poverty/scapital>], 2003
9. Social Capital in the creation of Human Capital and Economic Growth: A Productive Consumption Approach. Soumyananda Dinda. Sidho Kanho Birsha University, Purulia. 18 July 2006. P19.
10. Бурдьё П. Формы капитала // Экономическая социология. 2005. No 3. С. 60–74., с. 71.
11. Pierre Bourdieu's theory of social action. Şınasi OZTURK. Muğla Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (İLKE) Güz 2005 Sayı 15. P148.
12. The well being of Nations. The role of human and social capital, OECD 2001
13. Ключков В.В. Человеческий капитал и его развитие. В книге: Экономическая теория. Трансформирующая экономика. / под ред. Николаевой И.П. - М.: Юнити, 2004. - с.17.
14. Выступление Н.А. Назарбаева на 16-м пленарном заседании Совета иностранных инвесторов - 08.12.2006г.
15. Bourdieu, Pierre. "The Forms of Capital"(1990) p.114

16. The effect of cultural capital of families on Youth Religious identity procedia - social and behavioral sciences, Volume 30, 2011, Pages 1736-1741. Elahe Mohammadrezaie, Azar Gholizadeh, Asghar Aghaei, Majid Toghiani
17. Family Capital versus Family Social Capital: Different Boundaries, Different Processes. The work of James Coleman (1988)
18. Yosso, T.J. (2005). Whose culture has capital? A critical race theory discussion of community cultural wealth. Race Ethnicity and Education, 8 (1), 69 – 91, p.79

ӘОЖ: 78.957.64.331

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ СУРРОГАТ АНАНЫҢ ЗАҢМЕН РЕТТЕЛУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Сарымбетов Е.А.

М.Х.Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университеті, Тараз

Қазақстанда жыл сайын ана мен бала мәселелеріне және жалпы азаматтардың репродуктивті денсаулығына көп көңіл бөлінеді. Бұл мәселелердің өзектілігі олардың шешілуіне еліміздің болашағы байланысты. Олар халықтың өсуіне, ал сол арқылы елдің ұлттық қауіпсіздігіне тікелей қатысы бар, бірақ бұл мәселенің тек бір жағы ғана.

Осы құқықтық қатынастардың мәні, Жалпы, ҚР "Неке және отбасы туралы" Кодекстің 9-тарауында егжей-тегжейлі баяндалған.

Бұл тарауда суррогат ана болу институтына қатысты негізгі ұғымдар баяндалған: суррогат ана болу шартын жасасу және мазмұны; суррогат анаға қойылатын талаптар; шарт тараптарының құқықтары мен міндеттері; қосалқы репродуктивтік әдістер мен технологияларды қолдану; суррогат ана болу шартының құқықтық салдары.

Алайда, аталған нормалар мен ережелерді қолдану практикасында осындай егжей-тегжейлі құқықтық регламенттелуге қарамастан, бір мәнді мәселелер туындайды. Бұл осы қарым-қатынастар құқықтық регламенттеудің жеткіліксіз деңгейіне ие болғанын немесе осы мәселеде заң шығарушының ойын ашатын қарапайым ғылыми-практикалық түсіндірмелердің жоқтығына байланысты екенін білдіреді.

Нормалардың мәнін түсінбеу немесе оларды дұрыс түсіндірмеу қаралып отырған құқықтық қатынастар субъектілеріне күтпеген проблемалар тудыруы мүмкін, жағымсыз жағдайларға әкелуі мүмкін.

Сонымен, мысал ретінде тапсырыс берушілер "стандартты" суррогат ана болу шартын жасасып, бір баланың орнына екі бала алған жағдайды келтіруге болады. Бұл жағдайда бірден екі баланың тағдыры белгісіз. Немесе шартты орындау кезінде тапсырыс берушілер суррогат ана мен т. б. қиын жағдайға қоюы мүмкін.

Суррогат ана болу туралы шартты тек заңгерлер ғана емес, мамандандырылған клиникалардың медицина қызметкерлері емес, суррогат ана болу мәселелеріне мамандандырылған заңгерлер құрауы тиіс деп ойлаймын. Жүрек ауруы кезінде пациент стоматология саласындағы маманға емес, кардиологқа барады, сондай-ақ юриспруденцияда белгілі бір сұрақтар тобына маманданған заңгерлер оларды кең бейінді маманнан жақсы біледі.

Заң шығарушының суррогат ана туралы шартты қамтуы тиіс тармақтарды егжей-тегжейлі сипаттауына қарамастан, дегенмен, шартта тек тиісті маман ғана қосымша қарастыра алатын сәттер бар. Суррогат ана болу мәселелері бойынша тиісті құқықтық консультациялар алу қажет, себебі қолданыстағы заңнама осы саладағы кемшіліктерден айырылмаған.

Суррогат ана бөлігінде кодекстің нормаларын (2012 жыл ішінде) қолдану тәжірибесі уақыт бойынша үлкен емес бірқатар мәселелерді анықтады. Олардың бірі суррогат ана болу шартының субъектілері туралы мәселе болып табылады.

Мысалы, жоғарыда аталған "Неке және отбасы туралы" ҚР Кодексінің 1-бабының 1-тармағында заң шығарушы суррогат анаға және суррогат ана болу шартына анықтама береді. Бұл ретте суррогат ана – бұл "суррогат ана болу шартына сәйкес тапсырыс берушілер үшін қосалқы репродуктивтік әдістер мен технологияларды қолданғаннан кейін ұрықты көтеретін және баланы (балаларды) туатын әйел". Суррогат ана деп "сыйақы төлей отырып, суррогат ана мен ерлі – зайыптылар арасындағы шарт бойынша мерзімінен бұрын босану жағдайларын қоса алғанда, баланы (балаларды) көтеру мен тууды", ал суррогат ана болу шарты деп - "некеде тұрған (ерлі-зайыпты болған) және бала болғысы келетін адамдар мен қосалқы репродуктивтік

әдістер мен технологияларды қолдану арқылы баланы көтеруге және тууға өз келісімін берген әйел арасындағы нотариат куәландырған жазбаша келісімді" түсінеді.

Осы анықтамалардан көрініп тұрғандай, олардың барлығында бір жағынан әйел (суррогат ана), ал екінші жағынан – тапсырыс берушілер; ерлі-зайыптылар; некеде тұрған (ерлі-зайыпты болған) және бала алғысы келетін адамдар арасындағы құқықтық қатынастар туралы сөз болып отыр. Осыған байланысты "тапсырыс берушілер", "ерлі-зайыптылар", "некеде тұрған (ерлі-зайыпты) және баланы асырғысы келетін адамдар" деген сұрақ туындайды.

ҚР "Неке және отбасы туралы" Кодексінде заң шығарушы бұл терминнің мазмұнын ашпайды. Орыс тілінің түсіндірме сөздігінде "Тапсырыс беруші" деп тапсырысты жасайтын тұлға түсініледі [1].

Осы анықтамаға сүйене отырып, қарастырылып отырған жағдайда "тапсырыс берушілер" термині екі мағыналық жүктемеде болады деп болжауға болады, яғни олар суррогат анамен шарт жасайтын ерлі-зайыптылар, сондай-ақ суррогат анадан бала алғысы келетін адамдар деп түсініледі. Мұндай қорытынды, біріншіден, "суррогат ана" ұғымын айқындауда заң шығарушы "тапсырыс берушілер" жалпылама терминін қолданатындығы расталады, олардың қатарына ерлі-зайыптылар мен бала асырғысы келетін адамдарды да жатқызады. Екіншіден, ҚР "Неке және отбасы туралы" кодексінің 54, 55-баптарында заң шығарушы бір мезгілде екі "ерлі-зайыптылар" терминін және жақшада (тапсырыс берушілер) қолданады. Бұл, біздің ойымызша, заң шығарушы "ерлі-зайыптылар" терминімен сөз материалдарын үнемдеу мақсатында, осы ұғыммен байланысты емес және басқа да ұғыммен байланысты емес, "тапсырыс берушілер" терминін қолданғанын, оның астында бала асырғысы келетін, бірақ ерлі-зайыптылар емес адамдарды бөлгенін білдіреді.

Оппоненттер заң шығарушы осы баптарда ерлі-зайыптылар суррогат ана туралы шарт бойынша тапсырыс берушілер ретінде әрекет ететіндіктен ғана екі терминді қолданғанына сілтеме жасай отырып, наразылық білдіре алады. Бұл дәлел суррогат ананы анықтауда заң шығарушы тек ерлі-зайыптылар туралы және қандай да бір адамдар туралы сөз қозғайтынын, сондай-ақ ҚР түсіндірілетін Кодексінің 59-бабын талдау осындай пікірге келуге мүмкіндік беретіндігіне де дәлел бола алады. Мысалы, аталған баптың 4-тармағында заң шығарушы былай дейді: "ерлі-зайыптылардың (тапсырыс берушілердің) некесі бұзылған жағдайда суррогат ана болу шарты бойынша туған бала үшін жауапкершілік ерлі-зайыптылардың (тапсырыс берушілердің) екеуіне де жүктеледі".

Осының негізінде "ерлі-зайыптылар" және "тапсырыс берушілер" терминдері қаралып отырған жағдайда бірдей болып табылады деген қорытынды жасауға болады.

Сонымен қатар, "ерлі-зайыптылар" және "тапсырыс берушілер" ұғымдары бірдей, сондай-ақ дұрыс емес, себебі ол некеде тұрмайтын адамдарды өз отбасын құру құқығынан айырады, сондай-ақ азаматтардың олардың репродуктивтік құқықтары саласындағы құқықтарының бұзылуына әкеп соғады. Отбасы бұл некеден (ерлі-зайыптылықтан) туындайтын мүліктік және жеке мүліктік емес құқықтар мен міндеттерге байланысты адамдар тобы ғана емес, сондай-ақ туыстық, қасиет, бала асырап алу немесе балаларды тәрбиеге алудың өзге де нысандарына байланысты және отбасылық қатынастарды нығайту мен дамытуға жәрдемдесуге арналған адамдар тобы ("Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы" ҚР Кодексінің 1-бабының 29) тармақшасын қараңыз).

Неке және отбасы туралы кодекстің 58-бабының 1-тармағына сәйкес тіркелген некеде (ерлі-зайыпты) тұрған әйелдерге, сондай-ақ некеде (ерлі-зайыпты) тұрмайтын әйелдерге қатысты қосалқы репродуктивтік әдістер мен технологияларды қолдануға жол берілетін сәтке ұқсастық форматына жатқызылмайды. Басқаша айтқанда, атап айтқанда, некеде тұрмайтын әйелдердің қосалқы репродуктивтік әдістер мен технологияларға, яғни жасанды инсеминацияға, жасанды ұрықтандыруға және эмбрионды имплантациялауға құқығы бар екенін түсіну керек.

Некеде тұрмайтын әйелдердің қосалқы репродуктивтік әдістер мен технологияларға құқығы "Қазақстан Республикасындағы денсаулық және денсаулық сақтау жүйесі туралы" кодекстің 99-бабының 1-тармағында бекітілген, оған сәйкес әйелдердің қосалқы репродуктивтік әдістер мен технологияларға (жасанды инсеминация, жасанды ұрықтандыру және эмбрион имплантациясы) құқығы бар.

Осының негізінде суррогат ана болу шартын да ерлі-зайыптылардың, сондай-ақ некеде тұрмайтын әйелдердің Тапсырыс берушілер қатарынан алып тастамауы тиіс деп жасасуға болады.

Суррогат ана болу шартын жасауға әйелдің құқығын сондай-ақ 2001 жылы Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы (ДДҰ) әзірлеген суррогат ана болуды анықтаудан табуға болады. Осы анықтамаға сәйкес "гестациялық курьер: үшінші тарапқа тиесілі ооциттерді ұрықтандыру нәтижесінде жүктілік болған әйел, үшінші тарапқа тиесілі сперматозоидтар. Ол туған баланың

ата-анасы гаметалары ұрықтандыру үшін пайдаланылған бір немесе екі адам болады деген шартпен жүктілікті көтереді " [2].

Суррогат ана болу шартының субъектілері туралы айтқанда үнсіздікпен айналып өтуге болмайды және бұл шартты Қазақстанда шетелдік азаматтар жасай ала ма?

Біздің еліміздің қолданыстағы заңнамасы бұған ешқандай кедергі жасамайды деп санаймыз. Сонымен, Қазақстан Республикасы Конституциясының 12-бабының 4-тармағына сәйкес «Шетелдіктер мен азаматтығы жоқ адамдар республикада құқықтар мен бостандықтарды пайдаланады, сондай-ақ, егер Конституцияда, заңдарда және халықаралық шарттарда өзгеше көзделмесе, азаматтар үшін жүктелген міндеттерді атқарады».

Бұл конституциялық ереже "Шетелдіктердің құқықтық жағдайы туралы" Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 19 маусымдағы Заңын да жаңғыртады, онда 3-бапта: "Қазақстан Республикасындағы шетелдіктердің барлық құқықтары мен бостандықтары бар, сондай-ақ Қазақстан Республикасының заңдарында және халықаралық шарттарында көзделген жағдайларды қоспағанда, Қазақстан Республикасының Конституциясында, заңдарында және халықаралық шарттарында белгіленген барлық міндеттерді атқарады.

Қазақстан Республикасындағы шетелдіктер шығу тегіне, әлеуметтік және мүліктік жағдайына, нәсілдік және ұлтқа жататынына, жынысына, біліміне, тіліне, дінге көзқарасына, сабақтардың түрі мен сипатына қарамастан заң алдында тең.

Айтылғанды басшылыққа ала отырып, шетелдіктер суррогат ана болу шартының субъектісі болуға құқылы деп жасасуға болады. Алайда, мұнда бір жасырын мәселе бар, ал олардың азаматтығы елі балалардың қарастырылып отырған тәсілмен айналысуына рұқсат ете ме? Мысалы, Испанияның заңнамасы, атап айтқанда, Испанияның Әділет министрлігінің шетелде туған балаларды жазу тәртібі туралы нұсқаулығы ауыстырылатын жүктілік туралы бағдарлама шеңберінде суррогат ана болу жолымен туған балаларға қатысты ата-ана құқықтары шетелдік соттың шешімі негізінде ғана жүргізілетінін анықтайды. Бұл шара баланың, босанушылардың құқықтарын қорғау мақсатында, сондай-ақ балалардың жасырын халықаралық саудасы жағдайларын болдырмау үшін қабылданды. Швейцарияның, Германияның заңнамасы суррогат анадан туған балаларды тіркеуге тыйым салады.

Қазақстандық заңнама мұндай адамдарға суррогат ана болу қатынастарының субъектілері болуға рұқсат береді, сондықтан олардың азаматтығы елінде суррогат ана болуға тыйым салынуы негізінде ғана осы шартты жасасудан бас тарту мүмкін емес. Бірақ, менің ойымша, мұндай субъектілермен шарт жасасу да теңсіздік болады, себебі кейіннен проблемалар шетелдік ата-аналарда ғана емес, олардың жыныстық жасушаларынан туған балада да пайда болады.

Нәтижесінде аталған кемшіліктер оларды заңнамалық реттеуде жаңа тәсілдерді талап ететінін атап өткен жөн.

Біздің елде суррогат ана қызметі заңдастырылған болса, көптеген Европа мемлекеттерінде, Греция, Дания, Франция, Испания мемлекеттерінде бұған түпкілікті тыйым салынған. Суррогат ана Ислам діні жағынан да құпталмайды. Шарифат бойынша, заңды бала туылуы үшін, міндетті түрде мұсылманша некесі қиылған болуы шарт. Басқарманың хабарлауынша ер адам өзінің ерлі-зайыптылық міндеттемелерін басқа ер адамға жүктей алмайды деп хабарлайды. Әйел тек жұбайына ғана тиесілі нәрселерді, сатуға, сыйға беруге, өзгертуге құқығы жоқ. Бұл ретте әйелдің денесі, оның ішінде әйелдер органдары оның күйеуінен басқа ер адамдар үшін харам болып табылады, сондықтан өз денесімен және органдарымен сауда жасауға рұқсат етілмейді.

Мақаламды қорытындылай келе айтарым, суррогат ана болуды коммерциялық мақсатта қоланбағанымыз абзал. Өйткені, ерлі-зайыптылардың бала сүйе алмай жүрген қайғысын, пайдаланып өз жағдайын жасап алғысы келетіндер де қаншама. Сондықтан, суррогат анаға байланысты кез келген кертартпа әңгімелерге сенбей, заңмен мұқият танысып, не болмаса заңгерлердің көмегіне жүгінгеніміз абзал.

Әдебиет

1. Ожегов С.И. Словарь русского языка. М.: Рус. яз., 1991. С. 209.
2. Рекомендации ВОЗ: терминология ВРТ. Проблемы Репродукции. Издательство «Медиа Сфера». Интернет ресурс: <http://www.mediasphera.ru/journals/reproduction/detail/289/4375/>.

ӘОЖ: 334.635.84.45

ӨЛІМ ЖАЗАСЫН ҚОЛДАНУДЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ**Сарымбетов Е.А.***М.Х. Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университеті, Тараз*

Өлім жазасы – бұл сот үкімімен адам өмірін күшпен айыру түріндегі ең ауыр жаза. Шындыққа келгенде, өлім жазасы мемлекетпен бірге пайда болғаны анық. Бұрынғы заманнан келе жатқан бұл жаза түрлі жағдайда орындалған. Бұрынғы замандағы өлім жазасы салттық кісі өлтірумен және құдайларға құрбандық шалумен байланысты болды. Көптеген ежелгі жазалау түрлері жеңілдетуге емес, сотталушының азаптарын ұзартуға тырысқан.

Өлім жазасы өмірге қарсы қылмыстар үшін ғана тағайындалатын жаза (қасақана адам өлтіру, терроризм, бандитизм). Ал қазіргі заманда өлім жазасының әлемде қолданылатын 7 түрі бар:

Дарға асып өлтіру (78 мемлекетте қолданылады);

Ату жазасы(86 мемлекетте қолданылады) ;

Басын шауып тастау (7 мемлекетте бар);

Тас лақтыру арқылы өлтіру (7 араб мемлекеттерінде ғана қолданылады);

Электрлік орындық – тұтқындаушыны өлтіру үшін оның денесінен айнымалы электр тогы өтеді.(АҚШ);

Өлімге алып келетін инъекция - тұтқынның денесіне улар ерітіндісін енгізу. (АҚШ) ;

Газ камерасы - улы газбен уландыру арқылы адамдарды өлтіруге арналған бөлме.(АҚШ) ;

Заңнамасында бұл жаза тұры болғанымен 35 ел оны тәжірибеде қолданбайды. Ал 98 ел (38,8%) жазаның бұл түрін толықтай алып тастады. Өйткені өлім жазасы - ең ауыр жаза; мемлекеттік басқа бірде бір жазасы адамды өмірден айырмайды.

Қазақстанда өлім жазасының қолданылуына тоқталатын болсақ. Өлім жазасы адамдардын қаза болуымен байланысты террористік қылмыстар жасағаны кезде қолданылады және соғыс уақытында ерекше ауыр қылмыстар жасағаны үшін .Бірақ Қазақстанда 2003 жылы 17 желтоқсанда Республика президенті Нұрсұлтан Назарбаев қаулысымен өлім жазасына мерзімсіз мораторий енгізілген болатын. Ал негізінде өлім жазасы кімдерге қолданылмайды десек бұл жаза түрі 18 жасқа толмаған жаз өспірімдерге , әйелдерге және сот үкімі шығарылып жатқан кезде ер адам 65 жасқа толған болса өлім жазасы қолданылмайды.

Мораторий жарияланған кезде мамандар "бұл жарлық жазаның осы түрін Қылмыстық кодекстен біржолата алып тастаудың алғашқы қадамы болуы керек" деген, "егер елдегі қылмыстық ахуал тым ушығып кетсе, бұл жарлықтың күші жойылып, Қазақстанда өлім жазасы қайтадан қолданыла бастауы мүмкін" деген де пікірлерді жарыса айтып жатты.

Айта кетер жайт, жарлық күшіне енбес бұрын халық арасында жүргізілген әлеуметтік сауалнамалар нәтижесі бойынша еліміздегі азаматтардың басым бөлігі елде өлім жазасын алып тастауға әлі ерте деп санайтынын жеткізген. Сондықтан өлім жазасын біржолата алып тастаудан гөрі өлім жазасын орындауды мерзімсіз уақытқа дейін тоқтата тұру туралы шешім қабылданған еді [1].

Алайда мамандар еліміздің ішкі жағдайында педофилдердің көбейіп кетуі мен сыртқы жағдайда әлем бойынша терроризм қаупінің күшеюіне орай өлім жазасын қалдыру қажет деген пікір айтуда [2].

Өз басым қатыгез қылмыстың өтеуі өлім жазасы деп білемін. Сондықтан өлім жазасын қолдаймын. Қоғамда тәртіп орнауы үшін өлім жазасы қолданылуы қажет. Өркениетті елдер моральдық санасы көтеріңкі, құқықтық санасы биік болғандықтан өлім жазасын алып тастады [3].

Біз де уақытша мораторий жариялап қойдық. Негізі, қоғамымыздағы қалыптасып отырған қылмыстық ахуалға орай осы мораторийді алып тастап, қайтадан өлім жазасын қолдана бастасақ, дұрыс болар еді. Өлім жазасын адамды тонау мақсатында қасақана өлтірген қылмыскерлерге, педофилдерге, террористерге қолдануды жөн көремін. Өйткені террористік әрекет орын ала қалған жағдайда террорист жүздеген адамның өліміне себеп болуы мүмкін.

Ал жүздеген адамның қанын мойнына жүктегісі келетін террорист қалайша жер басып жүруі тиіс?! Сондай-ақ әлі есін білмеген сәбилердің өмірін өксітіп, айуандық әрекетке барған педофил қалайша өмір сүруі тиіс?! Оларға өлім жазасын қолданбай, түрмеге қамағанымызбен, олар қайта бостандыққа шыққанда тағы бір сәбиге кесірін тигізуі мүмкін ғой.

Өлім жазасынан шешудің қажеті жоқ. Кейбір елдер әлі күнге өлім жазасын қолдану арқылы елдерінде тәртіп орнатуға қол жеткізіп отыр. Мәселен, Қытайда экономикалық қылмыс жасап, жемқорлық фактілеріне орын берген шенеуніктерге өлім жазасын қолданады. Нәтижесінде Қытайда жемқорлықтың жолы кесіліп отыр. Осы секілді қоғамға кесірін тигізіп отырған қылмыс түрлеріне орай қатаң жаза түрлерін енгізсек, ештеңеден ұтылмаймыз. Біз де өлім жазасын қайтадан енгізсек, көптеген қылмыс түрлерінің алдын алған болар едік деп ойлаймын.

Өлім жазасының қолданудағы мәселелері кәзіргі заманда көп кездеседі өйткені біздің заманымызда мемлекеттер демократиялық жолды тандаған, бұл олардың адам өмірі мемлекеттің ең құнды байлығы екенің білдіреді. Сондықтанда қоғамда адамдар «Өлім жазасы кісі өлтірумен қандай айырмашылығы бар?» деп сұрайды және қанағаттанарлық жауап таба алмайды және кәзіргі демократия жағдайында жаза тек жазалауға ғана емес, сонымен бірге оның басқа адамдармен қоғамда өмір сүруіне мүмкіндік беру үшін оны қайта тәрбиелеуге тырысуы керек. Өлім жазасының тағы бір мәселесі бұл өлім жазасының қайтымсыз болуы. Егер құқықбұзушы кінәлі емес деп табылса, қиылған өмірді қайтару мүмкін емес. «Өлтірме!» - негізгі діни өсиеттердің бірі. «Адам Құдай берген өмірден айыруға құқылы емес» [4].

Америка құрама штаттарының 43-і президенті Джордж Буш өлім жазасын жақтаушылардың бірі болып саналады. Өйткені ол елді басқарып жатқан кезде, өлім жазасы тағайындалған 140 адамның біреуіне ғана рақымшылық жасаған. Бұдан нені байқауға болады. Өйткені өлім жазасына кесілетіндер олар қоғамға өте қауіпті болып саналады. Оларды өмір бойы қамтамасыз етіп отырғаннан гөрі, оларды өлім жазасына кескен дұрыс болар.

Сонымен қатар, мұсылман елдері де, өлім жазасын қолданудан бас тартқан жоқ. Мысалға, Сауд Арабиясының өзінде бір жылда шамамен 50-60 адам өлім жазасына кесіліп, ол жаза орындалады екен.

Ал, Қытайда бұл көрсеткіш, жылына шамамен 1000-2000, мүмкін одан да көп болуы мүмкін. Өйткені Қытай ол туралы ақпаратты құпияда ұстайды.

Көптеген адамдардың пікірлері де негізінде өлім жазасына жақтамайды:

- «Өлім жазасы - адам өлімінің ең жексұрын түрі, өйткені ол қоғамның мақұлдауымен жасалады». Дж. Бернхард Шоу

- «Өлім жазасы бірде бір қылмыскерді тоқтатқан жоқ». Д. Гейл

«Өлім жазасы туралы: Ешкім ешқашан түзетілмейтін істер істемеуі керек!». Сара Бернхардт

- Зұлымдықты өлтіру арқылы жоюға бола ма? Бірақ бұл олардың санын көбейтуді білдіреді!

Блез Паскаль

- «Өлім жазасы, егер ол қылмысқа дейін қолданылған болса, қылмыспен күрестің әлдеқайда тиімді құралы болар еді». Вуди Аллен

Ал осы өлім жазасын шешетін мәселелерге келетін болсақ менің ойымша дұрыс шешім бұл өлім жазасын алып тастау, яғни халықаралық деңгейде біртіндеп өлім жазасынан бас тартуды ұстансақ, қолданыстағы өлім жазаға байланысты ережені өзгертпей немесе толықтырмасақ бұл мәселе шешіледі немесе қылмыскерді әрқашан қоғамға пайдалы қиын жұмыстарға салуға болады. Және егер өлім жазасы алынып тасталған жағдайдағы әділетсіздіктерді де жою керек, мысалы: Сот үкімімен өлім жазасынан өмір бойы бас бостандығынан айыру жазасына ауыстырылған адамға шартты түрде мерзімнен бұрын босатуға тыйым салу керек.

Бірақ сіз өлім жаза мәселесіне тарихи тұрғыдан қарасаңыз, әр дәуірде әрқашан қоғамдық пікір бірдей болмаған, ол екі бағытты білдіретініне сенімді бола аласыз - өлім жазасының қарсыластары мен жақтаушылары. Сондықтанда менің ойымша өлім жазасы туралы адамдардың пікірі бірдей болмағанша бұл мәселе шешілмейді.

Әдебиет

1. Анашкин Г.З. Смертная казнь в капиталистических странах. – М. 1971
2. Андреева В.Н. Смертная казнь и пожизненное лишение свободы как ее альтернатива. Краснодар, 2000. с.3.
3. Кистяковский А. Исследования о смертной казни. Киев, 1867. 297 с.
4. Когда убивает государство. Смертная казнь против прав человека. - М., 1989.

УДК658.3.07

СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ К УПРАВЛЕНИЮ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ СОТРУДНИКОВ В БАНКОВСКОЙ СФЕРЕ УСЛУГ.**Сатаева Д.И., Зурбаева А.Б.***«Университет Нархоз» Акционерное Общество, Алматы*

Профессиональное развитие персонала становится основным стратегическим инструментом для непрерывного роста компании, а также один из способов удержать ценных сотрудников. Согласно ежегодному международному исследованию компании Deloitte 2019, «приоритетной проблемой» большинства ведущих компаний является необходимость модернизации и улучшения обучения персонала. Это не только проблема развития навыков, но и проблема привлечения. Исследование показывает, что компании с высокоэффективной учебной средой занимают лидирующие позиции по вовлеченности сотрудников, демонстрируя, насколько важно обучение для привлечения и расширения возможностей людей.

Подготовка и совершенствование профессиональной деятельности персонала гарантирует эффективное функционирование предприятия, но в действительности обучение сотрудников осуществляется непостоянно, бессистемно и вне связи с показателями работы и стратегиями предприятия. Вследствие этого, проблема нынешних подходов профессионального обучения сотрудников банка второго уровня, считается довольно актуальной, тем более в условиях недостаточного практического инструментария и широко использованных методик профессиональной подготовки персонала, основывающихся на характеристиках социальных технологий. Поскольку профессиональная подготовка персонала современных казахстанских компаний становится весьма распространённой формой развития сотрудников и достаточно интенсивно используется, актуальность этой темы также находит подтверждение. По мнению рекрутингового агентства AntalKazakhstan, рынок труда в стране переживает дефицит квалифицированных работников. Вероятно, по этой причине банки предпочитают самостоятельно «выращивать» специалистов, инвестируя в их развитие. Например, в Kaspi bank заявляют, что человеческий капитал для них - главная ценность. В банке был создан и успешно работает корпоративный университет непрерывной системы обучения сотрудников. Партнерами в обучении и развитии персонала являются международные компании: Deloitte, Ernst & Young, PriceWaterhouseCoopers, Oxford Financial Training, Management Development Center, Global Education Provider и др. [1].

Банковский сектор представлен 28 банками, при этом половина из них (14 банков) – с иностранным участием. Исходя из экспертных данных Deloitte, в 2019 году одной из приоритетных стратегий развития казахстанских компаний является инвестиции в цифровизацию бизнес функций через развитие персонала. В автоматизацию работы административной службы чаще всего инвестируют средства крупные компании с годовой выручкой более 50 млрд тенге [2, ст 22]. Чаще остальных в человеческие ресурсы инвестируют средства казахстанских компании потребительского сектора (75%). В то же время о недостаточности кадрового обеспечения, которое является барьером для реализации стратегии диджитализации, заявил каждый второй респондент [2, ст.34]. Банкам следует модернизировать кадровую политику с учетом изменения условий труда, которые были вызваны растущим уровнем автоматизации и культурно-этнического обилия трудовых ресурсов. Нет никаких колебаний в том, что автоматизация быстро трансформирует бизнес-процессы, изаслугив области таковых технологий, как квантовые вычисления, вероятнее всего, лишь ускорят эти изменения. Вероятно, вполне очевидно, что в условиях быстро растущих объемов автоматизации руководители компаний задумываются о том, какое воздействие она окажет на рабочие места, но банковская сфера уже проходила аналогичный период. К примеру, когда началось распространение в использовании банкоматов, это дало возможность разгрузить кассиров от технической функции обработки операций и реорганизовать их на продажу банковских услуг и предоставление консультаций клиентам.

Согласно совместному исследованию MITSloanManagementReview и международного подразделения DeloitteDigital, для того чтобы эффективно работать в цифровой среде, сотрудникам банков необходимо будет развивать новые навыки и умения. Положительным примером в этом отношении является DBS Bank в Сингапуре, который выплатил 20 млн. сингапурских долларов на обучение собственных служащих в области цифрового банкинга и новаторских технологий.

Модульное обучение проходит по специально разработанной учебной программе на площадке цифрового обучения, работающей на основе технологии искусственного интеллекта [3].

В рамках предстоящих преобразований банкам необходимо будет создавать новую культуру труда, основанную на принципах сотрудничества и равных условий для всех, и развивать более интегрированный подход к опыту работы на всех этапах трудовой деятельности – от приема на работу до выхода на пенсию – с учетом удовлетворенности клиентов, в обеспечении которой они участвуют. Такой новый подход, который непременно должен быть основан на использовании цифровых технологий, обеспечит сотрудникам необходимый баланс между работой и личной жизнью и обозначит цель, к которой им следует стремиться в своей деятельности.

Основными тенденциями в мире управления профессионального обучения персонала за последние несколько лет являются:

1. Взаимодействия Топ-менеджера и HR.

Стратегия управления человеческими ресурсами должна быть направлена на достижение целей компании; она разрабатывается при участии первых лиц (топ-менеджеров). Взаимодействие топ-менеджеров с эйчарами будет эффективным, если они готовы договариваться, слушать и слышать друг друга – как и полагается в управленческой команде, которая работает ради достижения общих целей. Для этого обе стороны должны знать и понимать ожидания друг друга.

В культуре обучения топ-менеджеры и HR работают вместе, чтобы определить ценности, процессы и практики. Знания и навыки, приобретенные и применяемые сотрудниками, свободно распространяются в культуре обучения, создавая устойчивую и адаптируемую организацию.

2. Программа развития лидерских качеств.

Для поддержания устойчивости компании руководство должно быть нацелено на сотрудников, которые могут взять на себя будущие руководящие должности. Рекомендуется обучение навыкам развития лидерских качеств, общения и решения проблем, применяя метод наставничества и создание профессиональной сети. Улучшение программы развития лидерства помогает создавать гибкие команды, способные развиваться со временем.

3. Упор на коммуникативные навыки.

По мере того как организация расширяет свою сферу деятельности, руководители компаний видят ценность в развитии “мягких” навыков (“soft skills”) своих сотрудников, таких как эмоциональный интеллект, сотрудничество и переговоры. Фактически, более 90% респондентов в опросе Deloitte оценили soft skills как «важнейшая приоритетная задача» [4, ст. 4]. Они также указали, что социальные навыки могут способствовать удержанию сотрудников, улучшению лидерства и формированию значимой культуры. Введение в обучение «мягким» навыкам может включать проведение сеансов мозгового штурма, на которых сотрудники перечисляют возможные варианты использования различных навыков или помогают им разыграть по ролям разные ситуации. Такой вариант обучения лучше организовывать в неформальной обстановке, например, в корпоративных кафе и коворкингах. Или создать on-line сообщества, форумы, где участники – сотрудники компании делятся своим опытом, проблемами и идеями по их решению. Обсуждение материала способствует лучшему его усвоению, а также позволяет оперативно осуществлять обратную связь и формировать значимые связи внутри коллектива.

4. Геймификация

Геймификация образования – сильный инструмент для повышения мотивации и вовлеченности сотрудников в процесс обучения. Она не случайно попала в тренды и с каждым годом все крепнет. Предоставить серьезный контент в увлекательной форме, ввести игровых персонажей, прописать правила и испытания для перехода на следующий уровень обучения – все это способствует лучшему усвоению материала и большей вовлеченности участников. Разработчики геймифицированных решений знают, как формируются необходимые модели поведения, и используют это знание, чтобы сделать обучение по-настоящему интересным и привлекательным. Геймификация, как процесс, встраивания прогрессивной системы вознаграждений в обучение, имитирующее современные видеоигры. Значки, очки, списки лидеров и участие сообщества стимулируют опыт онлайн-обучения даже для самого измученного ученика. Учащиеся, которым не хватает страсти и желания участвовать, могут использовать эти инструменты в качестве трамплина до тех пор, пока не проявится их основная мотивация. Данный подход активно используется в АО «Жилстройсбербанк Казахстана» - игра «Миссия Выполнима!». HR предложили всем желающим попробовать себя в качестве консультантов или агентов Жилстройсбербанка. Целью игры было вовлечение молодых предприимчивых людей, которые, возможно, привыкли воспринимать банк как слишком консервативный государственный институт. В результате в игре приняли участие более 2000 человек во всех регионах Казахстана. С помощью данного метода образования сотрудники банка самостоятельно привлекли новых клиентов и открыли 205 депозитов [5].

5. Индивидуально-ориентированное обучение

Традиционное обучение сосредоточено исключительно на контенте, для всех одинаковое, что затрудняло взаимодействие с учащимися. На сегодняшний день рекомендуется сосредоточиться на ученике, включая его опыт, рабочую среду, производительность и технологическую беглость, чтобы создать программу обучения. Любая эффективная программа обучения разработана для работника и предлагает социальные мероприятия для обмена опытом. Массовые открытые онлайн-курсы (МООС) с интерактивным участием, применением технологий электронного обучения и открытым доступом через интернет. На рынке множество инструментов для самостоятельного обучения, позволяющих сотрудникам находить контент, проходить курсы такие как Coursera, Udacity и Udemu, и делиться информацией в любой момент [4, ст.3]. Специалисты HR должны хорошо ориентироваться в этих решениях, а главное – понимать потребности бизнеса, чтобы предлагать подходы и форматы для обучения сотрудников, необходимых отрасли в будущем. Наиболее зрелые компании рассматривают развитие своих сотрудников как ответственность всей организации и вовлекают в этот процесс руководство, бизнес-лидеров и самих сотрудников.

6. Важность цифрового и мобильного обучения

Согласно исследованию, проведенному LinkedIn в 2018 году, самой большой проблемой для развития талантов является предоставление сотрудникам времени на обучение. Проведение обучения на нескольких платформах, таких как классная комната, мобильная связь и по требованию, может помочь сократить время, затрачиваемое занятыми сотрудниками. Большинство платформ дистанционного обучения начали разрабатывать свой контент с учетом потребления с мобильных устройств, что открывает доступ 24/7 для большего количества сотрудников. Такой подход уже поддерживают Active Learning, Skill Cup и iSpring.

Выше перечисленные подходы к управлению профессионального развития и обучения сотрудников дают хорошее представление о том, куда движется индустрия обучения. Речь идет о персонализации, постоянной поддержке и использовании самых современных технологий. Это также дает сотрудникам стимулы и социальные взаимодействия, которые им необходимы для активного привлечения.

Литература

1. “Первые результаты исследования рынка труда 2018” Antal Kazakhstan. *источник:* www.antalkazakhstan.kz;
2. Исследовательский Центр компании Deloitte «Финансовый климат Казахстана» 2019;
3. Исследования 2018 DeloitteDigital «Прогноз развития банковского сектора — 2018» *источник:* www2.deloitte.com;
4. Исследования 2019 Deloitte «Учиться некогда, работать!»;
5. Статья «Ляззат Ибрагимова: Мы хотим, чтобы Жилстройсбербанк стал главным HR-брендом в финансовой сфере Казахстана» 27/12/2018 *источник:* www.forbes.kz.

UDC 316.3:004:37

RECEPTION OF KAZAKH LITERATURE IN THE USA AS FACTOR OF THE LITERARY COMPETENCE OF FORMATION AND NONFICTION

Сауганбаева М.М

Казахский Национальный Аграрный Университет, Алматы

The study of intercultural issues is by no means a new area. People have interacted with others from different cultures throughout our history in wars, religious journeys and exchange of goods. They have also been well aware of the difficulties these encounters may cause. Even though the history of intercultural contact is long, it has never before reached the magnitude of today's world. Earlier it was only people in certain professions or status that had the contact to the foreign cultures. Nowadays even the most isolated and marginal groups of people have the opportunity to interact with people all over the world. Intercultural interaction has become a reality of everyday life for almost everyone. The growth of interdependence of people and cultures in the global society of the twenty-first century has forced us to pay even more attention to intercultural issues.

The development of a modern philological science, both in terms of comparative literature and the methodology of teaching. Works of many American scholars, investigating Kazakhstan and its literary relations are not properly known up today to a philological science.

The most important, and at the same time most difficult, task in reception studies is gathering the information necessary to analyze how audiences experience films or books. Ideally, the researcher

interviews audience members to find out their reactions, but even this method is flawed, as individuals may not be aware of their various subject positions or may be unable to fully articulate how or why they interpret a film in a particular way. Despite these problems, this type of ethnographic research is the best way of determining a film's reception. However, when researching older films it is often impossible to interview individuals who saw them during their initial release. Therefore, researchers must frequently turn to other sources to help fill in the blanks.

Media accounts can be a useful tool in learning both how a film was presented and how it was received. Reviews give an idea of how contemporaneous audiences might have interpreted a film, although it is important to remember that the opinions of a professional film critic may not be representative of a large portion of the audience.

Other sources of media accounts, such as letters to the editor, gossip columns, and newspaper and magazine articles can similarly help researchers understand a film's reception. Also important are sources from the film industry, including advertising, press releases, and other forms of publicity; these materials can bring to light some of the preconceived notions about the film that viewers brought with them into the theaters. Finally, fan discourse forms a crucial element when attempting to reconstruct how historical audiences experienced films. Materials such as fan letters, Web sites and Internet message boards, fan fiction, and fan clubs are examples of direct interaction between spectators and films, providing researchers with concrete examples of how some fans interpreted a film's meanings. Fan materials also are evidence of the fact that reception does not end when the film does, and the creation of meaning continues after the viewer has left the theater. The use of materials from the press, the film industry, and fan culture as a means of analyzing a film's reception is not ideal, and does not give a complete picture of how audiences interacted with a particular text; however, these sources do provide an impression of how a film was received, and can therefore be valuable tools in reception studies. [1; 41]

A reception study derives primarily from the application of literary theories of textual interpretation to the everyday activities of mass media audiences. Drawing on ideas from the interpretation of the literary texts of high culture, reception studies argues that media texts must also be interpreted, made sense of, worked on by their audiences. Reception studies began in the 1980- s in reaction to the predominant conception of audiences as passive and – in tandem – of media texts as moving wallpaper occasioning little or no effort of interpretive activity. For, ever since the advent of mass media over a century ago, the major theories of the audience have been strongly influenced both by sociological theories of ideology and hegemony and by social psychological theories of media effects and attitudinal or behavioral change. The result has been an image of the audience as homogeneous, vulnerable, and easily manipulated in the face of a powerful and all-pervasive mass media. A reception study has sought to critique each element of this image, proposing instead that audiences are active, heterogeneous, resourceful, motivated, and even resistant in their responses to mass media texts. Since its inception, a reception study has mapped out a theoretical and empirical program of research on the “active audience” for mass media, establishing an influential strand of audience research.

The American historiography and criticism has revealed great interest to the Kazakh people's life, history and culture. The basic data sources were the manuscripts of oriental authors in the Chinese, Arabian and Turkic languages, translated into English, works of the American scholars-orientalists, ethnographers, anthropologists, geographers as well as travel notes, memoirs, diaries and the sketches written in nonfiction/ publicistic genre. The American nonfiction writers owe a merit of setting the majority of issues on the history, culture and literature of Kazakh people. They have gathered and accumulated various data and made attempts of generalization within the limits of existing methodology. Some of the general works of publicists are of value as an eyewitness attestation of the past events (chronicles, travel notes, diaries, essays), published as a result of journeys to Central Asia and deserve special consideration for its informative and scholarly significance.(2; 56)

Travelers, diplomats, journalists, scientists and missionaries have collected invaluable data on spiritual and material life of the people occupying territory of Kazakhstan, about Kazakh society, culture and literature and have acquainted with them the American public in the XVIII-XIX centuries. Owing to their efforts a number of interesting materials have been published about Central Asia and Kazakhstan on the way of life, religion, customs and traditions of their inhabitants, ethnic culture and life of Kazakhs tribes. (2)

Materials and achievements of the early period have been developed by the English geographer, scientist and traveler Richard Haklyut (1557-1616) who has collected all available and accessible materials, and published diaries, letters and records of the European travelers to Central Asian countries. In 1589 Haklyut published the first edition of his major work “The Principal Navigations, Voyages, and Discoveries of the English Nation”, a historical compilation of English colonization abroad. There was also an enlargement of this one-volume version “The Principal Navigations,

Voyages, Traffics, and Discoveries of the English Nation”(3 vol., 1598–1600) called by J. A. Freude “the prose epic of the English nation”.(4; 46)

In general the USA until XIX century there were a small amount of the works has been published devoted specially to studying of the Central Asia and Kazakhstan. Only in the second half the XIX century- beginning of the 20 century there appeared a number of interesting nonfictionworks which have attracted attention of researchers. Among them were the writings of the American linguist J.Curtain on his travel to Siberia, sketches of the American poet, publicist and traveler Bayard Taylor who held a diplomatic post in Russia and who studied Central Asia a lot.(Curtain J. A Journey in Southern Siberia.Boston, 1909.Ed. Hansen-Taylor M. and Scudder H.E. Life and Letters of Bayard Taylor.Boston, 1885)(9, pp.39- 47).

The works of American writer, journalist diplomat Eugene Schuyler and the correspondent of “New York Herald” newspaper JanuariusMacGahan are considered to be the most interesting in terms of artistic expression. They have toured around many areas, visited Aulie-Ata, Vernyi, Chimkent, Semipalatinsk, Almolinsk, Guriev, Uralsk, admired the ancient architectural monuments of Aisha-Bibi and Karakhan, Tuimekent, the local folk legends, gave the truthful, realistic and respectful description of the traditions, customs and everyday life of Kazakh people. (Schuyler E. Turkestan. Notes of a Journey in Russian Turkestan, Khohand, Buchara and Kuldja. In 2 vols, L.; MacGahan. J.A., Campaigning on the Oxus and the Fall of Khiva. New York, 1874, Макгахан Я. Военные действия на Оксусе и падение Хивы. Пер. с англ. М., 1875) (1, 5-7). Actually E. Schuyler’s book contains unique information on the spiritual culture of Kazakh people, their beliefs (cosmogony, 12-year animal cycle, wedding customs, music, folk songs) and is referred as the most interesting work in the western nonfiction of the new era.

The progressive writer and journalist George Kennan (1845-1924) is considered to be the most outstanding figure of American XIX century nonfiction. He is the author of the famous book “Siberia and Exile” (1891) in which he initially presented the Kazakh literature classic Abai Kunanbayev to the western public. He has met Abai reading books by English philosophers in Semipalatinsk library. There are some chapters in the book containing the description of Kazakh society, peculiarities of local lifestyle, spiritual life, customs and traditions (“The Vast Kirgiz Steppe”, “Meeting Political Prisoners”). He toured to Russia, Siberia and Kazakhstan together with the artist George A. Frost in 1864-1867, 1870-1871, and 1884, 1885-1886. He has also contributed to the famous American journal “Outlook” having written 40 essays. (2, 130-135)

The research of Kazakhstan and Kazakh theme got further impulse and fruitful developments in the works of journalists and essayists G. Toyle, F. Bartell, R. Barnes, L. Crader, A. Hadson, E. Bacon, K. Rosten historians and political scientists G. Demko, E. Althworth, F. Sisco, M. Olcott. C. Bogert, linguists and literary critics D. Sinor, D. Morris, G. Ludski, T. Winner and other XX century American nonfiction writers. (5)

D. Sinor in the early XX century wrote essays about the ancient Kultegin monument, culture of medieval cities, Turkic loans in Slavic languages and analyzed many other issues of language and culture of Kazakhs (language etymology, etc.). (6; 29)

Thomas Winner (1917-2004), the distinguished expert in the Russian, Central Asian and Kazakh literature, the author of 12 books and 130 articles, has published the monograph “The Oral Art and Literature of the Kazakhs of Russian Central Asia” (1958) in which he considered the oral folk traditions, creative art of the prominent Kazakh writers C. Valikhanov, I. Altynsarin. Winner has also paid great attention to political events of Kazakhstan, growth of the Kazakh intelligentsia, development of the written Kazakh literature of XIX-XX cc., creativity of S. Toraigyrov, M. Kopeev, development of classical traditions of Abay Kunanbaev, activities of the repressed representatives of Kazakh culture and the literature. (8; 23)

Prominent African-American writers K. McKay, M. Thelwell, Ngugi WaT’iongo, M. Thelwell have also travelled to Kazakhstan and have published memoirs and essays in which they revealed great interest and sympathy to its culture and people. The present US scholarship on Kazakhstan is of great significance and should become the actual issue for further researching.

References

1. Suleimenov, O. Contemporary Literature in Kazakhstan and Eurasia: A Conversation with Olzhas Suleimenov. N.Y.: Columbia University, Harriman Institute, 2009. -41c
2. Есмагамбетов Л. Что писали о нас на Западе. Алма-Ата: Казак университеты, 1992. 130-135
2. Тусупова А.К. Казахско-англо-американские литературные связи. Алматы: ИМЛИ им. М. Ауэзова, 2003. -25cc
3. 4. The Principal Navigations, Voyages, Traffiques and Discoveries of The English Nation by Richard Hakluyt. Ed. by Edmund Goldsmid. N.Y., 1960. - 66
4. John Ledward’s Journey through Russia and Siberia 1787-1788: The Journal and Selected -13 p

5. Letters. Edited with an Introduction by S. D. Watrous. Madison, Milwaukee, 1966. -56
6. Wilson J.G., Fiske J., Klos S.L. eds. Appleton's Encyclopedia of American Biography. N.Y.: Appleton Company, 1999.- 36
7. Есмагамбетов К. Қазақтар шетел әдебиетінде. Алматы: Атамұра-Қазақстан, 1994. -45
8. Winner T.C. The Oral Art and Literature of the Kazakhs of Russian Central Asia. Durham N.C. Duke University Press, 1958); Маданова, К.Нарымбетова «Американский автор об устном творчестве и литературе казахского народа» - Аманат, 2004, № 4.

УДК 37.068

РОЛЬ ВОЛОНТЕРСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ

Саулебаева А.А., Пряхина Р.

Таразский государственный университет им.М.Х.Дулати, Тараз

История Добровольчества насчитывает много тысяч лет и возникло практически одновременно с человечеством. Необходимость выживать в трудных условиях приводила первобытных людей к сплочению и готовности помогать. Во многих древних племенах существовали ценности: хочешь преодолеть препятствия – пожертвуй личными интересами ради коллективного благополучия. Когда каждому отдельному сородичу хорошо, тогда род процветает. Добровольческая деятельность может принимать различные формы: от традиционных видов взаимопомощи до совместных усилий тысяч людей, направленных на преодоление последствий стихийного бедствия, урегулирование конфликтных ситуаций, искоренение бедности. Добровольная помощь включает в себя действия, предпринимаемые на местном, общенациональном и международном уровнях, а также на уровне международного сообщества в целом, которые осуществляются, невзирая на границы.

Под термином «волонтерство» понимается неоплачиваемая сознательная добровольная деятельность, направленная на достижение социально значимых целей, решение проблем сообщества. Во Всемирной Декларации Добровольчества, принятой в январе 2001 года (объявленного Годом Добровольцев), отмечается, что добровольчество – фундамент гражданского общества, оно приносит в жизнь потребность в мире, свободе, безопасности, справедливости. Добровольчество – способ сохранения и укрепления человеческих ценностей, реализации прав и обязанностей граждан, личного роста, через осознание человеческого потенциала.

Безвозмездная помощь к ближнему существовала всегда. В Греции – это врачи-путешественники, лечившие бедных граждан и проводившие профилактические меры против эпидемий холеры и чумы.

Добровольцы играли и продолжают играть значительную роль в развитии прогресса и повышении общего уровня благосостояния индустриально развитых и развивающихся стран, как в рамках национальных программ, так и программ ООН по оказанию гуманитарной помощи, технического содействия, соблюдению прав человека, демократизации общества и укреплению мира.

Данная тема является актуальной для нашего общества. 2020 год объявлен Годом волонтеров, следует отметить, что многие студенты специальности «Культурно-досуговая работа» являются волонтерами в нашем городе на протяжении нескольких лет. Волонтерская деятельность в наше время приобретает все большую значимость, также важно то, как идеи волонтерства реализуются в нашей стране, и какой пример, мы можем взять из опыта волонтерской деятельности в странах зарубежья, ведь это не только способ помощи людям, но и вид досуга современной молодежи.

История человечества не помнит такого общества, которому были бы чужды идеи добровольной и бескорыстной помощи. Добровольная помощь, оказываемая человеком или группой людей обществу в целом или отдельным людям, основана на идеях бескорыстного служения гуманным идеалам человечества и не преследует целей извлечения прибыли, получения оплаты или карьерного роста. Важно доносить до каждого, кто хочет заниматься волонтерством, что данная деятельность зиждется на принципах бескорыстия, доброй воли и пользы для общества.

Принцип бескорыстия. Волонтер не должен заниматься волонтерской деятельностью главным образом с целью получения финансовой прибыли, и любое финансовое возмещение должно быть меньше стоимости выполненной работы.

Принцип доброй воли. Хотя мотивация участия в волонтерской деятельности возможна, но всегда деятельность волонтера будет сталкиваться с рядом проблем, таких, как давление со стороны коллег (или родителей), неприятием обществом, подозрениями в моральной нечистоплотности. Но, несмотря на все эти трудности, следует помнить, что эта деятельность должна осуществляться добровольно, без принуждения со стороны.

Принцип неоспоримой пользы. В вопросах волонтерства, общество условно можно разделить на две части: на тех, кто не воспринимает серьезно данный вид деятельности, и на тех, кто понимает необходимость добровольной помощи ближнему и главное готов эту помощь оказать. Должен быть определен некий бенефициарий или группа бенефициариев (в т. ч. такие абстрактные понятия, как окружающая среда или само общество), которым будет оказываться помощь. Если обратиться к мировому опыту волонтерства, то можно сделать определенные выводы о непосредственной пользе добровольческой деятельности, о вкладе, внесенном волонтерами в развитие мирового сообщества.

Участие студентов в социально значимой неоплачиваемой деятельности прививает им гуманистические идеи, чувство ответственности не только за собственную жизнь, но и за благополучие общества в целом, не дает развиваться инфантильным и иждивенческим настроениям. Добровольчество способствует формированию у волонтеров таких качеств, как милосердие, доброта, стремление прийти на помощь ближнему. Немаловажным результатом участия в социальном добровольчестве становится понимание возможности изменить что-то в обществе, в окружающем мире в лучшую сторону. В свою очередь, осознание такой необходимости самым положительным образом сказывается на развитии самоуважения, уверенности в себе, определении собственного места в жизни, как в настоящем, так и в будущем – тех самых факторах, на которых базируется успешность человека как личности.

Волонтерское движение набирает обороты в нашей стране. С каждым днем количество волонтеров только увеличивается. Сегодня в стране работают более 200 волонтерских организаций. Волонтерским движением охвачено 50 тыс. человек. Волонтеры вносят свой вклад во многие сферы жизни. В такие, как: медицина (донорство), экологию (защита окружающей среды), медиа, культура, спорт, в сферы IT технологий и в международные отношения. Кроме того, запущена онлайн – платформа по развитию волонтерского движения в Казахстане. Студенты специальности «Культурно-досуговая работа» являются активными участниками волонтерского движения, координаторами добровольческой деятельности в нашем городе. В мае 2019 года некоторым посчастливилось, побывать в городе Костанай на Казахстанско-Российском форуме молодежи с участием президента Республики Казахстан Касым-Жомарта Токаева.

Именно на том форуме они одни из первых узнали, что 2020 год объявлен годом волонтера в Казахстане. Как отметил тогда глава государства Касым-Жомарт Токаев: «Я уверен, что объявленный год волонтерства будет способствовать повышению гражданской активности населения нашей страны, вовлекая в ряды волонтеров все больше и больше населения. Мы долго ждали этот год, который к тому же станет достойным логическим продолжением года молодежи в Казахстане».

Это решение имеет большое значение для всех волонтеров Казахстана. Так как часто добровольцы сталкиваются с множеством трудностей и непониманием со стороны граждан нашей страны. И теперь, благодаря поддержке государства, волонтерство будет набирать новые обороты в нашей стране, а с населением страны будет проводиться разъяснительная работа. Ведь очень важно донести до широких масс значимость деятельности волонтеров и какую работу они осуществляют.

Волонтерство в нашей жизни играет очень большую роль. К примеру, в нашем городе на протяжении 3 лет реализуется проект совместно с Samruk Kazyna Trust под названием «Жеңіс». В рамках данного проекта добровольцы навещают ветеранов и труженников ВОВ, осуществляется адресная доставка предметов первой необходимости, оказывается помощь по дому и организовываются различные мероприятия, посвященные ветеранам и труженникам. Внимание уделяется не только на 9 мая, а круглый год. На протяжении 3 лет реализации данного проекта волонтеры навестили и помогли 1000 ветеранам и труженникам тыла. Оказывая им внимание и помогая им молодежь видит, какие эмоции появляются в глазах пожилых людей. Порой это слезы счастья, а иногда веселый смех. Это и является основной целью наградой для волонтера.

С 2018 года у нас в городе Тараз открылся благотворительный клуб 28 петель. Ежегодно на планете около 15 миллионов детей рождаются недоношенными, другими словами, в среднем это каждый 10-й ребенок из рождающихся. Более одного миллиона из этих детей умирают вскоре после рождения, а многие страдают от различных видов физической и неврологической инвалидности или испытывают проблемы в обучении. Клуб бесплатно снабжает шерстяными вещами реанимационные отделения, в которых выхаживают недоношенных малышей. Тем самым волонтеры внесли свой вклад в дело спасения жизни человека.

В настоящее время организации из 50 стран мира, объединенные координационным советом при ЮНЕСКО, ежегодно организуют более пятисот интернациональных молодежных рабочих лагерей. Все они работают по одному принципу: проект должен быть социально значимым, полезным людям.

К примеру в настоящее время в США реализуются разнообразные волонтерские проекты экологической направленности, способствующие охране и восстановлению окружающей среды, в частности, уникальных национальных американских заповедников, например Volunteers In Parks (Волонтеры в парках). В Канаде есть такие волонтерские проекты, которые направлены на решение внутренних национальных проблем, например проект Katimavik. Проблемы, на решение которых направлен данный проект – это неблагоустроенность отдельных регионов страны, недостаточное финансирование местных обществ и организаций, необходимость в реставрации памятников исторического и культурного наследия и обязательным условием для участника программы данного проекта должно быть гражданство Канады или постоянное проживание на территории страны. В Германии каждый третий немец, является волонтером, посвящая работе в добровольческих ассоциациях, проектах и группах взаимопомощи более 15 часов в месяц.

Многие считают волонтерство уникальной возможностью для получения жизненного опыта и новых знаний. Добровольцы играли и продолжают играть значительную роль в развитии общества и повышении общего уровня благосостояния индустриально развитых и развивающихся стран, как в рамках национальных программ, так и программ ООН по оказанию гуманитарной помощи, технического содействия, соблюдению прав человека, демократизации общества и укреплению мира. Поэтому повышение волонтерской активности населения нашей страны позволит принести огромную пользу обществу в целом, воспитает новое поколение неравнодушных людей способных нести ответственность не только за себя, но за других людей.

Литература

1. Щелина Т.Т. Организация и содержание волонтерской деятельности студентов \Т.Т.Щелина\ \Вестник.-2018. №7. С.6-9
2. eninblog.blogspot.com, <https://yvision.kz>, <https://www.expeducation.ru>, <https://www.sn.ria.kz>.

УДК 3: 377

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ГРАЖДАНСКОЙ АКТИВНОСТИ МОЛОДЕЖИ РК (на примере обучающихся колледжа)

Садвакасова Ж.К.

*Гуманитарный колледж «Самопознание» гармоничного развития человека,
Национальный научно-практический оздоровительный центр «Бобек», Алматы*

Сегодня, молодежь - это одна из самых организованных, социально-активных слоев населения, она объективно является генератором новых идей, жизненной силой и энергией общества. Молодежь не просто будущее страны, это ее настоящее [1].

С уровнем развития казахстанской молодежи, ее интеграцией в общество, связано будущее Казахстана, основы которого закладываются в настоящем. Важно, отметить, что приоритеты молодежной политики являются одними из ключевых целей Стратегии «Казахстан - 2050», инициированной Елбасы - Н.А. Назарбаевым [2].

Сегодня страна ставит перед собой новые масштабные задачи по социальной модернизации, форсированной инновационной индустриализации и экономической интеграции.

Проблемы молодежи и гражданской активности молодежи весьма актуализируются на современном этапе. Ведь, именно молодежь, более чем другие социально-демографические группы, прогрессивна и открыта к новому.

Ее следует рассматривать как потенциального партнера государства в реализации стратегических планов страны.

Однако реальным партнером молодежь может стать только в случае преодоления консервативности, инфантилизма, аполитичности и деструктивного поведения определенной части этой социально-демографической группы.

Один из важнейших факторов, способных подтолкнуть молодых людей к активным

гражданским действиям, - уверенность в том, что своими усилиями они могут что-то изменить.

Так, по поручению Елбасы - Н.А. Назарбаева 2019 год был объявлен «Годом молодежи», основной целью которого стало - укрепление единства и патриотизма, продвижение ценностей суверенного государства.

В этой связи, в РК был принят Закон «О государственной молодежной политике в Республике Казахстан» от 9 февраля 2015 года [3].

Законопроект состоит из 5 глав и 31 статьи. «Определены 3 главные задачи государственной молодежной политики, а именно: защита прав и законных интересов молодежи, вовлечение молодежи в социально-экономическую и общественно-политическую жизнь страны.

Целью Закона «О государственной молодежной политике в Республике Казахстан», согласно ст. 3, является создание социально-экономических, правовых, организационных условий и гарантий для духовного, культурного, образовательного, профессионального становления и физического развития молодежи, раскрытия её творческого потенциала в интересах всего общества.

Задачами государственной молодежной политики являются:

1. защита прав и законных интересов молодежи;
2. вовлечение молодежи в социально-экономическую и общественно-политическую жизнь страны;
3. воспитание гражданственности и укрепление чувства казахстанского патриотизма.

Государственная молодежная политика основывается на принципах:

1. приоритета культурных, нравственных и духовных ценностей;
2. гражданственности, ответственности, трудолюбия;
3. межконфессионального согласия и межэтнической толерантности;
4. участия молодежи в формировании и реализации государственной молодежной политики;
5. научного, комплексного и последовательного подхода в формировании и реализации государственной молодежной политики.

Закон регламентирует участие молодежи в работе консультативно-совещательных органов на различных уровнях, в государственной и общественной жизни, ее доступ к социальной инфраструктуре, повышение ответственности государственных органов в реализации молодежной политики.

Молодежная политика в Казахстане проводится в русле мировой политики.

Одно из важнейших направлений данной политики – является формирование и развитие гражданственности молодежи.

При этом речь должна идти не только о казахстанской гражданственности, но и о евразийской гражданственности, центрально- азиатской гражданственности.

Один из немаловажных аспектов проблемы – вопрос о том, кто непосредственно отвечает за реализацию молодежной политики.

На наш взгляд, в органах, ответственных за судьбу молодежи, должны работать профессионалы, которых следует готовить в высших учебных заведениях, институтах [4].

Так, например, в Европейских центрах молодежи вопросами проведения программ занимаются специально обученные советники.

Осуществление молодежной политики в РК будет эффективной при соблюдении определенных условий. Молодежь должна быть услышана и открыта для диалога. Для этого ей нужно дать шанс[5].

Чтобы молодежь не стала орудием политических сил и не была легко управляемым ресурсом требуется развитие системы обучения молодежи по вопросам участия в жизни общества и в политической сфере.

В целях обладания молодых людей знаниями об устройстве и механизмах функционирования молодежной политики в мире и в Казахстане следует практиковать введение спецкурсов в колледжах и высших учебных заведениях.

Так, например, в нашем колледже, на занятиях по предметам «Основы права»; «Основы политологии и социологии», на кураторских часах мы уделяем большое внимание проблемам молодежи, например:

- молодежь в социальной структуре общества,
- социализация молодежи,
- ценности молодежи,
- социальная самоидентификация молодежи, политическая социализация молодежи, гражданская активность молодежи,;
- политическая культура, процесс принятия политических решений, политические партии и общественные организации;

- патриотическое и духовно-нравственное воспитание молодежи;
- через организацию различных форм уроков: «обсуждения», «дискуссии», «дебаты», «беседы», «уроки-конференции», «круглые столы» мы узнаем их мнения, вместе пытаемся найти пути решения ряда проблем современной молодежи.

Согласно плану воспитательной работы на 2019-2020 гг., ведется активная работа по повышению уровня правовой грамотности обучающихся, организовываются патриотические мероприятия на уровне колледжа.

Важно отметить, что одним из показателей гражданской активности молодежи является ее участие в выборах, так, обучающиеся старших курсов нашего колледжа впервые выразили свою гражданскую позицию, приняв участие в выборах Президента РК, 9 июня 2019 года.

Подводя итог, можно сделать вывод, что в условиях модернизации общества и растущих требований к человеческому капиталу государственная молодежная политика должна стать инструментом развития и преобразования страны.

К тому моменту, когда молодой человек приходит получать паспорт - документ, который делает его гражданином своей страны и позволяет самостоятельно что-то изменить в жизни своего общества - воспитывать его уже поздно.

Нельзя с уверенностью сказать, будет ли он пытаться изменить что-то в случае нарушения своих прав или станет пассивно выражать свое несогласие с собственным положением, захочет ли он проявить активность в политической или общественной сфере.

В любом случае, молодежь должна чувствовать себя нужной обществу и способной что-то изменить. Ведь неопределенность общества по отношению к молодежи рождает такую же неопределенность молодежи в отношении общества.

Это требует от всех участников процесса социального становления молодежи, разработки и последовательной реализации подходов, ориентированных на прямое вовлечение молодых людей в решение собственных проблем и общенациональных задач.

Литература

1. Всемирная программа действий, касающаяся молодежи, до 2000 года и на последующий период//Генеральная Ассамблея, Организация Объединенных Наций [Электронный ресурс]..- Режимдоступа: www.un.org/ru/documents/ods.asp?m=A/RES/50/81 (дата обращения: 19.10.2019 г.)
2. Послание Президента Республики Казахстан народу Казахстана от 14 декабря 2012 года Стратегия «Казахстан-2050».
3. Закон «О государственной молодежной политике в Республике Казахстан» от 9 февраля 2015 г.// <http://adilet.zan.kz>
4. Чупров В.И. Молодежь в общественном воспроизводстве. // Социс. - 2015. - №3. - с.93-106.
5. Демографический ежегодник Казахстана, 2004. Статистический сборник./Под редакцией К.Абдиева/ Алматы, 2005, 336 стр.

ӨОЖ 3: 377

ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ БЕРУ БАҒДАРЛАМАСЫНДАҒЫ – РУХАНИ АДАМГЕРШІЛІК ТҰСТАРЫ ТУРАЛЫ

Садвакасова Ж.К.

*«Бөбек» Ұлттық ғылыми-практикалық, білім беру және сауықтыру орталығы
«Өзін-өзі тану» Адамның үйлесімді дамуы гуманитарлық колледжі, Алматы*

**«Адам мақсатына өзін-өзі жетілдіру арқылы жетеді»
Әбу-Насыр әл-Фараби**

Соңғы жылдары еліміздегі білім беру саласында және оқу-тәрбие үдерісінде айтарлықтай өзгерістер болып жатыр.

Мысалы, Республикамыздың барлық стратегиялық бағдарламалары білім беру саласы ұлттық моделінің қалыптасуымен және Қазақстанның білім беру жүйесін әлемдік білім беру кеңестігіне кіріктірумен сипатталады.

Бүгінгі таңда оқытудың парадигмасы өзгеріп, білім берудің мазмұны жаңарып, жаңаша көзқарас пайда болды.

Қай елдің болсын өсіп-өркендеуі, ғаламдық дүниеде өзіндік орын алуы оның ұлттық білім жүйесінің деңгейіне, даму бағытына байланысты. «Ұрпағы білімді халықтың болашағы бұлыңғыр болмайды» дегендей, жас ұрпаққа сапалы, мән-мағыналы, өнегелі тәрбие мен білім беру-бүгінгі күннің басты талабы.

Біздің қазіргі кезде балаларға үйретіп жүргеніміздің барлығы, атап айтқанда, оқу-жазу дағдылары, математика, қаржы, мәдениет және азаматтық сауаттылық, ақпараттық коммуникациялық технологиялар-бәрі де күнделікті тұрмыстың қарапайым мәселелерін шешеуге ғана мүмкіндік береді [1].

Ал, өзгермелі өмір болса, адамның күрделі тапсырмаларды орындай білуін талап етеді. Мұндай қабілет қалыптастыру үшін оқушыларға классикалық білім берумен қатар, **сыни, шығармашылық ойлауға, топ ішінде жұмыс жасауға үйрету** керек.

Балалардың бойына **білімқұмарлық, ынталылық, табандылық, көшбасшылық қасиеттерді, әлеуметтік және мәдени сапаларды сіңіру** қажет. Осының барлығы классикалық біліммен бірге жаңартылған орта білім мазмұнына енген.

Мемлекетіміздің білім беру үдерісіне енген жаңартылған білім беру бағдарламасы– заман талабына сай келешек ұрпақтың сұранысын қанағаттандыратын тың бағдарлама.

Білім мазмұнын жаңарту – білім беру бағдарламасының құрылымы мен мазмұнын, оқыту мен тәрбиелеудің әдістері мен тәсілдерін қайта қарастыру болып табылады. Ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтарды бойына сіңірген, кез келген өмірлік жағдайда функционалдық сауаттылығы мен бәсекеге қабілеттілігін көрсете білетін тұлғаның үйлесімді қалыптасуына және зияткерлік дамуына қолайлы білім беру ортасын тудыру – жаңартылған білім мазмұнын енгізудің нәтижесі болуы керек.

Білім алушылардың табысты оқуы ғана емес, өмірде де табысты болуы оқытушының қабілетіне, оның құзыреттілігіне байланысты екенін терең түсіндік.

Оқытушы білім алушылар үшін қандай да бір пән бойынша білім беретін адам ғана емес, сондай-ақ олардың оқудағы еңбегін қызықты, тиімді ұйымдастыра алатын, оларға үлгі болатын ерекше тұлға болуы керек [2].

Жаңа заман мұғалімнен күнделікті оқушылармен қарым-қатынас барысында әрбір жағдаят үстінде ерекше білім деңгейін көрсетуді және шығармашыл шешім қабылдай алуын талап етіп отыр. Оны қанағаттандыру үшін қазіргі заманның мұғалімі жаңашыл, икемді, өзгерісті тез қабылдай алатын, жан-жақты, жаңа педагогикалық инновациялық технологияларды меңгерген болуы керек.

Тәуелсіздік жылдарында еліміз екі процесті – саяси реформа мен экономикалық жаңғыруды қатар жүргізіп, белгілі бір нәтижеге жетті, қазіргі уақытта жаңа тарихи кезеңге – Рухани жаңғыру кезеңіне аяқ басты. Рухани жаңғыру бізден ұлттық санамызды қалыптап, бәсекеге қабілетті болып, кез-келген мәселеге прагматистік тұрғыдан келуді, жалпы алғанда ұлттық бірегейлігімізді сақтай отырып дамуымызды талап етеді.

Осы орайда, елімізде орта кәсіби және техникалық білім беру ұйымдары арасында жаңартылған білім беруді рухани адамгершілік білім берумен ұштастырудағы «Бөбек» ұлттық

ғылыми-практикалық, білім беру және сауықтыру орталығының құрылымдық бөлімшесі, «Өзін-өзі тану» Адамның үйлесімді дамуы гуманитарлық колледжінің алатын орны ерекше екенін атап айту керек.

«Өзін-өзі тану» рухани-адамгершілік білім беру бағдарламасының авторы С.А. Назарбаева болып, ол бағдарламаның жалпы мақсаты: әрбір білім алушының жеке тұлғалылығын және ішкі әлемін ойлауды қамтамасыз ету; өмірдегі ең маңызды құзіретті мақсатты дамытудың негізінде үйлесімді тұлғаны қалыптастыруға үлесін қосу: өзінің өмірлік айқындамасын анықтау; адамгершілік нормаларына сәйкес әр түрлі сұрақтарды конструктивті түрде шешу; өзіне, адамдарға және қоршаған ортаға ізгі көңіл бөлу; адамдарға көмек көрсету, жақындары мен туысқандарына қамқорлық жасау; өз-өзімен үйлесімде өмір сүру; ойларында, сөйлеген сөздерінде және әрекеттерінде шынайы болу; жасампаздық белсенділікті, азаматтылықты және отансүйгіштікті көрсету; адамгершілікті таңдауда дайындығын көрсету және өзінің ойына, сөйлеген сөзіне және әрекетіне жауапты болу; қоғамға қызмет етуді тәжірибеде дамыту болып табылады [3].

Қазіргі уақытта жалпы адами құндылықтарды дамыту және нығайту маңызды мәнге ие.

«Өзін-өзі тану» рухани-адамгершілік білім беру бағдарламасын енгізу арқасында оқу-тәрбие процесінің жүйесінде әрекеттер спекторы дамытылуда, мысалы: колледжімізде «Шаттық шеңбері»; «Сергіту сәтін» ұйымдастыру; «Бейне материалдарды талдау (ғылыми фильмдер, мультфильмдерден және аңыздардан үзінді тамашалау)», тақырып бойынша «Ертегілерден үзінді, әңгімелерді, дәйексөздерді қолдану»; «Жүректен, жүрекке» шеңбері», «Критериалды бағалау», «Білімділер аллеясы» сынды жаңартылған білім берудің мазмұнын қамтитын мәселелер- тұлға дамуына ерекше әсер етеді.

Колледжде жаңартылған білім бағдарламасын қолдану өз жемістерін әкелуде, мысалы: пәндер бойынша сабақ топ бөліктерінде (10-15 адам) аудио және бейне техника құралдарымен, көрнекі және дидактикалық материалдармен жабдықталған арнайы кабинеттерде жүргізіледі.

Сонымен қатар, пәндерді оқыту барысында «Өзін-өзі тану» пәнімен интеграциялау арқылы, сабақты жүргізудің әдістері мен формаларын кеңінен түрлендіру оларды арнайы аудиториялардан (концерт залында, мектеп жанындағы алаңда, табиғат аясында, мұражайда, театрда және т.б.) тыс жерлерде ұйымдастыруды қарастырады.

Сабақ барысында колледж оқытушылары атақты педагогтардың зерттеу жұмыстарына сүйене келе, сабақ жоспарын құру барысында диалогтық оқыту бағытын кеңінен қолдану арқылы, білім алушылардың сөйлеу мәдениетін жақсартады.

ҚР Тұңғыш Президенті Н.Ә.Назарбаев өз сөзінде: «Табысты болудың ең іргелі, басты факторы білім екенін әркім терең түсінуі керек. Жастарымыз басымдық беретін межелердің қатарында білім әрдайым бірінші орында тұруы шарт. Себебі, құндылықтар жүйесінде білімді бәрінен биік қоятын ұлт қана табысқа жетеді» деген [4].

XXI ғасырда әлем елдері, соның ішінде Латвия мемлекетінің тәжірибесінде орын алған топтық жұмыстың әдістері білім алушыларға өмірден өз орнын таба білетіндей тәрбиелеу және білім беруде, өзгермелі өмірге бейімделіп, топтың жекелеген мүшелерінің қабілеті мен іске қосқан үлесі құрметтелетін, ескерілетін, билік пен жауапкершілік топ мүшелері арасында бөлінетін, ұжымдасу арқылы бітімге, келісімге қол жеткізуге негізделетін оқыту мен оқу тәсілі кеңінен қолданылып отыр.

Сабақ өту барысында оқытушылар: «Қабырғадағы роль», «Ыстық орындық», «Пікірлер сызығы», «Саналылық аллеясы», «5 сұрақ, 5 жауап», «5 қадам», «Драма әдісі», «Маңыздылық аймағы», графикалық органайзерлер – «Дара диаграмма», «Қос диаграмма», «Оқиға тауы», «Хикая картасы», «Стоп кадр» т.б. әдістерді пайдаланады.

Бағалау жүйесі де түбегейлі өзгеріске ұшырап, критериалды бағалау жүйесіне өтті. Критериалды бағалау кезінде оқушылардың үлгерімі алдын ала белгіленген критерийлердің нақты жиынтығымен өлшенеді. Оқушылардың пән бойынша үлгерімі екі тәсілмен бағаланады: қалыптастырушы бағалау және жиынтық бағалау.

Бұл бағалау жүйесінің артықшылығы, баланың ойлау қабілетін дамытып, ғылыммен айналасуға ықыласын туғызады. Оған дәлел ретінде, колледждің білім алушыларының республикалық ғылыми жобалар жарыстарында жүлделі орындарға ие болуында.

Білім алушыларымыздың ең алғаш бірінші курсқа келген сәтіндегі ұяңдық, мінездерінің, коммуникативті дағдыларының тұйықтау болуы, уақыт өте келе, өзгеріп, ашыла түседі. Мысалы, білім алушыларымыз оқу практикаларында мектептер мен балабақшалар, жазғы лагерьлерде барып тәжірибеден өту барысында өзін-өзі жан-жақты, жоғары білімді етіп көрсете біледі, осының жетістігі-жаңартылған білім беру бағдарламасының тиімділігінде.

Қорыта айтқанда, жаңа бағдарламаның мәні, баланың, білім алушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастыру. Білім алушы өзінің оқыған ұйымында алған

білімін өмірінде пайдалана білуі керек. Сол үшін де бұл бағдарламаның негізі «Өмірмен байланыс» ұғымына құрылған, сондықтан, оқытушыларға үлкен жауапкершілік міндеттеледі.

Білім алушылардың бойына ХХІ ғасырда өмірдің барлық салаларында табысты болу үшін, қажетті дағдыларды дарыту үшін, оқытушылар тынымсыз еңбектену керек [5].

Жаңартылған оқу бағдарламасы аясында тек өз пәнін, өз мамандығын шексіз сүйетін, бала үшін ұстаз ғұмырын күдіретті деп санайтын білімді оқытушылар ғана жұмыс істей алады.

Үйренгеніміз де, үйренеріміз де көп Үнді халқының тарихи тұлғасы Махатма Гандидің «Егер сен болашақтағы өзгерісті байқағың келсе, сол өзгерісті уақытында жаса» деген ілімін негізге ала отырып, білім алушылардың бойындағы қабілетті жетілдіріп, оқушыларды болашаққа жетелеп, жақсы істі бастағалы отырмыз.

Әр уақытта бала білімін алға қоюшы ұстаз үлкен көрсеткішке қол жеткізу жолында талмай талаптанып, шаршамай еңбектенеді. Сол кезде ғана еліміз көкке шарықтап, басқа елге елді танытады. Жаңартылған білім – болашақтың кепілі.

Әдебиет

1. Мұғалімге арналған нұсқаулық Үшінші (негізгі) деңгей. 2012 ж.
2. ҚР орта білім мазмұнын жаңарту еңбегінде қазақ тілінде оқытатын мектептердегі бастауыш сынып пәндері бойынша педагогика кадрларының біліктілігін арттыру курсының білім беру бағдарламасы, 2016 ж.
3. «Самопознание: Учебник для нового одноимённого учебного предмета в Казахстане», Алматы, 2009. 25 с., автор: Назарбаева С.А.
4. Н.Ә. Назарбаевтың «Болашақ бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы 12.04.17 ж.
5. «Тәжірибедегі рефлексия» жалпы білім беретін мектептердегі педагогика кадрларының кәсіби даму бағдарламасы. Тренерге арналған нұсқаулық. 2016 ж.

УДК 075.8.33

АДАМГЕРШІЛІК ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫНЫҢ АҚПАРАТТЫҚ ҚОҒАМ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ӨЗГЕРУІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ: ЭТИКАЛЫҚ-ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ТАЛДАУ

Сейдалиева М.Б.

ал-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы

Қазіргі қоғам техниканың даму қарқынын жеделдетумен, жаңа зияткерлік өнімдерді жасаумен, ақпаратты адамзаттың аса маңызды жаһандық ресурсына айналдырумен сипатталады. Зерттеушілер болып жатқан өзгерістерді ақпараттандыру мен байланыстырады. Олар жаһандық өркениеттің жаңасапалы жағдайға – ақпараттық қоғамға көшу процесін көрсетеді.

Ақпараттық қоғамның қалыптасу тәсілдерінің, бағалаулары мен болжамдарының әртүрлілігіне қарамастан, олар негізінен бір схема бойынша құрылған: қазіргі заманғы байланыс құралдары мен ақпараттық технологиялар жаңа жағдайды жасады, онда бір жағын анпрогреске және оның ішінде дүниетанымдық қайшылықтарды шешуге қосымша мүмкіндіктер жасалды, ал екінші жағынан, авторлар жаңа қоғам жолындағы кедергілерге, оның сөзсіз салдарларына қатысты шиеленісіп жатқан проблемалардың көп саны туындайды. Әлемнің ақпараттық суретін бекіту, адамзат қызметінің барлық қоғамдық маңызы бар түрлерінде білімді белсенді және толық пайдалану негізінде өміртіршілігінің өзгеруі және әлеуметтік әлемдік құрылымның өзгеруі, табиғат пен қоғамда ақпараттың жұмыс істеу заңдарының бірлігін сезіну, оларды іс жүзінде қолдану, ақпаратты өндіру және өңдеу индустриясын құру ақпараттық қоғам үшін өте маңызды.

Қоғамның жаңа дәуірге көшуі философиялық дискурста "ақпарат", "ақпараттық қоғам", "білім қоғамы" ұғымдарын енгізуге ықпал етеді. Материя мен энергиямен қатар, ақпарат адамзаттың аса маңызды жаһандық ресурсына айналды. Жаңа ақпараттық орта белгілі бір дүниетанымдық және аксиологиялық басымдықтарды қалыптастыруға бағыттайды, оларға сәйкес ақпараттық қоғамның адамгершілік сипаттамалары өзгертіледі және жаңғыртылады. Оған имманентті идеялармен, суреттермен, интеллектпен, біліммен, символдық ақиқаттар мен олардың этикалық көшірмелерін зерттеуге деген зерттеу қызығушылығы туындайды. Сондай-ақ, мұндай шындықтардың жеке және қоғамдық санаға, сонымен қатар адам әлемінің дербес бейнесін, оның

дүниетанымын қалыптастыруға әсері туралы мәселе өзектендіріледі. Осыған байланысты дүниетанымдық трансформациялармен қатар жүретін адамгершілік құндылықтардың даму динамикасын түсіндіру мүмкіндігі пайда болады.

Сапалы жаңа өркениеттің ақпараттық типін сипаттайтын фундаменталды, іргелі идеялары белгілі батыс философтарының еңбектерінен байқалады. Олардың қатарында Т. Адорно, М. Вебер, Х. Ортега-и-Гассет, А. Тойнби, М. Хайдеггер, М. Хоркхаймер, К. Ясперс и др.

Ақпараттық қоғам идеясы XX ғасырдың 60-шы жылдардың аяғында - 70-ші жылдардың басында тұжырымдалған. "Ақпараттық қоғам" терминін Токио технологиялық институтының профессоры Ю. Хаяши енгізді. Ақпараттық қоғам теориясының зерттеушілері мен әзірлеушілері М. Кастельс, Ф. Уэбстер, Э. Гидденс, Ю. Хабермас, Д. Мартин, Г. Молитор, Э. Тоффлер, Д. Белл, З. Бжезинский, А. Кинг, Д. Несбит, А. Турен, П. Дракер, М. Маклюэн және т. б. болды.

Ақпараттық қоғамның тұжырымдамасын негіздеуге тырысқан алғашқы зерттеушілердің бірі ақпараттық қоғамда адами құндылықтардың өзгеруіне ерекше назар аударған және қоғамдық құрылғылардың осы түрінің тұтастығы туралы утопиялық концепцияны ұсынған жапон профессоры И. Масуда болды.

Әдебиеттерді талдай келе қазіргі уақытта гуманитарлық ғылымда тұтастай алғанда ақпараттық қоғамға және атап айтқанда, ақпараттық этиканың жекелеген аспектілеріне арналған зерттеулердің маңызды қабатының жинақталғанын көрсетеді. Алайда, олар ақпараттық қоғамдағы адамгершілік құндылықтарының өзгеру мен сипаты туралы, әсіресе олардың дәстүрлі адамгершілік құндылықтармен салыстырмалы талдау контекстінде тұтас түсінік бермейді. Бұл зерттеу ақпараттық қоғамның адамгершілік құндылықтарының дамуы мен өзгеруінің сипаты мен тетіктері туралы түсініктерді жүйелеу және қорыту әрекеті болып табылады, бұл қоғамдағы ақпараттық революцияның адамгершілік және этикалық-құқықтық салдарларын болжау үшін маңызды негіз болып табылады.

Өркениеттің моральдық құлдырау қаупін теориялық тұрғыдан түсінген алғашқы философтардың бірі Кант. Оның абсолюттік және салыстырмалы құндылықтар туралы ілімі бүкіл батыс өркениетінің болмысын аксиологиялық ұғыну үшін өтпелі болып табылады. [4,6296]

Ақпараттық қоғам теоретиктерінің пікірінше, еркіндік пен әл-ауқат мұраға немесе қандай да бір кланға жатуына байланысты емес, ең алдымен ақыл-ой және шығармашылық қабілеттерге кепілдік береді. Ақпараттық дәуірде көп нәрсе адамның өзіне байланысты және бұл еркіндік саласының кеңеюіне алып келеді. А.Ф. Зотов былай деп жазады: "ақпараттық қоғам" термині бүгінгі таңда жиі қолданылады (соның ішінде философтар да) және "постиндустриалды қоғам" терминіне қарағанда анағұрлым мазмұнды болып көрінеді. Ал ол, менің ойымша, адамзат шын мәнінде "еркіндік дәуіріне" кірді, ол айқын және қатал, күнделікті және бұқаралық, "сыртқы қажеттіліктен" құтылудың алғашқы алғышарты бар" материалдық игіліктерді өндіру". [3,б.96] Ақпараттық қоғам шеңберінде "еркіндік патшалығы" бар, бірақ мәселе қоғамның іскерлік және шығармашылық элитасының тар шеңберімен шектеледі. Бұл шеңберге "қажеттілік патшалығында" өмір сүруді жалғастыратын халықтың абсолюттік көпшілігі қарсы тұрады.

Ақпараттық қоғамдағы дүниетанымдық трансформациялар адамгершілік құндылықтардың өзгеруінің негізгі үрдістерін анықтайды. Олардың ішіндегі ең бастысы: субъектінің мүддесін рухани, зияткерлік саладан материалдық, заттық салаларға ауыстыру; адамгершілік идеалға ұмтылудан азат ету және гедонизм мен утилитаризм нормаларына бағдарлану; шығармашылықтың – тұтынуға ауысуы, өмір-ойын, нақты қарым-қатынастар-виртуалды. Бұл, өз кезегінде, субъектінің виртуалды (мазмұны бойынша иллюзиялық) мінез-құлқын-қабылданған шешім үшін жауапкершілік алмауға итермелейді.

Ақпараттық қоғамда бірегейліктің екі негізгі түрі бар: жеке тұлғаны сезіну және виртуалды жағдайға байланысты бірегейліктің ресми түрі. Компьютерлік профильдерді құру өзін жеке тұлға ретінде, виртуалды әлемнің бір бөлшегі ретінде сезінуге алып келеді. Бұл индивидтің позитивтік бостандығына және моральдық талғамына елеулі әсер етеді, өйткені ол қарым-қатынас жасайтын әлем оған өз пікірін танады және ол үшін таңдау жасайды. Адамгершілік тұрғыдан ақпараттық қоғам жеке тұлғаны қорғауы тиіс. Бұл үшін адамның жеке деректерін бақылау және қорғау қажет. Ақпараттық қоғамдағы құндылықтық қақтығыстар мен коллизиялар көбінесе негізгі фактілерді артефактілермен алмастыру үшін жасалатын сапасыз, жалған және иллюзорлық ақпаратпен арандатылады. Бұл ақпараттық феномен ғылыми әдебиетте "инфологема" деп аталды. [3,6110] Инфологема-бұл жалған, бұрмаланған немесе толық емес ақпарат. Инфологемалар саналы, мақсатты манипуляциялық әсерлердің нәтижесі ретінде пайда болады, бұл өте сирек - танымайтын жаңылыстар. Олар жеке, топтық және жаппай санадағы әлем картиналарын, жеке және әлеуметтік

мінез-құлықтың тұрақты стереотиптерін, болашақ ұрпақтың құндылықтық ұстанымдары мен бағдарларын қалыптастырады. Құнды инфологемалардың басым бөлігі өз негізінде адамға тән екі стереотипті атап көрсетеді: ксенофобия - өзгені жеккөрушілік және барлық қайғыға кінәлі - жауды табу. Кез келген идеологиялық мифтер сияқты, инфологемалар белсенді және агрессивті. Олар шынайы ақпаратты жылдам ығыстырып, шындыққа ұқсас ақпараттарды таратады. Жиі инфологемалар жағымсыз шындыққа көңіл бөлмеуге, алаңдаушылықты азайтуға және сайып келгенде, психологиялық жайлылықтың кейбір легін қамтамасыз етуге көмектеседі.

Ақпарат саясаттанушылар қызметінің негізгі өнімі болып табылатынын мойындау керек. Саяси кеңесшілер мен журналистер сайлау алдындағы ақпараттық жүйелерді кеңінен қолданады. Сондықтан жау-коммунистер туралы, немесе елді бүлдірген демократтар туралы немесе сыбайлас жемқорлық федералды орталығы туралы инфологемалар пайда болады. Тап сол инфологемалар қоғамдық пікірді және әлеуметтік-психологиялық мінез-құлық стандарттарын азаматтар арасында қалыптастырады.

Құндылықтардың классикалық жүйесін ақпараттық қоғам құндылықтар жүйесімен салыстыру құндылықтардың өзгеруіне, инверсиялануына алып келеді. Жоғарғы орында жағымды және жағымсыз, ләззат пен қайғы, рахат пен ауырсыну сезіміне негізделген құндылықтар алады. Олар басқа құндылықтардың қатарларын, соның ішінде әмбебап гедонистік және утилитаристік бояуды қабылдайтын бірқатар адамгершілік құндылықтарды негіздейді. Бұл ретте құндылықтар құрылымының өзгеруі, оларды иерархиялық қатарда төмендету немесе көтеру ғана емес, сонымен қатар, негізінен олардың субъективті трансформациясы, құндылық мағынасының тарылуы, ақпараттық кеңістік шеңберімен шектеу орын алады.

Қазіргі заманғы медиялық құралдар адамның психикасы мен санасына әсер етеді, бұл моральдық сана құрылымындағы түбегейлі өзгерістерге және дәстүрлі моральдық реакциялардың сапалы өзгеруіне әкеледі. Бұл ретте трансформация әсері бірқатар себептерге байланысты пайда болады: телевизиялық бейненің онтологиялық екіұштылығы (фантомның әсері); қабылдаудың шашыраңқылығы (индивидуум дивизум ретінде); пропорциялардың жоғалуы; жаңалықтарға шешім ретінде қарау; әлемді матрица ретінде қабылдау; телевизиялық хабарды тауарға айналдыру.

Қазіргі қоғам ақпараттандырудың өсіп келе жатқан қарқынымен сипатталады, виртуализациялануы, соның салдарынан дәстүрлі адамгершілік-философиялық дүниетаным өзгереді, дәстүрлі адамгершілік құндылықтар өзгеріп ерекше, ақпараттық сана қалыптасады.

Ақпараттық революцияның қарқынды дамуы нәтижесінде ақпарат мемлекеттік басқарудың ең басты ресурсы болды. Тіпті ақпараттық мемлекет деген жаңа термин пайда болды.

"Ақпараттық Қазақстан-2020" бағдарламасы – Қазақстанның ақпараттық қоғамға көшуін қамтамасыз ету. Негізгі міндеттер – мемлекеттік басқару жүйесінің тиімділігін, инновациялық және ақпараттық-коммуникациялық инфрақұрылымның қолжетімділігін қамтамасыз ету, қоғамның әлеуметтік-экономикалық және мәдени дамуы үшін ақпараттық орта құру, сондай-ақ отандық ақпараттық кеңістікті дамыту.[1]

Қазіргі жағдайда Қазақстан жастары жеке даралығын іздеумен, үлкен мобильділікпен және талғамдылығымен құндылықтар әлеміне қатынасы негізінде ерекшеленеді. Қазіргі заманғы құндылықтар шкаласы таңдаудың көптігімен күрделенеді. Жастар нарық құндылықтарын қабылдады, олардың мақсатты құндылықтардың арасындағы иерархияның ең жоғарғы сатыларында көрсетілетін білім басым, сондай-ақ адамның өз өмірін жеке жоспарлау қағидаты, жеке бастама, жеке бас бостандығының құндылығы, оның егемендігі, еркін бәсекелестік, плюрализм, ықпалды достар мен таныстардың маңыздылығы, "қажетті" адамдардың көмегі, гедонистік құндылықтар, прагматизм. Экономикалық, рухани дағдарыс жастар арасындағы терең дүниетанымдық бетбұрыс ахуалын тудырды. Бұл тұрғыда Н.Ә.Назарбаев өзінің Қазақстан жастарымен көптеген кездесулерінде: "Әрбір адамға қазіргі әлемде бірге өмір сүре білу, білім алу, өмір сүре білу дағдыларын үйрету керек." [2].

Қорыта келе, ақпараттық қоғамдағы ұстанымдар қарама-қайшы. Бір жағынан, ақпараттың қолжетімділігі мен молдығы адамның шығармашылық әлеуетін кеңейтеді, оның рухани өзін-өзі көрсету шекарасын кеңейтеді. Екінші жағынан, сол қол жетімділік пен ақпараттың молшылығы өмірлік таңдау және өмірлік позициялар саласындағы ішкі құндылықтық қақтығыстарды тудырады, бұл иллюзорлық, жалған ақпаратпен немесе "инфологемалармен" арандатылады. Ақпараттық қоғам құндылықтары жүйесінде адамның рухани таңдау еркі мен әлеуметтік жауапкершілігінің артуы жаһандану дәуірінің негізгі атрибуттары болып табылады.

Әдебиет

1. Назарбаев Н.А. Послание Президента Казахстана: Новое десятилетие - новый экономический подъем - новые возможности Казахстана // Казахстанская правда. - 2010. - 30 января.
2. Назарбаев Н.А. Актовая лекция Президента РК. Казахстан в посткризисном мире: интеллектуальный прорыв в будущее. - Алматы: Казак, университеті, 2009.
3. Мантатова Л.В.. Стратегия развития: Ценности новой цивилизации. - Улан-Удэ: издательство ВСГТУ, 2004.
4. Авдеев Р.Ф. Философия информационной цивилизации. - М.: Дело, 1994.

ОӘЖ 37.014.68: /313/

ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ БЕРУ ЖАҒДАЙЫНДА МҰҒАЛІМНІҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ОЙЛАУЫН ДАМУЫ

Смаханов Т., Алметов Н.Ш.

М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент

Қазіргі Қазақстан қоғамындағы рухани жаңғыру үдерістері оқушы-жастар санасын қалыптастырудағы маңызды фактор – педагог санасының жаңғыруын қажет етеді. Педагог санасы жаңғыртпай оның тәрбиесін алатын, одан білім алатын оқушы-жастардың санасы да жаңғырмайды [1].

Педагог санасы – ерекше кәсіби қызмет иесінің санасы. Оны жаңғыртуда да белгілі қиындықтар болуы анық. Өйткені педагогтық қызметы ғасырлар бойы қалыптасқан педагогикалық құндылықтарға негізделеді. Бұл құндылықтар, мысалы балаға деген махабат, білімдер салтанаты, педагогтық еңбек мазмұнының ізгілік бағытталғандығы т.б. барлық замандарда мұғалім санасы мен кәсіби ойлауына ықпал еткен өзекті құндылықтар болып сақталынып келген. Білім беру саласындағы нормативті құжаттар мен бағдарламалары, әдістемелер мен технологиялар, бағалау критерийлері жаңғыруы мүмкін, бірақ жоғарыдағы педагогикалық құндылықтар жүйесі тұрақтылығы мен ерекшеленеді.

Екінші жағынан педагогтық сананың вариативті сипатында ескеруіміз орынды болар еді. Педагог санасында тұрақты идеялар, құндылықтар мен қатар заман талабына сай өзгерістерге ұшрайтын құрамдастар да бар. Мысалы, пәндік және психологиялық -педагогикалық (кәсіби) білімдер жүйесі ұдайы өзгерістерге ұшрайды. Ал жаңа педагогикалық парадигмалар мұғалімнің санасына елеулі әсерін тигізеді. Мысал үшін қазіргі жағдайдағы полипарадигмальдық тұғырлар әсерінен мұғалімдердің білім беру мақсаттарына, міндеттері мен мазмұнына, оқыту мен тәрбиелеу құралдары мен тәсілдеріне көзқарастары мүлдем жаңашыл бағыт-бағдар алуда. Немесе, оқушының педагогикалық үдерістегі субъектілік позициясын толық мойындау жаңаша педагогикалық ойлауға тән.

Педагогикалық ойлау – педагогикалық сананың шынайы тәжірибеде жүзеге асатын формасы. Педагогикалық ойлау объективті-субъективті тәрбиелік өзара қарым-қатынастарды, жеке тұлға дамуы мен қалыптасуына тікелей әсер ететін балалар мен ересектердің өзара әрекеттесуін тану, пайымдау нәтижесінде пайда болады. Педагогикалық ойлау мұғалімнің кәсіби ойлау қабілеті ретінде қалыптасып, оған педагогикалық іс-тәжірибені пайымдау, талдау, салыстыру, қорытындылау, бағалау, сондай-ақ педагогикалық теориялар мен тұжырымдамалар құру, әдістемелік жаңалықтар ашу, балаларды оқыту мен тәрбиелеу ісін шығармашылық пен және тиімді жүзеге асыру түрінде дамиды.

Қазіргі педагогикалық шындықты пайымдау, талдау және бағалауда артта қалатын, мектеп өмірлік қызметінің шынайы даму диалектикасы мен өзгерістерінен кешігетін педагогикалық ойлау қиысыны мен мазмұнын жаңғырту – өзекті мәселе. Яғни, негізгі мәселе мұғалімнің педагогикалық ойлау тәсілін қазіргі заман талаптарына сәйкестендіру. Жаңартылған педагогикалық ойлау ескірен, қорытындылау, бағалау, түсініктер, көзқарастардың әдетке айналған, қалыптасқан таптауырындары (стереотиптерін) өзгертуді қажет етеді. Сонда ғана мұғалімнің бағыттары, түсініктері, тұғырлары, идеялары, тұжырымдарының жаңа жүйесі қалыптасады, яғни жаңаша педагогикалық ойлауы қалыптасады.

Жаңаша педагогикалық ойлау мұғалім санасындағы ішкі қарама-қайшылықтар негізінде пайда болады. Педагогикалық шындықтың бұрынғы, ескі жағдайларында қалыптасқан педагогикалық пайымдардың, көзқарастардың мектеп өмірінің жаңа жағдайлары мен жаңаша талаптары жағдайында дамушы педагогикалық түсініктер, көзқарастармен қарама-қайшы келуі.

Мұғалімнің жаңаша педагогикалық ойлауы ескірген педагогикалық іс-әрекет тәсілдері мен қалыптары кедергілерін жеңетін шығармашылық, жаңашыл ойлау таптауырындарының сақнаға шығуы ретінде көрініс табады.

Ғылыми-педагогикалық әдебиеттерді талдау негізінде қазіргі мұғалімнің педагогикалық ойлауы дамуына кедергі болатын бір қатар себептер мен жағдайларды атап көрсетеміз:

- адамдың мәнін тек қоғамдық қатынастардың жиынытығы ретінде түсінідіру, табиғи факторлардың мәнді көрінісіне назар салмау;
- ұжымның тұлғадан үстемдігін абсолюттеу, «тұлға-ұжым-тұлға» өмірлік диалектикасын терістеу;
- педагогикалық жетекшілікті бала тұлғасының спонтандық дамуынан толық үстемдігін жариялау, өзара әрекеттесу категориясын жете бағаламау;
- сабақты негізгі, ал тәжірибеде бір ғана оқыту формасы ретінде жариялау, оқытуды ұйымдастырудың алуан формаларын пайдалануға кедергі жасау;
- тұлғаның жан-жақты дамуын үстіртін қарау, индивидтің барлық мәнді күштерін қарқынды қалыптасуы идеясын мойындамау;
- іс-әрекеттік тәсілді жеке тұлғаның біртұтас дамуы үдерісінен ажырату;
- тәрбие жұмысына функциональдық қатынас, тұтас тәрбие үдерісін бөліп жіберу (бағыттарға ажыратып жүзеге асыру);
- тәрбие әдістерін тек педагогикалық әсер ету және оқу жұмысын ұйымдастыру әдісі ретінде қарау, олардың тәрбиелік әсерді өзін-өзі тәрбиелеу және өзіндік білім алу дағдыларына айналтыратын өзара әрекеттесу әлеуетін пайдаланбау [2;3].

Мұғалімнің жаңаша педагогикалық ойлауы оның рухани, зияткерлік күштерін кіріптарлықтан босатады, оларды өзгерген педагогикалық жағдайларды сәйкесінше, ғылыми негізде бағалау тәсілдерін ізденуге бағыттайды.

Мұғалімінің жаңаша педагогикалық ойлауын қалыптасуының тетіктеріне мыналар жатады:

- білім берудегі реформалар, жанартылған білім беру бағдарламаларының ендірілуі;
- психология және педагогика ғылымдарының дамуы, жаңа педагогикалық парадигмалардың қабылдануы, тұжырымдамалардың қалыптасуы;
- жаңа әдістемелік жүйелер мен педагогикалық технологиялардың ендірілуі;
- мектептегі инновациялық үдерістер, жаңа педагогикалық бастамалар;
- педагог еңбегінің жаңа жағдайлары, мектептегі инновациялық-білімдік орта;
- кәсіби қарым-қатынастар.

Педагогикалық ойлау икемді, диалектикалық және көп өлшемді ойлау ретінде қалыпты, догматикалық, консервативті ойлауға қайшы тұрады. *Педагогикалық әдебиеттерде ғылыми-педагогикалық ойлаудың бір қатар критерийлері мен параметрлері ажыратып көрсетіледі:*

- тәрбиелік деректер мен құбылыстарды тұтас, өзара байланыста және өзара әрекеттестікте талдау;
- педагогикалық өзара әрекеттесулер және ықпалдар әсері генезисін қадағалау;
- педагогикалық іс-қимылдарды оқыту мен тәрбиелеу нәтижелерімен салыстыру;
- педагогикалық ойлау тәжірибесінде ойлаудың барлық түрлері мен тәсілдерін пайдалану;
- педагогикалық құбылыстарды талдау және жинақтауді біріге жүзеге асыру, педагогикалық ақиқатты және адасуды айыра тану;
- педагогикалық теория мен тәжірибеде абстрактіліктен (идеядан) нақтылық - педагогикалық жағдаятқа қарай бару және теріс бағытта әрекет жасау;
- қалыптасқан, ескі таптауырындардан бас тарту, жаға бағалаулар, қорытындылар, тұғырлар, әрекеттерді іздену және табу;
- тәжірибелік, шығармашылық ізденісте теориялар мен жаңа идеяларды пайдалану;
- оқушылар мен қарым-қатынаста деректер қиысыныны қолдану және сенімді дәлелдерді пайдалану;
- тактикалық және стратегиялық педагогикалық іс-қимылдардың ара қатынасын белгілеу [4].

Мұғалімнің жаңаша педагогикалық ойлауын қалыптастыру диалектиканы меңгеруге бағдар алуды, тек формальды-логикалық ойлауды ғана емес, күрделі қарама-қайшылықтарды, әдеттен тыс немесе тіпті сандырақ пайымдарды талдауға және бағалауға әдеттенуін талап етеді.

Мұғалім күнделікті педагогтық іс-әрекетте кездесетін сан қырлы педагогикалық жағдаяттарды терең ұғыну, оларды талдау және жинақтау, қорытындылау, бағалау, өз бағалауларының ақиқатқа сәйкестігін ұжымдық талқылау немесе тәжірибе арқылы тексеру барысында педагогикалық ойлауын дамытады.

Педагогикалық ойлау деректерді, құбылыстар мен үдерістерді біртұтас қабылдау, оларды себептері мен салдарын анықтау, өзара байланыстарын ізденумен сипатталады. Мұғалім педагогикалық деректің мәнін ізденеді, бірақ оны бірден толықтай табу мүмкін емес. Педагогикалық деректер терең және жан-жақты, шығу тегін зерделеп зерттеледі. Мұнда төмендегідей ойлау тәсілдері пайдаланылады:

- деректер мен қорытындыларды қайта пайымдау және қайта бағалау, оларды түзету және нақтылау;
- қалыптасқан таптаурындарды сынау;
- өзін ақтамаған және ескірген идеялардан бас тарту;
- жаңа педагогикалық идеялар ұсыну.

Педагогикалық ойлауды тәжірибеде пайдалану жеке педагогикалық деректен оны талдап, салыстырып, жинақтап соң қорытындылау қарай дәйекті әрекет түрінде сипатталады. Мұғалім педагогикалық жағдаятты абстрактты, жалпы теориялық пайымдаудан нақты педагогикалық жағдаятты егжей-тегжей талдау қарай пайымдайды.

Педагогикалық ойлау тек мұғалімнің ішкі өзімен өзі сөйлесуі – ішкі монолог түрінде емес, өз әріптестерімен кәсіби қарым-қатынас барысында педагогикалық құбылыстар мен үдерістерді талдап, қорытындылауы түрінде жүзеге асады.

Қорыта келе, мұғалімнің педагогикалық ойлауы кәсіби ойлаудың түрі ретінде өзіндік ерекше қырлары бар үдеріс. Педагогикалық ойлауда ойлау үдерісінің заңдылықтары, тәсілдері ерекше қолданыс табады. Кез келген мұғалімнің білімі, тәжірибесі, кәсіби-тұлғалық құндылықтарына сай өзіндік педагогикалық ойлау деңгейі қалыптасқан. Дегенмен, қазақстандық білім беру жүйесіндегі жаңғырту үдерістері барлық мұғалімдер педагогикалық ойлау тәсілдерін, деңгейін заман талаптарына сай болуын қажет ететіндігін ұмытпауымыз керек. Мұғалімдердің жаңартылған білім беру бағдарламаларын талап дәрежесінде жүзеге асыруға лайықты педагогикалық ойлауын қалыптастыру күн тәртібіндегі өзекті мәселе.

Әдебиет

1. Қазақстан Республикасында білім мен ғылымды дамытудың 2016-2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы.- Астана, 2016.
2. Педагогическое мышление и его формирование у студентов: Коллективная монография.- Казань: Казанский пед. ун-т, 1997. - 160 с.
3. Слостенин В. А., Исаев И. Ф., Шиянов Е. Н. Педагогика: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / Под ред. В.А. Слостенина. - М.: Издательский центр "Академия", 2013. - 576 с.
4. http://www.p-lib.ru/pedagogika/lekcii_po_pedagogike/lekcii_po_pedagogike16.html.

ӘОЖ 004.934

ҚАЗАҚША СӨЙЛЕУДІ ТАҢУ ЖҮЙЕСІН ЖОБАЛАУ ӘДІСІ

Ташбаева Н.

Қазақ ұлттық аграрлық университеті, Алматы

Компьютермен адамның табиғи тілінде тиімді әрекеттесу жүйесін дамыту - сөйлеуді тану саласын дамытудың басым бағыттарының бірі. Бұл компьютерлік технологияның ресурстары толыққанды пайдаланылмайтындығына байланысты, адамға таныс, компьютермен өзара әрекеттесетін адамдарға таныс интерфейстің болмауы. Қазіргі заманғы сөйлеу технологияларының дамуымен адам мақсаттары мен тілектерін білдірудің әмбебап құралы ретінде адам мен машина арасындағы ресми делдалдық тілдерден ауызша түрдегі табиғи тілге көшудің түбегейлі мүмкіндігі пайда болды. Диалогтың сөйлеу формасы табиғи, тиімділік, енгізудің семантикалық дәлдігі, пайдаланушының қолдары мен көздерінің босатылуы, төтенше жағдайларда бақылау мен өңдеу мүмкіндігі сияқты бірқатар артықшылықтарға ие. Сөйлеу әрекеттестіктің ең табиғи түрі екенін ескере отырып, көптеген жасаушылар көптеген жүйелердің бірқатар интерфейстерін сөйлеу интерфейсімен алмастыруға тырысты және компьютерлер мен қолданушыларды дауысты қолдана отырып, барлық функцияларды орындауға мәжбүр етті.

Мұндай жүйенің әрқайсысында шешуге арналған бірнеше тапсырмалар бар және оларды шешу үшін қолданылатын тәсілдер жиынтығы бар. Адамның сөйлеуді тану жүйесін жіктеуде қолданылатын негізгі мүмкіндіктерді және бұл функция жүйенің жұмысына қалай әсер ететінін қарастырыңыз. Сөздік көлемі. Тану жүйесіне енгізілген сөздіктің өлшемі неғұрлым үлкен болса, жүйе сөздерді тану кезінде қателік соғұрлым үлкен болады. Мысалы, 10 цифрлы сөздікті анық тануға болады, ал 100000 сөзден тұратын қателіктің деңгейі 45% жетуі мүмкін.

Екінші жағынан, тіпті кішігірім сөздікті мойындау көптеген тану қателіктерін тудыруы мүмкін, егер бұл сөздіктегі сөздер бір-біріне өте ұқсас болса. Спикер тәуелсіздігі немесе жүйенің спикер тәуелсіздігі. Анықтама бойынша, динамикке тәуелді жүйе бір қолданушыға арналған, ал динамикке тәуелсіз жүйе кез-келген спикермен жұмыс істеуге арналған. Спикердің тәуелсіздігі - бұл қиын мақсат, өйткені жүйені оқыту кезінде ол сол динамиктің параметрлеріне, мысалы, оқытылатын болады. Мұндай жүйелердің тану қателіктерінің деңгейі әдетте динамикке тәуелді жүйелердің қателік жылдамдығынан 3-5 есе жоғары.

Бөлек немесе үздіксіз сөйлеу. Егер сөйлеуде әр сөз екінші сөзден үнсіздік бөлімімен бөлінсе, онда олар бұл сөйлеудің бөлек екенін айтады. Үздіксіз сөйлеу - бұл табиғи түрде айтылатын сөйлемдер. Үздіксіз сөйлеуді тану әлдеқайда қиын, өйткені жеке сөздердің шекаралары нақты анықталмаған және олардың айтылуы белгілі дыбыстардың бұлыңғырлануымен айтарлықтай бұрмаланған. Баратын жер. Жүйенің мақсаты ауызша сөйлеуді тану болатын абстракцияның қажетті деңгейін анықтайды. Командалық жүйеде (мысалы, ұялы телефондағы дауыстық теру) сөз бен сөйлемді тану бір сөйлеу элементін тану ретінде пайда болады.

Мәтіндік диктант жүйесі танудың дәлдігін талап етеді және ең алдымен, айтылған сөйлемді түсіндіру кезінде ол қазіргі уақытта айтылғанға ғана емес, сонымен бірге оның бұрын айтылғанға қалай қатысы барына да сүйенеді. Сонымен қатар жүйеге грамматикалық ережелер жиынтығы салынуы керек, олар ауызша және танылатын мәтінді қанағаттандыруы керек. Осы ережелер неғұрлым қатаң болса, тану жүйесін енгізу соғұрлым оңай болады және тануға болатын сөйлемдер жиынтығы соғұрлым шектеулі болады. Сөйлеуді тану мәселесін шешудің негізгі тәсілдері.

Сөйлеуді тану жұмысын жақсарту үшін қолданылатын алғашқы тәсіл, адамның құлағымен дыбысты қабылдау ерекшеліктерін ескере отырып, сигналдан қасиет векторларын таңдауға негізделген. Ол тасымалдаушы жиіліктерін талдауды және сигналды көлем бойынша теңестіруді қамтиды. Бұл тәсілді қолданатын ең көп таралған технологиялар: Сепстралды коэффициенттер коэффициенттері (Mel жиілігі Cepstral коэффициенттері, MFCC, Дэвис және Мермельштейн, 1980) және сызықтық болжау коэффициенттері (Перцептивті сызықтық болжау, PLP, Hermansky, 1990).

Шаблонмен бір мезгілде және жетекші салыстыру (маскировка) (Paliwal & Lilly, 1997), адамның қабылдауына тән, шуылдың жоғары иммунитетін қамтамасыз ететін қасиеттерді модельдеуге және қолдануға болады. Осы мақсатта кадр өлшемдерін өзгерту әдісі жасалды (Frame Rate талдау, VFR, Zhu & Alwan, 2000). Есту рецепторларына жауап беретін жүйке жасушаларының ерекшелігін ескере отырып, диапазонды автокорреляция әдісі ұсынылған (Subband-Autocorrelation, SBCOR, Kajita & Itakura, 1994). Сөйлеуді автоматты танудың тиісті жүйелері адамның сөйлеу қабілеттерінен әлі де айтарлықтай төмен, өйткені олардың сөйлеу технологияларын өнеркәсіпте және күнделікті өмірде қолдануды шектейтін табиғи сөйлеуге жеткіліксіздігі. Адам-машина әрекеттесуінің осы мәселелерін шешу үшін көптеген зерттеушілер ақпаратты таратудың қосымша арналарын (аудио, видео және т.б.) қолдана бастады.

Нәтижесінде тану сапасын жақсарту үшін олар мультимодальды сөйлеуді тану әдістерін жасай бастады. Мұндай жүйелер әртүрлі автоматтандырылған басқару және байланыс құралдарымен тиімді әрекеттесуді қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Қазіргі уақытта індет туралы ғылымда мультимодальды сөйлеуді тану әдістерін қолдану смартфондарда (смартфондарда) өзекті болып табылады, онда дауысты, эргономикалық емес пернетақтаны немесе сенсорлық экранды пайдаланып бөлек кіру мүмкіндігі бар. Осы байланыс арналарын бірлесіп пайдалану пайдаланушыға осындай құрылғылармен жедел және сенімді ақпарат алмасуға мүмкіндік береді.

Қортынды: Дауысты танудың әлемдік нарығында жалғыз проблема азтану дәлдігінің индикаторлары, қазіргі кезде бұл жүйедауысты тану әр түрлі тілдерді тани алады және

дауыстардың түпнұсқалығын анықтай алады. Жүйеде мәліметтер базасын сәйкестендірудің күрделі процесі болғандықтанауызша командалар және сөйлеу және дауысты тану технологияларытексеру, процестің кез-келген бөлігінде тіпті кішігірім қателік қате нәтижеәжелуі мүмкін.

Әдебиет

1. Потапова Р.К. Речь: коммуникация, информация, кибернетика. – М.: Радио и связь, 2014. – 528 с.
2. Сорокин В.Н. Синтез речи. – М.: Наука, 1992. – 392 с.
3. Потапова Р.К. Речевое управление роботом. – М.: Радио и связь, 1989. – 246 с.
2. Дмитриев Л.Б., Теляева Л.М., Таптапова С.Л., Ермакова И.И. Фониатрия и фонопедия. – М.: Медицина, 1990. – 272 с.
3. Бондаренко В.П., Мещеряков Р.В. Диалог как основа построения речевых систем // Кибернетика и системный анализ. – 2013. – № 2. – С. 30–41.
4. Бондаренко В.П., Квасов А.Н., Конев А.А., Мещеряков Р.В., Чойнзонов Е.Л., Чижевская С.Ю. Программные средства комплекса исследования речевого сигнала при злокачественных заболеваниях гортани // Медицинская техника. – 2014. – № 4. – С. 33–37

УДК 004.934

ОБЗОР СИСТЕМ РАСПОЗНАВАНИЯ РЕЧИ

Ташпаева Н.

Казахский Национальный Аграрный университет, Алматы

Стремительное развитие голосового поиска и систем распознавания речи играет важную роль в создании и усовершенствовании современных поисковых систем и систем управления. Необходимо также отметить, что акценты, сленг и речевые модели достаточно разнообразны и на сегодняшний день все еще сложны для систем распознавания речи, но точность распознавания из года в год становится лучше. Осенью 2015 года Google представил улучшенные акустические модели, созданные с помощью технологии CTC (Connectionist Temporal Classification, нейросетевая темпоральная классификация). Это позволило повысить точность в условиях посторонних шумов, а также увеличить скорость распознавания.

Разработка системы распознавания речи – очень ресурс затратная и довольно трудоемкая задача. Поэтому логично предположить, что для собственного проекта нужно интегрировать в него готовый вариант системы. В общем случае системы распознавания речи можно разделить на две категории: с открытым исходным кодом и с закрытым исходным кодом. У каждой категории есть свои достоинства и недостатки. Так, реализация систем распознавания речи с закрытым исходным кодом выполнена более качественно, такие системы имеют высокую точность распознавания речи, однако они могут не иметь необходимой документации, связанной с интегрированием других решений в их работу. Часто подобные системы являются платными, то есть придется покупать лицензию, чтобы использовать речевые технологии, представленные компанией-разработчиком. Системы распознавания речи с открытым исходным кодом обычно бесплатны, но для их эффективной работы необходимо создание исходной библиотеки с расширенным набором артикуляционных данных, речевых единиц и т.п. Это означает, что за развитие таких открытых систем ответственны те, кто их использует.

Рассмотрим системы распознавания речи с закрытым исходным кодом и возможностью интеграции. Мировым лидером в создании ПО для распознавания речи является Nuance Communications. Инструментарий Dragon Mobile SDK состоит из компонентов клиента и сервера, а также содержит в себе разнообразные примеры кода и шаблоны, документацию и фреймворк, значительно упрощающий интеграцию сервисов в приложения. Платформа SpeechKit создана для простого и быстрого добавления сервисов распознавания и синтеза речи в проекты и приложения. Также с помощью данной платформы можно получить доступ к

серверным компонентам обработки речи. Все это минимизирует потребляемые ресурсы и расходы.

За большую часть операций цикла обработки речи отвечает система серверов. На сервере полностью выполняется распознавание или синтез речи. С помощью сервера выполняется аутентификация, зависящая от конфигурации разработчика.

Платформа SpeechKit – это, по сути, сетевой сервис, нуждающийся в базовых настройках для возможности использования классов распознавания или синтеза. Для этого выполняются основные операции:

- Определение и авторизация приложения;
- Установка соединения с сервером обработки речи.
- Все это обеспечивает создание быстрых запросов на обработку речевой информации и повышает качество работы.

DragonMobile SDK показывает высокую точность распознавания на английском языке (до 99%). Его недостаток – ограниченный бесплатный функционал (до десяти тысяч запросов в сутки, выше десяти тысяч – платный доступ).

GoogleSpeechRecognition API – продукт компании Google, позволяющий использовать голосовой поиск на основе технологии распознавания речи. Эта технология интегрирована в смартфоны и компьютеры с возможностью ввода голосовой информации. Летом 2011 года корпорация интегрировала речевую технологию в свою поисковую систему. На персональных компьютерах поддерживается браузером GoogleChrome. Также существует голосовое управление для смартфонов с ОС Android.

С мая 2014 года доступ к API стал легален. Для работы с базой данных системы распознавания необходимо зарегистрироваться в GoogleDevelopers. Голосовой поиск Google по умолчанию внедрен во многие популярные сервисы: Google, Yahoo, YouTube, Википедия и др. Имеется возможность добавления собственных поисковых систем. Существует расширение, которое добавляет кнопку ввода голосовой информации для сайтов, использующих поисковые формы HTML5.

Чтобы использовать технологию голосового поиска Google необходимо выполнить POST-запрос на адрес со звуковыми данными формата «.flac» или «.spx». Далее реализовать распознавание WAVE-файлов с помощью любого ЯП. Система распознавания от Google во многом похожа на DragonMobile SDK от Nuance, но при этом не имеет ограничения на количество запросов в сутки.

YandexSpeechKit – разработчики уверяют, что этот SDK является наилучшим выбором при использовании русского языка. Установлено ограничение на количество запросов (десять тысяч в сутки). По словам Григория Бакунова (топ-менеджер Яндекса), такое решение «достаточно тяжело вывести на международный рынок, так как с точки зрения патентов многое принадлежит Nuance и в различные приложения, использующие дистрибутивы Microsoft (например, встраивание в языковые пакеты);

Embedded – решения, Яндекс одним из последних сумел продвигать развитие систем распознавания речи».

Эффективность распознавания в YandexSpeechKit зависит, в первую очередь, от качества исходного звука, кодирования, разборчивости речи, темпа речи, сложности и длины фраз. Тематика голосовых запросов должна максимально совпадать с выбранной языковой моделью. Распознавание речи происходит в реальном времени вместе с передачей звуковой информации. Задержка не превышает одной секунды. Для обеспечения такой высокой скорости технология работает в режиме потокового распознавания с промежуточными результатами. Это значит, что как только человек начинает говорить, его речь передается на сервис распознавания небольшими частями.

MicrosoftSpeech API – технология распознавания речи компании Microsoft. В последнее время корпорация стала активно развивать подобные технологии (анонс Cortana, разработка технологии синхронного перевода в Skype).

Существуют различные варианты использования API:

Windows и WindowsServer – добавление речевой технологии для Windows-приложения с использованием управляемого или исходного кода, который берется из API, а также управление речевым движком, встроенным в Windows и WindowsServer;

SpeechPlatforms – встраивание платформы позволяющие человеку взаимодействовать с устройствами, используя голос (например, управление в ОС WindowsAutomotive);

Services – разработка приложений голосовыми функциями для использования в реальном времени.

Выше были рассмотрены одни из самых распространенных систем распознавания речи с закрытым исходным кодом. Какую же систему наиболее выгодно использовать в своем проекте? Привлекательно выглядит инструментарий DragonMobile SDK (хорошая документация, простой код для встраивания). Однако данный продукт имеет сложную систему лицензирования и строгие правила использования технологии. Поэтому целесообразность создания пользовательского продукта на DragonMobile под вопросом.

Исходя из вышесказанного, наиболее выгодно использование GoogleSpeechRecognition API (хорошая встраиваемость и быстродействие за счет больших вычислительных мощностей корпорации). Еще одно преимущество – отсутствие ограничения по количеству запросов в сутки. Google довольно активно развивает технологии распознавания речи, что также является плюсом при использовании их инструментария.

Теперь рассмотрим системы распознавания речи с открытым исходным кодом. CMU Sphinx (или просто Sphinx) была создана группой разработчиков из университета Карнеги-Меллон. Система состоит из набора распознавателей речи (Sphinx 2–4) и акустической модели (Sphinxtrain).

Sphinx является распознавателем непрерывной речи, использующим скрытые марковские модели и статистические языковые модели. В системе реализована возможность распознавания продолжительной речи и большой словарь распознавания. Sphinx примечателен тем, что развиваясь, затмевал все предыдущие версии в плане производительности.

Sphinx 4 – абсолютно новый речевой движок Sphinx, обеспечивающий основу для исследования технологий распознавания речи. Sphinx 4 был создан на ЯПJava. Большой вклад в создание и развитие Sphinx 4 внесла и сама SunMicrosystems. В будущем разработчики планируют создание и развитие новых акустических моделей, реализацию системы речевой адаптации, улучшение управления конфигурациями.

PocketSphinx может быть встроена в системы на базе ARM-процессора. На данный момент PocketSphinx быстро развивается и встраивается в различные системы и модели на базе смешанных вычислений.

Julius – высокопроизводительная система распознавания речи с большим словарем, также декодер ПО для исследования связанной речи. Декодер работает на большинстве современных компьютеров, объем словаря – 60 тысяч слов. Главная особенность системы – полная встраиваемость. Основной платформой проекта являются системы Linux и другие UNIX-подобные системы, однако существует версия и для Windows.

Изначально Julius разрабатывался для исследований в области распознавания японского языка, разработки продолжались в рамках консорциума систем распознавания непрерывной речи с 2000 по 2003 год в Японии. С версии 3.4 грамматическая база анализатора получило название Julian и была интегрирована в Julius. Julian использует собственную форму грамматики на основе конечного автомата и является, по сути, модифицированной формой Julius. Существенный недостаток Julius – распространение только для модели японского языка. Стоит заметить, что существует проект VoxForge, который создает акустическую модель для английского языка на основе Julius.

RWTH ASR (RASR) – система распознавания речи, включающая в себя технологию для создания автоматических систем распознавания. Эта технология развивается группой из Рейнско-Вестфальского технического университета Ахена. RWTH ASR состоит из инструментов для создания акустических моделей и декодеров, а также компонентов для адаптации речи и адаптивных систем обучения. Данная система распознавания речи работает с операционными системами Linux и MacOS. Проект имеет подробную документацию и предлагает готовые для использования шаблоны и модели, обучающие системы и др.

Simon – система распознавания речи, созданная с помощью речевых движков Julius и НТК. Simon довольно удобна для работы с различными языками и диалектами. Работа системы основана на выполнении определенных сценариев. Пакеты системы сконфигурированы для выполнения специализированных задач. Пользователи могут сами создавать сценарии и выкладывать их в сообщество. Simon поддерживает разнообразные модели, подобные GPL-моделям из VoxForge. Пользователи используют эти модели для произношения. Сама система может работать без предварительной тренировки.

Рассмотрев распространенные системы распознавания речи с открытым исходным кодом можно сделать вывод, что наиболее интересна система CMU Sphinx. Однако, как было сказано ранее, для эффективной работы систем распознавания речи с открытым исходным кодом необходима большая база исходных данных, в противном случае точность распознавания будет небольшой, особенно в сравнении с системами с закрытым исходным кодом. В общем случае использование подобных систем как основы для собственной системы распознавания речи вполне оправдано.

Литература

1. Голосовой поиск в GoogleChrome – [Электронный ресурс] // Habrahabr. – Режим доступа. – URL: <http://habrahabr.ru/post/111201> (дата обращения 10.02.2017).
2. Kai Fu Li, Hsiao-Wuen Hon. An overview of the Sphinx Speech Recognition Systems – [Электронный ресурс]. // The Robotics Institute – Carnegie Mellon University. – Режим доступа. – URL: http://www.ri.cmu.edu/pub_files/pub2/lee_k_f_1990_1/lee_k_f_1990_1.pdf (дата обращения 10.02.2017).
3. Nuance Developers – [Электронный ресурс]. // Nuance Communications, Inc. – Режим доступа. – URL: <https://developer.nuance.com/public/index.php?task=home> (дата обращения 10.02.2017).
4. 4.Speech Input API Specification – [Электронный ресурс]. // W3C. – Режим доступа. – URL: <https://www.w3.org/2005/Incubator/htmlspeech/2010/10/google-api-draft.html> (дата обращения 10.02.2017). Локтионов Н.П. Обзор систем распознавания речи // Молодежный научный форум: Технические и математические науки: электр. сб. ст. по мат. XLIII междунар. студ. науч.-практ. конф. № 3(43). URL: [https://nauchforum.ru/archive/MNF_tech/3\(43\).pdf](https://nauchforum.ru/archive/MNF_tech/3(43).pdf) (дата обращения: 24.09.2019).

УДК 342.25

К ВОПРОСУ ЗАВИСИМОСТИ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ РЕАЛЬНОГО МЕСТНОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ ОТ АДМИНИСТРАТИВНО-ТЕРРИТОРИАЛЬНОГО УСТРОЙСТВА В РЕСПУБЛИКАХ БЕЛАРУСЬ И КАЗАХСТАН

Тереник О.Д.

Таразский государственный университет им. М.Х. Дулати, Тараз

Административно-территориальное деление государства - весьма сложный, актуальный вопрос. В наиболее общем виде административно-территориальное деление (или устройство) определяется как «система территориальной организации государства, на основе которой образуются и функционируют органы государственной власти и управления» [1]. Значимость в нашем исследовании этого вопроса заключается в том, что АДТ является основным элементом территориальной основы местного самоуправления.

Правовой основой АДТ в Беларуси является, принятый 5 мая 1998 года, Закон «Об административно-территориальном делении и порядке решения вопросов административно-территориального устройства Республики Беларусь». Один из основных принципов, закрепленных в данном законе - «сочетание государственных интересов и интересов населения проживающего на соответствующей территории» [2, ст.4]. В связи с чем, функционирование местного управления и самоуправления напрямую взаимосвязано с административным устройством государства. Это урегулировано в ст.1 Закона: «административно-территориальными единицами являются территории, в пространственных пределах которых в порядке, предусмотренном законодательством, создаются и действуют местные Советы депутатов, исполнительные и распорядительные органы». АТЕ - области, районы, сельсоветы, города и поселки городского типа. В соответствии с положениями закона, районы в городах не относятся к «самостоятельным» административно-территориальным единицам, так как в них образуется только исполнительно - распорядительный орган - администрация района». Населенные пункты, где не избираются Советы депутатов и не создаются исполнительно - распорядительные органы, а также территории со специальным режимом использования (заповедники, национальные парки, памятники природы, свободные экономические зоны и др.) отнесены Законом к «территориальным единицам» [2, ст.1].

На законодательном уровне урегулированы полномочия Советов, относительно решения некоторых вопросов административно-территориального устройства, с учетом мнения населения соответствующей территории.

В Республике Казахстан правовой основой АДТ является Конституция РК, Закон «Об административно-территориальном устройстве Республики Казахстан от 8 декабря 1993 г. [3], АТЕ, образующие систему АДТ страны - аул (село), поселок, аульский (сельский) округ, район в городе, город, район, область. Государственное управление в Республике Казахстан осуществляется на основе государственных и местных интересов. Территория РК разделяется на регионы и населенные пункты. В Казахстане иное определение региона, в частности, это часть

территории республики, включающая несколько населенных пунктов, образуемая и управляемая в интересах республики. Основными звеньями АТД Республики Казахстан являются регионы (область, район и аульский (сельский) округ).

Населенный пункт - это часть компактно заселенной территории республики, сложившаяся в результате хозяйственной и иной общественной деятельности граждан, с численностью не менее 50 человек, учтенная и зарегистрированная в установленном законом порядке и управляемая местными представительными и исполнительными органами. Населенные пункты, находящиеся на территории Республики Казахстан, подразделяются на городские и сельские. К городским населенным пунктам относятся города республиканского, областного и районного значения, а также поселки; к сельским - все остальные населенные пункты независимо от их административной подчиненности [3].

В республиках Казахстан и Беларусь среди ученых и практиков длительное время ведутся дискуссии относительно реформирования АТД, его целесообразности, приемлемых вариантах и т.д. Данные вопросы поднимались еще во времена существования СССР, но по различным причинам не находили должного решения. В целом реформирование АТД республик проходило в направлении то сокращения числа районов, то увеличения их количества. Например, в Беларуси АТД того времени было нацелено на плано-централизованное развитие сельского хозяйства. Критикуя реформы АТД Беларуси, проводимые в 50-х г.г., А. Злотников высказал мнение о том, что данные административно – территориальные преобразования неудачны... [4, С.27]

В начале 70 – х г.г. в Беларуси высказывалось мнение о зависимости функционирования экономики от АТД страны. Например, проведя аналитику АТД страны, Лис А.Г. пришел к мнению, что «Областное административно-территориальное устройство БССР экономически более приспособлено к сельскохозяйственным, чем общеэкономическим задачам» [5, С.254].

Свою точку зрения относительно разумного компромисса стабильности и современности АТД отразил в научных трудах В.Н.Кивель, считавший, что АТД должно быть адекватно существующим условиям государства и общества. Выбор стратегии внесения в административно-территориальное устройство страны постоянных, но незначительных изменений или редких, но радикальных реформ АТД - одно из необходимых условий организации эффективного государственного управления. И независимо от того, насколько часто осуществляются такие преобразования, на отдельных этапах развития любой страны совершенствование ее административно- территориального деления становится одной из основных задач государственной региональной политики [6, С. 29].

В 90-х годах прошлого столетия, было проведено некоторое реформирование АТД Республики Беларусь, не повлекшее существенного на изменение АТД страны.

Проведение реформирования АТД страны – очень важная, сложная и требующая неотложного решения задача, которая стоит перед обществом на современном этапе. От эффективности решения зависит совершенствование и укрепление государственного устройства, становление и развитие реально действующего местного управления и самоуправления. Несомненно, для принятия решения необходимо определить какой период времени и объем затрат необходим для реформирования. Может быть, достаточно изменить границы АТЕ, или все же требуются радикальные подходы к изменению АТД? Иными словами взвесить все «за» и «против».

В соответствие с законодательством, Республика Беларусь – унитарное государство, АТЕ первого уровня являются шесть областей (Брестская, Витебская, Гомельская, Гродненская, Минская, Могилевская), которые, в свою очередь делятся на 118 районов и 10 городов областного подчинения, которые являются АТЕ второго уровня. Третий, первичный уровень административно-территориальных единиц образуют 89 посёлков городского типа, 104 городов районного подчинения, 1164 сельских, поселковых и городских Советов. Минск, областные центры, а также город Бобруйск, разделены на 24 городских района [7]. Следует отметить, что в послевоенное время АТД страны было иным (территория была поделена на двенадцать областей).

Например, в Беларуси, на сегодняшний день, отмечают неравномерность развития регионов. Полагая, это происходит по двум причинам: хозяйствующие субъекты, в большинстве случаев, расположены далеко от областного центра. А также, четыре областных центра, такие как Брест, Гомель, Витебск, Гродно, находятся на периферии. Многие райцентры очень удалены от областных центров, а некоторые находятся ближе к столице, нежели к ним. Это, по нашему мнению, является основной причиной, по которой население ищет наиболее удобные варианты, уезжая за границу или же в более крупные города с целью заработка. Вывод складывается сам собой: необходима реформа АТД.

Хотя дискуссии относительно реформирования АТД Республик Беларусь и Казахстан ведутся давно, тем не менее, ученые и практики не пришли к общему мнению относительно способов его осуществления. В Республике Беларусь точки зрения ученых и практиков разделились

в двух направлениях: мягкий способ проведения реформирования и радикальный способ. В связи с этим, в 2011 г. принят стратегический документ – «Государственная схема комплексной территориальной организации Республики Беларусь 2030» В данном документе очерчена стратегия совершенствования АТД страны и ее частей с учетом геополитических условий, национальных ресурсов и социально-экономического потенциала [8].

Изучив основные направления и приоритеты развития комплексной территориальной организации Республики Беларусь Власюк Н.Н., кандидат архитектуры, доцент провел анализ внешних и внутренних предпосылок, влияющих на общую стратегию развития территории. Ученый считает, что вследствие реформирования АТД страны произойдет также и совершенствование территориальной организации социальной инфраструктуры: «Основной целью развития социальной инфраструктуры будет создание необходимых условий для обеспечения всеобщей доступности и общественно приемлемого качества базовых социальных услуг (прежде всего медицинского обслуживания и общего образования), расширение возможностей выбора их населением. Государственная поддержка этих важных сфер общества будет осуществляться в рамках обеспечения государственных минимальных социальных стандартов, реализации мер по укреплению материально-технической базы социальной инфраструктуры» [9, С.4-5]. Это очень важный момент, так как это будет способствовать активизации участия населения в местном самоуправлении, в целях решения вопросов жизнеобеспечения населения.

Рассмотрим предложенные варианты реформирования АТД Беларуси. В одном случае предполагается провести реформирование методом объединения малочисленных населенных пунктов (не более 20 тыс. человек) и более крупных. Произойдет укрупнение малочисленных сельских Советов. Полагаем, что на уровне сел следует упразднить сельсоветы. Председатель районного Совета депутатов должен избираться населением, так как это будет способствовать поднятию его авторитетности среди населения, а значит, доверия. Вопросами местного управления и самоуправления могут заниматься местные администрации. При этом, необходимо урегулировать прямую выборность местным населением также и должностных лиц местной администрации. Аналогичное устройство в Казахстане, где в сельской местности функции местного самоуправления осуществляет аким села, который выбирается районным маслихатом, т.е. местным представительным государственным органом. Но, следует отметить, что хотя и считается, что должности сельских акимов выборные, но эти выборы, к сожалению, не прямые, а косвенные. Полагаем, в Казахстане в законодательство о выборах внести изменения относительно урегулирования прямых выборов сельских акимов.

В Беларуси предлагается объединить районы и крупные города, т.е. образовать одну АТЕ. Следует отметить, что данный способ реформирования возможен лишь на основе проведенной переписи населения.

В Беларуси некоторые ученые и практики придерживаются мнения относительно радикального способа реформирования АТД республики. Основная суть этого метода – переход от трехуровневой системы АТД к двухуровневой: район – округ, создание новых районных центров. Предполагается образовать на месте шести областей 18 округов на основе внутриобластных регионов, тем самым деление осуществится внутри границ. Внутриобластной регион будет состоять из населенных пунктов, относящихся к районному центру. При двухуровневой системе АТД, предположительно упразднятся первичные и базовые уровни АТЕ. На данный момент в республике 118 районов, 1173 сельсоветов, они будут оптимизированы и создано 475 районов на расстоянии не более 17 км. от центра. Положительным и ключевым моментом данного варианта, по нашему мнению, выступает то, что данные населенные пункты будут находиться недалеко от районного центра, это более удобно для местного управления и самоуправления. Получат развитие города – административные центры, т.е. улучшится инфраструктура, так как финансы будут оставаться в местных бюджетах. С активизацией производства, появятся новые предприятия, а следовательно рабочие места. Население будет более заинтересованно в участии делами местного сообщества, в целях решения вопросов жизнеобеспечения. Таким образом, реализуется такой принцип местного самоуправления, как субсидиарность. Местные вопросы будут решаться на местах, а на государственный уровень отданы национальные вопросы стратегического значения. Но, не стоит забывать, что для решения вопросов органы местного управления, самоуправления, население должны обладать необходимыми компетенциями, свободой в принятии решений. Одним словом, самостоятельность и соответствующая финансово-экономическая основа – необходимое условие.

В Казахстане, по нашему мнению, необходимо объединить мелкие населенные пункты. Районные центры образовать в нормальной доступности для населения. Таким образом, будет легче решать вопросы местного значения. Все основные вопросы местного значения должны

решаться на районном уровне, на уровень области отнесены стратегические вопросы развития региона. Необходимо изменить ситуацию, когда граждане в любых ситуациях обращаются в областные органы или Президенту, по причине беспомощности местной власти.

Очень правильно по этому поводу выразил свою точку зрения белорусский ученый-аналитик - Мирослав Кобаса: «В первую очередь, нужно приблизить социальные услуги к людям, для этого следует расширить полномочия местной власти, Мало полномочий - мало денег [10].

Литература

1. Административно-территориальное деление [Электронный ресурс]: Большой энциклопедический словарь. – Электрон.дан. (76,7 Мб). – М.: Propaganda ART, 1998]
2. Об административно-территориальном делении и порядке решения вопросов административно-территориального устройства Республики Беларусь: Закон Респ. Беларусь, 9 мая 1998 г., №154-З: в ред. Закона Респ. Беларусь от 23.11.2005 г. №62-З //Нац. реестр правовых актов Респ. Беларусь. – 2001. – № 2/686.
3. Закон Республики Казахстан от 8 декабря № 2572-ХІІ «Об административно-территориальном устройстве Республики Казахстан» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 28.12.2018 г.).
4. Злотников, А. От перестройки к переустройству // Белорусская думка. – 1993. – № 7. – С. 27.
5. Лис, А.Г. Проблемы развития и размещения производительных сил Белоруссии/ А.Г.Лис. – М.: Мысль, 1972. – С. 254.
6. Кивель В.Н. Местное самоуправление в Беларуси/ В.Н.Кивель [и др.]; М53 под науч. Ред. И.П.Сидорчук.- Минск: Тонпик, 2007. – С.29.
7. Административное деление Белоруссии. Материал из Википедии — свободной энциклопедии. - Режим доступа: <https://ru.wikipedia.org/wiki/> - Дата доступа: 15.10.19.
8. Государственная схема комплексной территориальной организации Республики Беларусь 2030/ [Электронные ресурсы]. - Режим доступа: http://habitat3.org/wpcontent/uploads/NationalReport_BelarusRepublic_Rus.pdf-. Дата доступа: 29.10.19.
9. Власюк Н.Н. Государственная схема комплексной территориальной организации Республики Беларусь: основные направления и приоритеты развития/ Н.Н.Власюк. Вестник Брестского государственного технического университета. 2012. №1 Режим доступа: http://www.bstu.by/uploads/vestnik/1/2012_1_vlasyuk_n.n._gosudarstvennaya_sxema_kompleksnoj_territorialnoj_organizacii_respubliki_bielarus_osnovnye_napravleniya_i. С.4-5.
10. Вместо шести областей могут создать 18 округов. Посмотрите, как предлагают изменить регионы Беларуси/ [Электронные ресурсы]. - Режим доступа: <https://onlinebrest.by/novosti/vmesto-shesti-oblastey-mogut-sozdat-18-okrugov-posmotrite-kak-predlagayut-izmenit-regiony-belarusi.html>. - Дата доступа: 27.10.19.

ӨОЖ 34: 342

ҰЖЫМДЫҚ ЕҢБЕК ДАУЛАРЫНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Тоқтар І.Қ., Садвакасова Ж.Қ.

«Өзін-өзі тану» Адамның үйлесімді дамуы гуманитарлық колледжі, Алматы

Қазақстан Республикасы өз тәуелсіздігін алып, қысқа мерзім ішінде нарықтық экономикаға бет бұрды. Сондықтан, осыған байланысты жалдамалы қызметкерлердің еңбек құқығын қорғауда үлкен мәселелер туындады. Себебі, олардың құқықтарын кейбір жұмыс берушілер жиі бұзып, еңбек құқығы нормаларын қолданғанда көп қателер жібереді. Осыған байланысты, еңбек қатынасындағы әлсіз жақ – жалдамалы қызметкерлердің құқығын қорғау қазіргі еңбек құқығының функционалды рөлі болып табылады. Ал осы еңбек қатынасындағы әлсіз жақтың құқығын қорғауды қамтамасыз етудің басты тәсілі осы мақсатқа арналған еңбек дауы институты танылған.

Қазақстан Республикасының Еңбек кодексінің (бұдан әрі ҚР ЕК) 1 – бабының 1 – тармағының 19 – тармақшасына сәйкес еңбек дауы – бұл ҚР еңбек заңнамасын қолдану, келісімдердің, еңбек шартының және (немесе) ұжымдық шарттың, жұмыс беруші актілерінің талаптарын орындау немесе өзгерту мәселелері бойынша қызметкер (қызметкерлер) мен жұмыс берушінің (жұмыс берушілердің) арасындағы келіспеушіліктер болып табылады [1,17 б.].

Еңбек дауларын құқық қатынастарының түрі бойынша еңбек құқықтық қатынастарынан туындайтын жеке еңбек даулары және еңбек ұжымы мен жұмыс беруші арасында туындаған ұжымдық еңбек даулары болып екіге бөлінеді.

Қазіргі заңи әдебиеттерде ұжымдық еңбек дауларының мәселелері, оның ішінде ұғымы, классификациясы әлі толық зерттелмеген.

Қазақстан Республикасында ұжымдық еңбек дауларын шешу тәртібі мен әдістерін, сондай-ақ ереуіл жасау құқығын жүзеге асыру тәртібін реттейтін құқықтық негіз 1996 жылы шілденің 8-інде қабылданған «Ұжымдық еңбек даулары мен ереуілдер» туралы Қазақстан Республикасының Заңы болды. Мұнда: «ұжымдық еңбек даулары – ұйымдарда еңбек жағдайларын белгілеу мен өзгертуге және еңбекке ақы төлеуге, ұжымдық шарттар мен келісімдер жасасуға, оларды орындауға байланысты, сондай-ақ қолданылып жүрген заңдардың, ұжымдық шарттар мен келісімдердің ережелерін қолдану мәселелері бойынша жұмыс беруші (жұмыс берушілер бірлестігі) мен қызметкерлер ұжымдары (қызметкерлер өкілдері) арасындағы келіспеушіліктер» – деп белгіленген [2,3 б.].

Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 15 мамырда Еңбек кодексі шығуымен байланысты бұл заң өз күшін жойды. Басқа елдердің Еңбек кодекстерімен салыстырғанда ұжымдық еңбек дауларының түсініктемесі ҚР ЕК көрсетілмеген. Бірақ ҚР ЕК комментарийінде қазақстандық ғалым, профессор Е.Н.Нурғалиева ұжымдық еңбек даулары – бұл ұйымдарда еңбек жағдайларын белгілеу мен өзгерту (жалақыны қоса), ұжымдық шарттар мен келісімдерді жасау, өзгерту және орындау бойынша, сонымен қатар еңбек құқығы нормаларынан тұратын актілерді қабылдаған кезінде қызметкерлердің сайланбалы органының ойын ескеруге жұмыс берушінің бас тартуымен байланысты қызметкерлер (олардың өкілдері) және жұмыс берушілер (олардың өкілдері) арасындағы реттелмеген келіспеушіліктер деген түсініктеме береді [3,497 б.].

Бұл анықтаманы нақтырақ деуге болады. Ал, Ресей Федерациясының Еңбек кодексін қарастыратын болсақ, мұнда ұжымдық еңбек дауларының ұғымы берілген. Және осы берілген ұғым бойынша ресей ғалымдары түрлі көзқарастарды ұстанады. Сөйтіп, РФ ЕК 398 – бабына сүйеніп, И.О.Снигирева ұжымдық еңбек дауының нысанасын үш топқа бөліп қарастырған. Олар:

- еңбек жағдайларын белгілеу және өзгерту (жалақыны қоса);
- ұжымдық шарттық келісімдерді жасау, өзгерту және орындау;
- локальды нормативтік актілерді қабылдау кезінде қызметкерлердің сайланбалы өкілетті органының ойын ескеруге жұмыс берушінің бас тартуы [4,546 б.].

Сонымен қатар, РФ ЕК түсініктемесінде В.Н.Толкунова РФ ЕК ұжымдық даулар ұғымын кеңейтті, бірақ «және еңбек заңнамасын қолдану» деген сөздермен толықтыру керек екендігін ескермеген деп көрсетеді [5,621 б.]. Л.Н.Анисимов пен А.Л.Анисимова: «бұл заңдағы олқылық», – деп тікелей көрсетеді. Сонымен қатар: «Осылай, Ресейде ереуілдерге, әсіресе бюджет саласы қызметкерлерінің жалақысын төлеуді көптеген айлар бойы кідірту сұрақтары бойынша басқа ұжымдық наразылықтарға әкелетін көптеген ұжымдық даулар пайда болды. Ал бұл даулар еңбек заңнамасын сақтау бойынша және қазір көптеген даулар осындай», – деп көрсетеді [6,229 б.].

Жұмыс берушілер өкілдері –

ұйымдар басшылары немесе нормативтік құқықтық актілерге, ұйымның құрылтай құжаттарына сәйкес басқа да өкілетті адамдар, жұмыс берушілер бірлестіктерінің өкілетті органдары, жұмыс берушілер уәкілдік берген өзге де органдар. [2,3 б.].

ҚР ЕК комментарийінде қызметкерлер өкілдері және жұмыс берушілер өкілдері субъектілер ретінде көрсетілген. [3,497 б.].

Мысалы, И.Л.Люттов түрлі елдердің еңбек дауының анықтамаларын талдап, оның нысанасы түрліше тұжырымдалады деп белгілеген [7,53 б.]. Бұған 1981 жылғы Халықаралық Еңбек Ұйымының «Ұжымдық келіссөздерге жәрдемдесу туралы» Конвенциясы мүмкіндік туғызды. Осы конвенция бойынша ұжымдық еңбек даулары төмендегідей мақсаттарда жүзеге асырылады:

- еңбек пен жұмыспен қамтамасыз етілудің жағдайларын анықтау үшін;
- кәсіпкерлер мен жұмысшылар арасындағы қатынасты реттеу үшін;

– кәсіпкерлер немесе олардың ұйымдары мен жұмысшылар ұйым немесе ұйымдар арасындағы қатынастарды реттеу үшін [8,1937 б.].

Біз болсақ, Қазақстанның және ТМД елдері ғалымдарының көзқарастарына тоқталатын боламыз.

Мысалы, кейбір қазақстандық авторлар ұжымдық еңбек дауының нысанасы бұл – еңбек жағдайларын және оның ақысын немесе әлеуметтік жеңілдіктерінің көлемін белгілеу және өзгерту бойынша келіспеушіліктер, сонымен қатар ұжымдық шарттар мен келісімдерді жасаған немесе өзгерткен кезде пайда болатын келіспеушіліктер деп белгілейді [3,498 б.].

И.Я.Киселев өз жұмысында ұжымдық еңбек дауларының нысанасы қандай да болмасын топтың ұжымдық мүддесі болып табылады, ал ұжымдық еңбек жанжалының нысанасы қызметкерлердің ұжымдық мүддесін қозғайтын әр түрлі мәселе болуы мүмкін деп жазған. [9,13 б.].

Экономикалық еңбек дауы заңда көрсетілген нақты құқықпен байланысты туындамайды, ол заңда немесе басқа нормативтік акте көрсетілген жағдаймен салыстырғанда тараптардың осы жағдайды жақсарту талаптары бойынша туындайды», – деп белгілеген [10,439 б.].

Сонымен қатар, тағы бір кеңес дәуірінің ғалымы Н.Г.Александров бұл сұраққа баса назар аударған. Оның ойынша: «еңбек даулары орнатылған еңбек дауларын қолдану негізінде (еңбек құқығының нормаларында, ұжымдық және еңбек шарттарында) немесе орталықтанған тәртіппен реттелмейтін орнатылған еңбек жағдайлары негізінде туындайды». А.Ф.Нуртдинова: «ұжымдық еңбек дауы – ұжымдық – шарттық реттеу тәртібінде орнатылған нормаларды жүзеге асыру және еңбек қатынасын құқықтық реттеу қызметкерлердің қатысуымен байланысты құқықтарын қорғауға бағытталған», – деп санайды [11,54].

Бұл ой өте бағалы болып табылады, себебі, ол осындай ұжымдық еңбек дауларын заңи тәртіпте шешуге мүмкіндік береді. [12,27 б.].

Ал өз еліміздің ғалымдарының түйіндемелеріне келсек, жалақымен қоса әлеуметтік жеңілдіктерінің көлемін белгілеу және өзгерту бойынша келіспеушіліктер туралы ой басқа елдерде қозғалмаған мәселе еді. Және олар еңбек құқығы заңнамасының орындалмағандығынан болғаны өте өкінішті жайт. Сондықтан, мұндай мәселерді одан әрі зерттеу, зерделеу біздіңше өз өзектілігін жоғалтқан жоқ. Керісінше, одан әрі жалғастырсақ еліміздің еңбек құқығы саласындағы құқықбұзушылықтар санының азаюына үлкен қадам болар еді.

Әдебиет

1. Қазақстан Республикасының Еңбек Кодексі 2007 жылдың 20 мамырынан // СПС «Юрист», 2010.
2. «Ұжымдық еңбек даулары мен ереуілдер» туралы 1996 жылы шілденің 8-нде қабылданған Қазақстан Республикасының Заңы.
3. Нургалиева Е.Н. Комментарий к Трудовому кодексу Республики Казахстан. Общая и Особенная части. – Алматы: Жеті жарғы, 2009.
2. Трудовое право: Учебник / Под ред. О.В.Смирнова, И.О.Снигиревой. М.:Проспект,2007.
3. Комментарий к Трудовому кодексу Российской Федерации/ Под ред.К.Н.Гусова. М.: ООО «ТК Велби», 2002.
4. Анисимов Л.Н., Анисимова А.Л. «Трудовые договоры». «Трудовые споры». М.:Бератор-Прес,2002.
5. Лютов И.Л. «Понятие и предмет коллективных трудовых споров» // Государство и право, 2003, № 1.
6. Конвенции и Рекомендации МОТ. Т.П. Женева, 1991.
7. Киселев И.Я. «Трудовые конфликты в капиталистическом обществе: социально-правовые аспекты». М.: Наука, 1978.
8. Киселев И.Я. «Трудовое право России и зарубежных стран». «Международные нормы труда». М.: Эксмо, 2005.
9. Нуртдинова А.Ф., Окуньков Л.А., Френкель Э.Б. «Комментарий к законодательству о социальном партнерстве», М.:Юрист,1996.
10. Нуртдинова А.Ф. «Комментарий к Закону «О порядке разрешения коллективных трудовых споров». М.,2002.

ӘОЖ 94 (574) : 323 (574)

**ТӘУЕЛСІЗДІКТІҢ АЛҒАШҚЫ ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ БАЙЗАҚ АУДАНЫНДАҒЫ
ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ АХУАЛ****Тобаджанов Р.Т.***М.Х. Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университеті, Тараз*

Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласындағы: «Туған жерге, оның мәдениеті мен салт-дәстүріне айрықша іңкәрлікпен атсалысу – шынайы патриотизмнің маңызды көріністерінің бірі» - деп атап көрсеткеніндей, мемлекетіміздің басты байлығы, адам капиталының негізгі ұлттық тірегі – руханият. Ұлт руханиятының басты белгілерінің бірі - рухани құндылықтарымызды қадірлеу, туған жерді сүю арқылы ұлттық кодымызды сақтау. Сананы оятып, рухани жадымызды жаңғыртқан, тарихтың төрінен орын алған маңызды мақала Қазақстанның түкпір-түкпірінде талқыланып, ұшан-теңіз жұмыстар атқарылып, әлі де жалғасын тауып жатыр.

Байзақ ауданының тарихы 1938 жылдан бастау алады. 1936 жылы Қазақстан одақтас республика мәртебесіне ие болған соң, мұнда жаңа облыстар мен аудандар құрылды. Оңтүстік Қазақстан облысы Мирзоян ауданының құрамында болған ауданға Оңтүстік Қазақстан облыстық Кеңесі атқару комитетінің 1938 жылғы 4 ақпандағы №89 шешіміне сәйкес Свердлов атауы беріліп, өз алдына аудан болып бөлініп шықты.

1938 жылы 12 мамырда өткен аудандық партия комитетінің пленумында ауданның бірінші хатшысы қызметіне Әділ Сәттібаев сайланды. Ол кезде аудан құрамына 17 жергілікті Кеңес, 42 ұжымдық шаруашылық, бір кеңестік шаруашылық, 2 машина-трактор станциясы кірді.

Ел тәуелсіздігін алған алғашқы кезеңде, 1991 жылы 16 қазанда «Қазақ КСР Президентін сайлау туралы» Заң қабылданды. 1991 жылы 1 желтоқсанда Қазақстан тарихында тұңғыш рет республикада жалпы халықтың қатысып, дауыс беруімен Президент сайлауы өткізілді. Сайлауға республиканың 8 681 276 тұрғыны қатысты. 1991 жылғы қазан айында Қазақ КСР Президентін сайлау науқанында Байзақ ауданында (сол кездегі Свердлов ауданы) Халық депутаттары Свердлов аудандық кеңесі төрағасының №13 және №16 Қаулысымен 32 сайлау учаскесі және сайлау комиссиясы құрылды. Президент сайлауы қарсаңында Қазақ КСР Президенті болып Н.Назарбаевтың кандидатурасын қолдау жөніндегі аудандық штаб жұмыс істеді. Штабты аудандық Кеңес төрағасының орынбасары М.Мұхамеджанов басқарды. Ауданның барлық 32 сайлау учаскесінде Президент кандидатурасын қолдау топтары құрылды. Жалпы саны 115 кездесу мен жиналыстар өткізілді. 12 мыңнан астам тұрғын Н.Назарбаевтың кандидатурасын қолдап, дауыс берді.

1991 жылы еліміз тәуелсіздікке қол жеткізгеннен кейін ауданның саяси және шаруашылық құрылымдары түбегейлі өзгерістерге ұшырай бастады: аудандық партия комитеті, бастауыш партия ұйымдары мен ауылдық Кеңестер өздерінің қызметін тоқтатты. Бұрынғы колхоздар мен совхоздар таратылып, солардың негізінде жеке шаруа қожалықтары мен өндірістік кооперативтер құрыла бастады. 13 ауылдық Кеңестердің қамтуында болып келген елді мекендер аумақтық 10 округке топтастырылды, аудан мен ауыл аттары өзгертілді. Барлық билік тізгіні аудан мен ауыл әкімдеріне берілді.

ҚСП еліміздегі бұқаралық партия болып есептелді. 1991 жылғы 23 қарашада аудандық құрылтай жиналысы өткізіліп, онда Қазақстан Социалистік партиясының аудандық ұйымы құрылды. Оның хатшысы болып Ж.Қалдыбеков сайланды. Сондай-ақ 9 адамнан аудандық ұйым бюросының құрамы сайланды.

Сонымен қатар, 1991 жылдың соңында Республикалық «Азат» партиясының аудандық үйлестіру Кеңесі жұмыс істей бастады.

Кеңес билігі кезінде қарқынды жұмыс жасаған ұйымдар 1990 жылдардың басында өз қызметін тоқтата бастады. Сондай ұйымдардың бірі - комсомол ұйымы еді. 1992 жылы ақпанда кезектен тыс XXXIII аудандық комсомол мәслихаты болып өтті. Жиында Қазақстан ЛКЖО аудандық комитетінің бірінші хатшысы Ж.Сейдалиев қалыптасқан қиын жағдайды баяндап, соңғы 6 айда ұйымға мүшелікке қабылдау өтінішінің жоқтығын айтып, ұйым жұмысын тоқтатуды ұсынды. Жиналыстың шешімімен ұйым өз қызметін тоқтатты. Ұйымның меншігі Свердлов аудандық жастар ісі жөніндегі комитетке және балалар мен жасөспірімдер орталығына берілді. Аудандық комсомол ұйымының туы өлкетану мұражайына тапсырылды.

Тәуелсіздіктің алғашқы он жылдығында Байзақ ауданындағы әлеуметтік-экономикалық үрдістер Жамбыл облысы мен елімізде жоспарланып жүргізілген түбегейлі өзгерістер сынды кезең-кезеңімен жүргізілді.

Аудан басшылығының алдында дағдарыстан шығудың жолдарын қарастыру мәселесі тұрды. Оның ең бастысы – бағаны ырықтандыруды белгілі бір жүйеге келтіру еді.

1992 жылдың қарашасында ұлттық валютаның айналымға енуіне байланысты, аудан әкімінің өкімімен ақша айырбастау бойынша комиссия құрылды. Еліміздің барлық аймағында жұмыс істеген мұндай комиссиялар ақша реформасының сәтті жүргізілуіне үлес қосты.

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарындағы бағаны ырықтандырудан кейінгі екінші атқарылған іс - жекешелендіру болды. Қазақстан тәуелсіз, егеменді ел болып, нарықтық қатынастарға көше бастағанда республикада, соның ішінде ауданда жекешелендіру процесі кең өріс алды.

Жекешелендіру мәселесі бойынша аудандық бағдарлама құрылды. 1992 жылы мемлекет меншігіндегі 13 объектіні, оның ішіндегі барлық аудан совхоздарын жекешелендіру белгіленді. Свердлов ауданы әкімінің 1992 жылғы 12 наурыздағы №14 шешімімен ауданның коммуналдық меншігіндегі мемлекеттік ауылшаруашылық және басқа да кәсіпорындарды приватизациялау мақсатында комиссия құрылды. Алғашқы аукционға шығарылған нысандардың бірі аудандағы қонақ үй болды.

Мемлекеттің аса көңіл бөлетін салаларының бірі – білім беру ісі Байзақ ауданында кенже қалған емес. Бұл бағыттағы атқарылған жұмыстың нәтижесін біршама оңды істерден көруге болады. Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында ауданда 34 мектеп жұмыс істесе, бүгінде мектеп саны 45-ке жетті. Яғни, білім ошақтары 11-ге, оқушылар саны 5 мыңға артқан.

1992 жылдың 18 қаңтарында «Білім туралы» Заң, 1993 жылдың 10 сәуірінде «Жоғары білім туралы» Заң қабылданды. Сол кездегі елдің жаңа білім беру жүйесі мектепке дейінгі тәрбие мен оқыту, бастауыш және орта мектептер, жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі білім сияқты бес деңгей бойынша қарастырылды. Бұрын тәжірибеде болмаған жаңа типтегі гимназиялар, лицейлер, колледждер, академиялар сияқты оқу орындары пайда болды. Ауданымызда алғашқы гимназиялық сыныптар 1999-2000 оқу жылында Ғ.Мұратбаев атындағы орта мектепте аудандық білім бөлімінің ұсынысымен ашылды.

1990 жылдардың орта тұсында еліміздің барлық аймақтарында жаңа мешіттер бой көтере бастады. 1995-1998 жылдар аралығында республикадағы діни бірлестіктердің саны артты. Бұл өз кезегінде қоғамның рухани өміріне әсерін тигізді. Маскүнемдік, нашакорлық сияқты қоғамға жат қылықтардың азаюына соңғы жылдары көптеп ашыла бастаған мешіт пен шіркеулер өзіндік ықпал етуде. Ауданымызда орталық мешіт болып саналатын ғимараттың құрылысы сонау 1992 жылдан бастау алады.

1992 жылдың 8 сәуірінде аудан әкімінің орынбасары Х.Б.Байназаровтың қатысуымен Райавтодор ұжымында жиын өтті. Жиында талқыланған негізгі мәселе ұйымның соғылып бітпеген кеңсесін ауылдық мешіт ашу үшін беру туралы болды. Бұл ұсынысты ұжым бірауыздан қолдады. Нәтижесінде аудан әкімінің 6 шілдедегі №240 шешімімен Свердлов Райавтодор мекемесіне қарасты 4 бөлмелі ғимарат мешіт ашу үшін берілді. 29 шілдеде (1992ж.) сәрсенбінің сәтті күні аудан орталығы – Сарыкемер ауылында мешіт-медіреме салтанатты түрде ашылды. Мешіттің құрылысына жалпы аудан тұрғындары мен аудандағы кәсіпорындар белсене араласты.

Еліміз тәуелсіздігін алып, өткенін саралап, арғы-бергі тарихын түгендей бастаған тұста 1994 жылдың 22 маусымында аудан әкімінің №231 «Аудан атын өзгерту туралы» Қаулысымен Свердлов аудандық ономастикалық комиссиясының 1994 жылғы 16 мамырдағы мәжілісінің шешімі және Свердлов аудандық мәслихаты депутаттар жиналысының 1994 жылғы 16 мамырдағы кезектен тыс II сессиясында ауданның атын «Байзақ ауданы» етіп өзгерту туралы шешімдері мен қаулысы қуатталып, облыстық ономастикалық комиссияға, облыстық мәслихат депутаттар жиналысына ұсынылды. Ал аудан орталығы болып табылатын ауылдың «Михайловка» атауын «Сарыкемер» деп өзгерту туралы аудан әкімінің №31 Қаулысы 1995 жылдың 31 қаңтарында шығып, Қаулыны бекіту туралы ұсыныс облыстық ономастикалық комиссияға, облыс әкіміне сұранысқа жіберілді. Сонымен қатар осы жылы қаңтар айында аудандағы бірнеше елді мекендердің атауын өзгерту туралы аудан әкімінің Қаулылары шығып, шешімді бекіту туралы ұсыныс облыс әкіміне жіберілді. Атап айтсақ, Ынтымақ ауылы-Мәдімар, Политотдел-Көктал, Свердлов-Байзақ, Буденовка-Түймекент болып өзгертілуі туралы ұсыныстар. Бұл ұсыныстар қолдау тауып, ҚР Президенті Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың 1995 жылғы 20 желтоқсандағы №2696 Жарлығымен Свердлов ауданының аты Байзақ ауданы болып өзгертіліп, ауданымыз Байзақ батыр атына ие болды. Аудан әкімінің 1995 жылғы 6 желтоқсандағы №13 шешімімен Сарыкемер ауылына кіреберістегі (бұрынғы «Орақ-балға» белгісінің орны) 0,3 гектар жер Байзақ батырдың 216 жылдығына орай ескерткіш орнату үшін

берілді. Ескерткіш 1998 жылдың қазан айынан бері ауданның ең көрнекті орны ретінде бой көтерді.

Тәуелсіздік жылдарында аудан орталығы Сарыкемер ауылы мен Дихан ауылдық округінің шекарасында орналасқан Байзақ датқа кесенесі жаңадан бой көтерді. Аталған кесене «Батыс Еуропа – Батыс Қытай» транзиттік дәлізі бойында орналасқан. Тарихи нысан төңірегі көріктендіріліп, абаттандырылып, туристердің аялдайтын қасиетті орнына айналып келеді. Жыл сайын кесенеге мектеп оқушылары және аудан жастарымен қатар өзге өңірлерден туристер келеді. **Байзақ батыр кесенесі «Қазақстанның жалпыұлттық киелі орындары» жобасы бойынша 100 нысанның тізіміне енді.**

Кезінде ауданды Түймекент деп атау туралы да ұсыныстар болды. ХХІ шақырылған аудандық кеңестің ХІІ сессиясында аудандық Кеңестің халық депутаттары Жамбыл облыстық Кеңесінен Свердлов ауданын Түймекент деп атау туралы республиканың Жоғары Кеңесінің Президиумында, ал Жоғары Кеңес алдында Фрунзе атындағы колхозды Төле би, «Еңбек» учаскесін Сеңкібай ауылы деп өзгерту туралы мәселені қою жөнінде қаулы қабылдады. Бұл ұсыныстағы «Еңбек» учаскесін Сеңкібай ауылы деп өзгерту туралы мәселе қолдау тапқанымен, аудан атын өзгерту туралы мәселе ашық күйінде қалған болатын.

Қазіргі таңда ауданда 18 ауылдық округ, 43 елді мекен бар. Аудандағы халық саны жүз мыңнан аса (105000) адамды құрайды. Халықтың құрамы 30-дан астам ұлттан тұрады, оның 83,6 пайызы қазақтар.

Тәуелсіздік жылдарының аудан тарихында алатын орны ерекше. Өйткені осы мезгілде оның өмірі түбегейлі өзгерістерге ұшырады, аудан тұрғындарының әл-ауқаты, тұрмысы, күнделікті тыныс-тіршілігі жаңа сатыға көтерілді. Ауданда заман сұранысына лайық аграрлық өндіріс, өнеркәсіп ошақтары, білім және мәдениет жүйелері жаңа сипатқа ие болды.

Байзақ ауданы өз тарихын қалыптастырған қойнауы ырыс пен берекеге толы, табысты тірлік ордасы ретінде республика жұртшылығына кеңінен мәлім. Талай белестерді бағындырып, табандылықпен бүгінгі күнге жеткен, тарихи тағлымы мол Байзақ елінің алдағы уақытта тың бастамаларды іске асыруына мүмкіндігі жетерлік.

Әдебиет

1. Дидарбеков Ж. Өрені өскелең Байзақ өңірі. – Алматы: «Мектеп» баспасы, 2007. – 368 бет.
2. Байзақ елі – тарихи өлке. – Алматы: Классика, 2011. – 240 бет.
3. Байзақ ауданы әкімінің қаулылары мен шешімдері. Байзақ ауданының мемлекеттік мұрағаты. 99-қ., 1-т., 1-б., 2-іс, 174 п.
4. Байзақ ауданы әкімінің қаулылары. Байзақ ауданының мемлекеттік мұрағаты. 99-қ., 1-т., 1-б., 3-іс, 69, 84, 147, 156 п.
5. Байзақ ауданы әкімінің шешімдері. Байзақ ауданының мемлекеттік мұрағаты. 99-қ., 1-т., 1-б., 6-іс, 51, 64 п.

ӘОЖ 34: 342

ЕҢБЕКАҚЫНЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Тунтекова Ш.К., Садвакасова Ж.Қ.

«Өзін-өзі тану» Адамның үйлесімді дамуы гуманитарлық колледжі, Алматы

«Қазақстан-2030» Стратегиясына сәйкес әлеуметтік-еңбектік қатынастар саласын жетілдіру Қазақстанның дамуының маңызды бағыттарының бірі болып саналады [1].

Мемлекеттік саясат халықтың жұмыспен қамтылуын көтеруге, лайықты жалақыға, қауіпсіз жағдайларды қамтамасыз етуге және еңбекті қорғауға бағытталған.

Сол себепті де нарықтық қатынас жағдайында қызметкерлердің еңбек ақысын дұрыс төлеу негізгі рөл ойнайды. Президенттің соңғы жолдауына сәйкес: «Жалақының орта айлық көрсеткіші 5 есе, ал зейнетақының орташа өлшемі 3 есеге өсті. Күнкөрістің ең төменгі деңгейінен аз табысы бар халық саны 4 есеге азайғаны атап көрсетілді (50 % дан 12%)» [2].

Нарықтық жағдайда еңбек ету барысында түрлі экономикалық түсініктердің, тәртіптердің мағынасы өзгерді. Бұл жалақыға да қатысты. Еңбекақы- бұл жұмысшының біліктілігіне,

атқарылған жұмыс шарттарының саны мен сапасының қиындығына байланысты еңбегіне ақы төлеу, сонымен бірге өтемдік және ынталандыру сипатындағы төлемақылар. Ал жұмыс беруші үшін еңбек өндіріс факторының бірі болса, жалдамалы жұмысшылардың еңбекақысы өндіріс шығындары элементтерінің бірі болып табылады.

Нарықтық экономика жағдайында еңбек нарығы да қалыптасады.

Оның субъектілері: нақты бір еңбек қорына сұраныс білдіретін жұмыс берушілер (өндіріс құралдарының жеке меншік иелері), және жалдамалы жұмысшылар (еңбек қорының жеке меншік иелері). Олардың саны және кәсіби-біліктілік сипаттамасы еңбек нарығындағы ұсынысты қалыптастырады, сол үшін шартты еңбек қатынастары жүйесіндегі еңбекақы категориясын дұрыс түсіну маңызды. Еңбек құқығында еңбекақыға қатысты ұғымдардың кемшіліктері бар. Оларға, атап айтқанда, «төлем» (өтеу, төлеу, төлем, сыйақы) түсінігін білдіретін артық синонимдік түсінікті жатқызуға болады.

Мысалы, А. Ахметов пен Г. Ахметов оны еңбекке сыйақы ретінде анықтап, еңбекақы түсігін күрделендірмеуді ұсынады [3].

Өз кезегінде Е.О. Қожабаев «сыйақы» терминін жұмысшы мен оның отбасы мүшелерінің (өтемақылық төлемдерге кәсіпорындағы жазатайым оқиғалар негіз болады) пайдасына жұмсалатын, сонымен бірге жұмыс берушінің де пайдасына іске асатын өтемақылық төлемдер ретінде түсінуді ұсынады [4].

Біздің ойымызша, бұл жағдайда жұмыс беруші мен жұмысшының әрекет етуі, материалдық жауапкершілік институтына жатады.

Еңбекке ақы төлеу- бұл жұмыс берушінің Қазақстан Республикасының Еңбек кодексі мен Қазақстан Республикасының басқа да құқықтық нормативтік актілеріне және келісімдерімен еңбек, ұжымдық шарттар мен жұмыс берушінің актілеріне сәйкес жұмысшыға еңбегі үшін міндетті төлемді қамтамасыз ететін қатынастар жүйесі.

Еңбекақыны реттеудің негізгі екі әдісі бар:

1. Орталықтандырылған әдіс – барлық кәсіпорындарға, не бөлек салалар мен кәсіби топтарға ғана міндетті еңбекақы төлеу нормасының заңнамалық бекітілуін қарастырады.
2. Еңбекақыны жүйелеудің жергілікті әдісі – еңбекақыны ұйымдастыруда өндірістер өздігінен әзірлейтін барлық процедураларды, механизмдер мен әдістерді енгізеді. Бұл еңбекақыны төлеу жүйесін таңдау мен тарифтік жалақыны белгілеу, еңбекақысын төлеуге ақшалай қаржы өлшемі, түрлі қосымша төлеулер мен үстемелерді енгізу туралы шешім, сонымен бірге сыйлық беру туралы ережені әзірлеу.

Біз шетелдік, анағұрлым жарқын еңбек құқығының өкілдері - Т. Хартли мен Д. Майнстың ұстанымдарын қарастырдық.

Біріншісі еңбек туралы шарттардың бәрін locatio-cogulctio шартының түрлеріне жатқызады (өтемді пайдалану туралы шарттар) және шарт бойынша ақы төлеу деген ақшалай баламаны, затты немесе әрекетті пайдаланудың ақшалай түрі, ол әділ, адал және нақты болуы тиіс [5]. Д. Майнс еңбек туралы шарттардың ерекше түрінің қолдаушысы бола тұрып, оның қазіргі заманғы заңнамадағы үрдісін еңбекақыны ерекше, алиментті сипатта, оның міндеті жұмысшыға және отбасына материалды күнкөрісті қамтамасыз ету үшін қажет деп түсіндірді [6].

Көріп тұрғанымыздай екі автор да еңбекақыны азаматтық-құқықтық қатынастар арқылы түсіндіреді, бұл әдіс нарықтық қатынас жағдайындағы еңбек қарым-қатынастарына кеңес одағынан кейін көп қолданылмайтын.

Кеңес одағынан кейінгі нарықтық қатынастар жағдайындағы еңбекақы институтының мәнін түсінуде елеулі үлес қосқан Ресей және отандық құқықтанушылар болды. Басин Ю.Г. алғаш рет еңбекақыны қоғамдық және саяси экономикалық санатта қарастырмай, ерекше белгілері ретінде еңбек қарым-қатынасы тараптарының құқығы мен міндеттеріне сілтеме жасайтын қатал заңдық түсінік ретінде қарастырды. Басин Ю.Г. жұмысшының есебіне барлық төлемақыларды екі үлкен топқа бөлді: бірінші топтың төлемақылары өзара кепілдік принципіне негізделген, бұл жерде төлемақы қандай да бір жұмыстың орындалғаны үшін беріледі, оның өлшемі жұмыстың көлемі мен сапасына байланысты (еңбекақы); екінші топтың төлемақылары өзара кепілдікті талап етпейді (өтемақылық төлемдер) [7]. Бірінші топқа – бұл сағат, күн, қиындығы мен сапысына және т.с.с. белгілі бір уақытта еңбек бірлігін пайдаланғаны үшін төленетін құнды жатқызады. Ал екінші топқа ерекше орынды мақсатты топтар алады – бұл жұмысқа орналасуда қиындық көретін және әлеуметтік қорғауды талап ететін тұлғалар.

Нысаналы топтарға: жеткілікті түрде қамтамасыз етілмеген азаматтар, жастар, балалар үйінің тәрбиеленушілері, жетім балалар, жалғызбастылар, көп балалы ата-аналар, зейнеталды тұлғалар, мүгедектер жатады. Қазақстанда бұндай азаматтарға мемлекет кемсітушіліктен қорғауға кепілдік береді, жұмыс табуға және жұмысқа орналасуға көмектеседі, өйткені олар нарықтағы бәсекелес жағдайында өте осал болып келеді. Сондықтан оларды өтемақалық төлемдер төле алушылар тобына жатқызуға болады.

С.Т. Тұрсынақұнов және Ю.Г. Басинның ұйғарымын еңбекақыны сыйақалық төлемдерден шектеп, бөліп тастайтын қосымша белгілерін көрсетіп, анықтады: еңбекақыға алдын ала белгіленген нормалар мен бағалар бойынша жұмысшыға әділ еңбек өлшеуішінің негізінде белгіленген міндетті еңбек өлшемін орындағаны және асыра орындағаны үшін төленетін сыйақыны жатқызу керек деп белгіленеді [8]. Еңбекақы барлық жұмысшылардың: мамандығы әртүрлі жұмысшылардың, еңбектері білімге, арнайы оқытуға көп шығын жұмсайтын жоғары білікті мамандардың- дәрігерлердің, оқытушылардың, заңгерлердің және т.с.с; халыққа тұрмыстық қызмет көрсететін шағын кәсіпорындардың қожайындарына (тұрмыстық техниканы жөндеу шеберлері, шаштараздар және т.б.) еңбегіне ақы төлеуді қамтиды. Еңбекақыны анықтаудағы бұндай көзқараста оған қалам ақы, сыйлықақы және басқа да сыйақылар сияқты табыстар та кіреді. ҚР Еңбек Кодексінде заң шығарушы еңбекақыны анықтау барысында дәл осындай көзқарасты қолданады- «еңбекақы- жұмысшының біліктілігіне, орындалатын жұмыстың қиындығына, санына, сапасына және жағдайына байланысты төленетін ақы, сонымен бірге өтемақылық және ынталандыру төлемдері» (41 т.) 1 б. 1т.).

Н.М. Саликова еңбекақыны жұмысшыға еңбек міндеттерін орындағаны үшін берілетін сыйақы ретінде қаралатын қарапайым құқықтық қатынастар, ұзаққа созылатын еңбек құқық қатынастары шенберінде қарастырады [9].

РФ Еңбек Кодексінің 129-б. 1-тармағында берілген еңбекақының қазіргі анықтамасы өз құрылымы жағынан қиын болып келеді және үш анықтаманы енгізеді: нақты еңбекақы анықтамасы (еңбекақының тар мағынасында), өтемақылық төлемдер анықтамасы және ынталандыру төлемдері анықтамасы.

Еңбекақыны зерттеу барысында біз заң шығарушы көрсеткен алғашқы түсінікті дұрыс деп шештік – бұл еңбегі үшін берілетін сыйақы (ҚР Еңбек Кодексінің 1 б. 1т.) [10]. Бұл тұста еңбекақы анықтамасының тар мағынада жұмысшының біліктілігіне, атқарып жатқан жұмыстың қиындығына, санына, сапасына және жағдайына тәуелділігі деген белгілерін енгізуде күмән тудырамыз. Біздің ойымызша, көрсетілген белгілер еңбекақының белгісі болып келмейді (яғни еңбекақы мен басқа да төлемдерді айырудың өлшемі емес), ал заңды талаптарға сай келетін еңбекақы болуы керек. Біздіңше, еңбекақы жұмыс берушіде әрекет ететін еңбегіне ақы төлеу жүйесінің негізінде жұмысшыға сыйақы болып келеді, және де жағымды жағдайлардан ауытқитын жұмыс үшін берілетін төлемдер мен көтермелеу төлемдері болып табылады.

Сонымен бірге мағынасына тек еңбекақыны қоспай, жұмыс беруші жұмысшының пайдасына іске асыратын барлық төлемдерді негізге ала отырып, «еңбекке ақы төлеу» (17т.) ҚР Еңбек Кодексінің 1 б. 1 т.) түсінігін анықтауды ұсынамыз. Бұл төлемдердің ішінде кепілдікті, өтемақылық және әлеуметтік төлемдерді жатқызуға болатын еңбекақы мен басқа да төлемдерді белгілеуді ұсынамыз.

Нарықтық экономика жағдайында жұмысшы үшін жалақы – бұл жеке табыстың басты және негізгі бабы, отбасының ұдайы өсуі және оның әл-ауқат деңгейін арттыру құралы.

Халықаралық құқық нормаларын ескере отырып еңбекақыны реттейтін ҚР Еңбек Кодексі нормаларын жетілдіру аса қажет болып табылады. Еңбекақының әлеуметтік кепілі жағынан бұл Халақаралық Еңбек Ұйымы Конвенциясының (ХЕҰ) талаптарына қатысты. «Еңбекақыны қорғау туралы» №95 Конвенцияның белгілеуінше, ақшалай еңбек ақы тек осы елде заңды айналымдық күші бар валютамен төленеді [11].

Бұл тұста Қазақстан экономикасында таратылған салық есебінде жалақыларын ресми түрде төмендетіп көрсету жұмысшылардың құқын бұзу, бұл жұмысшының әлеуметтік мәртебесін бұрмалау болып табылады.

Қазақстандағы мемлекеттік құқықтық реттеу бағытына:

- халыққа еңбекақы мәселесі бойынша құқықтық және әлеуметтік қорғаныс құру;
- кедейлік шегін анықтау және осы шектен шығатындар үшін атаулы әлеуметтік көмек көрсету, кедейлік және жұмыссыздықпен күрес;

- түрлі меншік нысандарындағы кәсіпорындарда еңбекке ақы төлеу реформасының заңдық және әдістемелік негізін құру;
- шаруашылық жүргізуші субъектілері жұмысшыларының жалақысына салық салудың тиімді жүйесін құру;
- жұмысшылар үшін жағымсыз инфляциялық үдерістерді жеңілдету бойынша шараларды әзірлеу;
- жұмыс берушіге жалақыны дер кезінде төлемегені үшін жауапкершілік белгілеу жатады.

Қазіргі жағдайда еңбектің қиындығы тәжірибеде қолданылатын тарифтік кестенің немесе кәсіби-біліктілік белгілері бойынша саралаудың басқа да түрлерінде ескеріледі. Еңбек шарты қосымша төлемдермен, үстемелермен немесе өтемақылық төлемдердің басқа да түрлерімен толтырылады. ҚР Еңбек Кодексіне біз ұсынып отырған өзгерістер еңбекақыны өзара байланысы бар түсініктер жүйесінде қарастырып, нарықтық жағдайдағы қазіргі еңбек қатынастарының ерекшелігін ескеруге мүмкіндік беретінін тұжырымдап, осындай қорытындыға тоқталамыз.

Әдебиет

1. Қазақстан Республикасының Президенті Н. Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы (2 бөлімі) «Қазақстан дамуының жаңа кезеңіндегі біздің ішкі және сыртқы саясатымыздың 30 маңызды бағыттары «Қазақстан-2030» Стратегиясы» (Астана, 28 ақпан 2007 жыл) // <http://online.prg.kz>
2. Послание Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева народу Казахстана Новое десятилетие – новый экономический подъем – новые возможности Казахстана // *Казахстанская правда*. – 2010. – 2 февраля. – Б.2
3. Ахметова А., Ахметова Г. Еңбек құқығы. Оқулық. – Алматы: Заң әдебиеті, 2006. – Б.152
4. Кожобаев Е.О. Правовое регулирование трудовых отношений в акционерных обществах. Дисс. ... к.ю.н.: 12.00.05 – Алматы, 2002. – Б.105
5. Хартли Т. Права работников в праве Европейского сообщества. пер. с англ. Б.Н. Топорнин. – М.: НОРМА-ИНФРА, 1998. – Б. 145
6. Майнс Д. Труд в правовом поле/пер. с англ. О.В. Смирнов. – М.: ПРАДОС, 2000. – Б.69
7. Басин Ю.Г. Правовое регулирование заработной платы в новых условиях// *Предприниматель и право*. – 1999. - №2. – Б.5
8. Турсунакунов С.Т. Индивидуально-договорные трудовые правоотношения в условиях формирования рыночных отношений. Дисс. ... к.ю.н.: 12.00.05. – Алматы, 1998. – Б.36
9. Саликова Н.М. Правовое регулирование оплаты труда: Вопросы теории и практики. Дисс. ... д-ра юрид.наук: 12.00.05.. – Екатеринбург, 2003. – Б.56
10. Трудовой кодекс Республики Казахстан от 15 мая 2007 года № 251-3 (с изменениями и дополнениями по состоянию на 19.03.2010 г.)// <http://online.prg.kz>
11. Конвенция Международной Организации Труда № 95 об охране заработной платы, Женева, 1 июля 1949 г. // <http://online.prg.kz>

УДК 075.8.33

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ ҚЫЗМЕТТІҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ

Төленді Ш.Қ.

ал-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы

Инвестициялар (күрделі салымдар) - бұл халық шаруашылығының барлық салаларының негізгі қорларын, кеңейтілген қайта жаңғыртуға бағытталған материалдық, еңбек және ақша ресурстарының шығын жиынтығы.

Инвестициялар-біздің экономикамыз үшін салыстырмалы түрде жаңа термин. Орталықтандырылған жоспарлы жүйе шеңберінде "жалпы күрделі салымдар" ұғымы пайдаланылды, олар негізгі қорларды қалпына келтіруге арналған барлық шығындар, оның ішінде оларды жөндеуге арналған шығындар түсінілді. Инвестициялар-кең түсінік. Ол біздің "Күрделі салымдар" және "қаржылық" (портфельдік) инвестицияларға, яғни акцияларға, облигацияларға, меншіктен табыс алуға құқық беретін меншік иесінің титулымен тікелей байланысты басқа да бағалы қағаздарға жақын нақты инвестицияларды да қамтиды.

Инвестициялар тұтастай алғанда елдің әлеуметтік-экономикалық дамуы үшін де, шаруашылық жүргізуші субъектілердің қызметі үшін де ерекше маңызға ие. Экономикалық өсу көптеген факторлармен анықталады, оның ішіндегі ең маңыздысы - инвестициялар көлемін арттыру және олардың тиімділігін арттыру.

Инвестиция тиімділігі проблемасындағы ең бастысы-тез қайтарым беретін неғұрлым бәсекелі өндірістерге салымдарды интенсификациялау үшін жағдай жасау. Инвестициялар кәсіпорындардың қалыпты жұмыс істеуін, тұрақты қаржылық жай-күйін қамтамасыз ету және барынша табыс алу үшін қажет. Осының барлығы микро - деңгейдегі инвестициялардың рөлі мен мәнін анықтайды. Біздің елдегі инвестиция мәселесі өте өзекті, олар туралы әңгіме өшпейді. Бұл мәселе, ең алдымен, Қазақстандағы инвестицияларға үлкен жай-күйді басуға болады, бірақ сонымен бірге салынған қаражатты жоғалтудан қорқу инвесторларды тоқтатады.

Инвестициялар әртүрлі нысандарда жүзеге асырылуы мүмкін. Инвестициялау нысандарының жіктелуі негіздегі критерийді таңдаумен анықталады. Инвестицияларды жіктеу критерийлері: қаражатты салу объектісі, мақсаты, инвестициялау мерзімі, меншікті қаражат нысаны, салым саласы, салалық және өңірлік белгі болып табылады. Инвестициялар нысандарының шеңберінде инвестициялардың негізгі нысандарының одан әрі нақтылануын көрсететін белгілер бойынша жіктелетін Инвестициялар түрлерін бөлуге болады. Жеке белгілер бойынша инвестициялардың жіктемесін қарастырайық.

Инвестицияларды жіктеу кезінде қаражат салу объектісі базистік типологиялық белгі болып табылады. Осы критерийге сәйкес инвестициялар нақты, қаржылық және материалдық емес активтерге бөлінеді. Мұндай жіктеудің қажеттілігі инвестициялық процеске тән қатынастардың әртүрлілігімен байланысты.

Нақты капиталға инвестициялар (оларды капитал жасаушы инвестициялар немесе қаржылық емес активтерге инвестициялар деп атайды) Негізгі капиталды жаңғыртуға және жаңартуға әкеледі. Нақты инвестициялар-бұл нақты капиталдың өсуін қамтамасыз ететін экономика саласы мен экономикалық қызмет түрлеріне салымдар.

Бұл топқа негізгі капиталға инвестициялар, күрделі жөндеуге шығындар, жер учаскелері мен табиғат пайдалану объектілерін сатып алуға Инвестициялар, материалдық емес активтерге (патенттер, лицензиялар, бағдарламалық өнімдер, ғылыми-зерттеу және тәжірибелік-конструкторлық эзирлемелер және т.б.) Инвестициялар, материалдық айналым қаражаты қорларының өсуіне Инвестициялар кіреді.

Негізгі капиталға инвестициялар (күрделі салымдар) негізгі қорларды сатып алуға, құруға және жаңғыртуға (жаңа құрылыс, кеңейту, қайта жаңарту және объектілерді техникалық қайта жарақтандыру, Машиналар, жабдықтар, құрал-саймандар мен мүкәммал сатып алуға, негізгі табынды қалыптастыруға, көпжылдық екпелер мен т.б.) бағытталған шығындар жиынтығы болып табылады.

Материалдық емес активтер – бұл патенттер, лицензиялар, жер учаскелерін пайдалану құқығы, табиғатты пайдалану объектілері, авторлық құқықтар, ұйымдастыру шығындары, сауда маркалары, тауар белгілері, бағдарламалық өнімдер, ноу-хау және т. б.

Қаржы инвестициялары ақша қаражатын, материалдық және өзге құндылықтарды басқа заңды тұлғалардың бағалы қағаздарына, мемлекеттік және жергілікті заемдардың пайыздық облигациялары, ел аумағында құрылған басқа заңды тұлғалардың жарғылық (қоймалық) капиталдарына, Шетелдегі кәсіпорындардың капиталына және т.б. салу, сондай-ақ заңды тұлғаға басқа заңды тұлға берген заемдар болып табылады.

Инвестициялау мақсаты бойынша:

1. тікелей;
2. портфельдік (тікелей емес) инвестициялар.

Тікелей инвестициялар инвестициялау объектісін тікелей бақылау мен басқаруды белгілеу мақсатында кәсіпорындардың (фирмалардың, компаниялардың) жарғылық капиталдарына салымдар ретінде болады. Олар тек табыс алуға ғана емес, ықпал ету саласын кеңейтуге, болашақ қаржылық мүдделерді қамтамасыз етуге бағытталған.

Портфельдік инвестициялар инвестициялық объектілердің нарықтық құнының өсуі, дивидендтер, проценттер, басқа да ақшалай төлемдер) және тәуекелдерді әртараптандыру нысанында қаржы, табыс алу мақсатында экономикалық активтерге салу болып табылады. Әдетте, портфельдік инвестициялар бағалы қағаздардың, басқа да активтердің түрлі элементтеріне тиесілі сатып алуға салымдар болып табылады.

Жиі нақты және қаржылық инвестициялар тиісінше тікелей және портфельдік ретінде қарастырылады. Бұл ретте бір жағдайларда тікелей инвестициялар деп тікелей қаражат салуды, өндіріске, ал портфельдік деп - бағалы қағаздарды сатып алуды түсінеді, яғни жіктеу критерийі осы жағдайда инвестициялау объектісінің сипаттамасы болып табылады.

Инвестициялар сондай-ақ инвестициялық ресурстарға, өңірлерге, салаларға, тәуекелге және басқа да белгілерге өзіндік құнның мерзімдері, нысандары бойынша жіктелуі мүмкін.

Қазақстан Республикасында салымдардың мерзімі бойынша:

- қысқа мерзімді инвестициялар;
- ұзақ мерзімді инвестициялар.

Қысқа мерзімді инвестициялар деп әдетте бір жылға дейінгі кезеңге қаражат салу түсініледі. Бұл инвестициялар, әдетте, алыпсатарлық сипатқа ие. Ұзақ мерзімді инвестициялар- бір жылдан астам мерзімге.

Меншік нысандары бойынша инвестициялық ресурстарға:

- жеке;
- мемлекеттік;
- шетелдік;
- бірлескен (аралас) инвестициялар.

Жеке (мемлекеттік емес) инвестициялар деп жеке инвесторлардың: азаматтар мен мемлекеттік емес меншік нысанындағы кәсіпорындардың қаражатын салуды түсінеді.

Мемлекеттік инвестициялар-бұл мемлекеттік билік және басқару органы, сондай-ақ мемлекеттік меншік нысанындағы кәсіпорындар жүзеге асыратын салымдар.

Шетелдік инвестицияларға шетелдік азаматтардың, фирмалардың, ұйымдардың, мемлекеттердің қаражатын салу жатады.

Бірлескен (аралас) инвестициялар деп отандық және шетелдік экономикалық субъектілер жүзеге асыратын салымдарды түсінеді.

Өңірлік белгі бойынша инвестициялар бөлінеді:

- ішкі инвестициялар;
- шетелдік инвестициялар

Ішкі (ұлттық) Инвестициялар осы елдің ішіндегі инвестициялау объектілеріне қаражат салуды қамтиды. Ұлттық инвестициялар шетелдік инвестицияларға қарағанда аса маңызды, себебі олар халықтың үкіметке сенімінің көрсеткіші болып табылады.

Шетелдегі инвестициялар (шетелдік инвестициялар) инвестициялау объектілеріне қаражат салу ретінде түсініледі.

2018 жылғы қаңтар-шілдедегі деректермен салыстырғанда негізгі капиталға инвестициялар 53,5% - ға өсті.

Өңдеу өнеркәсібіне 32763,9 млн. теңге, кен өндіру өнеркәсібіне және карьерлерді қазуға – 149021,6 млн. теңге, көлік және қоймалауға – 25719,6 млн. теңге, жылжымайтын мүлікпен операциялар – 20924,8 млн. теңге, электрмен жабдықтау, газ, бу беру және ауа баптауға – 20948,0 млн. теңге, құрылыс – 5761,4 млн. теңге, білім беруге – 3417,8 млн. теңге, денсаулық сақтау және әлеуметтік қызметтерге – 13164,0 млн. теңге, ауыл, орман және балық шаруашылығына-15298,0 теңге бөлінген.

Қаржыландыру көздері бойынша инвестициялар құрылымында кәсіпорындардың меншікті қаражаты 72,2%, республикалық бюджет – 10,8%, жергілікті бюджет – 10,3%, банк кредиттері – 0,8%, басқа да қарыз қаражаты – 5,9% болды.

Республикалық бюджеттен бөлінетін қаражаттың басым бөлігі (33,6%) Денсаулық сақтау және әлеуметтік қызметтерге; жергілікті бюджеттен (49,4%) – өнерге, көңіл көтеру мен демалуға; өз қаражатынан (78,8%) – өнеркәсіпке; банктердің несиелері (49,7%) – өңдеу өнеркәсібіне; басқа да қарыз қаражаты (50,0%) – көлік пен қоймалауға бағытталған. Халықаралық ынтымақтастық нәтижелері бойынша

Қазақстанда осындай перспективалы бағыттар дами бастады:

- технологиялық болжау
- халықаралық технологиялар трансферті орталықтары
- Еуроодақтың 7 негіздемелік бағдарламасымен ынтымақтастық
- БҰҰ Еуропалық экономикалық комиссиясы
- және басқа да көптеген бағыттар.

Кез келген елдің, әсіресе Қазақстанның экономикасына табиғи-шикізат ресурстарын тікелей шетелдік инвестициялар. Мұндай инвестициялардың басты артықшылықтарының бірі- бұлолар шетелдік инвестордың өз тәуекеліне және кері төлемдерге жүзеге асырылады. Олар бойынша (дивидендтер мен пайданың мөлшері) олардың тиімділігіне тікелей байланысты және бюджет қаражатының қатысуын талап етпейді, бұл осы кезеңде өте маңызды елдегі әлеуметтік-экономикалық жағдай кезеңінде. Негізгі мақсаты тікелей қосымша экспорт пен импорт

алмастырушыларды құру болып табылады. Бұл өз кезегінде сауда және сауда елдің төлем балансы. Осы тұрғыдан әдістер мен тәсілдерді жетілдіру ел экономикасына тікелей шетелдік инвестицияларды тарту салым көлемін кеңейтудің басым бағыттарының бірі ретінде қарастыру шетелдік капитал.

Осылайша Қазақстанның инвестициялық саясатын, сауатты жоспарланған стратегия деп қорытынды жасауға болады инвестициялық қызметті дамыту республиканың инвестициялық және инновациялық тартымдылығы, өнеркәсіптің барлық салалары, өндіріс саласындағы және қызметтерді көрсету оның дамуына негізгі түртк болары анық.

Әдебиет

1. Абрамов С.И. Инвестирование. - Абрамов С.И. - М.: Центр экономики и маркетинга, 2000. - 440 с.
2. Антипова О.М. К вопросу о понятии термина «инвестиции»: семасиологический и экономический аспект // Юридический мир. -2005. - №9. - С. 65 - 69.
3. Боди З., Кейн А., Маргус Ф. Принципы инвестиций. 4-е изд. М.: Вильямс, 2002. - 984с.
4. Вельяминов Г.М. Международное экономическое право и процесс (академический курс): Учебник. - М.: ВолтерсКлувер, 2004. - 496 с.
5. Инвестиции: Учебник / Под ред. В.В. Ковалева, В.В. Иванова, В.А. Лялина. - М.: ТК «Велби», 2003. - С. 25 - 31. - (авторы статьи: Воробьев П.В., Иванов В.В., Лялин В.А.).

UDC 316.3:004:37

AN ASSESSMENT OF INTERNATIONALIZATION SMES SOCIAL RESPONSIBILITY: A CASE OF ALMATY (KAZAKHSTAN)

Ulsara N. Zh.

Nanjing University of Science and Technology, School of Economics and Management

Raushan M.

M.Narikbayev Kazakh State Law University, Nursultan

Kurmanbayeva Uldana³

Kazakh and Turkish International University named by Kh. A Yassavi, Turkestan

Introduction

Social Responsibility (SR) or any of its aspects are gaining great attention in the academic and professional fields. Companies are increasingly more aware and encouraged to integrate and participate in CSR issues (Mark- Herbert and Von Schantz, 2007).

Small and medium enterprises (hereinafter referred to as SMEs) are backbone of any business sphere. The problems that SMEs are facing attracts special attention of the governments worldwide because SMEs strongly affect employment rate, substantially contribute to gross domestic product (GDP), export volume and overall health of the economy in any country. In addition, SMEs are able to respond quickly to any changes in the market situation and can help formation of the middle class. Most importantly, it creates the environment and the spirit of entrepreneurship which will help to be innovative. Kazakhstan also considers the SMEs development as one of the key success factors. As it was stated by the President of Kazakhstan, in order to increase the competitiveness of the national economy and should the implementations of social responsibility of SMEs, the country has to increase competitiveness of Kazakhstani enterprises.

The government of Kazakhstan recognized that diversification of industries is required to minimize the risks resulting from its excessively resource dependent economic structure. This means industrial diversification should be realized in order to achieve sustainable, stable and long-term economic development in Kazakhstan. Furthermore, these efforts should be pursued through the expansion and diversification of the SME sector. This is because in general, SMEs play a positive role in establishing the foundation for the stability of a nation's economy, activating the development of the economy, expanding the export base, and advancing the industrial structure. The contribution of SMEs to Kazakhstan's economy is very limited, and SMEs in Kazakhstan are not well developed.

Therefore, this problem is one of the most relevant and hot issues not only in the business world, but also in the scientific, political communities of contemporary Kazakhstan. High competitive Kazakhstani enterprises are the key to the success of Kazakhstan.

Thus, this paper aims to assess the factors which will affect social responsibility of SME using internal and external factors, which obtained by survey conducted. Regression analyses were applied to investigate the relationships between factors and SME social responsibility. The result indicates that export competitiveness of SME is affected by firm age and government support. The second part of section is discussed about factors affecting the social responsibility of SMEs within the context of literature review. In section 3 the methodology part will be illustrated. In methodology part is mainly consisted of analyses and data, which will be evaluated by SPSS. In section 4, basic finding will be reported and finally, section 5 will conclude and put forward some recommendation for policy makers.

Literature review

The strengths of this definition lie in its emphasis on the relationship between the corporation and society. SR is a complex and diverse term representing business standards focusing on the long-term nature of business itself and increasing value for shareholders. Corporate social responsibility is not just an abstract concept but a business standard that we follow in our everyday activities. The observance of CSR principles is a prerogative for all company and not only for top management. This particular style of working gratifies and benefits all parties- the government, employees and their family members, consumers, local communities and shareholders. It is not obvious whether firm age and firm size impact firm's capability to be fruitful at exploration or exploitation. According to Voulgaris F. and Papadogonas T. (2006). Their empirical studies show that firm and firm size are key driver factors of firm social responsibility. However, according to Loderer and Waelchli (2010), they emphasize the older firm's disadvantages, because they often develop stiffer, bureaucratic structures and can create "competency trap" where past successes and technological areas of expertise create inertial pressures that prevent them from exploring new technological domains. According to the research the relationship between CSR and innovation has been analysed and found to be positive in several papers (e.g., McWilliams and Siegel, 2000; Padgett and Galan, 2010; Wagner, 2010), CSR existing research has not yet clearly shown the nature of the relationship (Surroca, 2010). Increasingly, studies explore the link between innovation and CSR highlight the dual direction that innovation and CSR can take (MacGregor, 2007; Gallego, 2011; Bockquet, 2013; González-Ramos, 2014). Two trajectories have thus been put forward (Perrine, 2012). Kazakhstani scientists, such Radosevic and Myrzakhmet (2009) also discuss the factors that have impact on innovative capacity and activity of the SME. However, a majority of scientific issues that are related to sufficient state management of innovative capacity within the economy remain unclear. According to Eniola A.A. and Entebangn H. (2015), they find out relationship between government policy and firm performance of SME. Likewise, government support has a major impact on the competitiveness of SMEs. Conceptually, the research work indicates that SME firm performance differs with the choice of the government policy which they approved. Dandago, K. I., and Usman, A. Y. (2015) indicate that government support and their incentives support systems for SMEs play an essential role. Some authors try to identify the type of CSR strategy that best favour innovation (Sharma and Vredenburg, 1998; Perrine, 2012; Bockquet, 2013; Torugsa, 2012). Using supply and demand theory as a framework, McWilliams and Siegel (2000) show that the adoption of environmental practices, going beyond legal requirements, may promote investments in research and development, which in turn can produce both process and product innovations. Many suggestions and recommendations have appeared from the researchers and there is still need strong efforts of governments, through its different kind of efficient policies affecting competitive environment in the market, which lead to fruitful and profitable operations of SMEs. These recommendations are following: to invite government to take concrete actions to eliminate dumping, smuggling and importation of cheap foreign products; reducing corruption actions; providing social justice; providing market information; developing the infrastructure; providing training for SMEs and encouraging private investment. Shortage of access to external and internal financing can be as a major challenge to the growth of SMEs, and it has accounted for high rates of failure among those SMEs. According to Shah et al. (2013), financial institutions behave more cautiously when providing loans to SMEs. In their research, they discuss that SMEs are usually charged comparatively high interest, high collateral and loan guarantees. Krasniqi, B. A. (2007) finds that loan policies and collateral requirements discourage firms from obtaining loans from banks. According to Ayyagari et al. (2006) show that political instability, public issues and financing directly affect the rate of growth of small firms, with financing being the most significant constraint affecting growth of small firms. Rocha et al. (2011) evaluate the most essential constraint on firm growth in emerging countries: they find that each country crosses a different set of constraints and that these constraints also differentiated by firm features, especially firm size.

Empirical analyses

Overview about SMEs in Kazakhstan

SMEs play a positive role in establishing the foundation for the stability of a national economy, activating the development of the economy, expanding the export base, and advancing the industrial structure. Moreover, SMEs have played a fundamental role in the evolution of the economies of developed countries. However, the SME sector is not fast grown sector in Kazakhstan. The highest number of active SMEs operates in Almaty (127,900) and South Kazakhstan (123,900) region. While lowest number of active SMEs operates in North Kazakhstan region.

This why, I chose Almaty as target of my research, as there are biggest number of active SMEs. Next paragraph will be related to Almaty’s SME and its condition. Almaty used to be the capital of Kazakhstan between 1929 and 1997, and today it is the city of national significance. As of January 1, 2015, Almaty had a population of 1,548,300 people or 8.8% of Kazakhstan’s population (third place among the regions and cities of national significance). The city’s economically active population was 811,000 people or 8.9% of the country’s total, with 766,400 people having jobs.

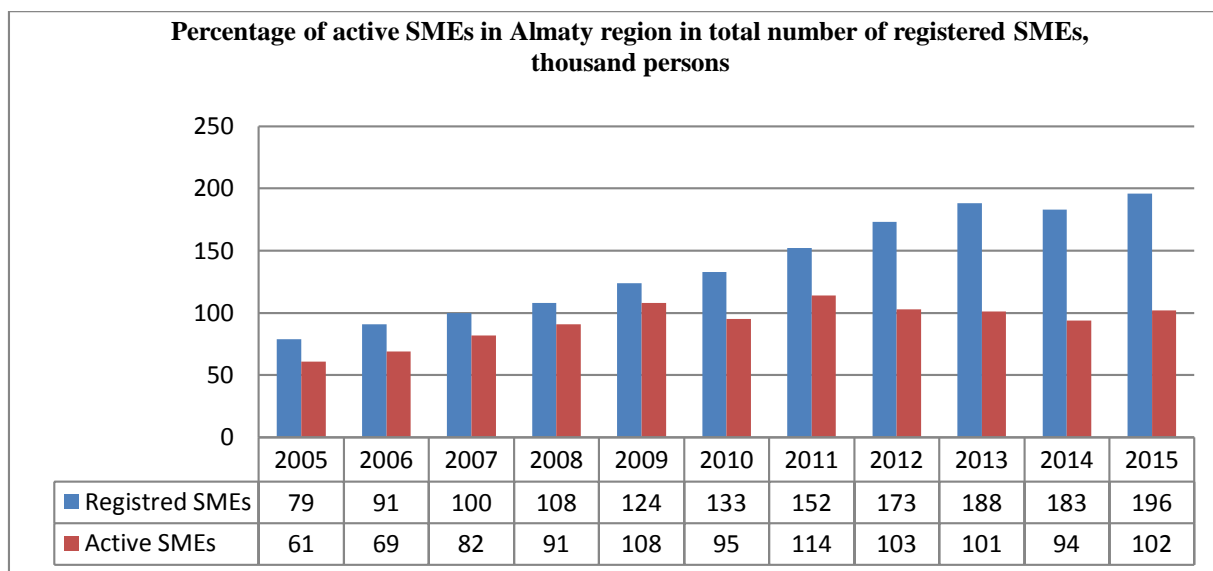

Fig. 1 Source: www.stat.gov.kz

The number of registered and active SMEs in Almaty tends to grow. By the end of 2015, the number of registered and active SMEs increased by 2.6 times compared to 2005. The number of active SMEs increased considerably in 2011 and 2013 (average annual growth of 36%), showing a moderate growth of 3.9% in 2015.

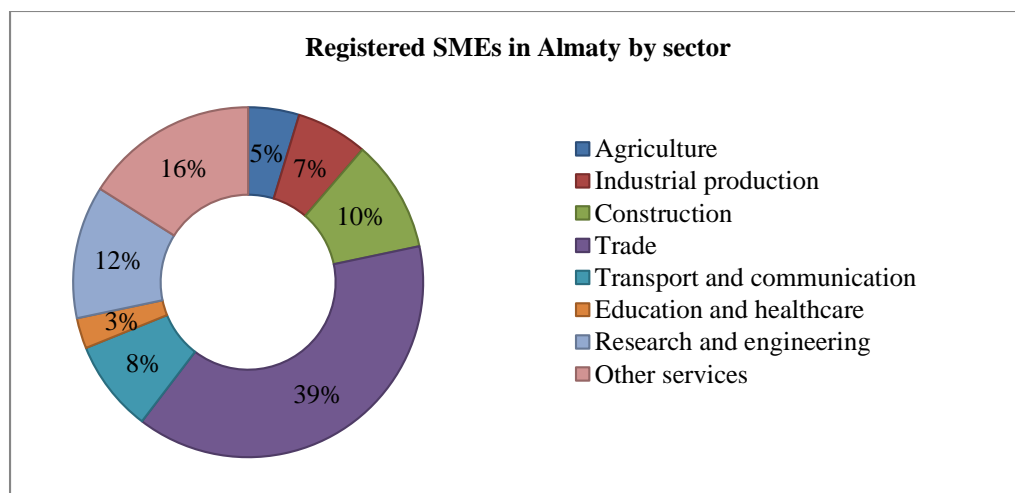

Fig. 2 Source: www.stat.gov.kz

The majority of SMEs in Almaty are active in trade and services. Trade accounts for 39% of all SMEs. Second largest percentages are shown by construction and research and engineering, where 10% and 12%, respectively. Transport and communication account for 8%. Agriculture and industrial production share the least percentage among all sectors.

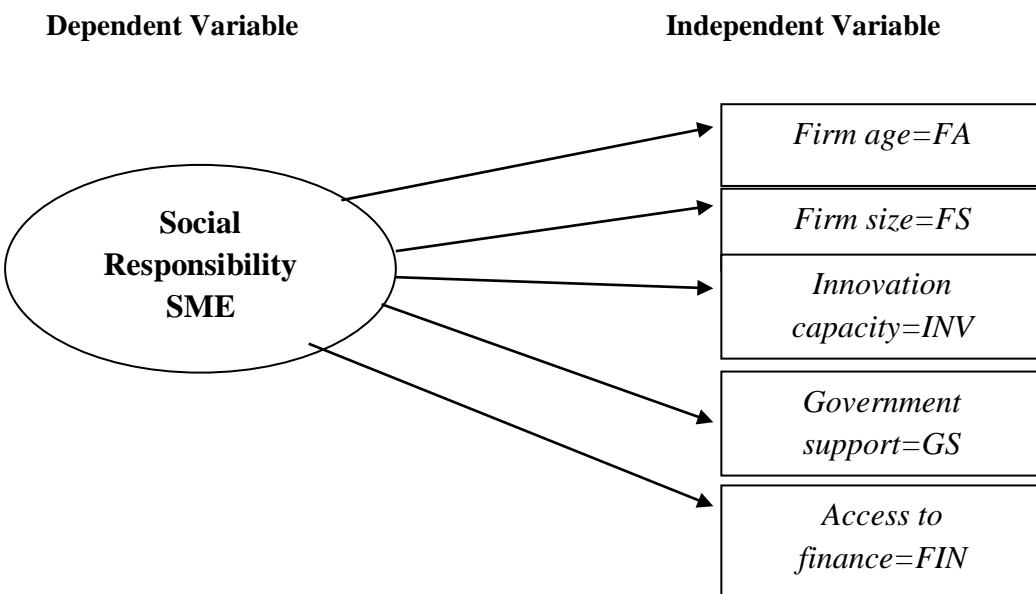
Data Collection and Research Methodology

In order to achieve the research purpose, data were collected from 140 SMEs exporters. In our research, we have focused only one region of Kazakhstan, which is Almaty region, because the majority active SMEs exporters are located in this region.

The questionnaire was composed of three sections. In the first section, there was gathered general information about firms, such as the number of employees, how long the company running its business, last five years sales, imports, exports, and research and development expenditure. Section two was particularly about export activities. In the third section gathered external and internal resources, the firm’s innovative capacity, government support and financing. Questions were evaluated through using Likert scale from 1 to 5.

Research Framework

$$EC = \beta_0 + \beta_1 FA + \beta_2 FS + \beta_3 INV + \beta_4 GS + \beta_5 FIN + \mu(1)$$

Research Hypothesis

- H1: There is significant positive relationship between firm age and SME social responsibility
- H2: There is significant positive relationship between firm size and SME social responsibility
- H3: There is significant positive relationship between innovative capacity and SME social responsibility
- H4: There is significant positive relationship between government support and SME social responsibility
- H5: There is significant positive relationship between access to finance and SME social responsibility

Results and findings

In order to be sure that our questions are appropriate and reliable, we calculated the Cronbach’s Alpha values, by using SPSS statistical package. According to theories, if α value is 0.70 or above is sufficient for the reliability of questions. Below shows the table where was calculated the Cronbah’s Alpha that closely connected to question sets. In the Table1, the α value is showed from 0.701 to 0.837, which means questionnaire has satisfactory value, and appropriate.

Table 1.

Cronbach's Alpha

Variables	Cronbach's Alpha (α)	N (number respondents)
Social Responsibility (SR)	0.837	140
Firm age (FA)	0.750	140
Firm Size (FS)	0.739	140
Innovative capacity (INV)	0.715	140
Government support (GS)	0.701	140
Access to finance (FIN)	0.723	140

Source: SPSS

Table 2.

Innovative capacity

Innovative capacity	N	Min	Max	Mean	Sd
Access to R&D unit	140	1	4	2.081	1.032
Specialized staff for R&D	140	1	4	1.763	0.094
Research findings	140	1	3	1.246	0.632
Training of R&D specialized staff	140	1	5	1.633	0.083
Cooperation with research centers and other institutions are highly devoted	140	1	5	2.872	1.252

Source: SPSS

Table 2 corresponds an innovative capacity for its competitiveness by respondent's company. The innovative capacity highest mean value (2.872) was Cooperation with research center and other institution while the lowest mean value (1.246) was research findings.

Table 3.

Access to finance

Access to finance	N	Min	Max	Mean	Sd
Bank loans	140	1	4	1.373	0.627
Financial leasing	140	1	3	1.061	0.315
Owners self-finance	140	1	5	4.574	1.023
Venture capital	140	1	3	1.263	0.781
Government funding	140	1	4	1.891	1.092

Source: SPSS

In Table 3 shows the questionnaire results about access to finance, where respondents were asked to rate the item on scale from (1) hardly ever to (5) almost always. As it is seen, majority number of SMEs spent its own funding for their business. This is marked by the highest mean value of 4.574. While financial leasing indicates the lowest mean value, which is 1.061.

Table 4.

Government support

Government support	N	Min	Max	Mean	Sd
Support from social responsibility association	140	1	4	2.681	0.852
Consulting from government centers	140	1	5	3.153	1.124
Sourcing export finance	140	1	3	1.254	0.561
SR disclosure information	140	1	4	1.312	0.673
Easing taxation	140	1	3	1.424	0.798

Source: SPSS

Table 4 indicates the questionnaire result about government support, where SMEs were asked to rate the usefulness of government support on a scale from (1) not useful, to 5 very useful. The highest mean value in government support is consulting from government center, where mean value is 3.153. The second highest mean value is receiving easing taxation (mean value 1.424). The lowest mean value is sourcing export finance (mean value 1.254).

Table 5.

Correlation matrix

Variables	Mean	Standard deviation	EC	FA	FS	INV	GS	FIN
SR	3.258	0.754	1	0.067*	-0.259**	-0.038	0.133	-0.589
FA	2.408	0.675	0.067*	1	0.377**	-0.125	-0.452	-0.356
FS	2.689	0.687	-0.259**	0.377**	1	-0.784	-0.235	0.0127
INV	1.919	0.618	-0.038	-0.125	-0.784	1	-0.196	0.105
GS	1.964	0.801	0.133	-0.452	-0.235	-0.196	1	0.0125
FIN	2.027	0.767	-0.589	-0.356	0.0127	0.105	0.0125	1

**Correlation is significant at the 0.01 level (two tailed)

*Correlation is significant at the 0.05 level (two tailed)

Source: SPSS

Correlation matrix was used in order to find out the relationship between the variables. As in table indicates that firm age and government support positively effect on export competitiveness while other variables showed negative sign, which means these variables are not strongly effect on export competitiveness.

Table 6.

Model summary

Model Summary				
Model	R	R Square	Adjusted R Square	Std. Error of the Estimate
FA	0,209 ^a	0,044	0,021	1,05678
FS	0,169 ^a	0,012	-0,097	1,27860
INV	0,105 ^a	0,006	-0,095	1,02568
GS	0,225 ^a	0,090	0,056	1,05678
FIN	0,108 ^a	0,024	-0,085	1,035784

a. Predictors: (Constant), FA,FS,INV,GS,FIN

Source: SPSS

Based on the table, firm age result and government support are shown the R^2 for FA is 0.044 ,while R^2 for GS is 0.090, which interprets that approximately 4,4% of firm age and 9% government support affect on the SME export competitiveness.

Table 7.

Coefficient table

Coefficients^a						
Model		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
		B	Std. Error	Beta		
1	(Constant)	2,141	0,835		2,564	0,000
	FA	0,008	0,188	0,007	2.678	0,003*
	FS	-0,041	0,172	-0,044	-0,237	0,814
	INV	-0,038	0,160	-0,042	-0,238	0,813
	GS	0,180	0,150	0,215	3.045	0,020*
	FIN	-0,009	0,189	-0,037	-0,046	0,963

a. Dependent Variable: EC
Correlation is significant*(p= <0.05)

Source: SPSS

Based on coefficient table, it says that FA and GS B=0.007 and B=0.215, respectively, and these variables are significant at 0.003 and 0.020 (p value is less than 0.05), which we can accept H1 and H4. Other hypotheses rejected (H2, H3, H5), because their Beta coefficients are all negative sign and they don't show significance of variable as their p values are higher than 0.05.

Conclusion and recommendation

One of the main trends of research on CSR has been its potential association with the financial performance. Most authors suggest the social impact hypothesis as a starting point to analyze this association, however the evidence is still unclear, with only a few studies focused in the SMEs field. For this reason, this paper aimed to verify whether, in the field of SMEs, the development of CSR practices also influences innovative capacity. Based on findings of this paper, the relation between the firm age, firm size, innovative capacity, government support and access to finance and SME's social responsibility is examined via regression analyses. The result indicates that there is a positive relation between firm age, government support and export competitiveness of SMEs. On the other hand, negative relationship was founded between the firm's size, innovative capacity of SMEs. According to regression analysis, FA and GS indicated showed positive sign, which we can accept H1 and H4. This means that, firm age and government support can influence significantly to the of SMEs. Other hypotheses rejected (H2, H3, H5), because their Beta coefficients are all negative sign and they don't show significance of variable as their p values are higher than 0.05. As a result, the importance of being corporate social responsibility of SMEs under globalized world is an undeniable fact. Moreover, no doubt it is difficult for SMEs to compete the revivals in global market. According to developing country, where SMEs social responsibility is higher, government support plays essential role. Our finding also shows the significant relation between government support and social responsibility of SMEs. Following countermeasures should be done in order to improve the social responsibility of SME and government policy makers should assist for completely implementation.

References

1. Appiah, K., Selassie H. and Burnley R. Determinants of SME international competitiveness: a case of Ghanain horticultural exporters, *The Business and Management Review*, 2015.6(3), 192-204 pages.
2. Ayyagari, Meghana and Vojislav Maksimovic. How Important Are Financing Constraints? The Role of Finance in the Business Environment, *World Bank Policy Research Working Paper*, 2006 No. 3820.
3. Dandago, K.I., and Usman, A.Y. Assessment of government industrialization policies on promoting the growth of small scale industries in Nigeria, *Proceedings from Ben-Africa Conference Zanzibar*, 2015.

4. Eniola, A.A. and Entebang, H. Government policy and performance of Small and Medium Business Management, International Journal of Academic in Business and Social Sciences, 2015. 5(2), 239-248 pages.
5. Krasniqi, B. A. Barriers to entrepreneurship and SME growth in transition: The case of Kosova, Journal of Developmental Entrepreneurship, 2007. 12(1), 71–94 pages.
6. Loderer, C. & Waelchli, U. Protecting minority shareholders: Listed versus unlisted firms, Financial Management, 2010. 39, 33-57 pages.
7. Porter, M.E. Competitive advantage creating and sustaining superior performance, The Free Press, New York. 2010
8. Radosevic, S., Myrzakhmet, M. Between vision and reality: Promoting innovation through technoparks in an emerging economy. Technovation, 2009. 29(10), 645-656 pages.
9. Rocha R., Farazi S., Khouri R., and Pearce D. The status of bank lending to SMEs in the Middle East and North Africa Region: Results of a joint survey of the Union of Arab Banks and the World Bank, Policy Research Working Paper 5607, 2011.
10. Shah, S.F.H., Nazir, T., Zaman, K., & Shabir, M. Factors affecting the growth of enterprises: A survey of the literature from the perspective of small- and medium-sized enterprises, Journal of Enterprise Transformation, 2003 (3), 53-75 pages.
11. Voulgaris F. and Papadogonas T. Financial factors affecting profitability and employment growth: the case of Greek manufacturing, International Journal of Financial Services Management, 2006. 2(3), 232-242.

ӘОЖ 159.9

КӨПТІЛДІЛІК – ЖАҒАНДЫҚ ҚАБІЛЕТКЕ ОҢАЙ КІРІГУ ЖОЛЫ

Хасанова А.Ж.

БҚО Орал гуманитарлық колледжі, Орал

Ана тілінді білсен байсың, қасына жұп қылып тағы бір тіл білсен одан да байсың. Үш немесе одан да көп білу асқан байлықтың егесі екеніңе бірден бір дәлел болатын рухани дүние. Қазіргі таңда көптілді ел болу үшін көптілді халық болу абзал. Халық құрамындағы тілдерге деген сыйластық, тілге деген қошемет, тілге деген риясыз таза көңіл азайып бара жатқандай. Алайда оны бүгінгі жас буыннан яғни мектеп жасына дейінгі бүлдіршін, мектеп оқушылары және студенттерден бастасақ тіл феноменің кеңейтер едік. Ғаламның кеңдігі қаншалықты үлкен болса, адамның ақылы және тілдік дағдысы да соншалықты терең болары сөзсіз. Бүгінгі таңда тілдік сфера кең білімді талап етеді. Олардың құрамында рухани бай болу, сананың ашықтығы, ойдың тұнығы, ілімнің нақтылығы шексіз қажет болары айғақ. Осынау аталмыш құндылықтар адам бойынан табыла білсе бір игі іс. Тіл – қарым-қатынастың бірінші іс-әрекеті. Сол әрекет бірнеше адамдар арасында толыққанды өрби алады. Білімді тілсіз, тілді ілімсіз елестету мүмкін емес. Әл келгенше тіл үйреніп, күш біткенше үйрете білген жөн. Тіл – ойдың көркемділігі, сөздің сафтылығы, жүректің тұнықтығын көрсететін құнды дүние.

Көптілділік педагогикалық іс-әрекетте білім алушылар мен білім берушілердің арасындағы ерекше байланыс орын алуы шарт. Білім игерудің тілдік шекарасы, алар ауқымы мол болса ғана тілді анық үйренудің тұнғыығы. Тіл білімін зерттеуде үш топқа қарастырар едім. Ең алдымен, тіл ілімінің көркемділігі, тіл білімінің шеберлігі, тіл білімінің нақтылығы. Осынау үш топ тілдік сөйлесу құралының бағыттарын алға жетелейді.

Мектеп жасына дейінгі балаларға көптілділікті үйрету өте күрделі процесс. Сол күрделіліктен қорықпайтын тәрбиешілерге айтар алғысымыз шексіз. Асқан шеберлік, мол ізденіс, көп жігер қажет. Ал мектеп оқытушылары үшін көптеген терминдерді үш тілде жатқа біліп және оны үйретуде асқан шеберлікті қажет етері сөзсіз. Ал колледж және жоғары оқу орындарының оқытушылары үшін көптілді маман болу деген сөз маманды көптеген ғылыми терминдермен байыту деген ұғым. Білім беру ошақтарындағы басты мақсат – көптілді ұрпақтарды даярлау және оларды бәсекеге қабілетті ете білу.

Көптілді ұрпақ – ұлт санасындағы үлкен рух, үлкен құнды дүние. Уақыттар зымырап ғасырлар өтсе де тілдік мұра атадан балаға мәңгі сақаталары сөзсіз. Ал сөзсіз мұраны қазіргі

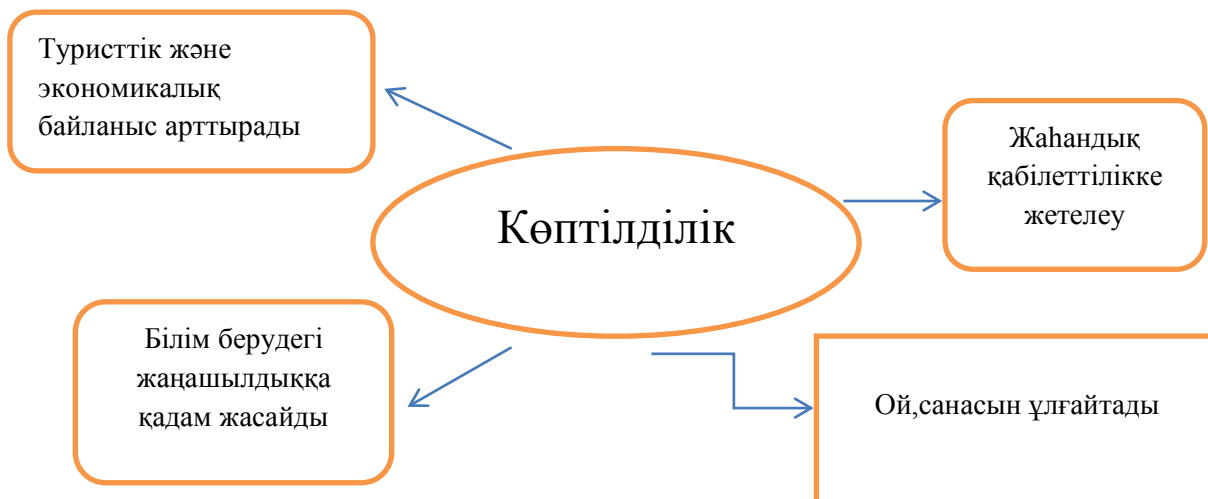
ұрпақ қалай және қай бағытта қолданып жүр? Осы бір көптілділікті үйретуде педагогтар қандай әдістерге сүйеніп, қандай тәсілдерді мардымды пайдаланып жүр? Бұл жәй ғана сұрақ емес. Себебі педагогтардың бір ескермейтін үлкен қателіі балалардың жасерекшеліктерін ескермеуі және тілдік дағыдыны орынды қолдана алмауы. Қазақстан шеел тілдерін үйретуде орыс, ағылшын, неміс тілдері жатады. Ал осылар тіл білімін үйренуде ең алдымен 5 ережеге мүйеніп жұмыстануды көбі ескере бермейді. Тіл біліміндегі фонетика, грамматика, лексика, морфология және синтаксис. Осы аталмыш ережелерді қанық білмейінше тіл біліміне кірісудің еш қажеті жоқ.

Шетел тәжірибесінде көптілілік түсінігі тереңнен бастау алған. Бір ғана ел кемінде 7 тілді біліп, әлемнің алпауыт елдерімен білім жолында таласқа түскен. Соның ішінде Қытай да бар. Олар білім берудегі қатты тәртіпке сүйене отырып, талай ілімнің басын қайтарды. Соның арқасында әлем аренасында өз орның айрықша ала білді.

Колледж студенттеріне шетел тілдерін оқытудың бірнеше әдістерін айрықша ұсынар едім. Ол үшін алдымен мамандыққа деген махаббат, мамандыққа деген көзқарас, мамандық туралы мол ақпарат білуі шарт. Кейін мамандыққа лайықты термин сөздермен жетелей отырып үйрету абзал. Өтілетін қазақша тақырыпта міндетті түрде жаңаша терминдер болады. Сол терминдерді арнайы сөздік дәптеріне бөлек түртіп алу арқылы күнде жаңаша бірнеше сөздерді жетектеп отырады. Сабақ айту үрдісінде студент үшін жатталып қалған әрбір жаңа сөз ойға түйінделіп, санаға желеу болары айқын. Ойната жүріп оқыту білім берудегі бұрыннан келе жатырған ең қолайлы түсінік. Алайда тым еркінсітіп емес, тым жәйбарақат емес, қатып қалған ережеден асырмай жаңашылдыққа қарай үдету абзал. Көбінесе өзім студент-жастарға білім беруде мына әдісті жиі қолданамын. Сабақ үрдісінде парта бетіне 1 стақан су қойғызып, әрмен ақырындап ғана қалаған уақытында ішіп отырады. Отырып су ішу арқылы бұл судың ауыз қуысына, ағзаға тигізер әсері мол болады. Сол арқылы адам баласы миға жаңадан түскен ақпараттарды молынан ұғынады. Қазіргі таңда білім игретудегі ең оңтайлы тұс студент пен оқытушы арасындағы байланыстың тым жақын әрі еркін болуы. Картотекалық көнрекілерді жиі қолдану, заттық құралдар арқылы ұқтыру және олардың қасиетіне қарай сипаттама жүргізу, саралау, анализ жасай отырып, ой тйін ретінде синтездесе әлдеқайда жаңа сабақ түсініктірек болар еді.

Бүгінгі таңда көптілділік әлемдік деңгейде қолдап отыр. Сауда-экономикалық және ғылым барысында ең үлкен басымдықтарға ие болады. Тіл тәрбие мен тәлімнің қайнар бұлағы ретінде мол өркениеттілікке қадам басқызады. Тіл әдебі мен тіл мәдениетіндегі ең үлкен деңгей адам бойындағы табиғи көріністі сипаттайды. Осы тұрғысында адам баласы әркез тіл арқылы өзінің сана көрсеткішін көрсете алады.

Тіл – әдемі өміріміздің келбетті көрінісі. Сол тілді оқыту мен оқуда еш қателік жібермейік. Білім мен білікті қатар ұстанайық.

Әдебиет

1. Қазақстан Республикасы бастауыш білімнің мемлекеттік стандарты. – Алматы: Ы.Алтынсарин атындағы Қазақтың білім академиясының Республикалық баспа кабинеті, 2009. - 23 б.
2. Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасы // Қазақстан мектебі. - 2004. - №2
3. Назарбаев Н.А. ҚР Президентінің «Қазақстан-2050» стратегиясы - қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауы. - Астана, 2012.

УДК339.13(574)

**СТРУКТУРА ПРОГРАММЫ ЛОЯЛЬНОСТИ КЛИЕНТОВ
АО «ТЕХНОДОМ ОПЕРАТОР»**

Чан Хайбо

Университет Нархоз, Алматы

Компания АО «Технодом оператор» была образована в 2002 году в Алматы. В настоящее время розничная сеть «ТЕХНОДОМ» включает 82 магазина. На территории Казахстана находятся 77 магазинов и 1 brendshop «Bang&Olufsen». Общая торговая площадь составляет 94 320 кв. метров в 28-и городах республики. АО «Технодом оператор», продолжает свое активное развитие, она открыта для всего нового и прогрессивного. Миссия АО «Технодом оператор» – «Предвосхищать ожидания Клиента, предоставляя первоклассный сервис!». Для того, чтобы сохранить свои конкурентные позиции, каждый отдел компании нацелен на обслуживание не только внешних клиентов, но и внутренних.

Обычно отток клиентов происходит тогда, когда компании делают обслуживание чем-то меньшим, чем неотъемлемой частью их операционной философии. Когда компании стремятся выделить услугу как какую-то особую функцию или программу, результаты будут разочаровывающимися. Обслуживание становится значимым, когда оно является внутренней динамикой и основной философией компании. Клиенты сразу замечают всю глубину приверженности компании к обслуживанию. Компания, которая действительно отличается в глазах своих клиентов, остается редкой. Большинство компаний так или иначе не производят достаточного впечатления, чтобы их клиенты думали о них, а тем более делились этими мыслями с другими. Этот элемент лояльности – рекомендация компании другим - теряется из-за не достаточно качественного обслуживания [1, с. 103]. В этой связи, качественное обслуживание клиентов является основой для формирования лояльности клиентов. К примеру, АО «Технодом оператор» завоевали рынок бытовой техники Казахстана благодаря лидирующим услугам розничной торговли на основе качественного обслуживания.

Ценностное обслуживание должно учитывать и интегрировать три компонента: основной продукт, дополнительные услуги, и процессы доставки [2, с. 198]. Основной продукт – это то, что покупатель покупает. Доставка продукции всегда сопровождается других видов деятельности, связанных с услугами, которые мы в совокупности называем дополнительными услугами, которые расширяют основной продукт, облегчая его использование и повышая его ценность. И процесс доставки включает процесс доставки продуктов и доставки дополнительных обслуживания.

Структура обслуживания АО «Технодом оператор» включает предоставление основной и дополнительных услуг (рисунок 1).

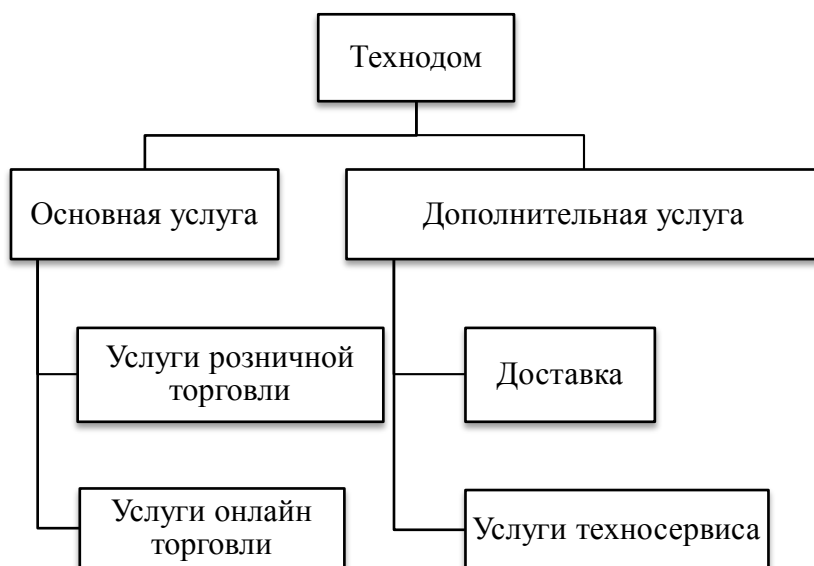

Рис.1. Структура обслуживания вАО «Технодом оператор».

Одним из самых эффективных способов управления клиентами является создание программы лояльности. Программа лояльности включает проведение различных маркетинговых активностей: взаимосвязанные бонусы, скидки, акции, которые могут быть общими или персонализированными. Основная идея заключается в том, что клиенты зарабатывают бонусы или кэшбэк, основанные на их покупках, которые, в свою очередь, приносят им награды. Лучшие программы лояльности также включают уровни статуса. Клиенты прилагают все усилия, чтобы достичь различных уровней статуса[3, с.221].

Структура программы лояльности АО «Технодом Оператор» представлена на рисунке 2.

Рис. 2. Программа лояльности АО «Технодом Оператор».

Раскроем содержание программы лояльности систему АО «Технодом Оператор»:

1. «Технобонус» (акция):
  - Каждая новая покупка оплачивает следующую!
  - Просто пользоваться картой при каждой покупке, и выгода сама найдет клиентов!
  - С каждым новым приобретением покупателя получают не только бонусы, которыми смогут оплатить до 99% от стоимости товара, но и статусные привилегии.

- Технодом не забудет поздравить клиентов в день рождения и подарить им дополнительный процент бонусов.
  - Технодом создадут для покупателей персональную акцию, учитывая именно предпочтения покупателей.
  - Технодом ответит на любой вопрос покупателей и рассмотрят любое предложение.
  - Технодом пригласит покупателей на интересные мероприятия для их особенных клиентов.
2. Основные цели и задачи отдела по заботе о клиентах:
- работа с обращениями и жалобами;
  - предоставление первоклассного сервиса для каждого клиента;
  - проведение исследования «Тайный покупатель» для выявления слабых сторон;
  - ежедневная работа над улучшением качества обслуживания.
3. Преимущества программы «Техносервис»:
- возможность выбора оптимально удобного срока дополнительного обслуживания: 2, 3 или 5 лет;
  - экономия времени, сил и денег владельца сертификата «Техносервис»;
  - профессиональная консультационная поддержка на всех этапах эксплуатации приобретенной техники;
  - возможность квалифицированного обслуживания. В случае ремонта клиенту гарантируется использование оригинальных запасных частей от фирмы-производителя.
4. Корпоративные продажи:
- находит индивидуальный подход к каждому клиенту;
  - предлагает гибкие условия сотрудничества;
  - дает выгодные цены и производит своевременную доставку товара;
  - предоставляет полное документальное сопровождение;
  - работает по всему Казахстану;
  - продает более 15 000 наименований продукции;
  - налаженный постпродажный сервис;
  - всемирно известные партнеры;
  - участие в государственных закупках на портале goszakur.kz и в закупках фонда Самрук Казына;
  - возможность реализации с сети магазинов – 80 точек по всей территории Республики Казахстан;
  - возможность заказа промышленных решений.

АО «Технодом Оператор» с 2012 года функционирует отдел по заботе о клиентах, который всегда готов выслушать все пожелания и замечания относительно обслуживания и предоставления сервиса. Благодаря программе лояльности АО «Технодом Оператор» повысила степень лояльности клиентов, и, соответственно, объем продаж (таблица 1), но, в то же время мы выявили определенные недостатки программы лоялтистикомпании.

Таблица 1.

Динамика показателей розничной торговли АО «Технодом Оператор»

№	Показатели	Ед. изм.	2012 г.	2018 г.	Изменение 2018 г. к уровню 2012 г., в %
1	Количество магазинов	ед.	48	85	177,1
2	Численность персонала	чел.	4300	7000	162,8
3	Годовой оборот	млдр. тенге	110	330	в 3 р.
Примечание – составлена на основе источника [4]					

Из данных таблицы 1 видно, что с момента создания отдела обслуживания клиентов в 2012 году, в 2018 г. количество сотрудников компании увеличилось на 63%, а годовой оборот компании возрос в три раза.

По сравнению с программами лояльности основного конкурента «Sulpak», очевидного преимущества нет. Поскольку АО «Технодом Оператор» является торговой компанией и не производит продукцию сам по себе, нет очевидных преимуществ с точки зрения цены и качества продукции по сравнению с конкурентами.

Для совершенствования программы лояльности АО «Технодом Оператор» следует установить дифференцированные цены для членов технобонуса (рисунок 3).

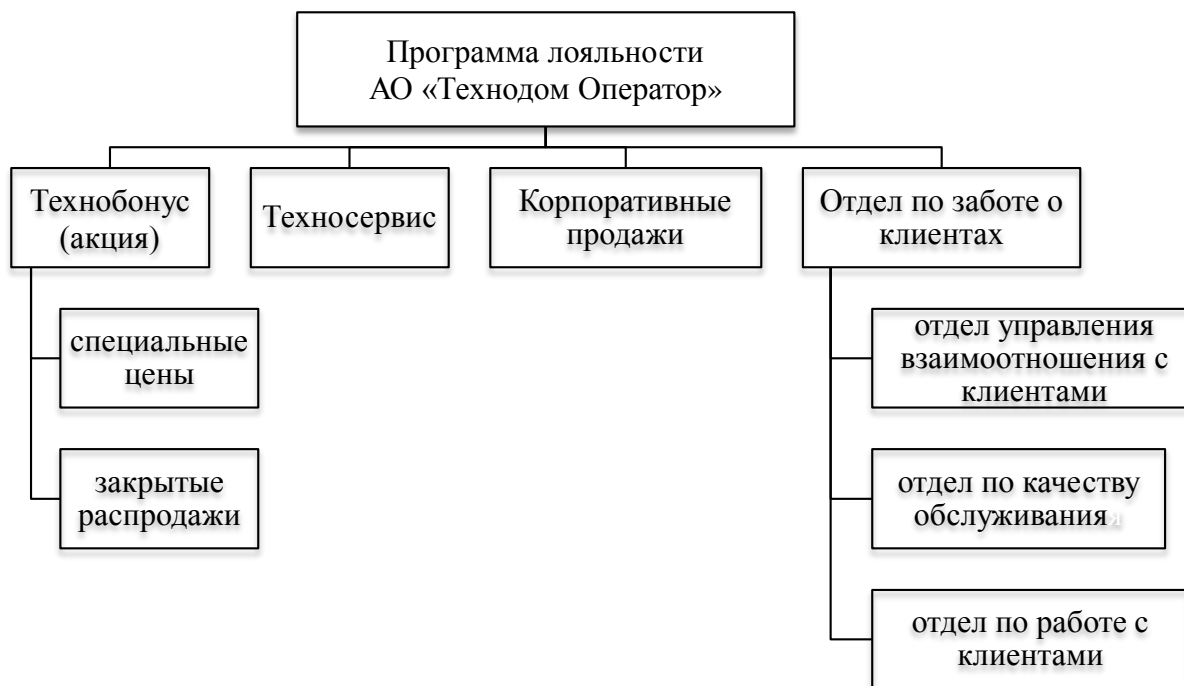

Рис. 4. Предлагаемая программа лояльности АО «Технодом Оператор».

Установление дифференцированных цен для членов технобонуса позволит:

Во-первых, установить специальную цену только для некоторых пользователей. Эта цена ниже, чем обычная цена производства и может быть доступна только членам.

Во-вторых, время от времени участие члена в специальных мероприятиях позволит активизировать деятельность в день членства, когда будут распродажи на определенные продукты.

Таким образом, цель разработки программы лояльности удержать существующих клиентов и привлечь новых. Стабильное развитие АО «Технодом Оператор» неотделимо от качественного целостного сервиса, которые будут способствовать повышению лояльности клиентов, а, это, в свою очередь, росту объемов продаж развитию компании. Поэтому программы лояльности клиентов играют ведущую роль в развитии бизнеса. Очевидная функция программы лояльности – выделить компанию среди конкурентов, привлечь и удержать покупателей. Но если этот инструмент использовать с умом, то можно еще и получить полезные данные о покупательском поведении и благодаря им персонализировать подход к клиентам.

Литература

1. Paul R. Timm. Customer Service: Career Success through Customer Loyalty. – Prentice Hall, 2013-230с.
2. Jochen Wirtz, Christopher Lovelock. Services marketing: people, technology, strategy. – New Jersey: World Scientific, 2016- 1239с.
3. Arthur Middleton Hughes. The customer loyalty solution: what works (and what doesn't) in customer loyalty programs. – McGraw-Hill, 2003- 364с.
4. 25 крупнейших торговых интернет-площадок – 2018.–[Электронный ресурс].–Режим доступа: <https://forbes.kz/ranking/object/939>

ВЛИЯНИЕ DIGITAL-ТЕХНОЛОГИЙ НА БАЛАНС РАБОТЫ И ЛИЧНОЙ ЖИЗНИ

Югай Н.Г.

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы

На сегодняшний день *human resource management* как специфичная управленческая деятельность и научная область знаний становится наиболее актуальной в нашей стране. С появлением новых технологий и быстро происходящими изменениями многие науки интегрируются и формируют новые направления, как например сочетание социологических и управленческих наук. Интеграция наук позволяет с новой точки зрения рассматривать различные возникающие проблемы в обществе, такие как баланс работы и жизни – *work and life balance*.

Балансирование между рабочей и личной сферой жизни становится актуальной темой для исследования во многих социологических и управленческих трудах. Это связано с проводимыми исследованиями в области увеличения эффективности и производительности работников, одним из основных факторов которого является удовлетворенность работников и умение находить баланс между двумя сферами жизни. При большой рабочей нагрузке, увеличении количества рабочего времени, неудовлетворенностью карьерой и т.п. у работников часто возникают стрессы, с которыми в настоящий момент людям все сложнее справляться. Стрессы и неудовлетворенность снижают эффективность работника, из-за чего падает эффективность организации, к которой он принадлежит.

Частые стрессовые ситуации и отказ от личной жизни являются причиной не только депрессии, но и симптомами более тяжелых психологических нарушений, которые в дальнейшем приводят к эмоциональному выгоранию. Штроо В.А. и Кольцова Е.А. приводят в пример два своеобразных диагноза, которые возникают на фоне нарушения *work and life balance* – *трудоголизм* и *downshifting* (*дауншифтинг*). Если *трудоголизм* характеризуется чрезмерным «уходом в работу» или «растворением в работе» в целях убежать от проблем и избегания личной жизни, то *дауншифтинг* подразумевает своеобразный отказ от социально одобряемого стремления к успеху, сознательное выключение себя из глобального экономического цикла производства и потребления, которые возникают после достижения определенных карьерных высот [1]. Данные заболевания приводят к проблемам внутриличностного и межличностного характера, могут привести к снижению качества выполняемой работы и имеют серьезное социально-экономическое явление.

Таким образом, обретение так называемого «баланса» между профессиональной и личной жизнью занимает немаловажную роль в деятельности всего общества в целом. Данная концепция *work and life balance* подразумевает, что максимальная удовлетворенность и счастье работника выступает в качестве топлива для продуктивной и полноценной работы, ответственность за которую несет не только сам работник, но и работодатель. Если в 70-80-х годах большая часть руководителей рассматривала работу и личную жизнь в качестве друг друга исключаящих ценности, где выбор одного подразумевал потерю другого, то на данный момент термин «баланс» отражает отсутствие напряженности между тем, что человек должен и хочет делать, т.е. отсутствие оппозиции двух приоритетов.

Сама концепция *work and life balance* имеет недавнее происхождение и нельзя не отметить влияние технологических достижений на данный баланс. Существует множество различных мнений о влиянии *digital*-технологий на баланс рабочей и личной жизни. На сегодняшний день фактом остается то, что благодаря использованию смартфонов, электронной почты, видеочатов и других программных обеспечений, процесс выполнения рабочих задач стал значительно быстрее. Также следует брать в учет развитие робототехники и искусственного интеллекта, которые позволяют более эффективно тратить время, не концентрируясь на рутинных процессах. Такие технологические достижения позволяют облегчить рабочий процесс настолько, что в настоящее время не обязательно просиживать полный восьмичасовой рабочий день [2]. Здесь возникает вопрос, почему же с развитием технологий и облегчением всех процессов количество стрессов и «*трудоголизма*» увеличивается, а времени на выполнение задач у работников становится все меньше?

Данная тенденция возникает в связи с влиянием различных факторов помимо цифровых технологий, к примеру большое количество данных. Несмотря на упрощение рабочих

процессов развитие digital-технологий можно сказать «размывает» границы между работой и личной жизнью в пространстве и времени. С одной стороны, возникают новые способы, возможности для поиска нового заработка и регулирования графика своей рабочей деятельности; с другой возникает и усиливается напряженность между балансом личной и рабочей жизнью [3]. Постоянное присутствие в сети провоцирует состояние постоянного «онлайн» которое воспринимается обществом как должное.

Здесь прослеживается негативное влияние не только технологий на баланс, но и влияние самого общества, в котором идет непосредственное развитие. В связи с тем, что на данный момент очень велика роль конкурентной социальной среды, в которой мы привыкли существовать, мгновенное удовлетворение наших потребностей стало «нормой». Мгновенность повлияла на то, как мы работаем, живем и общаемся. Круглосуточная «онлайн» доступность позволяет считать, что рабочая деятельность вне рабочее время делает работника более эффективным и оставаться на вершине рабочей нагрузки. Данный процесс считается обязанностью. Если же работник не отвечает сразу на какой-либо запрос, окружающий социум сразу начинает испытывать определенное беспокойство. К примеру, получение электронных писем вне рабочего времени стало приемлемой практикой, несмотря на то, что это сильно влияет на личную сферу [4]. Трата большого времени, намного превышающую установленную норму 40-48 часов (в разных странах по-разному), на рабочую деятельность провоцирует риск столкнуться с дисбалансом между работой и личной жизнью.

Согласно исследованию, проведенному в 2012 году, 70% опрошенных руководителей компаний заявили о том, что «технологии приносят работу в их личную жизнь». Проведенное исследование подтверждает факт постоянного нахождения работников «онлайн». Но важно заметить, что невозможно просто выкинуть все технологические достижения, которые по своей изначальной задумке были призваны облегчать и упрощать всю деятельность человека. Цифровые технологии вплетены практически во все сферы нашей жизни. Единственным эффективным способом в данном случае является подход к инвестированию в самих работников, чтобы они могли избежать «выгорания».

К примеру, Джаспар Вейр приводит три составляющие всех технологий, которые позволяют достичь того баланса между работой и личной жизнью:

- улучшение производительности;
- создание гибкости;
- получение центрирования.

Технологии, а в точности облачные технологии, позволяют улучшать производительность всего рабочего процесса путем той же «мгновенности», от которой все же зависит эффективность организации и ее скорость реакции на происходящие изменения, от которых зависит ее будущее состояние. Компания Google, упростив процессы найма и подбора персонала путем внедрения *peopleanalytics*, способствовала более быстрому принятию решений в сфере управления человеческими ресурсами. Помимо этого, компания упростила интеграцию электронной почты, совместной работы с документами, видеоконференций, обмена мгновенными сообщениями и многого др. С помощью этих инструментов возникла возможность координировать графики, устанавливая уведомления об отсутствии на рабочем месте и обмениваться рабочими проектами, что позволило более эффективно работать вместе даже на больших расстояниях.

Помимо этого, технологии позволяют более гибко осуществлять деятельность и получать больший эффект от работы для саморазвития, к примеру удаленная работа или программы, которые предлагаются организациями для сосредоточения работника на здоровом образе жизни, поиске мира и для побуждения их делать перерывы в работе, изменять обстановку, сосредотачиваться на своих увлечениях и хобби [5].

Определяя новые digital-технологии как определенный инструмент для достижения *workandlifebalance* невозможно говорить об их плохом или хорошем влиянии. Но на данном этапе многие работодатели и организации пытаются создавать культуру, которая может создавать условия для достижения баланса между двумя жизненными сферами.

Литература

1. Штроо В.А., Кольцова, Е.А. Worklifebalance, или есть ли жизнь после работы? – Психология в экономике и управлении, 2012, №2. – С. 30-37.
2. Hubbard, A.G. The effect of technology on work-life balance: Women in higher education – MastersTheses, 2016, 98.
3. Моспан, А.Н., Осин, Е.Н., Иванова, Т.Ю., Рассказова, Е.И., Бобров, В.В. Баланс работы и личной жизни у сотрудников российского производственного предприятия – Организационная психология, 2016, №2. – С. 8-29.
4. Research Report: The Impact of Technology on Work/Life Balance – First Psychology Scotland, 2015. – 8 с.
5. Jaspar Weir Three Ways Technology Can Help With Work-Life Balance – Forbes Media LLC, Young Entrepreneur Council (YEC), 2019.

UDK 376.33

ШЕТ ТІЛІН ОҚЫТУДА СЫНИ ТҰРҒЫДАН ОЙЛАУДЫ ДАМУ**Юсимбаева С.Х.***Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті*

Сын тұрғысынан ойлау бақылау, тәжірибе, толғану және пайымдау нәтижесінде алынған ақпаратты ұғыну, бағалау, талдау және синтездеуде қолданылатын әдіс болып табылады.

Сын тұрғысынан ойлау мәнмәтінді есепке ала отырып, бақылау мен тыңдау арқылы дәлелдер жинастыру және шешім қабылдау үшін талапқа сай өлшемдерді қолдану сияқты дағдыларды дамытуды қарастырады.

Сын тұрғысынан ойлау теріске шығаруды немесе сынды білдірмейді, бұл тұжырымдама негізгі пайымдар мен шешімдер қабылдау үшін әр түрлі тәсілдерді саналы түрде қарастыруды білдіреді. Сын тұрғысынан ойлауға бағыттау әр студент, биліктілерге қарамастан, оқу жоспары аясында өз пікірін қалыптастырады деген тұжырым жасайды. Бұл ашық ойлау, догмаларды қабылдамау, өмірлік тәжірибе туралы жаңа ақпаратты басып шығару арқылы дамиды. Мұны дәстүрлі ойлаудан ерекшелендіретін нәрсесын тұрғысынан ойлау шығармашылық ойлауды дамытудың бастапқы нүктесі болып табылады, олар синтезде, өзара тәуелділікте дамиды. Сын тұрғысынан ойлау технологиясы оқушыға:

- Басқалармен бірлесе жұмыс жасау шеберлігі;
- Өз біліміне жауапкершілікпен қарау шеберлігі;
- Ақпаратты қабылдаудың тиімділігін арттыру;
- Зерттелетін материалға да, оқу процесіне де қызығушылықты арттыру;
- Өмір бойы үйренетін адам болуға деген ұмтылыс пен қабілетін дамытуға мүмкіндік береді.

Сын тұрғысынан ойлау технологиясы мұғалімге:

- Сыныпта ашық және жауапты ынтымақтастық атмосферасын құруға;
- Тәуелсіздіктің дамуына ықпал ететін тиімді әдістер жүйесін қолдануға;
- Студенттерге бір уақытта өз іс-әрекеттерін сауатты талдай алатын практик-аналитик болуға көмектесу;
- Әріптестер үшін құнды ақпарат көзі болуға жағдай жасайды.

Сыни тұрғыдан ойлауды дамыту үшін технологияны қолдану кезінде жаңа білімді игеру белгілі бір мәселені немесе мәселені шешудің белгілі әдістерімен танысудан басталмайды, бірақ осы нақты мәселені шешу қажеттілігін қалыптастыратын жағдайлар жасаудан басталады. Мақсатқа жету жолында туындаған маңызды сұрақтарға жауап бере отырып, адам жаңа материалды тезірек және терең игере алады.

Сыни ойлауды дамыту технологиясы бірнеше кезеңдерді қамтиды.

Бірінші кезең – қиын. Бұл кезең студенттің берілген тақырып немесе проблема бойынша білімін жаңартып, қорытындылауға мүмкіндік береді; оқылатын тақырыпқа деген тұрақты қызығушылықты оятады, оқушының оқуға деген белсенділігін арттырады.

Екінші кезең – рефлексия. Бұл кезең оқушыға жаңа ақпаратты алуға, оны түсінуге, оны қазіргі біліммен байланыстыруға, жаңа ақпарат пен бұрыннан бар білімге талдау жасауға мүмкіндік береді.

Үшінші кезең – рефлексия. Мұнда бастысы: тұтас түсіну, алынған ақпаратты жалпылау, әр оқушының зерттелетін материалға деген өзіндік көзқарасын қалыптастыру.

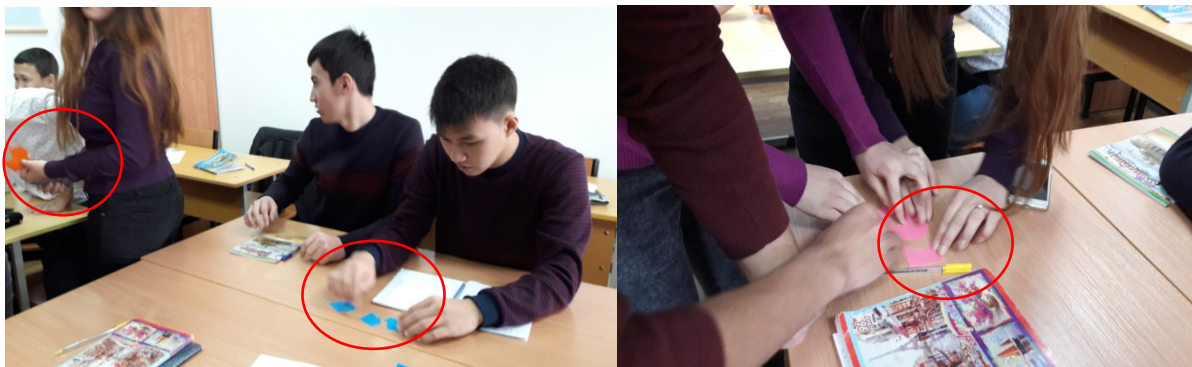
Мен «Тиімді оқыту және оқу» бағдарламасымен таныспас бұрын сын тұрғысынан ойлау стратегиясын сабақтарымда қолданып көргенмін. Бірақ көңіл толарлықтай нәтижеге жеттім деп айта алмаймын. Себебі бұл стратегияны өзім де жеткілікті дәрежеде білмейді екенмін. Мысалы мен сабақтарымда сыни тұрғыдан ойлауға тақырып немесе мәтін беріп, тек жеке баланы ғана сөйлеттім. Оған ешкім қосылып немесе қарсы пікір айтпайтын. Демек ешқандай талқылау, пікірталас болмады, диалогтік тәсіл қолданылмады. Ал бағдарламаның бірінші кезеңінен өткеннен кейін жағдай мүлде басқаша болды. Тәжірибе кезеңінде берілген сабақтар әлдеқайда сапалы өтті. Сыни тұрғыдан ойлауды дамыту мақсатында қолданылған түрлі әдіс-тәсілдер жақсы нәтиже берді. Студенттердің қызығушылығы артты. Осындай сабақтарымның бірі–бірінші курс студенттерімен «Шет тілі» пәнінен «Past Simple» шағын қолдану тақырыбына өткізілген сабақ.

Сабақты амандасқаннан кейін бір студентті тақтаға шығарып кеше не істегені туралы бір сөйлем айтуын сұрадым. Ол: - Yesterday I went shopping.

Қалған студенттер оған: -Where did you go shopping? Who did you go there with? What did you buy there? What time did you go there? How long did it take you to go there? How did you get there? Did you see anybody from our group there? деген сияқты сұрақтар қойды. Бұдан кейін тағы бір студент шықты. Ол да өткен шақта сөйлем айтып, қалғандары сұрақ қойды.

Сөйлем: I watched an interesting film yesterday. Сұрақтар: What kind of film was it? Who were the main characters? How long did it last? How was it called? Was the film in Kazakh? Why did you like it? Бұл жаттығу арқылы біріншіден аудиторияда тілдік орта орнады, екіншіден өткен тақырыпқа рефлексия жасалды.

Сабақтың келесі кезеңінде мозаика тәсілімен студенттерді топтарға біріктірдім.

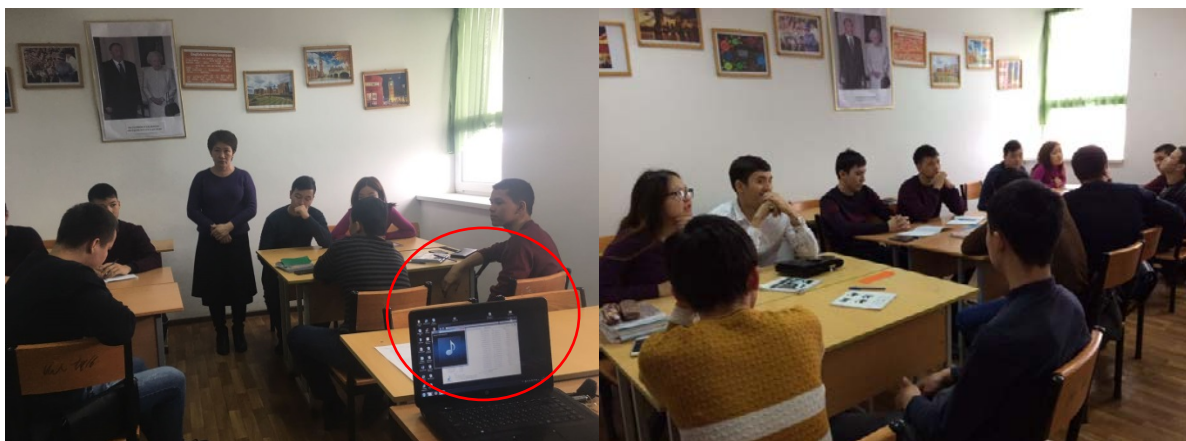

Бүгінгі сабағымның басты мақсаты – студенттердің өткен шақты қолданып сөйлеу дағдысын дамыту. Мақсатыма жету үшін бұл бағытта түрлі тәсілдерді қолдандым.

Сабақтың негізгі кезеңін тыңдалымнан бастадым. Мәтін «We are millionaires» деп аталады. Тыңдалым үш кезеңнен тұрады. Бірінші кезең тыңдалымға дейінгі жұмыс. Тақтаға мәтіннің аты жазылады. Студенттер мәтіннің мазмұны не туралы болуы мүмкін деген сұраққа өз болжамдарын айтады.

Бұл кезеңде ортақ пікірге келу міндет емес, маңыздысы–білім алушылардың сөйлегені. Әр студент өз идеясын ұсынады. Мерсердің зерттеуіне сәйкес бұл әңгіме - дебат, яғни студенттер бәсекеге қабілетті, басқа адамдардың көзқарасын қабылдауды қаламайды. Орындалған жаттығу студенттердің сын тұрғысынан ойлауының негізгі ерекшеліктерінің бірі–сыңаржақтылықтың болмауын дәлелдеп берді. Ашығырақ айтқанда барлық қорытындыларды бағалау, болжамды көзқарастар мен мүмкіндіктердің барлығын қарастыру.

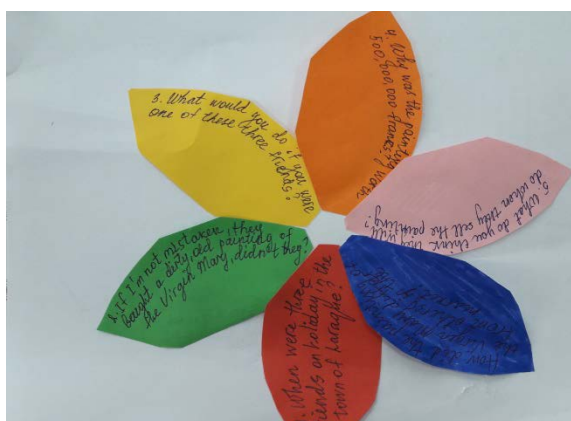
Мәтін студенттер деңгейіне сәйкес дайындалғандықтан, бірден тыңдау сатысына көштік, бірақ топта кейбір тілге қабілеті нашар студенттердің болуына байланысты мәтін екі рет тыңдалды.

Мәтіннің жалпы мазмұнына түсінген студенттерге үлестірмелі материал таратып, грамматикалық жаттығудың мақсатын түсіндірдім.

Жаттығу мәтінді тыңдау үстінде орындалуы тиіс. Тапсырма: көп нүктенің орнына бұрыс етістіктің өткен шақтағы формасын қою. Білім алушылар тапсырманы орындап болғасын бір-бірінің жұмысын тексеріп, өз жұмыстарының дұрыс екендігін дәлелдеуге тырысты. Бұл жұмыс түрін орындауда жеткен жетістігім студенттердің сын тұрғысынан ойлау арқылы бір-біріне қарсы дау айтып, негізделген дәлел табуында.

Мәтінді студенттердің түсінген түсінбегендігін тексеру үшін сыни тұрғыдан ойлаудың бір тәсілі Блум «түймедағына» сүйеніп қарапайым сұрақтан бастап алты түрлі сұрақ қою арқылымәтінді тереңірек талқылауды ұйғардым. Білім алушылардың бірінші курс және ЭЭ (Электр Энергетика) тобы студенттері екенін ескеріп сұрақты өзім қойдым.

1. When were three friends on holiday in the town of Laraque? (қарапайым сұрақ) - They were on holiday in the town of Laraque in August, 1999.
2. If I'm not mistaken they bought a dirty, old painting of the Virgin Mary, didn't they? (Анықтаушы сұрақ) - Yes, they really bought a dirty, old painting of the Virgin Mary for 1,400 francs.

3. What would you do if you were one of these three friends? (Тәжірибелік сұрақ) - If I were one of three friends I would sell the painting.
2. Why was the painting worth 500,000,000 francs? (Түсіндіруші сұрақ)
3. The painting was worth 500,000,000 francs, because Leonardo de Vinci painted it.
4. What do you think they will do when they sell the picture? (Шығармашылық сұрақ)
- I think they will divide money among them.
- How did the painting of the Virgin Mary differ from others in the market? (Бағалаушы сұрақ) - It was dirty and old.

Сұрақ бірінші топ ішінде талқыланып, жауапты әр топтың көшбасшысы ұсынды. Талқылау барысында байқағаным деңгейі төмен студенттердің берген жауабы тым қысқа да қарапайым. Тіпті сөйлемей отырған бір студентке түрткі болу техникасын пайдаланып, қарапайым сұрақтар беру арқылы оны толығырақ жауап беруге итермеледім. Бұл студенттердің сыни тұрғыдан ойлауы жоғары деңгейде болғанмен, ағылшын тілінде сөйлеу тәжірибелері жеткіліксіз екенін көрсетті. Дегенмен қойылған сұрақтарға жауап беруге тырысып, белсене ат салысты. Әрине көшбасшы барлық жауаптың ішінен мәтін мазмұнына ең жақынырағын таңдады. Осы сәтте тіл дамыту мәселесіне көбірек көңіл бөлуім керек деген ойға келдім. Бұл менің оқыту тәсілдерім туралы сыни тұрғыдан ойлауымның нәтижесі еді.

Сұрақтар талқыланып болғаннан кейін рефлексиялық оқыту тәсілін қолдандым. Бұдан он минут бұрын тыңдалған мәтіндегі барлық деректерді толықтай еске түсіруін өтіндім. Бұл кезде студенттер тиянақты, нақты және жан-жақты болып, топ ішіндегі барлық көзқарастарға көңіл бөлу керектігін ескерттім. Осылайша білім алушылардың сыни тұрғысынан ойлауының негізгі ерекшеліктерінің бірін пайдаландым. Тағы бір міндет бұрыс етістіктердің өткен шақтағы формасын қолдана сөйлеу. Бүгін бұл топ студенттері ерекше талпыныспен жұмыс жасап отыр. Оған түрткі болған, ынталандырған бірнеше топтың ішінен жоспарланған тізбектелген сабағымның бірін осы топпен өтуім. Міне студенттер қызу жұмысқа кірісті.

Ал мен үнсіз жақындап келіп мәтін мазмұнын қысқаша баяндап беруге тиісті студенттің қолына түсті қағаз жапсырып кеттім.

Жұмыс процесін сырттай қадағалап отырдым. Студенттер мәтінді толық естеріне түсіріп, сөйлеуге дайын екендерін білдірді. Әрине оларға мәтінді сыни тұрғыдан талқылап бір шешімге келуге белгілі бір уақыт берілді. Сол уақыт аралығында істелген жұмыс өз нәтижесін берді. Сабақтың соңғы кезеңінде студенттер шеңбер құрып доп лақтыру арқылы бұрыс етістіктердің өткен шақтағы формаларын тағы бір естеріне түсіріп қайталады.

Мәтінді тыңдау, үлестірмелі материалмен жұмыс жасау, сұрақ-жауап, рефлексиялау, топпен сыни тұрғыдан талқылау сияқты оқыту тәсілдерін орынды пайдаланғаннан кейін, студенттердің ағылшынша сөйлеу дағдысы дамып, кері байланыс сәтті өтті. Сыни тұрғыдан ойлау студенттердің өз бетімен білім алуы және оқытушы мен білім алушы жұмысының тиімді болуында маңызды роль атқаратынына көзім жетті.

Сыни тұрғыдан ойлау технологиясы шет тілі сабақтарында қолданылады және әр оқушы үшін сабақта сөйлеу тәжірибесінің уақытын едәуір арттыруға, топтың барлық қатысушыларының материалды игеруіне, әртүрлі оқу және дамытушылық міндеттерді шешуге мүмкіндік береді.

Мұғалім, өз кезегінде, студенттердің дербес оқу, танымдық, коммуникативті, шығармашылық іс-әрекетін ұйымдастырушы болады, оның оқу процесін жетілдіруге, студенттердің коммуникативті құзіреттілігін, жеке тұлғасын жан-жақты дамытуға ықпалын тигізеді.

Әдебиет

1. Студентке арналған нұсқаулық. Қазақстан Республикасы білім және ғылым Министрлігі педагог кадрларды даярлайтын жоғары оқу орындарының оқу үдерісінде пайдалану үшін ұсынған. Астана: «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ, 2015 - 184 б.
2. Қазақстан Республикасы педагог қызметкерлерінің біліктілігін арттырудың деңгейлі бағдарламасының негізінде әзірленген педагог кадрларды даярлайтын жоғары оқу орындарының бітіруші курс студенттеріне қосымша кәсіби білім беру бағдарламасы. Астана: «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ, 2015 - 44 б.
3. Жоғары оқу орнындағы тәжірибе кезеңінде орындауға арналған тапсырмалар. Астана: «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ, 2015 - 16 б.
4. Үлестірме материалдар. Бірінші-екінші апта. Екінші «Бетпе-бет» кезеңі. Астана: «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ, 2015 - 84 б.

ӘОЖ 37.01/37.012

М.Х. ДУЛАТИ АТЫНДАҒЫ ТАРАЗ МЕМЛЕКЕТТІК УНИВЕРСИТЕТІНДЕГІ ЖАСТАР ЖЫЛЫНДА ЖАСТАРМЕН ЖҮРГІЗІЛГЕН ТӘРБИЕ ЖҰМЫСЫ ТУРАЛЫ

Жарасбаева Ж.Б., Октябрева Б.Б.

М.Х. Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университеті, Тараз

Түйіндеме. Біз үшін биылғы жыл ерекше жыл болғаны баршамызға мәлім. Жастар жылының бастамасы қазақстандық жастардың жан-жақты дамуына, ел болашағының жарқын болуына мол мүмкіндік беруде. Тәрбие жұмыстары жоғары оқу орындарының ең маңызды көкейкесті мәселелерінің біріне жататыны белгілі. Әр жас ұрпақтың арман мақсаттарының орындалуына, олардың бойына білімге негізделген этикалық құндылықтар мен өнер қуатын дарытуға тәрбиелеуге септігін тигізуші, мүмкіндіктер ортасы – біздің іргелі оқу ордамыз ТарМУ-де мемлекеттік саяси және бағдарламалық құжаттарды: «Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру», «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақалаларын, кезекті халыққа арналған Жолдауларын, Жол карталарында міндеттелген тапсырмаларды, Жастар саясатын іске асыруда, М.Х. Дулати атындағы ТарМУ-нің Даму стратегиясын, тәрбие жұмысының жоспарын ілгерілету мақсатында студенттер арасында түсіндіру, талқылау және насихаттауға бағытталған университеттің академиялық топтарымен тақырыптық, бірыңғай кураторлық сағаттары, түсіндіру жұмыстары, кездесулер, дөңгелек үстелдер, конференциялар мен семинарлар т.б., сонымен қатар оқу жылы бойы университет ұжымы, профессор-оқытушылардың, студент жастардың ұйымдастыруымен атаулы, оқиғалы күндерге орайлас әр-түрлі форматта ауқымды азаматтық-патриоттық, рухани-адамгершілік, эстетикалық, мәдени-көпшілік, құқықтық, салауатты өмір-салты, еңбек тәрбиесі бағыттарында жоғары интеллектуалды деңгейде жергілікті, аймақ және республика көлемінде өткізілген іс-шаралары әлі де жалғасын табуда.

Оқу жылы тарихи сәттермен бастау алып, ТарМУ тарихын кеңінен насихаттаған 60-жылдық еңбектің жемісін атап өтуге арналған үлкен тоймен ұласқан ерекше жыл сан-алуан, ірі-ауқымды, нәтижелі іс-шаралармен жалғасып келеді. 60-жылдық мерейтойға дүние жүзінің түкпір-түкпірнен келген зиялы қонақтарымыз, сондай-ақ оқу жылы барысында ҚР Мемлекеттік хатшысы Гүлшара Әбдіқалықова, ҚР Білім және ғылым министрі Күләш Шамшидинова,

Ә.Дербісәлі, университет ректорлары, өнер-майталмандары және Нұрлан Нығматулин, Бақтияр Артаев, Асқар Мырзахметов, Равиль Төлебаев, шет елден, көрші елдерден келген Вахаб Рахманов, Сергей Шахов, республикалық, облыстық, жергілікті басқару органдарының зиялы өкілдері университетіміздің төрінен көрініп, өз болмыстарымен қуантқаны университет үшін ерекше мақтаныш және жоғары мәртебе.

I. Оқу жылы барысында студенттердің тарихи музейлер мен көрмелерге дәстүрлі мәдени құндылықтарға сый-құрмет білдіруге тәрбиелеуге арналған экскурсиялары, факультеттің және кафедраның атаулы мерейтойларына орай көрмелер, патриотизм, Отансүйгіштік, рухани-адамгершілік, мәдениет сабақтары, библиофреш, әдеби сазды кеш оқырман бенефисі, әдеби дилижанс, PR-акция, флеш бук, букросинг, библиогид, өлкетану сағаты және Студенттік телестудия тарапынан «Туған өлке тарихы» жобасымен Жамбыл облысының тарихи және киелі жерлеріне арналған бірнеше бөлімнен тұратын деректі фильм жасалынып, («Ақыртас; тарих және таным», «Әулиеата өңірінің киелі жерлері» т.б). «Тұлға тағылымы» айдарымен Ә.Дербісәлі, Е.Әлімжан, М.Рысдәулет, М.Қазбек, А.Саттаров, Д. Жамалбекұлы, Б. Әлімтайұлы сияқты әдебиет, білім және ғылым саласының ардагерлерімен телесұхбаттар жасалынып, әлеуметтік желілерде жарияланып, «Рухани жаңғыру» мақаласы аясында «Қазақ жазу және латын графикасы», «100 жаңа есім», «Үш тұғырлы тіл» тақырыптарында бірнеше видеороликтер түсірілді.

II. Университеттегі дәстүрлі іс-шаралардың бірі «22 наурыз Ұлыстың ұлы күні» мерекесі аясындағы 19 наурыз күні «Қамқорлық күні» әлеуметтік ахуалы төмен отбасыларына, көмекке мұқтаж, мүгедек жандарға, тұрмысы төмен отбасыларға қайырымдылық көмек көрсету күніне орай университет ұжымы, факультеттері, құрылымдық бөлімдерінің тарапынан наурыздың 12-30 күндері аралығында «№1 Арнаулы әлеуметтік қызметтер ұсыну орталығына», «Үміт» мамандандырылған бөбектер үйіне, «Жамбыл облыстық мүгедектерді оңалту және бейімдеу орталығына», **Өмірлік қиын жағдайдағы балаларды қолдау орталығы» КММ**, «Жамбыл облыстық жасөспірімдер үйінде», «Ақыл ойында кемістігі бар балалар мектеп-интернатына», «Жамбыл облыстық зорлық зомбылық немесе зорлық зомбылық қаупі салдарынан қиын өмірлік жағдайға түскен әйелдерге арналған дағдарыс орталығына», Тараз қаласы «Аналар үйіндегі», №2 Қарттар үйіне «Арнаулы әлеуметтік қызметтер ұсыну орталығы» КММ, «№4 Арнаулы әлеуметтік қызметтер ұсыну орталығында», «№3 Арнаулы әлеуметтік қызметтер ұсыну орталығында» (Қарттар үйі, Қаратау қ.) қайырымдылық апталығы ұйымдастырылып, шамамен 931650 теңге көлемінде қаржы жұмсалды.

III. Бүгінде жастар қоғамның қозғаушы күші ретінде озық идеялармен қаруланып, еліміздің дамып, өркендеуінде жастарға үлкен үміт артылуда. Болашақта ел тізгінін ұстайтын, еліміздің әлемдік деңгейдегі бәсекеге қабілетті, экономикасы дамыған, өркениет көшінен лайықты орын алатын, еліміздің қарқынды дамуына өзіндік үлес қосатын қоғамның негізгі белсенді күші жастар екені сөзсіз.

ҚР «Мемлекеттік жастар саясаты туралы» Заңы (2015 жылғы 9 ақпандағы № 285-V ҚРЗ.), «Қазақстан 2020: болашаққа жол» мемлекеттік жастар саясатының 2020 жылға дейінгі Тұжырымдамасы және Жамбыл облысында мемлекеттік жастар саясатын іске асырудың 2019-2020 жылдарға арналған Жол картасындағы ұсынылған бағдарламалар мен жобаларды назарға ала отырып, университет жастарының жан-жақты дамуына жағдай жасау, қолдау көрсету, оларды біліммен, жұмыспен қамту, әлеуметтендіру, жасампаздық, шығармашылықпен айналысу және волонтерлікті дамыту мақсатында, Жастар ісі жөніндегі комитеттің құрылымы жаңадан құрылған: «Болашақ сардар», «Гид мектебі» «Саналы ұрпақ», «Нұрлы әлем» т.б. бірнеше жастар ұйымдарымен, жастар қозғалыстарымен қозғалыстарымен ұлғаю үстінде. [3].

IV. Университетіміздің студент-жастар арасында Қазақстан Республикасының дін саласындағы мемлекеттік саясатының 2017-2020 жылдарға арналған тұжырымдамасында нақтыланған тапсырмаларға сәйкес діни экстремизмнің алдын-алу, экстремистік идеологияға қарсы иммунитетін қалыптастыру, діни сауаттылықты жетілдіру мақсатында университетпен Жамбыл облысы Дін істері департаменті арасындағы бірлескен екі жақты Меморандумының негізінде дәстүрлі емес діни ағымдардың іс-әрекетінің алдын-алу бойынша жүйелі іс-шаралары: Жастар және дін», «Ғаламтор және дін», «Зайырлық және дін», «Дәстүрлі дін танымы туралы», «Жаңа діни ағымдардың кері әсері» атты бейне-роликтерінің көрсетілімі академиялық топтардың бірыңғай кураторлық сағаттарында ұйымдастырылып, талқыланып, оқу кешендерінде орналасқан электронды киоскілерінде және ақпараттық стенділерінде орналастырылды.

Сондай-ақ оқу жылы барысында Қазақстан мұсылмандары діни басқармасының төрағасы Серікбай қажы Ораздың Жамбыл облысына іс-сапары барысында ТарМУ-нің студенттеріне арналған кездесуімен бастау алып, оқу жылы бойы республикалық «Терроризмге қарсы

комитеті» оңалту, оқыту-әдістемелік орталығының басшысы Мирхат Мадияровпен, Жамбыл облысы прокуратурасы қызметкерлері, Жамбыл облысы әкімдігінің Дін істері басқармасының дінтанушылары, Жамбыл облысы әкімдігінің Дін істері басқармасының Дін проблемаларын зерттеу орталығының, Жамбыл облысы әкімдігінің «Оңалту орталығының» басшыларының қатысуымен «Ұлттық құндылықтар – жат діни ағымдарға қойылатын тосқауыл», «Жастар және дін: терроризм мен экстремизмнің алды-алу жағдайлары», «Адамгершілік – рухани тәрбиенің маңыздылығы», «Діни-радикалдық ағымдардың ықпалына қарсы тұру – бүгінгі күннің өзекті міндеті», «Қазіргі әлемдегі лаңкестік және діни экстремизмнің қаупі» тақырыптарында студент жастармен және жатақхана студенттерімен кең-ауқымды кездесу, дөңгелек үстел отырыстары өткізіліп, университеттегі діни атрибутикалық киім үлгісін киетін 14 студент қыздың 3-і оқу бітіріп, 1-і оқудан шығып кетуіне байланысты, қазіргі таңда 10 студент қыздармен Тараз қалалық Дін проблемаларын зерттеу орталығының инспекторы Садық Мадина мен университет психологы А.Т.Абдрахманованың тарапынан арнайы «Жеке кеңес беру», «Сұхбаттасу», «Мандала», «Арт» (диагностикалық және психикалық) терапиялары тұрақты жүргізілді.

V. Жастар арасындағы құқық бұзушылықтың алдын-алу, студенттердің құқықтық мәдениетін арттыру мақсатында университет пен Жамбыл облыстық Ішкі істер департаменті Жергілікті полиция қызметі арасындағы ынтымақтастық туралы Меморандумындағы көзделген міндеттерді орындау барысында насихат, түсіндіру, талқылау және жүзеге асыруға арналған жұмыстары тиісті деңгейде жүргізіліп, университет жастарымен, жатақхана студенттерімен облыстық жергілікті полиция қызметі өкілдерінің қатысуымен жастар мен жасөспірімдер арасында жиі орын алатын ұсақ бұзушылықтарға жол бермеу туралы дәрістері оқылды.

Жастар арасында құқықбұзушылықты болдырмау, әлеуметтік осал отбасынан шыққан жастарды қылмыстық құқықбұзушылыққа жол бермеу мақсатында университетімізде оқитын 18 жасқа толмаған –353 студентке, оның ішінде 38-і жатақхана студенттеріне кешкі уақытта жүруге тиым салынатын, т.б. заңдар мен заңнамаларды түсіндіру, психологиялық-педагогикалық көмек көрсету мақсатында «Қылмыстық және қылмыстық іс-жүргізу құқығы» кафедрасының меңгерушісі Қ.Ернишевтің басшылығымен «Кәмелетке толмаған студенттер арасында құқықбұзушылықтың алдын-алу» бойынша іс-шаралар жоспары әзірленіп, лекциялар, дөңгелек үстелдер өткізілді.

Сонымен бірге заң факультетінің білікті оқытушылары студенттерге, магистранттар мен кураторларға құқықтық сауаттылықты арттыру мақсатындағы Жалпы құқықтық оқыту курсы (правовой всеобуч) «ҚР Еңбек кодексінің негізгі ережелері мен М.Х.Дуллати атындағы ТарМУ ішкі еңбек тәртібі, «ҚР сыбайлас жемқорлыққа қарсы тұру және құқықбұзушылықтың алдын-алу мен қоғамдық қауіпсіздік туралы заңнамалары» тақырыптарында лекциялар ұйымдастырылды.

Ағымдағы оқу жылы М.Х.Дуллати атындағы Тараз мемлекеттік университеті ректорының басшылығымен жастар арасында құқықтық тәртіпті қамтамасыз ету мақсатында, студенттер қауіпсіздігінің маңыздылығын ескере отырып, университет ректоры М.Н. Сарыбеков және Жамбыл облысы ІІ Департаментінің бастығы, полиция полковнигі Арман Оразалиевтің қатысуымен гидроқешені аумағында полиция тірек пункті салтанатты түрде ашылып, шараның өту барысында «Әскери» кафедра құрамындағы «Бүркіт» полициямен бірлескен студенттік отрядының ұрыс тәсілдерінің көрнекі қимылын, саптық әдіс-тәсілдер мен сапта қару-жарақпен жүріп өту үрдісін көрсетіп, саптық ән орындады.

Алдағы уақытта «Әскери» кафедрамен бірлескен екі жақты жоспарға сәйкес отряд студенттері участок инспекторларына студенттік қалашықта және гидро қешені аумағында қоғамдық тәртіпті қорғауға көмек көрсету бойынша жұмыстары жүргізілетін болады. Департамент бастығы тарапынан университет басшылығына тірек пунктін ашуға көрсеткен көмегі үшін, мұндай маңызды шараға аса көңіл бөлініп, болашақта өзара ынтымақтастықта тиісті жұмыстар атқарылатынына сенімін білдіріп, алғысын жеткізді. Студенттердің өмірі мен қауіпсіздігін сақтау және ішкі тәртіпті бақылау мақсатында, университеттің оқу кешендерінде және студенттік жатақханаларында профессорлық-оқытушылар құрамы тарапынан бекітілген кестеге сәйкес жүйелі түрде кезекшілік, күзет қызметкерлерінің кіру-шығу режимін қадағалау жұмыстары ұйымдастырылып, барлық оқу кешендері мен студенттік жатақханаларында бейнебақылау камералары орнатылған.

Университетімізде «Қазақстандағы адам құқықтарын қорғаудың ұлттық және халықаралық тетіктері» атты оқыту семинар-тренингі ҚР Президентінің жанындағы Адам құқықтары жөніндегі комиссиясы, Еуропадағы қауіпсіздік және ынтымақтастық ұйымы, Нұр-Сұлтандағы бағдарламалар офисі және Жамбыл облысы әкімдігі аппаратымен университет бірлесе ұйымдастырған семинарға университет басшылығы, оқытушылар, студент жастардың қатысты.

Жоғарыда аталған жүйелі, тұрақты жұмыстар мен іс-шаралардың нәтижесінде қазіргі таңда студент жастар арасында айтарлықтай қоғамдық тәртіп күшейтіліп, жылдан-жылға құқықтық сауаттылықтары артып келуде.

VI. Қазақстан Республикасы мемлекеттік қызмет істері және сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл Агенттігі Жамбыл облысы бойынша департаментімен университетіміз арасындағы ынтымақтастық туралы Меморандумын және Жамбыл облысы ЖОО сыбайлас жемқорлыққа қарсы Хартиясын назарға ала отырып, оқу жылы барысында Республикалық Агенттік пен Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігімен бірлескен университеттің академиялық топтарындағы студенттердің қатысуымен «Сыбайлас жемқорлықтың алдын-алу бірыңғай сағаты» атты республикалық акциялары өткізіліп, іс-шараларға жергілікті БАҚ-ы, облыстық «Жамбыл», «77TV» телеарналары мен ғаламторларда (ақпараттық агенттіктер және әлеуметтік желілердегі тікелей эфир қосылуымен) жаппай жарияланып агенттіктен берілген плакаттар және басқа да материалдар университеттің «Болашаққа жемқорлықсыз» онлайн-порталына орналастырылды.

Жолдау аясында 2018 жылдың 10 желтоқсан күні Республикалық агенттік төрағасының орынбасары Айгүл Шайымова мен ҚР білім және ғылым вице-министрі Бибігүл Асылвананың қатысуымен университеттің студент жастарымен еркін форматтағы кездесуі ұйымдастырылып, кездесу барысында Айгүл Шайымова мен Бибігүл Асылова университет жастарымен еркін байланыс орнатып, өскелең ұрпақ бойында адалдық пен адамгершілік қасиеттерін арттыру, жемқорлықсыз қоғам қалыптастыру бағытында жастармен келелі әңгіме сұхбат жүргізіп, жиында «Жастар жылына» қойылған үлкен міндеттер, жастардың сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрестегі рөлі кеңінен талқыланды.

Сонымен қатар 2019 ж. 17 сәуір күні Нұр-Сұлтан қаласында Республикалық Агенттік пен Қазақ гуманитарлық заң университетінің ұйымдастыруымен «Адал жастар – еліміздің гүлденуінің кепілі» атты сыбайлас жемқорлықты алдын-алу мәселелеріне арналған форумға біздің университеттен «Саналы ұрпақ» клубының жетекшісі А.Қадырқұлов және Студенттік парламент мүшесі И.Сардарова қатысып, дәл осы уақытта университет ректоры, жергілікті департамент, басқарма басшылары, оқытушылар және «Саналы ұрпақ» клубының мүшелері ТарМУ-да он-лайн режиміндегі көрсетілімді тамашалап, талқылап өтті. Аталмыш форумның өткені бойынша университеттің «Саналы ұрпақ» фронт-офисінің жетекшісі А.Қадырқұловтың ұйымдастыруымен №2 студенттік жатақханада «Саналы ұрпақ – елдің жарқын болашағының кепілі!» тақырыбында Жамбыл облысы «Адалдық алаңы» жобалық офисінің басшысы Қайрат Меклисов, Жамбыл облысы әкімі аппараты ғылыми-сараптамалық қолдау бөлімінің өкілі Қуат Жылқыбековтің қатысуымен ашық семинар-дискуссия өткізілді.

«Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы» ҚР Заңының 17-бабына сәйкес әзірленген 2018 жылғы Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы ұлттық баяндама Президентпен мақұлданып, Республикалық агенттіктің ресми сайтына және агенттіктен келген тапсырмаға сәйкес университеттің ресми сайтына жарияланып, университет ректорының және Жамбыл облысы бойынша департаментінің басшысы Р.Қ.Төлебаевтің қатысуымен аталған заңның 22-бабына сәйкес сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылды өз құзыреті шегінде Ұлттық баяндаманың қорытындылар мен ұсыныстарын талқылау жөнінде студент жастармен кездесуі өткізіліп, бірлескен екі жақты іс-шаралар алдағы уақытта жалғасын табатын болады. Сонымен бірге Қазақстан Республикасы мемлекеттік қызмет істері және сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл агенттігі Республикалық «Саналы ұрпақ» жобалық кеңсесінің жетекшілігімен ТарМУ-де ағымдағы 2019 жылдың мамыр айында «Саналы ұрпақ» фронт-офисі ашылып, қазіргі таңда жобалық офисі «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениет қалыптастыру, білім беру ұйымдарының ашықтығы, академиялық адалдық, білім беру саласындағы заңнамасына талдау жүргізу, ақпараттық қолдау бағыттары бойынша жұмыс атқаруда.

2019 жылдың 28-29 мамыр аралығында университеттің базасында «ISO енгізу агенттігі» ЖШС-нің «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл менеджменті жүйесі» атты курсы ұйымдастырылып, курсты интеграцияланған менеджмент жүйесінің бас кеңесшісі Бандуро Анатолий Владимирович жүргізді. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы «ҚР Заңының талаптарын зерделеуді қамтитын, Қазақстанның және шет елдердегі білім беру мекемелерінде қолдану тәжірибесі, іс-қимыл жоспарын, сыбайлас жемқорлық тәуекелдерін бағалаудың цифрланған әдістемесін зерттеу бар оқыту курстарын қалыптастыру мақсатындағы оқыту курсына М.Х.Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университеттің әкімшілік-басқару персоналынан – 72 қызметкер, профессор-оқытушылар құрамынан – 94 оқытушы және 2-3 курстың студенттік бақылаушылар тобынан – 24 студенттер қатысты. [1-2].

VII. Университетте күндізгі бөлімде оқитын қаладан тыс, алыс аймақтардан келген студенттерге 804 орынға арналған 3 жатақханадан орын Мемлекеттік білім ұйымдарының жатақханалардағы орындарды бөлу қағидаларына (ҚР Білім және Ғылым Министрінің 2016

жылғы 22 қаңтардағы №66 бұйрығы) «Жоғары оқу орындарында оқитындарға жатақхана беру» мемлекеттік қызмет Стандартына және Жатақхана ережесіне сәйкес ұсынылып келеді. Студенттерді жатақханаға орналасу кезінде әр студентке «Жатақханада тұратын студенттердің міндеттері мен құқықтары» екі тілде түсіндіріліп, оларға жеке-жеке әр студенттің қолына нұсқау (памятка) беріліп, студенттерге Жатақханада тұру қауіпсіздігін сақтау мақсатында өртке қарсы бағытталған іс-шаралар кешені жүзеге асырылып, студенттердің тұрмыстық жағдайлары мейлінше жақсартылған. Студенттер үйінің тұрғындары ғаламтор ресурстарын қалыпты қолдану және спорттық-мәдени іс-шаралармен айналысу мүмкіндіктеріне ие. Студенттер жатақханаларында оқытушылар кезекшілік міндеттерін атқарып, Студенттік кеңестері мен Студенттік старосталарының да жұмыстары ұйымдастырылып, студенттердің қауіпсіздігін қамтамасыз ету мақсатында №1, 2, 3 жатақханаларының кіре берісінде (фойе), дәліздерінде, аула сырттарында бейне-бақылау (камера) құрылғылары орнатылған.

Жатақхана студенттері уақыттарын тиімді пайдалану мақсатында түрлі патриоттық, рухани, салауатты өмір салтын, құқықбұзушылықтың алдын-алу, еңбек тәрбиесін насихаттайтын іс-шаралары ұйымдастырылуда.

VIII. Университет бойынша 2018-2019 оқу жылында кураторлық жұмысқа – 487 академиялық топқа – 331 куратор, сондай-ақ әр факультет бойынша аға кураторлары бекітіліп, оқу жылы дәстүрлі түрде университет ректоры, педагогика ғылымдарының докторы, профессор М.Сарыбековтің бірінші курс студенттеріне арналған «М.Х.Дулати бабамыздың өмірі өнегесі, танымы, тағылымы» атты лекциясы және қоғамдық лекцияларымен басталып, тәрбие жұмысының кешенді жоспарына сәйкес, атаулы, оқиғалы, тақырыптық және бірыңғай кураторлық сағаттары өткізіліп, топ кураторларына «Психология және педагогика», «Қазақстан тарихы» кафедралары және «Дулатитану» ғылыми-зерттеу орталығының тарапынан дайындалған «Ұлы дала мәдениеті: жастардың азаматтық-рухани қалыптасуындағы М.Х.Дулати мұрасының маңызы»; «Информационно-методический материал к проведению открытия года молодежи 23 января 2019»; «Студент-жастардың арасында суицидтік әрекетін алдын-алу жұмыстары»; «Қазақстан Республикасының гендерлік саясаты және оның ұлттық салт-дәстүрі» тақырыптарында қазіргі жастардың рухани әдептілік тәрбиесіне көңіл бөліуде, студенттердің көркемдік мәдени бағытын, талғамын және эстетикалық білімін, Отансүгіштік, патриотизм қабілеттерін арттыруға бағытталған топ кураторларының жұмысына пайдалануға арналған әдістеме-құралдары қолданысқа берілді.

Университеттің Даму стратегиясында көрсетілген міндеттер мен мақсаттардың бірі кураторлардың кәсіби білімін жетілдіруге арналған «Кураторлар мектебі» курсы бекітілген бағдарламаға сәйкес Кәсіби даму және карьера орталығы, «Психология және педагогика» кафедрасы және тәрбие бөлімімен бірлесе ұйымдастыруымен білім, өнер, мәдениет қайраткерлерімен, құқық қорғау органдары өкілдерінің, дін істері, салауатты өмір салтын қалыптастыру және жастар саясаты басқармалары өкілдерінің, университеттің белгілі түлектерінің қатысуымен кезекті халыққа Жолдаулары, «Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру», «Ұлы даланың- жеті қыры» атты мақалалары, «Мәңгілік ел» идеясы, «Ұлт жоспары - 100 нақты қадам», Жол карталарындағы тапсырмалар, ҚР Заңдары мен заңнамаларындағы өзгертулер мен толықтырулар және т.б. бағдарламалық құжаттарды түсіндіру, талқылауға бағытталған лекцияларымен қамтылды.

Кураторлық жұмыстың сапасын бағалау мақсатында әлеуметтік және тәрбие жұмыстары жөніндегі бөлімнің ұйымдастыруымен дәстүрлі «Үздік куратор» конкурсының ережесіне сәйкес ағымдағы 2019 жылдың 10.05 – 25.05.2019ж. аралығында кураторлар тарапынан үміткер қатысушылардың тізімі жасақталып 2019 жылдың 30 мамыр күні байқау өткізілді. Байқауға университеттің 1-4 курс академиялық топтарының 22 кураторы өтініш білдіріп, оның ішінде 16 кураторы сайысқа түсіп, байқау нәтижелі жүлделі орындармен қорытындыланып, үздік жеңімпаздар ақшалай сыйақымен марапатталған болса, қатысқан 11 кураторға ректордың алғыс хаттары табысталды.

IX. Сонымен бірге ҚР Президентінің 2016 жылғы 15 қаңтарда №176 қаулысымен бекітілген ҚР денсаулық сақтауды дамытудың 2016-2019 жылдарға арналған "Денсаулық" мемлекеттік бағдарламасын орындау мақсатында университет пен Жамбыл облыстық АИТВ/ЖИТС (адамның қорғаныш тапшылығының қоздырғышы/жүре пайда болған иммунитет тапшылық синдромы) алдын-алу бойынша бірлескен кешенді іс-шаралар жоспары және "Даримет" медициналық орталығымен бірлескен келісім-шарт негіздерінде Салауатты өмір салтын қалыптастыруға бағытталған студенттермен арнайы профилактикалық тексеру жұмыстары тұрақты жүргізілуде.

Оқу жылы барысында «Нашақорлық – ХХІғ. дерті!», «Маскүнемдік пен нашақорлық – қылмыстар мен оқиғалардың, ВИЧ инфекциясын жұқтырудың көзі», «Есірткісіз өмір», темекі тарту, ішімдік және басқа да психикалық белсенді зиянды заттарды қолдану мәселесі бойынша арнайы «нарколог», «психолог» мамандардың қатысуымен кездесулер жүйелі ұйымдастырылып, оқу жылы барысында технологиялық, гидро медициналық кабинеттерінде студенттік жатақханаларда университет студенттеріне, арнайы қыздарға арналған медициналық профилактикалық тексеру бойынша ашық есік күндері тұрақты өткізіліп келеді.

Х. Университетте студент жастар арасында бұқаралық спорт түрлерін және салауатты өмір салтын насихаттауға арналған спорттың 28 түрі бойынша секцияларына 1190 студент қамтылған. (жалпы оқитын студенттер санынан 18% құрайды), Студенттер секцияларға қатысуда арнайы ұйымдастырылатын спартакиадалар мен үлкен тәрбиелік әлеуеті бар мемориалдық турнирлерде әдіс-тәсілдерін қолданудағы шеберліктерін шындауға мүмкіндік алады.

Соңғы жылдарда университетіміздің студент спортшылары қалалық, облыстық, республикалық және дүниежүзілік жарыстарда 145 жүлделі орындарды иеленіп, университет қоржынын жеңіспен толықтыруда. Әрине біз үшін бұл мәртебе, әлбетте мақтаныш.

Сондай-ақ дене шынықтыру мен спортты насихаттау мақсатында 2014 жылдан бері университет қабырғасында Street workout – көше спорты түрі студенттер арасында кеңінен қолдауға ие болып, кез-келген алаңдарда, кез-келген уақытта еркін айналысатын көше спортының жұмысы жастар арасында күннен-күнге даму үстінде. "Street work out" спорттық қозғалысы салауатты өмір салтын насихаттап, жастардың арасында кеңінен таралып, оны қазіргі заманның трендіне айналдыру үрдісінде. Біздің студент-воркаутерлер оқу жылының басынан бері "Тәні саудың – жаны сау" ұранымен темекі, нашақорлық, ішімдік дерттерге қарсы түрлі акцияларын және облыстық, қалалық, университет жарыстарын ұйымдастырып, жеңімпаздар қатарынан көрінуде.

Университетте жастарды әлеуметтендіруге басымдық танытылып, оларды жұмыспен қамтуға бағытталған Студенттік еңбек жасақтарының штабы араға жылдар салып, бірлікті де белсенді түрде жазғы еңбек маусымының даңқты дәстүрін жалғастырып, жұмысын үйлестіріп, аймағымызда «Ең үздік» жасақ қатарында тек жоғары сатыларда көрініп, жеңімпаз аталынып келуде. Биылғы 2019 жылы кезекті еңбек маусымында жұмыс жасауға 335 студент өтініш білдіріп, медициналық тексеруден 299 студент жарамды болып танылып, оның ішінде 103-і оқу төлем ақыларынан жеңілдік алатын студенттер қатарынан болды. Сонымен қатар "Жасыл Ел" қозғалысының негізінде "Жасыл қала - Жасыл ауыл" жалпыұлттық жобасын жүзеге асыру мақсатында бүгінде «Жасыл Ел» еңбек жасақтары қала аумағындағы тазалау, абаттандыру, көгалдандыру, көріктендіру жұмысына 84 студент жұмылдырылды. [1-2].

Мұхаммед Хайдар Дулати бабамыздың – тәрбие адамды ақылдыққа адамгершілікке үйретеді, адамгершілік пен ақыл-ой тәрбиенің алғашқы ұғымдарын енгізеді – деген нақыл сөзін санамызға бейімдеп, болашақ Елдіміздің патриот жастарын тәрбиелеу жолында талмай еңбектенейік.

Әдебиет

1. Елбасымыз Н.Ә. Назарбаевтың 2018 жылғы 5 қазандағы Жолдауында 2019 жыл – Жастар жылы деп жариялан құжаты.
2. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы СЫНДАРЛЫ ҚОҒАМДЫҚ ДИАЛОГ – ҚАЗАҚСТАННЫҢ ТҰРАҚТЫЛЫҒЫ МЕН ӨРКЕНДЕУІНІҢ НЕГІЗІ атты (2 қыркүйек 2019 ж.).
3. ҚР Мемлекеттік Жастар саясаты туралы Заңы (09.02.2015г. №285V).
4. ЖОО-ның профессор-оқытушылар құрамы мен студенттеріне арналған әдістемелік құралдары: 1. Ұлы дала мәдениеті: Жастардың азаматтық-рухани қалыптасуындағы М.Х.Дулати мұрасының маңызы.
5. Қазақстан Республикасындағы гендерлік саясат және оның ұлттық салт-дәстүрмен байланысы.
6. «Студент-жастардың арасында суицидтік әрекетін алдын-алу жұмыстары» кураторларға арналған әдістемелік нұсқау.
7. Информационно-методический материал к организации медиа-компании к проведению открытия года молодежи (23.01.2019г.).

EVALUATING THE EFFECTIVENESS OF INFORMATION MEASURING SYSTEMS SALT FORMATION

Umbetov U.U., Omirbayuly D.
M.Kh.Dulaty Taraz State University, Taraz

In this paper we consider the measurement system and its components, information systems of salt formation, provided the stages of designing measurement systems for oil salt formation, considered microprocessors control systems, as well as the communication channel.

The testing of finished products requires a considerable investment of both time and money, and the complexity of the tests, despite the advances in the field of creation of automated test equipment, is constantly growing.

The most important condition for the testing of pipelines is their unity, under which understand the reproducibility limits established in the normative-technical documentation (NTD) tolerances results of tests performed by the developer, manufacturer, supplier and consumer products.

In the system of ensuring the uniformity tests include: measuring and testing equipment, Metrology and testing, standards, regulatory requirements to methods and means of testing.

Development of production technology, the complexity of scientific research has led to the need for simultaneous measurement, control and analysis of several tens, hundreds and thousands of options at the same time. All this gave impetus to the creation of the most sophisticated automatic systems of measurement, testing and control oil production

Finding the optimal variant of the IMS or the determination of its effectiveness is a complex task, as it requires consideration of a large number of characteristics of the object of salt formation and IMS oil related complex dependencies.

Consider various criteria for evaluating the effectiveness of the system. Performance evaluation of object

In the process control four possible outcomes, which are incompatible events and are illustrated in table. 1.

Table 1 - Status of the control object

Object condition	The result of the control	Designation of the control	The probability of obtaining the result
Fit	Fit	A_1	P_1
Fit	Bad	A_2	P_n
Bad	Bad	A_3	P_2
Bad	Fit	A_4	P_u

The probabilities **P1** and **P2** describe the correct assessment of the object. Probability Pn and Pn characterize incorrect assessment of the state of the object and are, respectively, the probability of false and undetected failure.

In the future we will consider the denial of the elementary stream of failures.

The conditional probability of the health of the i-th uncontrolled scale parameter equal to its conditional probability of failure-free operation, which will be denoted by , where r is the number of the scan:

$$P_{0i/i-1}^{(r)} = \exp(\lambda_{pi/i-1} - \lambda_{xi/i-1}e), \tag{1}$$

where is the conditional failure rate for the i -th parameter, respectively, in the working and non-working States; and t respectively of the working and non-working time for the i -th parameter of an object to some point after its r -th test.

Under the conditional failure rate (λ) and the conditional probability of health understand the meaning of these values for any parameter, based on the fact that you have defined the appropriate values for any of the other related parameters.

With a small dependence of the controlled parameters or approximate calculations can be considered unconditional probability of health.

The conditional probability of the health of the i -th controlled channel

$$P_{i-1}^{(r)} = D_i^{(r)} P_{\delta i/i-1}, \quad (2)$$

where P is the conditional probability for the i -th monitored parameter; D is the reliability of the r -th check and adjust the i -th parameter of the object.

$$P_{\delta i/i-1} = \exp(-\lambda_{pi/i-1} \tau_{pi} - \lambda_{xi/i-1} \tau_{xi}), \quad (3)$$

where τ_{pi} and τ_{xi} are respectively the working and non-working time for the i -th parameter of the object to the time τ after verification.

The overall probability for the health of the object after its r -th check and adjust

$$P^{(r)} = \prod_{i=1}^{n_1} D_i^{(r)} \prod_{i=1}^{n_1} P_{\delta i/i-1} \prod_{i=n_1+1}^n P_{\delta i/i-1}, \quad (4.4.4)$$

where n is the total number of parameters characterizing the performance of the object; n_1 is the number of controlled parameters.

In general, the reliability of the r -th check and adjust the i -th controlled parameter of an object depends on the probability of undetected and those of false rejections, which when configuring become undetected failures. Let us denote the last probability for the i -th parameter $P_{\lambda \rightarrow \delta i}$

Then

$$D_i^{(r)} = 1 - P_{\delta i}^{(r)} - P_{\lambda \rightarrow \delta i}^{(r)}, \quad (5)$$

The higher the probability of a correct evaluation of the object, the more effective the IMS. In general, the average time monitoring and adjustment of the j -th object type can be expressed by the formula

$$\bar{T} = \bar{T}_z + \sum_{i=1}^{\gamma} T_{cci} \sum_{i=1}^{n_1} (\tau_{0i} + T_{\kappa i}) \sum_{i=1}^{n_1} (\tau_{0i} + T_{\kappa i}) + \sum_{i=1}^{n_1} P_{ci} T_{nni} \sum_{i=1}^{m_i} (\tau_{0\delta i} + \bar{T}_{\delta i} + T_{pi}) P_{ci}, \quad (6)$$

where, $\bar{T}_z$, $\bar{T}_{cci}$, τ_{0i} , $T_{\kappa i}$, T_{nni} , $\tau_{0\delta i}$, $\bar{T}_{\delta i}$, T_{pi} - the values of the components of the control object; - the average ready time of the control system; $\bar{T}_{cci}$ - self-test of the i -th channel; γ - the number of self tests; τ_{0i} the number of self tests; n_1 is the number of controlled parameters that determine the performance of the object; $T_{\kappa i}$ - time control of the i -th parameter; R is the number of blocks of the control system; $\bar{T}_{yi}$ - repair of i -th block of the control system; q_{ai} - the probability of failure in the i -th block of the control system; T_{nni} - time verification of the i -th parameter; P_{ci} - total probability to recognize good option is worthless (P_{ni}) fit parameter fit(P_{2i}); m_i is the number of monitored parameters for localization of a fault on the i -th parameter of the object, determining its efficiency; - the time to wait before checking the i -th parameter localizing a fault; $\tau_{0\delta i}$ - wait time before checking the i -th parameter localizing the fault; $\bar{T}_{\delta i}$ - the average time of failure; T_{pi} - repair correctly or falsely rejected devices.

Naturally, the smaller the time control of the object, the more effective operation of the IMS.

The average cost of a monitoring system of C is based on the total costs of its development and operation

$$C = C_p + C_o, \quad (7)$$

where C_p is the cost of development and production systems; C_s - the cost of its operation. in his turn

$$C_p = b_p C_{\text{оп}} \left(\frac{1-P_0}{1-P} \right)^{\mu_{\text{оп}}}, \quad (8)$$

where b_p is the coefficient defined in the production process, $0 \leq b_p \leq 1$; $C_{\text{оп}}$ value of a simple control system when the initial probability of failure-free operation of P_0 ;

$C_{\text{оп}} \left(\frac{1-P_0}{1-P} \right)^{\mu_{\text{оп}}}$ - cost advanced IMS with regard to the additional costs for achieving a given probability of failure-free operation.

Under other equal conditions, the control system is better than less.

The efficiency of IMS $\mathcal{E}_1(t, \tau)$ can be expressed by the entropy of the object used without IMS and

$$\mathcal{E}_1(t, \tau) = \frac{\sum_{i=1}^{n_1} [H_{0i}(t, \tau) - H_i(t, \tau)]}{\sum_{i=1}^n H_{0i}(t, \tau)} \frac{C_u(t, \tau)}{C_p(t, \tau)}, \quad (9)$$

where $H_{0i}(t, \tau)$ is the entropy of the i -th parameter of the object without IMS; $H_i(t, \tau)$ is the entropy of the i -th parameter of the object with the IMS; $C_p(t, \tau)$, $C_u(t, \tau)$ is the value of the real and the ideal control processes.

H - state function of a thermodynamic system, which changes dH in the equilibrium process is equal to the ratio of a quantity of heat dQ , communicated to the system or removed from it, to the thermodynamic temperature T of the system.

Excluding the value of the information criterion $\mathcal{E}_2(t, \tau)$ has the form

$$\mathcal{E}_2(t, \tau) = \frac{\sum_{i=1}^{n_1} [H_{0i}(t, \tau) - H_i(t, \tau)]}{\sum_{i=1}^n H_{0i}(t, \tau)}. \quad (10)$$

This criterion varies from 0 to 1, when IMS is most effective.

Assessment criterion of efficiency of functioning of complex systems

Evaluation of the effectiveness of the control system according to the criterion of functioning of complex systems can, for example, be done by determining the efficiency of the operation object, which is controlled by the system.

For this purpose it is necessary to know the possible States of the object S , the probability of these States H and the indices of technical efficiency of these States F .

When evaluating the effectiveness of the control system can be understood: under possible states

- the health status of the output parameters of the object; the probabilities of these states
- the probability of health P_i ; the indices of technical efficiency of state
- the probability of a task object in this state $P_{\phi i}$.

Assessment of the cost criterion

The cost criterion C has the form

$$C = C_s + C_n, \quad (11)$$

where C_s is the cost to develop, manufacture and operation of the control system; C_n - losses from inefficient use of system control

$$C_n = C_n(\bar{T}) + C_n(P) + C_n(V), \quad (12)$$

$C_n(\bar{T})$ - losses associated with time control and adjustment; $C_n(P)$ - costs associated with the likelihood of a health facility; $C_n(V)$ - costs associated with such characteristics of the control system, as weight, dimensions, operating conditions. The control system will be more effective, less than C.

References

1. Latyshenko K.P., Volodin W.M., Umbetov O.U., Automatic measurement, testing and control. The tutorial. – Shymkent: MSUEE, M. Auezov SKSU, 2006, 300 p.

ӘОЖ: 334.024

ҰЙЫМДЫҚ МӘДЕНИЕТ НӘТИЖЕСІНДЕ КӘСІПОРЫН ҚЫЗМЕТІНІҢ ТИІМДІЛІГІН АРТТЫРУ

Динара С.

Қ.А.Ясауи атынағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан

Ұйымдық мәдениет ұйым қызметінің тиімділігін арттыру және фирма ішіндегі жағдайды жақсарту мақсатында қызметкерлердің әрекет ету тәсілдерінің бағытталған өзгерісін қамтамасыз етеді. Ол жұмыс істеу қабілетін арттыру факторы болып табылады.

Ұйымдық мәдениет еңбек қызметінде туындайтын ішкі және сыртқы дау-дамайларды реттейтін ортамен әлеуметтік және еңбек қатынастарын ізгілендіруге ықпал етеді. Ұйымдық мәдениет сонымен қатар өз қабілеттерін жүзеге асыра алатын, дамуға дайын және еңбек нарығында өзінің лайықты орнын алуға қабілетті жұмысшының типін қалыптастыруға септігін тигізеді. Макроэкономикалық аспектіде ұйымдық мәдениет еңбек ұсынысы қисығының жағдайына, яғни белгілі бір еңбекақы деңгейінде жұмыс істегісі келетін жұмысшылардың санына әсер етеді.

Заманауи экономикада, әсіресе жоғары технологиялық салаларда кәсіпорынның ұзақ мерзімді бәсекеге қабілеттілігіне қол жеткізудегі адам ресурстарының рөлі артады. Дәл осы қызметкерлер ұйымның негізгі құзірет иелері болып табылады. Ұйымдық мәдениет қызметкерлердің еңбек ету ынтасына ықпал ететін, сонымен қатар серіктестер мен клиенттердің сенімінің жоғары деңгейін, компанияның сауда маркасының танымалдылығын қамтамасыз ететін әлеуметтік және экономикалық факторлардың жиынтығының көрінісі болып табылады. Осы факторлардың жиынтығы қоғамдық пайда тұрғысынан қызметкердің жұмыс нәтижесіне әсер ету, басқаруға қатысу, әріптестерінің құрметі мен түсінушілігін сезіну сияқты ұйым мақсаттарын қамтиды.

Заманауи қоғамның стратегиялық басымдықтары өзгеруде. Жеке тұлға мен корпорация деңгейінде бұл тікелей материалдық игілікке зиян келтіретін рухани басымдықтарға көбірек бағдарлауды білдіреді. Мысалы бос уақытты

басқару, жұмыста шығармашылық қызметпен айналысу, өзінің басшылығы мен нақты ұйымға қарамастан белгілі шамаға ие болу көбінесе сәттіліктің белгісі болып саналады. Осының барлығы ұйымдық мәдениеттің ұйымдағы әлеуметтік-еңбек қатынастарына тиімді ықпал етуді бағалаудың жаңа өлшемдерін көрсетеді.

Сонымен қатар, әлеуметтік-еңбек қатынастарының ұйымдық мәдениетпен өзара байланыса келе жетілу концепциясы қазіргі заманғы экономиканың және тұтастай қоғамның жаңа ерекшеліктері мен нақтылықтарына байланысты қарауды талап етеді. Ұйым қызметінің тиімділігі бизнестің өте аз қаржы шығындарымен бірге экономикалық нәтижеге (кіріс, пайда) қол жеткізу қабілеті ретінде ғана қарастырылмайтын болады. Экономикалық нәтиже айтарлықтай үлкен уақыт аралығында қаралады, яғни мұнда ұзақ мерзімді тиімділік жайлы айтылуда, ал шығындар құрамында мүмкіндігінше бизнесті жүргізу кезінде пайда болатын барлық шығындарды, мысалы, кәсіпорын қызметінің салдарын жою үшін қоғамның экологиялық шығындарын, қызметкерлер мен клиенттердің денсаулығын жақсарту шығындарын ескеру қажет. Яғни, тиімділік компаниямен өзара әрекет ететін барлық топтағы тұлғалардың - қызметкерлердің, меншік иелерінің, топ-менеджерлердің, жеткізушілердің, клиенттердің, мемлекет пен қоғамның мүдделері тұрғысынан қарастырылатын болады деуге келеді. Зерттеуімізде ұйымдық мәдениет еңбекке және пайдалануға мәжбүрлеудің қолайлы құралы ретінде емес, ынталандыру тәсілі ретінде қарастырылған. Яғни, еліміз үшін компанияның қызметкерлердің өз ұйымының миссиясын, дәлірек айтқанда, қоғамдық пайда тұрғысынан оның мақсатын сезінуден, жалпы адами құндылықтардың, барлық қызметкерлердің тұлғасын жүзеге асыру үшін шығармашылық орта құратын ұйымдық мәдениеттің басымдығынан құрылған жаңа ұйымдық мәдениетін қалыптастыру қажеттілігі туралы айтуға болады.

Әлеуметтік-еңбек қатынастары мен ұйымдық мәдениет қызметкерлердің белсенділігіне арналған ортаны тиімді қалыптастырулары қажет, осы ретте Қазақстандық бизнесте ұйымдық мәдениеттің нақты жағдайы ақсап тұрғанын айтпай кетпеуге болмас. Ең алдымен кәсіпорын менеджерлері мен меншік иелерінің адамгершілік және этикалық көзқарастарының жетіспеушілігін атап өткен жөн, яғни ол қоғамдық мүдделерді аясы тар ұйымдық мүдделермен қатар ескеруге мүмкіндік бермейді. Кейбір Қазақстандық кәсіпорындарда қызметкерлерге деген құрметтің жоқтығы байқалады, оларда еңбекті ұйымдастыру немесе өндіріс үдерісін жақсарту бойынша өз пікірін білдірудің және ұсыныстар енгізудің нақты мүмкіндігі жоқ. Үлкен ұйымдарға үдерістерді тежейтін қатаң иерархия және бюрократизм тән. Өктемшіл басшылар ұсыныстардың авторларын өз мансабына төнген әлеуетті қауіп ретінде қабылдайды. Сыбайлас жемқорлық схемалары ұсыныстарды нақты таңдауға және оларды іске асыру үшін қаражаттың тиімді бөлінуіне кедергі келтіреді. Сонымен қатар көптеген ұйымдардың қызметкерлері басшылықтың «қолмен басқаруына» арқа сүйеп, бұл бастама жазаланатындығына және тиісті

моральдық және материалдық өтемақысыз жұмыс жүктемесінің ұлғаюына әкеп соқтыруы мүмкін дегенге әдеттенген. Басшылық ету мен бастамашылықтың, өз мойнына жауапкершілік алу икемділігінің жетіспейтінін айтуға болады.

Айта кетейік, Қазақстандық топ-менеджерлердің шамамен үштен бірі ұйымдық мәдениеттің төмен деңгейі және ұжымдағы қолайсыз моральдық климат инновацияларды енгізу жолындағы басты ішкі кедергілер деп санайды. Басшылардың жартысынан көбі қазіргі заманғы экономикадағы әлеуметтік-еңбек қатынастары мен ұйымдық мәдениеттің айрықша рөлін бағалай бермейді.

Осылайша, әлеуметтік-еңбек қатынастары ұйым қызметінің тиімділігіне, оның дамуына айтарлықтай әсер ететіндігімен байланысты ауқымды ауыл шаруашылық мәселесінің бар екенін айтуға болады, бұл әсер соның ішінде компанияның ұйымдық мәдениеті арқылы жүзеге асырылады. Сондай-ақ көптеген қазақстандық компаниялардың ұйымдық мәдениетінің декларативті сипатының орны бар. Жаңа және озық дүниені өндіруге мотивацияның жоқтығы, ынтаның әлсіздігі ұйымдық мәдениеттің құр өзіне үдерістерді қолдауға мүмкіндік бермейді. Мұндай жағдай ішкі себептермен де, сонымен бірге әлеуметтік-еңбек қатынастары мен ұйымдық мәдениеттің қалыптасу мен даму процесін теориялық-әдістемелік және ұйымдастырушылық-әдістемелік қамтамасыз етудің жеткіліксіздігімен байланысты.

Әлеуметтік-еңбек қатынастары мен ұйымдық мәдениет саласында жинақталған зерттеулер тәжірибесіне қарамастан пайымдауды және шешуді қажет ететін бірқатар теориялық мәселелер бар. Бұл ең алдымен ұйымдық мәдениет ұғымының нақты анықтамасының жоқтығы. Бұл белгілі бір дәрежеде бұл феноменнің белгісіздігі мен сапасына байланысты. Алайда нақтылау қажеттілігі түрлі ұйымдардың ұйымдық мәдениеттерінің тиімділігін өлшеу мен салыстыру қажеттілігімен байланысты. Әлеуметтік-еңбек қатынастарының түрлі теориялары аясында ұйымдық мәдениет феноменін пайымдаудың кемшіндігі тарихи тұрғыдан да аңғарылады. Қазіргі постиндустриалды және қоғамның ұйымдық мәдениетін дамыту белгілері жеткіліксіз зерттелген, аталмыш мәдениеттің негізгі ерекшеліктерін тұжырымдау кездеспейді, заманауи қоғамның экономикасында маңызды рөл ойнайтын шағын және жеке кәсіпорындардың ұйымдық мәдениетінің ерекшеліктерін айқындаудың өзі өз алдына мәселе болып табылады, экономикада компанияның ұйымдық мәдениеттің тиімділігі анықталмаған.

Әлбетте, компанияның ұйымдық мәдениетінің жаңашылдық факторларының жиынтығы, олардың өзара маңыздылығы, ұйымдық мәдениеттің сипатын ынталандырудың тәсілдері мен формалары елімізде айтарлықтай ерекшеліктерге ие. Соңғы жылдары елімізде түрлі саладағы компания қызметкерлерінің Ұйымдық мәдениеттің элементтерін пайдалану арқылы және кәсіпкерлік белсенділікті өлшеу және ынталандыру құралдарына арналған зерттеулер белсенділікпен дамуда.

Әдебиет

1. Организационная культура: Учебник / Под ред. Шаталовой Н.И. – М.: Изд-во «Экзамен», 2011. – 49 б.
2. Щербина В.В. Социальные теории организации: Словарь. – М.: ИНФРАМ, 2012. – 132с.
3. Спивак В.А. Организационное поведение и управление персоналом. – СПб.: Питер, 2008. 19 бет
4. Тевене М. Культура предприятия / Пер. С франц. Под. Ред. В.А. Спивака. 3-е изд. – СПб.: Издательский Дом «Нева», 2008. – 128 б.
5. Капитанов Э.А., Корпоративная культура: стратегическое направление развития социально-трудовых отношений. Дис. ... доктора социол.наук. – Ростов-н/Д, 2010. – 99-101 бет
6. Schwatz H, Devis S Matching corporate culture and business strategy // Organizational dynamies 2011.

ӘОЖ: 323(574):37.013.8

БІЛІМ САЛАСЫНДАҒЫ ЭЛЕКТРОНДЫ ОҚЫТУ

Ахметжанов М.А.

М.Х. Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университеті, Тараз

Тоқтанаева Қ.С.

Тараз мемлекеттік педагогикалық университеті, Тараз

Дүйсебаева Г.К.

М.Х. Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университеті, Тараз

2010 жылы ҚР БЖҒМ дайындауымен «ҚР білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған Мемлекеттік Бағдарламасы» қабылданып, Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың №1118 жарлығыменбекітілді. Осы президенттік бағдарламаға байланысты қазақстандық білім беру жүйесіне көптеген өзгерістер енгізілуде. Мәселен, оқытудың жаңа формасы – электронды оқыту (E-learning) жүйесі орта білім беру жүйесіне енуде немесе 2015 жылдан бастап барлық білім беру жүйесі үш тілде оқыту, яғни қазақша, орысша және ағылшын тілдерінде оқыту көзделіп отыр. Сол сияқты педагогтардың біліктілікті арттыру курстары «Ваучерлік» жүйеге өтуі қарастырылған. Бұл Мемлекеттік Бағдарлама екі кезеңнен тұрады: 2011-2015 жылдар I-кезеңді қамтиды, 2016-2020 жылдар II-кезеңді қамтиды,

Бұл Мемлекеттік Бағдарлама мақсаты: экономикалық орнықты даму үшін сапалы білім беру қажеттілігін қамтамасыз ету арқылы адами капиталды дамыту, білімнің бәсекеге қабілеттілігін арттыру;

Осы Мемлекеттік Бағдарламаның бір бағыты: E-learning – электронды оқыту жүйесі.

«Электрондық білім беру» термині ғылыми жарияланымдарда оқу қызметі сияқты түсіндіріледі, бірақ ғалымдар оның мағынасын әр түрлі түсіндіреді: бір ғалымдар қашықтан оқытудың синонимі ретінде, басқалары – дербес түрде білім алу, ал үшіншісі – инновациялық білім беру түрінде қарастырады. Бұл барлық түсіндірмелердің негізгі мағынасы компьютерлерді, жергілікті немесе ауқымды Интернет желісінде пәнге бағдарланған сандық оқу контенттерін кейстік, желілік, Интернет технологияларды,

синхрондық жеткізу әдістерін қолданғанда ғана электрондық білім беру жүзеге асырылатындығын білдіреді.

Қазақстанда электрондық білім беруді «Білім беруді дамытудың 2011-2020 жылға дейінгі мемлекеттік бағдарламасының» басты бағыттарының бірі ретінде анықтау жоспарланған және білім беру жүйесінде оқытудың жаңа парадигмасына көшу механизмі ретінде қарастырады.

«E-learning –оқу процесін сапалы ұйымдастыру үшін компьютерлік технологияларды құрылымдас мақсатты бағытпен қолдану» және «E-learning –Интернет және мультимедиа көмегімен электрондық оқыту форматында білім алуға негізделген жаңа білім жобасы» деген тұжырымдамамен бастағым келеді. Білім беруді ақпараттандырудың жаңа кезеңі e-learning – электронды оқытуды енгізумен байланысты. E-learning – білімді дамытудың және көптеген дамыған елдерде экономиканы көтерудің негізгі құралы болып отыр.

Бәсекеге қабілетті болу, әлемдік білім кеңістігіне ену, білім беру процесінде дамыған елдердің стандарттарына ұмтылу -бұл қазіргі таңдағы қоғамның дамуының басты міндеттерінің бірі. Еліміз білім беру ісін дамытуда 129 елдің арасында көш бастаушылар қатарында келеді.

Президент Жолдауында әлеуметтік жаңғырту мәселелеріне айрықша назар аударды. «Маңызды мемлекеттік бағдарламаның бірі: білім беру, білім беруді жаңартуды жалғастыру қажет, 2020 жылға қарай білім берудің 12 жылдық үлгісіне толық көшу жүзеге асырылады, 2015 жылға қарай білім беру ұйымдары электронды оқытуды пайдаланатын болады, ал 2020 жылға қарай олардың саны 90 пайызға дейін артады, сондықтан да сапалы білім беру Қазақстанның индустриалдық-инновациялық дамуының негізі болуы тиіс» –деп атап өтті.

Шетелдік тәжірибе көрсетіп отырғандай, e-learning жүйесі білім беруді жаңғыртуға арналған негізгі құралдардың бірі болып табылады. Оңтүстік Корея, Финляндия мен Ирландияда электронды білім беру жөнінде арнайы ұлттық бағдарламалар жүзеге асырылады. Францияда балабақшадан бастап, үлкендерді оқытуға дейін білім беру үрдісінің барлық саласына ақпараттық-коммуникациялық технология енгізілген. АҚШ, Ұлыбритания, Австралия, Жаңа Зеландия, Канада елдерінде электронды білім беру күнделікті өмірдегі тәжірибе сияқты көрініс тапқан. Ал Қазақстанда білім берудің ақпараттық жүйесі қарқынды дамып келеді. Қазіргі таңда Қазақстан мектептерінде 16 балаға 1 компьютерден келеді. Мектептердің 98 пайызы, ал ауыл мектептерінің 91 пайызы ғаламтор желісіне қосылған. Білім беру ошақтарының 43,1 пайызына кең жолақты ғаламтор тартылған. Ал 459 мектеп лингафонды және мультимедиялық кабинеттермен жабдықталған.

E-learning жүйесінде алға ілгерілеу үшін «Қазақстан тарихы» пәні бойынша 5-11 сынып оқушыларына арналған қазақ және орыс тілдерінде жүздеген сандық білім беру ресурсы, соның ішінде қазақ тілінде, орыс тілінде ресурс әзірленген. Қазіргі таңда республикалық жоғары оқу орныаралық электрондық кітапхана құрылғаны белгілі. Оның құрамына Қазақстанның 38 жоғары оқу орны кіреді. Жоғары оқу орнының кітапханаларында 90 мыңнан астам оқулық, миллионға жуық мақала мен оқу құралдары жинақталған.

Білім беруде ең алдымен оқу жоспарларын, бағдарламаларды, оқулықтарды, көрнекі оқу құралдардың әлеуметті-экономикалық және ғылыми-техникалық прогресс талаптарына сәйкес жетілдіру көзделеді. Жаңа оқу бағдарламаларында оқытылатын пәндердің сұрақ тізбелері мен материал көлемі айқындалады, шамадан тыс күрделі және қосалқы материалдар алып тасталады. Сонымен қатар білім мазмұнының ғылымилылығы мен практикалық мәні күшейтіледі. Оқу жоспарына жаңа пәндер енгізіледі және оқыту формасы өзгертіледі.

Қазіргі кезде нақты айқын болып отырған жайт, біз жоғары оқу орындарында қаншама қажетті және пайдалы білім бергенімізбен, адам оны үнемі толықтырып отыруға

тура келеді; сондықтан да қазіргі педагогикалық және қоғамдық-саяси әдебиеттерде «кредиттік түрде білім алу», «мамандықты үздіксіз жетілдіру», «электрондық кітапхана», «электрондық оқулық» ұғымдары кездесетіні тегін емес.

Қазіргі кезде компьютердің аппараттық және бағдарламалық қамтамасыз етуі үлкен деңгейлерге жетті. Олардың негізінде баспа оқулықтарының алдында бірнеше артықшылықтары бар электронды оқулықты жүзеге асыруға болады. Бұл артықшылықтар электронды оқулықта мультимедиа, гипертекст, интерактивтілік қолдануға негізделді. Мультимедиа — бұл әр түрлі формада (мәтін, график, дауыс, бейне, анимация) көрсетілген ақпаратты біріктіруге және олармен интерактивті режимде жұмыс істеуге мүмкіндік беретін компьютердің аппараттық және бағдарламалық құрал кешені. Қарапайым оқулықта барлық ақпарат мәтін және график түрінде көрсетіледі. Электронды оқулықта барлық мультимедиялық технологияларды тиімді қолдануға болады.

- Біріншіден, электронды оқулық мәтінін түрлі-түсті ерекшеленген шрифтімен (жартылай қалың, курсив, асты сызылған) жазуға болады. Арнайы символдарды, пиктограммаларды көптеген әр түрлі әліпбилерді (кириллица, латиница және т.б.) қолданумен математикалық формулаларды және мәтіндерді бір тұтастыққа қалыптастыру мүмкіндігі бар.
- Екіншіден, әр түрлі графикалық бейнелерді (суреттерді, фотоларды, кестелерді, гистограммалар мен үш өлшемді бейнелерді) жеңіл құруға болады. Осының барлығын қозғалысқа келтіруге болады.
- Үшіншіден, нақты ақпарат, сурет, басқару батырмалары блогына және т.б. қатынау барысында жаңа дауыстық бейнелерді немесе дауыс сигналдарын қолдануға болады. Автономды режимде дауыстық клиптарды қоюға, динамикалық процестерді дауыстауға болады.
- Төртіншіден, білім беру қажеттілігіне дайындалып, магнитті тасымалдаушыларда және фотопенкада сақталған бейнематериал, бейнебаяндарды қолдануға болады.
- Бесіншіден, мультимедиялық технологиялар анимацияларды, суреттерді «шығаруға», мәтінді және оқулықтың басқа да объектілерін қолдануға мүмкіндік береді. Бұл технология эксперименталды жұмыстарды визуалды түрде көрсетуге, қауіпті тәжірибелерді жүргізуге мүмкіндік береді.

Электрондық оқулықтың құндылығы. Электрондық оқулықтың ең басты құндылығы — жай оқулықтағы қамтамасыз етілмеген жоғары дәрежедегі көрнектілік мүмкіндігі. Электрондық оқулықтың құндылығын белгілей отырып, мынаны ескеру керек: электрондық оқулық материалды өте ұқыпты, оны маңызды ерекшелікпен үйренуге мәжбүр етеді.

Электрондық оқулықты құру кезіндегі ең маңыздысы, ол оқытудың активизациясында қорытылады, үлкен көлемді символдарды бейнелерді құруға мүмкіндік туады, олар конспектiнiң тiрегі болады. Сонымен қатар ол бейнелер анимациялық болуы мүмкін, жай кітапті құрғанда ондай мүмкіндік жоқ.

Қозғалатын (анимациялық) бейнелердің барлығы оқушының жанында тұрақты «тірі» оқытушы бар сияқты елес құрылады, оқып-үйрену процесінде «бірге болу» кезеңі пайда болады, ол да материалды меңгеруді оңайлатады.

Электрондық оқулық келесі мүмкіндіктер арқылы оқытудың максималды жеке даралығына жетуге мүмкіндік береді:

1. Электрондық оқулықтың жалпы көлемінен әр оқушының өзі материалды жеке көлеммен іріктеу.
2. Өзіне қиын сұрақтарға қайта қайтып келуі.
3. Әр бөлек сұраққа жеке дара уақыт бөлу.
4. Оқушының оқып-үйренгеннің дәрежесін тексеруі.
5. Оқыту кезеңінде оқушыға «көмек» көрсету мүмкіндігі, ол оқушыларды психикалық қалға келтіреді (ол біледі, қиын кезеңде «машина көмектеседі»).

6. Егер мультимедиалық технологияда калькулятор режимінде жұмыс істесе, электрондық оқулық есеп шығару кезіндегі есептеу көлемін қысқартады.
7. Сырттай оқитын тындаушыларға және сабаққа әр түрлі себеппен келгенмен жағдайда электрондық оқулық таптырмайтын оқулық болып табылады.
8. Сонымен қатар электрондық оқулық сабақты жеке дара оқитындарға тамаша тәсіл болып табылады, өйткені оқулықтың құрғақ беттерін «жандандырады».

Логикалық-құрылымдық үлгісінің маңызы:

- мультимедиалық технологияның спецификалық мүмкіндігін қолдану, максимум көрнектілігі(мысалы, анимация құру);
- оқушының және компьютермен (оқытушы мәнінде) кері байланыс болуы, яғни көмек беру мүмкіндігі;
- компьютерлік тест ретінде жеке дара білімді бақылау, оқудың әр кезеңінен бастап ол оқушының басталу дәрежесінен бақылау және білімді қорытынды бақылаумен аяқтау;
- электрондық оқулықтың негізі болатын диск және басқа да ақпаратты тасушыларды қолданбай, оқытудың мәтіндік бөлімінде ақпаратты қағаз түрінде оқыту;
- оқулықты әр түрлі қиындық деңгейімен, яғни жеке дара оқытуды құру мүмкіндігі;
- электрондық оқулықты жаңадан өндіру керек кезінде оқушылардың тілек білдіру мүмкіндігі.

Дәстүрлі оқулықпен салыстырсақ, электронды оқулықтың көптеген ерекшеліктерін бөліп аламыз:

- педагогикалық еңбекті автоматтандыру мен интенсификациялау (оқыту жүйесін жобалау, оқыту міндеттеріне орай оқу материалдарын іріктеу және сабаққа дайындау);
- оқыту формаларын іске асыру (іскерлік, тестік бақылау және т.б.);
- эргономикалық талаптармен қамтамасыздандыру (алынатын білімнің бірлігіне нервтік энергияның аз жұмсалуды);
- объектілердің (жүйелердің) машиналық имитациясы;
- гипермәтінді және мультимедиалық көрсетілуі;
- әр тәлімгердің қабілетіне қарай интерфейс ұйымдастыру ерекшелігі мен икемділігі;
- үлкен ақпараттық массивтерді сақтаудың қарапайымдылығы (бірнеше энциклопедиялық томдардың бір CD-дискіде сақталу мүмкіншілігі);
- экологиялық талаптардың іске асуы (орман массивін сақтау, қағаз, типографиялық бояуларды шығаратын өндірістің қысқаруы).

Қазақстан Республикасындағы білім беру жүйесінің қазіргі басты талабы — электрондық оқулықтардың құрылуы мен мазмұнға сай болуын қадағалау мен сапасына көңіл аудару — басты міндеттердің бірі. Осы тұрғыдан алып қарағанда электрондық оқулық пен электрондық каталогтың кез келген мамандықтың студенттері үшін берер пайдасы көп болары сөзсіз.

Мемлекеттік Бағдарламасы болып білім беру жүйесіне еніп, жас ұрпаққа беретін білім сапасына оң ықпалын тигізгендіктен, бүле-learning жүйесі қазақстандық білім жүйесіне де еніп жатыр. Осыған байланысты педагог кадрларға қойылатын талаптар да туындалып отыр. Педагогқа қойылатын жаңа талаптарды мына түрде көрсетуге болады:

- Оқу үдерісіне жаңа ақпараттық технологияны қолданып білу;
- Интернет технологияны қолдану;
- Пән бойынша өзінің жеке электрондық оқулығының болуы;
- Үш тілді (қазақ, орыс және ағылшын) меңгеру;
- Портфолиомен жұмыс жасау.

Жоғарыдағы айтылғандарға байланысты жоғарғы оқу орындарының (ЖОО) педагогтары жоғарыдағы талаптарға сай педагог кадрларын дайындап шығуы керек. Бүгінгі таңда ЖОО-ның оқытушы-педагогтарының ақпараттық-коммуникациялық

құзырлылықтары шұғыл түрде қалыптасулары қажет. ЖОО бүгінгі таңнан бастап E-learning жүйесін қолдануы қажет, себебі, педагогтар өз сайттарын жасап, бүкіл дәрістерін, оқу-әдістемелік, ғылыми-зерттеу жұмыстарын, мектеп-лицейдегі оқушылармен шығармашылық жұмыстарын, студенттеріміздің ғылыми жұмыстарын, ғылыми мақалаларын, қоғамдық жұмыстарын сол сайтқа салып, ауыл мен қаладағы білім алушыларға білім ресурстарының тең қолжетімділігі орнатылуы керек. Осы себепті бүгінгі таңда E-learning жүйесін Қазақстандық білім жүйесінде пайдаланудың маңызы зор.

Әдебиет

1. Мұхамбетжанова С.Т. Толықбаева Ғ.Н., Жартынова Ж.Ә. Электрондық оқыту бойынша мониторингінің жүргізу әдістемелік құралы. Алматы 2011
2. Семченко А.А. Мұхамбетжанова С.Т. Толықбаева Ғ.Н. Жартынова Ж.А. Коровина С. В.Объектіге бағдарланған «MOODLE» ортасы арқылы білім контенттерін жасау. Алматы 2011
3. М.А.Ғалымжанова. «Педагогтардың ақпараттық-коммуникациялық құзырлылығын қалыптастыру бағыттары» Атырау 2012
4. *Закирьянов Н.К.* Методологические и педагогические основы процесса профессионального становления студентов университета в условиях многоступенчатой системы образования. — Алматы,
5. *Қараев Ж.А.* Оқытуда компьютерлік технологияны пайдалану // Информатика. Физика. Математика. — № 3.— 3–6-б.
6. *Мәлібекова М.С.* Ақпараттық технологиялар: Оқу құралы. — Қарағанды, 2000. — 60-б.

МАЗМҰНЫ/СОДЕРЖАНИЕ

ХИМИКО-ТЕХНОЛОГИЧЕСКИЕ

Абдусалымова М.Н., Баротов С.С., Махмудов Ф.А., Шаймарданов Э.Н. ПОЛУЧЕНИЕ, СТРУКТУРА И СВОЙСТВА НАНОСТРУКТУРИРОВАННОГО ОКСИДА ЕВРОПИЯ (III)	3
Аппазов Н.О., Тажимбетова У.У., Байшылыкова А.Б., Акылбеков Н.И. ПОЛУЧЕНИЕ АМОРФНОГО ДИОКСИДА КРЕМНИЯ ИЗ РИСОВОЙ ШЕЛУХИ В УСЛОВИЯХ СВЕРХВЫСОКОЧАСТОТНОГО ОБЛУЧЕНИЯ	6
Байдильдаева А.К., Джиембетова И.С. АДАМДАРДЫҢ ТАБАНДАРЫНЫҢ ПОТОЛОГИЯЛЫҚ АУЫТҚУЛАРЫ МЕН ОЛАРҒА АРНАЛҒАН ТҮЗЕТПЕ АЯҚ КИІМДЕРДІҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ	8
Байжигитова М.Т., Иманаилов Т., Кулумбекова А.А. НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКИЕ МЕРОПРИЯТИЯ ПО ОПРЕДЕЛЕНИЮ СТЕПЕНИ, ВИДА, АРЕАЛА ЗАГРЯЗНЕНИЙ И ОБЪЕМА ОЧИСТКИ ДНА ОЗЕРА БИЛИКОЛЬ	10
Бапанова Ж.Ж. ЕРТЕ ИСЛАМ ДӘУІРІНДЕГІ ЖАМБЫЛ ОБЛЫСЫ МЕШІТТЕРІНІҢ СӘУЛЕТІ	12
Бапанова Ж.Ж. ТРАДИЦИОННЫЕ КАНОНЫ В АРХИТЕКТУРЕ ГЛАВНОЙ ЦЕНТРАЛЬНОЙ МЕЧЕТИ ГОРОДА ТАРАЗ	15
Бейсембин Қ.Р., Естаев Қ.Ә., Акилова К. ЖАСАНДЫ ЖЕР АСТЫ СУ ҚОЙМАЛАРЫ	18
Бейсембин Қ.Р., Наурзалиев Н.А., Кадырбекова А.А. БӨГЕТСІЗ БАСТОҒАНДАРДЫ ТОПТАСТЫРУ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ..	21
Бекбасаров И.И., Атенев Е.И. СРАВНИТЕЛЬНАЯ ОЦЕНКА НЕСУЩЕЙ СПОСОБНОСТИ СВАЙ С РАЗНОЙ ПРОДОЛЬНОЙ ФОРМОЙ	24
Бекбасаров И.И., Шаншабаев Н.А. О НЕСУЩЕЙ СПОСОБНОСТИ ПИРАМИДАЛЬНО-ПРИЗМАТИЧЕСКОЙ СВАИ В ОДНОРОДНЫХ ГЛИНИСТЫХ ГРУНТАХ	25
Дүйсенбай Г.С. ХИМИЯ ПӘНІН ОҚЫТУДЫ АРТТЫРУ МАҚСАТЫНДА ЭЛЕКТРОНДЫҚ ОҚУЛЫҚТАРДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	27
Есенбекова С.К. МЫС-СУЛЬФИДТІ КЕНДІ ФЛОТАЦИЯЛЫҚ БАЙЫТУДА ӘРТҮРЛІ КЛАСТЫ ФЛОТАЦИЯЛЫҚ РЕАГЕНТТЕР-ЖИНАҒЫШТАРДЫҢ ҚАСИЕТТЕРІН ЗЕРТТЕУ	30
Ескермесов Ж.Е., Бердібекұлы Д. АНАЛИЗ ШТУКАТУРНЫХ СМЕСЕЙ С ДОБАВЛЕНИЕМ ПЛАСТИКОВЫХ ОТХОДОВ	32
Ескермесов Ж.Е., Султанбеков Б.К. РАСПРЕДЕЛЕНИЕ ПРОДУКТОВ КОРРОЗИИ НА ГРАНИЦЕ РАЗДЕЛА СТАЛЬБЕТОН	34
Есмаханова Л.Н., Сатов Н. МИКРОҚАДАМ КОНТРОЛЛЕРІ ҚАДАМДЫҚ ЭЛЕКТРҚОЗҒАЛТҚЫШТЫҢ БАЯУ ҚОЗҒАЛЫСЫН ҚАМТАМАСЫЗДАНДЫРАДЫ	36
Есмаханова Л.Н. ЖАҚСЫ ӨНДІРІС НӘТИЖЕЛЕРІНЕ ЖЕТУДІҢ ЦИФРЛЫҚ ЖОЛЫ	39
Салькеева Л.К., Минаева Е.В., Мукушева Г.К., Толепбек И.С. Топаева С.К., Дарина Э.Г., Достанова А.Р., Тлеухор Д.С. СИНТЕЗ НОВЫХ АЦИЛЬНЫХ ПРОИЗВОДНЫХ ГЛИКОЛУРИЛА	43

Жакипбаев Б.Е., Жумасыл А.Б. ЕПЕНЬ РАСПРЕДЕЛЕНИЯ КРЕМНИЯ (Si) В СЫРЬЕВОЙ СИСТЕМЕ СТЕКЛОТАРЫ ..	46
Кокаев У.Ш., Бектаев Б.Б., Жанатова А.С. ПАЙДАЛАНУ ШАРТТАРЫН ЕСКЕРІП АВТОМОБИЛЬДЕРДІҢ ТЕХНИКАЛЫҚ ЖАҒДАЙЛАРЫН БАСҚАРУ ӘДІСТЕМЕСІН ЖАСАУ	49
Жанқуанышев М.Қ., Карнакова Ғ.Ж., Құттықия М.М. ЭЛЕКТРЛІ ТОКПЕН ЗАҚЫМДАНУДАН ПЕРСОНАЛДЫ ҚОРҒАУ МЕН ЖЕРГЕ ДОҒАЛЫҚ БІР ФАЗАЛЫҚ ТҰЙЫҚТАЛУДАН КҮРЕС ҚҰРАЛЫ ТҮРІНДЕ ҚОРҒАНЫСТЫҚ ШУНТТАУДЫ ҚОЛДАНУ	52
Жаникулов Н.Н., Таймасов Б.Т., Джанмулдаева Ж.К., Шал А.Л. ИССЛЕДОВАНИЕ МИКРОСТРУКТУРЫ КЛИНКЕРОВ ПОЛУЧЕННЫХ ПО МАЛОЭНЕРГОЕМКИМ ТЕХНОЛОГИЯМ	55
Койбаков С.М., Жоламанов Н.Ж., Абдиров М. НОВЫЕ КОНСТРУКЦИИ РЫБОПРОПУСКНЫХ СООРУЖЕНИЙ ПРИМЕНЯЕМЫХ В ВОДНОМ ХОЗЯЙСТВЕ	58
Жолдасов С.Қ., Тәтгібаев С.Ж., Мақсатқызы Ж. КӨПОРЛЫ ҚҰМШАҒАЛТҰТҚЫШТАРДЫ ЗЕРТТЕУ НӘТИЖЕЛЕРІ	60
Жуманов К.Б., Бакибаев А.А., Панышина С.Ю., Цой И.Г., Матниязова Г.К. СИНТЕЗ И ИДЕНТИФИКАЦИЯ ФОСФОРИЛИРОВАННОЙ БИЦИКЛИЧЕСКОЙ БИСМОЧЕВИНЫ ОКТАНОВОГО РЯДА НА ОСНОВЕ ГЛИКОЛУРИЛА И ДИФЕНИЛХЛОРОФОСИНА	63
Зиядуллаева Х.М. ИССЛЕДОВАНИЕ ОСНОВНЫХ ФИЗИКО-ХИМИЧЕСКИХ СВОЙСТВ МЕТАЛЛИЧЕСКИХ ПОРОШКОВ	67
Кадрешов Е.Ж., Естаев Қ.Ә., Жарас Р.Ж. ГИДРОТЕХНИКАЛЫҚ ҚҰРЫЛЫМДАР ҚАУПСІЗДІГІНІҢ ЖАҒДАЙЫН ТАЛДАУ ...	68
Қаражанов А.А., Төребекова С.О. КӨЛІК ҚҰРАЛДАРЫНДА ҚОЛДАНЫЛАТЫН БАЛАМАЛЫ ОТЫН ТҮРЛЕРІН ТАЛДАУ	70
Койшина А.И. АНАЛИЗ РЕЗУЛЬТАТОВ ГИДРОДИНАМИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ СКВАЖИН И ПЛАСТОВ, ХАРАКТЕРИСТИКА ИХ ПРОДУКТИВНОСТИ И РЕЖИМОВ	74
Койшина А.И. АНАЛИЗ РАСЧЕТНЫХ КОЭФИЦИЕНТОВ ИЗВЛЕЧЕНИЯ НЕФТИ (КИН) ИЗ НЕДР МЕСТОРОЖДЕНИЙ КАРАЖАНБАС	77
Кокаев У.Ш., Толғанбай Ш.Т., Бектаев Б.Б., Шеріпов А.А. ГИБРИДТІ АВТОМОБИЛЬДЕРДІҢ КҮШТІК ҚОНДЫРҒЫЛАРЫНЫҢ ТЕХНИКАЛЫҚ ЖАҒДАЙЫН БАҒАЛАУ ЖӘНЕ ТАЛДАУ	80
Кокаев У.Ш., Айманбетов Н.А., Бектаев Б.Б., Мақажан Г.Т. АВТОМОБИЛЬДЕРДІ ТЕХНИКАЛЫҚ ПАЙДАЛАНУДЫ ДАМЫТУДЫҢ НЕГІЗГІ ҮРДІСТЕРІ	83
Короновская А.В., Пустолайкина И.А., Кутжанова К.Ж., Курманова А.Ф. КВАНТОВО-ХИМИЧЕСКОЕ МОДЕЛИРОВАНИЕ СОЛЬВАТАЦИИ МОЛЕКУЛЫ АЗОТИСТОЙ КИСЛОТЫ В КОЛЬЦЕВОЙ КЛАСТЕР ВОДЫ	86
Қыдыралы А.Б., Рахимжанова А.С., Кутжанова К.Ж. Пустолайкина И.А., Курманова А.Ф. СЕЛЕН – АМИНҚЫШҚЫЛ КОМПЛЕКСТЕР ЖҮЙЕСІН КВАНТТЫ – ХИМИЯЛЫҚ ЕСЕПТЕУ	89
Манапбаев Б.Ж., Қошқарбай Ж.К. ТАБИҒИ ГАЗДЫ ӨНДІРУ ЖӘНЕ ТАСЫМАЛДАУ САЛАСЫНДА ЭЛЕКТР ЭНЕРГИЯСЫН ҮНЕМДЕУ МӘСЕЛЕСІ	92
Мельдешов А.А., Абишева А.К., Берсембаева С.К. РАЗРАБОТКА ГЕТЕРОГЕННОГО КАТАЛИЗАТОРА АЛКИЛИРОВАНИЯ ЛЕГКИХ УГЛЕВОДОРОДОВ НА ОСНОВЕ ОТЕЧЕСТВЕННОГО БЕНТОНИТА	95

Мельдешов А.А., Байкенжеева А.С., Курмашев Б.Б. КИНЕТИКА КАТАЛИТИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ	97
Молдамуратов Ж.Н., Омаралы Р.Н. КЕҢСЕ ҒИМАРАТТАРЫНДАҒЫ РЕСУРС ҮНЕМДЕУДІҢ ӨЗЕКТІ ЖӘНЕ БОЛАШАҒЫ БАР БАҒЫТТАРЫ	101
Молдамуратов Ж.Н., Смаилов Б.Ш., Мусабаев Б.К. БӨГЕТСІЗ БАСТОҒАНДАРДЫ ЛАБОРАТОРИЯЛЫҚ ЖАҒДАЙДА ЗЕРТТЕУ	104
Мукушева Г.К., Мажитов А.С., Нуркадыров Д.К. ХИМИЧЕСКОЕ ИЗУЧЕНИЕ РАСТЕНИЙ РОДА ШИПОВНИК	108
Османи М., Шойбекова Ж., Баялиева Г.М. ТЕХНОЛОГИЯ ЖАРСТОЙКОГО БЕТОНА НА ОСНОВЕ ДОМЕННОГО ШЛАКА	110
Бердыбекулы Д., Баялиева Г.М. ТЕХНОЛОГИЯ СТЕНОВЫХ ИЗДЕЛИЙ НА ОСНОВЕ ШЛАКОВ	113
Райымбекова М.Ә., Жаникулов Н.Н. БАЛҚАШ ЖЫЛУ ЭНЕРГИЯ ОРТАЛЫҒЫ КҮЛІН ҚОСУМЕН ОТАНДЫҚ ШИКІЗАТТАР НЕГІЗІНДЕ ПОРТЛАНДЦЕМЕНТ КЛИНКЕРІН АЛУ	115
Рүстем Е.І., Қойшыбаева Г.Ж., Серимбетова Қ.Е. ББЕФ ЖАЛҒАСТЫРУ ҚҰРЫЛЫМДАРЫНЫҢ ЖАҢА ТҮРЛЕРІ	118
Сабег Ж.Қ., Таймасов Б.Т. ҚЫЗЫЛОРДА ЖӘНЕ ҚАРАҒАНДЫ ОТЫНДЫ КҮЛДЕРІН ГИПСОЦЕМЕНТТІ- ПУЦЦОЛАНДЫ ТҮТАСТЫРҒЫШ ЗАТТАР АЛУДА БЕРІКТІГІНЕ ӘСЕРІН ЗЕРТТЕУ .	120
Тулпова Р.З., Аман А.А., Асу А.А. АЛЮМОХРОМЦИРКОНИЙЛІ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ТАЗА ИЛЕГШТЕРДІҢ ИЛЕГШТІК ҚАСИЕТІН ЗЕРТТЕУ	123
Усенкулов Ж.А., Умирзакова У.Н., Усенкулова Ш.Ж. ҒИМАРАТТАРДЫҢ ЖАРЫҚ ӨТКІЗГІШ МӨЛДІР КОНСТРУКЦИЯЛАРЫНЫҢ ҚОРШАУ КОНСТРУКЦИЯЛАРЫ РЕТІНДЕ ЭНЕРГИЯ ШЫҒЫНЫН ҮНЕМДЕУГЕ ӘСЕРІ	126
Хуррамов М.Г., Хуррамова Д.М., Шайназаров Р.М., Хуррамова С.М. РЕСУРСОСБРЕГАЮЩАЯ ТЕХНОЛОГИЯ ДООЧИСТКИ СТОЧНЫХ ВОД КРАСИЛЬНО-ОТДЕЛОЧНОГО ПРОИЗВОДСТВА	129
Шораева К.А., Масалимова Б.К., Садикалиева С.О., Садыков В.А. МОДИФИКАЦИЯ ПРИРОДНЫХ ГЛИН ДЛЯ ПОЛУЧЕНИЯ СОРБЕНТОВ	130
Ыбрахим С.А., Курманова А.Ф., Кутжанова К.Ж., Пустолайкина И.А. ПОСТРОЕНИЕ ПОВЕРХНОСТИ ПОТЕНЦИАЛЬНОЙ ЭНЕРГИИ МЕЖМОЛЕКУЛЯРНОГО ПРОТОННОГО ОБМЕНА В СИСТЕМЕ ВОДА- 2 ОКСИФЕНОКСИЛ	134
Sarbolayev F.N., Xamidov B.T., Usmanov K.I. DEVELOPMENT OF A MATHEMATICAL MODEL OF THE PROCESS OF MULTI- STAGE CLASSIFICATION OF GRAIN MATERIALS	137
ОБЩЕСТВЕННЫЕ И ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ	
Абдурахманов Р.М., Дуйсенова А.М. ОЦЕНКА НАУЧНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧЕНЫХ РК В ОБЛАСТИ ГУМАНИТАРНЫХ НАУК ПО ПОКАЗАТЕЛЯМ ПУБЛИКАЦИОННОЙ АКТИВНОСТИ	141
Алимгазинова А.К. ОҚУҒА ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ДАЯРЛЫҚ ТҮСІНІГІНІҢ ҒЫЛЫМИ НЕГІЗІ	143
Асылбек А.Э., Садвакасова Ж.Қ. ҚР ТҮНҒЫШ ПРЕЗИДЕНТІ Н.Ә. НАЗАРБАЕВТЫҢ «ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫ ҰЛТ-2020» ЖОБАСЫ ТУРАЛЫ	145

Amanbekova N.YE. USE OF MULTIMEDIA TECHNOLOGIES IN TEACHING FOREIGN LANGAUAAGES FOR THE DEVOLPMENT OF INTERACTIVE FORM OF LEARNING	148
Амантаева Д.Б., Бурханова Д.К., Тауекелова Т.Б. КРАСОТА, КАПИТАЛ И СОВРЕМЕННАЯ ПОЗИЦИЯ ОЦЕНКИ ВНЕШНОСТИ	151
Amirgaliyeva Z.M. MODERN TEACHING METHODS OF FORMING THE LINGUISTIC COMPETENCE OF HEARING-IMPAIRED STUDENTS THE INCLUSIVE ENGLISH LESSONS	154
Арстанова А.О. ЭМОЦИОНАЛДЫ КҮЙШ КЕТУДІ ҚАЛАЙ ЖЕҢУГЕ БОЛАДЫ?	157
Асанбаева Е.Б. ТІЛДІК ПӘНДЕРДІ ОҚЫТУДА КИНОФИЛЬМДЕРДІ ҚОЛДАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ	159
Ахметова Г.Ж., Садвакасова Ж.Қ. КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАРДЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ ТӘРБИЕЛЕУДІҢ – ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ	161
Ахметова Э.К., Алметов Н.Ш. ИНКЛЮЗИВНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ: КАК НЕОТЪЕМЛЕМАЯ ЧАСТЬ СОВРЕМЕННОГО ОБЩЕСТВА	164
Ахметшина З.Р. ИМПРОВИЗАЦИЯ КАК СРЕДСТВО РАЗВИТИЯ И ВОСПИТАНИЯ ТВОРЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ У СТУДЕНТОВ	166
Байденов Ж.М. 5-6 ЖАС АРАЛЫҒЫНДАҒЫ БАЛАЛАРДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ МОДЕЛІ	169
Bakkozhaev A. COOPERATION AS A METHOD OF INCREASING THE EFFICIENCY OF FUNCTIONING OF PEASANT (FARM) FARMS	172
Бауржан М.Б., Абзалиев К.Б. ФОРМИРОВАНИЕ СОВРЕМЕННЫХ ПРЕДСТАВЛЕНИЙ О ДИАГНОСТИКИ ПЕРИПАРТАЛЬНОЙ КАРДИОМИОПАТИИ	176
Бегимжанова И.М. I. ЖАНСҮГІРОВТІҢ «ҚҰЛАГЕР» ПОЭМАСЫНДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК-ҚОҒАМДЫҚ МӘСЕЛЕЛЕР	178
Букешова С.С., Керимбаева Р.К. МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫ ГАДЖЕТТЕРДЕН АЛШАҚТАТУДА АСЫҚ ТЕРАПИЯСЫН ПАЙДАЛАНУ	179
Болат А.Б., Садвакасова Ж.Қ. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ АҚША ЖҮЙЕСІНІҢ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕРІ	181
Бұлхайрова Ж.С. РОЛЬ МОЛОДЕЖИ В РАЗВИТИИ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА	184
Ворошилова Н.В., Абдурахманов Р.М. ОБ ЭТИЧЕСКИХ НАРУШЕНИЯХ В НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЯХ И ИХ ПОСЛЕДСТВИЯХ	187
Ворошилова Н.В., Мирзатиллаев Х.У. АНАЛИЗ НАИБОЛЕЕ РАСПРОСТРАНЕННЫХ ПРОСТУПКОВ ПУБЛИКАЦИОННОЙ ЭТИКИ И РЕКОМЕНДАЦИИ ПО ИХ ПРЕДУПРЕЖДЕНИЮ	189
Габдуллин Р.Б. ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ТЕОРИЯ И ЭКОНОМИКА ЗНАНИЙ: ЗНАЧЕНИЕ, МЕСТО И РОЛЬ	190

Газаев А.И.	
О НЕКОТОРЫХ ПОГРАНИЧНЫХ, СОПРЯЖЕННЫХ ЧАСТЕЙ СУДЕБНОЙ МЕДИЦИНЫ И КРИМИНАЛИСТИЧЕСКОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ	192
Джумабекова Г.Б., Анарова Г.С.	
БЫЛҒАРЫ-АЯҚ КИІМ ӨНДІРІСІНІҢ ҚАЛДЫҚТАРЫНАН КӘДЕСҮЙ ӨНІМДЕРІН ӨНДІРУ	195
Дуйсенбеков Е.Б.	
МАМАНДЫҚ ТАҢДАУДА ИННОВАЦИЯЛЫҚ ДАМУ МЕН СҰРАНЫСҚА САЙ БОЛЫП ЖҮРМІЗ БЕ?	198
Дюсембекова Ж.М.	
СТРУКТУРА КОНКУРЕНТНОГО ПОТЕНЦИАЛА ПРЕДПРИЯТИЙ ЛЕГКОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ	201
Ерланқызы А.	
ЕЛБАСЫ Н.Ә. НАЗАРБАЕВТЫҢ ЕУАЗИЯ КЕҢІСТІГІНДЕГІ САЯСИ ШИЕЛЕНІСТЕРДІ РЕТТЕУ БОЙЫНША ҚЫЗМЕТІ ЖӘНЕ ШЫҒЫС ПЕН БАТЫС АРАСЫНДАҒЫ МЕДИАТОРЛЫҚ РӨЛІ	204
Yesenbayeva A.Y.	
THE USE OF POTENTIAL OF COMMUNICATIVE APPROACH IN TEACHING FOREIGN LANGUAGE IN NON-LANGUAGE HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS	207
Yesenbayeva A.Y.	
THE OPPORTUNITIES OF STUDENT'S INDEPENDENT WORK IN TEACHING FOREIGN LANGUAGES IN HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS	210
Еслямова А.Е., Агумбаева А.Е.	
АГРОӨНЕРКӘСПТІК КЕШЕНДІ ЦИФРЛАНДЫРУ ҮРДІСІНЕ ИНВЕСТИЦИЯЛАУДЫҢ МАҢЫЗЫ	213
Тауасарова Ә.	
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ СЫРТҚЫ САЯСИ БАҒЫТЫ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ МҮДДЕЛЕРІНІҢ ЖҮЗЕГЕ АСЫРЫЛУЫ	215
Жаксыбаева Б.Ф.	
ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕТІМДІК – ҚОҒАМДЫҚ ҚҰБЫЛЫС РЕТІНДЕ	218
Zhakupbek A.A., Orazymbetova Z.Sh.	
SELF-ACTUALIZATION OF ELDERLY PEOPLE AS A WAY OF OVERCOMING SOCIAL EXCLUSION	222
Жолмаханова А.Б.	
ЗНАЧЕНИЕ ЖАНРА ВОСПОМИНАНИЙ В ПЕРСОНАЛИЗАЦИИ	225
Жумагалиев Е.Р.	
АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫНЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ДАМУ ЖӘНЕ АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫ ҒЫЛЫМДАРЫНЫҢ ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ФИЛОСОФИЯСЫ МЕН ӘДІСНАМАСЫ	229
Жумадинова А.Б., Ким А.М.	
ПЕДАГОГИКАДАҒЫ ИННОВАЦИЯ	232
Зүлкәпіл Д.	
ЗОРЛЫҚ-ЗОМБЫЛЫҚТАН ЗАРДАП ШЕККЕНДЕРГЕ КӨМЕК КӨРСЕТУДЕГІ ӘЛЕУМЕТТІК ЖҮМЫС ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ	234
Иманбаева Ж.М.	
ИННОВАЦИОННОЕ РАЗВИТИЕ КАК ОСНОВА УСПЕШНОЙ МОДЕРНИЗАЦИИ	237
Iskakova G., Iskakova R.	
PROJECT MANAGEMENT AS A MODERN MANAGEMENT METHODOLOGY	241

Қабиева А.А.	
САХНА – ӨНЕРДІҢ АНАСЫ	242
Каирғалиева А.Е.	
ОҢТҮСТІК КОРЕЯ ХАЛҚЫНЫҢ ҚАРТАЮ МӘСЕЛЕСІН ШЕШУ ЖОЛДАРЫ	245
Kalmykbaeva A.B.	
COMPUTATIONAL LINGUISTICS AS AN APPLIED LINGUISTIC DISCIPLINE	248
Кариев А.Д.	
ЭМПИРИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ИНДИВИДУАЛЬНО-ТВОРЧЕСКОГО И МОТИВАЦИОННО-ЦЕННОСТНОГО МАКРОКОМПОНЕНТОВ СУБЪЕКТНОСТИ СТУДЕНТА	250
Коньсбаева А.А.	
АУА ЛАСТАҒЫШТАРДЫ АНЫҚТАУДЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ МЕН SMART ҚОҢДЫРҒЫЛАРДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК МАҢЫЗЫ	253
Ксенжик Г.Н., Ахметканова Г.А., Кулшигашова М.К.	
УСЛОВНЫЕ ЗНАКИ КАРТОГРАФИЧЕСКИХ МАТЕРИАЛОВ ПО ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА XVIII – НАЧАЛА XX ВВ	255
Кудайбергенов Ж.Б.	
ҰЙЫМДЫ СТРАТЕГИЯЛЫҚ БАСҚАРУДА АДАМ РЕСУРСТАРЫН ЖОСПАРЛАУДЫҢ РӨЛІ МЕН МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ	262
Құдасов С.Ж., Жакипбаев Б.Е.	
АРМЯН ЖАЗУЛЫ ҚЫПШАҚ ЕСКЕРТКІШТЕРІ (XVI-XVII ғғ.)	264
Куненова П.С., Айдарова Д.	
ТОЛЕРАНТТЫЛЫҚ ӨРКЕНИЕТТІ ҚОҒАМҒА ТӘН ҚҰБЫЛЫС	267
Куненова П.С.	
ҒАСЫРЛАР ДӘСТҮРЛЕРІН САҚТАУ: ҚАЗАҚТАРДЫҢ МӘДЕНИ КОДЫ	270
Куркбасова Г.С.	
ОҚУ-ТӘРБИЕ ҮДЕРІСІНДЕ СТУДЕНТТЕРДІҢ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС МӘСЕЛЕЛЕРІНІҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТІ РЕТІНДЕ ЗЕРТТЕЛУІ	273
Mailybayeva A.I.	
FLIPPED LEARNING CLASSROOM AND ITS TYPES	276
Келдибекова Ж.	
К.КУШУБЕКОВДҮН АҢГЕМЕЛЕРІНДЕГІ ТЕМАТИКАЛЫҚ ЖАНА ИДЕЯЛЫҚ ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨР	278
Манапбаева Ж.Ж.	
АУДАРМАТАНУДАҒЫ РЕАЛИЯ МӘСЕЛЕСІ ЖӘНЕ РЕАЛИЯЛАРДЫҢ ЖІКТЕЛІМІ .	281
Мустафина А.С., Амитов С.А.	
ЭКОЛОГИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ БРОНФЕНБРЕННЕРА В ПОНИМАНИИ СОЦИАЛЬНОЙ АДАПТАЦИИ ДЕТЕЙ С СДВГ В ШКОЛЬНОЙ СИСТЕМЕ	283
Мылтыкбаева А.С.	
РОЛЬ ИННОВАЦИОННОГО РАЗВИТИЯ В ПРОЦЕССЕ МОДЕРНИЗАЦИИ ОБЩЕСТВЕННОГО (ПРАВОВОГО) СОЗНАНИЯ: ОТ КАРАТЕЛЬНЫХ МЕР К «ДОБРОПОРЯДОЧНОСТИ» НА ПРИМЕРЕ АНТИКОРРУПЦИОННОЙ СЛУЖБЫ	287
Мырзабаев С.Е.	
ЖАСӨСПІМДЕР АРАСЫНДА СУИЦИДТІ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚТЫҢ АУЫТҚУЫНА ӘЛЕУМЕТТАНУЛЫҚ ТАЛДАУ	290
Мырзахмет Ғ.К.	
ТӘУЕЛСІЗДІКТІ ОРНЫҚТЫРУ – БАСТЫ МАҚСАТЫМЫЗ	292

Муналбаева Д.Б., Садвакасова Ж.Қ. МЕМЛЕКЕТ ФУНКЦИЯСЫНЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ	295
Мырзахмет Ғ.К. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҚАЗІРГІ ДІНИ АХУАЛ МӘСЕЛЕЛЕРІ	296
Набидуллин А.С. АЛАШ АМАНАТЫН АРҚАЛАҒАН ӘУЕЗОВ ЖӘНЕ «АБАЙ ЖОЛЫ» («Абай жолы» роман-эпопеясы бойынша қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде салыстырмалы талдау)	299
Нарбаева Г.К., Иебергенова Л.К. ӘЛЕУМЕТТІК КӘСПКЕРЛІК: ТӘЖІРІБЕ ЖӘНЕ ДАМУ МӘСЕЛЕЛЕРІ	302
Наурызбекова А.Е., Кеңесова А.Ж. ЖАСТАР ЖЫЛЫ АЯСЫНДА М.Х.Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университетінде жастар саясатын жүзеге асыру барысы туралы	305
Нұран Д.Н. ЗАҒИП ӘЙЕЛ БЕЙНЕСІНЕ ӘЛЕУМЕТТАНУЛЫҚ СИПАТТАМА	309
Нұртуған Л.Н. РОЛЬ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА РУКОВОДИТЕЛЯ В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ	312
Окутаева С.Т. ИННОВАЦИИ В СОЦИАЛЬНОМ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВЕ	314
Omirezakova T.E., Ulsara N.Zh. THODS OF HOW TO BUILD A SUCCESSFUL STARTUP PROJECT IN KAZAKHSTAN ..	317
Оралканова И.А. ПУТИ ФОРМИРОВАНИЯ ГОТОВНОСТИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ К РАБОТЕ В УСЛОВИЯХ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ	324
Паримбай Г.Ғ., Керимбаева Р.Қ. МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫ ЭТНОПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЖОБАЛАРМЕН ТАНЫСТЫРУ ЖОЛДАРЫ	328
Merey O. THE LOCALIZATION OF GLOBAL MUSIC IN KAZAKHSTAN: INDIE ROCK	331
Өтеш Ж. «АҚИҚАТ ПЕН АҒЫЗ» РОМАН-ДИАЛОГЫНЫҢ ДЕРЕКТІЛІК СИПАТЫ	335
Ракулова К.Ж. ӘЛЕМДЕГІ ОЗЫҚ ЕЛДЕРДІҢ БІЛІМ БЕРУ МОДЕЛІ	337
Рақымжанова А.Б. ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ СОЦИАЛЬНОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В КАЗАХСТАНЕ	340
Saduakhassova M.B. THE INNOVATIONAL PROGRESS IN THE SPHERE OF HUMANITARIAN EDUCATION	343
Сапарова Н.Б., Алимбекова Г.Т. ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ В ИЗУЧЕНИИ СЕМЕЙНОГО КАПИТАЛА	346
Сарымбетов Е.А. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ СУРРОГАТ АНАНЫҢ ЗАҒМЕН РЕТТЕЛІ МӘСЕЛЕЛЕРІ	349
Сарымбетов Е.А. ӨЛІМ ЖАЗАСЫН ҚОЛДАНУДЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ	352
Сатаева Д.И., Зурбаева А.Б. СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ К УПРАВЛЕНИЮ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ СОТРУДНИКОВ В БАНКОВСКОЙ СФЕРЕ УСЛУГ	354

Сауганбаева М.М.	
RECEPTION OF KAZAKH LITERATURE IN THE USA AS FACTOR OF THE LITERARY COMPETENCE OF FORMATION AND NONFICTION	356
Саулебаева А.А., Пряхина Р.	
РОЛЬ ВОЛОНТЕРСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ	359
Садвакасова Ж.К.	
АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ГРАЖДАНСКОЙ АКТИВНОСТИ МОЛОДЕЖИ РК (на примере обучающихся колледжа)	361
Садвакасова Ж.К.	
ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ БЕРУ БАҒДАРЛАМАСЫНДАҒЫ – РУХАНИ АДАМГЕРШІЛІК ТҮСТАРЫ ТУРАЛЫ	363
Сейдалиева М.Б.	
АДАМГЕРШІЛІК ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫНЫҢ АҚПАРАТТЫҚ ҚОҒАМ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ӨЗГЕРУІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ: ЭТИКАЛЫҚ-ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ТАЛДАУ	366
Смаханов Т., Алметов Н.Ш.	
ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ БЕРУ ЖАҒДАЙЫНДА МҰҒАЛІМНІҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ОЙЛАУЫН ДАМУ	369
Ташбаева Н.	
ҚАЗАҚША СӨЙЛЕУДІ ТАҢУ ЖҮЙЕСІН ЖОБАЛАУ ӘДІСІ	371
Ташпаева Н.	
ОБЗОР СИСТЕМ РАСПОЗНАВАНИЯ РЕЧИ	373
Тереник О.Д.	
К ВОПРОСУ ЗАВИСИМОСТИ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ РЕАЛЬНОГО МЕСТНОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ ОТ АДМИНИСТРАТИВНО-ТЕРРИТОРИАЛЬНОГО УСТРОЙСТВА В РЕСПУБЛИКАХ БЕЛАРУСЬ И КАЗАХСТАН	376
Токтар І.Қ., Садвакасова Ж.Қ.	
ҰЖЫМДЫҚ ЕҢБЕК ДАУЛАРЫНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ	379
Тобаджанов Р.Т.	
ТӘУЕЛСІЗДІКТІҢ АЛҒАШҚЫ ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ БАЙЗАҚ АУДАНЫНДАҒЫ ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ АХУАЛ	382
Тунтекова Ш.К., Садвакасова Ж.Қ.	
ЕҢБЕКАҚЫНЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	384
Төленді Ш.Қ.	
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ ҚЫЗМЕТТІҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ	387
Ulsara N. Zh., Raushan M., Kurmanbayeva U.	
AN ASSESSMENT OF INTERNATIONALIZATION SMES SOCIAL RESPONSIBILITY: A CASE OF ALMATY (KAZAKHSTAN)	390
Хасанова А.Ж.	
КӨПТІЛДІЛІК – ЖАҒАНДЫҚ ҚАБІЛЕТКЕ ОҢАЙ КІРІГУ ЖОЛЫ	397
Чан Хайбо	
СТРУКТУРА ПРОГРАММЫ ЛОЯЛЬНОСТИ КЛИЕНТОВ АО «ТЕХНОДОМ ОПЕРАТОР»	399
Югай Н.Г.	
ВЛИЯНИЕ DIGITAL-ТЕХНОЛОГИЙ НА БАЛАНС РАБОТЫ И ЛИЧНОЙ ЖИЗНИ	403
Юсимбаева С.Х.	
ШЕТ ТІЛІН ОҚЫТУДА СЫНИ ТҮРҒЫДАН ОЙЛАУДЫ ДАМУ	405
Жарасбаева Ж.Б., Октябрева Б.Б.	
М.Х. ДУЛАТИ АТЫНДАҒЫ ТАРАЗ МЕМЛЕКЕТТІК УНИВЕРСИТЕТІНДЕГІ ЖАСТАР ЖЫЛЫНДА ЖАСТАРМЕН ЖҮРГІЗІЛГЕН ТӘРБИЕ ЖҰМЫСЫ ТУРАЛЫ	409

Umbetov U.U., Omirbayuly D. EVALUATING THE EFFECTIVENESS OF INFORMATION MEASURING SYSTEMS SALT FORMATION.....	415
Динара С. ҰЙЫМДЫҚ МӘДЕНИЕТ НӘТИЖЕСІНДЕ КӘСІПОРЫН ҚЫЗМЕТІНІҢ ТИІМДІЛІГІН АРТТЫРУ.....	418
Ахметжанов М.А., Тоқтанаева Қ.С., Дүйсебаева Г.К. БІЛІМ САЛАСЫНДАҒЫ ЭЛЕКТРОНДЫ ОҚЫТУ	421

**«ИННОВАЦИЯЛЫҚ ДАМУ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ
ҒЫЛЫМНЫҢ ҚАЖЕТТІЛІГІ»
ЖАС ҒАЛЫМДАРДЫҢ XIII ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ
КОНФЕРЕНЦИЯ МАТЕРИАЛДАРЫ**

**МАТЕРИАЛЫ XIII МЕЖДУНАРОДНОЙ НАУЧНОЙ
КОНФЕРЕНЦИИ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ
«ИННОВАЦИОННОЕ РАЗВИТИЕ И ВОСТРЕБОВАННОСТЬ
НАУКИ В СОВРЕМЕННОМ КАЗАХСТАНЕ»**

**MATERIALS OF THE XIII INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND
PRACTICAL CONFERENCE OF YOUNG SCIENTISTS
«INNOVATIVE DEVELOPMENT AND THE REQUIREMENT OF
SCIENCE IN MODERN KAZAKHSTAN»**

II том

Техникалық редактор
Редактор
Компьютерлік беттеу

С.М. Қосбол
Г.Н. Алдыкеева
Н.Қ. Қошқарбаев

Баспаға 05.11.2019 ж. қол қойылды.
Пішімі 60X80 1/16. Есепті б.т. 51,6. Шартты б.т. 26,3.
Таралымы 500. Тапсырыс 709.

М.Х. Дулати атындағы ТарМУ
«Тараз университеті» баспасы
080000, Тараз қаласы, Төле би көшесі, 60